

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI - 100

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ
YARANMASININ AZƏRBAYCANIN SİYASİ
TARİXİNDƏ ROLU**

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

I CİLD

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi
Şurasının 29 noyabr 2023-cü il tarixli 04 sayılı
qərarı ilə nəşr edilib.*

NAXÇIVAN - 2025

BAŞ REDAKTOR

Elbrus İSAYEV – *Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru*

ELMİ REDAKTOR:

Elsevər ƏSƏDOV - *Elm və innovasiyalar üzrə prorektor*

"Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi tarixində rolu"
Respublika elmi konfransının materialları. 22-23 oktyabr 2024-cü il
Naxçıvan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, Naxçıvan, 2025, 418 səh.

22-23 oktyabr 2024-cü il tarixlərində Naxçıvan Dövlət Universitetində keçirilmiş "Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi tarixində rolu" mövzusunda Respublika Elmi konfransının materiallarında Naxçıvanın tarixi, muxtariyyət dövrünün elm və təhsili, sosial-iqtisadi inkişafı, maddi-mədəni sərvətləri və s. dair aparılmış tədqiqatların nəticələri öz əksini tapmışdır. Konfrans materialları tədqiqatçılar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

**“Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının
Azərbaycanın siyasi tarixində rolu” mövzusunda konfransda
Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsi
Fuad Nəcəflinin**

ÇIXIŞI

Hörmətli tədbir iştirakçıları!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2023-cü il dekabrın 30-da “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır.

Sərəncama əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi tarixində çox mühüm hadisə olduğu nəzərə alınaraq silsilə yubiley tədbirləri keçirilir. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi tarixində rolu” mövzusunda konfrans da bu tədbirlərin davamı kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki Naxçıvanın muxtariyyəti Azərbaycan dövlətçilik tarixində böyük mərhələ təşkil edir. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev də deyirdi ki, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması Azərbaycan xalqının olduqca mürəkkəb bir siyasi şəraitdə əldə etdiyi böyük tarixi nailiyyətdir”.

Aydın məsələdir ki, Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir və mühüm strateji-coğrafi mövqeyə malikdir. 5 min ildən artıq şəhərsalma mədəniyyətinə və dövlətçilik tarixinə malik olan Naxçıvan ötən 100 ildə gərgin hərbi-siyasi mübarizələrin mərkəzinə çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərində Rusiyada çarizm devrildikdən sonra imperiyanın bir çox əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvanda da ikihakimiyyətlik meydana çıxmış, 1918-1921-ci illərdə mərkəzi hökumət ilə əlaqələrin kəsilməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmiş, yaranmış şəraitdən istifadə edən ermənilər Naxçıvana qarşı əsassız ərazi iddialarına başlamışlar. Həmin dövrdə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması üçün gərgin hərbi-siyasi və diplomatik mübarizələr aparılmış, bunun nəticəsi kimi yerli əhalinin təşəbbüsü ilə 1918-ci ilin noyabrında Araz-Türk Respublikası təşkil olunmuşdur. Lakin 1919-cu ildə Araz-Türk Respublikasının süqutu, ardınca 1920-ci ildə bolşevik-daşnak sövdələşməsinin nəticəsi olaraq əzəli Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun Ermənistanı verilməsi Naxçıvanın taleyini sual altında qoymuş və muxtariyyət statusunu tarixi zərurətə çevirmişdir.

1921-ci ildə Naxçıvanın muxtar respublika statusunda Azərbaycanın tərkibində qalmasını şərtləndirən 2 mühüm beynəlxalq sənəd – Moskva və Qars müqavilələri imzalanmış, muxtariyyətin əsasları, eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi təsdiq olunmuş, bu ərazinin beynəlxalq müqavilələrlə qorunan toxunulmazlıq hüququ təsbit edilmişdir. 1921-ci ilin martında Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-cü il iyunun 16-dan Naxçıvan diyarı təşkil olunmuşdur. Nəhayət, 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekreti ilə Naxçıvan diyarı Naxçıvan MSSR-ə çevrilmişdir.

Bir əsrdə Naxçıvan iki dəfə ağır sınaqlar qarşısında qalmışdır. Əgər XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan muxtariyyət statusu alaraq çətin hərbi-siyasi mübarizələrin nəticəsi olaraq işğaldan qorunmuşdursa, 1990-1993-cü illərdə Ümummilli Liderimiz, müdrik dövlət xadimi Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu, gərgin siyasi mübarizəsi və qətiyyəti nəticəsində bu qədim diyarımız erməni işğalından, muxtariyyəti isə ləğv olunmaq təhlükəsindən xilas olmuşdur. Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə 1990-cı il noyabrın 17-də keçirilən Naxçıvan parlamentinin iclasında müstəqil dövlətçilik tariximizlə bağlı mühüm tarixi qərarlar qəbul olunmuş, muxtar respublikanın adından “sovet, sosialist” sözləri çıxarılmış, Ali Sovetin adı dəyişdirilib Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi adlandırılmış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul olunmuş və onun Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti qarşısında vəsatət qaldırılmışdır.

Heç şübhəsiz ki, 100 illik muxtariyyət tariximizin ötən 21 illik inkişaf və tərəqqi dövrü Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu dövrdə Naxçıvanda mühüm infrastruktur tədbirləri həyata keçirilmiş, sosial-iqtisadi inkişaf təmin edilmiş, muxtar respublikanın müdafiə potensialı gücləndirilmişdir. Zəngəzur dəhlizinin açılması perspektivində Naxçıvan Muxtar Respublikası ölkəmizin digər bölgələri ilə quru əlaqəsini də təmin edəcəkdir. Ölkə Prezidentinin diqqət və qayğısının nəticəsi olaraq Naxçıvanda müasir idarəetmə modelinin tətbiqi, aparılan institusional islahatlar, nəqliyyat imkanlarının genişləndirilməsi, bütün bunların yekunu olaraq isə "Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın qəbul olunması Naxçıvanda yeni inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuşdur.

Ölkə Prezidentinin rəhbərliyi ilə Naxçıvan muxtariyyətinin 100 illiyini uğurla başa vurur. Qarşıda daha böyük hədəflər vardır. Əsas vəzifəmiz ölkəmizin ümumi inkişafının tərkib hissəsi kimi Naxçıvanın da kompleks inkişafına nail olmaq, daha böyük nailiyyətlər qazanmaqdır. Hesab edirik ki, istər Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə yaranacaq yeni imkanlar, istərsə də Dövlət Proqramının icrası ilə reallaşan yeni sosial-iqtisadi mühit Naxçıvanı tarixin ən güclü inkişaf dövrünə yüksəldəcək, qədim diyarımız türk dünyasının və regionun əsas nəqliyyat-tranzit və iqtisadi-ticarət mərkəzinə çevriləcəkdir.

Hörmətli tədbir iştirakçıları!

Bu gün Naxçıvan Dövlət Universitetinin təşkilatçılığı ilə keçirilən "Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi tarixində rolu" mövzusunda 100 illik muxtariyyət tariximizin mühüm mərhələlərinə nəzər salınacaqdır. Hesab edirəm ki, aparılan müzakirələr Naxçıvanın muxtariyyət tarixinin öyrənilməsi və təbliği baxımından əhəmiyyətli olacaq, yeni yanaşmalar ortaya qoyulacaqdır.

Konfransın işinə uğurlar arzulayır, iştirakçılara və təşkilatçılara təşəkkürümü bildirirəm.

Sağ olun!

**“Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının
Azərbaycanın siyasi tarixində rolu” mövzusunda konfransda**

**Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru
Elbrus İsayevin**

ÇIXIŞI

Bu möhtəşəm konfransda sizi salamlayıram. Konfransın işinə uğurlar arzulayıram. İnənirəm ki, biz bu konfransda əhatə olunmuş mövzuların işığında Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik tarixinin öyrənilməsi və bütövlükdə Naxçıvanın Azərbaycanın siyasi tarixindəki roluna dair çox maraqlı məruzələr dinləyəcəyik.

Bu gün bu möhtəşəm sarayda açılışını keçirdiyimiz konfransın sabah Naxçıvan Dövlət Universitetinin auditoriyalarında, zallarında müxtəlif bölmələr üzrə məruzələrinin müzakirələri keçiriləcək.

Mən Naxçıvanın tarixinə, mədəniyyətinə önəm verib, bura məqalə təqdim etmiş hörmətli rektor həmkarlarıma, dəyərli professorlara, müxtəlif Naxçıvanla bağlı araşdırmaçı-tədqiqatçılara təşəkkürümü bildirirəm. Əminəm ki, biz konfrans materiallarını nəşr edərkən bu konfransın işığında Naxçıvan tarixini, elmini zənginləşdirən yeni elmi müddəaların şahidi ola biləcəyik. Bunun üçün də əlimizdə kifayət qədər materiallar var. Çünki Naxçıvan bütövlükdə tarixin canlı şahidi olan bir regiondur. Naxçıvanın milyon illərlə ölçülən məskunlaşma və insanlıq tarixi, min illərə bərabər dövlətçilik tarixi, şəhərsalma tarixi bizə imkan verir ki, biz bütövlükdə Naxçıvanın muxtariyyətə qədər gəldiyi yollara nəzər yetirək. Naxçıvanın muxtariyyət statusuna qədər olan həm idarəetmə sisteminin, həm də bütövlükdə Naxçıvanı muxtariyyətə aparan tarixi-siyasi, geosiyasi reallıqları müxtəlif tədqiqatçıların dili ilə elmi dövrüyə cəlb edə bilər. Bununla bağlı dövrümüzə qədər müxtəlif araşdırmalar vardır.

Naxçıvan tarixinə aid müxtəlif əsərlər yazılıb, amma siz də, biz də bunu təsdiq edirik ki, biz hər bir məqaləni, hər bir çıxışı hazırlayarkən Naxçıvanın nə qədər hələ bundan sonra öyrənilməyə ehtiyacı olan, tədqiqatını gözləyən müxtəlif elmi problemləri var ki, bunlar tədqiqatçıları dərindən düşündürməlidir və gələcək elmi mühiti Naxçıvan reallıqları ilə zənginləşdirən yeni əsərlər meydana gəlməlidir. Bizim üçün sevindirici haldır ki, bu sahəyə gənclər qoşulur və Naxçıvanın indiyə qədər öyrənilmiş tarixinin yenidən tədqiqi, yeni elmi resursları, yeni arxiv materialları, yeni mənbələrə istinadlar bunlar hamısı gələcəkdə Naxçıvan tarixinin gerçək şəkildə işıqlandırılmasına imkan yaradacaq.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncam və sərəncamın preambulasında, girişdə verilmiş Naxçıvanın Azərbaycan tarixi üçün önəmi bu bölgənin Azərbaycanın müstəqilliyi, dövlətçiliyi, siyasi tarixi, Azərbaycan geocoğrafiyası üçün nə qədər önəmli olduğunu bir daha ortaya qoyur ki, məhz bugünkü 100 illik konfrans da bu sərəncamın işığında, sərəncamda verilmiş tapşırıqların icrası istiqamətinə alimlərimizin, tədqiqatçılarımızın töhfəsini vermək məqsədilə keçirilir.

Bilirsiniz ki, Naxçıvanın muxtariyyət statusu tarixi zərurətdən doğub. Ulu Öndərimizin bütün çıxışlarında Naxçıvanın muxtariyyət statusuna çox dərin mənalı, dərin məzmunlu siyasi qiymət vermişdir. Naxçıvanın muxtariyyət statusunun əsrin əvvəllərindəki yaranmış geosiyasi vəziyyətdə Naxçıvan insanlarını Azərbaycanla birgə yaşamaq həvəsindən bu idarəetmə sisteminə zəruri olaraq səs vermələrini, muxtariyyət statusunda yaşamalarına imkan yaratdı.

Bilirsiniz ki, Naxçıvan özünün geosiyasi mövqeyi ilə tarixin müxtəlif dövrlərində həm türk dünyası, həm də bütövlükdə islam dünyası üçün, eyni zamanda türk-islam mədəniyyətinin çox möhtəşəm yadigarlarından, mərkəzlərindən, tarixi ərazilərindən biridir. Bizim bu gün Naxçıvan ərazisinin müxtəlif yerlərində aşkar etdiyimiz, tədqiq etdiyimiz tarixi abidələr üzərindəki müxtəlif simvollar və Naxçıvan folklorunda izlərini müşahidə etdiyimiz dəyərlər bunu deməyə əsas verir ki, Naxçıvan bütün sivilizasiya üçün maraqlı bir bölgədir. Çünki burada ilk insan yaşayıb, bu bölgə

Səlcuqlar İmperiyasının Azərbaycan üzrə mərkəzi olub. Bilirsiniz ki, Alparslan Azərbaycan Səlcuqlar imperiyasının Azərbaycan üzrə mərkəzini məhz Naxçıvan olaraq seçmişdi.

Atabəylər dövlətindən qabaq Səlcuqlar imperiyasının bölgədəki siyasi mərkəzini Naxçıvanda yerləşdirib və onun ardınca bunun davamı olaraq Atabəylər dövləti Naxçıvanı paytaxt elan etməklə yaşayıb və Naxçıvan mədəniyyəti və intibahı üçün çox böyük dəyərli məktəb ənənələri yaradıb. Hansı ki, bu gün bu məktəb ənənələrinin izləri təkcə ölkəmizdə deyil, bütün yaxın-uzaq Şərq ölkələrində bunun izlərinin şahidi oluruq ki, nə qədər böyük məktəblər yaranıb. Və bu məktəblər heç də Naxçıvan şəhərində günümüzdə qədər gəlib çatmış, salamat qalmış abidələrlə məktublaşmayıb. Bu məktəbdə yaratdığı abidələr, maddi-mədəniyyət nümunələri çox təssüflər olsun ki, sonralar Naxçıvan insanları kimi onun yaratdığı tarixi dəyərlər də sonradan vandalizmin, soyqırımın, deportasiyaların gedişi dövründə onlar da bir qurbana çevrilib, günümüzdə qədər çoxu, əksəriyyəti gəlib çatmayıb. Amma şükürlər olsun ki, biz xarici ölkə mənbələrinə istinad edəndə baxırıq ki, Mərkəzi Asiya, Yaxın Şərq, Osmanlı arxivlərində Naxçıvan mədəniyyətini özündə ehtiva edən orta əsr izlərinə dair nə qədər qiymətli əsərlər var. Çünki buralar o ərazilərin demək olar ki, qonşu ölkələrin hər birini müxtəlif vaxtlarda hökmdarları, sultanları, çarları Naxçıvan ərazisini ziyarət ediblər. Naxçıvan bir müqəddəslik simvoludur.

Naxçıvan islamdan öncə tanrıçılığın mərkəzlərindən biri olub. Bu tanrıçılığın da ən böyük dövrü elə bizim müqəddəs Əshabi-Kəhfimizdir ki, indi bütün islam dünyası üçün müqəddəs bir ziyarətə çevrilib. Hansı ki, burada tanrıçılığın Əshabi-Kəhf qədər böyük bir möhürü varsa, burada artıq qeyri eposlardan danışmaq olmaz. Çünki tanrıçılığı yaradan ulu türklərdir, qədim türklərdir, onların inancıdır. Məhz o möhürlərin burada olmağı, abidələrin Naxçıvanda yaşamağı min illər bundan öncə – ilk türk eposlarının Naxçıvanda məskunlaşmasının ən bariz nümunələrindən biridir. Heç təsadüfi deyil ki, sovetlər dövründə ideologiya olaraq bu abidələri ziyarət etmək, oralardan tədqiqat aparmaq çox ciddi qadağan idi. Həmin abidələr ətrafında çox yalın hekayələr formalaşdırılmışdı. Məqsədli şəkildə bu bölgənin türkçülük ideologiyasından, türk yurdu, oğuz yurdu, islam mədəniyyəti nümunələrindən uzaqlaşdırmaq niyyətini daşıyan imperalist maraqlar idi. Bu səbəbdən ancaq bizim Naxçıvanımızın gerçək tarixi müstəqillik dövründə araşdırılıb. Biz tariximizi müstəqillik dövrünün tədqiqatı işığında öyrənə bildik ki, Naxçıvan doğrudan da çox qədim, zəngin bir mədəniyyətə malik olan təkcə Azərbaycan insanı üçün yox, bəşər sivilizasiyası üçün çox unikal dəyərlərə sahib olan bir bölgədir.

Muxtariyyət statusunu qazanmaq istiqamətində mübarizənin, əslində tarixi biraz da əvvələ aparsaq, biraz da dərinə getsək Naxçıvandakı tayfaların bu bölgədəki dövlətçilik və mədəniyyət anlayışını analiz etsək biz nəyin şahidi oluruq? Baxırıq ki, bu bölgədə yaşamış böyük nəsil naxçıvanilər hansı ki, bu nəsil Əhməd Naxçıvani, Cəmaləddin Naxçıvani, Kəmaləddin Naxçıvani, Hinduşah Naxçıvani və s. böyük nəsil 200-300 il ərzində Naxçıvanda bu bölgənin idarə olunmasında, elmin, təhsilin, mədəniyyətin idarə olunmasına çox böyük töhfələrini veriblər. Ondan sonra estafeti kimə veriblər? Kəngərli ustaçılıq tayfalarına. Mənbələrdən kəngərliylə bərabər ustaçıların adının çəkilməsi paralel olaraq bu da bizə yeni bir yanaşmanı ortaya qoyur ki, ustaçılar Səfəvilər imperiyasını yaradan tayfalar olublar. Onlar hansı ki, kəngərli ustaçı adlandırdığımız tayfaların Naxçıvanda məskunlaşmasını tarixi mənbələr təsdiq edir. Səfəvilər dövlətinin yaranmasında Naxçıvanda yaşayan sülalələrin çox böyük rolu olub. Heç təsadüfi deyil ki, XVII əsrlərin əvvəllərində I Şah Abbasın Hatəm bəy Ordubadını baş vəzir təyin etməsi və Ordubadla bağlı xüsusi qərarların, sərəncamların verilməsi də o dövrdə Səfəvilər dövlətinin idarə olunmasında Naxçıvan sülalələrinin, Naxçıvandakı hakim zümrənin nə qədər böyük hörmətə, nüfuza malik olduğunu bir daha ortaya qoyur. Təbii ki, sonrakı vaxtlarda Naxçıvan xanlığını yaradan, onun da hamısı kəngərli olub. Səfəvilərdən sonra arada bir Nadir Şah İmperiyası dövründə kəngərli bilirsiniz ki, müəyyən ərazidə yaşamağa məcbur olublar, amma bu boşluqdan sonra Xanlıqlar dövründə də Naxçıvan Xanlarının hamısı kəngərli sülaləsinə mənsub olan xalqlardır. Kəngərli isə qədim şumerlərin özlərini kanqal adlandırdıqları dünyanın ilk sivil milləti idi. Əlifbanı yaradan, dili yaradan, dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş şumerşünas alimlərin əsərlərində təqdim olunmuş kanqal tayfalarını, həmçinin indiki türk kanqal tayfalarını da indiki türk tayfalarının

əcdaqları kimi qiymətləndirə bilərik. Bu baxımdan kəngərlilərin nəinki Naxçıvanın, ümumilikdə regionun ictimai-siyasi və mədəni həyatında tutduğu yer daha da aydın görünür. Onların əsrlər boyu bölgədə dövlətçilik ənənələrinin qorunub saxlanmasında, idarəetmə institutlarının formalaşmasında və təhsilin, elmin, incəsənətin inkişafında oynadığı rol təsadüfi deyil. Səfəvilər dövlətinin bünövrəsində iştirak edən bu tayfalar təkcə hərbi-siyasi gücə deyil, eyni zamanda mədəni və ideoloji irsə də sahib idilər.

Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması prosesi də əslində bu dərin tarixi ənənənin davamı kimi dəyərləndirilə bilər. Əgər qədimdən bəri bu torpaqlarda formalaşmış dövlətçilik şüurunu, elmi-mədəni mühitin inkişafına göstərilən diqqəti nəzərə alsaq, muxtariyyət ideyası təsadüfi deyil, xalqın tarixi yaddaşında, genetik yaddaşında olan bir istəyin reallaşması olduğunu görürük. Bu torpağın insanları əsrlərlə öz idarəetmə mexanizmini qurmuş, öz siyasi və sosial institutlarını yaratmış, çətin dövrlərdə belə dövlətçiliyini qoruyub saxlamışdır.

Nəticə etibarilə, Naxçıvanın muxtariyyət statusunu qazanması, yalnız XX əsrin hadisəsi deyil, əsrlər boyu bu torpaqda formalaşan idarəetmə təcrübəsinin, siyasi düşüncənin, mədəni kimliyin və xalq iradəsinin tarixi davamıdır. Bu coğrafiyada yaşayan tayfalar – istər naxçıvanilər, istər ustaçılar, istərsə də kəngərlilər – Naxçıvanın dövlətçilik ənənəsinin, milli özünüdərkinin və siyasi iradəsinin daşıyıcıları olmuşlar. Bu faktlar Naxçıvanın muxtariyyətinin arxasında duran tarixi əsasları daha aydın şəkildə üzə çıxarır və göstərir ki, bu status dərin köklərə, möhkəm tarixi baza və milli şüura söykənir.

MÜNDƏRİCAT

TARİX VƏ HÜQUQ

Hacıfəxrəddin Səfərli. Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasında tarixçi kadrların hazırlanması	11
Arzu Abdullayev. Naxçıvan şəhərində sosial-iqtisadi durum (XIX əsrin əvvəllərində)	17
Hacalı Nəcəfoğlu. Naxçıvan'ın kaderini belirleyen Kars antlaşması və erməni yalanları	23
Nurlana Kazımova. Naxçıvan İkinci Dünya müharibəsi illərində	31
Xəzər Hüseynov, Fəxriyyə Hüseynova. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsilin inkişafı (1991-1995-ci illər)	34
Ариф Зейналов. Гейдар Алиев и Нахчыван	40
Vüqar Əhməd. Naxçıvanın mətbuat tarixinə bir nəzər	42
Nüşabə İsmayılova. Müstəqil Azərbaycanın qurucusu	50
Gülxani (Pənah) Şükürova. Dövlətin müstəqilliyi xalqın varlığının qarantıdır	56
Qadir Əkbərov. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi vəziyyət və mədəni quruculuq (1945-1960-cı illər)	65
Turan Maharrambay. Türkiyə-Azərbaycan ekonomik ilişkiler tarihinde Naxçıvan	71
Sərcan Sadiqova. Naxçıvanın muxtariyyətinin qorunub saxlanılmasına töhfələr	76
İsmayıl Qəribli. Naxçıvan Muxtar Respublikasının hüquqi statusunun əsasları	87
Tural Məmmədov. Naxçıvan Muxtar Respublikasının hüquqi statusu	93
Rüzgar Camal, Sürəyya Əkbərova. Babək rayonu ərazisində yerləşən bəzi məntəqə adlarının dəyişdirilmə tarixi	99
Dilarə Adilova. Naxçıvan səfərnaməsi: məkanın mədəni-tarixi obrazı	105
Salatın Əhmədova. Milli dövlətçilik, Azərbaycançılıq, Heydər Əliyevçilik	111
Təbrizə Bağirova. Naxçıvan müqaviləsi ilə əsas qoyulan Türk Dövlətləri Təşkilatı beynəlxalq münasibətlər sistemində ən yeni beynəlxalq təşkilat kimi	118
Təhminə Əliyeva. The Treaty of Kars: Strategic implications and enduring benefits for Azerbaijan and Nakhchivan	124
Mehriban Mahmudova. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi	132
Sədaqət Rəsulova. Heydər Əliyev və Naxçıvan	139

FİLOLOGİYA

Əbülfəz Quliyev, Aliyə Quliyeva. Müstəqillik illərində Naxçıvanda humanitar elmlərin inkişafı məsələləri	143
Sədaqət Həsənova. Naxçıvan ədəbi mühiti: Dil-üslub xüsusiyyətləri (Təranə Arif qızının yaradıcılığı əsasında)	150
Tahirə Məmməd. Naxçıvan elmi mühitində ədəbi əlaqələrin tədqiqi problemləri	158
Arifə Zeynalova, Aynur İsmayılova. Hüseyn İbrahimov əsərlərinin dilinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri	170
Elburus Vəliyev. Xanəli Kərimlinin yaradıcılığında işlənmiş söz birləşmələri və onların sintaktik xüsusiyyətləri	176
Çinarə Rzayeva. Yeni yaranan uşaq oyunlarına elmi nəzəri baxış	181
Zülfüyyə İsmayıl. Muxtariyyət dövrü Naxçıvan ədəbi mühitinin ustad sənətkarı – Hüseyn Razi	186
Ramiz Qasimov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ədəbi-mədəni mühitin inkişaf problemləri (1924-1990)	197
Tehranə Xudaverdiyeva. Naxçıvan Folkloru	207
Aypara Behbudova. Muxtariyyət dövründə Naxçıvan şairlərinin yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlərin təbliği (Vaqif Məmmədov və Xanəli Kərimlinin yaradıcılığı əsasında)	216
Natavan İbrahimova. Professor Hüseyn Həşimlinin araşdırmalarında Səməd Mənsur və "Şeypur" jurnalı	223
Çinarə İsmayılova. İslam Səfərli yaradıcılığında Naxçıvan tərənnümünün özünəməxsus xüsusiyyətləri	231
Gülxarə Əhmədova. Naxçıvan teatrının Azərbaycan teatr tarixində yeri...	236
Mətanət Quliyeva. Muxtariyyət dövründə Naxçıvan ədəbi mühiti	241

HUMANİTAR ELMLƏR

Qanqa Nəsirova. Muxtariyyət dövründə Naxçıvan ədəbi mühiti	245
Kifayət İmamquliyeva. Naxçıvan Muxtar Respublikası areal dilçilikdə ...	251
Elxan Məmmədov. Epik folklor nümunələrindən gələn mövzu, motiv və obrazların Dərviş Cavanşir şeirində bədii əksi	260
Arifə Zeynalova. Xanəli Kərimlinin dilində bədii təsvir və ifadə vasitələri.	266
Qənirə Əsgərova. Müstəqillik illərində naxçıvanlı dilçilərin slavyan və roman dilləri üzrə tədqiqləri	274
Zəhra Bədəlova. Sufi ozanlığının çağdaş nümayəndəsi Fəxrəddin Salimin yaradıcılığı	281
Tahir Nəsim. Əfsanə janrında çevrilmələrin təhkiyənin strukturuna təsiri (Naxçıvan əfsanələri əsasında)	288
Səbinə Əhmədova. Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi: Hüseyn Nadim Naxçıvani	294

Fatimə Həsənova. Naxçıvan şivələri Nağı Nağıyevin "Həsərət" romanı əsasında	299
Şükufə Vəliyeva. Milli ədəbiyyatşünaslığımızın təəssübkeşi	304
Elnarə Qaragözova. Yunus Oğuzun yaradıcılığında Naxçıvan etüdləri	311
Нурита Ганбарова. Развитие литературоведения в Нахчыване в период его автономии	316
Püstə Əhmədova. Xanəli Kərimlinin epik şeirlərinin çağdaş mənzərəsi	321

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Tariyel Talıbov. Qlobal iqlim dəyişkənliyi və Naxçıvan MR biomüxtəlifliyinin kritik problemləri	326
Fizzə Məmmədova, Əliəddin Abbasov, Şəmil Mahmudov, Nazilə Mahmudova. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yerüstü suları və onların istifadə perspektivləri	335
Daşqın Qənbərov, Səfurə Babayeva. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağ-kserofit və bozqır zonasında yayılan Rosaceae juss. fəsiləsinin oduncaqlı növlərinin bitki örtüyündə rolu	341
Nailə Quliyeva. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında sərilən dəmirtikan (<i>Tribulus terrestris</i>) növünün bioekoloji xüsusiyyətləri və istifadə istiqamətləri.....	347
Loğman Bayramov. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində becərilən alma genofondu bağının salınması və aqro-bioloji xüsusiyyətləri	350
Səmənnaz Abbaslı, Əzizə Hüseynova. Onkoloji xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilən dərman bitkiləri	355
Mirmahmud Seyidli, Cabbar Nəcəfov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında üzümçülüğün yaranma mənşəyi inkişaf tarixi, yayılma sahəsi, sort tərkibi və müasir vəziyyətinə dair	366
Qızıllı Əliyeva. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbiəti, qiymətli metal və faydalı qazıntı yataqları	375
Zülfüyyə Seyidzadə, Hilal Qasımov. Naxçıvan Muxtar Respublikasının polisaxaridli bitkilərinin farmakoqnostik səciyyəsi	380
Aynur İbrahimova, Fəridə Səfərova. Naxçıvan Muxtar Respublikasında arıçılığın inkişafı	387
Təranə Rüstəмова. Naxçıvanda neft axtarışları və nəticələri üzrə elmi əsərlər	392
Namiq Abbasov. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında <i>Jurinea</i> Cass. (Yastıbaş) cinsinə daxil olan növlər və istifadə imkanları	401
Pərvin Quliyev. Naxçıvan Muxtar Respublikasının daş duz yataqları	407
Zərövşən Babayeva. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbiəti	413
İsmət Həsənov, Heydər Əsədov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında boz torpaqlarda suvarmanın ekoloji problemləri	418
Lalə Talıbova. Muxtariyyət dövründə Naxçıvanda səhiyyə	421

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA TARİXÇİ KADRLARIN HAZIRLANMASI

Hacıfəxrəddin SƏFƏRLİ

seferli949@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətinin birinci və ikinci dövründə Naxçıvanda tarixçi kadrların hazırlanmasından bəhs olunur. Qeyd edilir ki, Ümummilli Lider muxtar respublikada tarixçi kadrların hazırlanmasına çox böyük əhəmiyyət verirdi. Ona görə də o, 1972-ci ildə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda "Tarix-Filologiya fakültəsi"nin, həmin ildə yaradılan Naxçıvan Regional Elm mərkəzində "İqtisadiyyat və tarix", sonra isə "Arxeologiya və Etnoqrafiya" şöbəsinin yaradılmasına nail oldu. Ulu öndər tərəfindən Akademiyanın Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun, doktorantura şöbəsinin, Dissertasiya şurasının yaradılması tarixçi kadrların hazırlanmasında mühüm rol oynadı. Nəticədə, Naxçıvanda tarix elminin müxtəlif sahələri üzrə çoxlu elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru hazırlandı.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Ümummilli lider, tarix, tarixçi kadrlar, Dissertasiya Şurası*

Giriş

Xalqımızın və dövlətimizin gələcəyini mükəmməl ixtisaslı, peşəkar, yüksək məənəviyyətli və vətənpərvər kadrlarda görə, hər şeyi kadrların həll etməsi prinsipinə böyük əhəmiyyət verən Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətinin hər iki dövründə kadr hazırlığı məsələsinə böyük diqqət və qayğı göstərirdi. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin Azərbaycana 30 illik rəhbərliyi dövründə milli kadr hazırlığı prioritet məsələ kimi həmişə ön planda dayanmışdır. Ulu öndər savadlı, bacarıqlı, yeni düşüncəli, işgüzar, saf məənəviyyətli, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik kadr hazırlığı məsələlərinə ölkə rəhbəri kimi bütün fəaliyyəti dövründə böyük diqqət yetirirdi. "Hər bir ölkənin, hər bir millətin aparıcı qüvvəsi onun bilikli nümayəndələridir, onun yüksək təfəkkürə, yüksək biliyə, yüksək ixtisasa malik olan insanlarıdır" deyən, "savadlı, iradəli, bilikli, bacarıqlı, dəyanətli, mərd gəncləri olmayan bir ölkənin gələcəyi ola bilməz" fikrini vurğulayan ulu öndər Heydər Əliyev bütün ölkədə olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da, elmin bütün sahələri, o cümlədən bu qədim diyarın tarixini, arxeologiyasını, etnoqrafiyasını, numizmatikasını və s. öyrənəcək tarixçi kadrlar hazırlanması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirirdi [4, s.56].

Bu sahədə ilk addımlar Ümummilli Liderin 14 iyul 1969-cu ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişindən az sonra atılmağa başladı. Həmin vaxt ulu öndərin təşəbbüsü ilə 1972-ci ildə yaradılan Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda fəaliyyət göstərəcək fakültələrdən biri Tarix-Filologiya fakültəsi oldu. Əsasən, Naxçıvan diyarının orta məktəblərində tarix müəllimlərinə olan ehtiyacı ödəmək məqsədi ilə yaradılan bu ixtisasın

məzunları içərisindən sonralar dövlət xadimləri, generallar, ictimai xadimlər, görkəmli tarixçi alimlər, hətta Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvləri yetişdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmin bir sıra sahələrinin, o cümlədən tarix elminin daha da inkişafını təmin etmək üçün 1972-ci ildə Naxçıvan şəhərində Akademiyanın Elm Mərkəzinin yaradılması haqqında qərar qəbul edilməsinə nail oldu. Onun təşəbbüsü ilə yaradılan Naxçıvan Regional Elm Mərkəzində həmin vaxt fəaliyyət göstərən şöbələrindən biri də "İqtisadiyyat və tarix" idi. Sonralar bu şöbənin əsasında "Arxeologiya və Etnoqrafiya" şöbəsi yaradıldı. Bazasında 2002-ci ildə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu yaradılan bu şöbəni yaratmaqda məqsəd yerli tarixçi kadrların hazırlanması və Naxçıvan diyarı tarixinin müxtəlif problemlərinin daha dərinlən araşdırılması idi. Naxçıvan Regional Elm Mərkəzində və Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda ilk addımlarını atan əməkdaşlardan bir neçə nəfəri sovet hakimiyyəti illərində müdafiə edərək tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi aldılar. Həmin dövrdə yetişən bəzi alimlər müstəqillik illərində daha yüksək elmi dərəcələr almış, nəinki Azərbaycanda, hətta beynəlxalq aləmdə tanınan elm adamlarına, elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunan tədqiqatçılara çevrildilər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yüksək ixtisaslı tarixçi elmi kadrların yetişdirilməsində müstəqillik dövrü mühüm mərhələ təşkil edir. 1991-ci ilin sentyabrından Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində işləyən Heydər Əliyev Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu əsasında yaradılan Naxçıvan Dövlət Universitetinin 25 illik yubileyində iştirak etmiş və qeyd etmişdi ki, "Artıq bundan sonra sizin hazırlayacağınız kadrlar gərək daha yüksək kriteriyalara, yüksək tələblərə uyğun olsunlar. İndi artıq siz keçmiş Sovetlər İttifaqının çərçivəsində olan təcrübəni yox, bütün dünya təcrübəsini mənimsəyəsınız, ondan səmərəli istifadə edəsiniz" [2, s.20]. Ulu öndər tərəfindən həmin vaxt Naxçıvan Dövlət Universitetində aspirantura şöbəsinin yaradılması bölgədə elmin bütün sahələri, həmçinin tariximizin müxtəlif problemləri ilə məşğul olan tarixçi alimlərin hazırlanmasına böyük təkan verdi. Bununla da Naxçıvan Muxtar Respublikasında - Naxçıvan Dövlət Universitetində aspirantura və dissertantura yolu ilə tarixçi alimlərin yetişdirilməsi sahəsində uğurlu addımlar atılmağa başlandı. Həyata keçirilən bu tədbirlər tezliklə öz bəhrəsini verdi.

XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarında mənfur ermənilərin ölkəmizə qarşı ərazi iddialarının başlanması ilə bütün Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaranan güclü böhran aparılan elmi tədqiqatlara, kadr hazırlığına da öz mənfi təsirini göstərmişdi. Bu sahədə durğunluq, hətta tənəzzül getdikcə güclənmişdi. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə keçməsindən və ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət sabitləşdirildikdən sonra ölkədə elmi-tədqiqat işləri canlanmağa başladı. Muxtar respublikada bu sahədə böhranın aradan qaldırılmasında, elmi mühitin yenidən, daha böyük vüsətlə canlanmasında və formalaşmasında, müxtəlif ixtisaslı tarixçi kadrların hazırlanmasında ölkə Prezidenti kimi Heydər Əliyevin xeyir-duası ilə, 1996-cı ildə Naxçıvan şəhərində keçirilən "Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" beynəlxalq simpoziumunun böyük əhəmiyyəti oldu. Prezident Heydər Əliyevin konfrans iştirakçılmasına göndərdiyi təbrik məktubunda deyilirdi ki, "Hal-hazırda ağır blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanda bu beynəlxalq simpoziumun

keçirilməsi onun elmi ictimaiyyətinin, bütün Naxçıvan əhalisinin öz mətanətli, fədakar sələflərinin layiqli davamçıları olduqlarına dəlalət edir. İnanıram ki, sizin zəhmətiniz gözəl bəhrələr verəcək, gənclərdə yüksək vətənpərvərlik hissinin formalaşması, doğma Azərbaycanımızın müstəqilliyinin qorunub möhkəmləndirilməsi, onun dünya birliyində layiqli yer tutması işinə xidmət edəcəkdir" [3, s.3]. Naxçıvan şəhərində ilk dəfə olaraq xarici ölkə alimlərinin iştirakı ilə yüksək səviyyədə keçirilən bu simpozium Naxçıvanda tarix və mədəniyyətimizin müxtəlif problemləri ilə əlaqədar tədqiqatların genişlənməsinə və tarixçi kadrların hazırlanmasına güclü təkan verdi.

Bunun ardınca, ulu öndər Heydər Əliyev muxtar respublikada alim kadrların hazırlanması üçün münbit şəraitin yaradılması istiqamətində daha mühüm bir addım atdı. Naxçıvan şəhərində "Vətən tarixi" və "Filologiya" ixtisasları üzrə alimlər hazırlamaq üçün Dissertasiya Şurası yaradıldı. 1996-cı ildən başlayaraq Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində iki ixtisas – "Vətən tarixi" və "Filologiya" ixtisasları üzrə Dissertasiya Şurası fəaliyyətə başladı. Naxçıvanda Dissertasiya Şurasının fəaliyyətə başlaması muxtar respublikada elmi mühitin canlanmasında və formalaşmasında mühüm rol oynadı, Naxçıvanda tarixçi və filoloq alimlərin yetişməsinə mühüm töhfələr verdi.

Naxçıvanda tarixçi kadrların hazırlanması və diyarın tarixinin öyrənilməsində Ümummili Lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 2002-ci ilin avqustunda AMEA Naxçıvan Bölməsinin və onun nəzdində Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun yaradılması mühüm mərhələ və hadisə oldu [1, s.6-7]. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarında xüsusi yer tutan Naxçıvan bölgəsi tarixinin bütün problemlərinin öyrənilməsinə böyük önəm verən Ümummilli Lider Bölmə nəzdində Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunu yaratmaqla bu qədim diyarın qədim, orta əsrlər, yeni və ən yeni dövr tarixinin, arxeologiyasının, etnoqrafiyasının, epigrafiyasının, ümumiyyətlə, maddi-mədəniyyət abidələrinin dərinədən, ətraflı və sistemli şəkildə öyrənilməsi üçün tədqiqatçılara böyük imkanlar və geniş meydan açdı.

Ümummili Lider Heydər Əliyev 2003-cü ildə dünyasını dəyişdikdən sonra kadr hazırlığı ilə əlaqədar onun işləyib hazırladığı kurs Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yaradıcılıqla inkişaf və davam etdirildi. Bütün ölkədə olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da tarixçi kadrların yetişdirilməsi sahəsində uğurlu nəticələr əldə edildi. Nəticədə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında tarix elminin müxtəlif sahələri üzrə çox böyük bir tarixçilər ordusu yarandı.

2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin diqqət və qayğısı ilə AMEA Naxçıvan Bölməsində "Vətən tarixi" ixtisası da daxil olmaqla üç ixtisas üzrə (Vətən tarixi, Arxeologiya, İqtisadiyyat) namizədlik dissertasiyalarının müdafiəsi keçirilən Dissertasiya Şurası fəaliyyətə başladı. AMEA Naxçıvan Bölməsində fəaliyyət göstərən bu Dissertasiya Şurası Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə 2013-cü ildən etibarən 3 ixtisas üzrə (Vətən tarixi, Arxeologiya, İqtisadiyyat) elmlər doktoru hazırlamağa başladı. Hazırda, həmin Dissertasiya Şurası iki ixtisas (Vətən tarixi və Arxeologiya) üzrə fəaliyyət göstərir.

Naxçıvanda yüksək ixtisaslı tarixçi kadrların yetişdirilməsində Dissertasiya Şuraları nəzdində təşkil olunmuş Birdəfəlik Dissertasiya Şuralarının böyük rolu olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı ilə "Vətən tarixi" ixtisası üzrə təşkil olunmuş ilk Birdəfəlik Dissertasiya Şurasında, hazırda AMEA Naxçıvan Bölməsinə rəhbərlik edən

akademik İsmayıl Hacıyev 4 sentyabr 1999-cu ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi aldı. Onun ardınca, hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin professoru vəzifəsində çalışan Hacıfəxrəddin Səfərli 25 sentyabr 2004-cü ildə, AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun direktor müavini, mərhum Hacı Qadir Qədirzadə 4 dekabr 2004-cü ildə Birdəfəlik Dissertasiya Şurasında uğurlu doktorluq dissertasiyası müdafiəsi edərək tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi aldılar.

Bundan az sonra Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun şöbə müdiri, Vəli Baxşəliyev 2005-ci ilin 27 mayında Bakı şəhərində dissertasiya müdafiə edərək tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görüldü. Bunlardan bir qədər sonra Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimlərindən mərhum Zəhmət Şahverdiyev, mərhum Həmzə Cəfərov, Fəxrəddin Cəfərov, Sevinç Abbasova və Xəzər Hüseynov, Naxçıvan Universitetinin prorektoru vəzifəsində çalışan İbrahim Kazımbəyli, AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun "Qafqaz tarixi" şöbəsinin müdiri Emin Şıxəliyev Bölmədə fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurasında doktorluq dissertasiyalarını uğurla müdafiə etdilər. Təkcə 2024-cü ildə həmin şurada AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun 2 əməkdaşı, "Arxeoloji xidmət" şöbəsinin müdiri Zeynəb Quliyeva və "Antik və Orta əsrlər arxeologiyası" şöbəsinin müdiri Toğrul Xəlilov "Arxeologiya" ixtisası üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin, ondan sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində, Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaradılan yüksək münbit şəraitin nəticəsi olaraq Azərbaycanda elm və təhsil müəssisələri üçün 1996-cı ildən bəri tarix elminin müxtəlif sahələri üzrə 13 nəfər tarix elmləri doktoru, 30-dan artıq tarix üzrə fəlsəfə doktoru hazırlandı.

Çox yaxşı haldır ki, artıq Naxçıvanda hazırlanan tarixçi kadrların içərisində həm də diyarın arxeologiyası, etnoqrafiyası, epigrafiyası, numizmatikası ilə məşğul olan tədqiqatçılar da yetişmişdir. Bu kadrların hazırlanmasında ulu öndər Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı, hazırda Azərbaycan Respublikasına uğurla rəhbərlik edən İlham Əliyevin yüksək diqqət və qayğısı ilə Naxçıvan Dövlət Universitetində və AMEA Naxçıvan Bölməsində magistratura, doktorantura və dissertantura yolu ilə həyata keçirilən kadr hazırlığı siyasəti mühüm rol oynadı. Son illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində "Tarix müəllimliyi" ixtisası ilə yanaşı, həm də 2018-2019-cu tədris ilindən "Tarix" ixtisasının, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda "Tarix müəllimliyi" ixtisasının fəaliyyətə başlaması şübhəsiz ki, bölgədə tarixçi kadrların hazırlanmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurası təkcə Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün deyil, həmçinin Azərbaycanın elm və ali təhsil ocaqları üçün də tarixçi kadrlar hazırlayır. Məsələn, Bakı Dövlət Universitetinin professoru Sani Hacıyev, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin keçmiş direktor müavini Nərgiz Əliyeva, AMEA-nın Elm Tarixi İnstitutunun keçmiş direktoru Məryəm Seyidbəyli, keçmiş millət vəkili Həvvə Məmmədova, "Azərbaycan" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti İdarə Heyyyətinin sədri, mərhum Vidadi Muradov, "İki Sahil" qəzetinin Baş redaktoru Vüqar Rəhmzadə AMEA Naxçıvan Bölməsində fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurasında doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Naxçıvanda tarixçi kadrların potensialını gücləndirmək, elmi tədqiqatların keyfiyyətini və səmərəsini yüksəltmək məqsədi ilə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin tövsiyyəsi ilə 2003-cü ilin aprel ayında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına növbədənənar seçkilər keçirildi. Seçki zamanı Naxçıvanlı tarixçi alimlərdən AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri İsmayıl Hacıyev Akademiyanın həqiqi üzvü seçildi. Bunun ardınca, 2007-ci ildə Akademiyaya keçirilən seçkilərdə Hacı Qadir Qədirzadə və Vəli Baxşəliyev, 2014-cü ildə keçirilən seçkilərdə isə Hacıfəxrəddin Səfərli və Zəhmət Şahverdiyev Akademiyanın müxbir üzvü seçildilər.

Naxçıvanda tarixçi kadrların hazırlanmasında və yetişdirilməsində Naxçıvan şəhərində müstəqilliyin ilk illərində və sonralar fəaliyyətə başlayan bir sıra nəşriyyatlar, o cümlədən "Əcəmi", "Qeyrət", "Tusi", "Təhsil" və s. nəşriyyatlar böyük rol oynadı. Müstəqillik illərində Naxçıvanda işıq üzü görən çoxlu elmi nəşrlərin, o cümlədən AMEA Naxçıvan Bölməsinin, Naxçıvan Dövlət Universitetinin, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun, "Naxçıvan" Universitetinin Elmi əsərlərinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin "Naxçıvan" ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnalının da bölgədə yüksək ixtisaslı tarixçi kadrların hazırlanmasında xüsusi rolu oldu. Naxçıvanda çalışan tarixçi alimlər Bakıda fəaliyyət göstərən nəşriyyatlarda, elmi jurnal və məcmuələrdə olduğu kimi, əsərlərini adları yuxarıda qeyd olunan bu nəşriyyat və elmi jurnallarda da nəşr etdirirlər.

Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin yüksək diqqət və qayğısının nəticəsi olaraq Naxçıvanda yetişən tarixçi alimlər bütün Azərbaycan üçün tarixçi kadrların yetişdirilməsi sahəsində uğurlu fəaliyyət göstərirlər. Artıq Naxçıvanda yaşayıb işləyən alimlər Bakıda fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şuralarına üzv qəbul edilir, Azərbaycanın digər bölgələrindən, hətta xarici ölkələrdən olan doktorant və dissertantlara rəhbərlik və məsləhətçilik edir, opponent kimi dəvət olunurlar. Azərbaycanın mühüm elm mərkəzlərindən olan Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda və digər şəhərlərdə çalışan tarixçi alimlər, həmçinin bir sıra xarici ölkələrin tanınmış alimləri öz əsərlərini Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tanınan və yüksək qiymətləndirilən, Naxçıvan şəhərində nəşr olunan elmi jurnallarda, o cümlədən AMEA Naxçıvan Bölməsinin və NDU-nun Elmi əsərlərində nəşr etdirməyə üstünlük verirlər.

Göründüyü kimi, yüksək dövlət qayğısı ilə Naxçıvan şəhərində yaradılmış nəşriyyatlar, doktorantura şöbələri, Dissertasiya Şuraları, həyata vəsiqə almış elmi jurnallar müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında müxtəlif ixtisasları və elm sahələrini əhatə edən yeni elmi kadrların hazırlanmasına münbit şərait yaratmışdır. Nəticədə, muxtar respublikada böyük alimlər ordusu yetişmişdir.

Naxçıvanda yaşayıb yaradan tarixçi alimlər öz fəaliyyətləri ilə Azərbaycan miqyasından kənara çıxaraq, bir sıra xarici ölkələrdə keçirilən mötəbər elmi konfrans və simpoziumlarda iştirak və çıxış edir, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırırlar. Muxtar respublikada tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, numizmatika və s. istiqamətlərdə uğurlu tədqiqatlar aparan, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qayğı və himayəsi nəticəsində yetişən naxçıvanlı alimlər AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması münasibəti ilə 2002-ci ilin avqustunda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisində keçirilən müşavirədə ulu öndər tərəfindən tarixçi alimlərin qarşısında qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi, həmçinin müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışlarından, imzaladığı fərman və sərəncamlardan irəli gələn vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi üçün səylə çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Bakı: 2005. Nurlan, 156 s.
2. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: 2002. "Qeyrət" nəşriyyatı, 79 s.
3. Naxçıvan tarixinin səhifələri ("Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" beynəlxalq simpoziumunun materialları). Bakı: 1996. Elm, 223 s.
4. Səfərli F. Heydər Əliyev irsi-əbədiyaşar təlim. Naxçıvan: 2014. "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 200 s.

SUMMARY

Hajifakhraddin Safarli

NATIONAL LEADER HAYDAR ALIYEV AND PREPARATION OF HISTORIAN CADRES IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article mentions the preparation of historian cadres in Nakhchivan during the first and second periods of national leader Heydar Aliyev's rule in Azerbaijan. It is noted that the national leader attached great importance to the preparation of historian cadres in the autonomous republic. Therefore, he established the Department of History and Philology at the Nakhchivan State Pedagogical Institute which established in 1972, and he formed the Department of History in the Nakhchivan Regional Science Center in that year, and then the Department of Archeology and Ethnography. Creation of the Dissertation Council of the History, Ethnography and Archeology postgraduate department of the Nakhchivan Branch of the ANAS played an important role in the preparation of historical cadres. As a result, many philosophy doctors were trained in Nakhchivan on different fields of history.

Key words: Nakhchivan, national leader, history, historian cadres, Dissertation Council

РЕЗЮМЕ

Гаджифахреддин Сафарли

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ И ПОДГОТОВКА КАДРОВ ИСТОРИКОВ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье говорится о подготовке кадров историков во время первого и второго правления общенационального лидера Гейдара Алиева в Азербайджане. Отмечается, что общенациональный лидер придавал большое значение подготовке кадров историков в автономной республике. Поэтому он добился открытия историко-филологического факультета в созданном им в 1972-м году Нахчыванском Педагогическом Институте, открытия «Исторического», а позднее «Археологического и Этнографического» отделов в созданном в том же году Нахчыванском Региональном Научном Центре. Создание со стороны общенационального лидера Института Истории, Этнографии и Археологии Нахчыванского Отделения НАНА, отдела докторантуры, Диссертационного Совета сыграло важную роль в подготовке кадров историков. В результате в Нахчыване были подготовлены много докторов наук и докторов философии по разным областям науки история.

Ключевые слова: Нахчыван, общенациональный лидер, история, кадры историков, Диссертационный Совет

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNDƏ SOSIAL-İQTİSADI DURUM (XIX əsrin əvvəllərində)

Arzu ABDULLAYEV

a.ordubadi@yahoo.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Əgər orta əsrlərdə Naxçıvan şəhəri Fransa, İtaliya şəhərləri ilə davamlı və güclü iqtisadi ticarət əlaqələrinə malik idisə, XIX əsrdə şəhərin ticarət əlaqələri xanlıq daxili, qonşu xanlıqlar və yaxın qonşu ölkələrlə məhdudlaşdı. XIX əsrin başlanğıcında isə Azərbaycan ərazisində feodal pərakəndəliyinin güclənməsi, xanlıqların müstəqil siyasi vahidlər olaraq mövcud olması ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə şərtləndirən, dolayısı ilə də şəhərlərin sosial-iqtisadi tərəqqisini ləngidən əsas amillərdən biri idi. XIX əsrin başlanğıcında xanlıqlararası çəkişmələr, eləcə də baş verən I və II Rusiya-Qacarlar müharibələri səbəbindən Naxçıvan şəhəri dərin iqtisadi böhran içərisində idi.

Açar sözlər: *xanlıqlararası çəkişmə, tayfa, idarəçilik, sosial-iqtisadi, müharibə, xan, daxili idarəçilik, sülalə*

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində feodal pərakəndəliyi və ara müharibələr, natural təsərrüfatın hökm sürməsi təbii ki, Naxçıvan şəhərinin sosial-iqtisadi durumuna ciddi və mənfi təsir göstərmişdi.

Bu dövrdə Qacarlar imperiyasından formal olaraq asılı halda olan Naxçıvan xanlığında idarəçi xanlar xanlıqdakı bütün torpaqların sahibi sayılırdı. Naxçıvan xanları Kəngərli sülaləsinə mənsub idilər. Kəngərli tayfalarının başçısının həm də xanlığın hakimi olması onun hərbi hakimiyyətini gücləndirirdi. Bu isə xanın həm də qoşunların ali baş komandanı olması anlamına gəlirdi. Xan, ümumilikdə, xanlığın idarəçiliyini həyata keçirdiyindən Kəngərli tayfalarının daxili idarəçiliyini həyata keçirmək üçün xanın köməkçisi olan vəkil seçilirdi (17, s.69). Vəkil adətən tayfanın ən yaşlı üzvlərindən biri olurdu. Xanlığın paytaxtı Naxçıvan şəhəri olduğundan xanlığın idarəçiliyini həyata keçirən xan bu şəhərdə yaşayırdı. Elə bu səbəbdən də bəhs olunan dövrdə paytaxt şəhərlərinin idarəçiliyi çox mürəkkəb xarakter daşıyırdı.

Səfəvilər və Əfşarlar dövründən fərqli olaraq divan (dövlət) torpaqları ilə xanların xüsusi mülkiyyəti (xass) arasında fərq demək olar ki, tamamilə aradan qalxmışdı. Bu dövrdə bəy və ağa təbəqəsinə xanın yaxın qohumları, Kəngərli sülaləsinin tayfa başçıları, Səfəvilər və Əfşarlar zamanında feodal xidməti göstərmiş keçmiş maliklərin nəsiləri aid idi. Bəylərdən təyin edilən mahal naibləri xanların canişini və yerli hakimlər idilər, onlar xanlığa daxil olan mahalları idarə edirdilər. Yerlərdə dağqalar və yüzbaşılar naiblərin tabeliyində fəaliyyət göstərirdilər.

Paytaxt şəhərində isə idarəçilik bir qədər fərqli idi. Tarixçi Musa Quliyev yazır ki, Naxçıvan şəhərinin qalası olduğuna görə şəhəri idarə edənlər qalabəyi və kələntər adlandırılırdılar. Qalabəyilər qala divarları içərisində yerləşən xan sarayının və şəhər

qapılarının açarları üçün məsuliyyət daşıyırdılar. Hətta hərbi məqsədlər üçün tikilən qalaların da qalabəyisi var idi (8, s.36).

Qala şəhərlərinin inzibati və hərbi idarəçiliyini həyata keçirən qalabəyi ilə yanaşı, şəhərlərin bir də iqtisadi idarəçiliyini həyata keçirən şəxslər var idi ki, onlar darğa adlanırdı. V.Qriqoryev XIX əsr Naxçıvan şəhərindən bəhs edərkən göstərir ki, əsrin başlanğıcında şəhər idarəçiliyində iki şəxs önəmli rol oynayırdı. Bunlardan biri darğa, digəri isə əsasbaşı idi. Darğa adlanan şəxs şəhərin, xüsusən bazarların fəaliyyətinə və təhlükəsizliyinə gündəlik nəzarət edirdi. O, ərzaq məhsullarının qiymətini müəyyənləşdirirdi (13, s.54). Digər xanlıqlardakı şəhərlərdə olduğu kimi, Naxçıvan şəhərinin darğası da iqtisadi sistemi idarə etməklə yanaşı, həm də şəhər polisi funksiyasını həyata keçirirdi. Darğalar həm də şəhərin ictimai və iqtisadi həyatında şəriət qaydalarının tətbiqinə nəzarət edirdilər. F.Əliyev, U.Əliyev kimi tarixçilər İrəvan şəhərinin, T.Mustafazadə isə Şuşa şəhərinin idarəçiliyindən bəhs edərkən də darğaların analoji funksiyasından bəhs etmişlər (5, s.58-59; 9, s.124).

Əsasbaşı isə gecələr şəhərdə sabitliyin təmin olunması ilə vəzifələndirilmişdi (13, s.54). Əsasbaşılar bəzən keşikçibaşı da adlandırılırdı. Həm darğa, həm də əsasbaşı dəzgah (piştaxta) başına 15 gümüş qəpik toplayırdılar (13, s.54). Şəhər həyatında mühüm rol oynayan şəxslərdən biri də mirablar idilər. Onlar şəhərdəki və şəhəratrafi ərazilərdəki əkin sahələri və bağlara suyun bölüşdürülməsi işinə nəzarət edirdilər (13, s.55). Nəzərə alsaq ki, Naxçıvan şəhəri yayı quraqlıq keçən sərt kontinental iqlimli ərazidə yerləşmişdi, o zaman bu vəzifənin həyata keçirilməsinin nə qədər mühüm olduğunu müəyyən etmək o qədər də çətin olmaz. Suvarma işində mirablara cuvarlar yardımçı olurdular. Cuvarlar sudan istifadəyə nəzarət etməli idilər (16, s.119). İcma daxilində su işlərinə xüsusi seçilmiş vəkillər və ya dağbaşılar baxırdı (10, s.76).

Şəhəratrafi kəndlər kəndxudalar vasitəsilə idarə olunurdu. Şəhərdə ruhanilər, tacirlər, sənətkarlarla yanaşı, şəhəratrafi kəndlərdə, bostan və bağlarda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan az sayda kəndlilər də yaşayırdılar. İ.Petruşevski yazır ki, Naxçıvan xanlığında kəndlərin və ya böyük olmayan köçəri camaatların idarəçilərində mülki deyildi (17, s.126).

XIX əsrin başlanğıcında Naxçıvan şəhərində məhkəmə hakimiyyəti funksiyasını ən mühüm məsələlər üzrə divan məhkəməsi həyata keçirirdi. Bu məhkəməyə birbaşa olaraq xanın özü rəhbərlik edirdi. Ən ağır və qərarın verilməsi çətin olan cinayət hadisələri zamanı xan baş axundla bu barədə məsləhətləşirdi (13, s.55-56). Divan məhkəməsi həm də müasir dildə ifadə etsək, ali məhkəmə funksiyasını həyata keçirirdi. Baş axundların və qazilərin çıxardıqları qərarlardan narazı qalan təbəələr mühüm məsələlər üzrə bu qərarlardan xana şikayət edə bilirdilər.

Mülki məsələlər üzrə məhkəmə funksiyasını şəriət məhkəmələri həyata keçirirdilər ki, bu məhkəmələrə də şeyxülislam, axundlar və qazılar hakimlik edirdilər. V.Qriqoryevin təsvirlərindən aydın olur ki, xanlıq dövründə məhkəmələrdə qərarların verilməsi üçün İslam hüququndan istifadə edilmiş, cəzalar Qurani-Kərim əsasında müəyyənləşdirilmişdir (13, s.57). F.Abbasovun "Qarabağ xanlığı" əsərinə istinad edən M.Quliyev Naxçıvan xanlığının məhkəmə sistemində daha bir məhkəmə növünün – əsnaf məhkəmələrinin olduğunu göstərmişdir (12, s.66; 79, s.38). Bu məhkəmələr xanlıqlar dövründə əsasən sənətkarların şikayətlərinin həlli məsələlərinə baxırdı. Bu dövr tariximiz üçün bir sıra məsələlər üzrə ayrı-ayrı xanlıqların tarixinə dair analogiya aparmaq mümkündür. Lakin əsnaf məhkəmələri analogiyasının Naxçıvan xanlığı və Naxçıvan şəhəri üçün doğru olub-olmaması fikri bir

qədər mübahisə doğura bilər. Çünki bu barədə ilkin mənbələrdə faktlara rast gəlinmir. Lakin Naxçıvan şəhərinin qədim dövrdən bəri sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmasını nəzərə alaraq, biz də şəhərdə əsnaf məhkəmələrinin fəaliyyət göstərdiyini ehtimal edirik.

XIX əsrin başlanğıcında Naxçıvan şəhərində 5000 nəfərdən çox əhali yaşayırdı. Bu barədə məlumat verən rus ordusunun zabiti mayor Matuşevič öz raportunda həmçinin qeyd edirdi ki, qış vaxtı şəhərə daha 1000 nəfərə qədər köçəri ailəsi toplaşırdı (3, s. 37). Fikrimizcə, bunlar əsasən Kəngərli tayfa və tirələrinə mənsub olan əhali olmuşdur. Lakin Matuşevičdən fərqli olaraq hesab edirik ki, bu əhalinin köçəri deyil, yarımköçəri adlandırılması daha düzgündür. Çünki, bu əhalinin hərəkət trayektoriyası birxətli deyil, təkrarlanan gediş-qayıdış tipli olmuşdur. Yəni bu yarımköçəri əhali qış aylarını Naxçıvan şəhərində, yay aylarını isə qoyunçuluq üçün xeyli əlverişli olan Dərələyəz mahalında və Zəngəzur dağlarında keçirirdi. Digər tərəfdən "Azərbaycan etnoqrafiyası"nın I cildində də qeyd edildiyi kimi, artıq XI-XIII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində yarımköçəri həyat tərzini köçəri həyat tərzinə nisbətən xeyli geniş şəkildə almış və sonrakı əsrlərdə öz mövqeyini xeyli gücləndirmişdir (1, c.1, s.277).

XIX əsrin başlanğıcında Naxçıvan şəhərinin əhalisini iki hissəyə ayırmaq mümkündür: Vergidən azad olanlar və vergi ödəyənlər qrupu. Birinci qrupa zadəgan nəsilələrinin nümayəndələri (xanlar, bəylər, rütbəli şəxslər) və ruhani sinfi aid idi. Vergi ödəyənlər qrupuna isə tacirlər, sənayeçilər, sənətkarlar və əkinçilər aid edilirdilər (13, s. 29).

Naxçıvan şəhərinin feodal zadəganları sırasına böyük sərvət sahibləri olan – xanlar, bəylər, mülklər, ağalar, sultanlar, naiblər daxil idi. XIX əsrin başlanğıcında Qacarlardan yarımşılı xanlıq olan Naxçıvan xanlığında şəhərin bəzi əraziləri və şəhərətrafı bəzi yaşayış məntəqələri bir sıra şəxslərə tiyul olaraq verilmişdi. Mənbələrdən aydın olur ki, Abbas Mirzə tərəfindən şəhərətrafı yaşayış məntəqələrindən Təzəkənd Ehsan xana, Tumbul, Əliabad, Nəzərabad kəndləri Nəzərəli xana, Qoşadizə Fərəc ağaya, Yamxana İbrahim xana, Badaşqan Cəfərqulu bəyə, Uzunoba Həsən ağaya tiyul olaraq verilmişdi (13, s.121-125).

Bu dövrdə Naxçıvan şəhərinin əhalisinin tərkibində maraqlı doğuran qruplardan biri də seyyidlər idi. Əhali arasında İslam peyğəmbərinin qızının övladları imam Həsən və imam Hüseynin soyundan gəldiklərinə inanılan şəxslərə seyyid deyilirdi (11, s.87-88). V.Qriqoryev göstərir ki, bu şəxslər yuxarı təbəqəyə aid edilməsələr də, İslam peyğəmbərinin soyuna bağlı olduqları üçün vergidən azad idilər (13, s.29-30). Rus işğalına qədərki dövrdə bölgədə yaşayan azsaylı qeyri-müsəlman əhalisi öz camaatları daxilində müəyyən imtiyazlı və imtiyazsız təbəqəyə bölünmələr də, ümumilikdə götürdükdə vergi verən qrupa aid edilirdilər (13, s.31). Müharibələr dövründə vergiverən təbəqədən orduya cəlb olunanlar da orduda xidmət etdikləri dövrdə vergidən azad olunurdular (13, s.60).

XIX əsrin başlanğıcında Naxçıvan şəhərində yaşayan şəhər əhalisinin verdiyi vergilər stabil olmamışdır. Bunun səbəbi xanlıq tarixinin bu dövründə hakimiyyətin müxtəlif səbəblərdən əldən-ələ keçməsi ilə bağlı olmuşdur. Vergilər pul ödəməsi və məhsulla verildirdi. Pulla ödənen vergilər il ərzində üç dəfə toplanılırdı. Vergilər yasavul adlanan məmurlar tərəfindən toplanılırdı. Yasavullar bu fəaliyyəti həyata keçirməyə görə xüsusi maaş almırdılar. Onlar sadəcə toplanılan verginin məbləğinin yüzdə on faizi miqdarında qulluq pulu tələb edə bilirdilər (13, s.61).

XIX əsrin başlanğıcında şəhər əhalisinin ödədiyi şəxsi vergilər sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

– başpulu – şəhərin 15 yaşı tamam olmuş hər bir kişi sakinindən alınır. V.Qriqoryevin qeydlərinə görə bu verginin məbləği 3 minaltunla (Dövrün rus valyutası ekvivalenti ilə 1 rubl 20 qəpiyə bərabər idi) 5 minaltun (Dövrün rus valyutası ekvivalenti ilə 2 rubla bərabər idi) arasında dəyişirdi.

– ev-pulu – hər bir təsərrüfat başına toplanan bu vergi 2 gümüş rubl miqdarında idi.

– bezi – bu vergi toxucular tərəfindən ödənilən vergi idi (13, s.103).

Dövrün mənbələrində torpaq və məhsul vergisi üzrə də şəhər əhalisinin ödədiyi vergilər barədə məlumatlar da vardır (13, s.105-107). Dövrün bütün şərtlərini nəzərdən keçirərək ümumilikdə belə qənaətə gəlirik ki, şəhər sakinləri xəzinəyə aşağıdakı ödənişləri etməli idilər: mancanaq pulu, toxucu pulu, bağpulu, bayramlıq, toyxərçi, dəyirmanpulu. Bunlardan əlavə, hamamdan, karvansaradan və dükan binalarından istifadə etmək üçün də müəyyən vergilər ödənilirdi. Məsələn, "mancanaq pulu" ev şəraitində mancanaqdan, yəni toxucu dəzgahından istifadə edən toxuculardan alınır. "Dəyirman pulu" isə dəyirman sahiblərindən toplanırdı (2, s.55).

V.Qriqoryev 1822-ci ildə Abbas Mirzənin göstərişi ilə tərtib olunmuş məlumatlar əsasında xanlıq idarəçiliyi dövründə Naxçıvan şəhərindən toplanmış vergilər haqqında konkret məlumat vermişdir. Cədvəldən aydın olur ki, bu dövrdə Naxçıvan şəhərinin əhalisindən toplanılan başpulu vergisinin miqdarı 600 rubla, saman pulunun məbləği 178 rubl 45 qəpiyə bərabər olmuşdur. Ümumilikdə, bölgədən yığılan pul vergisinin miqdarı 1378 rubl 45 qəpiyə, taxıl məhsulları ilə ödənilmiş verginin miqdarı isə 178 rubl 45 qəpiyə bərabər idi (13, s.182-183). Qeyd edək ki, göstərilən məbləğ yalnız Naxçıvan şəhərinə aid olub, ətraf kəndləri əhatə etmirdi.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin başlanğıcında xanlıqlararası çəkişmələr, eləcə də baş verən I və II Rusiya-Qacarlar müharibələri səbəbindən Naxçıvan şəhəri dərin iqtisadi böhran içərisində idi. Şəhərin və şəhərətrafı yaşayış məntəqələrinin məhsuldar qüvvələri demək olar ki, baş verən müharibələr, daxili çəkişmələr nəticəsində dağıdılmışdı. Naxçıvan xanlığının paytaxtı, ümumilikdə, bölgənin iqtisadi və siyasi mərkəzlərindən olan Naxçıvan şəhəri təsərrüfat düşkünlüyü dövrünü keçirirdi. Hələ XVII əsrin sonlarından etibarən Şərqi və Qərbi ölkələri arasındakı ticarətdə dəniz yollarının əhəmiyyətinin artması da nəticə etibararı ilə keçmişdə mühüm ticarət yolları üzərində yerləşmiş şəhərlərin, o cümlədən Naxçıvan şəhərinin ticarət həyatına mənfi təsir göstərmişdir. Bu prosesdən bəhs edən tarixçi E.İsayev yazır: *"Artıq XVII yüzilliyin sonlarından başlayaraq bütün Şərqi dövlətlərinin ticarət iqtisadi həyatında tənəzzül başlayır və bu proses getdikcə dərinləşir. Bu tənəzzül Azərbaycandan da yan keçməmiş, özünü ilk növbədə şəhərlərin həyatında göstərmişdir. Əvvəllər böyük ticarət-sənətkarlıq mərkəzi kimi şöhrət qazanmış iri şəhərlər öz qüdrətini itirmiş, zəifləmiş, hətta kiçilmişdilər"* (7, s.79). XIX əsrin başlanğıcında isə Azərbaycan ərazisində feodal pərakəndəliyinin güclənməsi, xanlıqların müstəqil siyasi vahidlər olaraq mövcud olması ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə şərtləndirən, dolayısı ilə də şəhərlərin sosial-iqtisadi tərəqqisini ləngidən əsas amillərdən biri idi. Hər bir xanlığın ərazisindən keçərkən ticarət karvanlarının gömrük vergisi ödəməyə məcbur olması ticarəti xeyli çətinləşdirirdi. Bunu nəzərdə tutaraq A.Milman rəhdari sistemini ticarətin inkişafı qarşısında başlıca əngəl kimi qiymətləndirmişdir (15, s.98; 14, s.114).

Beləliklə, əgər orta əsrlərdə Naxçıvan şəhəri Fransa, İtaliya şəhərləri ilə davamlı və güclü iqtisadi ticarət əlaqələrinə malik idisə, XIX əsrdə şəhərin ticarət əlaqələri xanlıq daxili,

qonşu xanlıqlar və yaxın qonşu ölkələrlə məhdudlaşdı. Professor Qabil Əliyev bəhs olunan dövrdə Şimali Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafını tədqiq edərkən Naxçıvan xanlığının mərkəzi olan Naxçıvan şəhərindən keçən ticarət yollarının istiqamətlərinə toxunaraq yazır: *"Naxçıvan xanlığından keçən başlıca karvan yolları İrana və Təbrizə doğru uzanırdı. Bu yollar tranzit ticarətində mühüm rol oynayırdı. Azərbaycanın şimal torpaqlarına İran malları, əsasən, Naxçıvan vasitəsilə daxil olurdu. Eyni zamanda xanlığın daxilində də Naxçıvanı və Ordubadı ayrı-ayrı yerlərlə birləşdirən karvan yolları mövcud idi"* (6, s.18-19). Naxçıvan xanlığından bir sıra xarici bazarlara qırmızı və ağ bez parçalar, düyü, şərab və s. məhsullar aparılırdı. Bez, əsasən, Qarabağa və İrəvan xanlıqlarına, düyü Mərənd, Xoy və Təbriz xanlıqlarına, pambıq parça Bayazid, Qars, Tiflis, Şuşa və digər şəhərlərə ixrac edilirdi (4, s.56). Naxçıvan xanlığının Qacarlardan asılı olduğu dövr barədə məlumat verən İ.Şopen və K.Smirnov göstərir ki, bu dövrdə Naxçıvan bazarının dövriyyəsi 80 min tümən idi (18, s.31).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: [3 cildə] / Red. hey. sədri T.Ə.Bünyadov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – 544 s.
2. Budaqova, S.İ. Naxçıvan diyarının siyasi tarixi / S.İ.Budaqova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 108 s.
3. Budaqova, S.İ. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı XIX əsrin birinci qərinəsi) / S.İ.Budaqova. – Bakı: Elm, – 1995. – 96 s.
4. Əliyev, F.M. Naxçıvan xanlığı / F.M.Əliyev, M.Əliyev – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 120 s.
5. Əliyev, F.M. İrəvan xanlığı / F.M.Əliyev, U.Əliyev – Bakı: Şərq-Qərb, – 1997. – 124 s.
6. Əliyev, Q.Ə. XIX-XX yüzilliyin başlanğıcında Şimali Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafı / Q.Ə.Əliyev. – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, – 1995. – 115 s.
7. İsayev, E.S. Böyük İpək yolu və Naxçıvan / E.S.İsayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 214 s.
8. Quliyev, M.R. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. M.R.Quliyev. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2013. – 184 s.
9. Mustafazadə, T.T. Qarabağ xanlığı / T.T.Mustafazadə. – Bakı: Sabah, – 2010. – 333 s.
10. Şahverdiyev, Z.Ə. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində / Z.Ə.Şahverdiyev. – Bakı: Elm, – 2008. – 264 s.
11. Küçükaşçı, M. Tarihi süreçte seyyid ve şerif kavramlarının kullanımı // –İstanbul: Osmanlı araştırmaları, XXXIII, – 2009. №14, – s. 87-129
12. Аббасов, Ф.М. Гарабагское ханство / Ф.М.Аббасов. – Баку: Тахсил, – 2007. – 278 с.
13. Грибоедов, А.С. Сочинения. Художественная литература / А.С.Грибоедов. Москва: –1988. – 751 с.
14. Мамедова, А. М. Экономическая политика Царизма в Азербайджане в первой половине XIX века // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2012. №1, – s. 111-118

15. Мильман, А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX вв / А.Ш.Мильман. – Баку: Азернешр, – 1966. – 318 с.
16. Никитин, К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд // – Тифлис: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Вып. 2, Тифлис: – 1882. – с.109-142.
17. Петрушевский, И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. / И.П.Петрушевский. – Ленинград: Издательство Ленинградского Государственного ордена Ленина Университета имени А. А. Жданова, – 1949. – 384 с.
18. Смирнов, К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края: [Электронный ресурс] / www.nakhchivan.az. – yanvar 24, 1999. URL: www.nakhchivan.preslib.az/ebooks/45.pdf.

NAHÇIVAN'IN KADERİNİ BELİRLEYEN KARS ANTLAŞMASI VE ERMENİ YALANLARI

Hacalı NECEFOĞLU

alinecef@hortmail.com

*Kafkas Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya
Araştırma Merkez Müdürü, Kars, Türkiye,*

"Ermeni sorunu denilen ve Ermeni milletinin gerçek olmayan isteklerinden çok, dünya kapitalistlerinin ekonomik yararlarına göre çözülmek istenilen sorun, Kars Antlaşması ile, en doğru şekilde çözüme ulaştırılmış oldu... Milletın kararlılığı ve kahramanlığı karşısında, Türkiye'yi parçalamanın hayal olduğu kabul ettirilmiştir".

Mustafa Kemal Atatürk

"Ben buraya geldiğimde sordum: Kars'ta bu Antlaşma nerede imzalanmış? O binayı bana gösterdiler. Biz Türkiye Hükümeti ile konuşacağız. Orada bir levha asılmalıdır ki, 1921 yılında Ekim ayında Kars'ta burada böyle bir Antlaşma imzalanmıştır. Çünkü, Kars Antlaşması'nın bu bölge için, Azerbaycan için, Türkiye için büyük ehemmiyeti var".

Haydar Aliyev, Kars, 2002

Özet

İki imparatorluğun küllerinden doğan iki yeni hükümet, bir-birine muhtaç Rusya Bolşevik Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasında karşılıklı tavizler sonucu imzalanan ve Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'ın kaderini belirleyen Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ile Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) yüz üç yıl geçmesine rağmen ne bu güne kadarki Ermenistan Hükümetleri, ne de dünya ermenileri tarafından tanınmamaktadır ve yıllardır ermeniler bu antlaşmalar aleyhine esassız iddialarla propogandalar yapmaktadırlar. Halen Rus basınında ermenilerin ve ermeni yanlılarının tarihi olayları tahrif eden, "Moskova Antlaşması'nın süresinin uzatılmaması", "Kars Antlaşması'nın feshedilmesi" çağırıřlarını içeren yazıları yayınlanmaktadır. Bu bildiride YouTube internet sitesinin Rusca segmentinde Kars Antlaşması'nın ermeni tezleri ile nasıl anlatıldığından örnekler veriliyor.

Anahtar sözler: Nahçıvan, Kars Antlaşması, ermeni yalanları

Giriş

Bugün burada, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılını kutlamak üzere bir araya gelmiş bulunmaktayız. Bu özel gün, tarihimizin önemli dönüm noktalarından birini temsil etmekte ve geçmişten günümüze taşıdığımız değerleri ve kazanımları bir kez daha gözden geçirmemiz için bizlere fırsat sunmaktadır. Nahçıvan'ın tarih sahnesindeki yeri ve önemi, sadece bölgesel değil, aynı zamanda uluslararası ilişkiler açısından da büyük bir öneme sahiptir. Tarih boyunca Nahçıvan, stratejik konumu, zengin kültürel mirası ve coğrafi özellikleriyle dikkat çeken bir bölge olmuştur. Nahçıvan'ın bu özellikleri, bölgeyi pek çok farklı medeniyetin ve kültürün kesişme noktası haline

getirmiştir. Bu kəsişim, bölgənin tarixini zenginləşirmiş və Naxçıvan'ı bir kültür mozaigi haline getirmiştir.

Bugün, Naxçıvan'ın bu zengin tarihine ve kültürel mirasına duyduğumuz saygıyı bir kez daha ifade etmek ve bu mirası gelecek nesillere aktarma sorumluluğumuzu hatırlamak için bir araya geldik.

Bu süreçte, Naxçıvan'ın kaderini belirleyen en önemli olaylardan biri, 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması'dır. Kars Antlaşması, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında imzalanmış olup, Naxçıvan'ın özerk bir arazi olarak Azerbaycan'a bağlanmasını sağlamıştır. Bu antlaşma, Naxçıvan'ın siyasi ve idari yapısının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

Bu tarihi dönüm noktası, Naxçıvan'ın bugün sahip olduğu siyasi ve idari yapının temelini oluşturmuştur. Naxçıvan Özerk Cumhuriyeti, bu antlaşma sayesinde kendi kimliğini koruyarak Azerbaycan'ın bir parçası olma fırsatını elde etmiştir. Naxçıvan'ın bu özerklik statüsü, bölgenin kültürel ve ekonomik gelişimini desteklemiş ve Naxçıvan'ı bölgesel bir cazibe merkezi haline getirmiştir.

Sovyet hakimiyetti yıllarında ermeniler defalarca Karabağ ile Naxçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi talebinde bulunmuşlar. 1990'ların başında ise Sovyetlerin çöküşünü fırsat bilerek Naxçıvan'ı da ele geçirmeğe ceht etmişler. Fakat Ulu Önder Haydar Aliyev'in Naxçıvan yönetiminde olması ve müdrik siyaseti sayesinde onların kirli arzuları kursaklarında kaldı.

Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Naxçıvan'ın kaderini belirleyen Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ile Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) yüz üç yıl geçmesine rağmen ne bugüne kadarki Ermenistan Hükümetleri ne de dünya ermenileri tarafından tanınmamaktadır ve yıllardır ermeniler bu antlaşmalar aleyhine esassız iddialarla propagandalar yapmaktadırlar. Halen Rus basınında ermenilerin ve ermeni yanlılarının tarihi olayları tahrif eden, "Moskova Antlaşması'nın süresinin uzatılmaması", "Kars Antlaşması'nın feshedilmesi" çağırıışlarını içeren yazıları yayınlanmaktadır. Bu bildiride YouTube internet sitesinin Rusça videolarında Kars Antlaşması'nın ermeni tezleri ile nasıl anlatıldığından örnekler vereceğim.

08.03.2021. *Sparta 1 kanalı*. **"Her Anlamda Yasal Değildir!!! 100 Yıl Önce Moskova Anlaşması İmzalandı"** başlıklı videoda [1] anılan antlaşma imzalandığı tarihte RSFSC'nin tanınmadığı öne sürülüyor ve 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'nın da Moskova Anlaşması'nın bir türevi sayıldığı vurgulanılıyor. ABD'nin Almanya Büyükelçisi James Gerard'ın 16 Mart 1921'de anlaşma hakkında şu yazısına atıf yapılıyor: "16 Mart 1921'de Bolşevikler, Kemal ile Ermenistan Cumhuriyeti'nin bir bölümünü Türkiye'ye devrettikleri bir anlaşma imzaladılar, diğer iki parçayı Azerbaycan'a verdiler ve kalan hissesine ise "Sovyet Ermenistanı" etiketini yapıştırdılar ve zorla Rusya'ya ilhak ettiler."

Videoda son 100 yıldır Moskova ve Kars antlaşmalarının statüsünü belirlemek için yapılan yüzlerce çalışmanın, bu belgeleri imzalayan tarafların hukuki durumlarına ait olduğu ve 16 Mart 1921 itibarıyla, RSFSC'nin tanınmış bir devleti olmadığını, yani uluslararası hukukun böyle bir konusu olmadığını gösteren reddedilemez ilk verilere dayandıklarını, bundan, Rus tarafının herhangi bir uluslararası anlaşma yapma yetkisi olmadığı sonucunun çıktığı iddia ediliyor. RSFSC'nin SSCB biçiminde yasal olarak uluslararası tanınması, yalnızca 1 Şubat 1924'te Büyük Britanya'nın onu tanımasıyla

başladığı, bu tarihten önce uluslararası hukuk alanındaki uzmanlara göre tüm "tanınmalar"ın tanınmayan ülkelerden veya egemen rejimlerden geldiği söyleniliyor. ABD mahkemesinin, 1923'te Sovyet hükümetinin "RSFSC v. Sibrario" davasındaki iddiasını, RSFSC'nin tanınan bir devlet olmadığı gerekçesiyle reddettiği, İsveç mahkemesinin "Sovyet hükümeti v. Erickson" davasında benzer şekilde davrandığı örnek olarak veriliyor. Uluslararası anlaşmaların, BM'nin tanımına göre, uluslararası hukukun özneleri arasında karşılıklı hak ve yükümlülükleri oluşturdukları, değiştirebilecekleri veya sona erdirecekleri anlaşmalar olduğu isnat edilerek RSFSC'nin o zamanki durumunun dünya topluluğu tarafından tanınmadığı için imzaladığı anlaşmaların geçersiz olduğu iddiasında bulunuluyor. 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin statüsünün STK olduğu ve uluslararası hukukçuların RSFSC'ne ait ettikleri hükümlerin TBMM'ne emsal teşkil ettiği, o zaman Kemalistlerin tanınan Türk devleti adından değil, TBMM adlandırılan sivil kuruluş adından anlaşma yaptıkları, devlet başkanı Sultan tarafından onlara böyle bir yetki verilmediği, Kemalist hareketin Osmanlı Anayasası'na ve 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ne aykırı davrandığı iddia ediliyor. **Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'**ne (1969) atıf yapılarak Moskova Anlaşması'nın uluslararası hukuk normlarının ihlal edilerek imzalandığı ve bu nedenle Antlaşma'nın Ermenistan-Türkiye sınırını belirleyemeyeceği ve Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın himayesine veremeyeceği öne sürülüyor. 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nı imzalayanların da uluslararası hukukun özneleri olmadığı ve 1921 yılında işgale maruz kaldığı iddia edilerek bu Antlaşma'nın 1933'te imzalanan Montevideo Konvansiyonu (**Devletlerin Hak ve Görevlerine ilişkin Montevideo Sözleşmesi**, diğer adıyla **Montevideo Konvansiyonu**)'na aykırı olduğu söyleniliyor.

Halbuki, Montevideo Sözleşmesi; *"bir devlet olmanın tanımını, haklarını ve görevlerini belirtmektedir. Bunlardan en bilineni, uluslararası kuruluşlar tarafından doğru bir uluslararası teamül hukuku beyanı olarak tanınan dört devlet olma kriterini belirten Madde 1'dir: Devlet, uluslararası hukuka sahip bir kişi olarak aşağıdaki niteliklere sahip olmalıdır: (a) kalıcı bir nüfus; (b) tanımlanmış bir bölge; (c) hükümet; ve (d) diğer devletlerle ilişki kurma kapasitesi. Ayrıca, 3. maddenin ilk cümlesi açıkça "Bir devletin siyasi varlığı, diğer devletler tarafından tanınmasından bağımsızdır" şeklinde ifade edilmektedir."* [2]. Bu madde videoda ileri sürülen iddiaları otomatik olarak çürütüyor.

28.02.2021. "Новости Армении и Азербайджана" kanalı. **"Rus makamlarına çağrı: Moskova Antlaşması'nı - yenilememek, Kars Antlaşması'nı - feshetmek."** Bu videoda [3] Tüm Rusya kamu kuruluşu "Rusya Ermenileri Birliği" tarafından 15 Mart'ta Moskova'da düzenlenen konferansta, Rusya Federasyonu Başkanı V. V. Putin'e, Rusya Federasyonu Federal Meclisi'nin Federasyon Konseyi Başkanı V. I. Matvienko ve Rusya Federasyonu Devlet Duması Başkanı V.V.Volodin'e hitaben kabul edilecek çağrıda 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nı yenilememesinin ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'nın feshedilmesinin istenileceği bildiriliyor. Çağrı metninde anılan antlaşmalar "Bolşevik Rusya tarihinde utanç verici bir sayfa" gibi değerlendiriliyor. Moskova Antlaşması uyarınca, uluslararası toplum tarafından tanınmayan iki devlet - Bolşevik Rusya ve Kemalist Türkiye, üçüncü bir devletin - Ermenistan'ın tarihi topraklarını onun katılımı olmadan paylaştığı ve Kars Antlaşması uyarınca, Bolşevik Rusya, Sovyetleşmiş Ermenistan'ın yönetimini Moskova Antlaşması'nın şartlarını tanıyan aşağılayıcı bir antlaşma imzalamaya zorladı kaydediliyor.

"Rusya Ermenileri Birliğı", bugün Rusya ve Ermenistan için son derece dezavantajlı olmaları nedeniyle, Rus ve Ermeni askerlerinin kanı ile kazandıkları toprakların Birinci Dünya Savaşı'nda kaybeden ülkeye - Türkiye'ye haksız bir şekilde aktarılmasını sağlayan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın uzatılmamasının ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'nın feshedilmesinin son derece önemli olduğuna inandıklarını ifade ediyorlar. Anlaşmalar, bu topraklarda yaşayan halkların çıkarlarının hiçbir şey ifade etmediği Bolşevikler tarafından imzalandı ve tarihi Ermeni toprakları, yarısından fazlası Ermeni olan üç milyondan fazla Hristiyan vatandaşını yok etmiş bir devlete cömertçe bağışlandı, aynı zamanda, Kars ve Sürmeli bölgesi ile birlikte, Türkiye'nin bir parçası haline gelen Ağrı Dağı ile birlikte, 1936'da ilk kez "Azerbaycan" etnik adını alan Trans Kafkasya Tatarlarına, "Ermeni Nahçıvan'ı ve Dağlık Karabağ'ı" takdim edildiği ve böylece, güya Ermenistan aleyhine Türkiye ve Azerbaycan'ın iştahı doyurulduğu iddia ediliyor.

"Rusya Ermenileri Birliğı", bu anlaşmaların hukuka aykırı, önemsiz, haksız, işgal karakterli olduğuna ve Rusya'ya kardeş olan tüm Ermeni halkının haklarını ihlal ettiğine inandıklarını, Sovyet Rusya'sının, Türkiye'ye yaklaşma ve Rusya'nın asırlık müttefiki Ermenistan'ı bir kenara itme hatasına düştüğünü, Ermeni meselesinin unutulmaya terk edildiğini ve Karabağ ihtilafının Kafkasya'da tehlikeli bir gerilim yatağı olmaya devam ettiğini ifade ediyor.

Çağırını hazırlayanlar, Türkiye'nin 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyan halkların "soykırımını" tanıma konusundaki isteksizliği, II. Dünya Savaşı'nda Almanlarla sıkı müttefiklik, sonradan NATO'ya üyelik, Kuzey Kıbrıs'ın "işgali", Kürt ve Hristiyan vatandaşlarına karşı askeri hareketler, Karabağ'daki Azerbaycan saldırganlığına geniş destek, Çeçen olayları sırasında ayrılıkçılara aktif yardım, radikal Ukrayna güçlerine yardımın yanı sıra Kırım olayları sırasında yerel milliyetçilere yardım gibi konularla Türkiye'yi suçlayarak bunlarla Türkiye'nin "geleneksel" faşist, soykırımcı doğasını ve politikasının Rus karşıtı yönlü olduğunu göstermeğe cehdediyorlar. Ayrıca, Suriye'de bir Rus askeri uçağının düşürülmesini, Rusya'nın Türkiye büyükelçisinin öldürülmesini, sözde "terörist savaşı" Azerbaycan topraklarına nakledilmesi ve Karabağ Ermeni nüfusuna yönelik soykırımın örgütlenmesi ithamları ile Rusya'da Türkiye'nin imajını karalamaya çalışıyorlar.

Türk devletinin tüm faaliyetlerinin, yalnızca Hristiyan Ermenilerin değil, aynı zamanda Kırım da dahil olmak üzere Rusya'nın güney bölgelerinin Hristiyan nüfusunun da istenmediği yeni bir Osmanlı İmparatorluğu ("Büyük Turan") yaratmak amacı güttüğünü iddia ediyorlar.

Güya, tarihinde her zaman küçük halkların çıkarlarının savunucusu rolünü oynamış olan Rus devletine, Türkiye'nin Ortadoğu ve Trans Kafkasya'da izlediği yayılcı politikaya yeterince cevap verebilmek için zamanında kararlı önlemler almağı tavsiye ediyorlar. Etkili önlemlerin de Moskova Antlaşması'nın uzatılmaması ve Kars Antlaşması'nın feshedilmesinin olacağını öngörüyorlar. Bunun, Rusya'nın ve "saldırgan" Türk politikasından etkilenen halkların iyiliği için olacağını, Ermeniler, Rumlar, Asuriler, Yezidiler, Balkanların Slav halkları, Araplar, Kürtler ve diğer halklar tarihi haklarının iadesini beklediklerini ve şüphesiz Rusya'nın Ortadoğu'daki "adil politikası"na yardım etmeye hazır olacaklarını çağrıya eklemeyi unutmuyorlar.

Moskova Antlaşması'nın uzatılmaması ve Kars Antlaşması'nın feshedilmesinin Rusya'nın ulusal çıkarlarından kaynaklanmaktadır ve bugün Rusya'nın Kafkaslar ve Ortadoğu'daki rolünü güçlendirmenin ve bu bölgelerdeki sayısız sorunu çözmenin tek anahtarı olduğunu Rusya yöneticilerine ve Rus kamuoyuna telkin etmeğe çalışıyorlar.

20.02.2021'de "Молния TV" kanalında yayınlanan **"Nahçıvan, Batumi: Kars Antlaşması 100 yıl sonra Ankara'nın iştahını kabartmaya devam ediyor"** başlıklı videoda [4] Kars Antlaşması ile ilgili Erivan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Dekanı Ruben Melkonyan'la mülakat [5] anlatılıyor. Mülakatta Ruben Melkonyan, bu antlaşmanın sadece Ermenistan için değil, aynı zamanda bir bütün olarak bölge için ne gibi tehditler oluşturduğuna ve Ermenistan'ın bu riskleri neden dış politika gündeminde dikkate alması gerektiğine dair vizyonunu sunuyor. *"Ermenistan'ın Kars Antlaşması'nın sona ermesinden sonra bir beklentisi olabilir mi?"* sorusuna R. Melkonyan şunları söylüyor: *"Aslında Kars Antlaşması, o dönemde gelişen, Ermenistan devletinin varlığının büyük bir sual altında olduğu durumu yansıtıyordu. Sadece birkaç ay önce, bize Ermenistan topraklarının 10 bin kilometrekareye indirileceği Gümrü Antlaşması dayatılmıştı. Kars Antlaşması'nın revize edilmesi ihtimaline gelince, reel siyaset açısından böyle bir gelişmenin pek olası olmadığını düşünüyorum. Yine de bu konuyu siyasi retoriğimizde ve bilimsel araştırmalarımızda hayata geçirmeliyiz... Şu anda bölgede Kars veya Moskova antlaşmalarının gözden geçirilmesine yol açabilecek gerçek bir temel olmadığını düşünüyorum. Ancak bu belgeler bağlamında ciddi sorunlarımız olduğu gerçeği çok açıktır ve kanıtlanmıştır."*

R. Melkonyan'a göre, Kars Antlaşması 100 yıl önce imzalanmış olmasına rağmen zaman zaman büyük siyaseti etkilemiş olsa da Nahçıvan'daki süreçler için de geçerlidir. Antlaşmaya göre, üçüncü ülkelerin Nahçıvan'a müdahale etmesi durumunda sorumluluğu Rusya ve Türkiye üstlenecek. Bu durum, SSCB'nin dağılmasından sonra daha da aktif hale gelmişti, Ermenistan-Azerbaycan ihtilafı sırasında Türkiye, Nahçıvan sınırına sürekli hassasiyet göstererek, üçüncü taraf gibi Ermenistan'ın Nahçıvan'ı ve bu temelde Ankara'yı tehdit ettiğini ve bundan dolayı savaşa girme hakkına sahip olduğunu ileri sürmüştü, Ermenistan bu konuda 90'ların başında Ankara'dan bir nota bile almıştı. *"Türkiye bizi savaşa tehdit etti, Türk ordusu alarına geçti, Ermenistan'a bir saldırı oldukça gerçekçiydi,"* diyen R. Melkonyan şöyle devam ediyor: *"Daha sonra Türkiye, Kars Antlaşması'nın hukuka aykırı olmadığını, Nahçıvan'dan sorumlu olduğu için bu antlaşma kapsamındaki yetkilerini yerine getirdiğini söyleyerek, eylemlerine yasal dayanak olarak gösterdi. Dolayısıyla bu antlaşma çok hassas hükümler içermektedir. Bu bağlamda Ermenistan savunmacı değil, saldırgan rolünde olmalıdır."*

Türkiye'nin Nahçıvan'daki fiili varlığına gelince, Ermeni tarafının bu konuyu en azından çeşitli mekanlarda konuşma konusu haline getirebileceğini ve en azından retorik bir soru düzeyinde konuyu uluslararası platformlara taşıyabileceğini kabul ettiğini söyleyen R. Melkonyan, Türkiye'nin Ermeniler için bir tehdit olduğundan ve Nahçıvan'daki varlığının bu tehdidi ikiye katladığını, en azından Türkiye'den gelen tehdidin veya potansiyel tehdidin etkisiz hale getirilmesi açısından bu bölgenin Ermenistan için de hiçbir önemi olmadığını düşünmek saflık olduğunu diyor.

"Sizce antlaşmanın hangi maddeleri değiştirilmeli?" sorusunu R. Melkonyan şöyle cevaplandırıyor:

"İmzalarken, eski başkent Ani'nin topraklarının Ermenistan'a devredilmesi konusu tartışılmıştı, ancak Türkler bunu reddetmişti. Bu noktanın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini"

düşünüyorum, çünkü Ermenistan'a sadece Ani değil, komşu topraklar da eşsiz kültürel mirasımızın bir örneği olarak verilmelidir. Bu, duygusal olarak da önemli bir soru. Reel siyasette ise şunu hatırlatmak isterim ki, Türkiye'ye devredilmesi tamamen haksız olan – Sürmeli, İğdir toprakları vardı ve bu konu revize edilebilir görünüyor." Videoda Türkiye'nin sadece Nahçıvan için değil Batum için de belirli haklara sahip olduğu Kars Antlaşma hükmünün içerdiği tehditler nedeniyle gerçekten revize edilmesi gerektiği vurgulanıyor.

24.08.2020'da "RANews" kanalında **"Türkiye Kars anlaşmasını ihlal ediyor: Erdoğan ülkeyi çöküşe götürüyor"** başlıklı videoda [6] Türkolog Tiran Lokmagözyan'ın "Sputnik Armeniya" ajansına verdiği mülakattan [7] bahsediliyor. *"Türkiye'nin kendisi Kars Antlaşması'nı ihlal ediyor, Erdoğan ülkeyi çöküşe götürüyor,"* – diyen Lokmagözyan ekliyor: *"Burada Nahçıvan meselesi önemlidir. Azerbaycan ile ortak tatbikatların çoğu orada gerçekleşti, ancak silahların transferi sorunu devam ediyor. Ne Gürcistan, ne de İran, Türk birliklerinin kendi topraklarından geçmesini desteklemiyor. Nahçıvan konusunda Erivan, Moskova ile müzakerelerde Kars Antlaşması'nın resmi garantörlerinden biri olan Türkiye'nin bunu ihlal ettiği konusunu gündeme getirmelidir. Karabağ savaşı sırasında Ankara, Türkiye'nin garantör olarak müdahale edebileceği için askeri faaliyetlerin Nahçıvan'a aktarılamayacağını belirtmişti. Ama şimdi Türkiye'nin kendisi Nahçıvan'a giriyor, dolayısıyla anlaşmayı ihlal ediyor. Büyük ölçüde ihlal edilirse, iptal etmeyi düşünebilir. Rusya ile birlikte, elbette, o da imzaladığı için."*

Geçen yıl 3 Eylül'de "Tazema TB" kanalında yayınlanan **"Erdoğan Panik İçinde: Türkiye'nin Bölünmesi Başlıyor - Kars Antlaşması Sona Eriyor"** başlıklı videoda [8] "Avrora" Haber Ajansında yapılan yuvarlak masa görüşmesi yansıtılıyor. Konuşmacılar Moskova ve Kars antlaşmalarının tanınmayan iki hükümet arasında yapıldıklarından geçersiz oldukları, geçerli olan Sevr Antlaşması'nda belirtilen Woodrow Wilson haritasının olduğunu anlatıyorlar. Çok büyük ümitle Türkiye'nin yakında bölünebileceğini, o zaman Ermenistan'ın "hakiki" sınırlarına kavuşacağını söylüyorlar.

13 Ekim 2020 tarihinde "Armenian Revolution of Values" kanalında yayınlanan **"Ermenistan, 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması ile Rusya ve Türkiye arasında yasadışı bir şekilde nasıl bölündü?"** başlıklı videoda [9] Karabağ sorunu ancak aşağıdakiler yapılırsa Ermenistan'ın çıkarları doğrultusunda çözülebileceği söyleniliyor:

Ermenistan hükümeti ve parlamentosu

1. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'nı geçersiz olarak kabul ederse;
2. Türkiye ile Rusya arasında 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan "Dostluk ve Kardeşlik" konulu Rus-Türk Antlaşması'nı kınarsa;
3. Uluslararası bir mahkemeye dava açarsa;
4. BM Güvenlik Konseyi de dahil olmak üzere uluslararası toplumu 1921 Rus-Türk antlaşmasını CEZAI, YASADIŞI ve GEÇERSİZ olarak kınamaya ve tanımaya çağırırsa.

Video kanala göre, "bu Ermeni karşıtı antlaşma yürürlükte olduğu ve eski ve şimdiki Ermenistan hükümeti bunu bildiği sürece, diğer tüm seçenekler Artsakh (Karabağ'a Ermenilerin verdikleri ad) veya Ermenistan'ın lehine olmayacaktır."

YouTube'da Rusça "Kars Antlaşması" sözleri ile arama yaptığımızda karşıya çıkan videoların çoğu ermeni tezlerine dayanıyor. Bunu videoların başlıklarından da görebiliriz:

- Kars Antlaşması 100 yıllık adaletsizlik. 68.534 görüntüleme, 20 Temmuz 2020, HAY TV [10];

- Kars Antlaşması, 1921. Tarihi olaylara gezi. 1.492 görüntüleme, 13 Mart 2020, saxa99fun [11];
- Kars, Moskova ve Sevr antlaşmaları. AÇIK GECE. 7.086 görüntüleme, 15 Ekim 2016, radio kamyoneti [12];
- Kars Antlaşması: gerçeklik ve komplo. 14.609 görüntüleme, 26 Ocak 2021, Sova – все о Грузии [13];
- Rusya, Türkiye ile yaptığı tarihi anlaşmaları gözden geçirmeyi düşünüyor. Ermenistan'dan bir görünüm. 26.673 görüntüleme, 15 Şubat 2016, RTVI Новости [14];
- Moskova nihayet 1921 anlaşmaları hakkında konuşmaya başladı, 35.434 görüntüleme, [15] 9 Aralık 2019, Газета TB [16];
- ACİL/Paşinyan 2021'de YENİ Kars Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalacak: Beklenmedik olaylar olacak. 8.526 görüntüleme, 1 Ocak 2021, REGNEWS [17];
- Nahçıvan Ermenistan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz hissesidir. 3457 görüntüleme, 22 Aralık 2022, NEWS Karabakh AM [18];
- 100 yıllık hukuksuzluk ya da Ermenistan'ı nasıl böldüler. 5.144 görüntüleme, 28 Mayıs 2023, NEWS Karabakh AM [19];
- 1922 yılının bu bugününde rezil Kars Antlaşması onaylandı. Haberler 11-09-2021, 392 görüntüleme, 13 Eylül 2021, Western Armenia TV[20];
- Yasadışı Kars Anlaşması ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin bölünmesi. 12-10-2021, 536 görüntüleme, 13 Ekim 2021, Western Armenia TV[21];
- Statement of National Democratic Alliance regarding 103rd anniversary of disastrous treaty of Kars, 247 görüntüleme, 12 Ekim 2024, ԲԵՎԵՐ / BEVER [22].

Sonuç olarak, Rus ve diğer yabancı dillerde anılan antlaşmalarla ilgili gerçekleri anlatan ve Ermeni yalan ve iftiralarını çürüten videolar konusunda eksikliklerimizin giderilmesi gerektiğini düşünüyorum.

KAYNAKLAR

1. <https://www.youtube.com/watch?v=9qcPEgzvyV8>
2. https://tr.wikipedia.org/wiki/Montevideo_Konvansiyonu
3. <https://www.youtube.com/watch?v=7JwEFwKITG8&t=266s>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=BEbt9Ipxw5A>
5. <https://verelq.am/ru/node/58682>
6. <https://www.youtube.com/watch?v=VGK3x4lr0uw>
7. <https://ru.armeniasputnik.am/20200822/Turtsiya-sama-narushaet-Karsskiy-dogovor-Erdogan-vedet-stranu-k-kollapsu--tyurkolog-24194310.html>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=JP73XK3lQyM&t=190s>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=KZwrQf1QqhU>
10. <https://www.youtube.com/watch?v=KZwrQf1QqhU>
11. <https://www.youtube.com/watch?v=JUqpMozmcyA&t=840s>
12. <https://www.youtube.com/watch?v=fRg6xm3fMUM>
13. <https://www.youtube.com/watch?v=lyZlOkhJslA&t=233s>
14. <https://www.youtube.com/watch?v=0VDWHteZijM>
15. https://www.youtube.com/watch?v=7-I_mEpxxU4

16. <http://lousavor-avedis.org/?p=19619>
17. <https://www.youtube.com/watch?v=vWzL3-hnYtw&t=13s>
18. <https://www.youtube.com/watch?v=uadkfPIXL-A>
19. <https://www.youtube.com/watch?v=9FreP4c7FIc>
20. <https://www.youtube.com/watch?v=W61aszI2v5Q>
21. <https://www.youtube.com/watch?v=zy8bOjUxjRA>
22. <https://www.youtube.com/watch?v=Dn8JQhi5IIQ>

SUMMARY

Hacalı Necefoglu

THE TREATY OF KARS, WHICH DETERMINED THE FATE OF NAKHICHEVAN, AND ARMENIAN LIES

The Moscow Treaty (March 16, 1921) and the Kars Treaty (October 13, 1921), which were formed as a result of mutual concessions between the two new governments born from the ashes of two empires, the Russian Bolshevik Government and the Ankara Government, which were in need of each other and determined the fate of Nakhchivan, an inseparable part of Azerbaijan, are not recognized by the current Armenian Governments or the Armenians of the world, despite the passing of one hundred and three years, and for years the Armenians have been making propaganda with baseless claims against these treaties. The Russian press is still publishing articles by Armenians and pro-Armenians that distort historical events, call for "not extending the Moscow Treaty" and "denounce the Kars Treaty". This report gives examples of how the Kars Treaty is explained with Armenian theses on the Russian segment of the YouTube website.

Key words: *Nakhchivan, The Kars Treaty, and Armenian lies*

РЕЗЮМЕ

Хаджалы Нечефоглу

КАРСКИЙ ДОГОВОР, ОПРЕДЕЛИВШИЙ СУДЬБУ НАХИЧЕВАНИ, И АРМЯНСКАЯ ЛОЖЬ

Московский (16 марта 1921 г.) и Карсский (13 октября 1921 г.) договоры которые были подписаны в результате взаимных уступок двух новых правительств, рожденных из пепла двух империй, российского большевистского правительства и правительства Анкары, которые нуждались друг в друге и определившие судьбу неотъемлемой части Азербайджана, Нахичевани, не признаются нынешними армянскими правительствами или армянами мира, несмотря на то, что прошло сто три года, и в течение многих лет армяне ведут пропаганду с необоснованными претензиями против этих договоров. Российская пресса все еще публикует статьи армян и проармян, которые искажают исторические события, призывают «не продлевать Московский договор» и «денонсировать Карсский договор». В этом докладе приводятся примеры того, как Карсский договор объясняется армянскими тезисами на русском сегменте сайта YouTube.

Ключевые слова: *Нахичевань, Карсский договор, армянская ложь*

NAXÇIVAN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ

Nurlana KAZIMOVA

nurlana_kazimova67@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Faşist Almaniyası 1941-ci il iyunun 22-də SSRİ-yə hücum etdi. Çoxmillətli sovet ordusunun əsgər və komandirləri müharibənin ilk günlərindən misilsiz qəhrəmanlıq nümunələri göstərərək müharibə tarixinə şanlı səhifələr yazdılar. Düşmən bütün sərhəd boyu sovet adamlarının ciddi müqavimətinə, mətin iradəsinə rast gəldi. Sərhəddi qoruyan hər bir əsgər əsl alovlu vətənpərvər kimi hərəkət edir, düşmənlə son nəfəsədək vuruşurdu.

Müharibənin birinci həftəsi ərzində respublikada 40 min nəfərdən çox oğlan və qız cəbhəyə getmək üçün ərizə ilə hərbi komissarlıqlara müraciət etmişdilər. Onlardan 5 mindən çoxunu Naxçıvanlılar təşkil edirdi.

İkinci Dünya müharibəsi cəbhələrində vuruşan Naxçıvanlılar öz iş yerlərinə, ata-analarına göndərdikləri məktublarında Vətənə axıradək sadıq olacaqlarına, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq ənənələrini qoruyacaqlarına, düşməinə qarşı amansız olacaqlarına müqəddəs and içdiklərini yazırdılar.

1941-1945-ci illərdə Azərbaycan SSR-dən olan on minlərlə döyüşçü, hitlerçi işğalçılarla vuruşlarda böyük rəşadət və qəhrəmanlıqlar göstərmiş, Həzi Aslanov, Ziya Bünyadov, İsrəfil Məmmədov, Qafur Məmmədov, Abbas Quliyev, Gəray Əsədov, Qəzənfər Əkbərov, Səməd Abdullayev, Müseyib Allahverdiyev, Adil Quliyev, Aslan Vəzirov, Nəcəfqulu Rəfiyev və başqaları Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

İkinci Dünya müharibəsinin ilk günlərində Muxtar Respublikanın həkim və orta təhsilli işçilərinin xeyli hissəsi Vətənin çağırışına cavab olaraq Sovet Ordusu və Hərbi Dəniz Donanması sıralarına səfərbərliyə alınmışdır.

Sənədlərdən məlum olur ki, müharibə illərində 29500 nəfərdən çox Naxçıvanlı səfərbərliyə alınmış, düşməninə qarşı rəşadətli vuruşaraq misilsiz şücaət göstərmişdir. Müharibədə 15500 nəfər Naxçıvanlı həlak olmuşdur.

Müharibə illəri Sovet ordusu və xalqları üçün ən ağır dövr idi. Bu mübarizədə Azərbaycanın on minlərlə oğul və qızı, hitlerçilərlə vuruşlarda böyük rəşadət və qəhrəmanlıqlar göstərmişdilər. Azərbaycan xalqının qəhrəman övladları Cavad Həkimli, Əhmədiyyə Cəbrayıl, Hadi Qiyasbəyli, Mirzəxan Məmmədov, Mehdi Hüseynzadə, İsmayıl Əliyev, Məmməd Axundov, Hümət Namazov, Mirdamət Seyidov, Mikayıl Qulubəyov, Cəmil İsmayilov, Ələsgər Əliyev, Səlim Səttarov, İzzətulla Nəsurullayev, Hilal Cavadov, Sara İbrahimova və başqaları doğma Vətən torpaqlarından uzaqlarda - Çexoslovakiya, Polşa, İtaliya, Yuqoslaviya, Fransa, Avstriyada partizan və antifaşist müqavimət hərəkəti sıralarında cəsarətlə vuruşmuşlar.

Açar sözlər: Naxçıvan, İkinci Dünya müharibəsi, sosial-iqtisadi həyat, Naxçıvanlılar, elm və mədəniyyət

SUMMARY

Kazimova Nurlana

NAKHCHIVAN DURING THE SECOND WORLD WAR

On 22 June 1941, Nazi Germany attacked the USSR.

Soldiers and commanders of the multinational Soviet army wrote glorious pages in the war's history, showing unprecedented examples of heroism from the first days of the war. The enemy met serious resistance and the stubborn will of the Soviet people all along the border. Every soldier guarding the border acted like a true ardent patriot and fought the enemy to his last breath. During the first week of the war, more than 40 thousand young men and girls of the Azerbaijan SSR applied to military commissariats with applications to be sent to the front. More than 5,000 of them were residents of Nakhchivan. The residents of Nakhchivan who fought on the fronts of World War II wrote in their letters to their former colleagues and parents about the sacred oath they had sworn to be loyal to the Motherland to the end, to preserve the heroic traditions of the Azerbaijani people, and to be ruthless to the enemy. In the first days of the Great Patriotic War, many doctors and medical workers of the Autonomous Republic were mobilized to the Soviet Army and the Navy in response to the call of the Motherland. It is known from the documents that during the war years, more than 29,500 residents of Nakhchivan were mobilized, fought bravely against the enemy, and showed unparalleled courage. 15.5 thousand inhabitants of Nakhchivan died in the war. The years of war were the hardest period for the Soviet Union, its army, and multinational people. In this struggle, tens of thousands of sons and daughters of Azerbaijan showed great courage and heroism in battles against Hitlerites. Heroic sons and daughters of Azerbaijani people, including Javad Hakimli, Ahmadiyya Jabrailov, Hadi Giyasbeyli, Mirzaxan Mammadov, Mehdi Huseynzade, Ismail Aliyev, Mammad Akhundov, Hummet Namazov, Mirdamat Seyidov, Mikail Gulubeyov, Jamil Ismayilov, Alesker Aliyev, Salim Sattarov, Izzatullah Nasurullayev, Hilal Javadov, Sara Ibrahimova and others fought bravely in the ranks of partisan and anti-fascist resistance movements far from their homeland — in Czechoslovakia, Poland, Italy, Yugoslavia, France, and Austria.

Key words: *Nakhchivan, Second World War, socio-economic life, residents of Nakhchivan, science and culture*

РЕЗЮМЕ

Казымова Нурлана

НАХЧЫВАН В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

22 июня 1941 года фашистская Германия напала на СССР.

Солдаты и командиры многонациональной Советской армии вписали славные страницы в историю войны, продемонстрировав с первых дней войны бесподобные примеры героизма. Вдоль всей границы враг встретил серьезное сопротивление и упорную волю советского народа. Каждый солдат, охранявший границу, действовал как настоящий пламенный патриот и сражался с врагом до последнего вздоха. За первую неделю войны более 40 тысяч юношей и девушек республики обратились в военные комиссариаты с заявлениями об отправке на фронт. Более 5000 из них были выходцами из Нахчывана. Нахчыванцы, сражавшиеся на фронтах Второй мировой войны, в своих письмах своим трудовым коллективам и родителям писали, что они будут верны Родине до конца, что они будут защищать героические традиции азербайджанского народа, и что они будут беспощадны к врагу. В первые дни Великой Отечественной войны по призыву Родины было мобилизовано большое количество врачей и работников среднего образования Автономной Республики в ряды Советской Армии и Военно-Морского Флота. Из документов следует, что в годы войны более 29500 жителей Нахчывана были мобилизованы и проявили беспримерную храбрость, отважно сражаясь против врага. В войне погибло 15500 жителей Нахчывана. Годы войны были самым трудным периодом для Советской армии и народа. В этой борьбе десятки тысяч сыновей и дочерей Азербайджана проявили большую храбрость и героизм в боях с фашистами. Герои - сыны азербайджанского народа Джавад Хакимли, Ахмадия Джабраилов, Хади Гиясбейли, Мирзахан Мамедов, Мехди Гусейнзаде, Исмаил Алиев, Мамед Ахундов, Гуммет Намазов, Мирдамат Сеидов, Микаил Гулубеков, Джамиль Исмаилов, Алескер Алиев, Салим Саттаров, Иззатулла Насуруллаев, Хилал Джавадов, Сара Ибрагимова и другие вдали от родины - в Чехословакии, Польше, Италии, Югославии, Франции, Австрии мужественно сражались в рядах партизанского и антифашистского движения Сопротивления.

Ключевые слова: Нахчыван, Вторая мировая война, социально-экономическая жизнь, нахчыванцы, наука и культура

HEYDƏR ƏLİYEVİN RƏHBƏRLİYİ İLƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA TƏHSİLİN İNKİŞAFI (1991-1995-Cİ İLLƏR)

Xəzər HÜSEYNOV

xezerhuseynov@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Fəxryyə HÜSEYNOVA

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında bütün sahələr kimi təhsil sahəsi də özünə məxsus inkişaf mərhələsinə malikdir. Bu inkişaf mərhələsinin biri də 1991-1995-ci illərdir.

Hər bir xalqın milli mənliliyinin, milli şüurunun formalaşması onun mədəniyyətinin, elminin, təhsilinin inkişafı ilə şərtlənir. Başarı sivilizasiyanın yüksək pilləsinə yüksəlmək kimi şərəfli yol keçmiş xalqlar hər şeydən əvvəl elm və mədəniyyətin inkişafına borcludurlar. Məhz bu baxımdan Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsilin inkişafı (1991-1995-ci illər) mövzusunun öyrənilməsi tarixçilərin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Məlum olduğu kimi, müstəqilliyin ilk illərində ölkədə təhsilin inkişafında gerilik müşahidə olunurdu. Bu gerilik ölkənin inkişafı üçün əngəl törədir, təhsilin inkişafını ləngidir, onun elmi bazasını zəif salırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq müstəqillik illərində Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsilin inkişafına ciddi fikir verildi, onun maddi-texniki bazası möhkəmləndi. Muxtar respublikada liseylər, gimnaziya, kolleclər yaradıldı.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Naxçıvan, ali təhsil, orta təhsil, kollec, maddi-baza*

Giriş

Təhsil hər bir millətin gələcəyini müəyyən edir. Millət təhsillə irəli gedir, milli şüuru artır, intellektual potensialı yüksəlir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin tarixi təcrübəsi təsdiq edir ki, təhsilə böyük əhəmiyyət vermiş hər hansı millət daha çox inkişaf etmiş, irəli getmiş hesab olunur.

Xalqların və dövlətlərin sürətli inkişaf yolu təhsildən keçir. Təsadüfi deyildir ki, hələ vaxtı ilə ulu öndər Heydər Əliyev cəmiyyət həyatında təhsilin rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir ki, təhsil millətin gələcəyidir. Ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyev təhsilə "Azərbaycanın gələcəyini müəyyən edən prioritet sahə" kimi yüksək dəyər vermişdir [9, s.479].

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra digər keçmiş ittifaq respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanın və onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın da elmində və təhsilində keçid dövrünün xüsusiyyətləri ilə əlaqədar gerilik müşahidə olunmağa başlamışdı.

Məlum olduğu kimi keçid dövrü çox çətin, ağır və təzadlı olur. Bu baxımdan keçid dövrü respublikamız üçün də çox təzadlı olmuş ölkəni acınacaqlı vəziyyətə salmışdır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazandığı ilk illərdə ittifaq respublikaları ilə əlaqələr pozulmuş, elmin və təhsilin maddi bazası zəifləmişdir. Bütün bunlar da təbii olaraq muxtar respublikada elmin və təhsilin inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Qeyd etmək olar ki, Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası blokadaya alınmış, elektrik, qaz magistralı, digər kommunikasiya xətləri vəhşicəsinə dağıdılmış, Azərbaycanın digər bölgələri ilə əlaqələr kəsilmiş, bununla da muxtar respublikanın iqtisadi və sosial həyatında gərgin vəziyyət yaranmışdır. Belə bir vəziyyət həmin illərdə təhsildə də özünü göstərmişdir. Bunu aşağıda verilmiş cədvəldən görmək olar.

Ali təhsil müəssisələri (dərs ilinin əvvəlində) [8, s.73].

	1991	1993	1995
Ali təhsil müəssisələrinin sayı	1	1	1
Onlardan:	1	1	1
Dövlət			
Özəl	-	-	-
Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı, nəfər	2466	2247	2254
Onlardan:	2466	2247	2254
Dövlət			
Özəl	-	-	-
Əyani təhsil	1563	1591	1662
Qiyabi təhsil	903	656	592
Ali təhsil müəssisələrində hər 10000 nəfər əhaliyə düşən tələbələrin sayı	78	69	66
Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin qəbulu (cəmi, nəfər)	620	288	674
Onlardan:	620	288	528
Dövlət			
Özəl	-	-	146
Ali məktəbləri bitirənlərin sayı (nəfərlə)	447	369	405
Onlardan:	447	369	405
Dövlət			
Özəl	-	-	-
Əyani təhsil	251	156	308
Qiyabi təhsil	196	213	97
Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən ali məktəbləri bitirənlərin sayı, nəfər	14	11	12

Ümumiyyətlə, 1991-ci ildən başlayaraq 1995-ci ilə qədər olan bir dövrdə muxtar respublikada ali təhsil müəssisələrində tələbələrinin sayında azalma müşahidə olunmuşdur.

1991-ci il sentyabrın 3-də Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçildikdən sonra elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafına mühüm milli strateji məsələ kimi baxaraq, o dövrün mürəkkəb və çətin şəraitində muxtar respublikanın təhsil və mədəniyyət sistemini, ziyalı potensialını qoruyub saxlamaqla, təhsilin kəmiyyət və keyfiyyət

göstəricilərinin aşağı düşməsinin qarşısını almağa, təhsil müəssisələrini siyasi proseslərdən kənarda saxlamağa çalışırdı [2, s.82].

Müstəqilliyimizin ilk illərindən başlayaraq, blokadanın, iqtisadi böhranın ağır nəticələrinə baxmayaraq, muxtar respublikada təhsil, maarif məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Heydər Əliyevin göstərişi ilə Ali Məclisin işçi qrupu milli təhsil konsepsiyasını hazırlamağa başlamışdı. Onun maarif xadimləri və təhsil kollektivləri ilə keçirdiyi görüşlər muxtar respublikada təhsilin yenidən canlanmasına səbəb olmuşdur. Görkəmli siyasi xadim Ali Məclisin Sədri Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikasının rəhbərləri ilə apardığı danışıqlarda, imzaladığı protokollarda elm və təhsil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdi.

1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq muxtar respublikanın ümumtəhsil məktəbləri sistemində müəyyən dəyişikliklər bas verdi: liseylər, gimnaziyalar, kolleclər yaradıldı. Naxçıvan şəhərində "Xanım qızlar" kolleci (1992), Ordubadda "Qız liseyi" (1993), Şərurda "İqtisad liseyi" (1994), Babək rayonunun Zeynəddin kəndində kənd təsərrüfatı təmayüllü məktəb-müəssisə kompleksi fəaliyyətə başladı (1993) [3, s.160].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1990-cı ildə 1 ali məktəb, 4 orta ixtisas təhsil müəssisəsi, 6 axşam ümumtəhsil məktəbi, 88 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 217 ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərdiyi halda 1993-cü ildə muxtar respublikada 1 ali məktəb, 4 orta ixtisas təhsil müəssisəsi, 1 axşam ümumtəhsil məktəbi, 89 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 225 ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərmişdir [7, s.63-66].

1992-ci il mart ayının 24-də Türkiyə ilə bağlanmış əməkdaşlıq protokolunun 12-ci bəndinə əsasən, həmin il Naxçıvan Muxtar Respublikasından 100 nəfər gənc Türkiyə ali məktəblərində təhsil almaq hüququ qazanmışdır.

Bu tələbələr Ali Məclis Sədrinin təşəbbüsü ilə Türkiyədən Naxçıvana gəlmiş Yüksək Öyrətim Seçim Kurumu tərəfindən seçilmişdi. Heydər Əliyev tələbələrin yolasalma mərasimində çıxış etmiş, onlara dəyərli məsləhətlər vermişdi. Ulu öndər qeyd etmişdi ki, bu, Türkiyənin bizə göstərdiyi yardımlardan ən qiymətlisidir. Bu, bizim xalqın gələcəyidir. Naxçıvanın gələcəyidir, onun intellektual potensialıdır. O, ümid etdiyini bildirmişdi ki, Türkiyəyə oxumağa gedən gənclər Türkiyə ilə Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan arasında əlaqələrin daha da genişlənməsinə, inkişafına çalışacaqlar [6, s.67-68].

1992-ci ildə oktyabrın 5-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının iclas salonunda Türkiyədə təhsil almağa gedən tələbələrlə muxtar respublika Ali Məclisi, Nazirlər Kabineti rəhbərlərinin və Naxçıvan şəhər icra hakimiyyəti nümayəndələrinin görüşü olmuşdur.

Yığıncaqda Heydər Əliyev çıxış etdi. O, burada toplaşmış tələbələri, onların valideynlərini, təhsil aldıkları məktəblərin müəllim kollektivlərini və muxtar respublika ictimaiyyətinin nümayəndələrini təbrik edərək dedi ki, bu gün qədim Azərbaycan diyarı Naxçıvanda biz yeni əlamətdar bir hadisənin iştirakçısıyıq. Naxçıvan Muxtar Respublikasından ilk dəfə olaraq Türkiyə Respublikasının ali məktəblərinə, universitetlərinə 15 nəfər naxçıvanlı gənc qəbul olunmuşdur. Gəlin, Türkiyəyə yola düşən tələbələrə yaxşı yol, uğurlu təhsil, naxçıvanlı və azərbaycanlı adını yüksək tutmağı arzulayaq və əmin olduğumuzu bildirək ki, bu gün yaranan belə gözəl ənənə gələcəkdə də davam edəcək, naxçıvanlı gənclər bundan sonra Türkiyədə, Avropanın və dünyanın başqa ölkələrində təhsil almaq imkanları əldə edəcəklər [5, s.339].

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev daha sonra demişdir: İndi bizim Türkiyə universitetlərinə yola salacağımız gənclər gərək Türkiyə ilə Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan arasında əlaqələrin daha da genişlənməsinə, inkişaf etməsinə çalışsınlar. Onlar bilməlidirlər ki, gənc olsalar da, üzərlərinə ali məhsil almaq kimi böyük vəzifə düşsə də, eyni zamanda onların hər biri Azərbaycan xalqının nümayəndəsidir. Ona görə də çalışmalıdırlar ki, Azərbaycanla, Naxçıvanla Türkiyənin əlaqələrinin genişlənməsinə öz paylarını versinlər. Bir sözlə, biz hesab edirik ki, Türkiyəyə gedən bütün gənclər Türkiyə cəmiyyətinin, Türkiyə həyatının bütün sahələrinə qoşulmalıdırlar ki, bizim Azərbaycan üçün, Naxçıvan üçün orada gərəkli olan nə varsa hamısını gətirib Azərbaycanda, Naxçıvanda tətbiq etsinlər.

Mən bütün bunları qeyd edərək bir daha ona qayıtmaq istəyirəm ki, təhsil almaq istəyən hər bir şəxs yaxşı mütəxəssis də, yaxşı alim də, ola bilər. Lakin bunların hamısı ilə yanaşı, gərək yüksək mədəniyyətli insan olasan [5, s.345].

Müstəqilliyin ilk illərində muxtar respublikada yeganə ali məktəb olan 1967-ci ildən Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı kimi yaranan, 1972-ci ildən müstəqil ali təhsil müəssisəsinə - Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna çevrilən və 1990-cı ildən Naxçıvan Dövlət Universiteti adlandırılan bu təhsil ocağının inkişafı ulu öndər Heydər Əliyevin qayğısı nəticəsində baş vermişdir [9, s.495].

1992-ci ilin noyabrında Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universiteti özünün 25 illik yubileyini qeyd etdi. Yubiley tədbirinə Bakıdan, Türkiyədən və İİR-dən nümayəndələr qatılmışdılar. Yubiley münasibəti ilə universitetdə Ali Məclis Sədri Heydər Əliyevin iştirakı ilə təntənəli yığıncaq keçirilmişdi. Heydər Əliyev universitetin professor-müəllim və tələbə kollektivi qarşısında çıxış etmiş, öz çıxışında universitetin keçdiyi yolun əsas nəticələrini ümumiləşdirmiş, bu təhsil ocağının fəaliyyətinə yüksək qiymət vermiş, qarşıda duran mühüm vəzifələrdən danışmışdı. Heydər Əliyevin tarixi çıxışı universitetin əsas fəaliyyət proqramına çevrilmişdi. Bu çıxışda Azərbaycan ali məktəblərinin yeni mərhələdəki vəzifələri və inkişaf istiqamətləri öz əksini tapmışdı [6, s.68].

Yubiley tədbirində Heydər Əliyev demişdir: Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanda indi böyük ali təhsil potensialı var, ali təhsil məktəblərinin çox böyük professor-müəllim dəstəsi var, ordusu var. Demək olar ki, bu potensialdan səmərəli istifadə etmək lazımdır. Biz çox xoşbəxtik ki, Azərbaycan indi öz müstəqilliyini əldə etdiyi dövrdə Azərbaycanın minlərlə professoru var, bir neçə qat ondan artıq elmlər namizədi adı olan müəllimləri, ali məktəb müəllimləri var. Bunların bir çoxu dünya səviyyəsində olan alimlərdir, ali məktəb müəllimləridirlər. Bunların hamısından səmərəli istifadə olunması Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Mən bu gün arzu edirəm ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Universitetinin professor-müəllim kollektivi bu baxımdan öz vəzifələrini daha da dəqiq müəyyən etsinlər və yeni mərhələdə daha fədakar çalışsınlar. Azərbaycanda ali təhsilli mütəxəssislərin hazırlanması üçün öz əməklərini sərf edənlər və Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsi üçün yaxından iştirak etsinlər [5, s.372].

Naxçıvan Dövlət Universitetinin keçdiyi yola nəzər salarkən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvanımızın bu gününü, onun elmini, mədəniyyətini, mədəni-psixoloji durumunu, bir sözlə bütövlükdə yaşadığımız ictimai mühiti bu təhsil ocağından ayrılıqda təsəvvür etmək olmaz. Təhsilə və elmə yiyələnməyin vacibliyini vurğulayan Heydər Əliyev göstərirdi ki, bizim gənclərimizin vəzifəsi təhsil almaq və müasir tələblərə uyğun olan

səviyyəyə qalxmaqdir. Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən birinin də mənəvi tərbiyə məsələsinin olduğunu qeyd edən ümummilli lider gəncləri ümumbəşəri dəyərləri, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini dərinlən mənimsəməyə çağırmış və göstərmişdi ki, milli dəyərlərimizi, dilimizi, dinimizi, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz.

Ulu öndər öz çıxışında vətənpərvərlik məfhumunun mahiyyətini belə açıb göstərir: "...Vətənpərvərlik çox geniş mənə daşıyır. Vətənpərvərlik təkə o deyil ki, gedib Vətəni silahla mühafizə edəsən. İnsan gərək həyatının hər bir dövründə, fəaliyyətinin bütün sahələrində öz Vətəninin, ölkəsinin qayğısı ilə yaşasın, onun həm iqtisadiyyatının, həm siyasətinin, həm də mədəniyyətinin qayğısı ilə yaşasın. Bunlar hamısı vətənpərvərlikdən doğan bir şeydir. Vətənpərvər insan öz mədəniyyətinin də, iqtisadiyyatının da, öz dilinin də, təhsilinin də inkişaf etməsini istəyir, xalqının rifah halının yüksəklərə qaldırılmasını istəyir. Bütün bunlar vətənpərvərlik məfhumuna daxil olan anlayışlardır..."

Möhtərəm Heydər Əliyev 1991-1993-cü illərdə Naxçıvanda siyasi hakimiyyətdə olarkən onun bu sahədəki fəaliyyəti təhsilin dirçəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Lakin onun Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə əlaqədar Naxçıvanın təhsil müəssisələrində az da olsa yenidən boşluq yaranmış, məktəblərdə ideya-siyasi iş xeyli geriləmişdir [10, s.89].

1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdan Ümummilli Lider Heydər Əliyev gənc, müstəqil Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi böyük çətinliklərə baxmayaraq, təhsil sahəsindəki mövqeyini xalq arasında belə bəyan etdi: "Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam. Hesab edirəm ki, cəmiyyət harada olursa-olsun, nədən olursa-olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə komək etməlidir" [9, s.480].

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi kadr siyasəti ilə Azərbaycanın bütün regionlarında olduğu kimi Naxçıvanda da bu iş öz axarını tapdı.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsl inkişaf dövrü 1996-cı ildən sonra baş vermişdir. Bəhs edilən illərdə onlarla yeni tədris korpusları – 1600 yerlik əsas korpus, Tibb fakültəsinin yerləşdiyi korpus, Sosial-İdarəetmə və Hüquq fakültəsi, Olimpiya-İdman Kompleksi, Konservatoriya binası, Memarlıq və Mühəndislik fakültəsi, Beynəlxalq Münasibətlər və Xarici Dillər fakültəsi üçün binalar tikilmiş və ya yenidən qurularaq əsaslı təmir olunmuşdur. Universitetin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, yeni kabinə və laboratoriyalar, ixtisaslaşdırılmış otaqlar yaradılmışdır [4, s.66].

1997-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin 30 illik yubileyinin keçirildiyi zaman ulu öndər Heydər Əliyev universitetin keçdiyi inkişaf yoluna qiymət verərək demişdi: "Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Universiteti Azərbaycanın ən dəyərli, qabaqcıl ali məktəblərindən, ali təhsil ocaqlarından biridir... Mən bu gün böyük iftixar hissi keçirirəm ki, 30 il öncə əsasını qoyduğumuz bu gözəl təhsil ocağı indi böyük şöhrətə malikdir... Universitet tələbələrinə yüksək vətənpərvərlik, təhsil uğrunda daim mübarizə aparmaq üçün əzm arzulayıram... Naxçıvan gənclərinə arzu və tövsiyə edirəm ki, onlar indiki nəsillər kimi, bizim kimi Naxçıvanı qursunlar, yaratsınlar, inkişaf etdirləsinlər, daha da yüksəlsinlər".

Muxtar respublikada fəaliyyət göstərən ali məktəblərdən biri olmuş "Naxçıvan" Univerisitetidir. 1994-cü ildə Bakı Özəl Ali Kollecinin Naxçıvan Filialı kimi fəaliyyətə

başlayan universitet, 11 sentyabr 1999-cu ildə müstəqil ali təhsil müəssisəsi kimi dövlət qeydiyyatına alınmışdır [9, s.499].

Bütövlükdə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni ali məktəblərin yaranması və universitet quruculuğunun sürətlə inkişaf etdirilməsi burada yüksək ixtisaslı, milli və bəşəri dəyərləri vəhdətdə daşıyan, geniş dünyagörüşə malik mütəxəssislərin, yeni elmi nəsilərin yetişib formalaşmasına ciddi təkan verir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev həm XX əsrin 70-80-ci illərində, həm də ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra həmişə respublikada ziyalıların rəğbətləndirilməsinə diqqət və qayğı göstərmişdir. Bu qayğını Naxçıvanın maarifçi ziyalıları və elm adamları daim hiss etmişlər.

Ümumiyyətlə, müstəqillik illərində muxtar respublikada elm və təhsil müəssisələrinin maddi texniki bazası yenidən qurulmuş və əsalı təmir edilmişdi. Bu da muxtar respublikada elmə və təhsilə göstərilən qayğının bariz nümunəsidir.

Bütün bu qeyd edilənlər göstərir ki, ölkə təhsili 1993-cü ildən bəri heç vaxt dövlətimizin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Biz müəllimlərin də vətəndaşlıq borcu bu diqqət və qayğıya özümüzün layiqli işimizlə cavab verməkdir.

Dahi öndərin: "İstəyirəm ki, mənim arzum, istəklərim Azərbaycan dövləti haqqında, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi haqqında və Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan haqqında planlarım, arzularım yerinə yetirilsin" sözləri bu gün də quruculuq işlərinin əsas qayəsi olmaqla yanaşı, muxtar respublikamızı yeni uğurlara doğru aparır.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən təhsil siyasəti bu gün ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə. VII c., Bakı: 2008. Elm, 608 s.
2. Cəfərov, H.R. Naxçıvanda təhsil: İnkişaf yolu və imkanları. Bakı: 2011. "Elm və təhsil", 343 s.
3. Hacıyev, İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər). Naxçıvan: 2011. "Əcəmi" NPB, 272 s.
4. Həbibbəyli, İ., Hacıyev, İ., İsmayılov, B. İntibahın 15 ili. Naxçıvan: 2010. "Əcəmi" NPB, 279 s.
5. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: 2008. "Azərbaycan" nəşriyyatı, 840 s.
6. Məmmədov, M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1988-2005-ci illər). Bakı: 2005, 208 s.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası - 75. Yubiley statistik məcmuə. Naxçıvan: 1999, 96 s.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası. 1991-2001-ci illər ərzində. Naxçıvan: 2001. "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 97 s.
9. Naxçıvan tarixi: Üç cildə. III c., Naxçıvan: 2015. "Əcəmi" NPB, 560 s.
10. Şahverdiyev, Z.Ə., Zeynalov, İ.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001. Bakı: 2002. "Qismət" nəşriyyatı, 168 s.
11. "Şərq qapısı" qəzetinin dövrə aid sayları

ГЕЙДАР АЛИЕВ И НАХЧЫВАН

Ариф ЗЕЙНАЛОВ

arifzeynalov49@gmail.com

Нахчыванский Государственный Университет

В начале XX в. в Нахчыване и в Азербайджане происходил бурный рост науки, образования, в мектебах, медресе и Бакинском университете учащиеся получали хорошее образование. В то время в Нахчыване жили и творили: М.Т.Сидги, Дж. Мамедгулузаде, Э.Султанов, А.Шариф, М.С.Ордубади, Г.Джавид, А.Гамгусар, Ю.Мамедалиев, Г.А.Алиев, Д.А.Алиев, З.А.Алиева, М.Д.Миришли, Л.Гусейнзаде и др.

Гейдар Алиев жил в эпоху низложения Азербайджанской Демократической Республики, когда рушились древние азербайджанские устои жизни, насаждалась новая культура. Детские и юношеские годы Гейдар Алиев провел в г. Нахчыване.

В период деятельности Гейдара Алиева на посту Председателя Али Меджлиса Нахчыванской АР были приняты исторические решения о выводе российских войск с территории Нахчывана, об изменении старого названия Нахчыванской АР, о государственных символах Нахчыванской АР, о ликвидации нерентабельных колхозов и совхозов, предложено дату 31 декабря отмечать как день солидарности азербайджанцев всего мира, дана политическая оценка событиям 19-20 января 1990 г. в Баку, создана Новая азербайджанская партия (YAP).

С возвращением Гейдара Алиева в руководство страны и избранием его Президентом Азербайджанской Республики произошел коренной поворот в политической, экономической, научной и культурной жизни страны. Для обеспечения безопасности страны в 1994 г. было подписано «Соглашение о режиме прекращения огня», в этом же году Азербайджан и консорциум иностранных нефтяных компаний подписали контракт о долевом участии в добыче нефти, названный «Контрактом века».

Несмотря на давление со стороны севера, Азербайджанское правительство в 1994 г. приняло мудрое решение о строительстве газопровода Шах-Дениз (Баку)-Тбилиси-Джейхан, которое было завершено в 2006 г., и вследствие чего правительство получило возможность инвестировать инфраструктуру, увеличить доходы населения, улучшить положение блокадного Нахчывана.

Гейдар Алиев как Президент Азербайджанской Республики совершил четыре исторические поездки в Нахчыванскую АР (с.29-31, 6, 1996; с.10-16, 10, 1999; с.15-19, 6, 2002; с.10-15, 8, 2002), каждый приезд общенационального лидера оказывал большое влияние на социально-экономическую жизнь автономной республики. На одной из встреч с преподавателями и студентами Нахчыванского государственного университета Гейдар Алиев говорил: «Я хочу, чтобы наша молодежь читала Физули на азербайджанском языке, Шекспира – на английском, а Пушкина – на русском языке».

За годы правления Гейдара Алиева в Азербайджане и в Нахчыванской АР, неотъемлемой части Азербайджана, произошли значительные изменения в

общественной и экономической жизни республики. На развитие народного хозяйства стали выделяться крупные капиталовложения. Были введены в строй промышленные предприятия: заводы, фабрики, рудники, комбинаты, построены магистральные и сельские дороги, водохранилища, мосты, введена в строй радиорелейная линия. В сельском хозяйстве были увеличены площади виноградников, плодовых садов, что способствовало созданию винодельческих предприятий, консервных заводов, созданию новых рабочих мест. Увеличение площадей под кормовые культуры способствовало подъему животноводства, увеличению поголовья птицы, увеличилось выращивание коконов шелкопряда, являвшейся традиционной отраслью сельскохозяйственного производства автономной республики.

Из Нахчыванской АР в другие страны отправлялись продукция горнорудной промышленности, облицовочные строительные материалы, каменная соль, минеральные воды, электротехнические изделия, стеклянная посуда, вина и коньяки, плодовые и овощные консервы, швейные и трикотажные изделия, ферментированный табак, шелк-сырец и др.

В 70-е, 80-е гг. в Нахчыванской АР были сданы в эксплуатацию 1993 тыс. кв. м. жилья, в г. Нахчыване построены 3 микрорайона, стадионы, парки. В 1980 г. вступил в строй газопровод Баку-Евлах-Нахчыван, построены новые школы, профтехучилища, педагогический институт, детские сады, поликлиники, больницы, бальнеологические лечебницы.

Выступая на юбилейном собрании по случаю 50-летия образования Нахчыванской АР в 1974 году, Г.А.Алиев говорил: «Нахчыван ныне автономная республика с динамично развивающейся многоотраслевой экономикой, развитой социальной структурой, с высоким уровнем образования, здравоохранения, культуры».

В 1990 г. в связи с состоянием здоровья Гейдар Алиев, поникнув высокий пост в Москве, возвратился в родной г. Нахчыван. В годы деятельности в Нахчыване (22 июля 1990 г. – 9 июня 1993 г.) Гейдар Алиев был избран Председателем Али Меджлиса Нахчыванской АР. В те тяжелые дни блокады и военной агрессии со стороны Армении общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев был рядом со своим народом. Им были предприняты ряд мер, способствующих укреплению обороноспособности Нахчывана. Находясь на посту Председателя Али Меджлиса, предпринял обсуждение «Карского договора» (1921) и обратился за помощью к Турецкой Республике.

Такой личностью был общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Али Рза оглу Алиев.

В политическом завещании Гейдар Алиев писал: «Я был верен азербайджанскому народу, своей земле и буду верен до конца своей жизни. До последней минуты жизни я буду служить своему народу и все оставшиеся годы я приношу в дар своему народу».

На протяжении всей своей жизни Гейдар Алиев был тесно связан с судьбой азербайджанского народа, он часто повторял: «Я горжусь, что я азербайджанец».

NAXÇIVANIN MƏTBUAT TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Vüqar ƏHMƏD

vuqar.ehmed.63@mail.ru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Naxçıvan Muxtar Respublikası-100

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2024-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 ili tamam olur.

Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Naxçıvan şəhəri Azərbaycan Atabəyləri – Eldəgilər dövlətinin paytaxtı olmuş, İslam sivilizasiyasının mühüm elm, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi geniş şöhrət tapmışdır. Bünövrəsi Əcəmi Naxçıvani tərəfindən qoyulmuş memarlıq məktəbinin günümüzədək gəlib çatan yadigarları indi də Naxçıvanın görünüşünə xüsusi rəng qatır. Naxçıvan əsrlər boyu yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətləri ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin və elminin tərəqqisinə töhfələr vermişdir.

Strateji mövqeyi ilə seçilməsi tarixən Naxçıvanı vaxtaşırı gərgin siyasi mübarizələr meydanına çevirsə də, bu diyar qarşılaşdığı bütün sınaqları qətiyyətlə dəf etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları nəticəsində Naxçıvanın uzun müddət tam təcrid və ağır blokada şəraitində olduğu vaxtlarda belə, qəhrəman əhalisi bu qədim Azərbaycan torpağını işğal təhlükəsindən qurtarmış, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda atdığı cəsarətli addımlarla milli dövlətçiliyin bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi naminə fədakarlıq nümayiş etdirmişdir. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Naxçıvanın igid övladları şanlı Zəfər salnaməmizə parlaq səhifələr yazmışlar.

Naxçıvanın davamlı inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin böyük xidməti vardır. Ulu öndər hakimiyyətə gəldiyi vaxtlardan etibarən daim Naxçıvanı diqqətdə saxlamış, muxtar respublikanın gələcəyi ilə bağlı ən vacib qərarların təşəbbüskarı olmuşdur.

Məhz Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi sayəsində 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali qanunverici orqanında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağının dövlət rəmzi olaraq qəbul edilməsi dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərinə həlledici təsir göstərmiş və Azərbaycanı müstəqilliyə sürətlə yaxınlaşdırmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün dövlət proqramlarını və infrastruktur layihələrini uğurla gerçəkləşdirir, ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasında və intellektual potensialının gücləndirilməsində yaxından iştirak edir. Hazırda, Naxçıvan beynəlxalq miqyaslı mötəbər tədbirlərin ardıcıl keçirildiyi məkanlardandır. Azərbaycanın ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş fəaliyyəti çərçivəsində muxtar respublika yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə nəqliyyat imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi tarixində çox mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi geniş qeyd olunsun.

2. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəliyi ilə razılaşdırmaqla Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlər planının hazırlanmasını və həyata keçirilməsini təmin etsin.
4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 30 dekabr 2023-cü il

Giriş

Naxçıvanın tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Hamıya bəllidir ki, qədim tarixləri bizlərə ötürən folklordur. Folklor isə qədim zamanlarda miflərlə, əfsanələrlə, əsatirlərlə bağlı idi. Çünki səmavi dinlər meydana gəlməmişdən insanlar müxtəlif inanclarla yaşayırdılar ki, bu da öz növbəsində gerçəklikdən uzaq olan miflərin, əsatirlərin, əfsanələrin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Lakin buna baxmayaraq bütün bunlar tarixi əks etdirir, folkloru qədimlərə söykənən xalqların qədimliyindən xəbər verirdi.

Azərbaycana və Azərbaycan Türklərinə çox bağlı olan türkiyəli folklorşünas, türkoloq Hayrettin İlgin Nuh Tufanında "Gəmiyə binmeyen "Ucubilik"lərlə ilgili mifoloji anlatlar" fəsilinin başlanğıcında yazır:

"Ucubilik motifinə, gerek Türk dünyası, gerekse Azərbaycan mifoloji metinlerde rastlaşmaqdadır" [1.s.22].

Onu da qeyd edək ki, Hayrettin hocamızın sözlərinə rəğmən deyə bilərik ki, Azərbaycanda Naxçıvan ərazisində "Ucubilik"lər (Azəri türkcəsində (Ucubunuxlar) haqqında bir sıra əsatirlər, əfsanələr vardır. Bu miflərdə Ucubiliklər başları buluda dəyən həddindən artıq uzun boylu nəhəng dev insanlardır.

Təbii ki, bu da öz növbəsində Naxçıvanın çox-çox qədimlərə balı olduğunu bəyan edir, belə ki, Naxçıvandakı "Həzrət Nuh əleyhəssalam"a aid olan qədim ziyarətgah, "Əshabi-Kəyf" (Mağara-əhli) ziyarətgahı, "Duz dağı" və ilaxır ziyarətgahlar bunu təsdiq edir.

Bunu da qeyd edək ki, Naxçıvanın adı Həzrət Nuh əleyhəssalamla bağlıdır (Nuhçevan), mənası da Həzrət Nuh əleyhəssalamın məskən saldığı məkan deməkdir. Bu da Naxçıvanın ən azı 40 min il bundan qabaq yaşayış bölgəsi olduğunu bəyan edir. Təbii ki, bu da öz növbəsində Naxçıvan əhalisinin əcdadlarının nə qədər qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə, adət-ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərə malik olduğunu bildirən bir amildir.

Naxçıvan çox-çox qədimlərdən dövrümüzə qədər böyük bir inkişaf dövrü keçmişdir. XIX əsrin axırlarında, XX əsrin əvvəllərində isə dövrün təlatümləri, ziddiyyətləri, müharibələri ilə üz-üzə qalan Naxçıvan bütün bunlara baxmayaraq böyük bir sıçrayışla tərəqqi etmişdir. Məsələn; 1883-cü ildə Naxçıvanda ilk dəfə M.F.Axundzadənin "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli Şah" komediyası tamaşaya qoyulmuş və böyük uğur qazanmışdır.

Bundan sonra istər M.F.Axundovun, istərsə də Eynəli Sultanovun əsərlərini tamaşaya hazırlayan Naxçıvan teatri, rus klassiklərindən N.V.Solovyovun "İşin başlanğıcında" pyesini, fransız T. Barr və L.Tivnun "Evdə qalmaql" vodevillərini tamaşaya hazırlayaraq Naxçıvan tamaşaçıları qarşısında nümayiş etdirmişdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin maarifpərvər ziyalıları təhsillə bağlı; yeni üsullu məktəblərin yaradılması, təlimin ana dilində aparılması, qızların təhsilə cəlb edilməsi, milli müəllim kadrlarının hazırlanması, əlifba islahatı və s. kimi işlərdə inanılmaz şəkildə fəallıq göstərmiş, eyni zamanda xalqın mədəni inkişafından ötrü əllərindən gələni əsirgəməmişlər.

1832-ci ildə "Tiflis xəbəri" qəzeti və 1845-ci ildə "Zaqafqazski vestnik" qəzetinə "Qafqazın bu tərəfin xəbəri" adlı Azərbaycanca buraxılan əlavə milli mətbuatın yaradılması istiqamətində atılmış ilk addımlar olmuşdur. Rəsmi bülleten xarakteri daşıyan həmin nəşrlər sözün əsl mənasında hələ qəzet adlandırıla bilməzdi.

Hamı bilir ki, XIX əsrin ikinci arısında Həsən Bəy Zərdabinin yaratdığı "Əkinçi" qəzeti öz çevrəsinə Axund Əhməd Hüseynzadə, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgərağa Gorani, Məhbus Dərbəndi, Həsən Əlqədari, Məhəmməd Tağı Əlizadə, Möhsün Badukubeyi, Kapitan Sultanov, Həsən Qara və s. kimi tərəqqipərvər ziyalılarını toplayaraq fəaliyyətə başladı. Lakin müsəlmanlara qarşı olan hasızlıqlar səbəbindən iki ildən sonra qəzet öz fəaliyyətini dayandırdı. 1879-cu ildən fəaliyyətə başlayan "Ziya"nın səhifələrində S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, İ.Nazir, M.R.Danış, İ.Nakam, S.Vəlibəyov və s. kimi qabaqcıl ziyalılar iştirak edirdilər, lakin əfsuslar olsun ki, 1884-cü ildə bu qəzet də öz fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur oldu. XIX əsrin axırlarından isə maarifpərvər insalarımız əvvəlcə rus dilində, sonra isə yəni 1906-cı ildən etibarən bir-birilə yarışa girmiş kimi heyratəmiz bir sıçrayışla "İttifaq", "Tərəqqi", "Səda", Sədayi-haqq", "Təzə həyat", "Hümmət", "Kaspi", "Fyuzat", "Yeni Fyuzat", "Arı", "Babayi-Əmir", "Tuti", "Məzəli", "Kəlniyyət", "Şəlalə", "İrşad", "İttifaq", "Zənbur", "İqbal" Həyat", Fyuzat", "Təkamül" və s. mətbu orqanları yaratmışlar.

Lakin bu mətbu orqanları Bakıdan çox uzaqda yerləşən Naxçıvanın mətbuat tələbatını kifayət qədər ödəyə bilmirdi. Çünki 1880-ci ildə çəkilən Bakı-Tiflis dəmiryolu Naxçıvanda çox uzaqlardan istiqamət edirdi, yəni Naxçıvandan Bakıya gediş-gəliş çox çətin idi. XX əsrin lap əvvəllərindən Tiflisdə naxçıvanlı Məhəmməd Şaxtaxtinski "Şərqi-rus" qəzeti buraxsa da, Tiflisin də Naxçıvanla məsafəsi uzaq idi, yəni naxçıvanlı ziyalıların o qəzeti də oxumaları üçün xeyli müddət lazım olurdu. Qəzetin xülasəsini belə teleqrafla yollamaq çox baha başa gəlirdi. Bu səbəbdən də Naxçıvanın qabaqcıl ziyalıları bir yerə toplaşib belə qərara aldılar ki, Naxçıvan əhalisini maarifləndirməkdən ötrü bir mətbu orqan yaratsınlar.

1921-ci ildən etibarən "Cavanlar həyatı" və "Füqəra səsi" adı altında fəaliyyətə başlayan, daha sonra "Şərq qapısı" adlandırılan qəzeti fəaliyyətə başladığı ilk illərdə ərəb qrafikası əsasında yaradılmış Azərbaycan əlifbası ilə nəşr olunan saylarında Naxçıvanın tarixi və tarix-mədəniyyət abidələri, onların qorunması, tədqiqi və təbliği ilə əlaqədar işıq üzü görən məqalələr bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Onlar Azərbaycanın tərkib hissəsi olaraq Naxçıvan tarixinin mənbəyi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu baxımdan xüsusilə dövrün qabaqcıl, savadlı insanları tərəfindən qələmə alınan həmin məqalələrdə haqqında bəhs olunan (məsələn, Ordubad şəhərindəki Came məscidində 1902-ci ildə tapılan hicri 111-ci il, miladi 729-cu il tarixli kitabə kimi), ancaq bu günə qədər gəlib

çatmayan mənbələr barədə verilən məlumatlar tarixi baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdirlər.

Nəzərdən keçirdiyimiz məqalələr əsasında deyə bilərik ki, keçən yüzilliyin 20-ci illərinin ortalarında "Şərq qapısı" qəzetinin səhifələrində tarix-mədəniyyət abidələrimizlə əlaqədar dərc etdirilən məqalələr artıq tarix və mədəniyyətimiz üçün sanballı qaynaqlara çevrilmişlər. Heç təsadüfi deyildir ki, "Şərq qapısı" qəzetinin 100 illik yubileyinin qeyd olunması barədə" Sərəncamın preambula hissəsində "Şərq qapısı" qəzeti "Naxçıvanın tarixini və keçdiyi inkişaf yolunu gələcək nəsillərə çatdıran salnamə" kimi xarakterizə olunmuşdur.

Seyid Səbri (1896-1974) elmi və bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi, elmi və mədəni mühitində özünəməxsus iz buraxan bir ziyalı və yaradıcı şəxs olmuşdur. "Şərq qapısı" qəzetinin ilk müxbirlərindən biri olan S.Səbri məqalələrini nəinki təkcə bu qəzetdə, həmçinin Tiflisdə çıxan "Yeni fikir" qəzetində dərc etdirmişdir. Araşdırmalar nəticəsində S.Səbrinin "Şərq qapısı" qəzetinin 1925-1926-cı illərdəki nömrələrində "S.S.", "Səbri", "Seyid Səbri" imzaları ilə çap olunan xeyli məqaləsini aşkara çıxarılmışdır. Həmin illərdə işıq üzü görən "Darülmüəllimində", "Axşam texnikumu lazımdır", "Hansı vasitələrlə qəzetəmiz intişar tapar", "Tazə həkim", "İt boğuşdurmaq", "Su işçilərinin yaxşılarından istifadə etməli", "Oğurluq", "Məhkəmədə", "Kooperativ lazımdır", "Bu gün" məqalələrinin əsas mövzusu maarif və mədəniyyətin təbliği, gerilik, xurafat və nadanlığın tənqidi, bəzi neqativ hallar və şəhər həyatı ilə bağlı problemlər olmuşdur.

"İkinci Dünya müharibəsi illərində "Şərq qapısı" qəzeti, xüsusilə faşizmə qarşı ciddi ideoloji mübarizə aparmış, öz oxucularını qələbəyə inama səsləmiş, cəmiyyətdə vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsinə vəsilə olmuşdur. Ötən əsrin 70-ci illərində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın rəhbəri seçilməsindən sonra ölkəmizin bütün bölgələri kimi Naxçıvan da inkişaf yoluna çıxmış, böyük quruculuq proqramlarının gerçəkləşdirildiyi bir diyara çevrilmişdir. Yeni qəsəbələrin, mikrorayonların, zavod və fabriklərin, elm, məktəb və mədəniyyət ocaqlarının açılışı, kənd təsərrüfatının inkişafı həmin dövrdə qəzetlərin səhifələrini bəzəmişdir. Ulu öndər "Şərq qapısı"nın nəşrinin 50 illiyi münasibətilə qəzeti "Şərəf nişanı" ordeni ilə təltif etmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanına rəhbərliyi illərində mətbuata ideoloji basqılar azalmış, həmin dövrdə "Şərq qapısı" qəzeti də azərbaycançılıq ideo logiyasını təbliğ edən yazılarla çıxış etmişdir [2].)

1920-ci ilin iyul ayında Naxçıvanda sovet hakimiyyəti quruldu və bu hadisə əbədi mühitdə xüsusi mürəkkəbliklə müşahidə olundu. Təqiblər, repressiyalar yüzlərlə ziyalını dərbədər saldı. Sosialist ideologiyasının şəriksiz hökmranlığı naminə hər cür bəd əməllərə əl atılması, yaradıcı adamları olduqca çətin şəraitdə işləməyə məcbur edirdi. Qocaman şairlərdən Ə.Məhbus, Məhəmməd Rəsizadə, Molla Mahmud Çakər öz şeirləri ilə yeni quruluşa rəğbətini bildirməyə çalışırdı. Gənclər isə vədlərə inanıb həvəslə yaradıcılığa başlayırdılar. Quruluşu tərənnüm edən ədəbi qüvvələr üçün münbit şərait yaradılması məqsədilə 1921-ci il noyabrın 11-də Naxçıvanda «Cavanlar həyatı» adlı qəzet nəşrə başladı. Bir qədər sonra bu qəzet «Füqara səsi» adı ilə nəşrini davam etdirir (Şura Cümhuriyyətinin orqanı kimi). (Axundlu Y. Naxçıvanın ədəbi mühiti. Qobustan. 1999X2 2 S 48) 1922-ci ilin aprelində isə qəzet «Şərq qapısı» adı ilə nəşr olunur. 1925-26-cı illərdə Əvəz Sadıq, Abbas

Gülməmmədov, Eyyub Abbasov, Məşdi Babayevin təşəbbüsü ilə Naxçıvanda «Gənc qələmlər» ədəbiyyat dərnəyi təşkil edilib. Qeyd edək ki, ədəbi gəncliyin inkişafında «Şərq qapısı» qəzeti də az rol oynamırdı. Lətif Hüseynzadə, Məmməd Əkbər, Seyid Səbri, Nemət Hüseynov, Məmmədəli Tarverdiyev, Məmməd Hüseyn Təhmasib və başqaları maraqlı yazıları ilə mətbuatda tez-tez çıxış edirdilər [3.s.7-8].

Naxçıvanda davamlı şəkildə nəşr edilən mətbuat orqanı "Şərq qapısı" qəzetidir. "Cavanlar həyatı" və "Füqərə səsi" qəzetləri diyarda qəzetçilik işinin ilk məşqlərini, təməlini təşkil edir. "Şərq qapısı" isə uzun illər fəaliyyət göstərərək mətbuat sahəsində öz məktəbini yaratmış mətbuat orqanıdır. Bu qəzet 1922-ci ilin aprel ayından etibarən kiçik fasilələrlə bu günədək fəaliyyətini uğurla davam etdirməkdədir. "Şərq qapısı" qəzeti Naxçıvan Xalq Komissarlar Şurasının dəstəyi ilə nəşrə başlamışdır. Bu qəzetə keçən əsrin iyirminci-otuzuncu illərində Həmid Mahmudov və Əhməd Həşimov, Həsən Əlizadə, Əvəz Sadıq, Abbas Gülməmmədov və başqaları redaktorluq etmişlər. Otuzuncu illərin axırlarında ölkədə ictimai-siyasi hadisələrin gərginliyi ilə əlaqədar olaraq "Şərq qapısı" qəzetinin redaktorları tez-tez dəyişməli olmuşdur. 1937-ci il ərzində "Şərq qapısı" qəzetində Hüseyn Mahmudov, Şirəli Şirəliyev, Ə.Hacızadə, Xəlil Əminov, Musa İsmayılovun təyin olunub işdən çıxarılması repressiya dalğasının əks-sədası idi.

Elm, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid də ədəbiyyat işi ilə yanaşı həmişə "Şərq qapısı" səhifələrində özünə yer tapmışdır. Müəyyən dövr ərzində "Şərq qapısı" qəzetində ədəbiyyatşünaslıq işi yazıçı və şairlərin yubileyləri ilə əlaqədar çap edilən yazılarla məhdudlaşdırılmışdır. Lakin əksər hallarda "Şərq qapısı"nda bu regionda yaşayıb-yaratmış yazıçıların həyatı və yaradıcılığının əhəmiyyətli məqamlarına, açılmamış naməlum səhifələrinə geniş yer ayrılmışdır. "Şərq qapısı" qəzeti Naxçıvanda yaşayıb-yaratmış sənətkarları öyrənmək üçün ən mötəbər mənbədir. Qəzetdə yeni kitablar və tamaşalar haqqında verilən materiallar regionda ədəbi tənqidin inkişafına şərait yaradır. XX yüzillikdə və müasir mərhələdə Naxçıvanda formalaşmış tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar da "Şərq qapısı"na borclu və minnətdardırlar. Tanınmış tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan Lətif Hüseynzadə, Yavuz Axundlu, İsa Həbibbəyli, Məhərrəm Cəfərli, Hüseyn Həşimli, Əsgər Qədimov, Elbəyi Maqşudov, Fərman Xəlilov, Yusif Səfərov, Seyid Surə, İman Cəfər, Seyfəddin Eyvazov, Əbülfəz Əzimli, Ramiz Qasımov və başqaları "Şərq qapısı" məktəbinin mühitində yetişib formalaşmışlar. Tanınmış tarixçi və arxeoloq alimlər, dilçilər və təbiət elmlərini təmsil edənlərin də inkişafında "Şərq qapısı" qəzeti xüsusi yer tutur. Akademik İsmayıl Hacıyev, Tariyel Talıbov, Qadir Qədirzadə, Hacı Fəxrəddin Səfərli, Əbülfəz Quliyev, Zəhmət Şahverdiyev, Sevindik Vəliyev, Vəli Baxşəliyev, Ağarza Rüstəmov, Musa Quliyev, Emin Arif, Nazim Bababəyli, Qadir Əliyev və onlarla başqaları da "Şərq qapısı"ndan çıxmış, böyük elmə vəsiqə almışlar. Xüsusən, son illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsində elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı öz növbəsində "Şərq qapısı" qəzetində elmi materialların və informasiyaların meydanının nəzərə çarpacaq səviyyədə genişlənməsinə təkan vermişdir. Beləliklə, "Şərq qapısı" muxtar respublikada elmi məktəb funksiyalarını da yerinə yetirir". [4].

"Keçən yüzilliyin 20-ci illərində Naxçıvanın tarixi, tarix-mədəniyyət abidələri haqqında "Şərq qapısı" qəzetində bir sıra müəlliflər müxtəlifməzmunlu məqalələr dərc etdirmişlər. Həmin məqalə müəllifləri, əsasən, 1925-ci ildə Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin şöbəsi kimi yaradılan Naxçıvanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin üzvləri

olmuşlar. Həmin insanlar həmin cəmiyyətin üzvü kimi fəaliyyət göstərir, Naxçıvan ərazisindəki tarix-mədəniyyət abidələrini tədqiq edir, tədqiqatlarının nəticələrini qəzet və jurnallarda dərc etdirirdilər. Onlar, həmçinin elmi-tədqiqat məqsədilə Naxçıvana gələn alimlərlə birgə çalışırdılar.

Naxçıvan diyarının maddi mədəniyyət nümunələri ilə əlaqədar "Şərq qapısı" qəzetinin səhifələrində məqalələr dərc etdirən həmin ziyalılardan biri Mirbağır Mirheydərzadə olmuşdur. Ərəb və fars dillərinə dərin bələd olan, Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsi yaradılarkən onun elmi katibi təyin edilən, az sonra Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin qurucularından birinə çevrilən Mirbağır Mirheydərzadə "Şərq qapısı" qəzetinin və jurnalların səhifələrində Naxçıvanın tarixi və tarix-mədəniyyət abidələri haqqında məqalələr dərc etdirmişdir. Onun bu sahə ilə əlaqədar ilk məqalələrindən biri qəzetin 8 sentyabr 1925-ci il tarixli nömrəsində işıq üzünə çıxan "İşə başlamalıyıq" adlı məqaləsidir. Naxçıvan ziyalılarına müraciət şəklində qələmə alınan məqalədə Mirbağır Mirheydərzadə Naxçıvan ziyalılarını cəmiyyətin işində fəal iştirak etməyə çağırırdı"[5].

Bunu da qeyd etmək ki, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi Ölyazmalar Fondunun baş direktoru, filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov Mirbağır Mirheydərzadəyə "Fədakar ölkəşünas: Hacı Mirbağır Mirheydərzadə" adlı monoqrafiya həsr edib. Monoqrafiya "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi tərəfindən çap olunub. Əsərin "Mirbağır Mirheydərzadənin elmi yaradıcılığı" başlıqlı sonuncu fəslində vətənpərvər elm xadiminin təxminən 100 il bundan əvvəl ərəsəyə gətirdiyi və uzun illər diqqətdən kənarda qalan "Naxçıvan tarixi" adlı monoqrafiyası ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilib. Bu fəsildə M.Mirheydərzadənin adı çəkilən monoqrafiyasında Naxçıvan bölgəsinin qədim dövrlərdən başlayaraq 1920-ci ilədək tarixi, etnoqrafiyası, maddi mədəniyyət nümunələri, epiqrafik abidələri, xalq adət-ənənələri ilə bağlı apardığı araşdırmalarının nəticələri sistemli şəkildə tədqiq olunaraq dəyərləndirilib.

XX əsrin 30-cu illəri Azərbaycanın da daxil olduğu keçmiş Sovet İttifaqında kollektivləşmə, kolxoz quruculuğu dövrü kimi xarakterizə olunur. Kollektivləşmə siyasətinin həyata keçirilməsi başlıca məsələlərdən birinə çevrilirdi. Bu dövrdə Naxçıvanın siyasi həyatı daha gərgin keçirdi. Belə bir dövrdə mətbuatın üzərinə xüsusi missiya düşürdü. Məhz bu illərdə rayonlarda da yerli mətbuatın təməli qoyulur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının *Şərrur* ("Pambığa doğru", 1931), *Ordubad* ("Ordubad fəhləsi", 1932), *Əbrəqunus* ("Zərbəçi heyvandar", 1932), *Culfa* ("Bolşevik yolu", 1932) və *Şahbuz* ("Sosializm maldarlığı", 1936), rayonlarında yerli qəzetlər nəşrə başlayır.

Qəzet mətbəələrində texniki prosesi yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1934-cü ilin yayında Bakı poliqrafiya trestinin rayon və siyasi şöbə qəzetlərinin mətbəələri üçün bir illik kurs təşkil etdi. Bu kursu bitirənlər sırasında Naxçıvanın rayon qəzetlərinin əməkdaşları da var idi. Və bununla qəzetlərin normal nəşri təmin olunmağa başlandı.

Sovet dövrü Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon qəzetlərində mətbuatın güclü bir təbliğat-təşviqat vasitəsi olduğu açıq-aşkar hiss edilir. Bu dövrdə zəhmətkeş insanların fəaliyyətini əks etdirən yazılara gen-bol yer verilirdi. "Tərəvəzçi Gülzar", "Sağıcı Məsmə", "Qaynaqçı Vəli", "İpəkçi Elenora", "Mürəbbə ustası Məhəbbət", "Çoban Mahmud" və yüzlərlə belə başlıqlı yazılarda kollektivləşmədə zəhmətkeşlərin fəaliyyəti və ayrı-ayrı istehsal sahələrində uğur qazanmış insanların işləri ön plana çəkilirdi.

Rayon qəzetlərinin II Dünya müharibəsi dövründəki fəaliyyəti də maraqlıdır. Həmin dövrdə muxtar respublikanın rayon qəzetlərində (*"Pambığa doğru"*, *"Zərbəçi heyvandar"*, *"Bolşevik yolu"*, *"Ordubad işçisi"*, *"Sosializm maldarlığı"*) çalışan müxbirlər öz qələmlərini süngü ilə əvəz etdi. Qəzetlər müxtəlif səpkili yazılarla öz oxucularını qələbəyə ruhlandırır, mübarizəyə səsləyirdi. *"Hər şey cəbhə üçün!"*, *"Qəhrəmanlar ölmürlər!"*, *"Onun rəşadəti"*, *"Cəbhə xəbərləri"* və başqa rubrikalar altında verilən yazılarda vətən oğullarının döyüş cəbhələrindəki misilsiz hünərindən, iradəsindən söz açılır, döyüşçülərin hünərinə mütəşəkkil səhifələr həsr olunurdu"[6].

2022-ci ildə *"Şərq qapısı"* qəzetinin nəşri tarixi və inkişaf yolu kitabı nəşr olunub. Kitabın ilk səhifələrində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qəzet haqqında fikirləri, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin *"Şərq qapısı"* qəzetinin 100 illik yubileyinin qeyd olunması barədə Sərəncamı və təsdiq olunmuş Tədbirlər Planının mətnləri verilib. Ulu öndərin: *"Mən 'Şərq qapısı' qəzetinin təsiri altında tərbiyələnmişəm. Hələ gənc ikən burada orta məktəbdə, pedaqoji texnikumda oxuyanda müxtəlif məsələləri öyrənmək üçün 'Şərq qapısı'ndan çox istifadə etmişəm. O vaxtdan nüfuzlu qəzet kimi hafizəmdə qalıb"*, sözləri 100 yaşlı söz məbədinin daşdığı tarixi missiyadan, gənc nəslin vətənpərvər ruhda tərbiyəsindəki mühüm rolundan xəbər verir. Öz profilinə daim sadıq qalan *"Şərq qapısı"* bu şərəfli missiyanı hələ sovet dönməmindən məsuliyyətlə yerinə yetirmiş, göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq uğurla fəaliyyətinə davam etmişdir [7].

Bu gün muxtar respublikada 8 rayon (şəhər) qəzeti – *"Şərurun səsi"* (1931 – *Şərur*), *"El həyatı"* (1932 – *Ordubad*), *"Arazın səsi"* (1932 – *Culfa*), *"Oğuz səsi"* (1936 – *Şahbuz*), *"Şərqi səhəri"* (1979 – *Babək*), *"Nuh yurdu"* (1996 – *Naxçıvan şəhəri*), *"Oğuz yurdu"* (2000 – *Sədərək*) və *"Yeni həyat"* (2005 – *Kəngərli*) qəzetləri dərc olunur. Naxçıvanın rayon mətbuatı fikir plüralizmini, əqidə, söz azadlığını, dövlətçilik amalını özünün başlıca meyarları hesab edərək ictimai-siyasi prosesləri operativ və tərəfsiz əks etdirməyə çalışan, milli maraqları üstün tutan mətbuat orqanları kimi fəaliyyət göstərir.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində *"Şərq qapısı"* qəzeti müstəqillik ideyalarının həyata keçirilməsində fəal mübarizə aparmışdır. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin Moskvadan Naxçıvana qayıdışından sonra *"Şərq qapısı"*-nın həyatında yeni dövr başlanmış, 1990-1993-cü illərdə qəzet Azərbaycanın çoxsaylı mətbu orqanları arasında birinci olaraq ölkəmizin düşdüyü bəlalardan yeganə xilas yolunu görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışında görmüş, bu mövzuda yazılarla çıxış etmiş, muxtar respublikanın düşdüyü informasiya blokadasının aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, *"Şərq qapısı"* qəzeti ilk dəfə *"Cavanlar həyatı"* adı ilə oxucuların görüşünə gəlsə də, həmin il dekabr ayının sonundan 1922-ci ilin yanvarınadək *"Füqəra səsi"*, 1922-ci ilin aprelindən 1980-ci ilin yanvarınadək *"Şərq qapısı"* adlanmışdır. 1980-ci ildə *"Sovet Naxçıvanı"* adlanan qəzet rus dilində *"Советская Нахчеван"* adlı dubilkatı ilə birlikdə buraxılmışdır.

"Şərq qapısı" qəzetinin 1923-1926-cı illərdə böyük oxucu kütləsi qazanmağında Səkinə Rasizadə, Siddiqə Bağirova, Qəşəng Kəngərli, Rübaba Sadıqova, Məmurə Rəhmiyeva, Xanım Mehdiyeva, Qəmər Nəcəfzadə, Rübaba Nəsirbəyova, Güllər Ənnağıyeva, Tərlan Kazımbəyova, Fatma Rəhimova, Şövkət İskəndərova kimi qadın müxbirlərində müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Nəticə

Hamının bildiyi kimi Azərbaycan xalqı min ildən yuxarı bir dövrdə ərəb əlifbasıyla yazıb-oxumuşdur. Bu səbəbdən də "Şərq qapısı" 1930-cu ilədək ərəb əlifbası ilə dərc edilmiş, lakin sovetlər birliyinin ilk illərində əlifba dəyişdiyə görə 1930-1940-cı illərdə latın, 1940-cı ildən isə əlifbamız kiril əlifbasına keçdiyinə görə 2001-ci ilin iyununadək kiril əlifbası ilə çap olunmuşdur. Həmin dövrdən indiyədək latın qrafikalı əlifba ilə nəşr edilir. 1989-cu ildən qəzet fəaliyyətini "Şərq qapısı" adı ilə davam etdirir. Qəzetin təşəkkülünə, onun üçün jurnalist kadrların hazırlanmasına xalq yazıcıları M.İbrahimov və Ə.Vəliyev səy göstərmişlər. Ə.Vəliyev 1933-1934-cü illərdə qəzetin redaktoru olmuşdur. "Şərq qapısı" nəşrə başlayandan Naxçıvan MR-in ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatının güzgüsü olmuş, onun tərəqqi və yüksəlişində fəal və mühüm rol oynamışdır. Qəzet 50 illik yubileyində "Şərəf nişanı" ordeni ilə təltif olunmuşdur. XX əsrin 70–80-ci illərində "Şərq qapısı" qəzetinin gündəlik və böyük formatda nəşri təmin edir.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Naxçıvanda mətbuat müstəqillik ideyalarının həyata keçirilməsində fəal mübarizə aparmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Moskvadan Naxçıvana qayıdışından sonra dövrü mətbuat nümunələrinin həyatında yeni dövr başlanmış, çoxsaylı mətbu orqanları ölkəmizin düşdüyü bəlalardan yeganə xilas yolunu görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışında görmüş, bu mövzuda yazılarla çıxış etmiş, muxtar respublikanın düşdüyü informasiya blokadasının aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Hayrettin İlgin "Derin Mitoloji" Genişletilmiş 2.Baskı. Ankara: 2019
2. Tahirli, Sahil. Naxçıvan Muxtar Respublikasının "Televiziya və Radio Verilişləri" QSC-nin sədri. <https://ntv.az/news/cemiyet/88559-naxcivan-metbuati-tarixden-bu-gune-ve-muasir-tendensiyalar>
3. Saraclı, Mətanət (Həsənova) "Naxçıvan Ədəbi Mühitindən". Bakı: 2007, 80 s.
4. Həbibbəyli, İsa. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, Milli Məclisin deputatı. "<https://525.az/news/67496-serq-qapisi-mektebi-uzaqdan-ve-yaxından>
5. Səfərli, Hacıfəxrəddin. AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun baş direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü. <https://ntv.az/news/cemiyet/52011-serq-qapisi-qezetinin-nesrinin-ilk-illerinde-naxcivanin-tarix-medeniyyet-abideleri-haqqında-melumatlar>
6. Babayev, Məmməd. Məqalə, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun elan etdiyi yaradıcılıq müsabiqəsinə təqdim edilib. <https://nuhcixan.az/news/cemiyet/30455-naxcivanda-bolge-metbuati-tarix-ve-muasirlik>.
7. <https://botany.az/az/news/2397>

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN QURUCUSU

Nüşabə İSMAYILOVA

nusaba-331@mail.ru

Orcid ID: 0009-0004-2512-0268

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Tarix zaman-zaman görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirir. Lakin onların bəziləri müəyyən dövrlərdən sonra unudulur, yaddan çıxır. Heydər Əliyev kimi fenomenlər tarixin nadir hadisələrindəndir. O, nəinki mənsub olduğu xalqın, eləcə də bütün dünyanın şəxsiyyətinə böyük hörmət bəslədiyi bir lider kimi tanınırdı. Tarixdə belə mövqə qazanmaq çox az şəxsiyyətlərə müyəsər olur. Tanrı hər xalqa belə xoşbəxtlik nəsib etmir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, tarixin xalqlara verdiyi şansı yalnız nadir və əvəzolunmaz şəxsiyyətlər reallaşdırmağa qadir olurlar. Bu mənada Heydər Əliyev həm xalqı və Vətəni, həm də tarix qarşısında öz missiyasını böyük uğurla yerinə yetirə bilmişdir. Müəllif məqalədə Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti və çox cəhətli zəngin həyat yolunu təhlil edərkən, əsasən, onun ordu quruculuğunda gördüyü işləri və incəsənət aləmindəki hüdudsuz xidmətini xüsusilə vurğulamış və oxucuların nəzərinə çatdırmışdır. O, həmçinin qeyd etmişdir ki, ulu öndər öz hakimiyyəti boyunca xalqımızın mədəniyyətinin və incəsənətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, daim incəsənət xadimləri ilə görüşərək onlara dəstək olmuş və onları öz işlərində daha da əzmlə olmağa sövq etmişdir. Heydər Əliyev hər zaman sevə-sevə deyirdi: "Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir." Ulu öndər çox gözəl bilirdi ki, milli dövlətçilik dəyərlərinin əsası sağlam düşüncəli mədəniyyətdən ibarətdir. Gələcək uğurlara yeganə təminat isə sağlam cəmiyyət quruculuğuna diqqət artırmaq, köklü mədəni dəyərləri yeni nəsllə və bütün cəmiyyətə daha dərinlən və əzmlə çatdırmaqdır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, görkəmli şəxsiyyət, fenomen, problemlər, həyat devizi*

"...İstər bir azərbaycanlı, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, istərsə də onun rəhbəri, Prezidenti kimi mənim həyat amalım yalnız sizə - bütün varlığım qədər sevdiiyim Azərbaycan xalqına, dövlətçiliyimizə, ölkəmizin iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafına xidmət olmuşdur. Bu yolda bütün gücümü və iradəmi yalnız müdrik və qədirlən xalqımdan almışam. Ən çətin anlarda, ən mürəkkəb vəziyyətlərdə yalnız və yalnız xalqıma arxalanmışam".

Heydər Əliyev

Giriş

Qismətinə vətəninin və xalqının taleyüklü problemlərini həll etmək kimi ağır missiya yazılmış insanlar tarixdə çox olub. Belələri öz dövlətinin, mənsub olduğu millətin parlaq gələcəyi naminə hətta zamanla cəngə çıxmış və məqsədlərinə nail olmuşlar. Zamansa onları öz fəvqünə qaldıraraq həmin şəxsiyyətlərə əbədiyaşarlıq, ölməzlik statusu vermişdir. Azərbaycan xalqının bugünkü nəsli məhz belə bir şəxsiyyətin müasiri olmasını taleyinə və bəxtinə minnətdarlıq kimi qəbul edir. O, böyük insan Ümumilli Liderimiz Heydər

Əliyevdir! Xalqın öz taleyinin, azadlığının, iradəsinin sahibi olmaq haqqını özünə qaytarmış əvəzsiz şəxsiyyət, ulu öndər!

Müasir Azərbaycan tarixinin çox önəmli və əhəmiyyətli bir mərhələsi – XX əsrin 60-cı illərindən XXI əsrin ilk illərinədək olan zəngin bir dövrü, heç şübhəsiz, böyük öndər, Ümumilli Lider, Azərbaycan xalqının sədaqətli oğlu, görkəmli sərkərdə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, ölkəmizə rəhbərlik etdiyi 34 illik bir vaxt ərzində Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı, qüdrətlənməsi, əzəmətli yüksəliş yolu keçməsinə nail olmuş, xalqımızın və dövlətimizin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində titanik fəaliyyət göstərmiş, müasir dövr və gələcək onilliklər, yüzilliklər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən strateji xəttinin işlənib hazırlanmasına nail olmuşdur.

O, nəinki mənsub olduğu xalqın, eləcə də bütün dünyanın şəxsiyyətinə böyük hörmət bəslədiyi bir lider kimi tanınırdı. Tarixdə belə mövqə qazanmaq çox az şəxsiyyətlərə müyəssər olur. Tanrı hər xalqa belə xoşbəxtlik nəsib etmir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, tarixin xalqlara verdiyi şansı yalnız nadir və əvəzolunmaz şəxsiyyətlər reallaşdırmağa qadir olurlar. Bu mənada Heydər Əliyev həm xalqı və Vətəni, həm də tarix qarşısında öz missiyasını böyük uğurla yerinə yetirə bilmişdir.

Onun həyat devizini, məqsəd və amalı xalqa müraciətlə söylədiyi aşağıdakı bir fikir tam aydınlığı ilə ifadə edir: Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın memarı və qurucusudur. Bu yolda o, ömrünü şam kimi əritmişdir. Müstəqiliyimizin qorunması və möhkəmləndirilməsi, dövlətçilik ənənələrinin davam etdirilməsi və yeni dövrün tələblərinə uyğun zənginləşdirilməsi, ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyası onun yaratdığı uzunmüddətli strateji kursun hələl ilk bəhrələridir.

Heydər Əliyevin bizim üçün qoyduğu zəngin və əvəzsiz irs xalqımızın gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən edən fundamental fəaliyyət proqramıdır. Xoşbəxt gələcəyimizə təminat verən bu çoxcəhətli, zəngin fəaliyyət proqramının ən mühüm qollarından birini ordu quruculuğu təşkil edir. Bu istiqamətdə Heydər Əliyev fəaliyyətinin qlobal miqyasını və əhəmiyyətini dərk etmək üçün Azərbaycan reallıqlarına təkcə bu günün yox, həm də keçmişin və uzaq gələcəyin prizmasından baxmaq lazımdır.

Hələ totalitar-bürokratik idarəetmə sisteminin hakim olduğu illərdə Azərbaycanın nə vaxtsa imperiya buxovlarından qurtulub azad olacağını uzaqgörənliklə duyan Heydər Əliyev azərbaycanlı gənclərin Sovet Silahlı Qüvvələrində daha geniş təmsil olunmaları yönündə cəsarətli addımlar atır, gələcək müstəqil Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri üçün kadr hazırlığının təməlini qoyurdu. Bu mənada hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin ordu quruculuğu sahəsində gördüyü işlər – C.Naxçıvanskinin adını daşıyan ixtisaslaşdırılmış hərbi məktəbin yaradılması, azərbaycanlı gənclərdə hərbi sənətinə marağın oyadılması, minlərlə gəncin ölkənin qabaqcıl ali hərbi məktəblərinə təhsil almağa göndərilməsi, xalqımızın qəhrəmanlıq ənənələrinin təbliği və s. tədbirlər bu gün öz tarixi zəruriliyini bir daha təsdiq edir və yüksək qiymətləndirilir. Bütün bunları xalqın milli müqəddəratı ilə birbaşa bağlı olan tarixi nailiyyət kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Təəssüflər olsun ki, 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqiliyini bərpa etdikdən sonra hakimiyyət kürsüsünü ələ keçirmiş naşi siyasətçilərin günahı üzündən ordu quruculuğu sahəsində varislik ənənələri qırıldı. Çünki həmin dövrdə Azərbaycanda nizami ordu yaratmaq üçün peşəkarların biliyinə, təcrübəsinə deyil, siyasi qrupların, partiyaların təsiri altında olan, onların iradəsi ilə fəaliyyət göstərən təxribatçı ünsürlərə, qaragüruh qüvvələrə

daha çox istinad edilirdi. Əgər belə demək mümkündürsə, gənc respublikanın ordusunun strukturu hələ yaranmamışdan əvvəl mənəvi iflasa uğramışdı. Hərbi dəstələrdə özbaşınalıq, intizamsızlıq tuğyan edirdi. Və onlar təbii ki, öz konstitusiyaya borclarını yerinə yetirməyə - torpaqlarımızı qorumağa qadir deyildilər. Xocalı faciəsi, Şuşanın, Laçının, Kəlbəcərin süqutu, orduda kaos, mənəvi aşınma azmış kimi, respublikanı parçalamağa çalışan seperatçı qüvvələrin də siyasi səhnəyə çıxması xalqı fəlakətə sürükləyirdi.

Məlumdur ki, Azərbaycanı bu dəhşətlərdən, daha böyük faciələrdən Heydər Əliyev zəkasının işığı xilas etdi. Qüdrətli şəxsiyyət olan Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidi ilə yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanın dövlət və ordu quruculuğunda yeni bir mərhələnin təməli qoyuldu. Fitri sərkərdəlik istedadı, hərbi işin incəliklərinə peşəkar yanaşma müdrik Ali Baş Komandana qısa vaxt ərzində ordu quruculuğu kimi mürəkkəb bir problemi uğurla həll etməyə, Azərbaycan ordusunu yenidən elmi-nəzəri əsaslar üzərində qurmağa imkan verdi. Başqa cür ola da bilməzdi. Çünki Heydər Əliyevin hərbi quruculuq siyasəti tarixi təcrübəyə əsaslanan real və əməli siyasət idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dövlət quruculuğunun ən mühüm və eyni zamanda ən mürəkkəb sahəsi olan ordu quruculuğunda da tarixi varislik prinsiplərinin bərpa olunması Heydər Əliyevin xidmətidir. Heydər Əliyev təxminən 80 illik zaman məsafəsi ilə ayrılan hadisələr arasında mənəvi-siyasi bağları bərpa etməklə, əslində ötən əsrin əvvəllərində suverenlik və müstəqillik prinsipinin tələblərinə uyğun aparılmış hərbi quruculuğunun tarixi təcrübəsini yeni şəraitdə prioritet istiqamət kimi ön plana çəkdi. Tezliklə orduda vahid rəhbərlik prinsipi bərqərar edildi, hərbi intizamın möhkəmləndirilməsi, hərbi hissələrin siyasiləşmiş qüvvələrdən, qeyri-peşəkar ünsürlərdən təmizlənməsi istiqamətində uğurlu addımlar atıldı və nəticədə əvvəllər az qala öz-fəaliyyət ab-havasında yaşayan ordu nizami quruma çevrildi. 1993-cü ilin dekabrında Beyləqan istiqamətində hücum keçən erməni işğalçı ordusu artıq yeniləşmə mərhələsinə qədər qoymuş Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin güclü müqavimətinə rast gələrək məğlubiyyətə uğradı. Dekabrın sonunda işğalçıların Goranboy, Tərtər və Ağdam istiqamətlərində də hücumlarının qarşısı alındı. Bütün bunlar qısa vaxt ərzində ordunu yenidən qurulması sahəsində həyata keçirilən Heydər Əliyev siyasətinin təntənəsi idi.

Heydər Əliyevin ordu quruculuğu siyasətinin təməl prinsiplərindən biri və bəlkə də ən başlıcası xalqla ordunun vəhdəti, yekdilliyi prinsipidir.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq, 1993-cü il noyabrın 2-də onun radio və televiziya ilə xalqa müraciətini ictimai şüurda yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirirlər. Ulu öndərin həmin müraciəti ilə xalqımıza hava və su kimi lazım olan milli birləşmə, həmrəyliyin əsası qoyuldu və hamı bir nəfər kimi öz xilaskarının ətrafında birləşməyə başladı. Xalqın milli mənlilik şüurunun oyanmasında, orduya itirilmiş inamın bərpa olunmasında Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, hərbi quruculuq sahəsində də həmişə xalqın daxili enerjisində, milli-tarixi ənənələrinə istinad edirdi. İşğalçı qoşunlar hücumlarını genişləndirdiyi ən dramatik vaxtlarda Ali Baş Komandan tez-tez ön cəbhədə olur, döyüşən Azərbaycan əsgərləri ilə söhbətlər aparır, onların qayğı və ehtiyacları ilə marqlanırdı. XX əsrin 90 illərində Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra milli zabit kadrlarının hazırlanması ilə əlaqədar hərbi təhsil sisteminin yaradılması məsələsi prioritet istiqamət olaraq gündəmə gəldi. Bununla əlaqədar olaraq, təhsil fəaliyyətini

tənzimləyən sənədlər, tələblər, dövlət təminatları, hərbi təhsil sahəsində əməkdaşlıq və s. İşlər görülməyə başlandı.

Heydər Əliyev ordumuzun problemlərini daim diqqət mərkəzində saxlayır, onun döyüş və mənəvi-psixoloji hazırlıq səviyyəsini yüksək qiymətləndirir, eyni zamanda Silahlı Qüvvələrimizin daha da möhkəmləndirilməsi, xüsusilə də ordumuz üçün hərbi kadrlar hazırlayan hərbi təhsil sisteminin modernləşdirilməsi üçün mühüm tədbirlər görürdü [1, s.190]. Onun 20 fevral 1999-cu ildə Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının yaradılması, 20 avqust 2001-ci ildə respublikamızda fəaliyyət göstərən hərbi məktəblərin statusunun artırılması, 17 avqust 2002-ci ildə Silahlı Qüvvələrə yardım fondunun yaradılması haqqında imzaladığı fərmanlar bu mənada mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda, Azərbaycanda güclü maddi-tədris bazasına, müasir texnologiyalara malik, yeni tədris metodları ilə fəaliyyət göstərən və ən başlıcası, uğurları ölkəmizin sərhədlərindən uzaqlarda da etiraf olunan hərbi təhsil sistemi mövcuddur.

Ordunun döyüş qabiliyyəti ilə mənəvi ruhunun vəhdəti, insan amili, onun mənəvi-psixoloji durumu bütün zamanlarda hərbi quruculuğun uğurlu gedişinə zəmanət verən amillərdən hesab olunur. Heydər Əliyevin elə bir çıxışı, nitqi yoxdur ki, orada gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələsinə toxunulmasın, onun ayrı-ayrı aspektləri geniş şərh edilməsin.

Ümummili Liderimizin bu məsələyə belə ciddi əhəmiyyət verməsi təsadüfi deyildi. Müasir elmin, texnikanın yüksək inkişafı nəticəsində bu gün silahların sərrastlığı, dəqiqliyi yüksək həddə çatmışdır. Lakin bunu ordu quruculuğunda insan amilinin, onun mənəvi-psixoloji durumunun arxa plana keçməsi kimi başa düşmək səhv olardı. Əksinə, hərbi texnikanın imkanları və gücü yalnız yüksək mənəviyyat daşıyıcısı olan insan amili ilə vəhdətdə reallaşa bilər. Elə buna görə də Heydər Əliyev, dahi sərkərdə və hərbi nəzəriyyəçisi kimi mühüm məsələyə həmişə prinsipial əhəmiyyət verirdi. Bu gün Azərbaycanda gənc nəslin mənəvi, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin məhz Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış mükəmməl elmi-nəzəri konsepsiyası mövcuddur. Ölkə əhalisinin əhval-ruhiyyəsinin yüksəldilməsi, insanlarda özünə, öz daxili potensialına inamın artırılması, onların ümumdövlət mənafehi məsələlər ətrafında səfərbər edilməsi bu konsepsiyanın strateji istiqamətlərindəndir.

Azərbaycan ordusunun mənəvi durumunun keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırılması əslində ulu öndərimizin nəsilərə örnək olan ömür yolunun məzmunundan doğan tarixi bir zərurət, onun titanik fəaliyyətinin məntiqi nəticəsi idi. Heydər Əliyevin ordu quruculuğundakı fəaliyyəti canlı həyat məktəbidir və hər bir kəs bu məktəbin təcrübəsindən daim öyrənməli, öz gündəlik işində ondan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Çıxışlarının birində Heydər Əliyev demişdir: *"Milli vətənpərvərlik prinsipi gərək körpədən başlayaraq hər bir vətəndaşın həyat prinsipi, həyat qanunu olsun"*. Ümummili Liderimizin çıxışlarından daha bir sitat: *"Hər bir zabiti bütün peşə sahiblərindən fərqləndirən o olubdur, o olmalıdır ki, o mənəviyyatca təmizdir, safdır. Saf mənəviyyatla xalqına, millətinə, dövlətinə xidmət edir və bütün başqa peşə sahiblərinə nümunə göstərir"*.

Bizi qələbələrə aparan yollar ulu öndər Heydər Əliyevin verdiyi bu saflıqdan keçib gedir.

Silahlı Qüvvələrimizin NATO standartlarına uyğunlaşdırılması, onun mərkəzləşdirilmiş maddi-texniki bazasının yaradılması, hərbi təhsil sisteminin yeni

prinsiplər əsasında qurulması istiqamətində Heydər Əliyevin apardığı islahatlar ötən dövr ərzində Azərbaycan Ordusunun regionun ən qüdrətli güc strukturlarından birinə çevirmişdir. Ümummili liderimiz bunu nəzərə alaraq yüksək tribunadan inamla deyirdi: "On il ərzində gücləndi, inkişaf etdi və bu gün demək olar ki, bizim ordumuz çox yüksək səviyyədədir. Qarşıda duran bütün vəzifələri həll etməyə qadir bir ordudur".

Bu uğura əbədiyaşar Ali Baş Komandan Heydər Əliyevin göstərdiyi yola daim sadıq olan ordu komandanlığının rəhbərliyi altında aparılmış ardıcıl iş sayəsində nail olunub. Ordu rəhbərliyi Silahlı Qüvvələrin maddi-texniki bazasının daha da möhkəmləndirilməsi, onun döyüş qabiliyyətinin daha da yüksəldilməsi, hərbi qulluqçuların və onların ailələrinin etibarlı sosial müdafiə sisteminin yaradılması məsələlərini daim nəzarətdə saxlayır və onlara ciddi önəm verir. Ümummili liderimizin, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradıcısı Heydər Əliyevin siyasi kursu dövlət quruculuğunun bütün sahələrində olduğu kimi, ordu quruculuğu sahəsində də möhtərəm Prezidentimiz, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bu uğurlar, əlbəttə, ilk növbədə ölkə və ordu rəhbərliyinin gündəlik məqsədyönlü zəhmətinin, ölkəmizin müdafiə qüdrətinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün həyata keçirilən kompleks tədbirlərin bəhrəsidir və şübhəsiz ki, orduya dövlətin təhlükəsizliyinin, ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyinin təminatçısı kimi baxan hər bir vətəndaşı qəlbən sevindirir.

Bəli, ordumuz günbəgün möhkəmlənir, daha da mətinləşir. Amma ölkə rəhbərliyi bununla kifayətlənmir, bu prosesi sürətləndirmək üçün daha təsirli yollar axtarır. Hərbi quruculuq sahəsində islahatların daha geniş vüsstət alması istiqamətində son vaxtlar həyata keçirilən tədbirlər yaxın gələcəkdə daha böyük uğurlar qazanılacağına təminat verir.

"...Biz bu gün böyük iftixar hissi ilə deyirik ki, Azərbaycan Respublikasının milli ordusu–respublikamızın milli təhlükəsizliyini, əhalimizin əmin-amanlığını və mühafizəsini təmin etmək üçün, ölkəmizin sərhədlərinin qorunması, ərazi bütövlüyünün torpaqlarının müdafiə edilməsi üçün Azərbaycanın layiqli Silahlı Qüvvələri vardır". Ümummili Liderimiz Heydər Əliyevə məxsus olan bu fikirlər ordumuza verilən ən düzgün qiymətdir.

Bu gün Heydər Əliyev ideyaları yaşayır, onun siyasəti yaşayır, onun azərbaycançılıq fəlsəfəsi yaşayır və inkişaf edir. Ən başlıcası isə müstəqil Azərbaycan dövləti gündən-günə inkişaf edir və beynəlxalq aləmdə nüfuzunu daha da artırır [2, s.5].

Azərbaycançılıq hissiyatını gənclərdə yaratmaq lazımdır. Azərbaycanı sevmək azərbaycançılıq hissiyatını özündə cəm etmək deməkdir... Keçmiş dövrlərdə, keçmiş əsrlərdə Azərbaycan dövlətləri daha da geniş ərazidə olmuşdur [3, s.23]. İndi bizim Azərbaycandan savayı, dünyanın çox ölkələrində azərbaycanlılar yaşayır. Amerika qitəsində də, Avropa qitəsində də, Asiya qitəsində də azərbaycanlılar yaşayır. Onlar da Azərbaycanımızın inkişafı üçün əllərindən gələni edirlər və ulu öndərin dediyi kimi fəxr edirlər ki, azərbaycanlıdırlar.

Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilməz... Azərbaycan ədəbiyyatını, ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz, Füzulini oxuya bilməz, Sabiri oxuya bilməz, Cəlil Məmmədquluzadəni oxuya bilməz və digərlərini oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməsə, o, tariximizi bilməyəcək, onları oxuya bilməsə, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək, mədəni köklərimizi bilməyəcək, milli-mədəni ənənələrimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda milli vətənpərvər duyğuları, hissiyatı olmayacaqdır, elə buna görə də Heydər Əliyev xalqımızın mədəniyyətinə,

incəsənətinə də xüsusi bir qayğı ilə yanaşır mədəniyyətimizi yaradan, onu inkişaf etdirən insanların əməyini yüksək qiymətləndirir, tez-tez incəsənət xadimləri ilə görüşür və onların problemləri ilə yaxından maraqlanırdı. Heydər Əliyev bəstəkarların, kinematoqrafçıların, teatr xadimlərinin, rəssamların qurultaylarında, konfranslarında iştirak edirdi və onun dərin məzmunlu nitqi iştirakçıların alqışları ilə qarşılanırdı.

Mən arzu edirəm ki, Azərbaycan gənci Şekspiri ingilis dilində oxusun, Puşkini rus dilində oxusun, Nizamini, Füzulini, Nəsimini isə Azərbaycan dilində oxusun. Bax, belə bir vətənpərvər insan, belə bir rəhbər idi bizim heç vaxt unutmayaçağımız ulu öndərimiz Heydər Əliyev.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbani, Abdulla. Azərbaycan Respublikasının Əməkdar İncəsənət xadimi "Əbədiyaşar Komandan" Bakı: 2004, 448 s.
2. Qənizadə, Ə.T. "Kadr hazırlığı ordu quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri kimi". Elmi əsərlər məcmuəsi - Heydər Əliyev adına Ali Hərbi Məktəb, Bakı: 2021, 111 s.
3. Əhmədov, Mahir., Əhədova, Afət. "Heydər Əliyev və Ordu Quruculuğu". "Adiloğlu". Bakı: 2006, 468 s.

SUMMARY

Nushaba Ismayilova

THE FOUNDER OF INDEPENDENT AZERBAIJAN

History produces outstanding personalities from time to time. However, some of them are forgotten after few years. Phenomenons like Heydar Aliyev are among the rare events of history. He was known as a leader whose personality was greatly respected not only by the people he belonged to, but also by the whole world. Very few personalities can achieve such a wonderful position in history. God does not grant such happiness to every nation. The world experience shows that only rare and irreplaceable individuals are able to realize the chances given to people by history. In this sense, Heydar Aliyev was able to successfully fulfill his mission in front of both the people and the Motherland, as well as history. In the article, the author, while analyzing the political activities and multi-faceted rich life of our leader Heydar Aliyev, mainly emphasized his work in building the army and his boundless service in the world of art and she brought it to the attention of the readers. The author also noted that during his rule the Great leader paid special attention to the development of the culture and art of our people he constantly met with artists and supported them and wanted them to be more attentive in their work. Heydar Aliyev always proudly said: "A nation is recognized, counted and distinguished among other nations of the world by its different features. The highest and greatest of these characteristics is culture". The Great Leader knew it very well that the basis of the values of national statehood is common-sense culture. The only guarantee for future success is to play more attention to the building of a healthy society and to convey deep-rooted moral values to the new generation and the whole society more deeply and persistently.

Key words: Heydar Aliyev, outstanding person, phenomenon, problems, life motto

DÖVLƏTİN MÜSTƏQİLLİYİ XALQIN VARLIĞININ QARANTIDIR

Gülxani (Pənah) ŞÜKÜROVA

gulxani@outlook.com

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

Məqalədə akademik İsa Həbibbəylinin "Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin yaradıcısı və memarı" – Heydər Əliyevin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünün müstəqilliyimizin tarixi müqəddəratının həll edilməsində əhəmiyyətli rolu barədə təhlil və tədqiqatları araşdırılır. Heydər Əliyevin sayəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1990-1993-cü illərdə həyata keçirilən siyasi-ideoloji işlərin müstəqil dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi cəhətdən əhəmiyyəti təhlil edilir.

Kommunist Partiyasının sıralarından çıxan Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasında partiya və komsomol təşkilatlarını ləğv etdirərək bu təşkilatların əmlakının təzə yaradılmış qurumların istifadəsinə verməsi, regionda ictimai-siyasi vəziyyətin və iqtisadi inkişafın məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirilməsi sahəsində apardığı tarixi əhəmiyyətli islahatların Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi yolunda uğurlu fəaliyyəti barədə akademiklərin təhlil və tədqiqatları araşdırılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Heydər Əliyev, Naxçıvan, İsa Həbibbəyli, dövlət və xalq*

Giriş

İsa Həbibbəyli Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı, dövlət quruculuğu sayəsində aparılan uğurlu siyasəti daima izləyən, eyni zamanda bu işin içində olan, dövlətçiliyimizin inkişafında böyük xidmətləri olan ictimai xadim kimi tanınır. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinə nail olmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşı kimi İsa Həbibbəylinin də XX əsrin əsas ideallarından biridir.

Nüfuzlu ictimai-siyasi xadimlərin, böyük mütəfəkkirlərin tarixin müxtəlif dövrlərində ölkəmizin müstəqillik qazanması, milli dövlətçiliyin bərqərar olması, xalqımızın azadlığa çıxması üçün daim mübarizə apardıqlarını yaxşı bilən İsa Həbibbəyli özünün dediyi kimi, bu ali məqsədə çatmaq üçün federasiya, konfederasiya, respublika və s. dövlətçilik tipləri barədə mülahizələr irəli sürüldüyünü, yollar, vasitələr axtarıldığını yaxşı bilir.

Bu mənada 1918-ci il mayın 28-də yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təkcə bu demokratik dövlətin qurucularının deyil, bütövlükdə xalqımızın, milli ziyalılığın arzularının ifadəsi kimi qiymətləndirir.

Böyük dövlətçilik təcrübəsi olan, dövlət xadimi Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə, hakimiyyətə qayıdışı ilə "böyük uçuruma yuvarlandırılmış Azərbaycan Respublikası"nı sözün həqiqi mənasında dağılmaqdan xilas etdiyini, məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin apardığı qətiyyətli və ardıcıl mübarizənin sayəsində Azərbaycan Respublikasının öz varlığını qoruyub saxlaya bildiyini və aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində daha da möhkəmləndirildiyini söyləyir. Heydər Əliyevin "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədidir" bəyanatını irəli sürməklə kifayətlənmədiyini, bu əbədiyyətin

siyasi-ideoloji və hərbi-iqtisadi əsaslarını formalaşdırdığını, özünəməxsus qətiyyətlə böyük xilaskarlıq missiyasını, böyük arzuları həyata keçirdiyini yazır: "Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadələrin arzu etdiyi, Məmməd Əmin Rəsulzadələrin, Fətəlixan Xoyskilərin... axıradək qoruyub saxlaya bilmədikləri, Nəriman Nərimanovun ümidlərinin qırılması ilə nəticələnən Azərbaycan dövlətçiliyi böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin sayəsində həmişəlik bərpa olunmaq imkanı qazana bildiyini söyləyir. Bütün bunlara görə Heydər Əliyevi "Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin yaradıcısı və memarı" kimi təqdir edir. İmperiya qüvvələrinin xarici müdaxilələrinin qarşısını alan, "böyük təzyiqlərin və mürəkkəb daxili çətinliklərin hamısına qalib gəlməyi bacaran Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında təkə xilaskarlıq deyil, həm də qəhrəmanlıq missiyasını" böyük iradə ilə həyata keçirdiyini söyləyir: "Onun müstəqil Azərbaycan dövlətinin xilas yollarındakı dönməz və qətiyyətli mübarizəsi həqiqi qəhrəmanlıq nümunəsidir. Geniş yayılmış "Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu" sözləri real tarixi qəhrəmanlığın ümumxalq ehtiramı səviyyəsində etiraf olunmuş ifadəsidir. Heydər Əliyev Azərbaycanda müstəqil dövlət qurmaq cəhəsinin böyük qəhrəmanıdır", – deyir. Ölkəmizdə milli dövlətçilik işinin möhkəm əsasları, etibarlı dayaqlarının görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev tərəfindən yaradıldığını, bu şərəfli və məsuliyyətli vəzifələri onun sovet dövründə uzaqgörən siyasəti və keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı düşünülmüş, məqsədyönlü fəaliyyəti ilə gerçəkləşdirdiyini söyləyir. "Sovetlər dövründə, çətin siyasi-ideoloji məhdudiyyətlər dövründə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, milli mədəniyyətini önə çıxaran Azərbaycan Respublikasını formalaşdırmaqla gələcək dövlət müstəqilliyinin ilkin əsaslarını hazırlaması, həm keçmiş İttifaqa daxil olan müttəfiq respublikaların rəhbərləri, daha çox isə Siyasi Büro üzvləri ilə müqayisədə qat-qat nüfuzlu görünən, beynəlxalq siyasi mühitdə görkəmli dövlət xadimi kimi qəbul olunan Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi sovet hakimiyyəti illərində də Azərbaycan bir çox cəhətdən müstəqil ölkə təsiri bağışlaması, Sovetlər İttifaqında, hətta yaxın-uzaq xaricdə də ciddi siyasi ideoloqlar Heydər Əliyev haqqında mülahizələrini bildirərkən onun müstəqil dövlət idarəçiliyi qabiliyyətinə malik olduğunu etiraf etməli olması təqdir edilir. Hətta o zaman belə bir fikrin də yayıldığını (Brejnev və Andropov hakimiyyətinə Heydər Əliyevin əhəmiyyətli dərəcədə təsiri vardır) diqqətə çatdırır.

Dövlətin müstəqilliyi xalqın varlığının qarantıdır. Heydər Əliyevin postsovet məkanında qazandığı böyük nüfuzdan Azərbaycanın xeyrinə istifadə etməyi bacarması, XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın həm iqtisadi-mədəni cəhətdən sürətlə inkişaf etdiyini, siyasi-ideoloji baxımdan da "milli zəmində ciddi hazırlıq dövrü" yaşadığını, sonralar Heydər Əliyev epoxasında yetişib formalaşan, tanınıb məşhurlaşan Azərbaycanın siyasi proseslərin önünə çıxmış milli ziyalıların bütöv bir nəslinin yetişdiyini, bu böyük qüvvənin onun sayəsində mövcud olduğunu bildirir. Akademik Ziya Bünyadov, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, Elmlər Akademiyasının prezidenti Fəraməz Maqsudoğlu, böyük vətəndaş alim Abbas Zamanov, istiqlal carçıları Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Xudu Məmmədov və başqalarının Heydər Əliyev dövründə bütün yasaqlardan qorunduğunu, fəxri ada, yüksək elmi rütbəyə layiq görüldüyünü, ictimai həyatda möhkəmlənmiş görkəmli şəxsiyyətlərə çevrildiklərini qeyd edir.

Kommunist ideologiyasının hakim olduğu bir dövrdə Azərbaycan dilini dövlət dili

səviyyəsində Konstitusiyada rəsmiləşdirməsini, ədəbiyyatda və incəsənətdə azərbaycançılıq ideyasına geniş meydan açmasını, milli ziyalılar nəslini yetişdirib hazırlaması ilə Heydər Əliyev Azərbaycanda gələcək dövlət müstəqilliyi düşüncəsini formalaşdırdığını bildirən İsa Həbibbəyli onun həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünü önə çəkir. Bu sahədə Naxçıvandakı fəaliyyətinin xüsusi yer tutduğunu vurğulayır; "ərazi etibarilə və siyasi status baxımından kiçik olmasına baxmayaraq, Heydər Əliyevin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü müstəqilliyimizin tarixi müqəddəratının həll edilməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır. Əslində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin sayəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1990-1993-cü illərdə həyata keçirilən siyasi-ideoloji xarakterli böyük tədbirlər müstəqil dövlətçiliyimizin möhkəm və etibarlı bünövrəsinə çevrilmişdir".

Heydər Əliyevin dövlətinə, xalqına, dilinə hörmət və qayğısı özü ayrıca bir mövzudur. Dilinin bütün incəliklərinə bələd olan, ana dilini sevən Ümummilli liderin, dil, millət, dövlətçilik siyasəti danılmazdır. Heydər Əliyevin bu dövrdəki fəaliyyətini üç istiqamətə ayırır:

1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xilas edilməsi, qorunub saxlanılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər;
2. Naxçıvandan başlanan ümummilli Azərbaycan miqyaslı hərəkət;
3. Dünya azərbaycanlılarını birləşdirmək səyləri.

"Bu istiqamətlərin hər biri üzrə aparılan mübarizə, əldə edilən nəticələr, ümumiyyətlə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub mühafizə edilməsi, möhkəmləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malik idi", – deyən İsa Həbibbəyli Ümummilli Lider Heydər Əliyevin böyük xilaskarlıq missiyasına Naxçıvan Muxtar Respublikasından başladığını söyləyir. Fikirlərini davam etdirərək bildirir ki, bu dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ölkənin xilas laboratoriyası funksiyasını həyata keçirirdi. Naxçıvan Heydər Əliyevin xilaskarlıq məktəbinə çevrilmişdi. 21 yanvar 1990-cı il tarixdə Heydər Əliyevin çətin şəraitdə də olsa, Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gəlməsi, ictimaiyyətin qarşısında böyük cəsarətlə çıxış etməsi, 20 Yanvar faciəsinin günahkarlarını və səbəbkarlarını kəskin tənqid etməsi ölkəmizin hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da böyük ümidlə, "mübarizlik əhvali-ruhiyyəsi ilə" qarşılandığını, konseptual xarakterli bu çıxışın, "müstəqillik uğrunda ümumxalq mübarizəsinə çağırışın Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyindən ifadə edilən əks-sədası" olduğunu söyləyir: "Bu dərin məzmunlu çıxışı Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə dair Heydər Əliyev bəyannaməsi adlandırmaq olar. O vaxta qədər də böyük mitinqlərdə dəfələrlə böyük iftixarla portretləri qaldırılan Heydər Əliyevin adı Moskvadakı daimi nümayəndəlikdəki çıxışından sonra Azərbaycandakı müstəqillik hərəkətinin siyasi lideri səviyyəsində açıq etiraf olunmağa başladı. Doğrudur, məsələnin bu cəhəti Moskvada Kremlin nəzarəti altında yaşayan Heydər Əliyevin həyatı üçün ciddi çətinliklər yaratmışdı. Ancaq xalqına və vətəninə ürəkdən bağlı olan, onun azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəsindən kənarda özünü təsəvvür edə bilməyən Heydər Əliyevin ölkəmizdə baş vermiş qanlı faciələrə laqeyd qalması qeyri-mümkün idi. Ona görə də 21 yanvar 1990-cı ildə yüksək vətəndaşlıq cəsarətinə malik bəyanatın səslənməsi müstəqillik uğrunda mübarizənin dönməzliyini ifadə edən dönüş nöqtəsi idi" [1, s.20]. Bunu görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin "böyük siyasətə qayıdışının parolu" kimi qiymətləndirən İsa Həbibbəyli bəyanatda ifadə edilən sərt və ötkəm fikirləri – "Azərbaycanda baş verən hadisələrə gəlincə, mən onları hüquqa, demokratiyaya yabançı, humanizmə və ölkəmizdə elan olunmuş hüquqi dövlət quruculuğu

prinsiplərinə zidd hesab edirəm... Hesab edirəm ki, Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin (SSRİ-nin – İ.H.) ali partiya rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsəydi, gərginlik indiki həddə çatmaz, ...1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün zəmin yaranmazdı... Bütün vəziyyətlərdə məsələni siyasi cəhətdən tənzimləmək, xalqla mükəlliməyə girmək üçün əlverişli imkanlar olmuşdur. Lakin onlardan səmərəli istifadə edilməmişdir... Nəticəsi isə göz qabağındadır. Bəli, kobud siyasi səhv buraxılmışdır. Onlar sadəcə olaraq respublikadakı əsl vəziyyəti qiymətləndirə bilməmiş, Azərbaycan xalqının psixologiyasını anlamamış, əhalinin müxtəlif təbəqələri ilə əlaqələri zəiflətməmişlər... Qırğın törədənlərin hamısı layiqincə cəzalandırılmalıdır" – çətin və mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya yayılmasına kömək etdiyini və xalqımızın mübarizə əzmini daha da qüvvətləndirdiyini açıqlayır. Ümummilli Liderin adı ilə bağlı olan bu böyük tarixi hadisədən iki gün əvvəl, 19 yanvar 1990-cı ildə Naxçıvan MSSR-in Ali Sovetinin "Naxçıvan MSSR-də yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət haqqında" məsələni müzakirə etmiş olduğunu, muxtar respublikanın ərazi bütövlüyü və vətəndaşların həyatı təhlükədə qaldığından, Qars müqaviləsinin şərtləri kobud surətdə pozulduğundan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq və özünü müstəqil respublika elan etmək barəsində qərar qəbul etdiyini diqqətə çatdırır. Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinin Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin qərarına qarşı çıxdığını, Naxçıvana qarşı sərt tədbirlər həyata keçirdiyini, bu dövrdə Ermənistanın muxtar respublikanın ərazisinə basqınlarının, təcavüzünün artdığını, 1990-cı ilin yanvar-iyun aylarında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistanla sərhəd olan Sədərək, Şahbuz və Babək rayonlarındakı atışmalarda şəhidlər verdiyini təəssüflə qeyd edir. Belə çətin şəraitdə dünya miqyasında böyük nüfuz qazanmış görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 21 iyul 1990-cı ildə Naxçıvana qayıdışını "böyük siyasi-tarixi hadisə" kimi qiymətləndirir: "Bu tarixi qayıdış Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, ölkənin tərkib hissəsi olan Naxçıvanın erməni işğalından xilas edilməsi, müstəqillik uğrunda mübarizənin ümummilli maraqlar və sağlam siyasi əsaslar istiqamətində aparılması baxımından yeni imkanlar açdı". Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinin Heydər Əliyev kimi təcrübəli və nüfuzlu, böyük ümumxalq ehtiramı qazanmış görkəmli dövlət xadiminin imkanlarını yaranmış çətin vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün dəyərləndirmək əvəzinə, ona qarşı haqsız-ədalətsiz mövqe tutmaqda davam etdiyindən təəssüflənən alim Naxçıvanda hazırlanan dövlət çevrilişi cəhdlərini, iqtisadi yardımın maneələrlə göndərilməsini, regionda sabitliyi pozmaq meyillərini və sair prosesləri "imperiya və qrup maraqları üstündə köklənmiş Ayaz Mütəllibov və AXC-Müsavat hakimiyyətinin yarıtmaz mövqeyinin nəticələri" bilir. Böyük gərginliklərə, ziddiyyətlərə baxmayaraq, Heydər Əliyevin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının xilas yolda böyük uzaqgörənliklə, dönmədən fəaliyyət göstərməklə Azərbaycan xalqı və dövlətçiliyi qarşısında tarixi xidmətlər göstərməyə" nail olduğu təqdirdə edilir: "Naxçıvana qayıdış geniş mənada vətənin xilasının hərəkətverici qüvvəsini, möhkəm əsasını təşkil etdi. Azərbaycan rəhbərliyinin narahatlığına baxmayaraq, 1990-cı il avqustun 25-də Naxçıvan Muxtar Respublikası seçiciləri qarşısında möhkəm siyasi iradə nümayiş etdirərək Heydər Əliyevi Babək rayonunun Nəhrəm dairəsindən Azərbaycan SSR Ali Sovetinə və Mirzə Fətəli Axundov dairəsindən Naxçıvan MSSR Ali Məclisinə deputat seçməklə böyük dövlət xadiminin fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirməsinə yönəldilmiş maneçiliklərin bir

çoxunu aradan qaldırmağa nail oldular. Bundan sonra Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının xilas və inkişafı yollarında ciddi və tarixi əhəmiyyətə malik olan qəti addımlar atmaqla müstəqilliyin qazanılmasına və möhkəmləndirilməsinə geniş miqyasda mühüm xidmətlər etmişdir. Qısa müddətdə SSRİ Nazirlər Soveti partiya təşkilatına müraciət edərək Kommunist Partiyasının sıralarından çıxan Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasında partiya və komsomol təşkilatlarını ləğv etdirərək bu təşkilatların əmlakını müsadirə edib təzə yaradılmış qurumların istifadəsinə verməsi yeni cəmiyyət quruculuğunun əhəmiyyətli addımları idi. Muxtar respublikanın paytaxtında və rayon mərkəzlərində mitinq iştirakçılarının tələbi ilə Leninin abidələrinin götürülməsi prosesinin həyata keçirilməsi keçmiş cəmiyyətdən yaxa qurtarmaq, müstəqilliyə doğru inamla irəli getmək üçün böyük stimül yaradırdı. Nəhayət, Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin və Ali Məclisin deputatlarının təkidli tələbi ilə Heydər Əlirza oğlu Əliyevin 3 sentyabr 1991-ci il tarixdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsinə seçilməyə razılıq verməsi ilə regionda ictimai-siyasi vəziyyətin və iqtisadi inkişafın məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirilməsinin etibarlı təməli qoyuldu" [1, s.18].

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə Sədr vəzifəsinə seçilməsini geniş mənada "Azərbaycanda dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş ümumrespublika əhəmiyyətli tarixi hadisə" kimi qiymətləndirən İsa Həbibbəyli Azərbaycan xalqının Heydər Əliyevin simasında ölkəmizin müstəqilliyinin qarantı olacaq qüdrətli dövlət xadimini görməsi, ona böyük ümid və inam bəsləməsi, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri kimi Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi genişmiqyaslı tədbirlərin bu regionun Azərbaycanın tərkibində varlığını qoruyub saxlamasına tam təminat verməsi, Sovet ordusu hissələrinin dinc yolla Naxçıvan MR ərazisindən çıxarılması, Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması (7 sentyabr 1991-ci il), Naxçıvana ağıryüklü təyyarələrin gələ bilməsi üçün yenilənmiş aeroportun işə salınması (1 mart 1992-ci il), Naxçıvan MR Dövlət Gömrük Komitəsinin təsis edilməsi (24 mart 1992-ci il), Ankarada "Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında Əməkdaşlıq Protokolu"nun imzalanması (24 mart 1992-ci il), Ali Məclisdə "Zərərlə işləyən kolxoz və sovxozların özəlləşdirilməsi haqqında" qərarın qəbul olunması (6 aprel 1992-ci il) "regionda müstəqil dövlətçilik prinsiplərinin möhkəmləndirilməsini, inkişafın yeni meyillərinin təmin edilməsini" şərtləndirdiyini, Sədrək ərazisində Araz çayı üzərindən keçməklə salınmış və Naxçıvan Muxtar Respublikasını Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələndirən "Ümid" körpüsünün istifadəyə verilməsini regionun taleyində həlledici amillərdən birinə çevrildiyi açıqlanır.

İsa Həbibbəyli "Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr" kitabında Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri kimi xarici ölkələrlə apardığı məqsədyönlü siyasi fəaliyyətini diqqətə çəkir. Onun Türkiyə Cümhuriyyətinə və İran İslam Respublikasına səfərlərini və həmin ölkələrin rəhbərləri ilə keçirdiyi görüşləri və apardığı danışıqları konkret olaraq Naxçıvanın taleyi ilə bağlı olsa da, "siyasi mənada yenidən müstəqillik qazanmış gənc ölkənin beynəlxalq münasibətlərinin əlamətdar hadisələri" kimi qəbul edir. Dövlət Xadimi H.Əliyevin ölkəmizin mədəni sahəsində fəaliyyətini detallarla açıqlayır. Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri kimi H.Əliyevin rəhbərliyi ilə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 110 illiyinin Naxçıvanda qeyd olunmasını "yeni mərhələdə milli mədəniyyətin dirçəldilməsi qayğıları ilə məşğul olmağın nümunəsi" sayır. 12 noyabr 1992-

ci ildə blokada şəraitində Naxçıvan Dövlət Universitetinin 25 illik yubileyində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin iştirakını və dərin məzmunlu çıxışını müstəqillik dövrü Azərbaycan ali məktəbinin istiqamətləndirilməsinə göstərilən dövlət qayğısının konkret əməli ifadəsi bilir. Heydər Əliyevin çıxışında Naxçıvan Dövlət Universiteti "Azərbaycan Respublikasının yüksək təhsilli kadrlarla təmin olunmasına öz töhfəsini verən nüfuzlu ali məktəb" kimi yüksək qiymətləndirilməklə bərabər, ümumiyyətlə, ali məktəbin yeni tarixi epoxadakı vəzifələrinə də xüsusi diqqət yetirildiyini, onun Naxçıvan Dövlət Universiteti qarşısında qoyduğu vəzifələrin: "İndi Azərbaycan müstəqil bir dövlət kimi dünyanın hər bir dövləti, ölkəsi ilə müstəqil əlaqə yaratmağa və bu əlaqələrdən öz ölkəsinin, dövlətinin gələcək inkişafı üçün istifadə etməyə malik olan bir dövlətdir. Bu baxımdan Naxçıvan Dövlət Universiteti indi sərbəst bir ali məktəbdir. Onun Azərbaycanın bütün ali məktəbləri ilə əlaqəsini inkişaf etdirməyə daha da əlverişli şərait var və eyni zamanda dünyanın bütün ölkələri ilə, orada olan ali məktəblərlə, elm mərkəzləri ilə, elm ocaqları ilə əlaqə saxlamağa imkanları vardır. Çox yaxşı bir haldır ki, artıq bu barədə müəyyən addımlar atılıb... Fəqət indi qarşıda çox böyük və mürəkkəb həyat yolu durur. O da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi əldə etməsi, Azərbaycanda yeni siyasi-iqtisadi quruluşun yaranması, yeni bir cəmiyyətin yaranması, Azərbaycanın milli dövlətçiliyinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu sahədə ziyalıların, alimlərin, ali məktəb müəllimlərinin fəaliyyəti indi Azərbaycan Respublikası üçün çox gərəklidir, çox faydalıdır. Ona görə də bizim bu gün tövsiyələrimiz ondan ibarət olacaqdır ki, siz bu müstəqil Azərbaycanın və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatında daha da fəal iştirak edəsiniz və öz işinizi yeni tələblər əsasında qurasınız" – bütövlükdə Azərbaycan ali məktəbinin müstəqillik dövrünün proqramı səviyyəsində səsləndiyini bildirir.

Heydər Əliyev Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda müstəqil dövlətçilik prinsiplərinin bərqərar olması, möhkəmləndirilməsi üçün zəruri olan əsas tədbirləri həyata keçirməsini yüksək qiymətləndirir: "Bu mənada işğaldan xilas edilmiş, böyük inkişafın möhkəm əsasları yaradılmış Naxçıvan Muxtar Respublikası görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana böyük ərməğanıdır. Bununla belə, böyük siyasi xadim Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü həm də Azərbaycan miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə tarixə vəsiqə almışdır". Fikrinə aydınlıq gətirir: "1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasında iclasa sədrlik edən xalq deputatı Heydər Əliyevin təşəbbüsü və təklifi ilə Azərbaycanın üçrəngli bayrağının dövlət rəmzlərindən biri kimi qəbul edilməsi ölkəmiz və xalqımız qarşısında misilsiz tarixi xidmətdir. Sovetlər İttifaqının hələ mövcud olduğu bir şəraitdə həmin quruluşun təsis etdiyi bayraqdan imtina etmək, əvəzində həm də o quruluşun yetmiş il ərzində düşmən elan etdiyi keçmiş bir hökumətin bayrağının qəbul edilməsini həyata keçirmək üçün yalnız Heydər Əliyev olmaq lazım idi. Başqa formatda kimsə belə çox böyük cəsarət və risk tələb edən hadisəni həyata keçirməkdə tərəddüd keçirərdi. Ancaq və ancaq Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycanın milli dövlət bayrağı ölkənin Müstəqillik Aktını qəbul etməsindən on bir ay əvvəl dövlət rəmzi kimi qəbul olunmuşdur. Tarixdə buna bənzər hadisə tapmaq çətindir, böyük ehtimal ki, bu hadisənin analoqu yoxdur". Ali Məclisin həmin gün keçirilmiş tarixi iclasında Heydər Əliyevin təklifi əsasında "Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası" ifadəsindən "Sovet Sosialist" sözlərinin çıxarılması, "Ali Sovet" adının dəyişdirilərək "Ali Məclis" adlandırılması kimi

mövcud sovet dövlətinin prinsipləri ilə uzlaşmayan qərarların qəbul edilməsini "Sovetlər İttifaqının daha heç bir ölkəsində baş verməsi mümkün olmayan qeyri-adi hadi-sələr" kimi qiymətləndirən İsa Həbibbəyli yazır: "bunlar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə Heydər Əliyevin sanballı, böyük siyasi-tarixi əhəmiyyətə malik olan töhfələri idi. Obrazlı şəkildə bu hadisələri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Heydər Əliyev dərsləri adlandırmaq olar".

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Ali Məclisin Sədri kimi Naxçıvanda ikən 1991-ci il dekabrın 16-da keçirilmiş iclasda hər il 31 dekabrın "Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü" kimi qəbul edilməsi haqqında imzaladığı qərarı "planetin müxtəlif guşələrində yaşayan azərbaycanlıların birliyinə nail olmaq baxımından düşünülmüş uzaqgörən, mühüm siyasi əhəmiyyətə malik olan tarixi hadisə", sonralar keçirilmiş dünya azərbaycanlılarının qurultayları və bu sahə ilə məşğul olan xüsusi dövlət komitəsinin yaradılmasının "həmin tarixi qərarın bəhrəsi" olması açıqlanır. Gəlidiyi qənaət budur ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin həyatının və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin möhkəm bünövrəsini formalaşdırmışdır. Sonralar müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişaf etdirilməsində həmin təməl prinsiplərin və əldə edilmiş zəngin təcrübənin böyük rolu olmuşdur.

Heydər Əliyevin 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi fəaliyyətini araşdıran, təhlil edən İsa Həbibbəyli onun ölkəmiz üçün çox böyük işlər görməsini, dəfələrlə təhlükələrlə üz-üzə qalan müstəqil dövlətçiliyi möhkəmləndirməsini, "ona əbədi həyat vəsiqəsi" bəxş etməsini alqışlayır. Müstəqil Azərbaycanı Heydər Əliyevin şah əsəri adlandırır.

Ulu öndərdən sonra Prezident İlham Əliyevin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyət sayəsində dövlət əhəmiyyətli, beynəlxalq miqyaslı layihələrin uğurla həyata keçirildiyini bildirən alim Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinə Prezident İlham Əliyevin uğurla başa çatdırdığı nəhəng layihələr olduğunu, Bakı-Tbilisi-Qars-Naxçıvan dəmir yol xəttinin Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu ənənəsinə möhtərəm Prezidentin möhtəşəm əlavəsi, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin "öz mahiyyəti etibarilə Azərbaycan xalqının rifahına hesablanmış və Bakı-Ceyhana bərabər layihə səviyyəsində dəyərləndirilməyə" layiq olduğunu söyləyir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyətini araşdıran alim onun "analitik təfəkkürdən, çoxaspektli siyasi-elmi yanaşmalardan doğan düşünülmüş qərarları və təhlilləri, təmkinli və məqsədyönlü islahatçılıq düşüncəsi, genişmiqyaslı quruculuq proqramlarını həyata keçirmək istiqamətindəki ardıcıl fəaliyyəti, cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edən müasirləşdirmə, sosial rifahın və xalqla ünsiyyətin ön mövqeyə çəkilməsi əsasında qurulmuş dövlət idarəçiliyi sistemi Azərbaycan Respublikasının möhtəşəm uğurlarının əsas hərəkətverici qüvvəsini" təşkil etdiyini bildirir. Paytaxtda və regionlarında gedən sürətli yeniləşmə və tərəqqini ölkəmizdəki hərtərəfli, dinamik inkişafın parlaq göstəricisi kimi qiymətləndirir. Eyni zamanda Heydər Əliyevin vaxtilə işğaldan xilas etdiyi və möhkəm əsaslarını yaratdığı Naxçıvan Muxtar Respublikasının da "sonrakı mərhələlərdə həmin etibarlı siyasi bünövrə üzərində inkişafdan intibaha doğru" böyük yol keçdiyini vurğulayır. "Yeni tarixi epoxada Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının sürətli inkişafı Heydər Əliyevin siyasi kursuna dərin sədaqətin və ölkəmizdə geniş miqyas alan yeniləşmə proseslərini məqsədyönlü şəkildə, uğurla həyata keçirməyin bariz nümunəsi", bütövlükdə, bu gün dövlət müstəqilliyimizin iyirminci ilində

yeniləşən və modernləşən, böyük addımlarla irəliləyən doğru inkişaf edən müasir Azərbaycanı İlham Əliyev iqtidarının möhtəşəm əsərinə çevrilməkdə olduğunu fəxrə ilə bildirir.

Bütün bunların ölkəmizdə dövlət müstəqilliyinin keçdiyi çətin, mürəkkəb və şərəfli yolun, əldə edilmiş mühüm nəticələrin müstəqillik qazanmış digər ölkələr üçün nümunə, örnək olduğunu nümayiş etdirdiyini, "keçilmiş yolun zəngin təcrübəsi və möhkəmlənmiş ənənələri ölkəmizin bundan sonrakı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan böyük təməl funksiyasını da" həyata keçirdiyini yazır. Ona görə də "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümü" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 yanvar 2011-ci il tarixli Sərəncamı qazanılan böyük təcrübənin öyrənilib ümumiləşdirilməsi, dövlət müstəqilliyi düşüncəsinin daha da dərinləşdirilməsi, gələcək inkişaf strategiyasının müəyyən olunması baxımından "böyük əhəmiyyətə malik olan tarixi sənəd" kimi yüksək qiymətləndirir. Bu tarixi sərəncamın dövlət müstəqilliyi proseslərinin mərhələlər üzrə siyasi və elmi cəhətdən dəyərləndirilib öyrənilməsinə, aydınlaşdırılmasına gur işıq saldığını, prezident sərəncamının işığında Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin Heydər Əliyev dövrünün dərsələrinin ana xətlərinin, təməl prinsiplərinin ictimai-siyasi mühitin ön mövqeyinə çıxarılması ilə ölkəmizdə daha böyük inkişafa nail olmağın sınaqlardan çıxmış aydın üfüqlərinin diqqət mərkəzinə çəkildiyi, bu sərəncamın "möhkəm və etibarlı bünövrədən başlanan və mərhələ-mərhələ inkişaf edən yeni Azərbaycanın tam, bütöv mənzərəsini və daha parlaq gələcəyini aydın təsəvvür etməyə" imkan yaratdığını, gəldiyi qənaəti bölüşür: "Möhkəm bünövrə, təməl prinsiplər, ardıcıl inkişaf və sürətli müasirləşmə iyirmi ildən çıxarılan mühüm nəticədir. Eyni zamanda bu tipli yüksək inkişaf modeli neçə-neçə gələcək illər üçün də böyük inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir".

İsa Həbibbəylinin sovet hakimiyyətinin dağılması, ölkədə yaranan gərginliklər, məhv olma təhlükəsi altında qalan Azərbaycanın mövcudluğunda böyük xidmətləri olan ümummili liderin həmin dövrdə düşünülmüş siyasətinin bu gün dünyada öz yeri, nüfuzu olan Azərbaycan dövlətçiliyinin təminatında böyük rolunu araşdırması, gəldiyi qənaətlər, onun uzaqgörən siyasətinin xalqımıza, dövlətimizə böyük misilsiz xeyiri ilə bağlı fikir və mülahizələri Azərbaycan dövlətçilik tariximizi zənginləşdirmək cəhətdən dəyərlidir.

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik təlimini aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: "Heydər Əliyev siyasi kursu bu böyük dühanın parlaq adını və çoxcəhətli fəaliyyətini, geniş dünyagörüşünü və mənalı irsini əhatə edən zəngin dövlətçilik təlimi və siyasi-ideoloji baxışlar sistemidir. Heydər Əliyev siyasi kursu – milli dövlətçilik təliminin strategiyasından, xalqın inkişaf dialektikasının taktikasından ibarətdir. O, böyük siyasətin uzaq vuran topu, ağır artilleriyası idi.

Heydər Əliyev siyasi kursu – xalqı bir yumruq kimi birləşdirən, yaşadan, səfərbər edən və daha böyük gələcəyə aparan gerçəkçi siyasətin ifadəsidir" [2, s.61-62].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müstəqil dövlətimizin inkişafındakı böyük xidmətləri İsa Həbibbəylinin tərəfindən aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: "İlham Əliyev – analitik düşüncə sahibi kimi dərin məntiqə və aydın təfəkkürə malik olan, siyasi reallıqları nəzəriyyə ilə vəhdətdə ifadə edən mükəmməl dövlət xadimidir. O, XXI əsrin yeni tipli lideridir... Dünyanın yeni reallıqları, beynəlxalq aləmdə gedən müasir proseslər zəminində yeni Azərbaycanın maraqlarını və mənafeyini ifadə etməkdə İlham Əliyev zəngin təcrübəyə, dönməz siyasi iradəyə malikdir. İlham Əliyev – yeni tarixi mərhələdə Azərbaycan ölkəsinin və cəmiyyətinin müasirləşdirilməsinin baş memarıdır" [2, s.100].

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Azərbaycan Universiteti. Bakı: 2002, s.20
2. Həbibbəyli, İsa. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan: 2013. "Əcəmi", s.61-62

SUMMARY

Gulkhani Shukurova

THE INDEPENDENCE OF THE STATE IS THE GUARANTEE OF THE PEOPLE'S EXISTENCE

The article examines academician Isa Habbibeyli's analysis and research on the important role of the activities of Heydar Aliyev, the "creator and architect of independent statehood in Azerbaijan" in solving the historical fate of our independence in the Nakhchivan period. Thanks to Heydar Aliyev, the significance of the political-ideological works carried out in the Nakhchivan Autonomous Republic in 1990-1993 in terms of strengthening our independent statehood is analyzed.

Academician's education and the successful activity of Heydar Aliyev, who came from the ranks of the Communist Party, in the Nakhchivan Autonomous Republic, liquidating the party and Komsomol organizations and giving the property of these organizations to the use of newly created institutions, the historically important reforms in the field of purposefully directing the socio-political situation and economic development in the region, in the direction of strengthening Azerbaijan's statehood. studies are being investigated.

Key words: Azerbaijan, Heydar Aliyev, Nakhchivan, Isa Habbibeyli, state and people

РЕЗЮМЕ

Гюльхани Шукурова

НЕЗАВИСИМОСТЬ ГОСУДАРСТВА - ЗАЛОГ СУЩЕСТВОВАНИЯ НАРОДА

В статье рассматривается анализ и исследование академика Исы Хаббибейли о важной роли деятельности Гейдара Алиева, "создателя и архитектора независимой государственности в Азербайджане", в решении исторической судьбы нашей независимости в Нахчыванский период. Благодаря Гейдару Алиеву анализируется значение политико-идеологической работы, проведенной в Нахчыванской Автономной Республике в 1990-1993 годах, с точки зрения укрепления нашей независимой государственности. Академическое образование и успешная деятельность Гейдара Алиева, вышедшего из рядов Коммунистической партии, в Нахчыванской Автономной Республике, ликвидация партийных и комсомольских организаций и передача имущества этих организаций в пользование вновь созданным учреждениям, исторически важные реформы в области целенаправленного руководства социально-экономическими процессами - политическая ситуация и экономическое развитие в регионе в направлении укрепления государственности Азербайджана. исследования находятся в стадии изучения.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, Нахчыван, Иса Хаббибейли, государство и народ

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKI İLLƏRDƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏT VƏ MƏDƏNİ QURUCULUQ (1945-1960-Cİ İLLƏR)

Qadir ƏKBƏROV

ekberovqadir4@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Tədqiqata cəlb edilmiş məsələlər 1945-1960-cı illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi və mədəni həyatını əhatə edir. İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra Sovet İttifaqının bütün müttəfiq respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mədəni sahədə inkişaf baş vermiş, iqtisadi vəziyyətin dirçəldilməsi üçün yeni beşillik plan qəbul edilmişdir. 1946-1950-ci illəri əhatə edən plana əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da sosial-iqtisadi həyatın dirçəldilməsi üçün əsaslı addımlar atılmışdır. Bu illərdə yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafı, yeni sənaye obyektlərinin açılması, xalq təsərrüfatının bərpa edilməsi qarşıda duran əsas məsələ olmuşdur.

Məqalədə, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə yaranmış sabitlik şəraitində mədəniyyət sahəsində görülən işlərdən bəhs edilir. Müharibə illərində yaşayıb yaratmış yazıçıların, şairlərin yaradıcılığına nəzər salınır. Eyni zamanda bu illərdə təhsil sahəsinin inkişafı da tədqiqata cəlb edilmişdir. Naxçıvan teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuş əsərlər, onları ifa etmiş aktyorlar barədə məlumatlar məqalədə yer almışdır.

Açar sözlər: *xalq təsərrüfatı, beşillik plan, yaradıcılıq, təhsil, Naxçıvan, şair*

İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da əhali müharibənin iqtisadiyyata və sosial həyata vurduğu ziyanı aradan qaldırmağa çalışmışdır. Çünki əhəlinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması və mədəniyyətin tərəqqisi iqtisadi çətinlikləri aradan qaldırmadan mümkün deyildi. İlk öncə xalq təsərrüfatının geridə qalmış bütün sahələrini dirçəltmək, yeni sosial plan hazırlamaq lazım idi. Belə ki, İkinci Dünya müharibəsinin ən çox mənfi təsir göstərdiyi neft hasilatı 1945-ci ildə 1940-cı ildəkinə nisbətən yarıbayarı azalmışdı. Bundan əlavə yüngül sənaye məhsulları istehsalı aşağı düşmüşdü. 1945-ci ilin pambıq məhsulu istehsalı 1940-cı ilə nisbətən demək olar ki, üç dəfə yarım, xam ipək istehsalı isə iki dəfə azalmışdı. Kənd təsərrüfatında da acınacaqlı vəziyyət hökm sürürdü. İri və xırda buynuzlu heyvanların sayı xeyli azalmış, əkin sahələrinə ayrılmış yerlər ixtisara düşmüşdü. Lakin müharibədən sonra Azərbaycan SSR-də sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq istiqamətində əsaslı dəyişikliklər yarada biləcək addımlar atılmışdı. Tarixdən məlumdur ki, SSRİ-də sosializm quruculuğu qəbul edilmiş beşillik planlar əsasında həyata keçirilmişdi. Qəbul edilmiş planlara əsasən, müəyyən edilmiş işlər, xüsusilə iqtisadi, sosial və mədəni tədbirlər icra olunurdu. Bu proses ittifaq respublikalarında, o cümlədən ayrı-ayrı regionlarda da tətbiq edilirdi.

SSRİ Ali Sovetinin 1946-cı ilin martında dördüncü beşillik (1946-1950-ci illər) plan haqqında qəbul etdiyi qanuna əsasən, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafını müharibədən əvvəlki səviyyəyə qaldırmaq və daha da yüksəltmək qərara alınmışdı [2, s.105]. Qəbul edilmiş Qanun çərçivəsində Azərbaycan SSR-in Ali Soveti 1946-cı ilin avqustunda "1946-1950-ci illərdə Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsinin beşillik planı haqqında qanun" qəbul etmişdi [7, s. 20].

Müharibədən sonrakı beşillik inkişaf planına (1946-1950-ci illər) əsasən, sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq, xalq təsərrüfatının bərpası istiqamətində atılan addımları dinc quruculuq məqsədlərinə yönəltmək və bu kimi məsələlər dövlət siyasətinin əsasını təşkil etmişdi. Bununla belə, bir sıra yeni sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün də müəyyən addımlar atılmışdı, lakin bu sahədə fəaliyyətin miqyası xeyli məhdud olmuşdu. Ona görə də Azərbaycan iqtisadiyyatında uzun müddət davam edən birtərəfli inkişaf meyli bu dövrdə də qalırdı.

1946-1950-ci illər Azərbaycanda xalq təsərrüfatının uğurla bərpa edilməsi, dördüncü beşilliyin qarşıda duran tapşırıqların yerinə yetirilməsi, sənaye, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, tikinti və nəqliyyatın, həmçinin rabitə vasitələrinin texniki səviyyəsinin daha da yüksəlməsi ilə tarixdə əlamətdar olmuşdu. 1945-1950-ci illərdə Azərbaycanda sənaye istehsalının ümumi məhsulu 78 faiz artmışdı. Sənayedə müharibədən sonrakı birinci beşillik plan 4 ilə yerinə yetirilmişdi [2, s.82]. Azərbaycanda xalq təsərrüfatının, sənayenin yenidən bərpa edilib əvvəlki səviyyəyə qaldırılmasında ittifaq rəhbərliyinin də maraqları olmuşdu. Mərkəzin Azərbaycanda neft sənayesini dirçəltmək, yeni texniki avadanlıqlarla təchiz etmək istiqamətindəki addımları, Sovet İttifaqının müxtəlif respublikalarının sənaye müəssisələrinə neft məhsulları istehsalı ilə əlaqədar sifarişlərin verilməsi Azərbaycanın iqtisadi inkişafında (əsasən istismar məqsədli) maraqlı olduğunu göstərirdi.

Müharibədə əldə olunun qələbə Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında da yenidən quruculuq işlərinə başlamağa imkan vermişdi. 1946-cı il sentyabrın 9-da Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin VII sessiyası Azərbaycan SSR-nin dördüncü beşillik planı haqqında Qanuna uyğun olaraq "1946-1950-ci illərdə Naxçıvan MSSR xalq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsinə dair beşillik plan" təsdiq etmişdi [7, s.20].

Artıq sənaye müəssisələri sülh dövrü üçün məhsul istehsalına keçirilmişdi. Respublikada mövcud olan yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri əhalinin ehtiyaclarını ödəyəcək istehlak mallarının istehsalına başlamışdı. 1946-1950-ci illəri əhatə edən beşillik plan çərçivəsində Naxçıvanda yeraltı sərvətlərin araşdırılması, həmçinin, muxtar respublikada geoloji-kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi, Parağacay və Gümüşlü mədənlərinin SSRİ metallurgiya sənayesi üçün xammal istehsalına başlaması nəzərdə tutulmuşdu. Qəbul edilmiş planda, həmçinin, aqrar bölməyə aid bütün sahələrin, xüsusilə bağçılıq, üzümçülük, ipəkçilik və heyvandarlıq kimi daha perspektivli sahələrin tərəqqisinə əhəmiyyət verilmişdi. Dördüncü beşilliyin planda nəzərdə tutulmuş tapşırıqlarının muxtar respublikada vaxtında yerinə yetirilməsi istehsalda yaxşı nəticələr əldə edilməsi ilə başa çatmışdı. Bu, faktlarda və rəqəmlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, 1950-ci ildə muxtar respublikada sənaye məhsulu buraxılışı 1940-cı illə müqayisədə 1,4 dəfə artmışdı. 5 il ərzində Naxçıvanda mebel fabriki və mərmər zavodu işə salınmışdı. Ordubad baramaaçan fabriki tamamilə yenidən qurulmuş, Qarabağlar və Xok kəndlərində respublikada ilk kənd

elektrik stansiyaları tikilmişdi [9, s.128]. Bütövlükdə 1950-ci illəri Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişafı baxımından tərəqqi dövrü kimi xarakterizə etmək olar.

1945-ci ildən sonra Naxçıvanda ədəbi mühit yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan şöbəsinin fəaliyyəti yeni qələm sahibləri - şairlər, yazıçılar hesabına güclənmiş, yeni əsərlər, yeni ədəbiyyat nümunələri ərsəyə gəlmişdir. M.Nəsirli, H.İbrahimov, H.Razi, Ə.Yusifli, H.Elsevər və başqaları müharibədən sonrakı inkişafdan, qazanılmış qələbədən ilham alaraq ədəbi fəaliyyətdə böyük uğurlar qazanmışdılar. 1958-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının səyyar plenumunun Naxçıvanda keçirilməsi də bu mühitə olan dövlət qayğısının və diqqətin ifadəsi olmuşdur. Plenumda çıxış edən xalq şairi R.Rza qədim diyarda yaşayıb-yaradan yazıçıların yaradıcılığı barədə ətraflı çıxış edərək onları ədəbiyyatımızın "ümid verən bir dəstəsi" adlandırmışdır [10, s.12].

Bu dövrdə yaşayıb yaratmış ədiblərdən biri Müzəffər Nəsirli olmuşdur. Müzəffər Nəsirli yaradıcılığa hələ 1920-ci illərdən başlamışdır. O da digər şair və yazıçılar kimi İkinci Dünya müharibəsindəki qələbədən sonra ədəbiyyatda daha çox öz şeirləri, poemaları ilə insanların qəlblərinə yol tapmış, bir sıra əsərlərində, o cümlədən "Bacılar", "Arpaçayın dastanı" adlı poemalarında sadə zəhmət adamlarını, yeni amallar uğrunda fədakar əmək sərf edən insanları öz yaradıcılığında tərənnüm etmişdir. Müzəffər Nəsirli, həmçinin müharibə qəhrəmanlarından olan Əkbər Ağayevin döyüş yoluna həsr etdiyi "Əkbər haqqında ballada", "Atam haqqında ballada" poemalarında igid Azərbaycan oğullarını tərənnüm etmişdir [4].

Müharibədən sonrakı illərdə Naxçıvanda yaşayıb yaratmış yazıçılardan biri də 1950-ci illərdən ədəbiyyata gəlmiş Novruz Əliyev olmuşdu. O, "Vətən həsrəti", "Etiraf", "Narahat ürək" və s. hekayələri, "Zülmətdə işıq" povesti ilə Naxçıvan ədəbi mühitində yer almış ədiblərdən olmuşdur [10, s.11].

1950-ci illərdə yaradıcılığa başlayan, Naxçıvanda yazıb-yaradan şairlərdən olmuş Adil Qasimov öz poeziyasında xalqın üzləşdiyi problemləri bədii təsvir vasitələri ilə məharətlə işıqlandırmışdır. Onun "Dağlar, qalalar, babalar", "Qaranquş ömrü" kitabları maraqla qarşılanmışdır [10, s.12]. Onun "Pambıqçı qızlar" adlı ilk şeri 1958-ci ildə "Şərq qapısı" qəzetində dərc olunmuşdur [13].

Naxçıvan ədəbi mühitinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Hüseyn İbrahimov olmuşdur. O, Naxçıvan Nazirlər Soveti yanında Radio Verilişləri Komitəsinin sədri (1949-1954), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan filialının sədri (1954-1960), "Şərq qapısı"nın baş redaktoru (1961-1965) vəzifələrində çalışmışdır. Onun təşəbbüsü ilə 1955-ci ildə Naxçıvanlı yazıçı və şairlərin "Səadət nəğmələri" adlı ədəbi almanax nəşr olunmuşdu. O, 1958-ci ildə özünün "Baharın hekayəsi" povesti nəşr etdirmişdi. Hüseyn İbrahimovun 50-ci illərdə "Sabahın sorağında" romanı da nəşr olunmuşdu. Ədib öz yaradıcılığında ziyalı insanları, onların cəmiyyətdə mövqeyini işıqlandırmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığı, xüsusilə "Sabahın sorağında" romanı ilə bağlı fikirlərini bu cür ifadə etmişdir: "Yazıçı yeni insanın simasını müəyyən edərəkən ictimai münasibətləri deyil, şəxsiyyət amilini ön mövqeyə çəkmiş və öz qəhrəmanlarının daxilindəki böyük sabahları yaratmaq imkanlarını məharətlə açıb göstərə bilmişdir" [6]. Göründüyü kimi müharibədən sonrakı 1946-1960-cı illərdə Naxçıvanda yaşamış yaradıcı insanların, xüsusilə

yazıçı və şairlərin Naxçıvan ədəbi mühitinin mədəni cəhətdən zənginləşməsində rolu böyük olmuş, Azərbaycan ədəbiyyatında öz əvəzolunmaz imzalarını qoymuşdular.

İkinci Dünya müharibəsi bütün sahələrə təsirsiz ötüşmədiyi kimi, elmin də inkişafına müəyyən maneələr yaratmışdı. Belə ki, yeni elmi araşdırmalara həm diqqət artırılmır, həm də əlavə vəsait ayrılmırdı. Çünki müharibənin yaratdığı fəsadların aradan qaldırılması, dağılmış iqtisadiyyatın bərpaı ön planda olmuşdu. Lakin 1950-ci illərdən sonra bu sahənin inkişafına dövlət qayğısı artırılmışdır.

Bu dövrdə naxçıvanlı elm adamları Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Torpaqşünaslıq İnstitutunun Naxçıvan Təcrübə stansiyasında toplaşmışdılar. Bu illərdə Naxçıvanda tanınmış ziyalılardan Əli Sultanlı, Lətif Hüseynzadə, Əsəd Cəfərli, Tofiq Bektəşi, Əli Əliyev, Əli Talıbov, Əli Hüseynov, Müzəffər Nəsirli, Murad Tutayuq Əbülfəz Həsənov və b. yaşayıb yaratmışdılar [8, s.121].

Azərbaycanın XX əsr tarixinin tədqiqi sahəsində bu illərdə çox mühüm bir dövrün araşdırılması, dissertasiya səviyyəsində tədqiqata cəlb edilməsi işində Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi Əli Əliyev uğurlu addım atmışdı. O, 1949-cu ildə Saratov Dövlət Universitetində "1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda kəndli hərəkəti" adlı dissertasiya müdafiə edərək kəndli və torpaq münasibətlərini elmi əsaslarla tədqiqata cəlb etmişdi. 1950-ci ildə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi Lətif Hüseynzadə "Əliqulu Qəmküsərin həyatı və yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir [12].

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsil sahəsində əməli tədbirlər həyata keçirilmişdi. Əsas o idi ki, təhsilə ayrılan vəsait bu sahənin inkişafında mühüm vasitə idi. Ayrılan vəsait, əsasən, yeni məktəblərin tikintisinə, əmək haqlarının artırılmasına, tədris müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə xərclənmişdi. 1945-ci ildə Naxçıvan MSSR-in yerli büdcəsi üzrə maarif xərcləri 1580,0 min manat təşkil etdiyi halda, 1950-ci ildə 2678,5 min manata, 1960-cı ildə 3884,7 min manata çatmışdı [7, s.194].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1946-1960-cı illərdə ümumtəhsil məktəblərin sayı və şagird kontingenti də artırılmışdır. 1945-1946-cı tədris ilində Naxçıvanda ümumtəhsil məktəblərin sayı 176 olduğu halda 1950-1951-ci tədris ilində ümumtəhsil məktəblərin sayı 185 olmuş, 1960-1961-ci tədris ilində isə 198-ə çatmışdır. Bu illərdə məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin sayında da artım dinamikasında yüksəliş müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1945-1946-cı tədris ilində muxtar respublikanın ümumtəhsil məktəblərində təhsil alanların sayı 25093 nəfər olmuş, 1963-1964-cü dərs ilində təhsilənlərin sayı 36142 nəfər olmuşdur [3, s.52]. 1949-cu ildən ümumi icbari yeddiillik, 1959-cu ildən səkkizillik, 1966-cı ildən isə onillik təhsilə keçilmişdi.

Dünyanı cənginə alan İkinci Dünya müharibəsinin qələbə ilə başa çatmasından sonra digər Azərbaycan vətəndaşları kimi, incəsənət adamlarının da üzərinə ağır vəzifələr düşmüşdü. Yenidən quruculuğa başlayan Naxçıvan teatrı da öz repertuarını yenidən zənginləşdirmişdi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Soveti 30 sentyabr 1946-cı il tarixdə "kənd əhalisinə mədəni xidmət haqqında" qərar qəbul etmiş və bu qərardan irəli gələn məsələlər çərçivəsində Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı (Naxçıvan teatrina 1923-cü ildə Dövlət Dram Teatrı adı verilmişdir) öz işində ciddi dönüş yaratmışdır. Teatrın kollektivi

mövsüm ərzində muxtar respublikanın ayrı-ayrı rayonlarına planlı surətdə bədii briqadalar göndərmiş, rayon və kəndlərdə 305 tamaşa və müsəmirə vermişdir [11, s.59]. 1948-ci ildə M.F.Axundov adına (Naxçıvan teatrına 1938-ci ildə M.F.Axundovun, 1964-cü ildən isə C.Məmmədquluzadənin adı verilmişdir) Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının yaradıcı heyəti S.S. Axundovun "Dostlar" komediyasını, "Durna", "On ikinci gecə", "Aşıq Qərib" əsərlərini, "Fitnə" əsərini və Şərq xalqlarını hörmətlə yad etdikləri ilk Azərbaycan operası "Leyli və Məcnun"u tamaşaya qoymuş, mövsümü uğurla başa vurmuşlar. 1950-ci illərin birinci yarısında teatr kollektivi S.Vurğunun "Xanlar" (1951-ci il) Şekspirin "12-ci gecə" (1951-ci il), dramaturq N.Gəncəvinin "Düşmənlər arxasında" əsərlərini (1952-ci il), M.İbrahimovun "Həyat" pyesini, 1954-1955-ci illərdə C.Cabbarlının "Sevil", H.Cavidin "Şeyx Sənan", M.F.Axundovun "Hacı Qara", Ə.Haqverdiyevin "Pəri Cadu" S.Rəhmanın "Toy" əsərlərini və başqalarını uğurla səhnələşdirmiş, geniş tamaşaçı auditoriyası qazanmışdır [11, s.74]. Bu illərdə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında Əyyub Haqverdiyev, Firuzə Əlixanova, Zəroş Həmzəyeva, Səməd Mövləvi, Məmməd Quliyev, Rəşid Hacıyev, Rüksarə Ağayeva, Əliheydər Həsənzadə, Tamara Məmmədova, Əyyub Məmmədov, Əziz Hüseynov və başqa onlarla istedadlı aktyor və aktrisalar fəaliyyət göstərmişdi. Bu illərdə Ordubad Dövlət Dram Teatrı da öz repertuarında yeniliklərə imza atmış, klassiklərin əsərlərini uğurla səhnələşdirmişdir. Göründüyü kimi, Naxçıvanda müharibədən sonra yaranmış şərait mədəni sahənin də canlanmasında mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı: 2009, 444 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı: 2008. "Elm", 608 s.
3. Cəfərov, H. Naxçıvanda təhsil: inkişaf yolu və imkanları. Bakı: 2011. "Elm və təhsil", 544 s.
4. Fərəcov, S. Ədəbiyyat xəzinəmizdə payı olan sənətkar". "Mədəniyyət" qəz. 2020-ci il 25 sentyabr
5. Hacıyev, İ. Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində. Bakı: 2018. "Elm", 372 s.
6. Həbibbəyli, İsa. Şəxsiyyətin və sənətin vəhdəti. "Ədəbiyyat" qəz. 2009-cu il 12 iyun
7. Hüseynov, X.A. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1946-1969-cu illər). Naxçıvan: 2022. "Əcəmi" NPB, 280 s.
8. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, III cild. Naxçıvan: 2015. "Əcəmi" NPB, 560 s.
9. Sadıqov, S.H. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı: 1995, 144 s.
10. Saracılı, M. Naxçıvan ədəbi mühitindən. BDU-nun filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: 2007, 80 s.
11. Qəhrəmanov, Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı: 2004, 416 s.
12. Quliyev, Ə. Görkəmli filoloq Lətif Hüseynzadə və Naxçıvan ədəbi mühiti. <https://nuhcixan.az/news/cemiyet>
13. Qasımlı, Adil. 80 <https://ovqat.com/manset2/18380-adil-qasml-80.html>

SUMMARY

Gadir Akbarov

THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION AND CULTURAL CONSTRUCTION IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC AFTER THE WORLD WAR II (1945-1960s)

The issues involved in the research include the socio-economic and cultural life of the Nakhchivan Autonomous Republic in 1945-1960. After the end of the Second World War, development took place in all the allied republics of the Soviet Union, including Azerbaijan, in the socio-economic and cultural fields, and a new five-year plan was adopted for the revival of the economic situation. According to the plan covering the years 1946-1950, substantial steps were taken to revive the socio-economic life in the Nakhchivan Autonomous Republic. In these years, the development of the light and food industry, the opening of new industrial facilities, and the restoration of the national economy have been the main issues ahead.

The article also talks about the work done in the field of culture in the conditions of stability in the years after the Second World War of the Nakhchivan Autonomous Republic. The works of writers and poets who lived and created during the war are reviewed. At the same time, the development of the field of education was also involved in the research in these years. The article contains information about the works performed on the stage of the Nakhchivan theater and the actors who performed them.

Key words: national economy, five-year plan, creativity, education, Nakhchivan, poet

РЕЗЮМЕ

Гадир Акбаров

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И КУЛЬТУРНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В НАХЧИВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ В ГОДЫ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1945-1960-е годы)

В число вопросов, затронутых исследованием, входит социально-экономическая и культурная жизнь Нахчыванской Автономной Республики в 1945-1960 годах. После окончания Второй мировой войны во всех союзных республиках Советского Союза, включая Азербайджан, произошло развитие в социально-экономической и культурной областях, был принят новый пятилетний план оживления экономического положения. . Согласно плану, охватывающему 1946-1950 годы, были предприняты существенные шаги по оживлению социально-экономической жизни в Нахчыванской Автономной Республике. В эти годы главными задачами являются развитие легкой и пищевой промышленности, открытие новых промышленных объектов, восстановление народного хозяйства.

В статье также говорится о работе, проделанной в сфере культуры в условиях стабильности в годы после Второй мировой войны Нахчыванской Автономной Республики. Рассмотрены произведения писателей и поэтов, живших и творивших во время войны. В то же время в эти годы в исследованиях было задействовано и развитие сферы образования. В статье содержится информация о произведениях, исполненных на сцене Нахчыванского театра, и актерах, их исполнивших.

Ключевые слова: народное хозяйство, пятилетка, творчество, образование, Нахчыван, поэт

TÜRKİYE-AZERBAYCAN EKONOMİK İLİŞKİLER TARİHİNDE NAHÇIVAN

Turan Maharrambay

muharrembeyturan@gmail.com

Ph.d Artvin Çoruh Üniversitesi

Özet

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, coğrafi konumu nedeniyle Türkiye ile Azerbaycan arasında stratejik bir bağlantı noktası oluşturur. Tarihsel olarak, bu bölge Türk ve Azerbaycan halkları arasındaki ilişkilerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Nahçıvan ticaret yollarının kesişim noktasında bulunarak iki toplum arasındaki ekonomik ve kültürel etkileşimi artırmıştır. 20. yüzyılın başlarında, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Türk-Azerbaycan dostluğu daha da güçlenmiştir.

Azerbaycan'ın 1991'de bağımsızlığını kazanmasının ardından, Türkiye, bu süreçte Azerbaycan'a önemli siyasi ve ekonomik destek sağlamıştır. Bu dönemde Nahçıvan, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin merkezine oturmuş ve iki ülke arasındaki ekonomik işbirliği için önemli bir platform haline gelmiştir.

1990'ların sonlarından itibaren Türkiye, Nahçıvan'ın ekonomik kalkınmasını desteklemek amacıyla çeşitli yatırımlar yapmıştır. Bu süreç, tarım, sanayi ve altyapı projelerinde işbirliklerini içerir. Nahçıvan, tarım ürünleri üretimi açısından Türkiye için stratejik bir merkez konumundadır. İki ülke, tarım sektöründe yerli üretimi artırmak amacıyla ortak projeler gerçekleştirmiştir. Bu projeler, bölgedeki ekonomik canlılığı artırmış ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ticaret ilişkileri, Nahçıvan üzerinden daha da güçlenmiştir. Nahçıvan'ın coğrafi konumu, Türkiye'nin Azerbaycan pazarına açılan bir kapısı niteliğindedir. Bu durum, ticaret hacminin artmasına ve iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin derinleşmesine olanak tanımaktadır. Ticaret mübadelesinin artırılması için çeşitli yasal düzenlemeler ve ekonomik politikalar geliştirilmiştir. Yatırımların artırılması, yerel üretimin güçlendirilmesi ve teknolojik yeniliklerin entegrasyonu, ticaret ilişkilerinin derinleşmesine katkıda bulunmuştur.

Gelecek perspektifleri açısından, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkilerin daha da güçlenmesi için birçok fırsat bulunmaktadır. Nahçıvan, iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğinin artırılması için önemli bir platform olarak kalmaya devam edecektir. Ticaretin genişlemesi, yatırımların artırılması ve ortak projelerin gerçekleştirilmesi, iki ülkenin ekonomik entegrasyonunu derinleştirecektir. Altyapının geliştirilmesi, enerji projeleri ve bölgesel işbirliği, Nahçıvan'ın Türkiye ile ekonomik ilişkilerini ileriye taşıyacaktır.

Anahtar kelimeler: *Nahçıvan,proje,ekonomik,işbirliği,Türkiye,Azerbaycan*

Azerbaycan-Türkiye ekonomik ilişkileri, tarihi ve kültürel kardeşlik ilkesi temelinde stratejik bir ortaklığa dayanmaktadır. Azerbaycan-Türkiye ekonomik ilişkileri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren gelişmektedir. Bu bağlamda, Azerbaycan ile Türkiye arasında 1 Kasım 1992 tarihinde Ankara'da imzalanmış ve 23 Ocak 1993'te yürürlüğe girmiş "Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması" ekonomik ilişkilerin

temellerini atmıştır [1]. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ticaret hacmi 1993 yılından bu yana istikrarlı bir şekilde büyümektedir. Türkiye, Azerbaycan ekonomisinin en büyük yatırımcılardan biridir. Türk şirketleri ağırlıklı olarak ülkenin enerji, sanayi, telekomünikasyon, bankacılık ve sigorta, inşaat, ulaşım, gıda, tekstil ve sağlık alanlarında faaliyet göstermişlerdir. İkili ekonomik ilişkilerin kapsamlı gelişimi açısından, 1994 yılından bu yana alınan tedbirler ve hukuki çerçeveyi iyileştirmek için atılan adımlar karşılıklı ticari, ekonomik ilişkilerin temelini atmıştır. Bugün Azerbaycan ile Türkiye arasında çeşitli alanlarda bir takım ortak mekanizmalar oluşturulmuştur. Özellikle Azerbaycan-Türkiye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi, Azerbaycan-Türkiye Hükümetlerarası Ortak Ekonomik Komisyonu, Tarım Yürütme Komitesi, Kara Taşımacılığı Ortak Komisyonu, Gümrük Ortak Komitesi, Türkiye-Azerbaycan İş Adamları Birliği vb. kurumlar ikili ilişkilerin gelişmesine önemli katkı sağlamışlardır [2]. Öte yandan, Azerbaycan'ın bölgesel ekonomik işbirliğine verdiği büyük önem ve bölge ötesi altyapı projelerine aktif katılım neticesinde iki ülke arasında uluslararası öneme sahip bir dizi bölgesel proje uygulanmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı (BTC), Bakü-Tiflis-Erzurum gaz boru hattı (BTE), Bakü-Tiflis-Kars demiryolu (BTK), Trans-Anadolu doğalgaz boru hattı (TANAP) bu alanda gerçekleştirilen en güzel örneklerdir. Tüm bu kurum ve projeler aracılığıyla Türkiye-Nahçıvan arasındaki ekonomik ilişkiler kurulmakta ve geliştirilmektedir.

1992-1994 yılları arasında Haydar Aliyev'in Türkiye'ye gerçekleştirdiği iş ve resmi ziyaretlerinde yapılan görüşmeler, imzalanan belgeler Nahçıvan-Türkiye ilişkilerinin gelişiminde yeni bir aşamayı başlatmış ve özerk cumhuriyetin sosyoekonomik sorunlarının çözümüne olumlu etki etmiştir. Böylece Nahçıvan yavaş yavaş bölgesel işbirliği alanına katılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile Nahçıvan arasında imzalanan İşbirliği Protokolü, iki cumhuriyet arasındaki tarihi ve kültürel bağların gelişmesinin yanı sıra ekonomik işbirliğinin oluşturulması ve derinleştirilmesinde büyük önem taşıyan belge haline gelmiştir [3]. 28 Mayıs 1992'de Nahçıvan-Türkiye sınırında Sadarak-Dilucu köprüsünün açılması sadece siyasi ilişkileri güçlendirmemiş, aynı zamanda ekonomik işbirliğinin oluşturulmasına yol açmıştır. Bu gümrük geçidinin açılması, iki cumhuriyet arasındaki ilişkileri daha da geliştirmekle beraber, Nahçıvan'ın yüzleştiği zor ekonomik durumdan çıkmasına olanak sağlamış, bölgenin ekonomik ablukasını kaldırmıştır [4]. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilk yılları, Nahçıvan ile Türkiye arasında ekonomik alanda ilişkilerin kurulması bölgesel ekonomik sorunların çözümüne yol açmıştır. Bugün Türkiye-Azerbaycan ve Nahçıvan ilişkilerinin seviyesi, Türk dünyasının birlik ve bütünlük fikirlerini hayata geçirmek için yapılan çalışmaları güçlü şekilde etkilemektedir. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin kapsamlı gelişimi, Nahçıvan'ın ekonomik refahının sağlanması ve uluslararası arenada tanınmasına yol açmıştır. Nahçıvan'ın Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinde özel yere sahip olduğunu son dönemin önemli gerçeklerinden biri olduğunu zaman göstermiştir. Türkiye Başbakanlarının 2008 ve 2017 yıllarında Nahçıvan'a yaptığı ziyaretler ve Türkiye Cumhurbaşkanı'nın Türk Dili Konuşan Ülkelerin IX Devlet Başkanları Zirvesi'ne katılmak üzere Nahçıvan'a yaptığı ziyaret, ekonomik işbirliğinin çok önemli ifadesidir. Bu bağlamda Nahçıvan'ın bölgesel ekonomik öneminin belirlenmesi, Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkiler tarihinde Nahçıvan'ın öneminin ortaya çıkarılması ve

karşılıklı işbirliyinin birçok alanında gelecek gelişim fırsatlarının değerlendirilmesi açısından gereklidir [5].

SSCB'nin çöküşünden sonra, Nahçıvan da dahil olmak üzere Güney Kafkasya bölgesinde bir dizi jeopolitik olay meydana gelmiştir. Böylece bölgede üç bağımsız devlet ortaya çıkmıştır. Ermenistan komşu ülkelerin topraklarına arazi iddialarında bulunmuş ve etnik çatışmaları kışkırtmıştır. Böylece, SSCB içinde tek bir ulaşım, iletişim ve ekonomik sistemle birbirine bağlanan Güney Kafkasya ülkeleri arasında uzun yıllar içinde abluka yaşanmış ve bir takım önemli ekonomik zorluklar ortaya çıkmıştır. Bu zorluklar, bölge ülkelerinin jeopolitik çıkarlarının bir tür odak noktası haline gelen Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti çevresinde gelişmiştir. Ermenistan, bölgeyi tamamen bloke etmiş ve bölge için sürekli bir tehlike kaynağına çevrilmiştir. İran'ın Nahçıvan'daki ana çıkarı, bu bölgenin bir satış pazarı olarak kullanmaktır. Bu nedenle kalıcı olarak buraya yatırım yapmaya daha az meyillidir. Bölge için daha uygun görülen Türkiye ise Nahçıvan'ın ekonomik bağımsızlığı için kapsamlı yardım sağlamaktadır.

Gelecekte, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkilerin daha da güçlenmesi için birçok potansiyel fırsat bulunmaktadır. Nahçıvan, iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğinin artırılması için önemli bir platform olmaya devam edecektir. Ticaretin genişlemesi, yatırımların artırılması ve ortak projelerin gerçekleştirilmesi, iki ülkenin ekonomik entegrasyonunu daha da derinleştirecektir.

Altyapının geliştirilmesi, enerji projeleri ve bölgesel işbirliği, Nahçıvan'ın Türkiye ile ekonomik ilişkilerini daha ileri bir noktaya taşıyacaktır. Bu bağlamda, Nahçıvan, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin geleceğinde kritik bir rol oynamaktadır.

Sonuç

Nahçıvan, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki tarihi ve modern ekonomik ilişkilerin gelişiminde önemli bir merkez olmuştur. Bölgenin stratejik önemi, iki ülkenin ekonomik birliğini güçlendirmek ve bölgesel işbirliğini artırmak için olumlu bir zemin sunmaktadır. Gelecekte, Nahçıvan'ın ekonomik potansiyelinin artırılması, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin derinleşmesine katkıda bulunacaktır. Bu bağlamda, Nahçıvan'ın rolü, hem iki ülke hem de bölge için büyük önem taşımaktadır.

KAYNAK

1. Abbasova, Sevinc. (2019). Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasındakı əlaqələr: Ali səviyyəli görüşlər və nailiyyətlər. Naxçıvan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yeni müstəvidə Respublika elmi konfransı. Qeyrət nəşriyyatı, s.19-26
2. Əliyev, Şahin. (2019), Naxçıvan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrində nəqliyyat sektorunun rolu. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yeni müstəvidə Respublika elmi konfransı. "Qeyrət" nəşriyyatı, s. 106-111
3. Əmrahov, Mais. (2018), Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrində türksöyün rolu. Geostrategiya. 5 (47), s. 22-26
4. Hacıyev, İsmayıl. (21 iyul 2009). Naxçıvanın Muxtariyyət statusunun qorunub saxlanması Azərbaycanın tarixi nailiyyətidir. Azərbaycan Qəzeti, 89, s.4

5. Hüseynov, Xəzər. (2019), Naxçıvan-Türkiyə sosial-iqtisadi əlaqələri (1991-1993-cü illər). Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yeni müstəvidə Respublika elmi konfransı. "Qeyrət" nəşriyyatı, s.91-97

SUMMARY

Turan Maharrambay

NAKHCHIVAN IN THE HISTORY OF TÜRKİYE-AZERBAIJAN ECONOMIC RELATIONS

The Nakhchivan Autonomous Republic, due to its geographical location, forms a strategic connection point between Turkey and Azerbaijan. Historically, this region has played an important role in the development of relations between the Turkish and Azerbaijani peoples. During the Ottoman Empire, Nakhchivan was located at the intersection of trade routes, increasing economic and cultural interaction between the two communities. In the early 20th century, with the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, Turkish-Azerbaijani friendship was further strengthened.

After Azerbaijan gained independence in 1991, Turkey provided significant political and economic support to Azerbaijan in this process. During this period, Nakhchivan became the center of Turkish-Azerbaijani relations and became an important platform for economic cooperation between the two countries.

Since the late 1990s, Turkey has made various investments to support the economic development of Nakhchivan. This process includes cooperation in agricultural, industrial and infrastructure projects. Nakhchivan is a strategic center for Turkey in terms of agricultural product production. The two countries have implemented joint projects to increase domestic production in the agricultural sector. These projects have increased the economic vitality in the region and contributed to the development of trade.

Trade relations between Turkey and Azerbaijan have been further strengthened through Nakhchivan. Nakhchivan's geographical location is a gateway from Turkey to the Azerbaijani market. This allows for an increase in trade volume and deepening of economic relations between the two countries. Various legal regulations and economic policies have been developed to increase trade exchange. Increasing investments, strengthening local production and integrating technological innovations have contributed to the deepening of trade relations.

In terms of future perspectives, there are many opportunities for further strengthening of economic relations between Turkey and Azerbaijan. Nakhchivan will continue to be an important platform for increasing economic cooperation between the two countries. Expansion of trade, increasing investments and implementation of joint projects will deepen the economic integration of the two countries. Development of infrastructure, energy projects and regional cooperation will further Nakhchivan's economic relations with Turkey.

Key words: *Nakhchivan, project, economic, cooperation, Turkey, Azerbaijan*

РЕЗЮМЕ

Туран Магеррамбай

НАХЧИВАН В ИСТОРИИ ТЮРКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Благодаря своему географическому положению Нахчыванская Автономная Республика образует стратегическую точку соединения между Турцией и Азербайджаном. Исторически этот регион играл важную роль в развитии отношений между турецким и азербайджанским народами. Во времена Османской империи Нахчыван находился на пересечении торговых путей, что увеличивало экономическое и культурное взаимодействие между двумя общинами. В начале 20-го века турецко-азербайджанская дружба еще больше укрепилась с созданием Азербайджанской Демократической Республики.

После обретения Азербайджаном независимости в 1991 году Турция оказала Азербайджану значительную политическую и экономическую поддержку в этом процессе. В этот период Нахчыван стал центром турецко-азербайджанских отношений и стал важной платформой экономического сотрудничества между двумя странами.

С конца 1990-х годов Türkiye сделала различные инвестиции для поддержки экономического развития Нахчывана. Этот процесс включает сотрудничество в области сельского хозяйства, промышленности и инфраструктурных проектов. Нахчыван является стратегическим центром Турции с точки зрения производства сельскохозяйственной продукции. Две страны реализовали совместные проекты по увеличению внутреннего производства в аграрном секторе. Эти проекты повысили экономическую жизнеспособность региона и способствовали развитию торговли.

Торговые отношения между Турцией и Азербайджаном стали еще крепче благодаря Нахчывану. Географическое положение Нахчывана является воротами Турции на азербайджанский рынок. Такая ситуация позволяет увеличить объем торговли и углубить экономические отношения между двумя странами. Для увеличения торгового обмена были разработаны различные правовые нормы и экономическая политика. Увеличение инвестиций, укрепление местного производства и интеграция технологических инноваций способствовали углублению торговых отношений.

Что касается будущих перспектив, существует множество возможностей для дальнейшего укрепления экономических отношений между Турцией и Азербайджаном. Нахчыван продолжит оставаться важной платформой для расширения экономического сотрудничества между двумя странами. Расширение торговли, увеличение инвестиций и реализация совместных проектов будут способствовать углублению экономической интеграции двух стран. Развитие инфраструктуры, энергетические проекты и региональное сотрудничество будут способствовать развитию экономических отношений Нахчывана с Турцией.

Ключевые слова: Нахчыван, проект, экономика, сотрудничество, Турция, Азербайджан

NAXÇIVANIN MUXTARIYYƏTİNİN QORUNUB SAXLANILMASINA TÖHFƏLƏR

Sərcan SADİQOVA

sarjansadigova@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalə Naxçıvanın muxtariyyətinin qorunmasında əhəmiyyətli töhfələrdən bəhs edir. Burada göstərilir ki, muxtariyyət statusu Naxçıvanın siyasi taleyində mühüm əhəmiyyət kəsb edib və dahilər yurdunun muxtariyyət qazanmasının ildönümlərinin qeyd olunması həm də Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün, ərazi bütövlüyü düşüncəsinin daha da dərinləşdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Müəllif qeyd edir ki, Naxçıvan üçün muxtariyyətin qazanılması heç də asan və zəhmətsiz olmamışdır. Belə ki, Naxçıvan özünün seçilən strateji mövqeyi ilə tarixən gərgin siyasi mübarizələr meydanına çevrilsə də, bu diyar yerli hakimiyyət və xalqın əzmi sayəsində qarşılaşdığı bütün sınaqları qətiyyətlə dəf etmiş və öz muxtariyyət hüququnu qoruyub saxlamağa nail olmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, bu muxtariyyətin qazanılmasında Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin rolu danılmazdır. Bu da şübhəsizdir ki, Heydər Əliyevin qoyduğu bu siyasi xətt bu gün prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən sayla yerinə yetirilir. Bundan başqa, burada dövlət xadimlərindən Nəriman Nərimanov, Behbud ağa Şahmurov və Əmir bəy Nərimanbəyovun da əməyi böyük qiymətləndirilir. Müəllif vurğulayır ki, Naxçıvanın muxtariyyəti dünyada çox az muxtar qurumların statusunda öz əksini tapan daxili qanunvericiliklə yanaşı, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunub. Qars və Moskva müqavilələri həmin beynəlxalq müqavilələrdəndir ki, doğma diyarın muxtariyyətinin qazanılmasında həyati rol oynamışdır. Bu muxtariyyət statusunun qorunub saxlanılması Azərbaycanın tarixi nailiyyətidir. 2016-cı ildə Aprel döyüşlərində, 2020-ci ildə isə 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Naxçıvanın igid övladlarının şanlı Zəfər salnaməmizə parlaq səhifələr yazması bunun bariz nümunəsidir. Sonda belə qənaətə gəlinir ki, Naxçıvanın muxtar respublika statusu qazanması və 100 illik inkişafı onun siyasi cəhətdən formalaşmasına, iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasına gətirib çıxarıb.

Açar sözlər: *Naxçıvan, muxtariyyət, müqavilə, Qars, Moskva, Heydər Əliyev*

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yerləşdiyi region tarix boyu özünün daha çox strateji və siyasi əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edib. Təsadüfi deyil ki, qədim dövrlərdən bəri bu diyarı "Şərqi qapısı" adlandırırlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikası olduqca mürəkkəb, çətin, eyni zamanda şərəfli yol keçib. Tarix boyu Naxçıvan müxtəlif imperiyaların maraq dairəsində olsa da, heç bir məkrli qüvvə naxçıvanlıların iradəsini qıra, bu diyarı Azərbaycandan qopara bilməyib. Bu baxımdan muxtariyyət statusu Naxçıvanın siyasi taleyində mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Ona görə də qədim diyarın muxtariyyət qazanmasının ildönümlərinin qeyd olunması

Azərbaycanda milli dövlətçilik ideyasının və ərazi bütövlüyünün möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Müasir dövrümüzdə tanınmış strateqlər yüzilliklərin çətin tarixi-siyasi süzgəcindən keçib gələn bu ifadəni yenə müasir dövrün reallıqları prizmasında qiymətləndirərək böyük həqiqəti bir daha ifadə edirlər. Naxçıvan Respublikasının muxtariyyət qazanması regional əhəmiyyət kəsb edən siyasi hadisə olmaqla yanaşı, mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan bölgənin Azərbaycanın tərkibində qalmasına şərait yaradıb. Yəni muxtariyyət həm də ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılması baxımından vacib amil kimi diqqəti cəlb edir.

Əsas hissə

Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Naxçıvan şəhəri Azərbaycan Atabəyləri-Eldəgizlər dövlətinin paytaxtı olmuş, İslam sivilizasiyasının mühüm elm, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi geniş şöhrət tapmışdır. Bünövrəsi Əcəmi Naxçıvani tərəfindən qoyulmuş memarlıq məktəbinin günümüzədək gəlib çatan yadigarları indi də Naxçıvanın görünüşünə xüsusi rəng qatır. Naxçıvan əsrlər boyu yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətləri ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin və elminin tərəqqisinə töhfələr vermişdir.

Qədim diyara muxtariyyət statusunun verilməsi zəruri tarixi-siyasi, coğrafi amillərdən irəli gəlib. Naxçıvanın muxtariyyət qazanması onun Azərbaycanın tərkibində qalmasına, inkişaf etməsinə əhəmiyyətli hüquqi-siyasi zəmin yaradıb.

Naxçıvan Azərbaycanın böyük dövlətçilik ənənələrinə malik olan qədim diyarıdır. X əsrdə burada "Naxçıvan şahlığı"nın, XII əsrdə isə Atabəylər dövlətinin yaranması da bunu təsdiq edir.

Bundan əlavə, XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində yaranmış 18 xanlıqdan biri olan Naxçıvan xanlığı inzibati idarəçiliyin formalaşmasına əsaslı töhfələr verib. XX əsrin əvvəllərində həmin dövlətçilik ənənələrinin əsasında 1 milyondan çox əhaliyə malik olan Araz-Türk Respublikası yaradılıb. Ermənistanın Naxçıvana olan iddialarının artdığı bir dövrdə 1918-ci il iyulun 7-də Kazım Qarabəkir Paşanın başçılığı ilə türk ordusu Naxçıvana gəlib və erməni özbaşınalığının qarşısını almaq üçün yerli əhaliyə kömək edib. Həmin vaxtlar Birinci Dünya müharibəsində məğlub olduqlarına və Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə, türk qoşunları Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı tərk etməli olub. Naxçıvanlılar bu diyarı erməni işğalından qorumaq üçün 1918-ci il noyabrın 18-də məhz Araz-Türk Cümhuriyyəti respublikasını yaratdılar [1, s.98]. Bu hadisə qədim diyarın düşmənlərdən müdafiəsi və ərazisinin qorunub saxlanılması üçün əhəmiyyətli rol oynayıb. Əmir bəy Nərimanbəyovun rəhbərlik etdiyi hökumətin tərkibi 6 üzvdən ibarət idi. Respublikanın ərazisi Mehridən başlamış Sərdarabada qədər olan 8, 7 min kvadratkilometri əhatə edirdi. Qısa müddətdə 20 tabordan, 500 nəfərlik süvari alaydan ibarət hərbi qüvvələr yaradılmışdı. Respublika əhalisinin öz müstəqilliyini qorumaq əzmi o qədər böyük idi ki, doğma ocaq və torpaqları müdafiə edən könüllü dəstələr işğalçıları tək-cə darmadağın etmir, eyni zamanda İrəvanın özünü qorxuya salırdı. III Kalbalı xanın rəhbərliyi ilə 6 min nəfərlik könüllü müqavimət dəstələri erməni hərbi qüvvələrini darmadağın etmişdilər. Bunu Ermənistan Respublikasının ilk baş naziri O.Kaçaznuni 1923-cü ildəki çıxışında açıq etiraf

edib. Naxçıvanın müdafiəsində Araz-Türk Cümhuriyyətinin qüvvələri ilə yanaşı, Cəfərqulu xan, Rəhim xan, III Kalbalı xan, Kərim xan, Bəhram xan və yerli ziyalıların çox böyük xidmətləri olub [5].

1919-cu ilin yanvarında ingilislər Naxçıvana gəldilər və burada general-qubernatorluq yaratdılar. Bir aydan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndələri də Naxçıvana gəlib çıxdılar. Keçirilən müzakirələrdə siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mədəni məsələləri özündə birləşdirən akt tərtib edildi. Bu akt Naxçıvanın könüllü surətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşdirilməsi haqqında idi. Akt hökumət üzvləri, Milli Şura üzvləri və yerli əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanmışdı. İngilislərin isə məqsədi buranı Ermənistanə vermək idi. Lakin Naxçıvan əhalisi diyarın ingilislər tərəfindən Ermənistanə verilməsinə qarşı mübarizəyə qalxdı. Bununla əlaqədar Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının üzvləri ingilis general-qubernatoruna məktub göndərərək öz qəti etirazlarını bildirdilər. Məktubda Araz-Türk Respublikası əhalisinin "bütün dünyanın və bütün mədəni qüvvələrin azad həyat, xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququ haqqında qışqırdıqları bir vaxtda azərbaycanlılar bizdən heç bir cəhətdən üstün olmayan, əksinə, bir çox hallarda bizdən geri qalan ermənilərin qulu ola bilməzlər" fikrinə gəlməsi faktı və səbəbləri öz əksini tapmışdı [8].

XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvan çox çətin və mürəkkəb hadisələrlə qarşılaşıb, Zəngəzurun itirilməsi ilə Azərbaycandan ayrı düşüb, məkrli düşmənimiz olan erməni millətçiləri Naxçıvanı tutmaq üçün hər cür vasitələrə əl atıblar. Lakin qəhrəman naxçıvanlılar bölgənin işğal edilməsinə yol verməyib, onu qoruyub saxlayıb və Azərbaycanla birləşməsinə nail olublar [4, s.4-5].

Hadisələri çətinləşdirən ən mühüm cəhətlərdən biri də bir sıra iri kapitalist dövlətlərinin tutduqları mövqe, Naxçıvan diyarının Ermənistanə verilməsi üçün müxtəlif yollardan istifadə etmələri idi. Bu dövlətlərdən biri general-qubernatorluq yaratmaqla, başqa birisi bitərəf, yaxud neytral zona formalaşdırmaqla, üçüncüsü isə torpaqları güzəşt etməklə Ermənistanı sovetləşdirmək yolunu tutublar. Ermənilərin fikirləri bu idi ki, Cənubi Qafqazda inzibati ərazi bölgüsü aparılarkən onlara az pay düşüb. Lakin başa düşmək istəmirdilər ki, ərazilərin əsl sakinləri və sahibləri azərbaycanlılardır.

XX əsrin 20-ci illərində başqa dövlətlər kimi, bolşevik Rusiyasının da məqsədi Naxçıvanı Ermənistanə vermək, bununla türk dünyasının bir-biri ilə əlaqəsini kəsmək idi. Erməni daşnakları isə yaranmış şəraitdən istifadə edərək Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını "böyük Ermənistan"a qatmaq siyasəti aparıblar. Onların bu niyyətlərində Naxçıvanın zəbt edilməsi ilk planda dururdu. Ermənilər açıq-aşkar bildirirdilər ki, "Naxçıvan və Şərursuz Ermənistan yaşaya bilməz". Qəhrəman naxçıvanlılar məkrli düşmənlərin niyyətlərinin reallaşmasına imkan verməyiblər [6].

"Qəhrəman naxçıvanlılar erməni basqınlarını mərdliklə cavablandırıb, məkrli düşmənlərin niyyətlərinin reallaşmasına imkan verməyiblər. Naxçıvanlıların qəhrəmanlığından bəhs edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli Azərbaycan parlamentindəki çıxışında deyib: "İgid naxçıvanlılar, şərurlular... bu məsələni özləri həll etdilər. Onlar həyatlarını, ailələrinin şərəfini və var-dövlətlərini riskə qoyaraq doğma torpağa – Vətənə qovuşmaq üçün ayağa qalxıb azad oldular və bununla da hökumətin işini asanlaşdırdılar".

İngilislər və amerikalılar Naxçıvanı erməni "idarəçiliyinə" vermək üçün çox canfəşanlıq göstərirlər. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Müsəlman Milli Şurası və Naxçıvan əhalisi buna imkan verməyib. Araz-Türk Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvan general-qubernatorluğunu yaradıb. General-qubernator əvvəlcə Bəhram xan Naxçıvanski, sonra isə Səməd bəy Cəmillinski olub.

Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında Behbud ağa Şahtaxtinskiyin də böyük əməyi və tarixi xidmətləri olub [2, s.4]. Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli mövqeyi və mübarizəsi ermənilərin Naxçıvanla bağlı planlarını pozub. Bu işdə iri dövlətlər də onlara kömək göstərə bilməyiblər. Məkrli niyyətlərini hələlik pərdələyən ermənilər və Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıyıb və bu diyar ilə əlaqədar iddialarından imtina edib.

"Naxçıvan diyarının əhalisi özlərini Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmirdilər. Onlar hələ o vaxt öz qəti fikirlərini belə ifadə etmişdilər: "Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz". Nəriman Nərimanov və onun yaxın silahdaşlarının qəti mövqeyi və prinsipliliyi sayəsində Naxçıvanı Ermənistana birləşdirmək cəhdi baş tutmadı. 1921-ci ilin yanvarında keçirilən rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90 faizi diyarın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi". Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında Behbud ağa Şahtaxtinskiyin də böyük əməyi və tarixi xidmətləri olub. O, Leninə göndərdiyi məktub, teleqram və arayışlarda Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər vermişdi. Beləliklə, referendumun nəticəsi, Behbud ağa Şahtaxtinskiyin təklifi, Türkiyə tərəfinin ədalətli yanaşması ilə Naxçıvan üzərində Azərbaycanın suverenliyinin təmin edilməsi və Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması ilə nəticələnib. 1921-ci il martın 16-da Siyasi Büro Azərbaycanın himayəsində Naxçıvan Sovet Respublikasının təşkili barədə qərar qəbul edib və həmin gün imzalanan Moskva müqaviləsinin [2, s.9]. 3-cü maddəsində də bu cəhət öz əksini tapıb: "Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Azərbaycanın himayəsi altında, həmin protektoratı Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil edir". Beləliklə, Moskva müqaviləsi ilə Naxçıvanın muxtariyyət hüququ rəsmiləşdirildi. Bu müqavilə Türkiyə və Rusiya arasında Dostluq və Qardaşlıq müqaviləsi adı ilə bağlanmışdır [3, s.24-34]. Qars müqaviləsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsini bir daha təsdiqləyib. 1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in iştirakı ilə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Türkiyə arasında imzalanmış Qars müqaviləsinə əsasən Naxçıvanın ərazisi, sərhədləri daha da dəqiqləşdirildi. Müqavilənin 5-ci maddəsi və 3-cü əlavəsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyətini bir daha təsdiqlədi, onun sərhədlərini müəyyənləşdirdi. Burada göstərilirdi ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən edilmiş sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir [2, s.9].

Naxçıvan 1921-ci il martın 16-dan Naxçıvan SSR, 1923-cü il iyunun 16-dan sonra Naxçıvan diyarı, 1924-cü il fevralın 9-dan Naxçıvan MSSR, 1990-cı il noyabrın 17-dən isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılıb. Burada bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, Naxçıvan 1921-ci ildən Azərbaycanın muxtar qurumu kimi idarə olunsa da, 30-cu illərin ortalarına qədər bütün rəsmi sənədlərdə Naxçıvan SSR yazılmışdır.

Naxçıvan diyarının tarixi taleyini, yəni onun Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar respublika kimi qalmaq imkanlarını bu beynəlxalq müqavilələr reallaşdırdı. Həmin

müqavilələrlə Rusiya, Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi tanınan beynəlxalq hüquqi təminat verildilər.

Ulu öndər Heydər Əliyevin qədim diyarda yaşayıb işlədiyi illər (1990-1993), həm də Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövr Naxçıvanın muxtariyyətinin möhkəmləndirilməsində, onun erməni hücumlarından qorunmasında mühüm mərhələ təşkil edir [2, s.98]. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sərhəd kəndlərinə erməni təcavüzü olarkən, diyarın ərazi bütövlüyü pozularkən 1991-ci il yanvar ayının 11-də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Moskva və Qars müqaviləsini imzalayan dövlətlərə bəyanat verərək bu hadisəyə münasibət bildirməyə çağırdı. Bir qədər sonra isə, 1992-ci ilin may ayında Naxçıvana erməni təcavüzü artarkən Heydər Əliyev oranın siyasi-diplomatik yollarla müdafiəsinin təşkili işinə böyük diqqət yetirdi. Ulu öndər Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbərləri ilə danışıqlar apardı, nəticədə Türkiyənin Nazirlər Kabineti Naxçıvana təcavüzlə bağlı bəyanatla çıxış etdi. Heydər Əliyevin apardığı diplomatik mübarizənin ən böyük uğuru dünyanın 57 ölkəsinin Naxçıvana erməni təcavüzünü rəsmi şəkildə pisləməsi ilə nəticələndi.

Azərbaycanın daxilində Naxçıvanın muxtariyyət təşkil etməsi bölgənin spesifik ərazi vəziyyəti - geosiyasi şəraiti ilə bağlı idi. Naxçıvanın Azərbaycandan aralı düşməsi, heç bir sərhədə malik olmaması onun inzibati idarəçiliyini qəza və ya rayon hüquqlarında təşkil etməyə imkan vermirdi. 1923-cü il iyunun 16-da Naxçıvan muxtar diyar adlandırılıb. 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti Naxçıvan diyarının Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi haqqında dekret qəbul edib. Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelində təsdiq edilmiş Əsasnamə və 1926-cı il aprel 18-də qəbul olunmuş Naxçıvan MSSR-in birinci Konstitusiyası və sonrakı konstitusiyalarla təsbit edilib.

Heydər Əliyev Naxçıvanın muxtariyyət statusuna ikinci həyat bəxş edib. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev Naxçıvanda fəaliyyət göstərdiyi dövrdə - 1992-ci ilin mart və avqust aylarında Türkiyə Respublikasına səfəri zamanı Moskva və Qars müqavilələrini yenidən gündəmə gətirib. Dahi rəhbər dünya ictimaiyyətinin diqqətini Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə yönəltməklə, Naxçıvanın muxtariyyət statusuna ikinci həyat bəxş etməklə Ermənistanın ilk və ən böyük beynəlxalq siyasi məğlubiyyətə uğramasına nail olub. Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsində 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mühüm rolu olub. Konstitusiyanın 134-cü maddəsinin ilk bəndində deyilir: "Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu bu Konstitusiya ilə müəyyən edilir..."

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyası hazırlanıb və 1998-ci il dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edilib. Konstitusiyanın birinci maddəsində göstərilir: "Naxçıvan muxtar dövləti Azərbaycan Respublikasının tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublikadır... Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədləri hüddudunda vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir" [7].

Ümummilli Lider, qüdrətli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bağlı sərəncamlar, bu diyara tarixi səfərləri,

ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi üçün gördüyü tədbirlər, muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi və həllivacib olan digər məsələlərin həyata keçirilməsi muxtar respublikanın hərtərəfli inkişafı üçün zəmin yaradıb. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi siyasi kurs ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Ulu Öndər Naxçıvan Muxtar Respublikasını inkişaf etmiş bir diyar kimi görmək istəyirdi. Bununla əlaqədar Prezident İlham Əliyev deyib: "Ulu öndər Heydər Əliyev həmişə Naxçıvana böyük diqqətlə yanaşırdı, problemlərin həlli üçün müvafiq göstərişlər verirdi və böyük qayğı göstərirdi. Mən də bu siyasəti davam etdirirəm..."

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR MİK tərəfindən təsdiq edilmiş Naxçıvan MSSR haqqında Əsasnaməsinin qəbulu ilə başlanmışdır. Bu Əsasnaməyə görə Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi ona muxtar respublika şəklində daxil olurdu. Naxçıvanın Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətləri Azərbaycanın Konstitusiyası ilə müəyyənləşdirildi. Qəbul olunmuş Əsasnamə muxtar respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi həyatını tənzimləyən əsas qanunverici akt olmuşdur.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin fəaliyyəti muxtar respublikanı blokadadan çıxarmağa, qonşu dövlətlərlə sosial-iqtisadi və mədəni əlaqələri inkişaf etdirməyə, onun ərazi bütövlüyünü qorumağa yönəldilmişdi. Bunun üçün Heydər Əliyev Türkiyə və İrana səfərlər etmiş (1992, mart və avqustunda), danışıqlar aparmış, müqavilələr bağlamış və Naxçıvana bu ölkələrdən kredit və enerji verilməsinə nail olmuşdur. 1992-ci il mayın 28-də Türkiyə ilə Azərbaycan arasında Sədərək-Dilucu körpüsünün açılışı isə diyarın sosial-iqtisadi blokadadan çıxarılmasını təmin etmişdir.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində AXC-Müsavət iqtidarı Azərbaycanı çətin vəziyyətə saldı, ölkə siyasi, iqtisadi, hərbi böhrana düşdü. Bir vaxtlar Heydər Əliyevin kölgəsini "qılınclayan" səriştəsiz "rəhbərlər" ulu öndəri hakimiyyətə dəvət etməyə məcbur oldular.

Mövcud siyasi rejimin mahiyyətindən və yürütdüyü səriştəsiz siyasətdən yaranan hərbi-siyasi hadisələr AXC-Müsavət cütlüyünün hakimiyyətdən getməsi ilə nəticələndi. Ulu öndərin siyasi hakimiyyətə gəlməsi ölkənin, xalqın və müstəqil dövlətçiliyin xilasını və möhkəmləndirilməsini təmin etdi. Heydər Əliyev Azərbaycanda yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra da Naxçıvan Muxtar Respublikasının hərtərəfli inkişafını daim diqqət mərkəzində saxladı, blokada şəraitində olan qədim diyarın dirçəlişi və inkişafı üçün qüvvə və bacarığını əsirgəmədi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev ABŞ Konqresinin bədnam 907-ci maddəni qəbul etməsinə baxmayaraq, prezident B.Klintonun Naxçıvana humanitar yardım göstərməsinə nail olmuşdu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunun dəyişdirilməsi ilə bağlı bəzi qüvvələrin siyasətləri erməni daşnaklarının fəaliyyətləri ilə üst-üstə düşürdü. Ulu öndər Heydər Əliyev 1992-ci il iyun ayının 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin iclasında çıxış edərək bu məsələyə öz kəskin münasibətini bildirdi: "Naxçıvanın statusunun dəyişdirilməsinə yönəldilən hər hansı cəhdin, onun ərazisinə edilən hər cür qəsdin qarşısı qətiyyətlə alınacaqdır". Həqiqətən də, AXC hakimiyyətinin Naxçıvandakı nümayəndələri diyarın muxtariyyət statusunu ləğv etmək, onun qanuni hakimiyyətini devirmək məqsədilə 24

oktyabrda (1992) çevriliş cəhdi etsələr də, Heydər Əliyevin naxçıvanlıların mütləq əksəriyyəti tərəfindən müdafiə olunan prinsipial mövqeyi bu cəhdin qarşısını aldı.

Prezident Heydər Əliyevin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında" fərmanına uyğun olaraq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əslində həmin fərman bu diyarın tarixinin öyrənilməsi, ərazi bütövlüyünün və muxtariyyət statusunun qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinin bu problemə cəlb edilməsi üçün çox böyük tarixi, siyasi əhəmiyyət daşımışdır.

Həmin fərmanda Naxçıvanın muxtariyyətini şərtləndirən başlıca tarixi-coğrafi amil göstərilirdi: "İlk olaraq Azərbaycan torpağı Zəngəzur mahalı Ermənistan SSR-in tərkibinə qatıldı. Əslində isə ermənilərin planları daha geniş idi və onların torpaq iddialarının əsas hədəfi məhz Naxçıvan idi. Onlar Zəngəzurun Ermənistana ilhaq edilməsini bu yolda atılmış mühüm addım hesab edirdilər. Beləliklə də, Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının - Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri etdi"[4, s.4-5].

Erməni daşnakları Naxçıvana qarşı ərazi iddialarını keçən əsrin əvvəllərində olduğu kimi, 90-cı illərdə də gerçəkləşdirmək istəyirdilər. Lakin Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşayıb, fəaliyyət göstərməsi onların arzularını gözlərində qoydu. Bu məsələdən bəhs edən Ermənistandakı "Qarabağ Komitəsi"nin üzvü, Milli Müqəddərat Birliyinin sədri Parnur Hayrikyan təəssüf hissi ilə bildirmişdir: 90-cı illərin əvvəllərində Heydər Əliyevin Naxçıvanda olması bizə bu bölgəni ələ keçirməyə imkan vermədi. Əgər biz heç nəyə baxmayıb, Dağlıq Qarabağla yanaşı Naxçıvanı da ələ keçirmiş olsaydıq, indi beynəlxalq təzyiq qarşısında Dağlıq Qarabağı qaytarsaydıq belə, Naxçıvan bizə qalardı. Heydər Əliyev bizim planlarımızı alt-üst etdi.

Göründüyü kimi, XX əsrin 20-ci illərində yaranmış şərait, Naxçıvan diyarı əhalisinin inadlı müqaviməti və iki mühüm beynəlxalq müqavilə Naxçıvanın ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə mane oldu və diyara Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verildi. Ermənilər Naxçıvanı ələ keçirmək üçün ötən əsrin 90-cı illərində yenidən fəaliyyətə, silahlı basqınlara başladılar. Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, muxtar respublikanı başı üzərinə almış təhlükədən, bu qədim diyarı erməni işğalından, muxtariyyətini isə ləğv olunmaq təhlükəsindən xilas etdi. Çox ağır bir vəziyyətdə Heydər Əliyev misilsiz siyasi dühası, böyük diplomat peşəkarlığı, müdrikliyi sayəsində Naxçıvan əhalisinin mübarizliyinə, əzmkarlığına arxalanaraq muxtar respublikanı ən ağır sınaqlardan çıxartdı.

O dövrdə baş verən prosesləri xatırlayan Prezident İlham Əliyev həmin illərdən bəhs edərək demişdir: "1990-cı ildə Heydər Əliyev Naxçıvana qayıtdı. O, burada naxçıvanlılarla birlikdə çox ağır və çətin şəraitdə yaşadı, işlədi. Həmin illər Naxçıvan üçün çox çətin, muxtar respublikanın gələcəyi üçün həlledici dövr idi. Heydər Əliyevin nüfuzu, təcrübəsi, iradəsi həmin illər Naxçıvanı qorudu. Heç kəs üçün sirr deyil ki, Ermənistan təcavüzü Naxçıvana da istiqamətlənmişdi. Onların planlarında buranın da işğalı var idi. Ermənilər Naxçıvana hücumlar etmişdilər. Amma naxçıvanlılar Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında bütün bu hücumların qarşısını aldılar. Naxçıvan yaşadı, burada sülh və əmin-amanlıq təmin olundu".

Qüdrətli dövlət xadiminin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Naxçıvanla bağlı verdiyi sərəncamlar, bu diyara tarixi səfərləri, ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi üçün gördüyü tədbirlər, muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi və həlli

vacib olan digər məsələlərin həyata keçirilməsi Naxçıvanın hərtərəfli inkişafını təmin etmiş və bölgəni çiçəklənən diyara çevirmişdir.

XX əsrin 90-cı illərində qədim Naxçıvan diyarının muxtariyyətinin qorunub saxlanılması, bilavasitə ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Muxtariyyət statusunun beynəlxalq hüquqa əsaslanması Naxçıvanı həm də erməni təcavüzündən qoruyub. "Ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvanın muxtariyyət qazanmasını dövlətçilik tariximizdə böyük nailiyyət kimi qiymətləndirib. Türk dünyasının böyük oğlu Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində çalışdığı dövrdə qədim diyarın toxunulmazlığı istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirib". Həmin illərdə Naxçıvanda qəbul edilən tarixi qərarlar həm də Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşması, onun tərəqqisi, milli iqtisadi strategiyanın müəyyənəşdirilməsi, diplomatik münasibətlərin qurulması kimi əhəmiyyətli məsələlərdə mühüm rol oynayıb.

Bu gün bir çox Avropa siyasətçiləri Naxçıvanın muxtariyyətini nadir beynəlxalq model, hüquqi, siyasi və tarixi baxımdan bir fenomen kimi qiymətləndirirlər. Bu, təbiidir. Çünki Naxçıvanın muxtariyyəti daxili qanunvericiliklə yanaşı, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunub. Bu amil dünyadakı çox az muxtar qurumların statusunda öz əksini tapıb. Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresində Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı Anar İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, Avropanın analoji qurumlarından yalnız Gürcüstanın Acarıstan Muxtar Respublikası və Finlandiyaya məxsus Aland adaları beynəlxalq müqavilə ilə yaradılsa da, Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu, buradakı muxtariyyətin siyasi səlahiyyətləri yuxarıda qeyd olunan hər iki muxtar qurumdan fərqlidir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin qədim diyarda yaşayıb işlədiyi illər (1990-1993), həm də Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövr Naxçıvanın muxtariyyətinin möhkəmləndirilməsində, onun erməni hücumlarından qorunmasında mühüm mərhələ təşkil edir [2, s.98].

Hal-hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikası sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. 25 ildir blokada vəziyyətində yaşamasına baxmayaraq, muxtar respublika gündən-günə daha sürətlə inkişaf edən bir diyara çevrilib, sosial-iqtisadi inkişafın, tərəqqinin özünəməxsus, mütərəqqi modelini formalaşdırıb. Qazanılan uğurların miqyasının davamlı olaraq genişləndirilməsi isə muxtar respublikamızı daha böyük nailiyyətlərə doğru aparır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ulu öndər Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu elmi əsaslara söykənən inkişaf strategiyasına əsaslanan alternativsiz siyasi xəttin uğurla davam etdirilməsi, bütün dövlət proqramlarının, infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması irimiqyaslı quruculuq, abadlıq işlərinin davam etdirilməsinə, kənd təsərrüfatı, sənaye sahəsi də daxil olmaqla, bütün istiqamətlərdə yeni-yeni uğurların qazanılmasına rəvac verib.

Naxçıvan şəhəri məhz tarixiliyi, zəngin mədəniyyəti və müasir inkişaf dinamikası ilə İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin şəhərləri sırasından bu statusa layiq görülüb. Bu seçimin əsas səbəbi Naxçıvanın bütün Şərq dünyasında qədim dövlətçilik ənənələrinə malik, İslam əxlaq və etiqadını, fəlsəfəsini yaşadan bir şəhərə, İslam dünyasının mədəniyyət zənginliyinin rəmzinə çevrilməsidir. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin çoxəsrlik tarixi, zəngin türk-islam mədəniyyəti nümunələri ilə seçilən Naxçıvan haqqında dediyi kimi: "Naxçıvan Azərbaycan xalqının qədim tarixini əks etdirən müqəddəs bir

torpaqdır. Naxçıvan Azərbaycan xalqının tarixini əks etdirən abidələri özündə cəmləşdirən bir diyardır". Strateji mövqeyi ilə seçilməsi tarixən Naxçıvanı vaxtaşırı gərgin siyasi mübarizələr meydanına çevirsə də, bu diyar qarşılaşdığı bütün sınaqları qətiyyətlə dəf etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları nəticəsində Naxçıvanın uzun müddət tam təcrid və ağır blokada şəraitində olduğu vaxtlarda belə, qəhrəman əhalisi bu qədim Azərbaycan torpağını işğal təhlükəsindən qurtarmış, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda atdığı cəsarətli addımlarla milli dövlətçiliyin bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi naminə fədakarlıq nümayiş etdirmişdir. 2016-cı il Aprel döyüşlərində və 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Naxçıvanın igid övladları şanlı Zəfər salnaməmizə parlaq səhifələr yazmışlar.

2022-ci ilin sonlarından isə muxtar respublikada yeni idarəçilik sisteminin yaradılması ilə bağlı mühüm addımlar atıldı. Belə ki, dövlət başçısının 2022-ci il 22 dekabr tarixli Sərəncamı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olundu. Nümayəndəlik institutunun yaradılması ilə bütün sahələrdə yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq iş prinsipinin qurulması, muxtar respublikanın bundan sonrakı inkişafı üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilib. Muxtariyyətinin 99-cu ilində yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan Naxçıvan bundan sonra da Ulu öndər Heydər Əliyevin ümummilli ideyalarına sadıq qalaraq gələcəyə doğru inamla addımlayacaq.

Nəhayət ki, bir əsrlik yaşı olan muxtariyyətimizin 100 illiyi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 2023-cü il tarixdə imzaladığı Sərəncamda bildirilir ki, 2024-cü ilin fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 ili tamam olur. Bu münasibətlə Muxtar Respublikasında bu Şanlı Gün xüsusi qeyd edilir.

Nəticə

Bu gün bir çox Avropa siyasətçiləri Naxçıvanın muxtariyyətini nadir beynəlxalq model, hüquqi, siyasi və tarixi baxımdan bir fenomen kimi qiymətləndirirlər. Bu, təbiidir. Çünki Naxçıvanın muxtariyyəti daxili qanunvericiliklə yanaşı, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunub. Bu amil dünyadakı çox az muxtar qurumların statusunda öz əksini tapıb.

Bu, Azərbaycan dövlətinin başçısı İlham Əliyevin uğurlu siyasi xəttidir. Həmin siyasət Naxçıvan Muxtar Respublikasında böyük şövqlə həyata keçirilir, Vətənə məhəbbətdən güc alan naxçıvanlılar qədim diyarda möcüzələr yaradırlar. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin diqqət və qayğısı nəticəsində bu gün naxçıvanlılar qədim diyarın iqtisadiyyatını, elm və təhsilini, mədəniyyətini çox böyük uğurla inkişaf etdirirlər. Son illər Naxçıvan Muxtar Respublikasının Cənubi Qafqaz ölkələri üçün inkişaf modeli hesab edilən Azərbaycan Respublikasının parlayan ulduzu adlandırılması da bu baxımdan təsadüfi deyil.

Beləliklə, Naxçıvanın muxtar respublika statusu qazanması və 100 illik inkişafı onun siyasi cəhətdən formalaşmasına, iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasına gətirib çıxarıb. Naxçıvanın muxtariyyət statusunun qorunub saxlanması Azərbaycanın tarixi nailiyyətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atnur, İbrahim Ethem. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: 2013. Əcəmi, 495 s.
2. Hacıyev, İsmayıl. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. Naxçıvan. Əcəmi 2021. 152 s.
3. Hacıyev, İsmayıl. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi. Bakı: 1999. "Elm", 36 s.
4. Musayev, İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: 1998. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 385 s.
5. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2018/iyun/597246.htm>
6. <https://ikisahil.az/post/115615-naxchivanin-muxtariyyeti-tarixi-nailiyyetdir>
7. <https://nakhchivan.preslib.az/ebooks/20.pdf>
8. <http://www.95il.nmr.az/materiallar/m%C9%99qal%C9%99l%C9%99r/100-nax%C3%A7%C4%B1van%C4%B1n-muxtariyy%C9%99ti-tarixi-nailiyy%C9%99tdir.html>

SUMMARY

Sarjan Sadigova

CONTRIBUTIONS TO PRESERVING OF THE AUTONOMY OF NAKHCHIVAN

The article talks about significant contributions to the preservation of the autonomy of Nakhchivan. Here it is shown that the status of autonomy has become important in the political fate of Nakhchivan, and the celebration of the anniversaries of the land of geniuses gaining autonomy also serves to further deepen and strengthen the national statehood thinking and the territorial integrity thinking in Azerbaijan. The author notes that gaining autonomy for Nakhchivan was not easy and effortless. Thus, although Nakhchivan has historically become the arena of intense political struggles due to its prominent strategic position, this country has resolutely overcome all the challenges it faced thanks to the determination of the local authorities and people and managed to preserve its right to autonomy. The article shows that the role of Heydar Aliyev, the national leader of the Republic of Azerbaijan, in gaining this autonomy is undeniable. There is no doubt that this political line laid by Heydar Aliyev is being diligently implemented by our President Ilham Aliyev today. In addition, the work of statesmen Nariman Narimanov, Behbud agha Shahtakhtinsky and Amir bey Narimanbeyov is highly appreciated here. The author emphasizes that the autonomy of Nakhchivan is determined by international agreements as well as domestic legislation, which is reflected in the status of very few autonomous institutions in the world. The Kars and Moscow agreements are among those international agreements that played a vital role in gaining the autonomy of the homeland. Maintaining this status of autonomy is a historical achievement of Azerbaijan. A clear example of this is the fact that the brave children of Nakhchivan wrote bright pages in our glorious Victory annals in April battles in 2016, and during the 44-day Patriotic War in 2020. In the end, it is concluded that Nakhchivan's acquisition of the status of an autonomous republic and its 100-year development led to its political formation and a high level of economic development.

Key words: Nakhchivan, autonomy, contract, Kars, Moscow, Heydar Aliyev

РЕЗЮМЕ

Саржан Садыгова

ВКЛАД В СОХРАНЕНИЕ АВТОНОМИИ НАХЧЫВАНА

В статье говорится о значительном вкладе в сохранение автономии Нахчывана. Здесь показано, что статус автономии стал важным в политической судьбе Нахчывана, а празднование юбилеев обретения автономии страной гениев также служит дальнейшему углублению и укреплению мышления национальной государственности и мышления территориальной целостности в Азербайджане. . Автор отмечает, что получение Нахчываном автономии было непростым и легким делом. Таким образом, хотя Нахчыван исторически стал ареной острой политической борьбы благодаря своему выдающемуся стратегическому положению, эта страна благодаря решительности местных властей и народа решительно преодолела все проблемы, с которыми столкнулась, и сумела сохранить свое право на автономию. В статье показано, что роль общенационального лидера Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в обретении этой автономии неоспорима. Нет сомнений в том, что эта политическая линия, заложенная Гейдаром Алиевым, сегодня усердно реализуется нашим Президентом Ильхамом Алиевым. Кроме того, здесь высоко оценивается деятельность государственных деятелей Наримана Нариманова, Бехбудага Шахтахтинского и Амир бека Нариманбекова. Автор подчеркивает, что автономия Нахчывана определяется международными соглашениями, а также внутренним законодательством, что отражается в статусе очень немногих автономных учреждений в мире. Карсское и Московское соглашения относятся к числу тех международных соглашений, которые сыграли жизненно важную роль в обретении автономии Родины. Сохранение этого статуса автономии является историческим достижением Азербайджана. Ярким примером тому является тот факт, что отважные дети Нахчывана вписали яркие страницы в нашу славную летопись Победы в апрельских боях 2016 года, а также в ходе 44-дневной Отечественной войны 2020 года. В итоге делается вывод, что обретение Нахчываном статуса автономной республики и его 100-летнее развитие привели к его политическому становлению и высокому уровню экономического развития.

Ключевые слова: Нахчыван, автономия, договор, Карс, Москва, Гейдар Алиев

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ HÜQUQİ STATUSUNUN ƏSASLARI

İsmayıl QƏRİBLİ

ismayilgaribli@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

2024-cü ildə Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın Muxtar Respublika kimi təsis olunmasının 100 ili tamam olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2023-cü il 30 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi tarixində çox mühüm hadisə olduğu nəzərə alınaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi geniş qeyd olunacaqdır. Fərmanda deyildiyi kimi, "Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Naxçıvan şəhəri Azərbaycan Atabəyləri-Eldəgizlər dövlətinin paytaxtı olmuş, İslam sivilizasiyasının mühüm elm, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi geniş şöhrət tapmışdır. Bünövrəsi Əcəmi Naxçıvani tərəfindən qoyulmuş memarlıq məktəbinin günümüzədək gəlib çatan yadigarları indi də Naxçıvanın görünüşünə xüsusi rəng qatır. Naxçıvan əsrlər boyu yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətləri ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin və elminin tərəqqisinə töhfələr vermişdir. Strateji mövqeyi ilə seçilməsi tarixən Naxçıvanı vaxtaşırı gərgin siyasi mübarizələr meydanına çevirsə də, bu diyar qarşılaşdığı bütün sınaqları qətiyyətlə dəf etmişdir." Bu məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkil olunmasından və hüquqi statusundan bəhs olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, Naxçıvan Muxtar Respublikası, muxtariyyət, hüquqi status, konstitusiya, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası

Giriş

Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Belə ki, 1918-20-ci illərdə bölgədə baş çox mürəkkəb tarixi şəraitin yaranması, Zəngəzurun itirilməsi nəticəsində Naxçıvan torpağının Azərbaycandan ayrı düşməsi uzun illərdən bəri xarici havadarlarının köməyi ilə bu diyara sahib olmağı arzulayan erməniləri cəsarətləndirmişdir. Lakin Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək cəhdi yerli əhalinin kəskin etirazı ilə qarşılanmışdır. 1921-ci ilin yanvar ayında Naxçıvanda onun Azərbaycan SSR tərkibinə daxil olması barədə referendum keçirilmiş, rəy sorğusunun nəticəsində əhalinin 90 faizi Naxçıvan diyarının Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasına tərəfdar çıxmışdır [3, s.342].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının hüquqi statusunun əsasları

Naxçıvanın muxtariyyət statusu ilk dəfə 16 mart 1921-ci il tarixli Moskva müqaviləsində öz əksini tapmışdır. Həmin müqavilənin 3-cü maddəsinə görə Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi kimi təşkil edilir, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir [2, s.26]. Analoji müddə 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində də təsbit olunmuşdur [2, s.70]. Moskva və Qars

müqavilələri beynəlxalq hüquqi akt kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının gələcək mövcudluğunun və inkişafının təminatçısı oldu. SSRİ, Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR-in sonrakı konstitusion aktları bu beynəlxalq müqavilələri əsas götürdülər. Bu, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun "Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar Naxçıvan diyarının yaradılması haqqında" 1922-ci il noyabr tarixli qərarında da öz əksini tapmış və Birinci Zaqafqaziya Sovetlər qurultayının 12 dekabr 1922-ci il tarixli xüsusi qərarında tanınmışdı [4, s.14].

16 mart 1921-ci il tarixdə elan edilmiş Naxçıvan SSR Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 16 iyun 1923-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan diyarına çevrildi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 9 fevral 1924-cü il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Diyarı muxtar respublika kimi yenidən təşkil olundu [4, s.16].

Azərbaycan SSR-in 1927-ci, 1937-ci və 1978-ci il konstitusiyalarında Naxçıvanın statusu ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdı.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş ilk milli Konstitusiyasının VIII fəslə bütövlükdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusuna həsr olunmuşdur. Burada muxtariyyətin hüquqi statusu, onun ali orqanlarının strukturu və səlahiyyətləri barədə müddəalar öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 134-cü maddəsində qeyd olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu bu Konstitusiya ilə müəyyən edilir və Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir [6].

Naxçıvanın muxtariyyəti Azərbaycan Respublikasının unitar dövlət quruluşu formasına xələl gətirmir. Birincisi, Naxçıvanın muxtariyyəti ərazi muxtariyyətidir və bu status Azərbaycanın əsas ərazisi ilə birbaşa quru əlaqəsinin olmamasından irəli gəlir. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "Əgər Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi". İkincisi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası hazırlanarkən Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşunun əsasları ilə bağlı əsas xüsusiyyətlər - siyasi hüquq və azadlıqlar, vahid məhkəmə quruluşu, qanunvericiliyin vahid əsasları, vahid dövlət dili və dövlət rəmzləri, vahid vətəndaşlıq, vahid silahlı qüvvələr, vahid milli valyuta və maliyyə-kredit sisteminin tətbiqi nəzərə alınmışdır [4, s.27].

Bütün bunlar unitar dövlət və beynəlxalq hüququn subyektə kimi Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə təminat verməklə Konstitusiyada öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dövlətçiliyinin vahidliyi həm Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası ilə təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası normativ hüquqi aktların Naxçıvan Muxtar Respublikasında birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olduğunu qeyd edir. Konstitusiyanın 134-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində məcburidir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qəbul etdiyi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərarlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına,

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təqdim edilir və Konstitusiya qanunu ilə təsdiq edilir [6]. Konstitusiya qanunları isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ayrılmaz hissəsidir və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu kimi ölkənin qanunvericilik sistemində daha üstün hüquqi qüvvəyə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi tarixi zərurətə çevrilmişdi. Bu məqsədlə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 1995-ci il 23 dekabr 1995-ci il tarixli 16-1 nömrəli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiya yaradılmışdır. Komissiya yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayaraq Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyaya təqdim etmişdir. Layihə burada 4 dəfə müzakirə edilmiş, Avropa Şurasının, Venesiya Komissiyasının və Avropa Komissiyasının ekspertizalarından keçmişdir. Layihənin son variantı Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri, Prezident Heydər Əliyevin 12 aprel 1998-ci il tarixli 1-248 sayılı məktubu ilə müzakirə edilmək üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə göndərilmişdir [5, s.1]. Layihə Ali Məclisdə 28 aprel 1998-ci il tarixdə qəbul edilmiş, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 1998-ci il dekabrın 29-də təsdiq edilmiş və qüvvəyə minmişdir. Konstitusiya 6 fəsil, 50 maddə və keçid müddəalarından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə üzvi surətdə bağlı olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, haqq-ədalətə, qanuna əsaslanaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək, güzəranını yaxşılaşdırmaq, Naxçıvan Muxtar Respublikasında Konstitusiya çərçivəsində demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruluşuna təminat vermək, qanunun aliliyini qorumaq kimi ülvə niyyətlərlə qəbul edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, Naxçıvan Muxtar dövləti Azərbaycan Respublikası tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublikadır və statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 16 mart 1921-ci il tarixli Moskva və 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars beynəlxalq müqavilələri ilə müəyyən edilir [7].

Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanları bir-birləri ilə üzvi surətdə bağlıdırlar və qarşılıqlı şəkildə ahəngdar fəaliyyət göstərirlər. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasına görə, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin həllində müstəqildir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının mənafeləri ilə bağlı olan bütün digər məsələlər Naxçıvan Muxtar Respublikası tərəfindən həll edilir, o şərtlə ki, bu məsələlərin həlli Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilməyib. Naxçıvan Muxtar Respublikasının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin həllində o, Azərbaycan Respublikasının ümumi mənafeləri ilə bağlıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali hakimiyyət orqanları

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasının 3-cü maddəsi ilə demokratiyanın və hüquqi dövlətin ən mühüm atributlarından olan hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi

təsbit edilmişdir. Muxtar respublikada qanunvericilik hakimiyyətini Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi, icra hakimiyyətini Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti, məhkəmə hakimiyyətini isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir [7].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi vətəndaşların suveren iradəsini ifadə edən ali təmsilçilik orqanıdır. Ali Məclis 45 deputatdan ibarətdir və onlar majoritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səs vermə yolu ilə seçilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində daimi yaşayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşı qanunla müəyyən edilmiş qaydada Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı seçilə bilər. Ali Məclis 31 deputatın səlahiyyətləri təsdiq olunduqda səlahiyyətlidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının 24-cü maddəsində Ali Məclisin müəyyən etdiyi ümumi qaydalar, 25-ci maddəsində isə həll etdiyi məsələlər öz əksini tapmışdır [7]. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi Ali Məclisə seçkilər, Ali Məclis deputatlarının və İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin statusu, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və vergi siyasətinə uyğun olaraq vergilər, muxtar respublika iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətləri, sosial təminat, ətraf mühitin qorunması, turizm, səhiyyə, elm və mədəniyyət, habelə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunları ilə onun səlahiyyətinə aid edilən digər məsələlərə dair ümumi qaydalar müəyyən edir və qanunlar qəbul edir.

Əlavə olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi Ali Məclisin işinin təşkili və muxtar respublikanın büdcəsinin təsdiqi ilə bağlı qanunlar, Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi və sosial proqramlarının təsdiqi, Baş nazirin vəzifəyə təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsi, Nazirlər Kabinetinin tərkibinin təsdiqi, Nazirlər Kabinetinə etimad, ali vəzifəli şəxsinin təqdimatı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinin seçilməsi, ali vəzifəli şəxsinin təklifi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının üzvlərinin təyin edilməsi, Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş hallarda ali vəzifəli şəxsinin fərmanlarının təsdiqi, habelə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunları ilə onun səlahiyyətinə aid edilən digər məsələlərlə bağlı qərarlar qəbul edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasında həm Ali Məclisin sədrinin, həm də ali vəzifəli şəxsin səlahiyyətləri sadalanır. Ali Məclisin sədri vəzifəsi əsas vəzifə, ali vəzifəli şəxs vəzifəsi isə törəmə vəzifədir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrinin səlahiyyətləri əsasən Ali Məclisin işinin təşkili ilə bağlıdır, ali vəzifəli şəxs həm qanunvericilik, həm icra hakimiyyəti sahələrində geniş səlahiyyətləri həyata keçirir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti

Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsinə əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikasında icra hakimiyyətini Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti həyata keçirir və o, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yuxarı icra orqanıdır [7]. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti Ali Məclisə tabedir və onun qarşısında müntəzəm hesabat verir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin tərkibinə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Baş naziri, onun müavinləri, nazirlər və başqa mərkəzi

icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri daxildirlər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nazirlər Kabinetinin tərkibini Naxçıvan Muxtar Respublikası Baş nazirinin təklifi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi təsdiq edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabineti muxtar respublika büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə təqdim edir və muxtar respublikanın büdcəsini icra edir, muxtar respublikanın iqtisadi və sosial proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir, nazirliklər və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik edir, onların aktlarını ləğv edir, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin onun səlahiyyətlərinə aid etdiyi digər məsələləri həll edir və iqtisadi və mədəni sahələrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetində təmsil edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi

Naxçıvan Muxtar Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsi muxtar respublikasının ərazisində apellyasiya qaydasında ədalət mühakiməsini həyata keçirir. Lakin ölkədəki digər apellyasiya instansiyası məhkəmələrindən fərqli olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi həm də Konstitusiyaya nəzarəti orqanıdır. Ali Məhkəmə sorğu əsasında iyerarxiya üzrə aşağı qüvvəli hüquqi aktların daha üstün qüvvəyə malik olan hüquqi aktlara uyğunluğunu yoxlayır. Bundan başqa, hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarından, habelə bələdiyyə və məhkəmə aktlarından Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada şikayət verə bilər.

Məhkəmə hakimiyyətini Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi ilə yanaşı ümumi məhkəmələr kimi rayon və şəhər məhkəmələri, ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ağır Cinayətlər, Hərbi, İnzibati və Kommersiya məhkəmələri həyata keçirirlər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali hakimiyyət orqanlarının yurisdiksiyasında siyasi məsələlər yoxdur. Yəni, siyasi xarakterli hər hansı bir məsələni Naxçıvan Muxtar Respublikasının orqanları həll edə bilməz. Bu həm də o deməkdir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənəşdirilməsi birtərəfli qaydada Azərbaycan Respublikası tərəfindən həyata keçirilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası bu münasibətlərin müəyyənəşdirilməsində iştirak etmir. Bu da təbiidir, çünki Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsidir və ona tabedir [1, s.471].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəliyi

Naxçıvanın, bütövlükdə Azərbaycanın siyasi tarixində əsas yeniliklərdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəliyi institutunun yaradılması olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 22 dekabr tarixli 1917 nömrəli Fərmanı ilə sözügedən institut təsis edilmiş və onun Əsasnaməsi təsdiq olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən yerli icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək və onların

fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək, muxtar respublikanın davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının digər dövlət orqanları (qurumları) ilə qarşılıqlı fəaliyyətini təmin etmək, ictimai, sosial və iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mütəmadi hesabatlar təqdim etmək və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək səlahiyyətli nümayəndəliyin əsas fəaliyyət istiqamətləridir [8].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəliyinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilən və birbaşa Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə tabe olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsi rəhbərlik edir. Səlahiyyətli nümayəndə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Azərbaycan Respublikasının Prezidentini təmsil edən vəzifəli şəxsdir və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi səlahiyyətləri həyata keçirir.

Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları və digər dövlət qurumları Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində fəaliyyətlərini səlahiyyətli nümayəndə ilə əlaqələndirilmiş qaydada həyata keçirirlər. Belə demək mümkündür ki, səlahiyyətli nümayəndə həmin qurumların fəaliyyətinə ümumi nəzarəti həyata keçirir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Naxçıvan muxtariyyətinin konstitusion statusunun əks olunması və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasında bu statusun təfərrüatlarının işlənilib hazırlanması Azərbaycanın Konstitusiya quruluşuna möhkəm zəmin yaratmış, Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət orqanları arasında ahəngdar münasibətlərin, bütövlükdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış dövlət idarəetmə sisteminin yaradılmasına imkan vermişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəliyi institutunun yaradılması və səlahiyyətli nümayəndənin təyin olunması Azərbaycanın unitar dövlət idarəçiliyi ilə Naxçıvanın muxtar respublika statusunun harmoniyasını təmin edir. Beləliklə, Prezidentin səlahiyyətli nümayəndəsinin təyin olunması Naxçıvanda idarəetmə üsulunun səmərəliliyinin artırılmasına, bölgənin iqtisadiyyatının daha da inkişafına, islahatların uğurla həyata keçirilməsinə səbəb olmuş, muxtar respublikaya yerli və xarici investorların cəlb edilməsi prosesini sürətləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov, Z. Konstitusiya hüququ. Bakı: 2011, 757 s.
2. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, Naxçıvan: 2004, 139 s.
3. Naxçıvan Ensiklopediyası, AMEA. Bakı: 2002, 594 s.
4. Əsgərov, Z. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiya statusu. Bakı: 1999, 156 s.
5. "Şərq qapısı" qəzeti, 25 aprel 1998-ci il, N28 (16645)
6. <https://e-qanun.az/framework/897>
7. <https://e-qanun.az/framework/1755>
8. <https://e-qanun.az/framework/52984>

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ HÜQUQİ STATUSU

Tural Məmmədov

T.memmedli@hotmail.com

Naxçıvan Dövlət Texniki Kolleci

Xülasə

Təqdim edilən məqalədə yaxın şərqin ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanın keçmişdən bugünə keçdiyi tarixi yolunu, dünya birliyinə uğurlu integrasiyasını, hüquqi statusunu və eyni zamanda ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi istiqlal mübarizəsi haqqında danışılır. Naxçıvan qədim zamanlardan bəri hər baxımdan əlverişli zona olduğu üçün daima düşmənlərin diqqət mərkəzində olub. Dünyanın əvvəlindən, sivilizasiyanın ilkin çağlarından başlayan Naxçıvanın tarix yolu min illər bəri şəərəflə irəlilədi. 46 yaşında Azərbaycanın rəhbəri seçilən general Heydər Əliyevin bütünlüklə Azərbaycana həsr olunan fədakar, fenomenal fəaliyyətində Naxçıvan mühüm yer tuturdu. 1921-ci il 16 mart tarixli Moskva və 13 oktyabr tarixli Qars beynəlxalq müqavilələri Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində Muxtar Respublika statusunu təsdiq etdi. Məqalədə Naxçıvanın 100 illik yubileyi münasibətilə keçmişdən bugünə keçdiyi hüquqi statusuna geniş şəkildə toxunulur.

Açar sözlər: *konstitusiya, hüquqi status, müasirlik, müstəqillik, qanun*

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının siyasi tariximizə çox mühüm hadisə olduğunu nəzərə alan Prezident cənab İlham Əliyev 2023-cü il dekabrın 30-da Muxtar Respublikanın 100 illik yubileyinin qeyd olunması ilə bağlı 4248 nömrəli sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: "Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai, siyasi və mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Naxçıvan şəhəri Azərbaycan Atabəyləri-Eldəgizlər dövlətinin paytaxtı olmuş, islam sivilizasiyasının mühüm elm, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi geniş şöhrət tapmışdır. Bünövrəsi Əcəmi Naxçıvani tərəfindən qoyulmuş memarlıq məktəbinin günümüzədək gəlib çatan yadigarları indi də Naxçıvanın görünüşünə xüsusi rəng qatır. Naxçıvan əsrlər boyu yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətləri ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin və elminin tərəqqisinə töhfələr vermişdir".

2024-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 ili tamam oldu. Naxçıvan, başqa bir ifadə ilə desək Şərqin qapısı. Tarixi ipək yolu üzərində yerləşən, strateji, coğrafi mövqe. Məhz onun belə bir mövqeyə malik olması daim yadelli düşmənlərin diqqətini cəlb etmiş və əsrlər boyu bu qədim məmləkət qəsbkarlıq hücumlarına məruz qalmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bu diyarın igid insanları qəhrəmanlıq mübarizəsi göstərərək öz doğma yurdlarını igidliklə qorumuşlar.

Naxçıvan bugün dinamik, inkişaf edən, Azərbaycan Respublikasının tərkibində çox önəmli bir bölgədir.. Naxçıvanın keçdiyi qədim və uzun tarixi inkişaf yolunun hər bir səhifəsi aydın sübut edir ki, bu diyar ən qədim zamanlardan türk yurdu kimi Azərbaycana

məxsus olmuşdur, onun ayrılmaz tərkib hissəsidir. İndi isə Naxçıvanın keçmişdən bugünə keçdiyi tarixi, hüquqi inkişaf yoluna nəzər salaq.

Naxçıvan qədim tarixi və dövlətçilik ənənələri ilə diqqəti cəlb etmişdir. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarına erməni hərbi təcavüzü nəticəsində Zəngəzurun işğalı və Naxçıvanın ölkəmizin əsas ərazilərindən coğrafi cəhətdən ayrı düşməsi muxtariyyət statusunun yaranmasını doğuran ən mühüm səbəb oldu [4, s.67]. Ermənilər Zəngəzurun işğalını Naxçıvan torpaqlarının ilhaq edilməsi üçün mühüm bir mərhələ hesab edirdilər. Ancaq Naxçıvan əhalisinin qəhrəmancasına mübarizəsi, Azərbaycan rəhbərliyi ilə Türkiyə diplomatlarının birgə mübarizəsi nəticəsində Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında bağlanan 16 mart 1921-ci il tarixli Moskva və Rusiyanın iştirakı ilə bir tərəfdən Türkiyə və digər tərəfdən Cənubi Qafqazda yaradılmış üç sovet respublikası – Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR tərəfindən imzalanmış 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsi Naxçıvanla bağlı erməni təcavüz planlarının qarşısını almışdır [1, s.11].

XIX əsrdə çar Rusiyası tərəfindən Gülistan (1813) və Tükmənçay (1828) müqavilələri ermənilərin Türkiyə və İrandan Cənubi Qafqaza, tarixi Azərbaycan torpaqlarına, həmçinin Naxçıvana köçürülməsində əsas məqsəd gələcəkdə bu bölgələrin ələ keçirilməsini asanlaşdırmaq idi. Rusiya öz mənafeyi naminə erməni planlarını reallaşdırmaq üçün Cənubi Qafqazın işğalına, Türkiyə və İranda yaşayan ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsinə başladı. Amerika alimi C.Makkarti "Genosid olmuşdurmu?" kitabında yazır ki, 1828-ci ilədək irəvan xanlığında əhalinin 80 faizi azərbaycanlılar olmuşdur. Daha sonra Rusiyanın siyasi planlarına əsasən, Naxçıvana yadellilərin yerləşdirilməsi başlamışdı. Naxçıvanın Qars müqaviləsində aldığı muxtariyyət statusu ermənilərin bütün bu planları alt-üst etdi.

Naxçıvanın muxtariyyət statusu ilə bağlı proseslərin getdiyi bir vaxtda, 1921-ci il mayın 19-da I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı tərəfindən qəbul edilən ilk Azərbaycan konstitusiyasında Naxçıvanla bağlı heç bir müddəə əks olunmasa da, 1927-də Konstitusiyasının ayrı-ayrı maddələrində Naxçıvanın statusu ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmış, 1937-ci və 1978-ci il Azərbaycan SSR-in Konstitusiyalarında isə xüsusi fəsilər Muxtar Respublikanın statusuna həsr edilmişdir [1, s.22].

Sovetlər imperiyasının dağılması ərəfəsində Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qalxdı. Belə bir zamanda yenə mənfur ermənilər Azərbaycan ərazilərinə qarşı torpaq iddiaları irəli sürərək, minlərlə Azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarından qovaraq onları işgəncələrə məruz qoydular. Ölkəmizdə hakimiyyət uğrunda gedən daxili çəkişmələr və Naxçıvanın blokadaya alınması vəziyyəti daha da çətinləşdirdi. Həmin tarixi dövrdə ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi və Naxçıvan xalqı ilə birlikdə olması bu diyarı gələcək faciələrdən xilas etdi. Azərbaycanın müstəqilliyə gedən yolu və onun əbədi olması Naxçıvandan başladı. Bütün dövlətçilik tariximiz boyu Azərbaycanın ictimai-siyasi inkişafında özünəməxsus yeri və rolu olan qədim Naxçıvan diyarı bu mərhələdə də xalqımızın milli-azadlıq hərəkatının mühüm mərkəzlərindən birinə çevrildi [3, s.68]. Bu, heç şübhəsiz ki, ilk növbədə Ümumilli Lider Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdə Naxçıvanda yaşayıb-yaratması, muxtar respublikaya rəhbərlik etməsi, onu düşmən təcavüzündən qoruyaraq gələcək taleyində çox mühüm inkişaf mərhələsinin əsasını qoyan tarixi qərarlara imza atması ilə sıx əlaqəlidir. 1995-ci ildə Azərbaycanda artıq möhkəmlənməkdə olan ictimai-siyasi şərait zəminində noyabrın 12-də ölkəmizin

müstəqillik tarixində ilk demokratik parlament seçkilərinin keçirilməsi və referendumla yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsi Azərbaycan Respublikasının demokratik, dünyəvi, hüquqi dövlət quruculuğu prosesində çox mühüm bir vəsilə oldu.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilləyini əldə etdikdən sonra qəbul edilən 1995-ci il Konstitusiyasının 134-cü maddəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlət və Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu elan edir. Naxçıvanın muxtariyyətinin əsasları hazırda qüvvədə olan 16 mart 1921-ci il tarixli Qars beynəlxalq müqaviləsində Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi olması bir daha bəyan edilərək Naxçıvanın ərazi hüduqları dəqiqləşdirilmişdir. Naxçıvan 1921-ci il martın 16-dan başlayaraq əvvəlcə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-cü il iyunun 16-dan başlayaraq Naxçıvan diyarı, 1924-cü il fevralın 9-dan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, 1990-cı il noyabrın 17-dən isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır.

1926-cı ildə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist respublikasının ilk, 1937-ci ildə ikinci, 1978-ci ildə üçüncü Konstitusiyası qəbul edilmişdir [9]. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bu Konstitusiyasının əsasını Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 12 noyabrda ümumxalq səsverməsində-referendumda qəbul edilən Konstitusiya təşkil edir. Naxçıvanın Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə üzvi surətdə bağlı olan bu Konstitusiyası qəbul edilərkən aşağıdakı qərarlar bəyan edildi:

- Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq;
- Haqq-ədalətə, qanuna əsaslanaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək, güzəranını yaxşılaşdırmaq;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasında Konstitusiya çərçivəsində demokratik, hüquqi, dünyəvi, dövlət quruluşuna təminat vermək, qanunun aliliyini qorumaq.

Yuxarıdakı ülvə niyyətlərlə bu Konstitusiya qəbul edilir. Azərbaycan Konstitusiyasının VIII fəslə Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusuna həsr olunub, 134-cü maddədə qeyd olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın tərkibində muxtar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu Konstitusiya ilə müəyyən edilir.

Öz konstitusiyasına müvafiq olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası özünün ali qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının şəxsində geniş dairədə dövlət vəzifələrini həll edir. Sözügedən vəzifələr bunlardır:

a) Muxtar Respublikanın Konstitusiyasının qəbulu və ona düzəlişlər edilməsi: Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasına və qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət, dövlət asayişinin, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi;

b) Respublikanın yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyət qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, dövlət büdcəsinin işlənilib hazırlanması və Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin qəbul edilməsi.

Azərbaycanın və Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət hakimiyyət orqanları bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır və qarşılıqlı şəkildə təsirdədirlər. Naxçıvanda icra hakimiyyətini Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti həyata keçirir və Naxçıvan Muxtar Respublikasının yuxarı icra orqanıdır [9]. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər kabineti ali məclisə tabedir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirir.

Hər bir demokratik ölkədə məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti dövlətin konstitusion quruluşunun əsaslarının, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına xidmət edir [3, s.35]. Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən məhkəmələrin tarixinin arxiv mənbələri və elmi ədəbiyyatlar əsasında ciddi şəkildə tədqiqinə böyük ehtiyac vardır. Ulu öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə hazırlanmış, 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyasında ölkəmizdə məhkəmə hakimiyyətinin ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi müəyyən olunmuş, Konstitusiyanın 125-133-cü maddələrini özündə birləşdirən 7-ci fəslə bütövlükdə məhkəmə hakimiyyətinə həsr edilmişdir. Həmin fəslin II paragrafında müasir dövrümüzdə, daha dəqiq desək, 2003-cü ildən bu günədək Naxçıvan Muxtar Respublikasında məhkəmə hakimiyyətinin təşkilindən bəhs olunur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 19 yanvar 2006-cı il tarixli "Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında" imzaladığı fərman ilə sözüən əsl mənasında ölkəmizdə bu sahədə həyata keçirilən islahatın dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Naxçıvanın, bütövlükdə Azərbaycanın siyasi tarixində əsas yeniliklərdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəliyi institutunun yaradılmasıdır. Azərbaycan Prezidentinin 2022-ci il 22 dekabr tarixli 1917 nömrəli fərmanı ilə sözügedən institut təsis edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən yerli icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək və onların fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək, Muxtar Respublikanın davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyətini təmin etmək, ictimai, sosial və iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mütəmadi hesabatlar təqdim etmək və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək səlahiyyətli nümayəndəliyin əsas fəaliyyət istiqamətləridir [3].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin açıq iclasları haqqında məlumatlar hamının tanış olması üçün "Şərq qapısı" qəzetində, digər qəzetlərdə dərc olunur, digər informasiya vasitələri ilə təqdim olunur [7]. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiya iclasları Azərbaycan dövlət dilində aparılır. Azərbaycan dilini bilməyən deputatlar bildiyi dildə danışa bilər. Onların danışmaları Azərbaycan dilinə tərcümə edilir. Hüquq ədəbiyyatının mühüm məsələlərindən biri də Muxtar Respublika parlamentinin qanunvericilik fəaliyyətidir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının 23-cü maddəsinə görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunverici orqanı olan Ali Məclis qanunlar və qərarlar qəbul edir [6].

Son illər Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi geniş dövlət quruculuğu məsələlərini əhatə edən bir sıra qanunvericilik aktları qəbul etmişdir. Məsələn, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə seçki haqqında qanun, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin qəbul edilməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi deputatlarının statusu haqqında qanunvericilik aktları qəbul etmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası əsas qanun kimi dövlət orqanlarının normativ fəaliyyəti üçün hüquqi bazadır. Dövlət orqanlarının norma yaradıcı

fəaliyyətinə Konstitusiyasının təsiri iki yolla baş verir: Bilavasitə təsir və qanunların köməyi ilə. Hüquqi aktlar içərisində Ali Məclisin verdiyi qanunlar xüsusi yer tutur.

XX əsr həm global mənada, həm ölkəmizin mənafeləri baxımından zəngin ictimai-siyasi hadisələrin gərgin dinamikası ilə səciyyələnsə də, əsrin sonu Azərbaycanın dövlət müstəqilləyinin bərpası ilə əlamətdar oldu [10]. Ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasında və intellektual potensialının gücləndirilməsində Muxtar Respublika sakinləri yaxından iştirak edir. Naxçıvan camaatı tarix boyu Naxçıvanı canı bahasına, qəhrəmancasına müdafiə edib. 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsində bütün Azərbaycan dəmir yumruq kimi bir amal ətrafında birləşdi. Müzəffər Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan torpaqları düşmən işğalından azad olundu. Naxçıvanın Xüsusi Təyinatlı qüvvələri də bu zəfər yolunda igidcəsinə mübarizə apardı. Vətən müharibəsində iştirak edən, şəhid olan qəhrəmanların şücaəti gələcək nəsillərə örnekdir və onların sırasında doğma Naxçıvanımızın mərd oğulları da çoxdur.

Hazırda, Naxçıvan beynəlxalq miqyaslı mötəbər tədbirlərin ardıcıl keçirildiyi məkanlardan birinə çevrilib [11]. Bugün Azərbaycan Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir əsrlik zəngin tarixi yolunu böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır. Ulu öndər Heydər Əliyev və onun davamçısı Prezident cənab İlham Əliyev Naxçıvanı daima diqqət mərkəzində saxlayıb, bütün sahələrin inkişafı üçün lazımi tədbirlər görüb. Prezident İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar respublikasının 100 illiyi ilə bağlı verdiyi sərəncam Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasına ali səviyyədə göstərilən dövlət qayğısının bariz nümunəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyalarda. Bakı: 2014. "Elm və təhsil", 208 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 2009. "Qanun" Nəşriyyatı, 56 s.
3. Naxçıvanın məhkəmə tarixi. Naxçıvan: 2018. "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, 280 s.
4. Hacıyev, İ., İsmayılov, B. Naxçıvan Muxtar Respublikası-90 (quruculuq salnaməsi). Naxçıvan: 2014. Əcəmi, 184 s.
5. Qafarov, V. Batum konfransı və Azərbaycan // tarix və onun problemləri jurnalı. №1-2. Bakı: 2009, s.81-89
6. Naxçıvan Ensiklopediyası 2 cildə. II Cild. İstanbul: 2005. Qəzet materialları, 381 s.
7. Hacıyev, İ. Naxçıvanın muxtariyyət statusunu rəsmiləşdirən beynəlxalq müqavilə // Şərq qapısı qəzeti, № 58(20950), 15 mart 2014-cü il
8. Daimi Komissiyanın iclası // Şərq qapısı qəzeti, № 018 (16110) , 5 fevral 1992-ci il
9. Qarayev, S. Muxtariyyət illərində Naxçıvanda Konstitusiya qəbulu tarixindən // Şərq qapısı qəzeti, №58 (20959), 3 aprel 2014 cü il
10. <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://serqq.apisi.gov.az/xeberler/naxcivan-muxtar-respublikasinin-siyasi-huquqi-statusu-1&ved=2ahUKEwitrvcv1k9SGAxW2SPEDHWMkBJoQFnoECBIQAQ&usg=AOvVaw3OcPUvvZLvXU42C2Oh1x7A>
11. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2024_769.pdf&ved=2ahUKEwitrvcv1k9SGAxW2SPEDHWMkBJoQFnoECBQQAQ&usg=AOvVaw1L1FJN8iihQw3B6qCEASYc

SUMMARY

Tural Mammadov

THE LEGAL STATUS OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The presented article talks about the historical path of Nakhchivan, one of the oldest cultural centers of the Middle East, from the past to the present, its successful integration into the world community, its legal status, and at the same time about the struggle for independence led by the great leader Heydar Aliyev. Since ancient times, Nakhchivan has always been the center of attention of enemies, as it is a favorable zone from every point of view. The historical path of Nakhchivan, which started from the beginning of the world, from the early ages of civilization, has progressed with honor for thousands of years. Nakhchivan occupied an important place in the selfless and phenomenal activity of General Heydar Aliyev, who was elected as the leader of Azerbaijan at the age of 46. The international treaties of Moscow dated March 16 and Kars dated October 13, 1921 confirmed the status of Nakhchivan as an Autonomous Republic within Azerbaijan. In the article, the legal status of Nakhchivan from the past to the present on the occasion of its 100th anniversary is widely touched upon.

Key words: constitution, legal status, modernity, independence, law

BABƏK RAYONU ƏRAZİSİNDƏ YERLƏŞƏN BƏZİ MƏNTƏQƏ ADLARININ DƏYİŞDİRİLMƏ TARİXİ

Rüzgar CAMAL

ruzgarcamal@gmail.com

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Sürəyya ƏKBƏROVA

akbarovasurayya@gmail.com

Xülasə

Müstəqillikdən əvvəlki illərdə Azərbaycan dilinin onomastik sistemində bu və ya digər ekstralingvistik təsirlərin nəticəsi kimi müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, müstəqillik illərində həmin siyasi təsirlərə məruz qalmış xüsusi adların bərpası həyata keçirilmişdir. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşən Babək rayonu inzibati ərazisinə daxil olan bəzi yer adlarına, eləcə də dilimizin toponimik sistemə qarşı törədilmiş vandalizm, adların dəyişdirilməsi, saxtalaşdırılması halları və Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə aparılmış uğurlu siyasət, dəyişdirilmiş adların bərpası kimi məsələlər müzakirə olunur. Tarixi qaynaqlar əsasında bəhs etdiyimiz oykonimlərin ilkin variantı, dəyişdirilmiş versiyası və bərpa olunmuş hazırkı versiyası müqayisəli təhlil edilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Şıxmahmud, Nehrəm, Kültəpə, Kərimbəyli, Cəhri*

Giriş

Bildiyimiz kimi, dilin əsas funksiyalarından biri də nominativ (adlandırma) funksiyasıdır. Qədim insanın adlandırma təcrübəsi ətraf aləmi dərk etməyə başladığı dövrə təsadüf edir. İnsanın ətrafında gördüyü obyektləri adlandırması onomastik vahidlərin ilkin təzahürü sayılır. Onomastik vahidlərin, o cümlədən, dilin toponomik sisteminin xalqın milli atributu sayılması və etnogenezi kimi qiymətləndirilməsi məhz bununla bağlıdır. Belə vahidlər hər bir dilin və həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixinin, etnogenezinin, keçdiyi inkişaf yollarının öyrənilməsində oynadığı müstəsna rol baxımından böyük elmi və siyasi əhəmiyyət daşıyır. Deməli, Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən məntəqə adlarına sadəcə xüsusi adlar kimi baxmaq düzgün deyil. Onlar həm də tariximiz, milli kimliyimiz, etnik mənsubiyyətimiz haqqında geniş məlumatları əks etdirir. Zaman-zaman onomastik vahidlərimizin, eləcə də toponomik sistemimizin üzləşdiyi saxtalaşdırma və mənfur qonşularımız tərəfindən həyata keçirilən soyqırım siyasəti, həmçinin yuxarıda qeyd olunanlarla bağlıdır.

Sosiolinqvistikada dil siyasəti anlayışı iki aspektdə; dil siyasətin aləti, "silahı", vasitəsi kimi, yaxud dil siyasətin təsir obyekti kimi nəzərdən keçirilir. Tarixin müxtəlif səhifələrində işğalçı siyasətinin təsir izlərini digər xalqın dilində görmək mümkündür, lakin ermənilər tərəfindən Azərbaycanın milli mənşəli toponimlərinə qarşı törədilmiş soyqırım dünya tarixində nadir hallardandır. Şübhəsiz, yaşlı, uşaq, qadın ayırmadan əliyalın xalqımıza, tarixi abidələrimizə, milli kimliyi olmayan meşə və başqa coğrafi obyektlərimizə qarşı törədilmiş vəhşiliklər dilimizdən yan keçmədi. Sovet işğalına qədər Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan bölgəsində toponimlərin böyük əksəriyyəti Türk mənşəli olub. Rusiyanın dəstəyi ilə həyata keçirilən erməniləşdirmə siyasətinin bir istiqaməti olaraq Türk

mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi həyata keçirilmişdir. İşğalçılıq siyasəti çərçivəsində atılan ilk addım kimi həmin coğrafi ərazidə yerləşən toponimlərin dəyişdirilməsi gözlənilən üsuldur. Bu üsulla işğal olunmuş ərazilərin tarixini saxtalaşdırmaq mümkündür. Rusiya tərəfindən milli mənşəli onomastik vahidlərimizə qarşı baş vermiş dəyişdirmə halları yuxarıda qeyd olunmuş siyasətin ən bariz nümunəsidir. Eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən qədim yaşayış məntəqələrinin adlarında edilmiş dəyişikliklər bəhs etdiyimiz işğalçılıq siyasətinin nəticəsidir. Tarixi mənbələr əsasında yaşayış məntəqələrinin adlarının ilkin-milli formalarının toplanılması, Rusiyanın uzunmüddətli əsarəti illərində milli mənşəli məntəqə adlarında edilmiş dəyişikliklər və dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra coğrafi adların yenidən milliləşdirilməsi siyasətinin nəticələrinin qarşılaşdırılması müasir onomastika elminin əsas vəzifələrindəndir.

Babək rayonu inzibati ərazisinə daxil olan onomastik vahidlərin dinamikasının öyrənilməsinin əhəmiyyəti

1920-ci il 29 iyulda Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bölgənin inzibati-ərazi quruluşunda dəyişiklik edilməyə başlandı [10, s.339]. Tanınmış tədqiqatçı alim Nazim Mustafanın "Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı" kitabında ermənilərin beynəlxalq arenada Cənubi Qafqazın tarixi adlarının necə saxtalaşdırdıqlarını geniş izahını vermişdir. Sovet hakimiyyətinin yerlərdə getdikcə möhkəmlənməsindən sonra bəzi yaşayış məntəqələrinin adları əsassız olaraq dəyişdirilmiş, başqa sözlə desək sovetləşdirilmişdir.

1978-ci il 23 oktyabr tarixinədək Babək rayonu ərazisinə daxil edilmiş yaşayış məskənləri vaxtilə mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan, Naxçıvan rayonu adı altında cəmlənmişdi. Azərbaycan xalqının azadlıq müharibəsinə rəhbərlik etmiş görkəmli sərkərdə Babəkin adını daşıyan ərazi təsis edilmişdir [4, s.26].

Naxçıvanın təkcə Azərbaycanın yox, dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu və ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarını nəzərə alıqda bu bölgənin oykonimlərinin mənbələr əsasında tədqiqat obyektinə kimi nə qədər əhəmiyyətli olduğunu görürük. Naxçıvanın etnik tarixinin öyrənilməsinin vacibliyindən bəhs edərkən İ.Hacıyev qeyd edir ki, "Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinin və əhalisinin milli tərkibinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Çünki məkirli düşmənlərimiz bu problemlə bağlı saxta və uydurma fikirlər irəli sürür və bununla da bölgənin "böyük Ermənistan" ın tərkib hissəsi olduğunu əsaslandırmağa, Azərbaycan türklərinin bu torpaqlara gəlmə olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Əslində bu fikir tamamilə yanlışdır, heç bir elmi əsasə söykənmir" [6, s.5]. Fikrimizcə, yuxarıda bəhs olunan elmi əsas elə Naxçıvanın onomastik sisteminin qədim qaynaqlara əsasən araşdırılması və bu ərazilərin köklü sakinlərinin onların adlarının mənşəyində izləri əks olunmuş Azərbaycan türkləri olduğunu bir daha isbat etməkdir. Coğrafi ərazinin hansı xalqa mənsubluğu ilə bağlı münaqişələrin həllində həmin ərazinin toponimik sistemi mühüm rola malikdir. Belə ki, çox hallarda toponimin mənşəyi ərazinin hansı xalqa mənsub olduğunun ən yaxşı göstəricisidir. Toponimləri hər hansı coğrafi obyektin vətəndaşlıq pasportu adlandıran Y. Cəfərli həmin fikrinin məntiqi davamı kimi qeyd edir ki, "Yeni doğulmuş körpənin milliyyətini onun valideynlərinin etnik mənşəyi müəyyənləşdirdiyi kimi torpağın mənsubiyyətini də ilk dəfə əraziyə ad qoymuş xalq, etnos müəyyənləşdirir"[5, s.25-26]. Deməli, bir tərəfdən toponimlərin dinamikası xalqın keçdiyi

inkişaf yolları, tarixinin göstərici olduğu kimi, digər tərəfdən toponimlərin ilkin variantı coğrafi ərazinin milli mənsubiyyətini özündə mühafizə edərək gələcək nəsillərə ötürən əhəmiyyətli vasitədir.

Son illərdə tariximizi saxtalaşdıran, azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisindən izlərini silməyə çalışan erməni tarixçilərinə tədqiqatçılarımız tərəfindən arxiv sənədləri əsasında tutarlı cavablar verilmişdir. Yuxarıda qeyd olunanlar Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonu inzibati ərazisinə daxil olan qədim yaşayış məntəqələrinin adlarının ilkin versiyası, Rusiya işğalı dövründə dəyişdirilmiş versiyası və müstəqillik illərində bərpa olunmuş formasının müqayisəli tədqiqinin elmi və siyasi əhəmiyyətini bir daha vurğulayır. Eyni zamanda elmi araşdırma aparmağın məsuliyyəti ilə birgə onomastik vahidlərin öyrənilməsi sahəsində aparılan araşdırmaların əlavə məsuliyyəti olduğunu bir daha göstərir. Çünki bu sahədə yol verilmiş cuzi səhv, yaxud laqeyd yanaşma böyük nəticələr doğura bilər. Xalqımızın etnogenezinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə sayılan, mühüm elmi əhəmiyyət daşımaqla öz aktuallığını qoruyan oykonimlər sisteminin araşdırılması sahəsinin böyük məsuliyyət və diqqət tələb etdiyindən bəhs edən F.Rzayev qeyd edir ki, "Yadımızdan çıxarmamalıyıq ki, hər imtina etdiyimiz "vəng", "zeyvə", "berd", "dizə" tərkibli qədim türk sözləri və sak, kas, manq, şir-şirak kimi türk tayfa adları bizim tariximizdən özlərinə qondarma tarix düzəldən ermənilərin Vəng, Əznəberd, Der kimi yer adlarına, Saakyan-sak, Kasparyan-kas, Manqaçuryan-manq, Gilayan-gil kimi tayfa adlarından soy adlarına çevrilməklə onların tarixini "qədimləşdirir" və bizi sonradan formalaşan bir xalq kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim edir" [12, s.128]. Deyilənlərdən də aydın olduğu kimi, onomastik vahidlərin tədqiqatı qədər, bu tədqiqatın düzgün prizmadan aparılması da zəruridir. Çünki oykonimlər torpağın yaddaşına həkk olunmuş tarixin izləridir və onların tarixi birbaşa xalqın tarixi ilə əlaqəli olduğundan istənilən yanlış yanaşma yolverilməzdir. Ölkəmiz istər yerləşdiyi coğrafi areal, istərsə də sahib olduğu yeraltı və yerüstü sərvətlərinə görə zaman-zaman işğalçıların diqqətini çəkmişdir, lakin ermənilərin Naxçıvana, xüsusən də Şərur bölgəsinə olan ərazi iddiaları və Rusiyanın vasitəsi ilə həyata keçirilən işğalçılıq siyasətləri Babək rayonuna aid oykonimlərin dinamikasında özünü aydın şəkildə göstərir.

Babək rayonu ərazisində yerləşən yaşayış məntəqələrindən 1936-cı ildə adı dəyişdirilmiş bir neçəsi:

Cəhri-Bağırabad

Cəhri qəsəbəsi Babək rayonu ərazisində yerləşir. Yurdumuzun qədim yaşayış məntəqələrindən, yurd yerlərindən biri kimi Cəhri, Şopenin qeydlərinə əsasən, deyə bilərik ki, XIII əsrdən məlumdur [3, s.229]. Cəhri oykoniminə "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə [7, s.165] və 1703-30-cu illərin materialı olan "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə rast gəlinir [9, s.28]. Arxiv materiallarına əsasən, 1925-ci ildə həyata keçirilmiş bölgüyə görə, Cəhrinin on dörd kənddən ibarət rayonun inzibati mərkəzi olduğunu deyə bilərik. 1904-1905 ci illərdə erməni soyğunlarına məruz qalmış ərazi, Araz-Türk Cumhuriyyətinin yaradılmasında əsas dayaq nöqtələrindən və stratejik mərkəzlərindən biri olmuşdur. 1921-ci il inzibati ərazi bölgüsünə görə Cəhri Naxçıvan qəzasının rayonlarından biri olmuşdur.

1929-cu ildə Ermənistan SSR-ə verilən (Sultanbəy, İtqıran, Ciqin-Almalı, Ağxaç) kəndləri 1921-ci ildə Cəhri rayonunun tərkibində idi [8, s.161].

1936-cı ildə Azərbaycanın onomastik sistemində qarşı aparılmış saxtalaşdırma siyasətinin nəticəsi kimi Cəhri oykonimi, Bağırabad olaraq dəyişdirilmişdir [11, s.28]. Adın etimologiyasına gəldikdə, adı Sak türklər ilə əlaqələndirən F. Rzayev qeyd edir ki, "Sak+uri şəklində Sak tayfa adı və qədim türk dillərində uri yazılışında oğul, varis mənasında izah olunur" [11, s.132]. Deməli, bu etnooykonim c~s, a~ə, h~k səsəvəzlənməsi hadisəsinin nəticəsi olaraq Cəhri formasını almışdır.

Kərimbəyli-Leninabad

Babək rayonunun adı dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələrindən biri də Kərimbəyli kəndidir. A.Bağirov qeyd edir ki, "Bu kəndin ilkin adı Dizə olmuş və qonşu kəndlərə yol bu kənddən keçdiyi üçün xalq arasında buraya *Yol keçən Dizə* deyilmişdir" [3, s.150]. Qriqorevin fikrinə istinadən alim qeyd edir ki, Kərim və Qulu adlı iki qardaşa məxsus olan Dizə kəndi həmin qardaşlar tərəfindən öz aralarında bölüşdürüldükdən sonra Kərim bəy dizəsi və Qulu bəy Dizəsi adlanmağa başlamışdır (yenə oradan). 1925-ci ilə aid arxiv materialları sübut edir ki, Qulubəy Dizə və Kərimbəy Dizə kəndlərinin adı müvafiq olaraq Aşağı Leninabad və Yuxarı Leninabad olaraq dəyişdirilmişdir. Sonrakı dövrün arxiv sənədləri isə göstərir ki, 1936-cı ildə Naxçıvan MİK-in I çağırış IX sessiyasında Aşağı Leninabad və Yuxarı Leninabad oykonimləri bir daha təsdiqlənmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 5 oktyabr 1999-cu il tarixli, 708-IQ sayılı Qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonunun Leninabad kənd inzibati-ərazi vahidi tərkibindəki Leninabad kəndi Kərimbəyli kəndi, Leninabad kənd inzibati-ərazi vahidi isə Kərimbəyli kənd inzibati-ərazi vahidi adlandırılmışdır.

Kültəpə-Gültaşa

Babək rayonu ərazisində yerləşən və adı repressiyaya məruz qalmış qədim yaşayış məntəqələrindən biri də Kültəpə kəndidir. Kəndin qədimliyini burada aparılmış arxeoloji qazıntılar bir daha isbat edir. Naxçıvançayın sol sahilində, Kültəpə kəndində yerləşən abidə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Yaxın Şərqdə öz əhəmiyyəti ilə seçilir. I Kültəpə abidəsi Cənubi Qafqazda Eneolit və Tunc dövrlərinin xronoloji ardıcılığını öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4, s.15]. Kəndin adı 1936-cı ildə Gülşata olaraq dəyişdirilmiş, lakin qısa müddət sonra əvvəlki adı bərpa olunmuşdur. Kültəpə oykoniminin etimologiyası ilə bağlı F.Rzayev yazır ki, "Kol tayfa adına qoşulan "təpə" sözü qədim türk dillərində işlənən ilkin "tap" sözünün sonradan təhrifini əks etdirən sözdür. Sözdə o~ü və a~ü səsəvəzlənmələrinə istinadən onun ilk formada tap komponenti olduğunu düşünürük. Bu sözün isə əski türk dillərində "azad", "hörmətli", bununla bərabər "durmadan vuruşan", "xidmət edən" mənalarında işləndiyini görürük. Bütün bunları əsas götürərək, biz adın Kol tayfa adı və tap sözündən yaranmaqla, "Döyüşkən kollar" mənasında olduğuna əminik" [11, s.154].

Nehrəm-Stalinabad

1590-cı illərə aid tarixi qaynaqlarda Naxçıvan nahiyəsinin tərkibində göstərilmiş Nehrəm kəndi, [3, s.215]. 1833-cü ilə aid mənbə olan V.Qriqoyevin hazırladığı kitabda Naxçıvan mahalı daxilində göstərilmişdir [3, s.261]. 1936-cı ildə isə kəndin tarixi adı olan Nehrəm oykonimi Stalinabad adı ilə dəyişdirilmişdir. Qısa müddət sonra yenidən bərpa

olunan Nehrəm etnooykonimi Naxər türklərinin adı ilə bağlıdır. F.Rzayev adın açıqlamasını "Nax xalqı", "Mən Naxam" şəklində göstərmişdir [11, s.12].

Şıxmahmud-Voraşilovabad

Babək rayonu ərazisinə daxil olan Şıxmahmud kəndi o yaşayış məntəqələrindəndir ki, Sovet hakimiyyəti illərində ərazi mənsubiyyətini inkar etmək məqsədi ilə həyata keçirilmiş yer adlarının dəyişdirilməsi və təhrif edilməsi siyasətinin bariz nümunəsi kimi adı Voraşilovabad olaraq dəyişdirilmişdir. Həm "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə [7, s.104], həm də 1703-30-cu "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə kəndin adına *Şeyx Mahmud* olaraq rast gəlinir [9, s.25]. Naxçıvançay sahilində yerləşən kəndin adı buradakı Şıxmahmud pirinin adından götürülmüşdür [2, s.217]. Antroponim mənşəli bu oykonimin etimologiyası, şübhəsiz, bununla bağlıdır.

Nəticə

Naxçıvan Muxtar Respublikası, eləcə də Babək rayonlarının inzibati ərazisi ən qədim zamanlardan bəri Türk mənşəli tayfaların yaşayış yerləri olmuşdur. Həmin ərazilərə daxil olan yaşayış məntəqələrinin adlarının 1590-cı illərə aid olan "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" və 1703-30-cu illərin materialı olan "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" kimi mühüm tarixi qaynaqlarda milli mənşəli oykonimlərlə adlandırıldığına rast gəlinməsi bir daha həmin ərazilərin qədim zamanlardan bəri xalqımıza məxsus olduğunu göstərir. Tarixi proseslər nə qədər məntəqə adlarına müəyyən təsirlər göstərsə də, gördüyümüz kimi adlar tarixdən birdəfəlik silinmir. İşin yekun nəticəsi kimi deyə bilərik ki, Babək rayon inzibati ərazisində yerləşən yaşayış məntəqələrindən Kərimbəyli, Kültəpə, Cəhri, Şıxmahmud, Nehrəm və b. kəndlər müəyyən dövrlərdə bu və ya digər ekstralingvistik təsirlərin nəticəsində ad dəyişikliyinə məruz qalsalar da "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" və "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə qeyd edilmiş ilkin-tarixi versiyasında göstəriləndiyi kimi Azərbaycan xalqının Ana yurdlarıdır. Tarixən bu məntəqələr-oykonimlər Naxçıvan ərazisinin tərkib hissəsi, əcdadlarımızın yaşadığı yurd yerləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: 1983. "Gənclik", 135 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. II cild. Bakı: 2007, 304 s.
3. Bağirov, A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: 2008. "Nurlan", 336 s.
4. Babək rayonu. Naxçıvan: 2008. Qızıl Dağ mətbəəsi, 216 s.
5. Cəfərli, Y.M. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı: 2014. "Elm və təhsil", 386 s.
6. Hacıyev, İ.M. Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinə dair. AMEA Xəbərlər. "Tusi", 2009, 5-11 s.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: "Elm", 1996, 184 s.
8. Kəlbizadə, E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı), Naxçıvan: 2016. Əcəmi, 200 s.
9. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: 1997. "Sabah", 336 s.
10. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II cild, Naxçıvan: 2014. Əcəmi, 528 s.

11. Rzayev, F.H. Naxçıvan makrotoponimlərinin lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı: 2019. "AZPU nəşr", 244 s.
12. Rzayev, F.H. Oykonomimlərin dəyişdirilməsi, səthi etimoloji izahlar dilimiz və tariximizin oğurlanmasına yol açır. Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 2009. BDU, s.126-128

SUMMARY

Ruzgar Jamal, Surayya Akbarova

THE DATE OF CHANGING THE NAMES OF SOME AREA LOCATED IN BABAK DISTRICT

In the provinces before independence, certain changes occurred in the onomastic system of the Azerbaijani language as a result of these or other extralinguistic influences, and political influences took place in the provinces of independence. Many of the special names that have been exposed have been implemented. In the article, there are cases of vandalism, change of names, and sabotage of some place names that are included in the disciplinary territory of the Babak District, located on the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic, and also against the toponymic system of our language. Issues such as auspicious politics and changed names established during the independent Republic of Azerbaijan are discussed. The first variant, modified version and the prepared version of the names we mentioned on the basis of historical sources are analyzed comparatively.

Key words: *Nakhchivan, Nehram, Jahri, Karimbayli, Shikhmahmud, Kultapa*

РЕЗЮМЕ

Рюзгар Джамал, Сурейя Акбарова

ДАТА ИЗМЕНЕНИЯ НАЗВАНИЙ НЕКОТОРЫХ НАЗВАНИЙ РАЙОНА БАБАКСКОГО РАЙОНА

В провинциях до обретения независимости в результате тех или иных экстралингвистических влияний произошли определенные изменения в ономастической системе азербайджанского языка, а в провинциях независимости имели место политические влияния. Многие из выявленных особых названий были реализованы. . В статье приведены случаи вандализма, изменения названий и саботажа некоторых топонимов, входящих в дисциплинарную территорию Бабекского района, расположенного на территории Нахчыванской Мухтарской Республики, а также против топонимической системы нашей. Обсуждаются такие вопросы, как благоприятная политика и изменение названий, созданных во времена независимой Азербайджанской Республики. Сравнительно анализируются первый вариант, модифицированный вариант и подготовленный вариант названий, упомянутых нами на основе исторических источников.

Ключевые слова: *Нахчыван, Нехрам, Джахри, Керимбейли, Шихмахмуд, Кюльтепа*

NAXÇIVAN SƏFƏRNAMƏSİ: MƏKANIN MƏDƏNİ-TARİXİ OBRAZI

Dilərə ADİLOVA

adilova.60@bk.ru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Konfransa təqdim edilən məruzədə qədim insan məskənlərindən sayılan Naxçıvanın tarixindən, mənəvi-təbii sərvətlərindən, təbiətindən, mədəniyyətindən, etnoqrafiyasından, kulinariyasından, turizmindən əhatəli bəhs edilir. Qədim diyarın adının hələ Ptolomeyin əsərlərində keçdiyi, əfsanəyə görə böyük kufənkufdan sonra Nuh əyyamında yarandığı, El-Dənizin zamanında möhkəmləndiyi deyilir. Naxçıvanın simvolları sayılan İlandağ (Haçadağ), Əlincə qalası, Duzdağ şafa ocağı, Əshabi-Kəhf ziyarətgahı haqqında geniş məlumat verilir. Xalq arasında Atabəy məqbərəsi adı ilə tanınan Möminə xatun türbəsindən danışılır, onunla bağlı Əcəmi Naxçıvanının, Şəmsəddin Eldənizin, Cahan Pəhləvanın, Nizami Gəncəvinin adı çəkilir. Əshabi-Kəhf dünyanın "Yeni 7 möcüzə"sindən biri olan Petra ilə, Duzdağ Alanyanın "Damlataş" mağarası ilə müqayisə edilir. Naxçıvanqala kompleksinin əsrlərə şahidlik edən kaha-sığınacağı, "daş tələ" adlanan qaranlıq tuneli təsvir edilir. Naxçıvanda muzeylərin çoxluq təşkil etdiyi qabardılır. Hələ Naxçıvanın heykəllər şəhəri olduğu, bu torpağın görkəmli övladlarının daş abidələrə dönüb şəhərin küçələrini bəzədikləri vurğulanır. Cəlil Məmmədquluzadənin, Bəhrüz Kəngərlinin, Dədə Qorqudun və b. abidələrindən danışılır. Əlində misri qılınc olan Koroğlunun heykəli də unudulmur. Şəhərin girəcəyində qərar tutan abidənin Qarabağ hadisələri başlayanda düşməyə gözdəgi kimi üzü Ermənistanı sarı qoyulmasından, Naxçıvan variantının paytaxt Bakıdakı daş həllindən daha uğurlu alınmasından danışılır. Həmçinin umummillə liderimiz Heydər Əliyevin şəhərin mərkəzindəki heykəlinə, hələ sağlığında Möminə xatun meydanında qoyulmuş 3 metr hündürlüyündəki büstündən də danışılır. Bu məkanın dövlətimizin memarının çox sevdiyi, hər gəlişində ziyarət etdiyi yer olduğu xatırlanır. Şəhərin genişliyinin, səliqə-sahmanın, ideal təmizliyinin bir ayrı mövzu olduğu da bildirilir. "Əcəmi seyrəngahı", müasir Saat meydanı da unudulmur. Qədim Naxçıvan genişliyi və açıqlığı baxımından gənc Dubaya bənzədilir. Məruzədə Muxtar Respublikanın fərqli təbətində, relyefinə də toxunulur. Arazın enli hissəsi, Şahbuz rayonunun dağları, füsunkar Batabat gölü də təbiiyi ilə canlandırılır.

Açar sözlər: Haçadağ, Əshabi-Kəhf, Möminə xatun, muzey, Heydər Əliyev

Bu qədim diyar məni uzun zamandır «çağırırdı». Məkanın adı hələ yunan alimi Ptolomeyin əsərlərində keçirdi. Qədim əfsanəyə görə Naxçıvan Nuh əyyamında böyük kufənkufdan sonra yaranıb və qədim insan məskənlərindən biri sayılır. Hamının bildiyi, (bəlkə də bilmədiyi) tarixin üstündən qısa keçid bu qədər. Nuhun torpağında ilk gördüyüm onun simvollarından biri – İlandağ (Haçadağ) oldu. İlandağ şəhərin demək olar ki, hər yerindən görünən, hansı tərəfə getsən ona döndüyün oriyentir olsa da, Əlincəni görə bilmədim. Haçadağ onu arxasında bir gözəlcə gizlədir, Əlincə də ona arxalanıb başı buludlarda göyə meydan oxuyurdu. Qeyd edim ki, Naxçıvanın dağları başqa bölgələrimizdəki dağ silsilələrindən köklü şəkildə fərqlənir. Elə əfsanə ilə həqiqətin qarışdığı zirvəsi haça dağ... Əsətirə görə böyük daşqın zamanı, göz-gözü görməyəndə

Nuhun gəmisi bu dağa toxunub və zərbdən dağın zirvəsi ikiye haçalanıb. Mənə əzəmətli olduğu qədər müdrik gəldi. Yəqin ki, xarici görünüşündən, duruşundan dolayı. Yaşıl deyil, Boz da deyil... bəyaz-sədəfi. Eləcə tək dayanıb. Sanki bulud yerə düşüb. Rayonların dağlarla əhatə olunması adi haldır. Lakin böyük, müasir şəhərlərin, hətta meqopolislərin dağlarla şəkillənməsi onların şəhər statusuna bir qədər uyğun gəlmir. Bu mənzərədə şəhərə baxmaq nə qədər xoş olsa da... bir qədər ekzotik görünür. Baxmayaraq ki, dağların əhatəsində kürəmizin neçə böyük şəhərləri salınıb. Mənəvi paytaxtımız Təbriz qırmızı torpaqlı dağlarla əhatələnmiş boşqaba bənzəyirsə, Tiflis Qafqaz dağlarının tən ortasında yerləşir. Naxçıvan şəhərinin dağları isə qonur, gümüşü rəngdədir.

Şəhərdə ikinci diqqətimi çəkən məqam Koroğlunun heykəli oldu. Niyə məhz Koroğlunun? Naxçıvan heykəllər şəhəridir. Üç səbəbdən. Şəhərin girişində qoyulub və onun əsas aksesuarlarından biridir. Bu ancaq üçüncü səbəbdir. İkincisi, Koroğlunun daş həllinin paytaxt Bakıdakı heykəlidən daha uğurlu alınmasıdır. Birinci və əsas səbəbə gəlincə isə... 80-lərin sonlarında mənfur düşmənlərimiz Qarabağda baş qaldıranda Muxtar Respublika təcili bu olaya reaksiya verdi. Bakıda danışdırlar ki, naxçıvanlılar Koroğlunun abidəsini düzəldiblər. Şahə qalxmış Qıratın üstündə, əlində də Misri qılınc! Üzünü də çeviriblər Ermənistana sarı. Düşmənin gözünün odunu almaq üçün. Şəhərin keşiyini çəkir. Zəfərimizdən sonra xüsusi təbəssümlə xatırlanır.

Naxçıvanla yaxından tanışlığım onu bütün dünyada tanıdan müqəddəs Əshabi-Kəhfin ziyarəti ilə başladı. Əshabi-Kəhfi, Duzdağı, ümumiyyətlə, Naxçıvanı gəzib, görüb, tanıyandan sonra haqqımızda formalaşmış qənaəti təəssüflə təsdiqlədim. Biz doğrudan da, tariximizi, mədəniyyətimizi, eləcə də ədəbiyyatımızı dünya bir tərəfə qalsın, heç öz içimizdə tanıdığımızı bilmirik, bunun üçün lazımi qədər çalışırıq. Axı kitabdan oxumaq ayrı şeydir, gözü ilə görən sərbəti dinləmək ayrı. «İstidir, soyuqdur, təmizdir, səliqəlidir»lə bitmir axı. Maraqlandırmaq, cəlb etmək, dəyərləri qabartmaq, dəvət etmək lazımdır (Düzdür, rahat quru yolun olmaması da böyük maneədir. Necə deyirlər, Naxçıvana qonaq yalnız «göydən düşür»). Əshabi-Kəhfi gəzərkən dünyanın «Yeni 7 möcüzəsi»ndən biri olan möhtəşəm Petranı xatırladım və düşündüm ki, İordaniyanın vizit kartı sayılan, «daş tapmaca, daş akvarel, daş şahid» kimi adlarla mifləşdirilən Petra bəzi məqamlarda bizim Əshabi-Kəhfə əməlli-başlı ududur. "Xəzinənin öz evində basdırıldığını anlamaq üçün, hərdən dünyanı dolaşmaq lazım gəlir" [Koelyo, 2011, s.88]. Petranın əzəmətini kiçiltməməklə fikrimi əsaslandırmağa çalışım. Petranın ərazisi geniş, sıldırımları sıx və nəhayətsizdir. Amma yolu rahatdır, düppədüz. Heç yerə dönmürsən, burulmursan, qalxmırsan, düşmürsən. Eləcə təbiətin gücünə heyrtlənə-heyrtlənə gedirsən. Əshabi-Kəhfin yolu o qədər uzun olmasa da çətindir, daşlıqdır, yoxuşdur, bəzən dar, bəzən sürüşkəndir. Belə riskli şəraitdə ritualları həyata keçirmək də var. Ziyarətgahın ən yüksək nöqtəsi olan «Cənnət bağı»na aparan yolun solundakı qayada nazik keçid var. Niyəti olanlar buradan keçib 3 dəfə qayanın başına dolanır, hacət istəyirlər. Bu dağlıq-daşlıq yerin bizim düşündüyümüz «Ədn», ya «Firdövş» cənnəti ilə bir əlaqəsi görünmürdü. Çətinliklə qalxıldığından cənnət qapısına bənzədilməsi səbəbindən imiş... Naxçıvanın ikinci dünyayla bir məşhur yeri «Duzdağ» şəfa ocağıdır. O da, Əshabi-Kəhf kimi barəsində danışılardan, edilən təsvirlərdən müqayisəedilməz dərəcədə güclü təsir bağışlayırdı. Hər ikisi Allah-Təalanın insanlara ərməğanıdır. Dağların qəlbi ovulmuş, yeraltı tunellər salınmış, qədim duz mədənlərinin bazasında əsl sağlamlıq mərkəzi yaradılmışdı. Məna etibarını ilə Alaniyanın «Damlataş» mağarasını xatırladırdı, lakin

forma, məzmun bambaşqa idi. Əslində, Damlataş bir az Duzdağa «oxşamağa» can atırdı. Mağaranın duzlu «klimat»ı müalicəvi olsa da, daha çox muzey xarakterlidir. Tavanından, divarlarından sallanan mineralların, kristalların 15 000 il yaşı var. Duzdağa da turist kimi daxil olub istədiyini qədər gözə bilərsən. Alaniyanın sahil mağarasından fərqli olaraq pulsuz-pənətsiz (Ancaq Naxçıvanda müşahidə etdiyim xoş nüansı ayrıca qeyd etmək istəyirəm. Burada böyük-küçlüyündən asılı olmayaraq bütün muzeylər ödənişsizdir). Damlataşın əsas salonu çox alçaqdır, irəliləmək ancaq dizi üstə mümkündür. Duzdağda isə fənlərlə işıqlandırılmış enli «küçələr» müasir palatalara aparır. Yuxarı tənəffüs orqanlarının xəstəliklərindən əziyyət çəkən heç kəs buradan «əliboş» qayıtmır. Hər ikisini təbiət yaradıb, insan isə əl gəzdərək. «Duzdağ»ın müalicə üsulu isə çox sadədir. Yeraltı şaxtalarda gecələyirsən. Çarpayıda uzanıb bütün gecəni duzlu-yodlu hava ilə nəfəs alırsan. Və... şəfa tapırsan.

Möminə xatun türbəsinə xalq arasında Atabəy məqbərəsi, Atabəy günbəzi də deyilir. "Nəinki yaxşı qalıb, həm də dünən tikilmiş kimi təzə görünür. Bu cür kamillik o dövrlərdə Orta Avropa arxitekturasında rast gəlinmir. Firdovsinin "Şahnamə", Nizaminin "Leyli və Məcnun"u kimi Naxçıvandakı bu məqbərə də bəşəri mahiyyəti ilə fərqlənir" [Alpatov, 1948, s.312]. Akademik V.M.Alpatovun «Möminə xatun»a verdiyi qiymət və dəyəərə nəşə əlavə etmək çətindir. Əcəminin, onun özündən xatirə qoyduğu «Möminə xatun»un ətrafında gör kimlərin adları çəkilir, hansı ruhlar dolaşır. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz, onun oğlu Cahan Pəhləvan, Azərbaycan intibahının nümayəndələri, memarın müasirləri – Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Məhsəti... Əcəmidən 300 il sonra yaşamış davamçısı – məşhur memar Sinan. "Qılınc və qələm"i yenidən vərəqləmək istəyirsən... Bir anlığa özünü türbənin inşa olunduğu zamanın içərisində görürsən. Fəhlələrin danışığı, memarın göstərişləri, atların, itlərin səsi ümumi bir fonda qarışır və divarlara hopur... Türbənin sərdabə hissəsində 1953-cü ilə qədər xatunun məzarı olub. Arxeoloji qazıntı adı ilə nəşin qalıqları, habelə bir sıra qiymətli əşyaların Sankt-Peterburqa aparıldığı söylənir.

Naxçıvanda nə qədər heykəl varmış! Bu torpağın görkəmli övladları daş abidələrə dönüb qədim şəhərin yeni küçələrində əbədi düşüncələrə dalmışlar. Xalqın mənəviyyəti və estetikası yaratdığı monumentlərdən də məlum edir. Bir var üzdənirəq qonşularımız kimi köhnə və yeni faşistlərə abidə ucaldasan, bir də var, işıqlı düşüncə, təfəkkür sahiblərinə. Cəlil Məmmədquluzadənin, Bəhruz Kəngərlinin abidələrinə baxarkən bu fərqi bir daha hiss edirsən. Əcəmi ibn Əbubəkr Naxçıvani... Türbəyə, «Əcəmi seyrəngahı» deyilən əraziyə yaxın. Dədə Qorqudun abidəsi həm sadə, eyni zamanda emosional düşünülmüşdür. Əlində qopuzu kötük üzərində oturub. Ümumiyyətlə, Naxçıvandakı heykəllər tam fərqlidir. Ölçüsü, rəngi, əlavə komponentləri, ətrafının dizaynı ilə... Və əlbəttə ki, Heydər Əliyevin şəhərin mərkəzində ucaldılan heykəli. Bu möhtəşəm skulpturdan başqa Heydər Əliyevin sağlığında özünün icazəsi ilə Naxçıvanda büstü də qoyulmuşdu. Möminə xatun meydanında qoyulan büstün hündürlüyü 3 metr olmasına baxmayaraq, daha uca təsir bağışlayır. O qədər ki, dağlar belə büstdən alçaq görünür. "Böyük heykəllərin kölgəsi də böyük olur". Həm də unutmayaq ki, dövlətimizin memarı gəncliyində memar olmaq arzusunda idi. Bura, eyni zamanda onun çox sevdiyi, Naxçıvana hər gəlişində ziyarət etdiyi məkan olub.

VII əsrə aid edilən Naxçıvanqala "Köhnəqala" adı ilə də tanınır. Kompleksin kəhəsığıncaq hissəsi mənə zindan, işgəncə yeri kimi gəldi. 300 nəfərin yerləşə biləcəyi uzun,

alçaq, qaranlıq tunel çox qorxulu idi. Dedilər sonu Naxçıvançaya çıxır (Doğrudan da dərinlikdən su şırıltısı eşidilirdi). Divardakı elektrik düyməsini basanda kaha zəif işıqlansa da, yarısından o yana getməyə ürək etmirsən. Sığınacaqda əsrlərə şahidlik edən hər daş, hər hörgü turistləri tarixin və zamanın ucqarlarına aparır. "Görəsən o zamanlar burada nələr baş verib", – deyə özünə sual edincə, dərhal da, "yaxşı heç nə" cavabı ağına gəlir və tez yerin altından işıqlı dünyaya çıxmağa tələsirsən. Düşüncələr qarşısında özünü dərhal müdafiəsiz hiss edirsən. Sonra öyrəndim ki, bu tunel zamanında «daş tələ» adını qazanmış. Nə qədər dövrədən narazılıq etsək də, zamanənin qədri tarixə toxunanda bilinir.

Naxçıvandakı muzeyləri və ev-muzeyləri gəzib qurtarmaq olmur...

Naxçıvanın fərqli təbiətə və relyefə malik olduğu ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Buranın dağlarının başqa yüksəkliklərə bənzəmədiyini qeyd etmişdim. Batabata gedərkən Şahbuz rayonunun dağları məni heyran etdi. Yazda qış günəşi çıxmışdı. Zirvələrdə bərq vururdu. Bu yerlərin dağlarının başı bəyaz çalmalı deyildi. Sanki təbiət əlinə ağ marker götürüb dağların sinəsində heroqliflər çəkmişdi. Ara-sıra döşdə qardan iri «çiçəklər» də görünürdü. May ayı olmasına baxmayaraq yerdə qar qalırdı, əriməmişdi. Təbiətin gözəllikləri gözəllik yerində, səliqə-sahman, baxımlılıq ondan geri qalmırdı... Alp çəmənliklərinin əhatəsində yerləşən füsunkar Batabat gölünün ortasında yayılıb üzən ada bu seyrəngahı daha cazibəli və ekzotik edirdi. Dekor olmadığı dərhal anlaşıldı. Bu yaşıl adacığın gölün dibi ilə heç bir əlaqəsi yoxmuş, hərəkəti üçün yüngül səmt küləyi bəs olur, ona görə də üzməkdə sərbəstdir. Bu da təbiətin bir fenomenidir.

Qeyd etdiyim kimi, birbaşa quru yolunun olmaması səbəbindən Naxçıvan başqa regionlarımız kimi gəl-getli deyil. Buraya saf dağ havası udmağa, istirahətə, gəzməyə gələnlər elə də çoxluq təşkil etmir. Əsasən, zəvvarlar ziyarətə, xəstələr müalicəyə gəlir. Bir də, «əsgər yanına...» Naxçıvan hər tərəfdən sərhəd olduğu üçün burada 12 hərbi hissə yerləşir (Mənbə: taksi sürücüsü). Yol kənarında görünən poliqonlar da gözəl-göyçək parklara oxşayır. O qədər yaşıl, baxımlıdır. Bir də, Naxçıvan geniş küçələri ilə diqqət çəkir. Bakıda belə enli küçələr prospekt adlanır. Köhnə Bakının dar küçələri, qədim Avropanın azqala bir-birinə toxunan eyvanları ilə müqayisədə Naxçıvan genişliyi, açıqlığı baxımından daha çox gənc Dubayla yarışar. Axı Naxçıvan qədim şəhərdir. Qədim şəhərlər isə çox tikildiyindən bir qayda olaraq kiçilir. XIII əsrə aid anonim müəllifin "Əcaib əd-dünya" əsərində oxuyuruq: «Naxçıvan Azərbaycanda yüksək bir yerdə salınmış və möhkəmləndirilmiş, əhalisi gur olan iri şəhərdir. Deyilənə görə, dünyada bundan çox məskunlaşmış şəhər yoxdur. Araz çayı şəhərin içindən keçir. El-Dənizin zamanında tamamilə əzəmətli bir görkəm aldı». Təəssüf ki, indi Araz daha şəhərin içindən axmır. Amma aydın görünür. Gündüz şahanə mənzərəsi, gecə o tayın sayrısan işıqları ilə. Işıqlarının kölgəsi də Araza düşür. Özü də Naxçıvan şəhərinin payına çayın enli hissəsi düşüb. Amma kədər bütün zövqü aparır. Kaş Qarabağ həsrətimiz kimi güney nisgilimizə də son verilə...

Əsl Naxçıvan toyunda iştirak etmək də var imiş qismətdə. 5 dəfə «barı Naxçıvan» çalındı, 7 dəfə «bakılı balası». Ərəb xurması ilə hazırlanmış şirin aş-qaranı çox sevdim. Burada aşın qarasına «üz-göz» deyirmişlər, onu da öyrəndim.

Naxçıvanda may çox gözəlmiş. Hava ətirli nəfəsi ilə sevindirir, günəş ılıq şüaları ilə isindirirdi. Naxçıvanın antik qalalarına, nadir abidə və muzeylərinə heyranlıqla tamaşa

etdim. Dağından, daşından, ağacından zövq aldım, hər nəsnədə möcüzə, gözəllik axtardım, tapdım, gördüm. Bəyənmək duyğusunun özündən zövq aldım.

Bu, Naxçıvan haqqında demək istədiklərimin hamısı olmadı. İstədim deyəm «qalanı gələn dəfəyə», yadıma Kəhf (Mağara) surəsi düşdü... «Və heç bir şey barəsində: «Mən onu sabah edəcəyəm» – demə! Rəbbini yadına salıb ancaq, əgər Allah istəsə (qoysa); edəcəyəm – de». Azərbaycanın və bütünlükdə Şərqi qədim şəhərlərindən olan Naxçıvana bir daha yolumun düşməsi arzusu ilə Nəqşi-cahandan ayrılmışdım. Və bu arzum bu gün gerçək oldu. Muxtar Respublikanın 100 illiyi münasibətilə keçirilən bu mötəbər konfransda iştirak etməkdən böyük şərəf və qürur duyuram.

ƏDƏBİYYAT

1. Alpatov, V.M. Ümumi incəsənət tarixi. Moskva: 1948. "Искусство", s.312
2. Koelyo, P. Kimyagər. Bakı: 2011. "Qanun", s.88
3. Qurani-Kərim. "Kəhf" surəsi (18), ayə 23-24

SUMMARY

Dilara Adilova

THE SAFARNAMEH (TRAVELOGUE) OF NAKCHIVAN: THE CULTURAL-HISTORICAL IMAGE OF THE PLACE

The report presented to the conference comprehensively talks about the history, spiritual and natural resources, nature, culture, ethnography, cuisine and tourism of Nakhchivan, which is considered one of the ancient human settlements. It is said that the name of the ancient land was mentioned in the works of Ptolemy, according to the legend, it was created in the era of Noah after the great Kufankuf and it was strengthened during the time of El-Deniz. Ilandagh (Hachadagh), Alinja fortress, Duzdagh healing center, Ashabi-Kahf sanctuary, which are the symbols of Nakhchivan, are given extensive information. People talk about Momina Khatun's tomb, known as Atabay's mausoleum and the names of Ajami Nakhchivani, Shamsaddin Eldaniz, Jahan Pahlavan, and Nizami Ganjavi are mentioned in connection with it. Ashabi-Kahf is compared with Petra, one of the "New 7 Wonders" of the world, Duzdagh with Alanya's "Damlataş" cave. The kaha-shelter of the Nakhchivangala complex, which bears witness to the centuries and the dark tunnel called "stone trap" are described. The article emphasizes that there are many museums in Nakhchivan. Also, it is emphasized that Nakhchivan is a city of statues and the famous children of this land turned into stone monuments and decorated the streets of the city. They talk about the monuments of Jalil Mammadguluzadeh, Bahruz Kangarli, Dede Gorgud and others. The statue of Koroghlu holding an Egyptian sword is not forgotten. It is said that the monument placed at the entrance of the city was turned towards Armenia as an intimidation to the enemy when the Karabakh events began and that the Nakhchivan version was more successful than its counterpart in the capital Baku. There is also talk about the statue of our national leader Heydar Aliyev in the center of the city and his 3-meter-high bust placed in Momina Khatun Square during his lifetime. It is remembered that this place is a place that the architect of our state loves very much and visits every time he comes. It is remembered that this place was a place that the architect of our state loved very much and visited every time he came. It is also reported that the

city's spaciousness, neatness and ideal cleanliness are a separate topic. "Ajami Square", the modern Clock Square, is also not forgotten. Ancient Nakhchivan is compared to young Dubai in terms of its breadth and openness. The report also touches on the different character and terrain of the Autonomous Republic. The wide part of Araz, the mountains of Shahbuz region and the charming Batabat lake are revived with their naturalness.

Key words: Hachadagh, Ashabi-Kahf, Momina Khatun, museum, Heydar Aliyev

РЕЗЮМЕ

Адилова Дилэра

САФАР-НАМЕ НАХИЧЕВАНЬ: КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБРАЗ МЕСТНОСТИ

В докладе, представленном на конференции, всесторонне рассказывается об истории, духовных и природных ресурсах, природе, культуре, этнографии, кухне и туризме Нахичевана, который считается одним из древних населенных пунктов. Говорят, что название древней земли упоминалось в трудах Птолемея, по преданию она была создана в эпоху Ноя после великого Куфанкуфа, а укрепились во времена Эль-Дениза. Дается обширная информация об Иландаге (Хачадаге), крепости Алинджа, лечебном центре Дуздаг, святилище Асхаби-Кахф, которые являются символами Нахичевана. Упомянется о могиле Момины-хатун, известной как мавзолей Атабая, и в связи с ней упоминаются имена Аджамы Нахичевани, Шамсаддина Эльдениза, Джахана Пахлевана и Низами Гянджеви. Асхаби-Кахф сравнивают с Петрой, одним из «новых семи чудес света», Дуздаг – с аланской пещерой «Дамлаташ». Описаны каха-убежище комплекса Нахичеван-гала, свидетельствующее о веках и темный туннель, названный «каменной ловушкой». В статье подчеркивается тот факт, что в Нахичеване много музеев. Также подчеркивается, что Нахичеван – город статуй, а знаменитые дети этой земли превратились в каменные памятники и украсили улицы города. В статье говорится о памятниках Джалилу Мамедгулузаде, Бахрузу Кенгерлы, Деде Горгуду и другим. Не забыта и статуя Кероглу, держащего египетский меч. Говорят, что памятник, установленный на въезде в город, был обращен в сторону Армении в целях устрашения врага, когда начались карабахские события, и что нахичеванский вариант оказался более успешным, чем его аналог в столице Баку. В статье также говорится о статуе нашего общенационального лидера Гейдара Алиева в центре города и его трехметровом бюсте, который при его жизни был установлен на площади Момина хатун. Это место было любимым местом архитектора нашего государства, которое он посещал каждый раз, когда приезжал. Также сообщается, что – простор, опрятность и идеальная чистота города является отдельной темой. Не забыта и «Площадь Аджамы», современная Часовая площадь. Древний Нахичеван по широте и открытости сравнивают с молодым Дубаем. В докладе также затрагиваются различия в характере и территории Автономной Республики. Яркие представлены обширная часть Араза, горы Шахбузского района и очаровательное озеро Батабат.

Ключевые слова: Хачадаг, Асхаби-Кахф, Момина-хатун, музей, Гейдар Алиев

MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK, AZƏRBAYCANÇILIQ, HEYDƏRƏLİYEVÇİLİK

Salatın ƏHMƏDOVA

ahmadova.salatin@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın dövlətçilik siyasəti, inkişaf tarixi, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində müstəqil Azərbaycan dövlətinin daxili möhkəmliyini, xarici (beynəlxalq) nüfuzunu qorumaq və möhkəmləndirmək sahəsində uğurlu fəaliyyəti diqqətə çəkilir. Azərbaycan dövlətinin dünya azərbaycanlılarının milli birliyi, dünya xalqları içərisində özünəlayiq mövqe qazanması uğrunda mübarizədə, müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişafında dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılmış azərbaycanlıların həmrəyliyi, mənəvi-ideoloji, siyasi fəaliyyətinin möhkəmləndirilməsində, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi rəsmiləşməsində həm sovet dönməsində, həm də müstəqillik dövründə dövlət rəhbəri kimi Heydər Əliyevin rolu barədə akademik Nizami Cəfərovun təhlil və tədqiqatları araşdırılır.

Açar sözlər: *Azərbaycanın dövlət siyasəti, Heydər Əliyev, azərbaycançılıq ideologiyası, mənəvi-ideoloji birlik*

Giriş

Görkəmli türkoloq, azərbaycanşünaslıq elminin inkişafında mühüm xidmətləri olan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərovun imzası hər kəsə tanışdır. Həm elm və təhsil sahəsində, həm ictimai-siyasi həyatımızda, böyük uğurlara yiyələnmiş Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasında, dövlətçilik sahəsindəki böyük müvəffəqiyyətlərində Nizami Cəfərovun bu və ya digər şəkildə böyük xidmətləri vardır.

Azərbaycan milli dövlətçilik təfəkkürünün inkişafında mühüm rol oynayan türk dövlətçilik mədəniyyətinin, Azərbaycanın həm xalq, həm dil-təfəkkür sahibi, həm ortaqlar türk dünyasıyla bağlılığı, dövlətçilik siyasəti, inkişaf tarixi Nizami Cəfərovun "Azərbaycanşünaslığın əsasları" kitabında əhatəli şəkildə elmi-nəzəri təhlilini tapmışdır.

Azərbaycanşünaslıq elminin yaranması siyasi-ictimai mahiyyət kəsb edir. "Azərbaycanşünaslığın bir elm kimi əsas məramı, məqsədi Azərbaycanı xronotopik (zaman-məkan) dəyərlər vahidi kimi böyük türk dünyasından təcrid olunmuş halda deyil, ümumtürk dilinin (o cümlədən başqa milli dillərin) kommunikativ-estetik məkanında Azərbaycanın yerini, etnosun, dilin və ədəbiyyatın formalaşma, təşəkkül-tənəzzül yollarını aydınlaşdırmaq, ədəbiyyat sistemini yaratmaqdır" [1, s.11].

Azərbaycan dövləti, Heydər Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, respublikanın ərazisində tarixən məskunlaşmış bütün etnoslara, bir neçə minillik dövrdə formalaşmış bütün Azərbaycan cəmiyyətinə – Azərbaycan xalqına məxsusdur. Və eyni zamanda dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq özünü azərbaycanlı hesab edən, mənsub olduğu etnosun yalnız təbii yaddaşını deyil, həm də sosial-siyasi məsuliyyətini, milli dövlətçilik təfəkkürünü daşıyan hər bir azərbaycanlıya məxsusdur.

Nizami Cəfərov 1918-ci ildə Azərbaycanın ilk demokratik dövləti olan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaransa da, Azərbaycanın nəinki tarixi coğrafiyasına, hətta onun beşdən birinə (Azərbaycanın şimalına) nəzarət etmək, müxtəlif etnosları bir cəmiyyət halında birləşdirmək, bütöv bir solum formalaşdırmaq gücünə malik olmadığını yazır. O, daha çox milli dövlətçilik təfəkkürünün metaforik təzahürü olduğu, Heydər Əliyevin respublikada rəhbərliyə gəlməsi ilə Azərbaycan nəinki sovet dövlətinin – mərkəzin verdiyi imkanlar daxilində, hətta müəyyən maneələri dəf edərək müstəqil düşüncəyə meydan açdığı, 70–80-ci illərdə Azərbaycanda gedən milli oyanış, siyasi-ideoloji dirçəliş prosesinin nəticələri özünü 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərindəki xalq hərəkətində göstərdiyi, Heydər Əliyev xalqın enerjisinin, milli müstəqillik hissinin təzahürünə çalışdığı, onu dünyanın inkişaf etmiş xalqlarının səviyyəsinə çatdırmaq istədiyini, "bütün bunları böyük bir cəsarətlə, gördüyü işin düzgünlüyünə tarixi bir inamla" etdiyini yazır. "Əgər müqayisə aparsaq, etiraf etməli olarıq ki, Azərbaycanın dövlət rəhbərləri içərisində Heydər Əliyev qədər böyük idarəçilik təcrübəsinə (və istedadına!) malik ikinci bir şəxs olmamışdır. Onun imzasına 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərindən Azərbaycanın hər yerində, iqtisadi, ictimai-siyasi, mənəvi-ideoloji həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində rast gəlmək mümkündür.

70–80-ci illərin Azərbaycanını ən müxtəlif baxımlardan "Heydər Əliyevin Azərbaycanı" adlandırmaq üçün hər cür əsas vardır. Sovet dövləti dağıldıqdan sonra Azərbaycanda ən çox xatırlanan, müstəqil respublikanın dövlətçiliyini formalaşdırmağa dəvət edilən, istedadına istinad olunan şəxs Heydər Əliyev idi. Xalq hərəkətinin, müxtəlif xarakterli münaqişələrin təşkili ilə hakimiyyətə gələn qüvvələrin dövlət idarəçiliyi sahəsində təcrübəsizliyi ortaya çıxanda isə Azərbaycanın məhz "Heydər Əliyevin Azərbaycanı" olduğu bütün aydınlığı ilə təzahür etdi. Bir sıra siyasi tarix mütəxəssisləri, publisistlər 1993-cü ilin iyun "qiyam"ını Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsində xüsusi hadisə kimi təqdim edirlər. Lakin bununla razılaşmaq çətindir. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi 90-cı illərin ilk aylarından artıq realıq idi. Bir-birinin ardınca baş verən hadisələrin inersiyası, get-gedə güclənən xaos "ölkənin sahibi"ni tələb edirdi. Hüdudsuz "demokratiya"nın, müxtəlif mərkəzlərdən idarə olunan hərc-mərcliyin, hakimiyyət uğrunda mübarizənin mahiyyəti, iç üzü ortaya çıxdıqca və nəhayət, Heydər Əliyevin yaratdıqları xalqın gözləri qarşısında dağıldıqca böyük dövlət qurucusuna, ictimai harmoniya ustasına meyil də güclənirdi. O, Azərbaycan xalqına yalnız bilavasitə idarəedici, dövlət qurucusu kimi yox, Tarix kimi də lazım idi. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində xalqın fəhmi ənənəvi olaraq istinad edəcəyi, üzərində yüksələcəyi Tarixi də axtarıldı. Həmin Tarixin xronologiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən başlasa da, cümhuriyyətin "praktika"dan deyil, "nəzəriyyə"dən ibarət olması ona əsaslanmağa imkan vermirdi. Azərbaycan SSR tarixinin Heydər Əliyev dövrünün milli yüksəliş təcrübəsi isə kifayət qədər zəngindir. 1993-cü ilin ortalarında Azərbaycan cəmiyyəti artıq demokratiyanı hərc-mərclikdən xilas etmək uğrunda mübarizə aparmaq üçün özündə qüdrət tapdı" (2.9).

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1993-cü il 15 iyun tarixli iclasındakı çıxışında Heydər Əliyev həmin mübarizənin tarixi mahiyyətini ifadə edir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələri əsasında müasir tələblərlə, dünyada gedən proseslərlə bağlı olaraq təmin olunmalıdır. Bu sahədə mən daim çalışacağam və heç kəsin şübhəsi olmasın

ki, ömrümün bundan sonrakı hissəsini harada olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm".

"Müasir dünya yalnız iqtisadi, sosial-siyasi münasibətlər dünyası deyil, həm də etnik münasibətlər (və münasibətlər!) dünyasıdır" – deyən Akademik Nizami Cəfərov qeyd edir ki, Azərbaycan xalqı – azərbaycanlılar dünyanın müxtəlif ölkələrində – Azərbaycan Respublikasında, İranda, Rusiyada, Türkiyədə, Gürcüstanda, ABŞ-da, İngiltərədə, Almaniyada, Fransada, Skandinaviyada, Baltıqyanı ölkələrdə və digər yerlərdə yaşasalar da, onları bir-birinə bağlayan olduqca möhkəm mənəvi-ideoloji vasitələr vardır: bu, ana dilidir, ata yurdu – Vətəndir, tarixən formalaşmış etnik-mədəni sistemdir... Və milli liderdir!.. Müşahidələr göstərir ki, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində müstəqil Azərbaycan dövlətinin daxili möhkəmliyini, xarici (beynəlxalq) nüfuzunu qorumaq nə qədər möhtəşəm yer tutursa, Azərbaycan xalqının dünya azərbaycanlılarının milli birliyi, dünya xalqları içərisində özünəlayiq mövqe qazanması uğrunda mübarizə də o qədər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Görkəmli dövlət xadimi dəfələrlə qeyd etmişdir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişafında dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılmış azərbaycanlıların həmrəyliyi, mənəvi-ideoloji, siyasi köməyi böyük rol oynayır – bir xalq olaraq əsas vəzifələrimizdən biri həmin həmrəyliyi gücləndirməkdən, həmin köməyin daha ardıcıl, daha intensiv xarakter almasını təmin etməkdən ibarətdir" [2, s.9].

Dünya azərbaycanlılarının həm mədəni, həm ideya-siyasi baxımdan fəal hissəsini Qərb ölkələrində, o cümlədən, Rusiyada yaşayan azərbaycanlılar təşkil etdiyini, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yüksəlişi (və Azərbaycan Prezidentinin mübarizəsi!) nəticəsində, etnik-mədəni, sosial-ideoloji baxımdan təşkilatlanmağa, hətta bu və ya digər dərəcədə lobbicilik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başladığı, ABŞ-da, Fransada, Almaniyada, İngiltərədə, Skandinaviya ölkələrində... də Azərbaycan diasporu kifayət qədər inkişaf etdiyi, müxtəlif mədəniyyət mərkəzləri yaradıldığı, Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin dünyada tanınmasında, müstəqil Azərbaycan ideallarının beynəlxalq səviyyədə müdafiəsində müəyyən xidmətlər göstərdikləri, hər şeydən əvvəl, Ermənistan, Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə tarixi (və müasir!) həqiqətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında onların üzərinə böyük vəzifələr düşdüyü bildirilir.

Heydər Əliyev hər hansı məsələnin, o cümlədən dil, ədəbiyyat, mədəniyyət məsələsinin şərhində tarixiliyə xüsusi diqqət yetirmiş, ümumiyyətlə, "güclü tarixilik hissi Prezidentin siyasi, ideoloji, elmi-təfəkkürünü səciyyələndirən əsas əlamətlərdən" olmuşdur.

Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi özünəməxsus (milli!) əlamətlərlə ümumbəşəri əlamətlərin dialektikasını, qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirdiyi (H.Əliyev), Azərbaycan mədəniyyətinin həmişə dünyaya açıq bir xalqın mədəniyyəti olduğu, məsələnin məhz belə olduğunu bir daha inanmaq üçün "Kitabi-Dədə Qorqud"u, Qətran Təbrizinin, Əfzələddin Xaqaninin divanlarını, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sini vərəqləmək kifayət olduğu, "onların yaradıcılığı "ümumbəşəri ideyaların tərənnümünə, haqqın, ədalətin, humanist ideyaların bərqərar olmasına" xidmət etdiyi (H.Əliyev), "eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycanda etnokulturoloji proseslərə nəzarət edən hun qıpçaq türkləri beynəlmiləlçi dünyagörüşünün, ümumbəşəri ideyaların, dini plüralizmin genişlənməsində, heç şübhəsiz, həlledici" rol oynadıqları, "onların qoyduqları ənənəni eramızın I minilliyinin sonu, II minilliyinin əvvəllərində Türküstandan Azərbaycana axın edən oğuz türkləri"

davam etdirdiyi və oğuzların Azərbaycandakı münəqqişləri "Dədə Qorqud" eposunun yazıya alındığı yüzillərə düşdüyü, Heydər Əliyevin "Müraciət"ində Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin ikinci dövrü onun birinci dövrünün bilavasitə davamı kimi" təhlil edildiyi, "Azərbaycanda məhz bu dövrdə demokratik mətbuat, anadilli məktəb, dünyəvi teatr yaranaraq milli şüurun formalaşmasına güclü" təkan verdiyi (H.Əliyev) qeyd edilir.

"Milli şüurun formalaşması!.. Azərbaycan dili, ədəbiyyat və mədəniyyəti tarixinin ikinci dövrünü səciyyələndirən əsas əlamət, heç şübhəsiz, bundan ibarət olmuşdur" – fikrində olan akademik tamamilə doğru olaraq qeyd edir ki, yenedövrün ədəbiyyatının formalaşmasında Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Süleyman Sani Axundovun, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, Nəriman Nərimanovun, Həşim bəy Vəzirovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Abbas Səhhətin, Məhəmməd Hədinin, Abdulla Şaiqin, Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun, Əhməd Cavadın, Hüseyn Cavidin və başqalarının əvəzsiz xidmətləri var idi.

Akademik Nizami Cəfərov bildirir ki, "Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti bu gün müxtəlif insanlar (o cümlədən, mütəxəssislər!) tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilən "sovet dövrü"ndə adı yuxarıda çəkilən böyük şəxsiyyətlərin – Azərbaycanın görkəmli maarifçi ziyalılarının (bütövlükdə Azərbaycan xalqının!) yaratdığı zəngin mədəniyyətə daxil oldu... Sovet dövrünü Azərbaycan xalqının tarixindən sıxışdırıb çıxarmağa çalışanlar səhv edirlər, xalqımız bu dövrü bütün mürəkkəbliyi, uğurları, qüsurları ilə birlikdə yaşamışdır. Biz, heç də bəzilərinin düşündüyü kimi, milli müstəqillik dövrünə birbaşa XX əsrin əvvəllərindən – Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründən gəlməmişik. Sovet dövrü Azərbaycana minlərlə orta, onlarla ali məktəb, teatrlar, muzeylər, sərgi salonları vermişdir. Sovet dövründə Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti böyük sürətlə inkişaf etmişdir. Bununla belə, yüksəlişdə olan milli hisslər, ideyalar boğulmuş, repressiya illərində Azərbaycanın 50 mindən artıq övladı güllələnmiş, 100 mindən çox insan Qazaxıstana, Sibirə sürgün edilmişdir. Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Salman Mümtaz kimi böyük ədəbiyyat, mədəniyyət xadimləri məhz həmin illərdə sovet kommunist ideologiyasının qəzəbinə tuş gəlmişlər" [2, s.24].

Azərbaycan xalqına, onun milli mədəniyyətinə qarşı müxtəlif xarakterli qəsdləri unutmamaqla yanaşı, Azərbaycanda milli şüurun inkişafında sovet dövrünü "xüsusi mərhələ" kimi dəyərləndirir: "Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Süleyman Püstəm, Osman Sarıvəlli, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Mir Cəlil və Əliağa Vahid kimi böyük Azərbaycan söz ustalarının, mütəfəkkirlərinin yazıb-yaratdıqları həmin mərhələni xalqımızın tarixindən necə çıxarmaq, bu böyük şəxsiyyətləri necə inkar etmək olar?.. Onlar uzun illər "sovet yazıçısı" adını fəxrlə daşısalar da, azərbaycançılıq dünyagörüşünün formalaşmasında, demək olar ki, həlledici rol oynamış, müasir Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının əsaslarını yaratmışlar... Və onu da etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanda sovet dövrünün son on illəri Heydər Əliyev epoxasının başlanması ilə milli şüurun inkişafı baxımından daha məhsuldar olmuşdur. 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mədəniyyəti görünməmiş bir sürətlə irəliləmiş, ədəbiyyat, incəsənət milli özünüdərkən ən çevik komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev həmin illərdə sübut etdi ki, sovet dövrünün ideoloji

məhdudiyyətlərinə baxmayaraq uzaqgörən rəhbəri olan xalq öz dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini inkişaf etdirib yüksəltməyə qadirdir" [2, s.42].

N.Cəfərov XX əsrin 50-ci, 60-cı illərindən fərqli olaraq 70-ci illərdə ana dilinə qayğısını, onun hüquqlarının müdafiə edilməsi özünü daha ardıcıl, daha məqsədyönlü şəkildə göstərdiyini, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilən Heydər Əliyevin gördüyü tədbirlər nəticəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması məsələlərini xüsusilə qeyd edir.

Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi ilə müstəqil Azərbaycanın mədəniyyəti qarşısında geniş inkişaf üfqləri açıldığını yazır: Heydər Əliyev bu fikirdə idi ki, "Müstəqilliyi elan etmək, onun qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində dövlət tədbirləri həyata keçirmək nə qədər vacib olsa da, əsl müstəqilliyi qazanmaq üçün bu, hələ azdır. Gərək hər bir insan və xüsusən gənc nəsil müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin, onu qorumaq və möhkəmləndirmək üçün hər cür qurban verməyə hazır olsun. Bunun üçün isə o, ilk növbədə yüksək mənəviyyətə malik olmalıdır, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun şəxsiyyətinin mahiyyətini təşkil etməlidir. O, azərbaycanlılığın, mənsub olduğu Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinlən bilməlidir. Bu, çox mühüm məsələdir. Bizim bu gün təhsilimizdə, incəsənətimiz də məhz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə xidmət edərək, əsl vətəndaş tərbiyə olunması prosesinə cəlb edilibdir" (H. Əliyev).

Böyük Azərbaycan şairi M. Füzulinin 500, Azərbaycan eposu "Dədə Qorqud"-un 1300 illik yubileyləri yalnız Azərbaycanda deyil, mədəni dünyanın, demək olar ki, hər yerində bu və ya digər dərəcədə qeyd edildi, "bütün dünya müstəqil Azərbaycanın böyük mədəniyyəti, zəngin mənəviyyəti, yaradıcılıq imkanları ilə daha geniş miqyasda tanış oldu, Xüsusilə "Dədə Qorqud" eposunun həm Azərbaycanda, həm də dünyada təbliği, öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görüldü, Heydər Əliyevin təklifi ilə həmin yubileyin ümumdünya, xüsusilə türk dünyası miqyasında qeyd olunması"nın böyük siyasi ideoloji əhəmiyyətə malik olduğu inkar edilməzdir.

Azərbaycan dilində mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün Heydər Əliyev əlindən gələni etdi. Kitabda Azərbaycanın böyük yazıçıları öz əsərlərini, demək olar ki, yalnız ana dilində yazdığı, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının aparıcı mətbuat orqanları – "Azərbaycan", "Ulduz" jurnalları, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti Azərbaycan dilində nəşr olunduğunu, Azərbaycan dilinin tarixi o zamana qədər görünməmiş bir ardıcılıqla araşdırıldığı, çoxcildlik "Müasir Azərbaycan dili" kitabları yaradıldığı, rəsmi, və qeyri-rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə Azərbaycan dilində danışmaqdan çəkinməyən respublika rəhbərinin praktik olaraq ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəlməsində bilavasitə təsir göstərdiyi, başqalarına nümunə olduğu açıqlanır. Nizami Cəfərov fikirlərində haqlıdır ki, 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının gedişində ana dilinin ictimai-siyasi nüfuzunun güclənməsi Heydər Əliyevin vaxtilə yürütdüyü siyasətin bilavasitə nəticəsi idi.

Azərbaycanlılar dünyanın harasında yaşamalarından asılı olmayaraq, "bütöv, kifayət qədər mükəmməl (və geniş inkişaf potensialı olan!) bir xalq"dır, "onun müxtəlif siyasi ideoloji şəraitlərdə yaşaması genetik birliyini, eyni etnokulturoloji sistemə mənsubluğunu inkar etmir. Azərbaycanlıların birləşməsi, müstəqil dövlət qurması, dünyada sosial-mədəni nüfuz qazanması üçün daha geniş imkanlar açılır. Akademik həmin imkanların ən mühüm

(və konkret!) təzahürlərindən biri, "Tarixin azərbaycanlılara bəxş etdiyi milli dövlət (Azərbaycan dövləti), ikincisi, milli lideridir (Heydər Əliyevdir!)... – deyir. Azərbaycan xalqının etnik-mədəni, sosial-siyasi inkişafını yalnız daxili (tarixi) enerji deyil, həm də müasir dünyanın universal təkamül məntiqi tələb edir" – deyir.

Nizami Cəfərovun təqdimatında HeydərƏliyevşünaslıqla Azərbaycanşünaslıq milli dirçəliş və siyasi intibahın ifadəsi mənasında birləşir. Ayrı-ayrılıqda ümummilli lider Heydər Əliyev və ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyev haqqındakı məqalələri ədəbiyyat ağırlı siyasi portretlərdir. Nizami Cəfərov Azərbaycan cəmiyyətinin Heydər Əliyev – İlham Əliyev epoxasının da orijinal siyasi portretini yaratmışdır. Onun kitablarında və məqalələrində bütün mənalarda HeydərƏliyevçiliklə Azərbaycançılıq bir-birini zənginləşdirir və inkişaf etdirir.

Akademik N.Cəfərov Azərbaycan müstəqillik dövrünün nailiyyətlərinə, əldə etdiyimiz uğurlar, Azərbaycanın bu gün dünyada tanınmasında misilsiz xidmətləri olan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətinin siyasi, ədəbi, mədəni, ictimai sahələrdə əldə edilən böyük uğurlarına ilk imza atan, həm də bu gün dünyada Azərbaycan dövlətinin tanınmasında, aparılan geniş islahatlarda, siyasi diplomatiyada qazandığımız uğurlarda misilsiz xidmətlər göstərən, Azərbaycan xalqının, dövlətinin xilaskarı olan, onun bütün sahələrdə müvəffəqiyyət qazanmasında böyük əməyi böyük siyasi xadimin, məqsədyönlü fəaliyyətindən bəhrələndiyimiz böyük şəxsiyyətin ömür yolunun 30 illik dövlətçilik siyasətindən bəhs edir, bir çox tarixi məsələlərə aydınlıq gətirir. Həm Heydər Əliyevin, həm də onun siyasi kursunun layiqli davamçısı, bu gün Azərbaycanın rifahı naminə var qüvvəsi ilə çalışan, dövlətimizin siyasi arenada qazandığı böyük nailiyyətlərdə öz dəsti-xətti də olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin də geniş dövlətçilik siyasətini araşdırır, gəldiyi nəticələri söyləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kamal, Rüstəm. Nizami Cəfərov yaxud bir təfəkkürün poetikası. Bakı: 2007, Təhsil
2. Cəfərov, N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: 2005, Pedagogika

SUMMARY

Salatin Ahmadova

NATIONAL STATEHOOD, AZERBAIJANISM, HEYDAR ALIYEVISM

The article focuses on Azerbaijan's statehood policy, history of development, Heydar Aliyev's successful activity in the field of protecting and strengthening the internal strength and external (international) reputation of the independent Azerbaijan state in his political activity. In the struggle for the national unity of the Azerbaijanis of the world, for the national unity of the world's Azerbaijanis, to gain a worthy position among the peoples of the world, in the development of the independent Republic of Azerbaijan, in the strengthening of the solidarity, moral-ideological and political activities of the Azerbaijanis spread in different countries of the world, in the formalization of the Azerbaijani language as the state language, both in the Soviet period and in the period of

independence, the state The analysis and researches of academician Nizami Jafarov about the role of Heydar Aliyev as the leader are examined.

Key words: *state policy of Azerbaijan, Heydar Aliyev, ideology of azerbaijanism, moral and ideological unity*

РЕЗЮМЕ

Салатын Ахмедова

НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ, АЗЕРБАЙДЖАНСТВО, ГЕЙДАРАЛИЕВЩИНА

В статье рассматривается политика государственности Азербайджана, история ее развития, успешная деятельность Гейдара Алиева в политической деятельности в области сохранения и укрепления внутренней прочности, внешнего (международного) авторитета независимого Азербайджанского государства. В борьбе Азербайджанского государства за национальное единство азербайджанцев мира, за завоевание самобытного положения среди народов мира, в развитии независимой Азербайджанской Республики, в укреплении духовно-идеологической, политической деятельности азербайджанцев, распространившейся по разным странам мира, в формировании азербайджанского языка как государственного языка Гейдар Алиев как глава государства как в советское время, так и в период независимости исследуются анализы и исследования академика Низами Джафарова о роли Алиева.

Ключевые слова: *государственная политика Азербайджана, Гейдар Алиев, идеология азербайджанства, морально-идеологическое единство*

NAXÇIVAN MÜQAVİLƏSİ İLƏ ƏSASI QOYULAN TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ ƏN YENİ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLAT KİMİ

Təbrizə BAĞIROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məruzədə 3 oktyabr 2009-cu ildə imzalanan Naxçıvan müqaviləsi ilə əsası qoyulan Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq münasibətlər sistemindəki rolu və əhəmiyyəti müzakirə edilmişdir. Təşkilat, Türk dilini və mədəniyyətini paylaşan ölkələr arasında dərinləşən siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı təmin etmək məqsədini prioritet məsələ olaraq müəyyənləşdirir. Naxçıvan Müqaviləsi Türk dövlətləri arasında həmrəyliyin möhkəmlənməsini və regional təhlükəsizliklə bağlı ortaq maraqların gücləndirilməsini hədəfləyir.

Məruzədə Təşkilatın prinsipləri və fəaliyyət sahələri, üzv dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlıqda əsas götürdükləri hüquqi və demokratik dəyərlər vurğulanmış, həmçinin Təşkilatın regional və global səviyyədəki təsirləri araşdırılmışdır. Türk Dövlətləri Təşkilatının əsas məqsədi yalnız üzv ölkələr arasında əlaqələri gücləndirmək deyil, həm də beynəlxalq sabitlik və təhlükəsizliyin təmin olunmasında fəal iştirak etməkdir.

Nəticə olaraq, Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq münasibətlərdə yeni bir qurum olaraq inkişafı Türk dövlətləri arasında sülh, əməkdaşlıq və rifahın təmin edilməsi ilə yanaşı, global miqyasda da müsbət təsirlər yaratmaq potensialına malikdir.

Açar sözlər: *Türk Dövlətləri Təşkilatı, Naxçıvan müqaviləsi, beynəlxalq münasibətlər, əməkdaşlıq, regional təhlükəsizlik, hüquqi prinsiplər*

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) Türk dövlətləri arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial sahələrdə əməkdaşlığı təşviq etmək məqsədilə 2009-cu ilin oktyabrında Naxçıvan şəhərində təsis edilmiş beynəlxalq təşkilatdır. Bu təşkilatın yaranması tarixi baxımdan Türk dünyasının mədəni birliyi və ortaq maraqlar əsasında birləşməsinə yönəlmiş mühüm bir addım kimi qiymətləndirilir.

Naxçıvan Müqaviləsi Türk dünyasının global səhnədə vahid və güclü bir səsə malik olması məqsədini güdür və bu istiqamətdə ortaq fəaliyyətlərin əsasını qoyur. Təşkilatın yaradılması ilə Türk dövlətlərinin əməkdaşlıq ənənəsi, mədəni irsi qoruyub saxlamaq və ortaq dəyərlər üzərində gələcək üçün möhkəm bir integrasiya modeli yaratmaq məqsədi yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Müxtəlif regional və beynəlxalq güclərin maraqlarının kəsişdiyi bir məkanda Türk dövlətlərinin vahid bir platforma ətrafında birləşməsi, yeni çağırışlara cavab vermək və gələcək inkişaf üçün strateji bir mexanizm təmin edir. Təşkilatın fəaliyyəti, üzv ölkələr arasında dərin əlaqələrin qurulmasını dəstəkləməklə yanaşı, beynəlxalq münasibətlərdə yeni bir model kimi tanınma potensialına malikdir.

Naxçıvan müqaviləsi və Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranması

Naxçıvan Müqaviləsi 3 oktyabr 2009-cu il tarixində Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə arasında imzalanmış və Türk Şurasının yaranmasına səbəb olmuş əhəmiyyətli bir sənəddir. Naxçıvan Müqaviləsi həmin ilin oktyabrında keçirilən IX Türkdilli Ölkələr Dövlət Rəhbərləri Zirvəsində imzalanmışdır və bu, Türk dünyasında yeni bir integrasiya mərhələsinin başlanğıcıdır [5].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Naxçıvan Zirvəsinin ev sahibi olaraq bu mühüm tədbirə rəhbərlik etmişdir. Zirvəyə, Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül, Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev, Qırğızıstan Prezidenti Kurmanbek Bakiyev və Türkmənistan Prezidenti köməkçisi Xıdır Səparliyev qatılmışdır. Bu liderlərin iştirakı, Türk dünyasının liderlərinin bir araya gəldiyini və qarşılıqlı əməkdaşlığın, xüsusən də siyasi və iqtisadi məsələlərdə daha sıx birləşmənin vacibliyini vurğulamışdır.

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) yaradıldığı ilk gündən etibarən beynəlxalq münasibətlərdə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasını əsas məqsəd olaraq qəbul etmişdir. 3 oktyabr 2009-cu il tarixində imzalanan Naxçıvan Müqaviləsi və 16 sentyabr 2010-cu il tarixində qəbul edilən İstanbul Bəyannaməsi bu təşkilatın əsasını təşkil edən vacib sənədlərdir. Bu sənədlərdə TDT-yə üzv ölkələrin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsindəki məqsəd və prinsipləri, habelə beynəlxalq hüququn digər universal olaraq qəbul edilmiş prinsiplərinə də riayət edəcəkləri bildirilmişdir. Bu da Türk dövlətlərinin beynəlxalq miqyasda hüququn aliliyinə, ədalətə və insan hüquqlarına hörmətlə yanaşacaq olmalarını nümayiş etdirir.

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) 1992-ci ildən etibarən toplanan "Türk Dünyası Dövlət Başçıları Zirvələri" nəticəsində ortaya çıxan ortaq siyasi iradə əsasında yaradılmışdır. Bu zirvələr, Türk dilli ölkələr arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədini daşıyan və zamanla daha geniş müzakirələrə və təşəbbüslərə çevrilən bir platforma olmuşdur. 1992-ci ildən etibarən bu zirvələr, Türk dünyasının liderlərini bir araya gətirərək, ortaq maraqlara əsaslanaraq bir sıra mühüm məsələləri müzakirə etməyə və bu məsələlər üzrə qərarlar qəbul etməyə imkan yaratmışdır.

Türk Dövlətləri Təşkilatının qurulması, bu zirvələrin təbii nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. 16 sentyabr 2010-cu il tarixində İstanbulda keçirilən son Zirvə görüşü TDT-nin yaranmasının rəsmi şəkildə elan edildiyi bir mərhələ olmuşdur. Bu zirvədə əvvəlki illərdəki zirvələrdə müzakirə olunan və müntəzəm olaraq inkişaf etdirilən birgə əməkdaşlıq prinsipləri əsasında təşkilatın adı "Türk Konseyi" olaraq müəyyənləşdirilmiş və bu təşkilatın əsas məqsədləri, öncelikləri və fəaliyyət planı ortaya qoyulmuşdur.

C.Vəliyev Türk Dövlətləri Təşkilatının gələcək inkişafı və qarşıya çıxan təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı mühüm bir məsələyə toxunub. Təhlükəsizlik hər bir beynəlxalq təşkilatın fəaliyyətində prioritet məsələlərdən biridir və xüsusilə birgə layihələrin həyata keçirilməsi zamanı bu məsələ daha da aktuallaşır. Əgər Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələr birgə layihələr həyata keçirmək istəyirlərsə, bu layihələrin təhlükəsizliyinin təmin olunması zəruri olacaqdır.

C.Vəliyev burada təhlükəsizliyin idarə olunmasında bir seçim nöqtəsi təqdim edir: ya üzv ölkələr bu məsuliyyəti öz üzərinə götürəcək, ya da TDT-dən kənar, başqa bir qurum bu məsələyə cəlb ediləcək. Bu məsələ, Türk Dövlətləri Təşkilatının daxili gücünü və birliyini

necə təzahür etdirəcəyini müəyyən edəcək. Əgər Təşkilat öz təhlükəsizlik mexanizmlərini qurarsa, bu, onun həm daxili həmrəyliyi, həm də regional səviyyədəki təsirini gücləndirə bilər. Digər tərəfdən, TDT-dən kənar bir qurumun təhlükəsizliyi təmin etməsi, təşkilatın müstəqil bir təhlükəsizlik siyasətini formalaşdırmaması və xarici təsirlərin artmasına səbəb ola bilər [2].

Bu sual, həmçinin TDT-nin özünün gələcək inkişaf yolunu da müəyyən edəcək. Müzakirələrdə bu məsələ ətrafında edilən fikir mübadilələri, Türk Dövlətləri Təşkilatının gələcəkdə təhlükəsizliyi təmin etmək üçün daha koordinasiyalı və özünə güvənən bir sistem qurmasına təkan verə bilər.

Cavid Vəliyevin qeyd etdiyi fikirlər, Qarabağ Zəfərinin Türk dövlətləri arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsi və bu dövlətlərin birgə fəaliyyətinin artması baxımından böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Qarabağ Zəfəri, Azərbaycanın regionda əldə etdiyi mühüm uğur olmaqla yanaşı, Türk dünyasında həmrəylik və birliyin daha da güclənməsinə səbəb oldu. Bu tarixi qələbə, Türk dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələrini möhkəmləndirərək, onların regional və beynəlxalq müstəvidə daha cəsarətli bir şəkildə fəaliyyət göstərməsinə təkan verdi.

Cavid Vəliyev, bu kontekstdə Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) rolunun artdığını vurğulayır. Qarabağ Zəfəri, həm də TDT-nin daha fəal və effektiv bir şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaratdı. Türk dövlətləri, müstəqil siyasi və iqtisadi güclər olaraq öz maraqlarını qorumaq və inkişaf etdirmək üçün bu təşkilat vasitəsilə daha sıx əməkdaşlıq edir, ortaq məsələlərdə daha koordinasiyalı yanaşmalar inkişaf etdirirlər.

Bu müstəvidə Azərbaycan və Türkiyənin münasibətləri, xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatının çərçivəsində yalnız ikitərəfli deyil, həm də regional güc mərkəzləri olaraq daha geniş və dərin əməkdaşlığa çevrilir. Vəliyevin ifadə etdiyi kimi, Türk dövlətlərinin Qarabağ Zəfəri sonrası əldə etdiyi güc, onları beynəlxalq münasibətlərdə daha təsirli və müstəqil oyunçulara çevirdi. Bu, TDT-nin önəmini artıran və onun regional təhlükəsizlik, iqtisadi inkişaf və mədəniyyət sahələrində daha böyük təsir gücünə sahib olmasını təmin edən bir amildir [1].

Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) yaranması bir sıra siyasi, iqtisadi, mədəni və strateji səbəblərdən zəruridir. Bu səbəbləri aşağıdakı kimi əsaslandırmaq olar:

1. Türk xalqları arasında tarixi, dil, mədəniyyət və ənənə baxımından güclü bağlar mövcuddur. Türk dünyası uzun müddət müxtəlif imperiyalarda birlikdə yaşamış, bir çox ümumi mədəni dəyərləri və ənənələri paylaşmışdır. Bu birlik, türkdilli xalqlar arasında daha yaxın əlaqələrin qurulmasına və mədəni mübadilənin güclənməsinə səbəb ola bilər;

2. Türk dövlətləri, öz təbii sərvətləri və iqtisadi potensialları ilə müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq edə bilərlər. TDT çərçivəsində iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi, ticarətin artırılması və ortaq layihələrin həyata keçirilməsi, üzv dövlətlərin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərə bilər;

3. Türk dövlətləri, geosiyasi baxımdan müxtəlif regionlarda mühüm strateji mövqelərə malikdir. TDT, üzv ölkələrin müdafiə sahəsində əməkdaşlığını artırmaq, təhlükəsizlik məsələlərində birgə qərarlar qəbul etmək və regionda sülhün təmin olunmasına töhfə vermək məqsədini güdür. Bu, həm də Türk dövlətlərinin global siyasətdə daha güclü bir mövqe əldə etmələrinə imkan yaradır;

4. TDT Türk dünyası arasında qarşılıqlı anlayış və dostluğun möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu birlik, üzv dövlətlərin bir-birinə yardım etməsini, xüsusilə beynəlxalq təşkilatlarda və təşkilatlararası münasibətlərdə daha güclü mövqelərə sahib olmalarını təmin edə bilər;

5. Türk dili, Türk dövlətləri arasında birləşdirici amil rolunu oynayır. TDT çərçivəsində dil, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq və mübadilə, Türk xalqları arasında anlayış və bağlılığı gücləndirə bilər. Ortaq təhsil və mədəniyyət proqramları, gənclər arasında daha güclü bir əlaqənin qurulmasına imkan yaradır;

6. Qloballaşan dünyada müxtəlif regional təşkilatlar və ittifaqların yaradılması siyasi və iqtisadi güc mübarizəsini daha da dərinləşdirir. Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranması, Türk dünyasının beynəlxalq siyasətdəki rolunun artırılmasına, həmçinin təbii resurslar, enerji təhlükəsizliyi və digər strateji sahələrdə güclü bir oyunçu olmasına imkan yarada bilər;

7. TDT-nin bir digər vacib məqsədi üzv dövlətlər arasında humanitar yardımların və sosial inkişafın təşviqidir. Təşkilat, ortaq sosial layihələr həyata keçirə, humanitar vəziyyətlərdə yardımlaşma mexanizmlərini quraraq xalqların rifahını yaxşılaşdırmağa bilər [3].

Nəticə olaraq, Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranması, Türk xalqları arasında daha sıx əməkdaşlıq, siyasi və iqtisadi mövqelərin möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq arenada daha güclü bir birlik təmin etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan Müqaviləsinin önsözündə Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv dövlətlər, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsinə bağlılıqlarını və beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərinə hörmətlə yanaşacaqlarını bildirmişdir. Bu ifadə Türk dövlətlərinin özlərinin beynəlxalq aləmdə sülh və təhlükəsizliyin qorunmasına sadıq olduqlarını nümayiş etdirir. Həmçinin üzv ölkələr Təşkilatın əsas məqsədini yalnız Türk dövlətləri arasında əlaqələri dərinləşdirmək və gücləndirmək kimi müəyyən etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda bu əməkdaşlığın beynəlxalq sülh və sabitliyin təmin olunmasında müsbət rol oynayacağına da işarə edirlər. Bu yanaşma Türk Dövlətləri Təşkilatının yalnız regionda deyil, global miqyasda da fəal və təsirli bir oyunçu olmağı hədəflədiyini göstərir [4].

Naxçıvan Müqaviləsi ilə əsas qoyulan Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) məqsədləri və prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərməklə, üzv dövlətlər arasında qarşılıqlı hörmət və etimadın möhkəmlənməsinə, həmçinin beynəlxalq hüququn və demokratiyanın əsas prinsiplərinə sadıq qalmağa böyük önəm verir. Türk Dövlətləri Təşkilatının təməlində dayanan bu dəyərlər onun beynəlxalq arenada daha güclü və nüfuzlu bir qurum olmasına zəmin yaradır. TDT-nin inkişafı, Türk xalqları arasında dostluq və əməkdaşlığın daha da dərinləşməsinə, habelə global məsələlərdə ortaqlıq mövqeyin formalaşmasına gətirib çıxaracaqdır.

Beləliklə, Naxçıvan Müqaviləsi ilə yaranan Türk Dövlətləri Təşkilatı, Türk dövlətləri arasında uzunmüddətli sülh, əməkdaşlıq və rifahın təmin olunmasına yönəlmiş yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır. Təşkilatın fəaliyyətləri, yalnız üzv ölkələr üçün deyil, dünya üçün də müsbət nəticələr doğuracaq və beynəlxalq əlaqələrin daha güclü və sabit bir formada inkişaf etməsinə töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev, C. Qarabağ zəfərindən sonra türk dövlətləri arasında inam daha da möhkəmlənib. Report.az. 20 may, 2024
2. Vəliyev, C. Hazırda Türk Dövlətləri Təşkilatının önəmi artmaqdadır
https://azertag.az/xeber/cavid_velyev_hazirda_turk_dovletleri_teskilatinin_onemi_artmaqdadir-3012466
3. Türk Dövlətləri Təşkilatı. İqtisadi potensial və gələcəyə baxış. UNEC Ekspert. Elmi-Publisistik Jurnal. 01.12.2023. 60 s.
4. <https://turkicstates.org/tr/turk-konseyi>
hakkında#:~:text=T%C3%BCrk%20Konseyi%20Hakk%C4%B1nda,T%C3%BCrk%20Konseyi%20Hakk%C4%B1nda,%C3%B6rg%C3%BCt%20olarak%202009%20y%C4%B1%C4%B1nda%20kurulmu%C5%9Ftur.
5. https://www.yeniazərbaycan.com/Arxiv_e109571_az.html

SUMMARY

Tabrizə Bagirova

THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES ESTABLISHED BY THE TREATY OF NAKHCHIVAN AS THE NEWEST INTERNATIONAL ORGANIZATION IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

In this report, the role and importance of the Organization of Turkic States in the system of international relations, which was founded by the Nakhchivan Treaty signed on October 3, 2009, was discussed. The organization aims to ensure deepening political, economic and cultural cooperation between countries that share the Turkish language and culture. The Treaty of Nakhchivan aims to strengthen solidarity between the Turkic states and strengthen common interests related to regional security.

The report highlighted the Organization's principles and areas of activity, the legal and democratic values that member states base on mutual cooperation, and also examined the Organization's regional and global effects. The main goal of the Organization of Turkic States is not only to strengthen relations between member countries, but also to actively participate in ensuring international stability and security.

In conclusion, the development of the Organization of Turkic States as a new institution in international relations has the potential to create positive effects on a global scale, in addition to ensuring peace, cooperation and prosperity among the Turkic states.

Key words: Organization of Turkic States, Treaty of Nakhchivan, international relations, cooperation, regional security, legal principles

РЕЗЮМЕ

Табриза Багирова

ОРГАНИЗАЦИЯ ТУРЕЦКИХ ГОСУДАРСТВ, СОЗДАННАЯ НАХЧЫВАНСКИМ ДОГОВОРом, КАК НОВЕЙШАЯ МЕЖДУНАРОДНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В этом докладе обсуждались роль и значение Организации тюркских государств в системе международных отношений, которая была основана Нахчыванским договором, подписанным 3 октября 2009 года. Целью организации является обеспечение углубления политического, экономического и культурного сотрудничества между странами, разделяющими турецкий язык и культуру. Нахчыванский договор направлен на укрепление солидарности между тюркскими государствами и укрепление общих интересов, связанных с региональной безопасностью.

В докладе освещены принципы и направления деятельности Организации, правовые и демократические ценности, которые государства-члены основывают на взаимном сотрудничестве, а также рассмотрены региональные и глобальные последствия деятельности Организации. Основной целью Организации тюркских государств является не только укрепление отношений между странами-членами, но и активное участие в обеспечении международной стабильности и безопасности.

В заключение отметим, что развитие Организации тюркских государств как нового института международных отношений потенциально может оказать положительное влияние в глобальном масштабе, а также обеспечить мир, сотрудничество и процветание между тюркскими государствами.

Ключевые слова: Организация тюркских государств, Нахчыванский договор, международные отношения, сотрудничество, региональная безопасность, правовые принципы

THE TREATY OF KARS: STRATEGIC IMPLICATIONS AND ENDURING BENEFITS FOR AZERBAIJAN AND NAKHCHIVAN

Tahmina ALİYEVƏ

tahminaaliyeva@ndu.edu.az

Nakhchivan State University

Summary

The Treaty of Kars, signed in 1921, continues to influence Azerbaijan's territorial integrity, diplomatic relations, and regional strategy. This treaty solidified Azerbaijan's borders, particularly securing Nakhchivan as an autonomous region, and reinforced strategic alliances, especially with Turkey. These alliances have shaped Azerbaijan's national identity and supported its status as a regional power. The treaty's implications extend into contemporary geopolitical dynamics and future diplomatic engagements, underlining its historical significance and enduring impact on Azerbaijan's position in regional and international affairs.

Key words: *Treaty of Kars, Azerbaijan, Nakhchivan, regional diplomacy, Azerbaijan-Turkey relations*

Introduction

In the wake of World War I, the geopolitical landscape of the Caucasus region underwent significant transformations. The retreat of the Ottoman Empire and the subsequent collapse of the Russian Empire left a power vacuum that newly emergent nations and republics eagerly sought to fill. Amidst this backdrop, the Treaty of Kars, signed on October 13, 1921, stands out as a monumental agreement that not only reshaped the borders but also influenced the fate of the nascent nations involved. This treaty, signed among Turkey, the Russian Soviet Federative Socialist Republic, and the Transcaucasian Soviet Socialist Republics—namely Armenia, Azerbaijan, and Georgia—was a pivotal moment in the history of the region.

From an Azerbaijani perspective, the Treaty of Kars was not merely a diplomatic formality but a vital cornerstone that secured its territorial claims and cemented a crucial geopolitical alignment. Particularly for Azerbaijan, the treaty ensured the stability and autonomy of Nakhchivan, an exclave that has since held immense strategic and symbolic significance for the nation. This alignment with Turkey, ratified by the treaty, has continued to influence Azerbaijan's foreign and domestic policies to this day, fostering a long-standing partnership that has enriched both nations on multiple fronts.

Historically, Azerbaijan has been a crossroads of various empires and cultures, which has deeply influenced its national identity and political alignments. The affirmation of its borders through the Treaty of Kars allowed Azerbaijan to navigate the complex interplay of regional politics more confidently, securing a pathway to safeguard its interests and assert

its sovereignty. The treaty not only reinforced territorial integrity but also facilitated the development of Nakhchivan as a crucial link between Azerbaijan and its ally Turkey, underscoring the profound implications of geopolitical relationships in the Caucasus.

Moreover, the Treaty of Kars highlighted Azerbaijan's diplomatic agility and its capacity to engage effectively with larger powers such as Soviet Russia and Turkey. It underscored a recognition of Azerbaijan's sovereignty and a respect for its territorial claims, which were crucial during a period when national boundaries were being redrawn and national identities were being fervently asserted.

In the broader context of regional stability, the treaty's affirmation of Nakhchivan's status has had lasting implications, ensuring that Azerbaijan could maintain a vital corridor of cultural and economic exchange that has withstood the tests of subsequent geopolitical challenges. This treaty, thus, not only shaped the immediate strategic realities for Azerbaijan but also laid a foundation for its future diplomatic and economic trajectories.

In conclusion, the Treaty of Kars was a significant achievement for Azerbaijan, securing essential benefits that have continued to resonate through decades. It established frameworks that have not only safeguarded Azerbaijan's territorial interests but also facilitated enduring partnerships and regional stability. This essay will explore these aspects in depth, illustrating the pivotal role of the Treaty of Kars in shaping the modern Caucasus and fortifying Azerbaijan's position within it.

The early 20th century marked a period of profound geopolitical upheaval in the Transcaucasus region, an area historically caught between the competing imperial interests of Russia, the Ottoman Empire, and Persia. This region, comprising modern-day Armenia, Azerbaijan, and Georgia, was particularly affected by the turbulence following the decline of these empires. The Transcaucasus experienced a significant reshaping of its political landscape, especially after the collapse of the Russian Empire following the Bolshevik Revolution in 1917.

The geopolitical climate of the Transcaucasus at the beginning of the 20th century was characterized by its strategic importance as a crossroads between Europe and Asia. This period was marked by the waning influence of the Ottoman Empire in the region and the growing ambitions of the Russian Empire seeking to expand its territory and influence southwards. The area's significance was amplified by its wealth in oil, particularly in Azerbaijan, which drew considerable international interest, influencing foreign policy in the region.

The onset of World War I saw the Transcaucasus turn into a battleground for competing empires, further complicating its geopolitical scenario. The war not only brought economic strain and social upheaval but also stirred nationalist sentiments among the Armenians, Azerbaijanis, and Georgians. This nationalism was partly a reaction to the oppressive policies of imperial rule and partly a drive for self-determination, influenced by the broader trends of declining empires across Europe.

The Russian Empire's involvement in World War I placed a tremendous burden on its resources and exposed its underlying weaknesses. The subsequent Russian revolutions of 1917, which culminated in the Bolsheviks' ascent to power, led to the disintegration of the Russian imperial structure. The Bolsheviks, under Lenin's leadership, sought to consolidate

power and propagate their socialist ideology across the former Russian territories, including the Transcaucasus.

The Bolshevik Revolution significantly altered the regional dynamics. It introduced a new political order that aimed at establishing socialist republics in the region, which conflicted with the nationalist aspirations of the Transcaucasian nations. This period was marked by chaos and conflict as local nationalist movements clashed with the new Bolshevik authorities, who were attempting to reimpose control over the region.

Prior to the Treaty of Kars, the Treaty of Moscow, signed in March 1921 between Soviet Russia and the Grand National Assembly of Turkey, laid the foundational framework for the later negotiations. The Treaty of Moscow was crucial as it delineated the borders between Turkey and the Soviet-controlled regions, significantly influencing the geopolitical layout of the area. This treaty acknowledged the independence of the Transcaucasian republics under Soviet influence but also facilitated agreements on borders that were contentious during the imperial era.

The Treaty of Moscow served as a prelude to the more comprehensive Treaty of Kars. The latter treaty, while based on the agreements made in Moscow, expanded on them to include all three Transcaucasian Soviet Socialist Republics—Armenia, Azerbaijan, and Georgia—along with Turkey. The Treaty of Kars not only reaffirmed the borders but also addressed issues of sovereignty and security, crucial for the stability of the region, which had been a zone of conflict due to its diverse ethnic composition and strategic importance.

The Treaty of Kars was significant for Azerbaijan, particularly for ensuring the autonomy of Nakhchivan, linking it securely to Azerbaijan despite its geographical separation by Armenian territory. It solidified Turkey's role as a regional power broker and guaranteed Azerbaijan's territorial integrity by formalizing borders that have lasted to this day, notwithstanding the complex inter-ethnic and political tensions that have continued to characterize the region.

Through these treaties, Azerbaijan secured a strategic alliance with Turkey, a relationship that has been pivotal in its subsequent national policy and regional diplomacy. This alliance has also served as a counterbalance to Armenian and Russian influences, providing Azerbaijan with necessary support in regional conflicts and in its pursuit of greater political autonomy and influence in the Caucasus.

The Treaty of Kars, signed on October 13, 1921, in the city of Kars, was a seminal document in the history of the South Caucasus, laying the groundwork for the region's modern boundaries and diplomatic relations. This treaty, concluded among the newly established Turkish Republic, the Russian Soviet Federative Socialist Republic, and the Transcaucasian Soviet Socialist Republics (Armenia, Azerbaijan, and Georgia), was crucial in defining the geopolitical landscape of the region post-World War I.

The Treaty of Kars consisted of several key provisions that addressed territorial disputes and ensured mutual recognition of sovereignty among the signatories. One of the primary aspects of the treaty was its territorial adjustments, which were critical in placating concerns over national security and ethnic compositions within the newly delineated borders.

One of the most significant territorial adjustments involved the regions that had been contested between the Ottoman Empire and the Russian Empire before and during World

War I. The treaty restored to Turkey substantial territories in the eastern part of its domain, including the towns of Kars and Ardahan. This redrawing of boundaries was a reversal of the Treaty of Brest-Litovsk in which these areas had been ceded to the Bolsheviks as they sought peace with Germany in 1918.

For Azerbaijan, the Treaty of Kars was particularly impactful in terms of confirming the status of Nakhchivan. According to the treaty, Nakhchivan was declared an autonomous territory under the protection of Azerbaijan, effectively linking it to Azerbaijan despite being geographically separated from it by Armenia. This provision was crucial for Azerbaijan, ensuring a direct land connection to Turkey, which has historically been a significant ally.

The autonomy granted to Nakhchivan by the Treaty of Kars was framed to ensure that while the region remained under Azerbaijan's jurisdiction, it also received a degree of self-governance. This arrangement was intended to mitigate any ethnic tensions in the region and to provide a buffer zone that could foster peace between the major powers in the area.

In conclusion, the Treaty of Kars not only delineated borders and fostered diplomatic relations among the signatories but also played a pivotal role in shaping the political landscape of the South Caucasus. For Azerbaijan, the treaty was a diplomatic victory that secured its territorial claims on Nakhchivan, enhancing its strategic depth and fostering a lasting relationship with Turkey. The cooperation between the Soviet Union and Turkey in framing and signing the treaty underscored a period

The Treaty of Kars not only resolved significant territorial disputes but also delivered substantial benefits to Azerbaijan, particularly in terms of territorial integrity, diplomatic leverage, and economic implications. These benefits have had long-lasting impacts on Azerbaijan's stability and its role in regional politics.

One of the paramount achievements of the Treaty of Kars for Azerbaijan was the formal recognition and securing of Nakhchivan as an autonomous region under Azerbaijan's protection. This provision was crucial in preventing the territorial fragmentation of Azerbaijan, ensuring that Nakhchivan remained an integral part of the country despite its geographic separation from the main body of Azerbaijan by Armenian territory. The autonomy of Nakhchivan helped in maintaining a balance in a region with complex ethnic demographics and historical rivalries.

The designation of Nakhchivan as an autonomous region also prevented larger powers from exploiting its strategic position as a pawn in broader geopolitical games. This status provided Azerbaijan with the ability to exercise sovereignty over Nakhchivan while also granting the region a certain degree of self-governance, thereby promoting internal stability and cohesion.

The Treaty of Kars significantly enhanced Azerbaijan's diplomatic standing in the region. By formalizing borders with neighboring countries and securing alliances, particularly with Turkey, Azerbaijan bolstered its regional influence and positioned itself as a key player in Transcaucasian politics. The treaty not only solidified relationships with major powers such as the Soviet Union and Turkey but also provided Azerbaijan with the credentials to engage more confidently on the international stage.

This diplomatic leverage has been crucial in Azerbaijan's interactions within the South Caucasus, allowing it to negotiate from a position of strength and certainty about its borders

and alliances. The clear demarcation of boundaries reduced potential conflicts with neighbors, thereby contributing to regional stability and peace.

The territorial confirmations and adjustments made by the Treaty of Kars had significant economic implications for Azerbaijan. The connectivity afforded by Nakhchivan's strategic location has been pivotal for transportation and trade routes linking Azerbaijan not only to the rest of the Caucasus but also to Turkey and, by extension, to Europe and the Middle East. This connectivity has facilitated trade flows, investment, and economic integration with larger markets, which are crucial for Azerbaijan's economic stability and growth.

Moreover, the stability guaranteed by the treaty allowed Azerbaijan to develop its infrastructure and invest in key sectors such as energy. The region's rich natural resources, particularly oil and gas, have been better managed and more securely developed as a result of the stable political environment provided by the treaty's framework. These developments have not only bolstered Azerbaijan's economy but also enhanced its energy security and its role as an energy supplier to Europe, further integrating the country into global economic systems.

So, the Treaty of Kars was instrumental in shaping Azerbaijan's modern nation-state structure, providing it with the necessary tools to secure its territorial integrity, enhance its diplomatic leverage, and capitalize on its economic potential. The benefits derived from this treaty have had enduring impacts, enabling Azerbaijan to navigate regional challenges and leverage its strategic position to foster greater prosperity and stability.

The autonomous region of Nakhchivan holds a unique and strategic significance for Azerbaijan, underscored by its positioning, military relevance, and cultural implications. The Treaty of Kars cemented this importance through various provisions that directly impacted the security and identity of Azerbaijan.

Nakhchivan's geopolitical positioning as a buffer zone between Turkey and Soviet Azerbaijan has historically been of paramount importance. Situated at the juncture where Turkey, Armenia, and Iran meet Azerbaijan, Nakhchivan serves as a critical geopolitical pivot in the South Caucasus. This positioning has allowed Azerbaijan to leverage Nakhchivan as a conduit for diplomatic and economic interactions with Turkey, providing a direct link to the West and enhancing Azerbaijan's regional influence.

The autonomy granted to Nakhchivan by the Treaty of Kars has further facilitated this role by providing a degree of political stability and self-governance. This setup has allowed Azerbaijan to maintain strong ties with Turkey, reinforcing their mutual interests in the region and counterbalancing the influence of both Iran and Armenia. This strategic alliance has been instrumental in Azerbaijan's foreign policy, particularly in its efforts to integrate more closely with Western economic and security systems.

Culturally and socially, Nakhchivan occupies a special place in Azerbaijani heritage and identity. The region is home to various historical and cultural sites that are emblematic of Azerbaijani history and civilization. The Treaty of Kars helped to preserve Azerbaijani cultural continuity in Nakhchivan, ensuring that it remained part of Azerbaijan despite being surrounded by territories with distinct ethnic and cultural backgrounds.

This preservation is crucial not just for maintaining national identity but also for promoting social cohesion and unity within Azerbaijan. Nakhchivan serves as a vivid

reminder of the Azerbaijani people's resilience and their deep-rooted connections to their history and traditions. The ability to maintain these cultural ties has helped to foster a sense of pride and unity among Azerbaijanis, reinforcing the social fabric of the nation.

In conclusion, Nakhchivan's strategic importance to Azerbaijan extends beyond simple geography. It is a linchpin in Azerbaijan's defensive strategy, a gateway for its foreign diplomacy, and a bastion of cultural and social integrity. The Treaty of Kars was instrumental in defining this role, providing lasting benefits that have helped shape Azerbaijan's national strategy and identity in significant ways.

Conclusion

The Treaty of Kars, despite its age, continues to significantly influence the geopolitical and cultural landscape of Azerbaijan and Nakhchivan. Its provisions have not only shaped the borders and diplomatic contours of Azerbaijan but also reinforced its national identity and strategic positioning within the volatile South Caucasus region. The implications of this treaty resonate through Azerbaijan's modern diplomacy and its approach to regional and international relations.

The Treaty of Kars has been instrumental in securing numerous benefits for Azerbaijan, particularly in terms of territorial integrity, diplomatic leverage, and economic opportunities. It confirmed Nakhchivan as an autonomous region under Azerbaijan's protection, thus safeguarding the country's territorial continuity and preventing fragmentation. This aspect of the treaty has also been vital in maintaining a direct connection with Turkey, thereby bolstering Azerbaijan's strategic alliances and enhancing its regional influence.

Diplomatically, the Treaty of Kars established a foundation upon which Azerbaijan has built robust relationships, especially with Turkey. These relationships have proven pivotal in supporting Azerbaijan's regional aspirations and its stance in ongoing conflicts, particularly with Armenia over territories such as Nagorno-Karabakh.

The Treaty of Kars has deeply influenced Azerbaijan's national identity by reinforcing its sovereignty and territorial claims, which are crucial elements of national pride and coherence. The autonomy of Nakhchivan, as stipulated in the treaty, has become a symbol of Azerbaijan's resilience and its ability to uphold its rights and governance over its historically significant territories.

Moreover, the treaty has elevated Azerbaijan's status as a regional power, allowing it to project influence more effectively across the South Caucasus and beyond. This enhanced status has enabled Azerbaijan to negotiate from a position of strength, advocate for its interests in international forums, and play a critical role in regional stability.

Looking forward, the Treaty of Kars provides a historical precedent that will continue to inform and inspire Azerbaijan's diplomatic strategies. The treaty's success in securing lasting benefits for Azerbaijan suggests that similar comprehensive and clear diplomatic agreements can be instrumental in addressing future challenges. As Azerbaijan navigates complex regional dynamics and emerging global issues, the principles of territorial integrity, sovereign respect, and strategic alliances that underpin the Treaty of Kars will remain relevant.

Additionally, Azerbaijan is likely to continue leveraging its historical treaties to bolster its arguments for territorial integrity and political sovereignty in international negotiations and disputes. The enduring alliance with Turkey, reinforced through the treaty, will also remain a cornerstone of Azerbaijan's foreign policy, providing both nations with mutual benefits in security, economic ventures, and regional influence.

In conclusion, the Treaty of Kars not only helped shape the modern nation-state of Azerbaijan but also continues to influence its diplomatic engagements and regional strategy. As Azerbaijan looks to the future, the treaty stands as a testament to the power of diplomacy and the enduring nature of well-crafted agreements in the international arena.

REFERENCES

1. Boy, Arzu. A general evaluation of treaties of alexandropol and kars according to turkish resources
2. Bilgin, F.A. (2023). Kars Antlaşması'nın Türk Basınına Yansıması ve Jeopolitik Önemi. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (58), s.379-393
3. Boy, A. (2017). Mondros mütarekesinden 1920- ye kadar kars ve çevresinde ermenilerin gasp ettiği mallar. Ermeni Araştırmaları, (56)
4. Bolat, M.A. (2019). Yeni türkiye için kars antlaşması'nın önemi. Adam Academy Journal of Social Sciences, 9(2), 267-306
5. Boy, A. (2018). Gümrü-Moskova-Kars antlaşmaları kapsamında muhacir ve mülteci problemi. Manas sosyal araştırmalar dergisi, 7(4)
6. Chaghlar, G. (2010). Türkiye-sovyet rusya arasında türkiye'nin bugünkü kuzey-doğu sınırının belirlenmesi süreci ve kars antlaşması. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 8(17)
7. Karabulut, K. (2021). Kars antlaşmasının nahçıvan ve karabağ zaferi açısından önemi. Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1(2)
8. Shihaliyev, e. Kars antlaşması, Nahçıvan'la bağlı siyasi meseleler üzerine yeni bir değerlendirme ve ermeni iddiaları
9. Luleci, Y. (2014). Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasındaki sanatsal ilişkiler:"Ankara: Türkiye'nin Kalbi" Belgeseli Örneği. İnsan ve İnsan, 1(2)

РЕЗЮМЕ

Тахмина Алиева

КАРСКИЙ ДОГОВОР: СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ И ДОЛГОСРОЧНЫЕ ВЫГОДЫ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И НАХЧЫВАНА

Карсский договор, подписанный в 1921 году, продолжает влиять на территориальную целостность Азербайджана, дипломатические отношения и региональную стратегию. Этот договор укрепил границы Азербайджана, в частности, закрепив статус Нахчывана как автономного региона, и укрепил стратегические союзы, особенно с Турцией. Эти альянсы сформировали национальную идентичность Азербайджана и поддержали его статус региональной державы. Последствия договора распространяются на современную геополитическую динамику и будущие дипломатические обязательства, подчеркивая его историческое значение и длительное влияние на позицию Азербайджана в региональных и международных делах.

Ключевые слова: *Карсский договор, Азербайджан, Нахчыван, региональная дипломатия, азербайджано-турецкие отношения*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVAN TARİXİ

Mehriban MAHMUDOVA

mahmudova.mehriban@list.ru

ADPU Xarici Dillər Mərkəzi

Xülasə

Bu məqalə Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi haqqındadır. Heydər Əliyev fəaliyyətinin bütün dövrlərində Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi istiqamətində böyük işlər görmüşdür. O, Naxçıvan MR-da yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi dövrdə, habelə Azərbaycan Prezidenti olduğu illərdə Naxçıvanın muxtariyyət statusunun siyasi-hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi istiqamətində gördüyü tədbirləri daha da genişləndirdi. Bir sözlə, qətiyyətlə demək olar ki, Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi bilavasitə Heydər Əliyevin adı 213 və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ölkəmizdə Ümummilli Liderin rəhbərliyi altında aparılan hüquqi islahatlar Naxçıvanı da əhatə etdi. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi və onun əsasında 1998-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyası hazırlanaraq təsdiq edildi. Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi illərində mədəniyyətin, incəsənətin və ədəbiyyatın inkişafında tərəqqi dövrü başladı. Məhz bu dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu sahələrin inkişafı və çiçəklənməsi üçün fundamental işlər görüldü. Dünya sivilizasiyasının ilkin beşiklərindən olmuş Naxçıvan diyarı, eyni zamanda öz görkəmli yetirmələri ilə daim diqqəti cəlb etmişdir. Heydər Əliyev belə tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri ilə yaxından tanış olmuş, onların yubileylərinin keçirilməsi, adlarının əbədləşdirilməsi üçün böyük işlər görmüşdür.

Açar sözlər: *status, inkişaf, cəhət, dövlət, diyar, qətiyyət*

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi, onun öz ölkəsinin hərtərəfli inkişafı naminə yürütdüyü siyasətin, qəbul etdiyi tarixi qərarların, həyata keçirdiyi tədbirlərin, onun zəngin nəzəri-siyasi irsinin geniş şəkildə tədqiq olunması, elmi təhlilə cəlb edilməsi və hazırda da bu istiqamətdə tədqiqatçıların apardığı çoxsaylı araşdırmalar Heydər Əliyevin bir siyasətçi və dövlət xadimi kimi fəaliyyətinin müstəsnalığına, əhəmiyyətinə dəlalət edir.

Heydər Əliyev xalqımızın qədim və zəngin maddi-mədəni və tarixi irsə sahib olduğunu bildirərək deyirdi: "Azərbaycanın taleyi belə gətirmişdir ki, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə o, həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqlin çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış Azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, Kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur". Bu baxımdan qədim türk-oğuz yurdu və tarixi Azərbaycan ərazisi olan Naxçıvan bəşər sivilizasiyasının ilkin

məskənlərindən biridir. Aparılan tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, Naxçıvan hələ qədim daş dövründə – paleolitdə, yəni 500-300 min il bundan əvvəl ulu əcdadlarımızın yaşayış məskəni olmuşdur.

XVI əsrdə Naxçıvan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında idi. 1501-ci ildə Şərrur düzündə Səfəviqızılbaş və Ağqoyunlu qoşunları arasında baş verən toqquşmada səfəvi ordusu qalib gələrək Naxçıvanı tutdu. XVI-XVII əsrlərdə Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Naxçıvan dəfələrlə əldən-ələ keçərək dağıdıldı, qarət edildi. 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı idarəsinə daxil olan Naxçıvan, "Naxçıvan sancağı" adı ilə Osmanlı idarə sisteminə daxil edildi. 1603-cü ildə I Şah Abbas Naxçıvanı hakimiyyəti altına alıb hərbi düşərgəyə çevirdi. Onun idarəsi Maqsud Sultan Kəngərliyə həvalə olundu. 1605-ci ildə Osmanlı qoşunları Naxçıvanı zəbt etdilər və ərəzi Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, min illər boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuş Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonunda (1588-1603-cü illər) və XVIII əsrin əvvəllərində (1724-1735-ci illər) Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçmiş və burada yenidən Osmanlı idarə sistemi tətbiq edilmişdi. Naxçıvan Səfəvilər dövlətinin tərkibində ikən, XVI əsrdə əvvəlcə mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan, XVII əsrin 23 II yarısından isə mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyələrinin tərkibinə daxil idi. XVI-XVII əsrlərdə Naxçıvan hakimləri Kəngərli tayfa başçılarından təyin olunurdu 1736-cı ildə İranda qurulan Nadir imperiyasının tərkibinə qatılan Naxçıvan 1747-ci ildə bu imperiyanın dağılmasından sonra müstəqil feodal dövlətə – xanlığa çevrildi. Həmin il Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan Nadir şahın buradakı naibi Ağə Həsəni Naxçıvandan qovaraq özünü xan elan etdi. Naxçıvan şəhəri xanlığın paytaxtı oldu. 1747-1797-ci ilə qədər müstəqil bir xanlıq olan Naxçıvan xanlığı, 1828-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal olunana qədər faktiki olaraq Qacarlar dövlətinin ucqarlarından birinə çevrilmişdir. Naxçıvan xanlığının hərbi qüdrəti az olduğuna görə Heydərqulu xan daha qüdrətli xanlara arxalanmağa çalışırdı. O, Qarabağlı Pənahəli xanla müttəfiq oldu, onunla və gürcü çarları ilə birlikdə 1752-ci ildə Şəkili Hacı Çələbi xana qarşı yürüşdə iştirak etdi. Uğursuz qurtaran bu yürüşdən sonra Heydərqulu xan xanlığın iqtisadiyyatını tənzimləməklə məşğul oldu. Heydərqulu xanın ölümündən sonra (1763-1764) Naxçıvan xanlığı nisbətən zəiflədi. Taxta çıxmış Hacı xan Kəngərli Kərim xan Zənddən asılılığını qəbul etmişdi. Sonralar Kərim xan Hacı xanı Şiraza dəvət edib kiçik bir günah üstündə əsir aldı. 1770-ci ildə Kərim xan Zəndin köməyi ilə taxta çıxmış Rəhim xan üç il sonra Vəliqulu xan Kəngərli tərəfindən devrildi. 1804-cü ildə I Rusiya-İran müharibəsi 1813-cü ildə Xankəndi yaxınlığındakı Gülistan kəndində imzalanan müqavilə ilə başa çatdı və Naxçıvan İranın tabeliyinə keçdi. Lakin bu müqavilə Rusiya ilə İran arasında Cənubi 24 Qafqazla bağlı həlledici saziş olmadı. 1826-cı il iyunun 26-da rus qoşunları Zəngəzurun "Ərikli gədiyi" aşırımından keçərək Naxçıvana daxil oldu. Cənubi Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı general İ.F.Paskeviç Naxçıvanın Xok və Şahtaxtı kəndləri yaxınlığında İran şahzadəsi Abbas Mirzənin qoşunu ilə döyüşə başladı. Xoy, Maku, Təbriz şəhərləri, Abbasabad qalası ruslar tərəfindən ələ keçirildi. 1826-1828-ci illər II Rusiya-İran müharibəsi rusların qələbəsi ilə başa çatdı və 1828-ci il fevralın 10-da Təbrizin 43 km-də yerləşən Türkmənçay kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Araz çayı sərhəd olmaqla Naxçıvan və İrəvan xanlığı Rusiyaya birləşdirildi. Türkmənçay müqaviləsinin III maddəsində deyilirdi: "İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərəsələri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya

imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir". "Tarixi proseslərin gedişi ona gətirib çıxardı ki, 1813-1828-ci illərdə imzalanmış Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycanı, onun tarixi torpaqlarını parçaladı, xalqımızı iki yerə böldü" Qafqazı tutduqdan sonra Rusiya öz ərazisindəki məcburi köçkünləri Azərbaycana göndərdi. Eyni zamanda, Rusiyanın İrandakı səlahiyyətli səfiri A.S.Qriboyedovun (1795-1829) şəxsi təşəbbüsü ilə İrandan minlərlə erməni ailəsi Naxçıvana, Zəngəzura və Qarabağa köçürüldü. 1828-ci ilin martında çar I Nikolayın göstərişi ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" adlanan inzibati vahid yaradıldı. Qısa müddətdə Azərbaycan ərazilərinə İrandan və Türkiyədən 130 minə yaxın erməni köçürüldü. 1828-1830-cu illərdə 25 Naxçıvan xanlığının ərazisinə 2511 erməni ailəsi köçürüldü ki, onların da ümumi sayı 12555 nəfər idi. Bunlardan başqa, Naxçıvan şəhərində 434 erməni ailəsi yerləşdirildi [84, s. 21-22]. 1828-ci ildə Naxçıvan və Ordubadda 4149 azərbaycanlı ailəsi, 810 erməni ailəsi yaşasa da, iki ildən sonra erməni ailələrinin sayı 8321-ə çatmışdı. Lakin ermənilərin və rusların bütün cəhdlərinə baxmayaraq Naxçıvanda etnik vəziyyəti ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək mümkün olmadı. Belə ki, kütləvi köçürülmələrdən sonra, 1897-ci ilin siyahıyaalınma göstəricilərinə görə, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında yalnız 55398 nəfər erməni, 115711 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı.

Ermənilər azərbaycanlılara qarşı qanlı soyqırım və deportasiya siyasətinin ilk mərhələsini çarizmin fəal dəstəyi ilə 1905-1907-ci illərdə həyata keçirdilər. Hadisələr nəticəsində Bakıda və Naxçıvanda, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında yüzlərlə azərbaycanlı kəndi dağıdıldı, on minlərlə günahsız insan erməni vəhşiliyinin qurbanı oldu. Çarizmin ermənilərin vasitəsi ilə yürütdüyü milli qırğın siyasətinin nəticəsi əhalinin demoqrafik vəziyyətində öz əksini tapdı. 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların sayı 313176 nəfər olduğu halda, 10 il sonra, 1907-ci ildə 302965 nəfər qalmışdı. Deməli, qırğınlar nəticəsində təkcə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı məhv edilmişdi. İrəvanda rusca nəşr edilən "İrəvan quberniyasının 1908-ci il üçün yaddaş kitabçası"nda İrəvan quberniyasının 242 kəndində 65149 nəfəri türk, 5579-u kürd olmaqla, cəmi 70728 müsəlmanın öldürüldüyü göstərilir. 1897-1907-ci illərdə təkcə Naxçıvanda azərbaycanlıların sayı 31279 nəfər (34,6 faiz) azalmışdı. Əhalinin təbii artımını da nəzərə almaqla, 1905-1907-ci illər soyqırımını nəticəsində təkcə Naxçıvanda azərbaycanlıların sayının təxminən iki dəfə azaldığını söyləmək olar.

Naxçıvanın 1918-1920-ci illərdə düşmən təcavüzündən müdafiəsində Türkiyənin, türk hərbiçilərinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Həm 1918-ci ildə genişlənən erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında, həm Araz-Türk Respublikasının yaradılmasında, həm də 1919-cu il iyulun 18-25-də Naxçıvanda erməni idarəçiliyinin ləğv edilməsində Türkiyə naxçıvanlılara fəal hərbi-siyasi yardım göstərmişdi. 1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin yanvar ayınadək Azərbaycan hökumətinin, yerli rəhbərliyin və naxçıvanlıların birgə gərgin mübarizəsi nəticəsində bölgəni yenidən erməni idarəçiliyinə təslim etmək məqsədi güdən Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğunun yaradılması səylərinin də qarşısı qətiyyətlə alındı.

1990-cı il iyulun 22-də Naxçıvan diyarının böyük yetirməsi, görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi ilə milli-demokratik hərəkət yeni mərhələyə qədəm qoydu. Naxçıvanlılar Heydər Əliyevin simasında öz xilaskarını tapdı.

Tezliklə xalqın yekdil səsi ilə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə, Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilən Heydər Əliyev respublika əhalisinin güvənc yerinə çevrildi. Naxçıvanda milli oyanışın əsası qoyuldu. Bütün bunların sayəsində 1993-cü ildə Naxçıvan artıq bütün regionda milli-demokratik hərəkətinin gücləndiyi bir bölgə idi. Muxtar respublika 1993-cü ilə nisbi ictimai-siyasi sabitlik şəraitində qədəm qoydu. İlin birinci yarısında muxtar respublika xarici, xüsusilə qonşu Türkiyə və İranla əlaqələrinin inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuş, fevral-mart aylarında müvafiq olaraq həmin dövlətlərin Naxçıvanda konsulluqları açılmışdı. Bakıdakı bir sıra xarici ölkə səfirliklərinin nümayəndələri Naxçıvana gələrək Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevlə müxtəlif sahələr üzrə danışıqlar aparmışdılar. 1993-cü il aprelin 2-də düşmən tərəfindən Kəlbəcər rayonunun işğalı, Azərbaycanın hərbi münaqişə zonasında mövqelərinin zəifləməsi, ölkə rəhbərliyinin xalq arasında nüfuzdan düşməsi və may-iyun aylarında yaranmış siyasi böhran, xüsusilə 4 iyun Gəncə hadisələrindən sonra Azərbaycan vətəndaş müharibəsinin astanasında, milli 35 dövlətçiliyimiz məhv olma təhlükəsinin qarşısında dayandı. Ölkəmizin müstəqilliyi üçün yaranmış real təhlükə 1993-cü ilin iyununda görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycana rəhbərliyə qayıtmasına zəmin yaratdı. Məhz onun fenomenal rəhbərliyi, müdrik siyasəti respublikadakı hərc-mərcliyi aradan qaldırdı, vətəndaş müharibəsinin, Azərbaycanın əyalətlərə parçalanmasının qarşısını aldı, cəbhədə qan tökülməsinə son qoydu. 1993-1995-ci illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitlik təmin edildikdən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası da sabit inkişaf yoluna qədəm qoydu. 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilmiş parlament seçkiləri nəticəsində Naxçıvan MR Ali Məclisinin yeni tərkibi formalaşdı. Dekabrın 16-da Ali Məclisin ilk sessiyasında Vasif Talıbov Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçildikdən sonra muxtar diyarın tarixində keyfiyyətə yeni mərhələ başlandı. Ötən 17 ildən artıq dövr ərzində Naxçıvanda siyasi-hüquqi, ictimai-iqtisadi və sosial-mədəni sahələrdə sürətli inkişafa nail olundu, ardıcıl olaraq genişlənən, bütün yaşayış məntəqələrini əhatə edən abadlıq və quruculuq siyasəti muxtar respublikanın inkişaf tempinin ən yaxşı göstəricisinə çevrildi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1998-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyası Qanun Vəsiti ilə Demokratiya uğrunda Avropa Komissiyası (Venesiya Komissiyası) tərəfindən Avropanın digər muxtariyyətləri üçün model kimi göstərildi. Bu dövrdə makroiqtisadi göstəricilər xeyli yaxşılaşmış, muxtar respublika öz sosial-iqtisadi inkişafının sürətli yüksəlişi dövrünə qədəm qoymuşdu. 2012-ci ildə ümumi daxili məhsulun həcmi 1995-ci ilə nisbətən 42,5 dəfə, hər bir nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 33,7 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 80,8 dəfə, əsas kapitala 36 yönəldilən investisiyalar 294,1 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 7,2 dəfə, nəqliyyat sektorunda yük daşınması 19,5 dəfə, informasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi 95,3 dəfə, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 23,9 dəfə, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər 34,9 dəfə, ixracın həcmi 162,2 dəfə, əhalinin gəlirləri 46,5 dəfə, bir nəfərə düşən gəlirlər 36,9 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı isə 22,8 dəfə artmışdır. Əgər 1924-1995-ci illər ərzində muxtar respublikada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 56 idisə, 2012-ci ildə bu göstərici 431-ə çatmışdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü adlandırılan 1969-1982-ci illər Azərbaycanın kommunist partiyasının diktatura dövləti olan SSRİ tərkibində olduğu, birpartiyalı rejimin dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrinə nəzarət etdiyi totalitar sovet hakimiyyəti illəri idi. Bütün sovetlər birliyi miqyasında olduğu kimi, SSRİ-ni təşkil edən

müttəfiq respublikaların hər birində kommunist partiyasının respublika təşkilatları dövlət idarəçiliyini həyata keçirirdilər. Dövrün yaratdığı çox ciddi siyasi-ideoloji buxovlara və təqibə baxmayaraq Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ilk mərhələsində məhz respublika rəhbərinin özü tərəfindən son dərəcə ciddi düşünülmüş şəkildə milli ideyanın inkişafı prosesi aparılırdı. Azərbaycan dilinin 40 1978-ci il Konstitusiyasında ayrıca, 73-cü maddə ilə dövlət dili statusunun təmin edilməsi, milli ideya mövzusunda əsərlər yaradan ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin siyasi təqiblərdən qorunması, Azərbaycan tarixinin tədqiqinə diqqətin xeyli artırılması, ciddi maneələrə baxmayaraq tarixi keçmişimizlə bağlı xəritələrin çap edilməsi, hərbi mütəxəssis hazırlığına xüsusi diqqətlə və çox ciddi planla yanaşılması və s. kimi məsələlər ölkənin gələcək perspektivi ilə bağlı əməlinəzəri potensialın yaradılmasına yönəldilmiş müdrik siyasətin istiqamətlərini təşkil edirdi. Heydər Əliyevin müdrikliyini təsdiqləyən ən əsas amil isə xalqımızın çoxmillik zəngin tarixinin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi və araşdırılması ilə bağlı həyata keçirdiyi islahatlar idi. Heydər Əliyev üçün tarix yalnız "üzü keçmişə siyasət" deyildi, həm də daha çox millətin öz həqiqi keçmişini dərinədən öyrənilib gələcəyə getməsi üçün bir məktəb, ilham mənbəyi idi [82, s.366]. Bu baxımdan, Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, araşdırılması sahəsində böyük işlər görməklə bərabər, həm də bu tarixi öyrənilib tədqiq etməyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyurdu. Azərbaycan tarixinin inkişaf dinamikasına öz münasibətini bildirən Heydər Əliyev sonralar sovet hakimiyyəti illərini də nəzərdə tutaraq deyirdi: "Tariximiz zəngindir, eyni zamanda əzabəziyyətli tarixdir. Xalqımız illər boyu böyük sınaqlardan, çətinliklərdən keçmiş, ancaq öz mənliliyini, milliliyini, öz dilini itirməmişdir" Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövründə, XX əsrin 60-cı illərinin sonu-70-ci illərinin əvvəllərində, Azərbaycanın ümumi yüksəlişi fonunda xalqımızın tarixi keçmişinə maraq artsa da, bu sahədə ciddi irəliləyişlər hiss 41 olunmadı. Çünki həmin dövrdə tariximizin tədqiqinin nəticəsi kimi ərsəyə gələn bir sıra əsərlər faktoloji material bazasına görə zəngin olsa da, dövrün siyasi rejiminin ideoloji çərçivəsindən kənara çıxa bilmirdi. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyev 1997-ci il yanvar ayının 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, akademiyanın tabeliyində olan elmtədqiqat institutlarının direktorları, ölkənin aparıcı alimləri ilə görüşündə tarixçi alimlərimiz qarşısında Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixini subyektivlikdən uzaq, təhriflərə yol vermədən, olduğu kimi, obyektiv yazmaq, həm də başlıcası, bu dövr tarixini heç bir çətinliyə baxmadan araşdırmaq vəzifəsini qoymuşdu. Heydər Əliyev müstəqillik dövründə yenidən Azərbaycan rəhbəri kimi tarixçi alimlərə, tədqiqatçılara müraciət edərək bildirirdi ki: "Bizim tariximiz, həm qədim tariximiz, həm orta əsrlər tariximiz, həm də son dövrlərin, yəni XVIII-XIX və XX əsrlərin tarixi istənilən səviyyədə yazılmayıb". O deyirdi ki, Azərbaycanın qədim tarixini, əsrlər boyu keçdiyi yolu gərək həm öz vətəndaşlarımıza, həm də bütün ölkələrdə olan elm adamlarına, respublikamıza maraq göstərən adamlara tanıdaq. O, Azərbaycanın sovet hakimiyyəti altında olduğu illərin ciddi siyasi-ideoloji maneələrinin müstəqillik dövründə tamamilə aradan qaldırıldığını əsas gətirərək deyirdi: "Biz indi xalqımızın tarixinin yaradılması işini gərək diqqət mərkəzində saxlayaq. 70-ci illərdə mən dəfələrlə Elmlər Akademiyasının qarşısında vəzifə qoydum ki, Azərbaycanın tarixi yazılmalıdır. Amma tarixçilərimiz bu vəzifəni yerinə yetirmədilər, Azərbaycan tarixini yazmamışlar. Amma Azərbaycanın tarixi yazılmalıdır. Alimlərimizin, tarixçilərimizin

günahından yox, o vaxtın ümumi ideologiyasının təsiri, yaxud bu ideologiyanın tələbi ilə yazılan tarix də, şübhəsiz ki, indi bizi qane edə bilməz. Azərbaycanın XX əsr tarixi yazılmalıdır. XX əsr çox mürəkkəb bir əsrdir. Ancaq bu XX əsrdə yaşadığımız ideologiyaya və onun konsepsiyasına görə bizim tariximiz təhrif olunmuşdur. Ona görə də çalışırdım ki, biz XX əsrin tarixini tez yazaq. Akademiyanın qarşısında duran vəzifələrdən biri də Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır" Heydər Əliyev artıq müstəqil Azərbaycanın Prezidenti kimi alimlərimiz qarşısında xalqımızın tarixinin yaradılması, yazılması məsələsi ilə ciddi məşğul olmağı mühüm vəzifə kimi müəyyənləşdirirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixinin araşdırılması istiqamətindəki fəaliyyətində və fikirlərində Naxçıvanın tarixi və onun elmi cəhətdən dərinlən öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. O, Naxçıvanla bağlı hər bir çıxışında Azərbaycanın bu qədim diyarının tarixi ilə bağlı ən müxtəlif məsələlərə toxunur və tarixin daha əsaslı, obyektiv və əhatəli şəkildə öyrənilərək gələcək nəsillərə çatdırılmasını həlli vacib vəzifə kimi qarşıya qoyurdu. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim diyarlarından biridir, çox zəngin tarixə malik olan Azərbaycanın bir hissəsidir, qədim tarixi olan Azərbaycan torpağıdır. Bu tarix çox zəngin hadisələrlə doludur. Bunlar hamısı Azərbaycan üçün Naxçıvanın nə qədər qiymətli olduğunu həmişə göstərib, göstərir və gələcəkdə də göstərəcəkdir. Azərbaycanın, millətimizin, Azərbaycan xalqının qədimliyini, dərin köklərini, zəngin mədəniyyətini və ulu babalarımızdan bizə gəlib çatmış irsi daha da dərk etməyin, daha yaxşı bilməyin, şübhəsiz ki, 43 bugünkü və gələcək nəsillər üçün çox əhəmiyyəti vardır. Bütün Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda bu tədqiqatlar aparılmalıdır, bu işlər görülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, A. Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elminə dövlət qayğısı // "Tarix və onun problemləri" jurnalı. Bakı: 2003, №1, s.95-101
2. Abbasov, A. Heydər Əliyev və Azərbaycan Arxeologiya elmi // "Tarix və onun problemləri" jurnalı. Bakı: 2004 (Xüsusi buraxılış), s.101-110
3. Abdullazadə, F.H. Heydər Əliyev: Siyasi portret. Bakı: 1998. XXI, 115 s.
4. Axundov, A. Naxçıvan sözünün mənşəyi. Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı: 1996, Elm
5. Axundov, A., Əfəndiyev E. Işıqlı adamlar (Naxçıvanın görkəmli adamları haqqında). Bakı: 2000. Hüquq ədəbiyyatı, 480 s.
6. Axundova, E.H. Heydər Əliyev: Şəxsiyyət və zaman. 4 cildə. h. 1, (1923-1969). Bakı: 2007. Ozan, 352 s.

SUMMARY

Mehriban Mahmudova

HEYDAR ALIYEV AND THE HISTORY OF NAKHCHIVAN

This article is about National leader Heydar Aliyev and the history of Nakhshivan. During all periods of his activity, Heydar Aliyev did great work in strengthening the autonomy status of Nakhchivan. During the period when he lived and worked in Nakhchivan AR as well as during the years when he was the President of Azerbaijan, he further expanded the measures he took in the direction of political

and legal strengthening of the autonomous status of Nakhchivan. In short, it can be firmly said that the strengthening of the autonomous status of Nakhchivan is directly related to the name and activity of Heydar Aliyev. The legal reforms carried out in our country under the leadership of the national leader also covered Nakhchivan. In 1995, the Constitution of the Republic of Azerbaijan was adopted, and on its basis, in 1998, a new Constitution of the Nakhchivan Autonomous Republic was prepared and approved. During the years of Heydar Aliyev's leadership of independent Azerbaijan, a period of progress in the development of culture, art and literature began. It was during this period that fundamental work was done for the development and prosperity of these areas in the Nakhchivan Autonomous Republic. The land of Nakhchivan, which was one of the first cradles of world civilization, has always attracted attention with its outstanding students. Heydar Aliyev was closely acquainted with the lives and activities of such historical figures, and did great work to celebrate their anniversaries and perpetuate their names.

Key words: *status, development, aspect, state, country, determination*

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Махмудова

ИСТОРИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И НАХЧЫВАНА

В данной статье рассказывается об истории Общенационального лидера Гейдара Алиева и Нахчывана. Гейдар Алиев во все периоды своей деятельности проделал огромную работу по укреплению статуса автономии Нахчывана. В период, когда он жил и работал в Нахчыванской МР, а также в годы, когда он был президентом Азербайджана, он расширил меры, реализуемые в направлении политико-правового укрепления автономного статуса Нахчывана. Короче говоря, можно твердо сказать, что укрепление автономного статуса Нахчывана напрямую связано с именем и деятельностью Гейдара Алиева. Правовые реформы, проводимые в нашей стране под руководством общенационального лидера, охватили и Нахчыван. В 1995 году была принята Конституция Азербайджанской Республики, а на ее основе в 1998 году была подготовлена и утверждена новая Конституция Нахчыванской Автономной Республики. Период прогресса в развитии культуры, искусства и литературы начался в годы, когда Гейдар Алиев возглавил независимый Азербайджан. Именно в этот период была проделана значительная работа по развитию и процветанию этих территорий Нахчыванской Автономной Республики. Земля Нахчывана, одна из первых колыбелей мировой цивилизации, всегда привлекала внимание своими выдающимися учениками. Гейдар Алиев был близко знаком с жизнью и деятельностью таких исторических деятелей, провёл большую работу по празднованию их юбилеев и увековечению их имен.

Ключевые слова: *статус, развитие, аспект, состояние, страна, детерминация*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVAN

Sədaqət RƏSULOVA

sadaqatrasulova6@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin ölkəmizin inkişafında və tərəqqisində rolu əvəzsizdir. Naxçıvanın inkişafı ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. İlk növbədə ona görə ki, Naxçıvan Azərbaycan xalqına dahi şəxsiyyət – ulu öndər Heydər Əliyev bəxş etmişdir. Ulu öndər Naxçıvana bütün dövrlərdə böyük diqqət yetirmişdir. Ulu öndərin Azərbaycan tarixində rolu əvəzolunmazdır. Tarixdəki şəxsiyyətlərin rolu haqqında bir çox kitab, elmi əsər yazılmışdır. Ulu öndərin həyatı və fəaliyyəti, siyasəti şəxsiyyətlərin tarixdəki rolu haqqında kifayət qədər geniş material verir. Bu böyük şəxsiyyətin rolu o qədər əhəmiyyətli və qiymətlidir ki, bu gün müstəqil Azərbaycan dövləti ulu öndərin siyasəti, cəsarəti, uzaqgörənliyi sayəsində yaşayır və inkişaf edir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Naxçıvan, Naxçıvanın inkişafı, dahi şəxsiyyət*

"Naxçıvanda doğulmağım, ərsəyə gəlməyim, təhsil almağım mənim üçün əzizdir. Azərbaycana rəhbərlik etdiyim zaman Naxçıvanda quruculuq işlərinin görülməsindəki fəaliyyətim də mənim üçün əzizdir. Ancaq mənim üçün bunların hamısından əziz 1990-cı ildən 1993-cü ilə qədər burada sizinlə bir yerdə yaşamağım, işləməyim olubdur"...

Heydər Əliyev

Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələrinin saxlanma yeri olan qədim diyarda dünyaya göz açan, boya-başa çatan gələcəyin böyük dahisi ilk təhsilini də Naxçıvanda alıb, 1939-cu ildə pedaqoji məktəbi uğurla bitirib. Ulu öndərimiz təhsilinin həmin mərhələsini yüksək qiymətləndirərək deyib: "Mən həmişə Naxçıvanda təhsil aldığım illəri xatırlayıram. Bu illər mənim yaddaşımdan heç vaxt silinməyəcək... Mən burada mükəmməl təhsil almışam, özü də elə həvəs və aludəçiliklə oxumuşam ki, sonralar digər ali təhsil müəssisələrində oxumaq mənim üçün çətin olmayıb".

"Mənim həyatımın məqsədi Azərbaycandır, Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətəndaşıdır", – deyən dahi şəxsiyyət Naxçıvan Muxtar Respublikasını erməni təcavüzündən xilas etmiş, blokada şəraitində gələcək inkişafın böyük təməllərini atmışdır.

Ümumiyyətlə, dahi rəhbərin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü nə qədər çətin və mürəkkəb bir zamana təsadüf etsə də, bu dövr Azərbaycanın müstəqillik tarixində çox böyük dəyərə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qəbul etdiyi qərarların tarixi əhəmiyyətindən danışarkən demişdir: "Məhz 1990-cı illərin əvvəllərində Naxçıvanın taleyi həll edilirdi. Əgər o illərdə Heydər Əliyev Naxçıvanda olmasaydı və naxçıvanlılar ulu öndərin ətrafında sıx birləşməsəydilər, Naxçıvanın taleyi çox ağır ola bilərdi. Çünki artıq erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı işğalçı siyasətini başlamışdılar və onların məkrli planlarında Naxçıvanın işğalı da var idi. O vaxt Naxçıvanda vəziyyət böyük çətinliklər

hesabına sabit olaraq qalırdı. O vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyi də Naxçıvana ögey münasibət bəsləyirdi, heç bir yardım etmirdi, əksinə, Naxçıvanda sabitliyi pozmaq və vəziyyəti gərginləşdirmək üçün çox çirkin əməllər edirdi. Ancaq naxçıvanlılar həmişə olduğu kimi, müdrikliyini göstərərək ulu öndərin ətrafında bir yumruq kimi sıx birləşdilər və həm erməni işğalçılarına tutarlı cavab verdilər, onları yerinə oturtdular, həm də Azərbaycanın mərkəzi hökumətinə də öz etiraz səslərini qaldıraraq bildirdilər ki, Naxçıvanda o məkrli ssenari keçməyəcəkdir".

1991-ci il sentyabrın 3-dən Naxçıvandan başlanan müstəqillik yolu ölkə miqyasında davam etdirildi. Beləliklə, tarix üçün qısa zaman ərzində Azərbaycan mühüm nailiyyətlər qazandı. Qısa müddətdə ölkədə baş alıb gedən hərcmərclik və anarxiya aradan qaldırıldı, qanunun aliliyi təmin olundu, hüquqi-demokratik prinsiplərə əsaslanan Konstitusiyamız qəbul edildi, müasir idarəçilik sistemi yaradıldı, vətəndaş həmrəyliyi bərpa olundu, iqtisadi tərəqqini şərtləndirən qlobal layihələr reallaşdırıldı. Sevindirici haldır ki, bu gün ulu öndərimizin siyasi xətti dövlət başçısı tərəfindən uğurla davam etdirilir, Azərbaycan gündən-günə inkişaf edir, beynəlxalq aləmdə mövqeyini daha da gücləndirir, yeni-yeni nailiyyətlərə imza atır.

Muxtar respublikanın əsl xilas və tərəqqisinin yalnız ümummilli liderimizin dühası sayəsində mümkün olduğunu çox yaxşı bilən Naxçıvan əhalisinin təkidli tələbi ilə görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev 1991-ci ilin 3 sentyabrında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə Sədr seçilmişdir. Əlbəttə, tarixin min illərlə ölçülən yaşı müqabilində iki il bir an təsiri bağışlayır. Lakin ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvana rəhbərlik etdiyi iki ilə yaxın müddətdə elə möhtəşəm işlər görmüşdür ki, onlar əhəmiyyət və miqyasına görə neçə-neçə onilliyə örnək ola bilər. Ümummilli Liderimiz Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu qədim diyarı işğal təhlükəsindən qorumuş, onun müdafiə qüdrətini möhkəmləndirmiş, hərtərəfli inkişafı üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirmişdir. Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri kimi möhtəşəm fəaliyyətinin yalnız xronologiyasını sadalamaq cild-cild kitablara sığmaz.

1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda ölkəmizin ictimai-siyasi həyatı, ümumilikdə, isə müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün mühüm rol oynayan Yeni Azərbaycan Partiyasının əsası qoyulmuşdur.

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin böyük məktəbinə çevrilmişdir. Bu elə bir məktəb idi ki, müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik sisteminin konturları, gələcək inkişafın istiqamətləri məhz burada müəyyənləşdirilmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvanda böyük işlər görülsə də, o dövrdə ölkədə hakimiyyətdə olanların bacarıqsızlığı, şəxsi maraqların milli maraqları üstələməsi Azərbaycanı daxildən parçalanmağa, məhv olmağa sürükləyirdi. Torpaqlarımızın ard-arda işğal olunması, yaranmış gərgin ictimai-siyasi hadisələr 1993-cü il iyun ayının əvvəllərində özünün son həddinə çatdı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev çoxşaxəli siyasi fəaliyyətində daha bir tarixi missiyanı - dünya azərbaycanlılarının milli birliyinin ideoloqu, təbliğatçısı və təşkilatçısı kimi çətin, ancaq vacib bir vəzifəni də üzərinə götürdü və onu dövlət siyasətinin əsas tərkib hissəsi kimi daim diqqətdə saxladı. Milli dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə siyasi prinsiplər və milli-mənəvi dəyərlər soydaşlarımızın təşkilatlanmasına çalışan Heydər Əliyevin

simasında vəhdət təşkil etdi: "Mənim üçün hər şeydən üstün mənim milli mənlidir. Milli mənlərim məni həmişə bütün çətin vəziyyətlərdən çıxarıb." Müdrik və tarixi şəxsiyyət kimi "gücümüz birlikdədir" kəlamını istinad nöqtəsi hesab edən ulu öndər 31 dekabr - "Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik günü" ilə əlaqədar fərman imzalayanda çox yaxşı bilirdi ki, soydaşlarımızın təşkilatlanması, diaspor hərəkatının başlanması təkcə ölkənin siyasi-iqtisadi inkişafı deyil, tariximizin, adət-ənənələrimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, dünya xalqlarına tanıtılması baxımından da vacibdir.

Ümummilli Liderin uzaqgörən, müdrik siyasəti nəticəsində dünya sivilizasiyasına, mədəniyyət xəzinəsinə böyük dəhşə bəxş edən, Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan XXI əsrə Avropa xalqları ailəsinin bərabər hüquqlu üzvü kimi qədəm qoydu. Soydaşlarımızın birliyinin təzahürü olan diaspor hərəkatı artıq formalaşmış, mütəşəkkil qüvvəyə çevrilib. Azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşən bu yenilməz qüvvənin məqsəd və vəzifələri aydındır: Güclü diasporun varlığı vətənin qüdrətlənməsinə, daha vacib olan lobbicilik fəaliyyətinin formalaşmasına, Azərbaycanın maraqlarının qorunmasına xidmət edir.

Ulu öndərimiz yüksək vəzifələrdə çalışdığı illərdə də heç vaxt Naxçıvanı unutmayıb, qədim diyarı daim diqqət mərkəzində saxlayıb. Azərbaycanda ilk dəfə hakimiyyətə gələn 1969-cu ilin iyul ayının 14-dən sonrakı dövrdə ölkəmizin, o cümlədən Naxçıvanın inkişafı, gələcəyi ilə bağlı çox mühüm qərarlar qəbul edib.

Ulu öndərimizin "Mən istəyirəm ki, mənim arzum, istəklərim, Azərbaycan dövləti haqqında, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi haqqında və Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan haqqında planlarım yerinə yetirilsin" – arzusunu yerinə yetirən ümummilli liderimizin siyasi kursunun davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvana xüsusi diqqət yetirir, regionun inkişafı üçün mühüm tədbirlər həyata keçirir. 2003-cü ildən ötən dövr ərzində Prezident İlham Əliyevin diqqət və qayğısı ilə Naxçıvanda böyük quruculuq proqramı gerçəkləşdirilmiş, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət müəssisələri üçün yüzlərlə bina tikilmiş, yeni yollar çəkilmiş, istehsal və xidmət sahələri, elektrik stansiyaları yaradılmış, muxtar respublika 100 faiz qazlaşdırılmışdır.

Bu gün Heydər Əliyev siyasi xəttinin uğurla davam etdirilməsi, Vətən naminə çəkilən gərgin əmək və misilsiz əzmkarlığın nəticəsində Azərbaycan və onun Naxçıvan Muxtar Respublikası sürətlə inkişaf edir. Blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanda bütün parametrlər üzrə iqtisadi sabitliyə və davamlı inkişafa nail olunub, daxili imkanlardan səmərəli istifadə edilib, müdafiə, ərzaq və enerji təhlükəsizliyi təmin olunub, sosial layihələrin əhatə dairəsi genişləndirilib.

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin dediyi kimi: "Naxçıvanda görülən işlərlə bir daha tanış olarkən gördüm ki, nə qədər böyük işlər görülür, Naxçıvan rəhbərliyi muxtar respublikanın inkişafı üçün nə qədər böyük sevgi ilə, diqqətlə səylər göstərir". Bütün bunlar Azərbaycanın inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edən Heydər Əliyev yolunun Naxçıvan reallıqlarıdır. Heydər Əliyev günəşi, bütövlükdə, Azərbaycanın və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının böyük sabahlara gedən yollarına gur işıq salır.

Əldə edilən uğurlar bir daha deməyə əsas verir ki, Naxçıvanda Heydər Əliyev siyasi xətti uğurla, sədaqətlə davam etdirilir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tövsiyə və

tapşırıqlarının təxirə salınmadan yerinə yetirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş Dövlət proqramlarının dəqiq icrası, islahatların günün tələbləri səviyyəsində aparılması Naxçıvanın sürətli inkişafını və yüksəlişini şərtləndirir. Bu isə məhz Heydər Əliyevin arzularındakı Naxçıvandır. Gündən-günə çiçəklənən, inkişaf edən, abadlaşan Naxçıvan.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov, M.Y. Azərbaycan ən yeni tarixində. Naxçıvan // Naxçıvan jurnalı, mart, 2004, s.18-27
2. Hacıyev, İ.M. Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrləri // AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri. Naxçıvan: 2006, 4, s.4-13
3. Гасымов, А.Г. Повышение материального благосостояния и культурного уровня трудящихся Нахичеванской АССР, Баку: 1986, с.24

SUMMARY

Sadagat Rasulova

HEYDAR ALIYEV AND NAKHCHIVAN

The role of Heydar Aliyev, the founder of the modern state of Azerbaijan, in the development and progress of our country is invaluable. The development of Nakhchivan is closely connected with the name of great leader Heydar Aliyev. First of all, because Nakhchivan gave a genius personality - great leader Heydar Aliyev - to the Azerbaijani people. The great leader paid great attention to Nakhchivan at all times.

The role of a great leader in the history of Azerbaijan is irreplaceable. Many books and scientific works have been written about the role of personalities in history. The life and activity of the great leader, his policy provide quite a wide material on the role of personalities in history.

Key words: Heydar Aliyev, Nakhchivan, Nakhchivan development, genius

FİLOLOGİYA

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA HUMANİTAR ELMLƏRİN İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Əbülfəz QULİYEV

ebulfez1950@mail.ru

AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət,

Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

Aliyə QULİYEVA

amusali@yahoo.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

1945-ci ilin 27 mart tarixində Elmlər Akademiyasının müstəqil bir qurum kimi təsis edilməsi xalqımızın ictimai inkişafı tarixində mühüm bir hadisə oldu. Elmlər Akademiyası ölkəmizdə ziyalı qüvvələrin formalaşdırılması, qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi işinə sanballı töhfələr vermişdir. Milli Elmlər Akademiyası hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin apardığı geniş miqyaslı islahatların işığında ölkəmizdə müstəqil dövlətçilik ideallarının daha da möhkəmləndirilməsi yollarında şərəflə və məsuliyyətlə addımlamaqda davam edir.

Keçən illər ərzində Azərbaycan elminin ayrı-ayrı sahələri üzrə böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Amma XX əsrin 70-ci illərinə qədər elmi qüvvələr daha çox mərkəz Bakı şəhərində cəmləşmişdi. Ümummilli Lider 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycanda elmin inkişafına dövlət qayğısı daha da artırıldı. Bu qayğı sayəsində 1972-ci ildə regionlarda, o cümlədən Naxçıvanda Elmi mərkəz fəaliyyətə başladı. 2002-ci ildə Ümummilli Lider AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin yaradılması haqqında sərəncam imzaladı. Keçən müddət ərzində Naxçıvan Bölməsində bütün sahələrdə, o cümlədən humanitar elmlər sahəsində xeyli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Məqalədə muxtar respublikada humanitar elmlər sahəsində müstəqillik dövründə əldə edilmiş uğurlar haqqında ətraflı bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *Muxtar respublika, , akademiya, humanitar elmlər*

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyinin geniş qeyd olunması haqqında Sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncamda göstərilir ki, Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai, siyasi və elmi – mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Naxçıvan əsrlər boyu yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətləri ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin və elminin tərəqqisinə töhfələr vermişdir. Məhz muxtariyyət sayəsində doğma Naxçıvanımız müstəqillik illərində daha da inkişaf etmiş, cəmiyyətin bütün sahələrində böyük uğurlar, yeni-yeni nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu baxımdan humanitar elmlərin müstəqillik illərində inkişafı xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaradılması ölkəmizin elm tarixinin şərəfli hadisəsidir. Elmlər Akademiyası ölkəmizdə ziyalı qüvvələrinin

formalaşdırılması, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi işinə sanballı töhfələr vermişdir. Milli Elmlər Akademiyası hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin apardığı geniş miqyaslı islahatların işığında ölkəmizdə müstəqil dövlətçilik ideallarının daha da möhkəmləndirilməsi yollarında şərəflə və məsuliyyətlə addımlamaqda davam edir.

1945-ci ilin 27 mart tarixində Elmlər Akademiyasının müstəqil bir qurum kimi təsis edilməsi xalqımızın ictimai inkişafı tarixində mühüm bir hadisə oldu. Bu elm ocağında bir neçə elm sahəsi, o cümlədən humanitar sahə üzrə Ədəbiyyat və Dil, İncəsənət tarixi institutları yaradıldı. Bu institutlar respublikamızda humanitar elmlərin inkişafında mühüm rol oynadı. Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycanın rəhbəri seçildikdən sonra bölgələrdə elmin inkişafı diqqət və qayğı ilə əhatə olundu. Bu baxımdan 1972-ci ildə Naxçıvan elm mərkəzinin təşkili də ölkəmizin regional elmi inkişafına təkan verdi. Elm mərkəzində daha çox təbiət elmləri, qismən də arxeologiya və etnoqrafiya sahələrinin inkişafına üstünlük verilsə də, folklor topluslarına da diqqət və qayğı göstərilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Naxçıvan bölgəsində təbiət elmləri ilə yanaşı, humanitar elmlərin inkişafına da dövlət qayğısı daha da genişləndi. Belə ki, 1996-cı ildə "Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" simpoziumunun keçirilməsi bu sahədə atılan ilk addımlardan biri oldu. Az sonra ulu öndərin 7 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı ilə yaradılmış AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi regionun elmi inkişafında mühüm rol oynadı. Ulu öndər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin yaradılması ilə bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisində keçirilən müşavirədə demişdir: "Vaxtilə Sovet İttifaqı yarananda, müttəfiq respublikalar yarananda, onların arasında sərhədlər qoyulanda Azərbaycan torpaqlarının bir qismi Ermənistanla verilibdir və bunun nəticəsində də Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazicə Azərbaycanın əsas torpağından aralı düşübdür. Bunların hamısı Naxçıvanın çox ətraflı öyrənilməsinə tələb edir". Bu baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmə göstərilən qayğı beynəlxalq əhəmiyyətə və xüsusi geostrateji imicə malik olan diyarın hərtərəfli öyrənilməsinə, həm də milli mənafe və beynəlxalq tanıtma əhəmiyyəti kəsb edən tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və digər sahələrinin tədqiq edilməsini başlıca zərurətə çevirir.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında bütün digər sahələrlə yanaşı, humanitar sahənin inkişafına da böyük qayğı göstərilir. Qədim Naxçıvan müstəqillik illərində, xüsusilə son iyirmi beş il ərzində hərtərəfli inkişaf yolu keçmiş, ədəbi-mədəni mühitin yeni yüksəlişinə nail olmuşdur. Naxçıvanda milli-mədəni ənənələr sədaqətlə qorunur, eyni zamanda müasir dünya mədəniyyətinə integrasiya da sağlam əsaslar zəminində həyata keçirilir. "Naxçıvan Muxtar Respublikasında ədəbi-mədəni həyatın müxtəlif sahələrinin dünəni və bu gününü əks etdirən fundamental, ensiklopedik nəşrlərin hazırlanması, 2012-ci ilin "Milli dəyərlər ili" kimi qeyd olunması, xalq yaradıcılığı günlərinin keçirilməsi, mədəni-mənəvi sərvətlərimizin hərtərəfli şəkildə üzə çıxarılması, tanıtılması, qorunması, öyrənilməsi sahəsində görülən çoxşaxəli işlər hər bir vətəndaşın qəlbində qürur və minnətdarlıq duyğusu oyadır".

Bütün bunlara görə regionun maddi və mənəvi sərvətlərini daha effektiv şəkildə öyrənmək akademiyanın Naxçıvan bölməsinin 6 elmi-tədqiqat müəssisəsi qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur. Bu elmi-tədqiqat institutlarından biri də İncəsənət, Dil və

Ədəbiyyat İnstitutudur. 7 şöbəsi olan bu institutda bölgənin ədəbi və folklor mühitinin, onomastik mənzərəsinin, dialekt və şivələrinin, teatr və musiqi həyatının, incəsənət aləminin öyrənilməsi əsas istiqamətlər kimi fəaliyyət göstərir. 2003-cü ilin əvvəllərində bu institut ikisi elmlər namizədi olmaqla 4 elmi işçi ilə fəaliyyətə başlamış, sonrakı dövrlərdə bu sayı 20-yə qədər artmışdır. Keçən dövr ərzində Naxçıvan Bölməsində humanitar elm sahələri əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş, müvafiq sahələrin araşdırılması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür.

İnstitutun aparıcı tədqiqat sahələrindən biri olan Naxçıvan ədəbi mühiti çox zəngin ədəbi ənənələrə malikdir. Bu mühitdə Əziz Şərif, Məmmədcəfər Cəfərov, Abbas Zamanov, İsa Həbibbəyli kimi görkəmli elm adamları yetişmişdir. Qeyd edək ki, muxtar respublikamızda bölmənin də hər il mütəmadi şəkildə fəal iştirak etdiyi Cəlil Məmmədquluzadə və Hüseyn Cavid günləri keçirilməkdədir. Həmin istiqamətdə bu böyük mütəfəkkirlərin ədəbi irsi geniş şəkildə araşdırılmış və "Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti", "Hüseyn Cavid: taleyi və sənəti", "Ərtoğrul Cavid: taleyi və sənəti" kitabları ərsəyə gəlmişdir. Bundan əlavə, Ali Məclisin sərəncamları əsasında bu torpağın görkəmli yetirmələri olan Nemətullah Naxçıvani, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Məhəmmədağa Sidqi, Eynəli bəy Sultanov, Məmməd Araz, İslam Səfərli, Hüseyn İbrahimov yaradıcılığı milli ideologiyamızın tələbləri səviyyəsində tədqiq olunmuş, bir sıra klassiklərin əsərləri toplanaraq nəşrə hazırlanmış, ilk dəfə müasir ədəbi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, Mövlana Cəlaləddin Ruminin 3 cildlik "Məsnəvi" kitabı, Nemətullah Naxçıvaninin yenə 3 cildlik "Əl-fəvatiḥ-ül ilahiyyə vəl- məfatiḥül-qeybiyyə" əsərləri dilimizə tərcümə edilərək nəşr edilmişdir. Eyni zamanda akademik İsa Həbibbəylinin C.Məmmədquluzadəyə və naxçıvanlı müasirlərinə həsr olunmuş fundamental tədqiqatları ədəbiyyatşünaslığımızı zənginləşdirən qiymətli əsərlər muxtar respublikada humanitar elmlərin inkişafına göstərilən diqqət və qayğının bariz təzahürü kimi diqqəti cəlb edir.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlının yubileyi ilə əlaqədar Kəngərli rayonunun Şahtaxtı kəndində Şahtaxtinskilər muzeyi, M.Sidqinin yubileyi ilə əlaqədar Ordubad şəhərində M.Sidqinin ev-muzeyi, M.Arazın yubileyi ilə əlaqədar Şahbuz rayonunun Nursu kəndində M.Arazın ev-muzeyi açılmışdır. Son illərdə ərsəyə gəlmiş "Nuhçıxandan Naxçıvana", "Şərq qapısı" və Naxçıvanda ədəbi mühit", "Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri", "Naxçıvanlı yazıçılar və "Məktəb" jurnalı", "Naxçıvan aşiq ədəbi mühiti", "Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi: Seyid Səbri" və s. monoqrafiya və kitablar Naxçıvan ədəbi mühitinin daha geniş şəkildə öyrənilməsi işinə böyük xidmət nümunəsi sayılmalıdır. Həmçinin Naxçıvan elm adamlarımızın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə birlikdə "Naxçıvan ədəbi mühiti" adlı irihəcmli monoqrafiya üzərində işi başa çatmaq üzrədir.

Naxçıvan qədim bir diyar kimi çox zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsinə, folklor ənənələrinə sahibdir. Təsədüfi deyildir ki, diyarımızda 2009-cu ildən etibarən hər il Novruz bayramı şənliklərində xalq yaradıcılığı günləri keçirilir. 2012-ci il "Milli dəyərlər ili" elan edilmiş və bu tədbirlər Naxçıvan folklor mühitinin institutda geniş miqyasda öyrənilməsi işinə təkan vermiş, "Naxçıvan folklor antologiyası" çoxcildliyinin nəşri geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Şərur yallılarının öyrənilməsi haqqında qarşıya qoyulan vəzifəyə uyğun olaraq institutun Folklorşünaslıq şöbəsində bu istiqamətdə səmərəli

tədqiqat işi aparılmış və "Köçəri yallısı" adlı kitabın nəşri qədim xalq oyunlarının, rəqslərimizin öyrənilməsinə layiqli töhfə olmuşdur.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaranmasına çox borcludur. Belə ki, akademiya təşkil olunduqdan az sonra, keçən əsrin 50-ci illərində akademiyanın Dil və Ədəbiyyat İnstitutu bir neçə il muxtar respublikanın yaşayış məntəqələrinə dalbadal ekspedisiya göndərmiş, bölgənin dialekt və şivələrinə aid xeyli material toplanmışdır. Amma təəssüf ki, bir müddət bu işdə fasilə yaranmışdır. Naxçıvan Bölməsi yaradıldıqdan sonra bu sahə canlandırılmış, institutun Dilçilik şöbəsi qarşısında Naxçıvan dialekt və şivələrini əsaslı surətdə yenidən elmi şəkildə tədqiq etmək vəzifəsi qoyulmuşdur. Keçən müddət ərzində şöbənin əməkdaşları vaxtaşırı əraziyə elmi ekspedisiya təşkil etmiş, xeyli miqdarda dialekt materialı toplamış, bu materialları kameral şəkildə öyrənmişlər. Artıq bu tədqiqatın bəzi nəticələri kitab və monoqrafiya şəklində nəşr edilmişdir. Belə ki, "Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti", "Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası", "Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi məsələləri", "Culfa şivələrinin fonetikasi", "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası" kimi dəyərli tədqiqat işləri işıq üzü görmüşdür. Eyni zamanda alimlərin Türkiyə və Almaniya nəşriyyatlarında işıq üzü görmüş "Naxçıvan dialekt və şivələri" adlı türkcə monoqrafiya (Naxçıvan ağzı), "Naxçıvan ağızlarının söz varlığı", "Ortak türk kultüründə Naxçıvan ağızları", «Фразеология Нахчыванского диалекта» kimi əsərləri beynəlxalq miqyasda elmi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə muxtar respublikanın digər elm və təhsil ocaqlarının alimləri də dialekt və şivələrimizin tədqiqi ilə məşğuldurlar. İndi tədqiqatçılar qarşısında Naxçıvan Muxtar Respublikasının qonşuluğundakı Cənubi Azərbaycana və Şərqi Anadoluya aid dialekt və şivələri öyrənmək vəzifəsi də dayanmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, bu sahədə bir fəlsəfə doktoru, bir elmlər doktoru dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Bu baxımdan "Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi" və "Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri" monoqrafiyalarının nəşri də diqqətəlayiq hadisə sayıla bilər.

Məlumdur ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan türk oğuz yurdu Naxçıvanın 5000 illik şəhər mədəniyyəti olmuşdur. Bu diyarın qədim toponimləri özü də bir tarixdir. Tariximizi, mədəniyyətimizi mənimsəmək, öz adına çıxmaq istəyən xain qonşularımız bu yer adlarının güya erməni mənşəli olduğunu iddia etmişlər. Məhz bölgənim toponimik mənzərəsini dərinlən öyrənmək, saxta erməni iddialarına tutarlı və elmi şəkildə cavab vermək üçün institutda Onomastika şöbəsi yaradılmışdır. Həmin şöbənin əməkdaşları həm elmi, həm siyasi cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olan araşdırmalar həyata keçirmiş, bu sahədə bir sıra monoqrafiyalar nəşr edilmişdir. Bu baxımdan "Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi", "Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən", "Naxçıvan makrotoponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri", "Naxçıvan oronimləri", "Naxçıvan hidronimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri" kimi monoqrafiyalar Azərbaycan toponomika elmini nəzəri-təcrübi cəhətdən zənginləşdirməkdə özünəməxsus rol oynayır.

İnstitutumuzda sənətsünaslıq məsələləri də geniş şəkildə tədqiq olunur. Bu baxımdan teatrşünaslıq məsələlərinin tədqiqi xüsusi yer tutur. Naxçıvan teatrının qədim tarixi vardır. Təsədüfi deyildir ki, 2008-ci ildə bu mədəniyyət ocağının 125 illiyinin qeyd olunması

haqqında imzalanmış sərəncam və tədbirlər planı əsasında muxtar respublikada bu əlamətdar hadisə geniş şəkildə qeyd edilmişdir. Naxçıvanın elm adamları, institutun əməkdaşları da bu sahədə öhdələrinə düşən vəzifəni layiqli şəkildə yerinə yetirmişlər. Belə ki, "Naxçıvan teatr salnaməsi", "Naxçıvan teatrının intibah dövrü", "Naxçıvan teatri müstəqillik illərində", "Cavid poeziya teatri" adlı fundamental kitabların nəşr teatrşünaslığın inkişafına mühüm töhfə olmuşdur.

Sənətşünaslığın digər bir istiqaməti, kadr problemi olmasına baxmayaraq rəssamlıq sahəsində digər qurumların, eləcə də İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun apardığı işlər də diqqəti cəlb edir. Naxçıvanda rəssamlıq sənətinin şanlı tarixi vardır. Azərbaycan realist rəssamlığının banisi Bəhruz Kəngərlinin 110 və 120 illiyi haqqında Ali Məclisin sərəncamları əsasında görkəmli rəssamın yaradıcılığı dərinlən araşdırılmış, Naxçıvanda Bəhruz Kəngərli muzeyi yaradılmış, böyük fırça ustasının adını daşıyan rəssamlar parkı salınmış, orada tunc heykəli ucaldılmış, "Bəhruz Kəngərli: taleyi və sənəti", "Bəhruz bəy Kəngərlinin taleyi" kitabları nəşr edilmişdir. Eyni zamanda bu torpağın yetirmələri Şamil Qaziyev və İbrahim Səfiyev kimi görkəmli fırça ustalarının muxtar respublikada yubileyləri qeyd edilmiş, onların mədəni irsi tədqiq olunmuş, "İbrahim Səfi: albom-kataloq" kitabı nəfis şəkildə nəşr edilmişdir.

Muxtar respublikada "Naxçıvanın milli geyimləri" kitabı nəşr olunmuş, xalçaçılıq sənətinin inkişafına göstərilən diqqət və qayğı sayəsində Xalçaçılıq muzeyi yaradılmış, Xalça istehsalı emalatxanası təşkil olunmuş, "Naxçıvan xalçaları: ənənə və müasirlik" fundamental kitabı nəşr edilmiş, xalçalar və memarlıq abidələri üzərindəki ornamentlər tədqiq edilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən elm adamları bölgənin ədəbi-mədəni mühitinin tarixini, yetirmələrinin irsini, folklorunu, dialekt və şivələrini, müxtəlif sənət sahələrini və s. geniş şəkildə öyrənməklə yanaşı, filologiyanın, sənətşünaslığın və digər humanitar elmlərin başqa problemlərinə də diqqət yetirmiş, dəyərli tədqiqatlar aparmışlar. Xüsusən qədim türk yazılı abidələrinə, onomastikasına, ədəbi dil məsələlərinə, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə, ədəbi əlaqələrə dair ölkəmizdə aparılmış diqqətəlayiq tədqiqatlar sırasında Naxçıvandakı elm adamlarının əsərləri də özünəməxsus yer tutur.

Naxçıvandakı humanitar elmlərin nümayəndələri artıq respublikada tanınmış mütəxəssis kimi qəbul edilir. Bu elm adamlarının bir neçəsi Bakıda dissertasiya şurasının, əlaqələndirmə şuralarının, sanballı elmi jurnalların redaksiya heyətlərinin üzvü olaraq fəaliyyət göstərir, opponent olaraq gənc kadrların hazırlanmasında iştirak edirlər. Kadr hazırlığı bölmənin, institutun qarşısında duran gündəlik işlərdən biridir.

1997-ci ildə dövlət universitetində Naxçıvanda humanitar elmləri əhatə edən ilk dissertasiya şurası fəaliyyətə başlamışdır. Bu dissertasiya şurasının kadr hazırlığı sahəsində böyük rol oynamışdır. Belə ki, indiyə qədər bu dissertasiya şurasında 160-dan artıq dissertasiya işi müdafiə edilmiş, filologiyaya aid onlarla gənc kadr hazırlanmışdır.

Naxçıvan diyarında elmin inkişafı həmişə dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, Naxçıvan Muxtar Respublika Ali Məclisinin VI çağırış I sessiyasında Ali Məclisin Sədri demişdir: "Bundan sonra da muxtar respublikada elm və təhsilin inkişafı əsas istiqamət kimi götürüləcəkdir. Tədqiqatların əhatə dairəsi genişləndirilməli, Naxçıvan elmi mühitinin beynəlxalq aləmə integrasiyası sürətləndirilməlidir". [VI çağırış I sessiya].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan Bölməsində, eləcə də əməkdaşı olduğum elmi qurumda xarici ölkələrdə elmi məqalə nəşr etdirmək, beynəlxalq əlaqələri daha da genişləndirmək üçün bütün qüvvələri səfərbər etməyə səy göstərilir. Son dövrlərdə İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu ilə Türkiyə Respublikasındakı Türk Dil Qurumu təşkilatı və Şimali Makedoniya Respublikasındakı "Vizion" Universiteti arasında əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanması beynəlxalq elmi əlaqələrin daha da genişləndirilməsinə təkan verəcəyinə böyük ümid bəsləyirik.

Beləliklə, AMEA-nın 75 illiyi çərçivəsində muxtar respublikada humanitar elmlər dövlətin diqqət və qayğısı ilə yüksək templə inkişaf etməkdə və irəliləməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. VI çağırış NMR Ali Məclisinin I sessiyasında qəbul olunmuş fəaliyyət proqramı. Naxçıvan: 2020, s.10
2. Həşimli, H. Görkəmli şəxsiyyətlərin yubileylərinin qeyd olunması mədəni irsə qayğının parlaq təzahürüdür. "Şərq qapısı" qəzeti, 11 mart 2016
3. Qasimov, R. AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi ulu öndər Heydər Əliyevin yadigarıdır. Xalq q. 11.IV 2015, №171

SUMMARY

Abulfaz Guliyev, Aliya Guliyeva

ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF THE HUMANITIES IN NAKHCHIVAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

The founding of the Academy of Sciences as an independent institution on March 27, 1945 was an important event in the history of the social development of our nation. The Academy of Sciences has made significant contributions to the formation, preservation and strengthening of intellectual forces in our country. Currently, the National Academy of Sciences continues to step forward honorably and responsibly in the light of the large-scale reforms carried out by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, in the ways of further strengthening the ideals of independent statehood in our country.

Over the past 75 years, great achievements have been made in different fields of Azerbaijani science. But until the 70s of XX century, scientific forces were mostly concentrated in the central city of Baku. After the national leader came to power in 1969, the state care for the development of science in Azerbaijan was further increased. Thanks to this care, in 1972, the Scientific Center began to operate in the regions, including Nakhchivan. In 2002, the national leader signed a decree on the establishment of the Nakhchivan Branch of ANAS. Over the past period, considerable achievements have been made in all fields, including the field of humanitarian sciences, in the Nakhchivan section. In the article, the successes achieved in the field of humanitarian sciences in the autonomous republic during the period of independence are discussed in detail.

Key words: Autonomous republic, academy, humanitarian sciences

РЕЗЮМЕ

Садагат Гасанова

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В НАХЧЫВАНЕ В ГОДЫ СУВЕРЕНИТЕТА

Важным событием в истории общественного развития нашего народа стало учреждение 27 марта 1945 года академии наук как самостоятельного учреждения. Академия наук внесла весомый вклад в дело формирования, сохранения и укрепления интеллектуальных сил в нашей стране. Национальная Академия Наук в настоящее время в свете проводимых президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым широкомасштабных реформ продолжает с честью и ответственностью идти по пути дальнейшего укрепления идеалов независимой государственности в нашей стране.

За прошедшие 75 лет были достигнуты большие успехи в отдельных областях азербайджанской науки. Но до 70-х годов XX века научные силы были сосредоточены в основном в Баку. После прихода к власти в 1969 году общенационального лидера государственная забота о развитии науки в Азербайджане была усилена. Благодаря этой заботе в 1972 году в регионах, в том числе в Нахчыване, начал функционировать научный центр. В 2002 году общенациональный лидер подписал распоряжение о создании Нахчыванского отделения НАНА. За прошедший период в Нахчыванском отделении были достигнуты значительные успехи во всех областях, в том числе в области гуманитарных наук. В статье подробно рассказывается об успехах, достигнутых в период независимости Автономной Республики в области гуманитарных наук.

Ключевые слова: Автономная Республика, Академия, гуманитарные науки

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ: DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ (TƏRANƏ ARİFQIZININ YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Sədaqət HƏSƏNOVA

sedaqethesenova@ndu.edu.az

sedagethesenova@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Hər bir söz sənətkarı ədəbi aləmə qədəm qoyandan dilimizə də xidmət edir. Bu elmlərin hər ikisinin qaynağı söz olduğundan bu, təbiidir. Naxçıvan ədəbi mühiti uzun yüzilliklərdən, minilliklərdən bəri inkişaf edən, hər bir inkişaf mərhələsində uğurlar qazanan və uğurları ilə öyünməyə haqlı olan Azərbaycan ədəbi mühitinin layiqli bir hissəsidir. Naxçıvan ədəbi mühitinin də tarixi uzaq keçmişlərə dayanır. Tarixdən bəllidir ki, Naxçıvanda böyük bir Naxçıvanilər nəslı olmuşdur. Bu nəsil alimləri, şairləri, siyasət adamları, dövlətçilik xidmətləri ilə seçilmişlər. Bu ənənə indi də davam edir. Çağdaş dövrümüzdə də Naxçıvan ədəbi mühitində bir çox söz sənətkarları vardır. Onlardan biri də Təranə Arifqızıdır. Onun yaradıcılığını izlədikcə çox sayda yeniliklər müşahidə edirik.

Əlinə qələm alıb hisslərini, duyğularını şəra, sənətə çevirənlər insanların mənəvi ehtiyaclarını ödəməkdə seçilir. Belə ki, bütün zamanlarda mənalı sözə maraq olmuşdur. Mənəvi aləminin inkişafında xüsusi rola malik olan söz ürəkdən gələndə təsiri əvəzənilməz olur. Təranə Arifqızının da sözləri belədir. Onun şeir dilindəki fərqli bənzətmələr, sözlərin yeni məna qatlarında işlənməsi şairənin fərdi üslubunu müəyyənləşdirir.

Təranə Arifqızı sözə dəyər verən, onun qiymətini bilən və dərk etdirən qələm sahiblərindəndir. Onun yaradıcılığında yeni yaranmış ifadələrə rast gəlirik ki, bu, ədəbi-bədii dilimizin zənginləşməsində şairənin mövqeyini üzə çıxarır. Bundan başqa, Təranə Arifqızının dilində çox dərin və seçkin təzadlarla qarşılaşırıq ki, onlar müəllifin bədii təfəkkürünün dərinliyini təsdiq edir. Dil və üslub xüsusiyyətləri göstərir ki, Təranə Arifqızı Naxçıvan ədəbi mühitinin layiqli üzvlərindəndir.

Açar sözlər: söz, dil, üslub, ifadə, bədiiilik

Giriş

Söz sənətkarlarının yaradıcılığı üzərində linqvistik araşdırmaların aparılması zəruri məsələlərdəndir. Belə ki, bu prosesdə, bir tərəfdən, yaradıcılığı təhlilə cəlb olunan yazarın yaşadığı dövrdə ədəbi dilin inkişafı öyrənilir, digər tərəfdən müəllifin dilin imkanlarından istifadə səviyyəsi, ədəbi dilimizdəki mövqeyi üzə çıxır. Bu anlamda, Naxçıvan ədəbi mühitində imzası tanınan Təranə Arifqızının yaradıcılığının dilçilik elmi baxımından tədqiqata cəlb edilməsi aktuallığı ilə seçilir.

Material və metodlar

Araşdırmanın materialını dilçilik elmi ilə bağlı nəzəri məlumatlar və Təranə Arifqızının yaradıcılıq nümunələri təşkil edir. Məqalədə təsviri, qarşılaşdırma və müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Əldə olunan nəticələr

Təranə Arifqızı Azərbaycan poetik dilinin bədii imkanlarını üzə çıxarmağı bacarır. O, poetik fikirlərin dərinliyi ilə yeni düşüncə və münasibətlərə yol açır.

Təranə Arifqızının dilində misradaxili təzadlar çox işlənir və bu, bədiilik baxımından əhəmiyyətlidir.

Təranə Arifqızı söz və ifadələrdən yerində istifadə etməklə onların potensial imkanlarını ortaya qoya bilir.

Təranə Arifqızının dilində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də onun atalar sözləri və məsəllər üzərində poetik əməliyyat aparmaqla onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etməkdir.

Müzakirə

İnsanın mənəvi sərvət olan sözə hər zaman ehtiyacı vardır. Gözəl sözlər müdrik ağılların səsidir. İnsanların mənəvi həyatında sözün misilsiz rolu vardır. Xüsusilə də şair sözü müqəddəsdir, onun şöhrəti əbədidir. Bu mənada, sanballı sözləri, mənalı fikirləri ilə insanlara ilahi zövq yaşadan söz ustalarına borcluyuq. Söz deyənlərdən biri də Naxçıvan ədəbi mühitində artıq imzasını təsdiq etmiş Təranə Arifqızıdır.

Təranə Arifqızı bədii sözün həyəcanını yaşayan və yaşadan qələm sahiblərindəndir. O, şeir dilinin tükənməyən bədii imkanlarını ortaya qoymağı bacaran, rəvan ifadələri ilə diqqəti çəkən söz adamı kimi əsərlərində yeni düşüncə və münasibətlərə yol açır:

Üzür ruhun gəmisini
dünyanın boş üzünə.
Qəddarlıqla yoğrulmuş
bir az da xoş üzünə [Arifqızı, T., 2021, s.10].

Şairənin xalq müdrikliyinin əks-sədası çökmüş əsərlərində gözlənilməz bədii üslub kəşfləri ilə qarşılaşırıq. Onun əsərlərini oxuduqca inanırsan ki, şeirlər müəllifinin ürək tarixidir. Sevgi dolu şair ürəyi narahat duyğularını, bəzən reallaşmayan ümidlərini, çox vaxt xəyal olaraq qalan arzularını misra-misra, bənd-bənd oxucularla bölüşür. Və düşünürsən ki, gözəl sözlər gözəl hisslərdən, yüksək fikirlər böyük sarsıntı və sevinclərdən yaranır:

Çatmadı nəfəsi misralarımın
Səni bənd-bənd, sökə-sökə çıxara...
Yıxa ürəyimdən qadağaları,
Şeirtək doğula, ölə, çıxara...[Arifqızı, T., 2021, s.12].

Şeirlərin dilindəki bədii-emosional zənginlik söz və kəlamı insanın içində ucadan səsləndirir. Bədii dilin füsunkarlığı, axıcılığı seçkin bir musiqi təsiri bağışlayır, poetik möhtəşəmlə misradaxili təzadlar yaradılır:

Nə fərqi?..ölməsən də,
ağıllı bir dəlisən- 10

Pis olub ucalımmı?
yaxşı olub itimmi?
Yoxsa qarağac kimi
Mən arada bitimmi? [Arifqızı, T., 2021, s.19].

Söz hər bir varlığı canlandırmaq qüdrətinə malikdir. Işıqlı sözlər, bədii pafos duyğu və düşüncələr arasında körpü salır. Ürəklərin səsi, sözü ilə canlanan düşüncələr, dərin fikirlərdən doğan hisslər misralara tökülür:

Qəlbimin səsinə dinlədiyim gün
Ağlımdakı qəzəb kar etdi məni [Arifqızı, T., 2021, s.11].

Bu misraların məna dərinliyi və bu dərinlik qədər də gizli bədii təzadı, duyğuların təlatümünü poeziyanın tükənməz enerjisini, sevgi kamilliyini dərk edənlərdə heyranlıq hissi yaradır. Bu sözləri eşidən insanın təkcə qulaqları sevinmir, ürəyi məftun olur. Yuxarıdakı misraların təlqin etdiyi məna yükü haradansa adama tanış gəlir. Möhtəşəmliyi və gerçəkliyi ilə fərqlənən bu düşüncənin təsiri təkcə Təranə Arifqızını söz deməyə vadar etməyib. Bu fikirlə ilk dəfə Xalq şairi Rəsul Rzanın qələmində tanış olur. O, bir zamanlar deyirdi ki:

Anladım, ağlımı sənə unudan,
Qəlbimin bu işdən yoxmuş xəbəri.

Sonra bu fikirlə Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında qarşılaşırıq:

Yaman darıxmışam, bu nədir yenə
Ağlım sağa baxır, ürəyim sola [6].

Ağilla ürəyin tən gəlməməsi, ağılın idraka, ürəyin isə hisslərə önəm verməsi məsələsinə Naxçıvan ədəbi mühitində də münasibət vardır. Məsələn, Əbülfəz Muxtaroglu deyir:

Ağlım yenə ürəyimə allandı,
Vuruldu bir yeniyetmə gözələ.
Nəfəs dəydi, gül yanaqlar allandı,
Gördüm, vallah, düşməz belə göz ələ [Həsənova, S. 2017, s.348].

Ağilla ürəyin bir olmaması, göründüyü kimi, Təranə Arifqızının qələmində özünəxasdır, fərqlidir. "Qəlbə qulaq asana ağılın qəzəblənməyi" şeir dilində yeni və uğurlu ifadələrdəndir. Təranə Arifqızı təsdiq edir ki, bütün dünyanı, dünyadakı hər bir hadisə, insan və onun düşündükləri poeziya hadisəsinə çevrilə bilər. O, sözlərinin fikirləri kimi gözəl olmasını təmin etmək üçün dildən istifadə meyarlarına diqqət edir ki, estetik gözəlliyin əsasında da bu dayanır.

Addım-addım öldüm sənə çatınca,
Yolların ürəyini sevdi ürəyim [Arifqızı, T., 2021, s.12].

Bir qapı dalında ruhun ağlaya,
Bir qapı dalında ruh həsrət çəkə...
Kiminsə qəlbində ovunmaq üçün
Titrəyə içində ah həsrət çəkə [Arifqızı, T., 2021, s.13].

Bəzən şairlərin düşündükləri qeyri-adi görünür. "Xarici aləmdən alınan hissi-psixoloji təsir şairin daxili aləminə qapanıb qalır: o, şair qüdrəti ilə yeni qüvvə alıb digər insanlara yönəldilir, insanlar öz əhatələrində birbaşa duya bilmədiklərini şair qüdrəti ilə qəbul edirlər" [Seyidov, Y., 1983, s.280]. Bu duyğuları çatdıran bəzən adi gözlə baxdığımız sözlərdir. Yaradıcılıq prosesində sözdən düzgün istifadə aparıcı məsələdir.

Kimsəsiz adaların
qovulmuş sakiniyəm...
Üç nöqtədə yaşayan
nidanın hakimiyəm [Arifqızı, T., 2021, s.10].

Azərbaycan ədəbi-bədii dilində sözün, fikrin davamı, kiməsə yönləndirilən eyham, nəyisə deməkdən utanmaq, hansısa səbəbdən deyə bilməmək və ya deməyə söz tapmamaq kimi çox sayda anlamları olan üç nöqtə Təranə Arifqızının dilində tez-tez müraciət edilən durğu işarəsidir. Lakin sözsüz ki, şairə üç nöqtəyə adi işarə kimi yanaşmır, ondan müxtəlif düşüncələrin ifadəçisi kimi istifadə edir. Azərbaycanda qrammatik mövzuları bədiiləşdirmək məsələsində böyük uğuru olan Qabil "Üç nöqtə" adlı şeirində bir dilçi alim mövqeyində dayanaraq bu işarənin mənalarını açmışdır. O, üç nöqtəni "arifə bir işarə", "uzun-uzun mətləblərin qıçası", "üzr, ifşa, ibarə", "söz tapmayanda dada yetən vasitə", "incə mətləb kodları", "açılmağa ehtiyacı olan qıfılənd", "bir məktəb açarı", "him-cim", "qaş-göz", "qazdan ayıq xəbərdar", "dilə gəlməz söz", "mənalara açması", "təxəyyülün uçması", "etiraf", "xəyanət" anlamlarında işlənən qüdrətli bir dilişarəsi kimi dəyərləndirir. Qabilin şeirinin mətnində aşağıdakı misralar da diqqəti cəlb edir:

Ömür yolu düz önündən keçər hey,
Baxıb-baxıb dolan gözdü üç nöqtə.
Xatirələr bulağından içər hey,
Gözü yolda qalan gözdü üç nöqtə [Qabil, 2004, s.48].

Təranə Arifqızının dilində üç nöqtənin xəyanətdən başqa digər mənalarının hamısına rast gəlirik. Söz və ifadələr məzmunun çatdırılmasında aparıcı rola malik olsa da, dildə adi bir işarənin də əhəmiyyəti göz önündədir. Ən kiçik hesab edilən dil vahidlərinin maraqlı işlənmə məqamları, şairanəlik məharəti onun mükəmməl dil və üslub keyfiyyətlərinə yiyələndiyini, estetik zövqlərin bolluğuna imkan yaratdığını göstərir. "Zövqü zorakılıqla ələ almaq olmaz – ona məhz yol tapmaq lazımdır. Zövq isə həmişə dəyişir, onu təmin etmək üçün şeir də öz ifadələrini, obrazlarını donmuş halda saxlaya bilmir. Onlar da təzələnməlidir, zövqün məcrası ilə axıb yenilənməlidir" [Hacıyev, T., 1990, s.33].

Dil duyumu güclü olan Təranə Arifqızı ana dilinin dadını-duzunu daddıra-daddıra özünəməxsusluğunu tamamlayır.

Mən özüm kimiyəm, özüm olandan
Bəzən yaxam keçir tanış sözlərə...
Kor da tutduğunu buraxmayantək
Çəkir yad paltarları aşiq gözlərə [Arifqızı, T., 2021, s.26].

Əslində, Təranə Arifqızı həmişə özü olub, hər zaman özünü yazıb. Onun obrazlı düşüncələrin izləri görünən əsərlərində keçəkliyə münasibət təbii lövhələrlə canlandırılır. Şairənin daxili aləmi bütün varlığı ilə üzə çıxır, ruhunun səsi eşidilir.

Cavabsız qoyma sən suallarımı,
İndi hər bir sözə cavab tapılır.
İndi səhv edən dil uzundu,
İndi hər günahı savab tapılır [Arifqızı, T., 2021, s. 27].

Hadisələrin şair qəlbindəki əks-sədası şeir dili ilə təqdim olunanda söz poeziya faktına çevrilərək təsirli və nüfuzlu olur. Belə əsərlərin səslənməsi də adama xoş gəlir. Doğrudan da, dilimizin akustik gözəllikləri mənə gözəllikləri qədər təsirlidir. Gözəl səslənmə keyfiyyətindən məhrum olan şeir isti münasibətlərlə qarşılanma bilməz, oxucunun soyuqqanlılığına səbəb olar.

Boğazımda düyünlənən
Sözümə açar gələsən.
Uzun bir yolun sonunda
Qapıma naçar gələsən [Arifqızı, T., 2021, s.28].

Fikirləri sözlərlə əyaniləşdirmək, duyğuları sənət faktına çevirmək poetik çəkisinə görə seçilən söz və ifadələri təqdim edir və bu prosesdə şairə poetik aləmə doğma olan fikirlərdən daha çox öz orijinal poetik qənaətlərini canlandırır və ruhun yaradıcı gücünü hiss edirsən. Dilimizin daxili mahiyyəti beləliklə üzə çıxır:

Gündüzləri gecə gedən
Hər addımı heçə gedən,
Hara gedən, necə gedən
Sözümdən xəbərin varmı? [Arifqızı, T., 2021, s.34].

Təranə Arifqızının hissləri yerindən oynadan, duyğuları tərpədən əsərləri insanı düşündürür, şüura təsir edir, dərk etdirir və oxucunu həyata bağlayır.

Gülüşündə ələmiylə,
Taleyinin sələmiylə.
Ağrıların qələmiylə
Öz şəklini çəkən qadın [Arifqızı, T., 2021, s. 31].

Burada bədii təzadın yüksək dərəcədə dərinliyi təəccüb doğurur. Heyranedicə poetik detallar, bədii rənglərin tündləşməsi sözlərə poetik təsir göstərmək iqtidarı qazandırır və adi sözləri mənə dərəcəsinə yüksəldərək onlara yeni əlavə məzmun qazandırır. Dilin poetik mahiyyətinə nüfuz etmək istedad səviyyəsi ilə bağlıdır. Söz və fikirlərin bədii çəkisini artıran da məhz budur.

Aylar keçib, il dolanıb,
Saz üstündə tel yatmışam.
Bəlkə yolun düşər deyə,
Qapıya dəmir atmışam [Arifqızı, T., 2021, s.28].

Müdrək bir ulu xalqın deyimləri nə qədər də gözəlliklə bədiiləşdirilib. Qonaqsevər xalqımız arzu edilən, lakin çoxdandır gəlməyən bir adam haqqında "ayağının altına dəmir atmaq" ifadəsini işlədir. Adət-ənənələrimizdə hətta belə bir qonağın ayaqlarının altına dəmir (ərsin) atıldığından da şahidiyik. Bundan başqa, Təranə Arifqızı xalqımızın müdrəklik qaynağı olan atalar sözləri və məsəllərindən də yaradıcı şəkildə istifadə edir:

Bazar köhnə, həmində,
qoyma təzə nırx, adam [Arifqızı, T., 2021, s.15].

Buradakı "adam" xitabı Ramiz Rövşənin "atam balası" müraciəti qədər təsirlidir. Bu baxımdan, aşağıdakı şerin dilində işlənən "qardaş" xitabı da bədiilik ifadə edir:

Kimi od söndürüb küllə oynayır,
Kimi çiçək dərir, küllə oynayır,
Kiminin başında güllə oynayır,
Hanı bu dünyanın yiyəsi, qardaş?

Çoxdu onun qaragözlü korları,
Darı dələn qulaqlıdı karları,
Yoxsulluğu minib çapır varları,
Hanı bu dünyanın yiyəsi, qardaş? [Arifqızı, T., 2021, s.66].

Təranə Arifqızının yaradıcılığında şəriyyətin daxili bəzəyi kimi yerinə düşən təkrarlar poetikləşdirmə vasitəsi kimi şeir dilinə layiq ifadələrin səviyyəsində dayanır. İstedadla işlənən sözlər şairənin poetik şəxsiyyətini səciyyələndirə bilir.

Sən belə eləsən, bir sabah qalxıb
Yolu ayağıma yığıb gələcəm.
Səni məndən edən xəstə şəhəri
Ümmanda məhv edib boğub gələcəm.
Sən belə eləsən, evədək gəlib
Qapını döymədən çıxıb gedəcəm...
Baxıb pəncərədən sevdiyim üzə
Qəlbimdə özümü yıxıb gedəcəm [Arifqızı, T., 2021, s.44].

Sözü adət etmədiyimiz mənalarda işlətmək adi mətnləri poetik enerji ilə yükləyir. Şairənin poetik dil axtarırları bacarıqdan güc alır. Bədii tapıntılar, sözün dərinlik ehtiyatları bundan qaynaqlanır.

Qanadı qırılmış sözüümün ayaqları altındayam,
Nə ölə bilirəm, nə də ki yaşaya.
Səssiz çığırıqların son qatındayam,
Nə ata bilirəm, nə də ki daşıya [Arifqızı T., 2021, s. 37].

Məgər çığırq səssiz olurmu? Obrazlı düşünəndə olur. Bədii dildə obrazlılıq zərurətdir. Məna mühiti, poetik mənalandırma bacarığı lalı sözlü, koru gözlü edir. Poetik mətndən kənarda sözlər adidir, bədii mühitdə isə qeyri-adidir. Təranə Arifqızı desə də, onun dilində "qanadı qırıq" sözə rast gəlmədik. Bu söz onun daxili aləmindədir, oxucu onu görə bilmir, lakin anlayır, çünki şairənin dedikləri nizamlıdır. O, sözləri poetik təfəkkür süzgəcindən keçirir. "Yolların canı yanmasın deyə addımlarımla su səpdim sənə izlərinə" deyən şairə məna və obrazı tutdura bilir. Onun dilində formal amillər gözdən itir, güclü semantika gözə dəyir. Poetik yetkinlik səviyyəsinə çatan sözlərin obrazlılığı poetik dilin keyfiyyətini müəyyənləşdirir.

Elə yorulmuşam, çəkilməzliyin
Çəkilib içimdə tarım sim kimi.
Hər gün bir az-bir az suyun vermişəm,
Dərdlərim göyərüb artıb çim kimi [Arifqızı, T., 2021, s.40].

Təranə Arifqızının şeirlərində fikir və düşüncələrin məkan dairəsi genişlənir. Şeir dili qarşısındakı məsuliyyət hissi sənətkarı rahat buraxmır, onu təşvişləndirir və əzab verir. Bu, söz əzabıdır. Bu əzabın yükünü daşımaq, ağırlığını qəbul etmək sözlə düzgün davranmaq qaydalarını da tənzimləyir. Belə olduqda əsl sənət əsərləri meydana çıxır:

Şoru çıxıb bu dünyanın,
Həyatın duzu qalmadı.
Sözsüzlər qulaq batırır,
Sözlünün sözü qalmadı [Arifqızı T., 2021, s.42].

Sözü duymaq, dərk etmək poetik fəhm tələb edir. Və bu, poetik yaradıcılığın əsas şərti kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Yaradıcılıq səyi tələb edən söz və ifadələrin bədiiliyi bəzən məcazlardan istifadə etmədən də yarana bilər. Hər bir söz adamı ətraf aləmi özünəxas şəkildə qavrayıb qələmə alır. İstedadla canlandırılan lövhələr şerin öz təbiətindən irəli gəlir, dilin özülündən pay alır. Təranə Arifqızı dildəki sözləri bəzən elə məqamlara salır ki, nəticədə qeyri-adi üslub çalarları yaranır:

Ölinlə qoy məni özün məzara,
Suya çək yağışla gözündə məni [Arifqızı, T., 2021, s.53].

Təranə Arifqızının dil-üslub xüsusiyyətləri göstərir ki, nə qədər işlənsə də, inci kimi misralara süzülərsə də, poeziyanın imkanları bitib-tükənmir, əksinə, yeni sirr və sehlərin əsasını qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Arifqızı, T. İcimdəki səs. Naxçıvan: 2021. Əcəmi, 160 s.
2. Hacıyev, T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: 1990, 360 s.
3. Həsənova, S. Əbülfəz Muxtarogluğun dil-üslub özəllikləri. Dilimiz mənəvi kimliyimizdir. Naxçıvan: 2017. Əcəmi, s.342-355
4. Qabil. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2004. Şərq-Qərb, 248 s.
5. Seyidov, Y. Sözlün qüdrəti. Bakı: 1983. Yazıçı, 282 s.
6. Vahabzadə, B. Yaman darıxmışam. <https://azvision.az>

SUMMARY

Sadagat Hasanova

NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT: LANGUAGE - STYLISTIC FEATURES (BASED ON THE CREATIVE WRITING BY TARANA ARIFGIZI)

Every master of words has served our language since he entered the literary world. This is natural, since the source of both of these sciences is the word. The literary environment of Nakhchivan is a worthy part of the literary environment of Azerbaijan, which has developed over many centuries and millennia, has achieved success at all stages of development and has the right to boast of its achievements. The history of the literary environment of Nakhchivan also goes back to the distant past. It is clear from history that a large generation of Nakhchivans lived in Nakhchivan. Scientists, poets, and politicians of this generation were selected for their services to the state. This tradition continues today. In the modern era, there are many word artists in the literary environment of Nakhchivan. One of them is Tarana Arifgyzy. In his poems we see a lot of innovation.

Those who take up the pen and transform their feelings into poetry and art are chosen to satisfy the spiritual needs of people. So, there has always been an interest in meaningful words. When a word, which has a special role in the development of our spiritual world, comes from the heart, its effect is irreplaceable. The words of Tarana Arifgizi are also of great importance. Various comparisons in her poetic language, the use of words in new layers of meaning determine the individual style of the poetess.

Tarana Arifgizi is one of the writers who appreciate words, know and understand their value. In her work we find new expressions that reveal the position of the poetess in enriching our literary and artistic language. In addition, in the language of Tarana Arifgizi we encounter very deep and subtle contrasts, confirming the depth of the author's artistic thinking. Linguistic and stylistic features show that Tarana Arifgizi is one of the worthy representatives of the literary environment of Nakhchivan.

Key words: word, language, style, expression, artistry

NAXÇIVAN ELMİ MÜHİTİNDƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİN TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ

Tahirə MƏMMƏD

tahire.mammed@yahoo.com

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Naxçıvanda yaşayıb-yaradan ədəbiyyatşünasların ədəbi əlaqələr, komprativistika sahəsində apardıqları tədqiqatlar elmi fikrimizin inkişaf və zənginləşməsində xüsusi yerə malikdir. Bu istiqamətin inkişafında Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (hazırda Naxçıvan dövlət Universitetinin), AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin alim və tədqiqatçıları mühüm rol oynamışdır. Aparılan tədqiqatlarla tanışlıq belə bir qənaəti əsaslandırır ki, Naxçıvanda komprativistika istiqamətində aparılan tədqiqatlar heç də mərkəzdə, paytaxtda yerinə yetirilən elmi araşdırmalardan geridə qalmır və ədəbiyyatşünaslıq elmimizin hərtərəfliliyini, əhatəliliyini təmin edir. Akademik İsa Həbibbəylinin, professorlardan Əjdər İsmayilov, Hüseyn Həşimli, Həmid Əliyevin, eləcə də çoxsaylı filologiya üzrə fəlsəfə doktorlarının, gənc alimlərin (məqalədə tədqiqatları haqda məlumat verilmiş və araşdırılmışdır) Naxçıvan mühitində ədəbi əlaqələr və komprativistika sahəsindəki araşdırmaları, əsasən, aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- Azərbaycan və Qərb ədəbiyyatları;*
- Azərbaycan və türk xalqları ədəbiyyatları;*
- Azərbaycan və Şərq xalqları ədəbiyyatları;*
- Azərbaycan və keçmiş sovet xalqlarının ədəbiyyatları.*

Tədqiqatlar hər hansı bir dövrlə məhdudlaşmır, qədim dünya mifologiyası, ədəbiyyatı, intibah dövrü, fərqli ədəbi cərəyanların təmsilçilərinin yaradıcılığı fərqli aspektlərdən müqayisəyə cəlb olunur və tipoloji müqayisələr aparılır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, ədəbi əlaqələr, komprativistika, Qərb, Şərq, türk xalqları, tipoloji müqayisə*

Naxçıvan ədəbi-elmi mühitində ədəbi əlaqələrin inkişafı əhəmiyyətli yer tutur. Hələ sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunda bu sahə diqqət mərkəzində saxlanılmış, akademik İsa Həbibbəyli, f.e.d.prof. Əjdər İsmayilov, f.ü.f.d. Arif Əliyev, f.e.d.prof. Həmid Arzulu (Əliyev) tədqiqatlarını müqayisəli aspektdə qurmuş, tələbələrə mümkün qədər dünya ədəbiyyatının qaynaqları, elmi-nəzəri fikrin inkişafı, ədəbiyyatımızın müqayisədə dəyərləndirilməsi vərdislərini aşılamağa çalışmışlar. Sonrakı illərdə Hüseyn Həşimli, İman Cəfərov, Əli Allahverdiyev, Qənirə Əsgərova, Xumar Məmmədova, Hüseyn Adıgözəlov, Kəmalə Məmmədova, Yusif Aliyev, Nərgiz İsmayılova və başqaları, bir sözlə, akademik İsa Həbibbəylinin elmi rəhbərliyi ilə yetişən yeni tədqiqatçılar nəsli ədəbi əlaqələrin inkişafında əsərləri ilə yaxından iştirak etmişlər.

Arif müəllimin antik ədəbiyyat, xarici ölkələr ədəbiyyatı, rus ədəbiyyatı fənlərindən oxuduğu mühazirələri yada salıram. Hələ o, illərdə müəllimimizin bu qədər geniş biliyə, elmi təhlil qabiliyyətinə heyran qalırdıq. Universitet dövründə onun dünya ədəbiyyatı tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid mühazirələrini bir neçə kurs dinləmişəm. Həmin sahədə

qazandığım elmi biliklərin təməlləri məhz Arif Əliyevin mühazirələrində atılmışdır. Tərəddüdsüz qeyd edə bilərəm ki, Arif müəllimin tələbəsi olmuş Naxçıvan Dövlət Universitetinin məzunlarının böyük əksəriyyəti bu fikirdədir.

Arif Əliyevin birbaşa ədəbi əlaqələrə, dünya ədəbiyyatına aid çap olunmuş hər hansı bir monoqrafiya və dərsliyi yoxdur. Lakin namizədlik dissertasiyası üzərində apardığı iş pedaqoq-alimin ciddi elmi tədqiqatçı olmasından xəbər verir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanovun elmi rəhbərliyi ilə Hüseyn Minasazovun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş namizədlik dissertasiyası müdafiə edən müəllimimizin araşdırdığı mövzuya son dərəcə ciddi yanaşmasını professor Yavuz Axundlu belə qeyd edir: "O, Gürcüstan, Leninqrad, Bakı arxiv və kitabxanalarında bir neçə il çalışdı. Xüsusən Gürcüstanda H. Minasazovun qohumları ilə əlaqə yaratmağa başladı. O, Gürcüstanın Türkiyə ilə həmsərhəd olan Sarvan kəndində tənha yaşayan arvadı Güləmbər xanımı tapıb onunla söhbət etmiş, ədibin həyatı ilə bağlı bəzi məqamları aydınlaşdırmış və vəziyyəti haqqında Gürcüstan rəhbərliyinə ərizəsini təşkil etmişdir." Arif müəllim tədris etdiyi dünya ədəbiyyatı fənninə də araşdırdığı mövzu qədər məsuliyyət və diqqətlə yanaşırdı. Onun oxuduğu mühazirələr dərsliklərdən və ədəbiyyat tarixlərindən icmallaşdırılan məlumatlar üzərində qurulmamışdı. Hər bir yazıçıya, mətnə tədqiqatçı kimi yanaşırdı, tələbələrin mətnin özündən çıxış etməsinə üstünlük verirdi.

Elmi araşdırmalarının orijinallığı ilə tanınan professor Əjdər Tağıoğlu (İsmayilov) tədqiqatları ilə ədəbi əlaqələrin inkişafına töhfələr vermişdir. Akademik Məmməd Arifin rəhbərliyi ilə 1974-cü ildə müdafiə etdiyi "Hüseyn Cavidin tarixi dramları" ("Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavuş", "Xəyyam") mövzusunda namizədlik dissertasiyasından alim müqayisəli tipologiyaya üstünlük vermiş və böyük Azərbaycan mütəfəkkirini dünya ədəbiyyatının korifeyləri ilə müqayisədə dəyərləndirməyə çalışmışdır. Onun yaradıcılığında müqayisənin aspektləri tədricən daha da genişlənmiş və Əjdər müəllimin elmi yaradıcılığının əsas istiqamətini təşkil etmişdir. Ard-arda yazıb çap etdirdiyi "Hüseyn Cavid və Şekspir (İblis – Otello)", "Hüseyn Cavid və Bayron", "Hüseyn Cavid və Gete", "Hüseyn Cavid və Şekspir" məqalələr Ə.İsmayilovun elmi tədqiqatlarında yeni bir yolun müəyyənləşməsindən xəbər verir. 1982-ci ildə alimin "Dünya romantizm ənənəsi və Hüseyn Cavid" monoqrafiyası işıq üzü görür və kitab elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir. Həmin ildən etibarən "Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi" mövzusunda elmlər doktorluğu dissertasiyası üzərində işləməyə başlayır, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq alimin elmi fəaliyyətinin mərkəzində dayanır. Ə. Tağıoğlunun müqayisələri şaquli və üfiqi xətlərin kəsişməsi istiqamətində gerçəkləşir; o, antik dövrdən dünya ədəbiyyatında formalaşan ənənələri Hüseyn Cavid yaradıcılığının yaddaş qatlarında araşdırarkən Azərbaycan mədəniyyətinin, dünyagörüşünün qədim laylarına qədər irəliləməyə cəhd edir, Qərbi, yeniləşmə yolunu tutan türk tənzipatçılarını, ədəbiyyatı-cədidəçiləri müqayisə müstəvisinə gətirir, dominantlığın milli qaynaqlara dayandığını onların antikliyini, nəinki Cavid yaradıcılığına, eyni zamanda dünya mədəniyyətinə təsiri məsələlərini əsaslandırır.

Əjdər müəllim əsərlərində komprativistikanın, tarixi-müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın çox ciddi problem və predmetləri üzərində dayanır. O, müqayisəyə cəlb etdiyi bədii təzahürlərin tarix, dünyagörüşü, inanc köklərini araşdırıb üzə çıxarmağa çalışır. Bunu

alimin çoxsaylı məqalələrindən və çap olunan monoqrafiyalarında, ali məktəblər üçün hazırladığı metodik göstərişdə də izləmək mümkündür.

"Dünya romantizm ənənəsi və Hüseyn Cavid" kitabından açdığı yolu "Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi" monoqrafiyasında başa çatdırır. Həmin monoqrafiya Ə.Tağıoğlunun elmi yanaşma və nəticələrinin bütöv mənzərəsini əks etdirir.

Ə.Tağıoğlu Hüseyn Cavid dünyagörüşü və yaradıcılığının yaddaş qatlarında Zarvan fəlsəfəsinin izlərini müşahidə edir və yola da oradan çıxır. Hüseyn Cavidin yaradıcılığının genetik mənşəyinə aydınlıq gətirmək üçün Zarvan fəlsəfəsinə üz tutan Ə.Tağıoğlu, demonizmin mənşəyini araşdırır, beləliklə də Azərbaycanda formalaşan baxış sisteminin Qərb təsiri məsələlərinə də işıq salır.

Naxçıvanda ədəbi əlaqələrin inkişafı, dünya ədəbiyyatının müqayisəli araşdırılması sahəsində seçilən ədəbiyyatşünaslardan biri də f.e.d.r., prof. Həmid Əliyevdir (Arzulu). Elm, bədii yaradıcılıq, tərcümə, publisistika və pedaqoji sahələrdəki fəaliyyəti ilə tanınan Həmid müəllim yeni tədqiqatçılar nəslinin formalaşmasına öz töhfələrini vermiş ziyalılarımızdandır.

Uzun illər apardığı araşdırmaların nəticələrini, praktiki tərcüməçilik fəaliyyətində gəldiyi elmi qənaətləri "Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktiki prinsipləri" mövzulu elmlər doktorluğu dissertasiyasında sistemləşdirib təqdim edən Həmid Arzulu hər iki ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinə, üslubi keyfiyyətlərinə, ideya və ideallarına yaxından bələd olduğundandır ki, müqayisələrdə əhəmiyyətli elmi müddəalarla çıxış etmişdir. Tədqiqatçı tərcüməçiliyə, ədəbi əlaqələrə, mədəniyyətlərarası integrasiyaya strateji məsələ kimi yanaşır və onun millətlər, dövlətlər arasındakı ünsiyyətdə oynadığı rolunu yüksək qiymətləndirir.

Həmid müəllimin elmi araşdırmalarının bir üstün cəhəti də odur ki, alim tərcümə və orijinalın müqayisəsində təkcə məzmun və fikir üzərində dayanmır, eyni zamanda, poetika, sənətkarlıq məsələlərinə, janr probleminə, vəzn, qafiyyə uyğunluğuna, məcazlara da diqqət yönəldir, onları da qarşılaşdırmaya cəlb edir, ekvimetriya və ekviritmiya, arxitektonik, sillabik, sillabitonik uyğunluqlarının qorunub saxlanmasıdakı çətinliklər və onun həlli üçün nümunələrin izahlarından doğan nəzəri müddəalar yürüdərək əsaslandırır. Tədqiqatçı tərcümə işinin praktikasına yaxından bələd olduğu, özünün bu sahədə xidmətləri ilə tanındığı üçün gəldiyi qənaətlər əsaslıdır. H.Əliyev belə bir müddəanın üzərində ısrarla dayanır ki, bədii tərcümə ilə məşğul olan insanın özünün də bədii yaradıcılıq təcrübəsi olmalıdır, eyni zamanda "orijinaldan tərcümə bədii tərcümənin ən düzgün yoludur".

Tərcümənin praktikası və nəzəriyyəsinə həsr olunmuş əsərində H.Əliyev yalnız bədii mətnləri deyil, həm də tərcüməşünaslıqda mövcud olan fərqli nəzəriyyə və metodları da müqayisə edir, onların müəyyənləşməsində rolunu alimlərin xidmətini dəyərləndirir, tərcümə istilahları, konsepsiyaları haqda elmi məlumatlar verir. Onun dissertasiya və monoqrafiyasında alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tarixi də araşdırılır, almanların Şərq, eləcə də Azərbaycan müəlliflərinə marağının güclənməsində Y.V.Qötenin "Şərq-Qərb" divanının rolunu qeyd etməklə bərabər, onun təsirinin davamı da izlənilir, fərqli sənətkarların və ədəbiyyatşünasların Şərq marağı dairəsində Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələrinin özünəməxsus yerə sahib olduğu istinadlarla göstərilir.

Həmid müəllim tərcümədə ümumi məzmun xüsusiyyətlərinin qorunmasından çox, leksik-semantik cəhətlərin düzgün çatdırılması tərəfdarıdır. Tərcümədə leksik-semantik mənaya diqqətsizlik mətnin əsil məzmununu qaranlıqda saxlaya bilər; müəllif hər şeyi üst qatda söyləmir, onun arxa planda saxladığı kölgəli tərəflər də var uğurlu tərcümə odur ki, yeni dilə çevrilmiş mətni görünən və görünməyən tərəfləri ilə birlikdə ifadə edə bilsin.

Müstəqillik şəraiti dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələrin yenidən dəyərləndirilməsinin imkanlarını xeyli genişləndirdi. Naxçıvan elmi mühitində də bu istiqamətdə çoxlu tədqiqatlar aparıldı. Burada dünyaya açılma, inteqrasiya marağı elmi-praktiki fəaliyyətlərlə daha dinamik xarakter aldı. Akademik İsa Həbibbəylinin rektorluğu dövründə Naxçıvan Dövlət Universiteti həm Şərq, həm Qərb, həm də postsovet ölkə Universitetlərinin bir çoxu ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq müqavilələri imzaladı. Bu, münasibətlərə canlılıq qazandırmaqla bərabər, tədqiqatçılarda öz araşdırmalarını məhəlli prinsiplərdən uzaqlaşdırmaq, ədəbi körpüləri möhkəmlətmək, qarşı tərəfin maraq dünyasını anlamaq marağı oyadırdı.

Elmi axtarışlarında həm Qərbə, həm də Şərqə geniş yer verən, Azərbaycan ədəbiyyatını bu kontekstdə dəyərləndirən alim kimi prof. Hüseyn Həşimlinin əsərləri xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Yaradıcılığının ən məhsuldar dövründə həyatdan ayrılmasına baxmayaraq elmi nailiyyətləri ilə ədəbiyyatşünaslığımızı irəli aparan alimlər sırasında özünəməxsus yer qazanan Hüseyn Həşimlinin ədəbi əlaqələr sahəsində apardığı tədqiqatlar, əsasən, nəzəri aspektdədir. Ona görə də onlardan nəzəri araşdırmalar kimi bəhs etmək daha doğru görünür. Ancaq tərəflərin müqayisəsi və faktların zənginliyindən çıxış edərək müddəalar irəli sürməsi onun əsərlərindən müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kimi də bəhs etməyə əsas verir.

Onun ilk monoqrafik əsəri "Azərbaycan ədəbiyyatında sentimentalizm" (Elmi rəhbərlər: AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev və akademik İsa Həbibbəyli) mövzulu fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasıdır. Həmin dissertasiyada, eləcə də sonrakı tədqiqatlarında alim müqayisəli-tipoloji metoddan istifadə edərək araşdırdığı mövzu üzrə Azərbaycan ədəbiyyatının əlaqələrinə, milli zəmində davam etdirdiyi ənənələrə aydınlıq gətirməyə çalışır. Hüseyn Həşimlinin elmi əsərləri, əsasən, XX əsrin ilk onilliklərinə həsr olunub. Həmin dövrdə Azərbaycanda yaşanan milli intibah, dünya ədəbiyyatından alınan texnologiyaların sıx iştirakı ilə müasirləşmə prosesinin sürətlənməsi yaranan əsərlərə müqayisəli aspektdən yanaşmanı zəruriləşdirir. Ədəbiyyatımızın Qərblə əlaqələri əsasən üç istiqamətdə gerçəkləşməkdə idi: birbaşa Qərb ədəbiyyatı ilə təmasla; rus və türk (Türkiyə) ədəbiyyatının vasitəçiliyi ilə. Hüseyn müəllim elmi araşdırmalarında qaynaqlardan bəhs edərkən hər zaman mövcud gerçəklikdən çıxış etmiş, əhatəli müqayisələr aparmışdır. Onun sentimentalizm ədəbi cərəyanının Azərbaycan ədəbiyyatında mövcudluğunu əsaslandıran dissertasiyasında artıq bu üfüqlər görünməkdədir. Lakin daha geniş müqayisələrə "Azərbaycan ədəbiyyatında avropa mənşəli lirik janrlar" mövzulu elmlər doktorluğu dissertasiyasında (elmi məsləhətçi: akademik İsa Həbibbəyli) şahid oluruq. O, Avropa və Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən Azərbaycanın mədəniyyətində hər iki sivilizasiyanın izlərini görür və bu mədəniyyət tipinə dünyaya töhfələr verən unikal hadisə kimi yanaşır. Hüseyn Həşimlinin Azərbaycan ədəbiyyatının kənar qaynaqlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə apardığı müqayisələrdə hər zaman milli dəyərlərimizi, nailiyyətlərimizi, özünəməxsusluqları böyük məhəbbətlə çəkib üzə çıxarması aparıcı prinsip kimi müşahidə olunur; müqayisəni ona görə aparır ki, Azərbaycan daha aydın görünsün.

Hüseyn müəllimin "Azərbaycan ədəbiyyatında avropa mənşəli lirik janrlar" monoqrafiyası və həmin mövzuda müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası ədəbiyyatşünaslığımızın nailiyyətlərindən sayılan tədqiqatlardandır. Bu monoqrafiya alimin həmin tədqiqat istiqamətində uzun illər apardığı elmi araşdırmaların yekunudur. Onun problem üzrə araşdırmalarının ardıcılığı çap olunan çoxsaylı kitab və məqalələrindən aydın görünür. "Azərbaycan ədəbiyyatında avropa mənşəli lirik janrlar" a qədər Hüseyn Həşimlinin "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni lirik janrlar", "Azərbaycan poeziyasında sonet və terset", "Azərbaycan mənsur şeirinin təşəkkülü", "Azərbaycan mənsur şiirinin tarixi" mövzulu kitabları çap olunmuşdu. Adı çəkilən əsərlərində və onların ümumiləşdirilib təkmilləşdirilmiş variantı olan "Azərbaycan ədəbiyyatında avropa mənşəli lirik janrlar" monoqrafiyasında müəllif elmi-nəzəri müddəalarını əsaslandırmaq üçün çoxtərəfli müqayisələr aparır. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının əsas novatorluqlarından birinin ənənəvi olmayan janrların ədəbiyyatımıza gəlişi və milliləşməsi prosesini tədqiqatçı son dərəcə diqqətlə izləyir. Mövzu Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı münasibətlərinə həsr olunsada, müəllifin müraciət etdiyi geniş məsafə problemi məhəlli çərçivədən çıxararaq regionallaşdırır, XIX əsrdən Şərq xalqlarının ədəbiyyatında gedən yeniləşmənin mahiyyətinin açılmasına yardımçı olur. Alimin təkcə Avropa və Azərbaycan ədəbiyyatlarını deyil, vasitəçi mədəniyyətləri, xüsusən XIX əsr Türkiyə ədəbiyyatını araşdırmaya cəlb etməsi tədqiqatın fundamentallığını və sistemliliyini təmin edir.

Bir vaxtlar Şərq xalqlarının ədəbiyyatları üçün yad olan poetik formalar yeniləşmə dövründə təkamül keçirərək, öz sabit şəkillərini saxlamaqla yerli xüsusiyyətlərlə sintezləşib milli ədəbiyyatların doğma janrlarına çevrildi. Bu proses H.Həşimli tərəfindən əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş və uğurlu elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Əsərdə haqlarında müfəssəl elmi-nəzəri məlumat verilən elegiya, sonet, terset, tersina, marş, himn kimi janrların tarixi poetika istiqamətində bədii faktlarla şərhli istər-istəməz mənşəyə və təbii olaraq Qərbbə üz tutmağa zərurət yaradır. Lakin Hüseyn müəllim o sadələvh tədqiqatçılardan deyil ki, prosesi mexaniki təkrarlama kimi izah etsin. Tipoloji müqayisədə o, həm normativləri, həm də yeni mühit və mərhələ ilə bağlı dəyişkənliklər ehtimalını nəzərə alır. Gəldiyi qənatların elmi-nəzəri əsaslılığını təmin etmək üçün istər Avropa, istərsə də Azərbaycan poeziyasından çoxsaylı nümunələri təhlil edir. Maraqlıdır ki, Hüseyn müəllim Qərb mənşəli janrların ilkin təkamülü üzərində dayandığı vaxt, yeri gəldikcə, müqayisənin aspektlərini genişləndirir, yaranış dövrünün belə uyğun paralellərini axtarır, bunun üçün Yaxın, bəzi məqamlarda hətta Uzaq Şərq poeziya janrlarına da müraciət edir.

Ədəbi əlaqələr tarixinə aydınlıq gətirilməsində H.Həşimlinin "Fərhad Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə ədəbi-elmi fikir" monoqrafiyası mühüm elmi tədqiqat kimi dəyərləndirilə bilər. O, Fərhad Ağazadənin dərsliliyini dünya xalqları ədəbiyyatının Azərbaycanda tədrisi yolu ilə həm ədəbi əlaqələrin inkişafına xidmət etdiyini, həm də şagirdlərə dünyanı tanımaqda yardımçı olduğunu bildirir. Dərslilik müəllifinin gənc nəslin dünyaya integrasiyası üçün ayrı-ayrı xalqları, ölkələri (İspaniyanı, Fransanı, Faros yarımadasını (Misirdə yerləşir) və s.), onlara mənsub tarixi şəxsiyyətləri tanıdan mətnləri kitaba daxil etməsini də Hüseyn müəllim təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirir. Üç fəsildən ibarət olan dərsliliyin ilk fəslində ədəbi-elmi kontekst probleminə, növbəti iki fəsil isə dünya

ədəbiyyatı haqda verilən məlumat və seçilən bədii nümunələrə həsr olunub. İkinci fəsil "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə Şərq xalqları ədəbiyyatı məsələləri", üçüncü fəsil isə "Avropa xalqlarının ədəbi irsi "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə adlanıb.

Tədqiqatçı qeyd edir ki, "F.Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi" dərsliyində dünya ədəbiyyatı məsələlərinə daha geniş yer verilmişdir." O, kitabda xarici ədəbiyyatdan dörd qisimdə bəhs edildiyini göstərir: "... türk ədəbiyyatı, fars ədəbiyyatı, rus ədəbiyyatı, Qərb ədəbiyyatı." Ayrılan bölgülər üzərində araşdırma aparan Hüseyn Həşimli onların hər biri haqda dolğun məlumat verir. F.Ağazadənin dərslikdə dünya ədəbiyyatını belə geniş şəkildə işıqlandırmasını dövrün tələblərindən irəli gələn şərtlərlə xarakterizə edir. Müəllifin bir pedaqoq kimi yetişən gənc nəsə dünyanı tanıtmaya cəhdini təqdir edir. Dərslik haqda əhatəli təsəvvür formalaşdıran Hüseyn Həşimli Azərbaycanda ədəbi əlaqələrin inkişafı, eləcə də dünya ədəbiyyatının tədrisi tarixinə aid qiymətli bir məxəzin layiqli yer almasının yollarını açır.

Hüseyn Həşimlinin müqayisəli ədəbiyyat sahəsində apardığı tədqiqatlar içərisində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin özünəməxsus yeri var. Bu problem onun araşdırmalarının əsas ana xətlərindən birini təşkil edir və demək olar ki, ardıcılıqla davam etdirilir, nəhayət alimin 2009-cu ildə birbaşa problemin özünə həsr olunmuş monoqrafiyası nəşr olunur. "Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası" adlanan monoqrafiya Azərbaycanda və daha sonra onun əsasında hazırlanmış "Türk halklarının edebiyat ilişkilerine dair araştırmalar" kitabı Türkiyədə işıq üzü görüb. Bu kitabda Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri mərkəzdə saxlanılmaqla digər türk regionlarının təmsilçilərinin də yaradıcılığı (Türkmənistandan Məhtimqulu, Kıbrıstan Ahmet Raik, Özbəkistandan Osman Koçkar) Azərbaycan ədəbi mühiti və ədəbiyyatı ilə əlaqədə araşdırılmış və onlara aid bir sıra məlumatlar ilk dəfə elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Hüseyn müəllim türk dünyasının ədəbi əlaqələri kontekstində türk birliyinin mövcud xətlərini üzə çıxarmağa və onları daha da inkişaf etdirməyə çalışır. Kitab ilk baxışda məqalələr toplusu təəssüratı yaradır. Lakin ayrı-ayrı məqalələri birləşdirən vahid ideya-məfkurə bağı ona monoqrafiya kimi baxmağa əsas verir. Başlıqların ardıcılığı və sistemliliyi də kitabı bütövləşdirir. Hər bir mövzuya aid ədəbiyyat siyahısının ayrıca verilməsi problemin detallaşdırılmasına, fraqmentlərin daha dəqiq qavranılmasına yardım edir. Müəllifin araşdırdığı mövzular haqda müəyyən bir təsəvvür yaratmaq üçün əsərdən bəzi başlıqları təqdim edirik:

- Bir məqalənin izində və yaxud İzzədin Həsənoğlunun şeiri Osmanlı əlyazmasında;
- Türkmən şairi Məhtimqulunun mirası "Azərbaycan" dərgisinin səhifələrində;
- Kıbrıslı yazar Ahmet Raikin mənsur şeirləri "Füyuzat" dərgisində;
- Azərbaycanlı yazar Abdulla surun şeirlərində İstanbul;
- Azərbaycan mənsur şeiri və türk dünyasının ədəbiyyat klassikləri;
- Özbək şairi Osman Koçkarın sonetlər silsiləsində azərbaycan ədəbiyyat çevrəsi və s.

Hüseyn Həşimli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Türkiyə ədəbiyyatı ilə əlaqələrin inkişafına ən çox xidmət edən alimlərimizdən biridir. XX əsrin ilk onilliklərinin mətbuatını, dərsliklərini diqqətlə izləyən müəllif dövrün faktlarını təqdim etməklə türk ziyalılarını yaxınlaşdıran ideya-mübarizə platformasının vahidliyi təsəvvürünü formalaşdırır. "Yeni Füyuzat"ı geniş elmi təqdimatlı "Ön söz"lə çapa hazırlaması, jurnalda dünya ədəbiyyatına, xüsusən də Türkiyə müəlliflərinə aid faktlara diqqət çəkməsi, Əhməd

Kamalın Bakıdakı redaktorluq və yaradıcılıq fəaliyyətinə aydınlıq gətirməsi də alimin ədəbi əlaqələr sahəsində əhəmiyyətli xidmətlərindəndir.

"Əli Məhsun və "Ədəbiyyata dair" əsəri"ni araşdırıb çapa təqdim edərkən də Hüseyn Həşimli XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının intellektual mühitin formalaşdırılmasında və dünyaya inteqrasiyada ədəbi əlaqələrin imkanlarından istifadəyə xüsusi əhəmiyyət vermələrini də nümayiş etdirir. İrəvanda çap olunan "Bürhani-həqiqət" jurnalında silsilə məqalələr şəklində yayımlanan "Ədəbiyyata dair" əsərində nəzəri mövzuların izahı üçün verilən bədii mətnlərin Türkiyə yazıçılarının yaradıcılığından seçilməsi istər-istəməz elmi məlumatların da qaynaqlarında Türkiyə mənbələrinin, xüsusən Rezaizadə Əkrəmin "Talimi-ədəbiyyat"la formalaşdırdığı yeni nəzəri görüşün təsirliliyi qənaətini formalaşdırır. Bu isə, öz növbəsində, XX əsrin başlanğıcında Türkiyə ilə elmi, ədəbi əlaqələrə Azərbaycan ziyalılarının nə qədər önəm verməsini də göstərir.

Naxçıvanın yerləşdiyi coğrafi ərazi, üç dövlətlə həmsərhədd olması, İran və Türkiyə ilə əlaqələrə sovet dövründə qoyulan ciddi yasaqlar, tikanlı məftillərin o üzündə soydaşlarımızın yaşaması bu bölgədə yaşayan insanların qəlbində hər zaman yasaq zonaya həsrət və yangı oyatmışdır. Müstəqil Türkiyə ümid məkanı kimi şüurlarda özünə yer eləmişdi. Azərbaycan müstəqilliyini qazanan kimi Türkiyə ilə Azərbaycan, xüsusən Naxçıvan arasında sıx münasibətlər yarandı. Naxçıvan Dövlət Universiteti mədəni əlaqələrin qurulub inkişaf etdirilməsində müstəsna rol oynadı. Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan çox az tədqiqat işi tapılar ki, orada Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatları arasında müqayisələr aparılmasın. Hüseyn Həşiminin yuxarıda üzərində durduğumuz əsərləri bunun bariz nümunəsidir.

Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsinə həsr olunan tədqiqatlardan biri də filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qənirə Əsgərovanın ""Qardaş ədəbiyyatlar" dərgisində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri" (Elmi rəhbər: akademik İsa Həbibbəyli) mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasıdır.

1982-1999-cu illərdə Türkiyədə jurnal halında çap olunan "Qardaş ədəbiyyatlar"ın əsas məqsədi Türkiyədən kənarda olan türk xalqlarının ədəbiyyatını öz vətəndaşlarına tanıtdırmaq idi. Onun nəşrə başladığı illər Türkiyə və SSRİ tərkibində olan türk sosialist Respublikaları arasında əlaqələrin qurulması çox çətin idi. Belə bir vaxtda Türkiyədə digər türk xalqlarının ədəbiyyatını əldə edib yaymaq asan deyildi. Jurnalda Azərbaycan ədəbiyyatına geniş yer verilmişdi. "Qardaş ədəbiyyatlar"da Azərbaycan sanki bütövləşmişdi. Burada həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycan ədəbiyyatı tanınılıb təbliğ olunmaqda idi.

Sərhədlərin aradan qalxdığı ilk vaxtlardan Türkiyə-Azərbaycan ədəbiyyat əlaqələrinin öyrənilməsi üçün "Qardaş ədəbiyyatlar" dərgisinin fəaliyyətinin öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın aktual problemlərindən biri kimi müəyyənləşdi və Qənirə Əsgərova araşdırdığı mövzu ilə müstəqillik ərəfəsində Türkiyənin qurduğu ədəbiyyat körpüsünün mədəni-strateji əhəmiyyətini araşdırıb, Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə təqdim etdi.

Tədqiqatdan məlum olur ki, "Qardaş ədəbiyyatlar"ın səhifələrində Azərbaycan ədəbiyyatının qədim folklor materiallarından tutmuş müasir dövrə qədər ədəbiyyatımız haqda məlumatlara, nümunələrə yer verilmişdir. Qənirə xanım jurnalın bütün saylarını

diqqətlə izləmiş, materialları qruplaşdırmış, təhlil etmiş, jurnalın ədəbi əlaqələr sahəsində xidmətlərinə aydınlıq gətirmişdir.

Azərbaycan və Şərq əlaqələrinin öyrənilməsində Naxçıvan mühitinin yetirmələrindən filologiya elmləri doktoru Lütviyyə Əsgərzadənin də xidmətləri az olmamışdır. Onun fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını "Hüseyn Cavid və Şərq" (Elmi rəhbər: professor Teymur Əhmədov) mövzusunda müdafiə etmişdir. Dissertasiya əsasında monoqrafiyası da çap olunmuşdur. Lütviyyə xanım, haqlı olaraq, Hüseyn Cavid yaradıcılığını Şərq-Qərb əlaqələri kontekstində formalaşan hadisə kimi dəyərləndirir və onun əsərlərində Şərq ədəbiyyatı, poetika ənənələrinin yaşarılığını, Şərq mövzusunun müəllif məfkurəsi ilə əlaqələrini, tarix, din, dil və bədiiyyat problemlərini araşdırır. Dissertasiyada Şərq tarixi, din və ədəbiyyat, Şərq klassikləri və Hüseyn Cavid əlaqələri öyrənilir, ədəbi integrasiya multidisiplinar istiqamətdə genişləndirilir.

Tədqiqatlarında Şərq və Qərb kontekstini nəzərə alan, ədəbiyyatımızı dünya ilə əlaqələrdə dəyərləndirməyə üstünlük verən ədəbiyyatşünaslarımızdan biri də filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İman Cəfərlidir.

İman müəllimin dünya ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisi (Naxçıvan Dövlət və "Naxçıvan" özəl universitetlərində dünya ədəbiyyatını tədris edir) sahəsindəki fəaliyyəti nəzərə alınaraq 2002-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində yaradılan "Jurnalistika və dünya ədəbiyyatı" kafedrasının müdiri vəzifəsinə seçilmiş və həmin kafedranın nəzdində açılan "Ernest Heminqvey mərkəzi"nin formalaşmasında, fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir.

1999-cu ildə "Azərbaycan ədəbiyyatında səyahətnamə" (elmi rəhbər: Akademik İsa Həbibbəyli) mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasında İman Cəfərov Azərbaycan səyahətnamələrini dünya ədəbiyyatı kontekstində araşdırmaya cəlb etmiş və o vaxtdan da tədqiqatlarında müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq istiqamətinə meyil yaranmışdır. Hazırda "Molla Nəsrəddin" jurnalı və dünya ədəbiyyatı" mövzusunda elmlər doktorluğu dissertasiyası (elmi məsləhətçi: Akademik İsa Həbibbəyli) üzərində işləyir və tədqiqatlarının nəticələri elmi nəşrlərdə və konfrans materiallarında çap olunub elmi ictimaiyyətə çatdırılır. Mövzu son dərəcə aktual problemə həsr olunub. "Molla Nəsrəddin" jurnalı XX əsr dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı hadisəsi olsa da, o, bu kontekstdə araşdırılıb öyrənilməmişdir.

İman Cəfərlinin çap olunan məqalə və məruzələrindən görünür ki, o, "Molla Nəsrəddin"-in bir mətbuat orqanı kimi həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatına münasibətini, dünya ədəbiyyatı ilə integrasiyaya problemlərini araşdırır. "'Molla Nəsrəddin" jurnalının ədəbi bağlar sistemində Firdovsinin yeri", "Molla Nəsrəddin" jurnalında Sədi Şirazi irsinə münasibət", "Molla Nəsrəddin" jurnalı və yaxın Türk-Şərq mətbuatı, "'Molla Nəsrəddin" dergisi ve Türkiye", "Mollanəsrəddinçi nasir və şairlərin Avropa mövzusunə müraciətinin tarixi-sosial şərtləri", "Cəlil Məmmədquluzadə və Sokrat", "Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında Qərb-Şərq ədəbi formalarının kontaminasiyası", "Molla Nəsrəddin" jurnalı və "Tərcüman" qəzeti", "Lev Tolstoy irsinə münasibətin "Molla Nəsrəddin" prinsipləri" və s. mövzularda işıq üzü görən məqalələrindən İ.Cəfərlinin problemi araşdırma istiqamətləri və elmi yenilikləri aydın müşahidə olunmaqdadır.

İ.Cəfərlinin tədqiqatlarının maraqlı cəhətlərindən biri odur ki, müəllif "Molla Nəsrəddin" jurnalının davam etdirdiyi dünya ədəbiyyat ənənələrindən bəhs edərkən

onların satirik transformasiyaları üzərində dayanır, çoxsaylı faktları üzə çıxarmaqla bunu jurnalın səciyyəvi keyfiyyətlərindən biri kimi təqdim edir. Bu müşahidələr və transformasiyaya uğrayan invariantların təyini – həm fərdi yaradıcılıq, həm də poetika, struktur istiqamətində, "Molla Nəsrəddin" jurnalının ədəbi integrasiya imkanlarından xəbər verir, onun yeni formalaşdırdığı modellərlə dünya mədəniyyətinə açılan qapılarını göstərir. Bu mənada "Şahnamə" və "Molla Nəsrəddin" qəhrəmanları, Namiq Kamal poeziyası və "Molla Nəsrəddin", klassik Şərq şeir şəkilləri və "Molla Nəsrəddin" qarşılaşdırmaları çox maraqlıdır.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının ədəbi mətnləri ilə bərabər uğrunda mübarizə apardığı ideallar, maarifçilik fəaliyyəti də müqayisələrlə dəyərləndirilir. Bu mənada İman müəllimin jurnalın Türkiyə mətbuatı və "Tərcüman"la müqayisəsi istiqamətində apardığı araşdırmalar da mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Qərb-Şərq probleminin ədəbi əlaqələrin tədqiqi vasitəsilə öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlardan biri də Həbibbəyli Üzeyirin "Tomas Murun yaradıcılığında Şərq mövzusu" adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasıdır. Dissertasiya orta əsrlər Qərb ədəbiyyatının Şərqdən təsirlənməsi məsələləri ətrafında elmi təsəvvürləri genişləndirməsi baxımından maraqlıdır.

Naxçıvan elmi mühitində Qərb, postsovet ədəbiyyatları ilə müqayisələrə həsr olunmuş çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış və bu sahədə araşdırmalar davam etməkdədir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əli Allahverdiyevin "Kitabi-Dədə Qorqud dastanları" Fransada", Xumar Məmmədovanın "Azərbaycan ədəbiyyatı çağdaş Amerika elmi-ədəbi mənbələrində", Hüseyn Adıgözəlovun "Literaturnı Azerbaydjan" jurnalında Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri probleminin əksi, Süsənbər Ağamaliyevanın "Ernest Hemenquey və Şərq", Emiliya Əsgərovanın "İngilis ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında", Kəmalə Məmmədovanın "Fransız ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında", Əminə Zəlovanın "Azərbaycan ədəbiyyatında Fransa mövzusu", Yusif Əliyevin "Ernest Hemenqueyin yaradıcılığında insanın bədii dərk", Şəhla Qurbanovanın "Amerika ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında", Nərgiz İsmayılovanın "XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyilləri" dissertasiyaları Naxçıvanda Azərbaycan ədəbiyyatının Qərb və rus ədəbi əlaqələri üzərində aparılan araşdırmalar haqda müəyyən təsəvvür formalaşdırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən bu dissertasiyaların hər birinin elmi rəhbəri akademik İsa Həbibbəyli olmuşdur. Bu mənada, o, həm də geniş bir layihənin gerçəkləşməsinə rəhbərlik edən alim kimi qiymətləndirilə bilər.

Yuxarıda adı çəkilən elmi tədqiqatlar və onların müəlliflərindən nümunə olaraq ikisinin yaradıcılığı üzərində ayrıca dayanırıq.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xumar Məmmədovanın məqalələrində, filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasında Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə Amerikada formalaşan mütəxəssis baxışı araşdırılır. Xumar xanımın tədqiqatlarının əhəmiyyətli bir cəhəti də odur ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatı haqda münasibəti öyrənərkən həm Şimal, həm də Cənub təmsilçilərinin irsinin dəyərləndirilməsini araşdırır. Bu, həm real vəziyyətlə, həm də tədqiqatçının özünün azərbaycançılıq baxışının bütövlü ilə izah oluna bilər. Məlumdur ki, Amerika mütəxəssislərini Müstəqil Azərbaycan qədər Cənubi Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti də maraqlandırır. Kənar müəlliflər milli mədəniyyəti, ədəbiyyatı tanımaq və tanıtmmaq üçün

sosial münasibətlərə, tarixə, etnik özünəməxsusluğa və s. xüsusi diqqət verirlər. Xumar Məmmədova da öz elmi araşdırmalarında bu amili müşahidə etmiş və önə çəkmişdir. Müəllif ədəbiyyata olan marağı strateji yanaşmalar kontekstində dəyərləndirir. O, yazır: "Çağdaş Amerika müəlliflərinin ölkəmizə göstərdiyi maraq nüfuzlu dövlətlərin bizə olan diqqətinin labüd təcəssümüdür. ... Amerikalı müəlliflər xalqımızın tarixi keçmişini, onun qədim ədəbiyyatını, incəsənətini araşdıraraq hal-hazırda uğurlu addımlar atırlar. Xüsusən də çağdaş Amerika müəllifləri Odri Altstadtın "Azərbaycan türkləri" (1992), Devid Nissmanın "Sovet İttifaqı və İran Azərbaycanı", Səkinə Berencianın "İyirminci əsr İran Azərbaycanının azər və fars ədəbi əsərləri", Janet Aferinin "İran Konstitusiyası inqilabı 1906-1911-ci illər", Brenda Şefferin "Sərhədlər və qardaşlar", Səməyuel Uinzin "Ermənistan: terrorçu "xristian" ölkənin gizlinləri" əsərləri Azərbaycana olan marağın zirvəsini təşkil edir. " Tədqiqatçının ədəbiyyat maraqlarını strateji maraqlar kəsişməsində araşdırması onun problemi doğru dəyərləndirməsindən xəbər verir.

X.Məmmədova dissertasiyasının ilk fəslinin problemini "Şimali və Cənubi Azərbaycan Amerika alim və yazıçıların əsərlərində" müəyyənləşdirməklə dünyanın super güc dövlətinin Azərbaycana olan marağının, onu öyrənmək, tanımaq istəyinin strateji hədəflərinə diqqət yönəldir. Daha sonra, ikinci fəsildə isə Amerika tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri araşdırılır. Yenə də həm Şimal, həm də Cənuba aid ədəbiyyatın öyrənilməsi tədqiq olunur. Təhlil və istinad olunan əsərlərlə Amerika elmi-ədəbi mühitində Azərbaycanın ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi və insanları haqda hansı təsəvvürlərin mövcud olmasını öyrənirik. Müasir dövrdə belə tədqiqatların aparılması çox vacibdir. Çünki bu yolla kənardan bizi necə görürlər, onların "güzgüsündə" doğrumu, yanlışımı əks olunmuşuq suallarına aydınlıq gətirilir. Özümüz haqda doğru təsəvvürlərin formalaşmasının yolları yalnız belə araşdırmalardan sonra mümkündür.

Naxçıvanda ədəbi əlaqələrin öyrənilməsinə davamlı münasibəti yeni gələn gənc nəslin bu sahəyə olan elmi marağında müşahidə etmək olur. Bu mənada, Nərgiz İsmayılovanın tədqiqatları və tərcümələri diqqət çəkir. O, "XIX-XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyilləri" mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası (elmi rəhbər: akademik İsa Həbibbəyli) müdafiə etmişdir. Hazırda akademik İsa Həbibbəylinin elmi məsləhətçiliyi ilə "Avropa postmodernizmi və müstəqillik dövrü Azərbaycan bədii nəsr" mövzulu elmlər doktorluğu dissertasiyası üzərində işləyir. Fəlsəfə doktorluğu mövzusu əsasında çapa hazırladığı "Naxçıvan ədəbi mühiti Şərq-Qərb kontekstində" monoqrafiya Ankarada çap olunmuşdur. Həmid müəllim kimi Nərgiz İsmayılova da ədəbi əlaqələrə tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də yardım edir. Onun tərcümə etdiyi əsərlər ardıcıl olaraq mətbuatda işıq üzü görür və kitabı çap olunub. Dünya Gənc Türk Yazarlar birliklərinin üzvü kimi də ədəbi əlaqələrin inkişafına xidmət edir.

Nərgiz İsmayılova elmi yaradıcılığa başladığı dövrdən dünya ədəbiyyatı mütəxəssisi kimi formalaşmağa başlayıb. Magistr dərəcəsini Xarici ölkələr ədəbiyyatı üzrə alıb. Fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını "Azərbaycan ədəbiyyatı" və "Dünya ədəbiyyatı" indeksləri ilə müdafiə edib.

Qədim Şərq ədəbiyyat ənənələrini, türk-islam sivilizasiyasının formalaşdırdığı dünyabaxışı tərzini, mifopoetik strukturları məğzində yaşadan Azərbaycan ədəbiyyatının yaranmasında öz təmsilçiləri ilə fəal mövqeyi olan Naxçıvan mühiti XIX əsrdən maarifçiliyin inkişafı ilə yeni bir təzələnmə həyatına başladı. Nərgiz İsmayılova Naxçıvan

ədəbi mühitini Şərq-Qərb kontekstində tədqiq edərkən davamlı ənənələri və yenilənməni araşdırır. Tədqiqatçı Şərq və Qərbə həm mövzu, həm də poetika, fəlsəfi baxış ənənəsi kimi öyrənir. Naxçıvanda yaşanan ədəbi dinamika, sözsüz ki, Azərbaycanın digər bölgələri üçün də xarakterikdir. Lakin N.İsmayılova Naxçıvanın yetirdiyi ədəbi simalar haqda verilən yeni məlumatlar, məlum olanların yenidən dəyərləndirilməsi, dövlətçilik ənənələrinin davamlılığı, bu qədim diyarın yerləşdiyi coğrafi, strateji məkanın nəzərə alınması və s. işin elmi əhəmiyyətini və faydalılığını artırır. Əsər detalların izahından çox faktların ümumiləşdirilməsi prinsipi əsasında aparılmışdır. Müraciət olunan dövrün zaman genişliyi və Naxçıvanın ədəbi-intellektual zənginliyi tədqiqatçının bu metoda üstünlük verməsinə yol açmışdır. XIX-XX əsrlər konkret tarixi epoxa olsa da, onun yaddaş qatları və mənimsədiyi ənənələr özündən çox-çox əvvələ gedir. Əsərdə Şərq ədəbiyyatı və humanitar dünyabaxışı sisteminin, adət-ənənələrin bölgədə davamlılığı məsələsi orta əsrlər dövlətçilik və mədəniyyət sisteminin inkişafı, təmsilçilərinin fəaliyyəti ilə əlaqədə izah olunur. Yeniləşmə, müasirləşmə, Qərbə integrasiya da dayanıqlı ənənələrlə təmkinli münasibət üzərində qurulur. XX əsrin əvvəllərinin dünya ədəbiyyatının yeni texnologiyalarına, ideya, janr əlvanlığına, ədəbi cərəyanlara yaxınlığına görə daha çox fərqləndiyini qeyd edən tədqiqatçı, sovet dövründə proseslərdə ləngimənin baş verdiyini qeyd edir və bunu məlum dövrün ideoloji platforması ilə əlaqələndirir. N.İsmayılova müasir ədəbi prosesdə dünya ədəbiyyatı ilə integrasiya prosesinin yenidən güclənməsini müstəqil dövlətin yaratdığı integrasiya imkanları ilə əlaqədə izah edir və Naxçıvan ədəbi mühitini də həmin kontekstdə dəyərləndirir.

N.İsmayılova Naxçıvanda yaşanan ədəbi hadisələri Azərbaycanın digər bölgələrindən, xüsusən də mərkəzdən təcrid olunmuş halda təqdim etmir. Naxçıvanın fəallığını, proseslərdən geri qalmamasını, ədəbiyyatımızın bir sıra sahələrində aparıcı simaların bu mühitdə yetişməsinə onların yaradıcılıq nümunələri və həyat yolları əsasında göstərməklə bu bölgənin Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında tutduğu yerə aydınlıq gətirir, integrasiya proseslərini izləyərək oranın ucqar yox, canlı, dinamik mədəniyyət mədəniyyət, elm mərkəzlərindən biri olması haqda təsəvvürləri genişləndirir.

Naxçıvandakı mühiti və mütəxəssisləri orada yaşayıb fəaliyyət göstərən, prosesin içində olan, ədəbi əlaqələrə özünün elmi, bədii yaradıcılığı, tərcüməçiliyi, sosial fəaliyyəti ilə xidmət edən bir mütəxəssis tərəfindən yazılması monoqrafiyanın faydalılığını və elmi qaynaq kimi etibarlılığını artırır.

Nərgiz xanım Naxçıvanda gerçəkləşən ədəbi prosesin mərkəzlə əlaqələndirilməsində də xüsusi fəallıq göstərir. O, ədəbi tənqiddə fəal yer tutur və mərkəzi mətbuatda, demək olar ki, ən çox məqalələri çap olunan naxçıvanlı mütəxəssislərdəndir. Onun üzərində işlədiyi doktorluq mövzusu da problemi həm ədəbi əlaqələr, həm də ədəbi tənqid platformasından işıqlandırmağa ehtiyac yaradır.

Naxçıvan elmi mühitində ədəbi əlaqələrə, dünya ədəbiyyatının mənimsənilməsi, ona kompleks yanaşma məsələlərində Akademik İsa Həbibbəylinin konseptual mövqeyi aydın görünməkdədir. Mövzuların, planların müəyyənləşdirilməsində, tədqiqatların məhəlli xarakterdən uzaqlaşdırılaraq vahid ədəbiyyatşünaslığa, eyni zamanda milli strategiyaya xidmətə yönləndirilməsində İsa müəllimin rolu danılmazdır. Hər bir tədqiqatçının tədqiqat predmetinə münasibətdə, mövzuya konseptual yanaşmasında akademik İsa Həbibbəylinin ustad izləri aydın müşahidə olunmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Yavuz Axundlu. Yarım əsrlik dostum. "525-ci qəzet", 27.08.2011
2. Hüseyn Cavid və Şekspir (İblis – Otello) – Elm və Həyat jurnalı 1976 №9, s.22-24.
3. Hüseyn Cavid və Bayron – Elm və Həyat jurnalı
4. Hüseyn Cavid və Gete – Elm və Həyat jurnalı, 1980 №1, s.35-38
5. Hüseyn Cavid və Şekspir – Qobustan, 1981 №1 s.15-17
6. "Dünya romantizm ənənəsi və Hüseyn Cavid". Bakı: Yazıçı, 1982-ci il; "Azərbaycan sovet Ədəbiyyatında Hüseyn Cavid ənənələri" – metodiki göstəriş – Bakı–1990; "Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi". Bakı: Elm, 1991 (monoqrafiya 2015-ci ildə "Elm və təhsil" nəşriyyatı tərəfindən yenidən çap olunmuşdur)
7. Həmid Əliyev. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktiki prinsipləri (E.Lessinq, V.Qöte, F.Şiller, H.Hayne əsərlərinin tərcümə materialları əsasında) . Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 2009
8. Həmid Əliyev. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktiki prinsipləri (E.Lessinq, V.Qöte, F.Şiller, H.Hayne əsərlərinin tərcümə materialları əsasında) . Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 2009. Səh. 7
9. Hüseyn Həşimov. Azərbaycan ədəbiyyatında sentimentalizm. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Naxçıvan, 1998
10. Hüseyn Həşimli. Azərbaycan ədəbiyyatında avropa mənşəli lirik janrlar. Filologiya elmləri doktorluğu alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya. Naxçıvan, 2011
11. Hüseyn Həşimli. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni lirik janrlar. Bakı: Elm,2002
12. Hüseyn Həşimli. Azərbaycan poeziyasında sonet və terset. Bakı: Elm,2003
13. Hüseyn Həşimli. Azərbaycan mənsur şeirinin təşəkkülü. Bakı: Nurlan, 2006
14. Hüseyn Həşimli. Azərbaycan mənsur şeirinin tarixi. Ankara: Gündüz kitabevi, 2007
15. Hüseyn Həşimli. Fərhad Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə ədəbi-elmi fikir. Bakı, "Elm və təhsil", 2012.
16. Hüseyn Həşimli. Fərhad Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə ədəbi-elmi fikir. Bakı, "Elm və təhsil", 2012, səh.79
17. Yenə orada, səh. 81
18. Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası. Bakı: Mütərcim,2009
19. Türk halklarının edebiyat ilişkilerine dair araştırmalar. Ankara: Kültür ajans, 2009
20. "Yeni Füyuzat" jurnalı (1910-1911-ci illər). Çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi Hüseyn Həşimli. Bakı, "Elm və təhsil", 2010
21. Hüseyn Həşimli. Əli Mənsun və "Ədəbiyyata dair" əsəri.
22. Qənirə Əsgərova. "Qardaş ədəbiyyatlar" dərgisində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Naxçıvan, 2004
23. Lütviyyə Əsgərzadə. Hüseyn Cavid və Şərq. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alamaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 2005
24. Lütviyyə Əsgərzadə. Hüseyn Cavid və Şərq. Naxçıvan, Əcəmi, 2005
25. İman Cəfərov. "Molla Nəsrəddin" jurnalının ədəbi bağlar sistemində Firdovsinin yeri . Filologiya məsələləri jurnalı, 2010, № 11, səh.311-320
26. İman Cəfərov. "Molla Nəsrəddin" jurnalında Sədi Şirazi irsinə münasibət // Konteks. Azərbaycan-Avropa ədəbi-mədəni əlaqələr mərkəzi. Toplu-3. Bakı: Elm, 2001, s. 63-67
27. İman Cəfərov. "Molla Nəsrəddin" jurnalı və yaxın Türk-Şərq mətbuatı // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. Naxçıvan: Qeyrət, 2002, № 9, s. 84-86
28. İman Cəfərov. "Molla Nəsrəddin" dergisi ve Türkiye // Kaynak. Tarix, kültür, ədəbiyyat və sanat dergisi. Sofya: 2003, s.18-19

HÜSEYN İBRAHİMOV ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNİN LEKSİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Arifə ZEYNALOVA

<https://orcid.org/0009-0007-4556-2348>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Aynur İSMAYILOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Naxçıvanda yaşayıb bədii yaradıcılıqla məşğul olan Hüseyn İbrahimov öz əsərlərində Azərbaycan dilinin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etmişdir. Yazıçı əsərlərinin dilində dialektizmlərə, köhnəlmiş sözlərə, vulqarizmlərə, müxtəlif sahələrə aid terminlərə, təqlidi və kalumbur sözlərə yeri gəldikcə müraciət etmiş və bu sözlərlə müəyyən üslubi çalarlıqlar yarada bilmişdir.

Ümumişlək sözlərlə bədii əsərlərdə ən sadə, təbii və zəruri hadisələr haqqında ətraflı məlumat verilir və onlar təsvir olunur. Bədii əsərlərdə hadisələrin, obrazların, mənzərələrin bədii və obrazlı təsvirini sadə, aydın, anlaşıqlı sözlərlə ifadə etmək mümkündür. Bunlar, eyni zamanda xüsusi üslubi rəngarəngliyə malik sözlərdir və ifadələrin meydana çıxmasında mühüm rol oynayır. Belə sözlər əsas vasitə kimi bədii əsərlərdə özünü göstərir.

Məqalədə H.İbrahimovun əsərlərində işlədilən rusizmlər, ümumişlək, yeni, qoşa və alınma sözlər, şivə sözlərinin fonetik tərkibi, dialektizmlər, Naxçıvan dialektinə məxsus xüsusiyyətlər, köhnəlmiş sözlər araşdırılmış, təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Hüseyn İbrahimov, leksik-üslubi xüsusiyyət, dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, vulqarizmlər

Giriş

Hekayə, povest və pyeslərində Azərbaycan dilinin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə edən Xalq yazıçısı H.İbrahimov həm təsvir etdiyi surətlərin dili, həm də öz yazıçı təhkiyəsi vasitəsi ilə əsərlərində gözəl üslubi çalarlıqlar yarada bilən görkəmli sənətkarlardandır.

Naxçıvanda yaşayıb bədii yaradıcılıqla məşğul olan Hüseyn İbrahimov öz əsərlərində Azərbaycan dilinin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etmişdir. Yazıçı əsərlərinin dilində dialektizmlərə, köhnəlmiş sözlərə, vulqarizmlərə, müxtəlif sahələrə aid terminlərə, təqlidi və kalumbur sözlərə yeri gəldikcə müraciət etmiş və bu sözlərlə müəyyən üslubi çalarlıqlar yarada bilmişdir.

Hüseyn İbrahimovun əsərlərinin dilindəki ümumişlək sözlər çoxluq təşkil edir, eyni zamanda morfoloji və sintaktik üsulla yeni sözlərin yaranması üçün baza rolunu da oynaya bilir.

H.İbrahimovun əsərlərinin dilində ən çox ümumxalq dilində özünə müəyyən qədər yer tutmuş rusizmlər də öz əksini tapmışdır. Bu tip sözləri əsərlərinin dilində işlətməklə H.İbrahimov həm də dilimizi alınmalarla zənginləşdirmiş, belə sözlərlə yazıçı əsərlərində iştirak edən insanların xarakterini, danışq tərzini göstərmişdir. Yazıçı rusizmlərdən həm öz təhkiyəsində, həm də surətlərin dilində istifadə etmişdir.

Demək olar ki, Hüseyn İbrahimovun yaratdığı əksər obrazlar fərdi, tipik nitq

xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Yazıçının əsərləri təkcə məzmun, ideya, ictimai əhəmiyyətinə görə deyil, həmçinin də bədii dil çalarlarına görə gözəl sənət nümunələri sayıla bilər. Professor Tofiq Hacıyev "Şərimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz" əsərində yazır ki: "...Yazıçının dili onun motivlərinə, obrazların xarakterinə görə müəyyənləşir. Yazıçının öz sənətkar xislətində hansı mövzulara müraciət etmək və ya hamının işlədiyi mövzularda onun hadisələri hansı inkişaf yoluna salmaq, hansı xasiyyətdə insanları sevmək, necə insanlarla ünsiyyət tutmaq duyğusu olur" [11, s.123]. Bu mənada H.İbrahimovun əsərlərinin dilinin leksik xüsusiyyətlərindən biri güclü lirizm, az qala şəriyyəyə malik olmasıdır. Başqa sözlə, lirizm, şəriyyət onun bədii sənətinə xas olan xüsusiyyətdir.

Yazıçıların dil və üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edən M.Adilov göstərir ki, "hər bir əsərin orijinallığı, həyatiliyi və gücü təkcə orada qoyulmuş əsas məsələlərdə və həmin məsələlərin xalqın xeyrinə necə həll edilməsində deyil, həm də bu əsərlərdə istedadla istifadə olunmuş dil və üslubdan da asılıdır. Gərək yazıçı dilində canlı danışq dilinə məxsus xüsusiyyətlər öz əksini tapsın". Belə cəhətləri biz H.İbrahimovun əsərlərində də hiss edirik.

Hüseyn İbrahimov nəinki əsas personajları və eyni zamanda kiçik epizodik obrazları da nitq əlamətinə görə xarakterizə etməyi, yadda qalan xarakteri tip səviyyəsinə qaldırmağı bacaran bir sənətkardır. Buna nail olmaq üçün yazıçı dilə müxtəlif üsullarla yanaşmış, Azərbaycan dilinin zəngin leksik və qrammatik imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Sözsüz, yazıçının əsərlərinin dilindəki sadəlik, aydınlıq, ifadəlilik, yığcamlıq daha çox doğma dilimizin leksik vahidləri ilə əlaqədardır. Dilimizin qaynar bulaq suyu kimi içilən, xalq ruhunu əsrlərdən – əsrlərə ötürən, tariximizi çox qədim dövrlərlə bağlayan sözləri seçib işlədən H.İbrahimov öz əsərlərində ümumişlək, yeni, qoşa, dialekt, köhnəlmiş, vulqarizm, termin kimi sözlərdən məharətlə istifadə etmiş, onlara xüsusi çalarlıqlar verməyi bacarmışdır. Yazıçının dilində ev, bir, dağ, ağ, ay, az, boş, böyük, qazan, qapı, dil, üç, on, qulaq, baş, qulluq, el, qəlbi, qarşı, qar, qara, qan, quyu, artıq, dad, bağlı, iş, xoş, düz və s. kimi yüzlərlə sözlər ana dilimizin əsas lüğət fonduna daxil olan ümumişlək leksik vahidlərdir. Bu vahidlər isə "...tarixi sabitlik, ümumi – həyati zərurilik, yeni sözlərin yaranması üçün baza ola bilmək kimi əsas əlamətlərinə görə digər sözlərdən fərqlənir və belə əlamətlər lüğət fondunun, ümumiyyətlə, dilin əsasının "tikinti" materialını təşkil edir" [5, s.132].

Ümumişlək sözlərlə bədii əsərlərdə ən sadə, təbii və zəruri hadisələr haqqında ətraflı məlumat verilir və onlar təsvir olunur. Bədii əsərlərdə hadisələrin, obrazların, mənzərələrin bədii və obrazlı təsvirini sadə, aydın, anlaşıqlı sözlərlə ifadə etmək mümkündür. Bunlar, eyni zamanda xüsusi üslubi rəngarəngliyə malik sözlərdir və ifadələrin meydana çıxmasında mühüm rol oynayır. Belə sözlər əsas vasitə kimi bədii əsərlərdə özünü göstərir.

Hüseyn İbrahimovun əsərlərinin dilindəki ümumişlək sözlər bu deyintiləri özündə əks etdirməklə yanaşı, həm də çoxluq təşkil edir, eyni zamanda morfoloji və sintaktik üsulla yeni sözlərin yaranması üçün baza rolunu da oynaya bilir. Ə.Abdullayev göstərir ki, "Ümumişlək sözlər dilin leksik tərkibini, başlıca olaraq, əsas hissəsini təşkil edir və ən zəruri, həyati məfhum və anlayışları əks etdirmək gücünə malikdir. Bu sözlər maddi varlığa və eləcə də insan fəaliyyətinin əksəriyyət sahələrinə aid olur" [5, s.59]. Hüseyn İbrahimovun dilində işlənən ümumişlək sözlər – ata, ağac, od, su, yağ, şirin, duz, acı, uca, böyük, getmək, gəlmək, gülmək, döymək və s. nitqdə fikrin bütün dərinliyinin ifadə olunmasına xidmət göstərir.

Yeni sözlərin əmələ gəlməsi gerçək varlıqdakı ictimai – tarixi hadisələrlə birbaşa əlaqədardır. XX yüzilliyin sonlarına yaxın mühüm ictimai – siyasi hadisə və proseslərlə bağlı dilimizə yeni sözlər gəlməyə başladı. "Şair və yazıçı yeni sözlərə həyat verərkən, adətən təkcə həmin sözlərlə xalq dilini zənginləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymur. Bədii əsərlərdə neologizmlərin məqsədi başqadır. Burada əsas məsələ yazıçının və ya şairi narahat edən, həyəcanlandıran öz fikir və hisslərini verməkdir. Ayrı-ayrı yazıçıların öz əsərlərində yaratdıqları və ya yeniləşdirdikləri sözlərin xalq tərəfindən qəbul edilməsi əsas şərtidir". Bu fikirlər digər söz sənətkarlarımız kimi, H.İbrahimova da aiddir. H.İbrahimov yeni söz və ifadələri əsərlərində işlətməklə onların bədii təsir gücünü, ifadə potensialını artırmağa nail olmuşdur. O, əsərlərində bəzən yeni sözlərdən tipikləşdirmə məqsədilə istifadə edir. Məsələn: "Bahar yağışı" romanında diplomat, kent, avtoritet və s. kimi neologizmlər Nadirin nitqində dəfələrlə işlədilir ki, bu da obrazı tipikləşdirir. Məsələn: - Ə, vallah bu ləzginin çobanı da diplomatdır; - Rəis "kent" siqareti yandırdı; "Avtoritet" sözü Məlikzadənin xoşuna gəldi; Çünki siz onlar üçün avtoritetsiniz ..." [4, s.62].

H.İbrahimovun əsərlərinin dilindəki valyuta, dollar, aristokrat, kompüter, otel, mitinq, kompanion, villa, intervü, müstəqillik və bu kimi neologizmlər mətn daxilində müəyyən üslubi səciyyə daşıyır.

Dilimizdəki qoşa sözlərinin çoxunda möhkəm qanunlar vardır. Yazıçı qoşa sözlərdən gen-bol istifadə etməklə əsərlərində ekspressivliyi, emosionallığı qüvvətləndirməyə nail olur. H.İbrahimovun əsərlərinin dilində rast gəldiyimiz yavaş-yavaş, götür-qoy, fikir-zikir, qaça-qaça, bir-birinə, sağ-sol, təzə-təzə, daş-qaşlı, çiyin-çiyinə, od-alov, itələyə-itələyə, dilsiz-ağızsız, donquldana-donquldana, qoyun-keçi, tövşiyə-tövşiyə, üz-gözünü, ad-san, öz-özünə, tez-tez, açıb-örtüyü, neçə-neçə, geyim-kecim, dönə-dönə, bəh-bəh, eyş-işrət, o tərəf-bu tərəf, adlı-sanlı, yaxşı-yaxşı, götür-qoy, iki-üç, min-min, ulu-ulu və s. kimi qoşa yazılan sözlər onun əsərlərinin dilinə canlılıq gətirən nitq vahidlərindəndir. Məsələn: Piyalə kimi iri qara gözləri ağlı-qırmızılı sifətinə xüsusi yaraşlıq verirdi; Yolun kənarındakı arxdan sakit-sakit axan bir dəyirmanlıq su ağacların altına azacıq sərinlik gətirirdi; Enişli-yoxuşlu yollar keçirsən, istiyə-soyuğa dözürsən; ...atlar fıncıra-fıncıra müqavimət göstərüb dayandı; Onlar papiroslarını tüstülədə-tüstülədə şirin-şirin söhbət edir.

Azərbaycan dilinin güclü potensial imkanları var. Ona görə də yazıçı dil qatlarını dərinlən duymalı, yaxşı bilməli və bədii dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini maksimum nəzərə almalıdır. "Bədii dilin özünün loqorifması vardır və onu öyrənmək bütün ömrü boyu yazıçının vəzifəsidir. "Bədii dilin leksikasını öyrənərkən əsərin yarandığı mühiti, ictimai şəraiti nəzərə alaraq, yazıçının əcnəbi sözlərə münasibətini müəyyənləşdirmək, ədəbi-ictimai mühitin qohum və qonşu dillərə təmasının dərəcə və istiqamətini aydınlaşdırmaq lazım gəlir". H.İbrahimovun əsərlərinin dilində işlənmiş ərəb, fars sözlərinin əksəriyyəti, rus dilindən alınmış sözlərin çoxu dilimizdə möhkəm mövqə qazanmış leksik vahidlərdir.

Klassiklərin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf etdirilməsindəki fəaliyyətinə yüksək qiymət verən, Azərbaycan xalq danışığı dilinin zənginliklərindən məqsədli istifadə edən Səməd Vurğun dövrünün yazıçılarına alınma sözlərdən istifadə etməyi belə izah edirdi: "...Fikri ifadə zamanı müxtəlif ərəb, fars, rus və başqa kəlmə və ifadələr işlətmək yolu asan bir yoldur. Əsil çətinlik isə Azərbaycan şeirində və nəsrində Azərbaycan dili sözlərini yaratmaqdır. Bu dil yalnız sözlərdən ibarət olaraq qalmır. Dilimizin bütün danışığı

formalarını, onun varlığı və ana xətlərini nəzərə almaq və onu inkişaf etdirməklə rəndələnmiş bir ahəng daxilinə salmaq lazımdır" [4, s.67]. Bu baxımdan H.İbrahimovun əsərlərinin dilində ərəb və fars mənşəli sözlər dilimizin forma və normalarına uyğun işlədilmişdir. Onun dilində işlənən namaz, adət, aləm, pərgar, vacib, vəsiyyə, qəm, dəfə, əvvəl, əziz, qəbul, dəqiqə, dünya, əzab, əməl, layiq, ləzzət, meyl, məzmun, məktub, məsəl, məhəbbət, müəllim, xeyli, xərc, heyvan, həyat, cəld, şey, asan, bəhanə, dərə, dost, kənar, manat, meyvə, pəncərə, pul, heç, can, şirin və s. ərəb və fars sözləri xeyli vaxtdır ki, dilimizin işlək, zəruri leksik vahidlərinə çevrilmişdir. Yazıcının dilində işlənən cümlələrdə bu tip alınmalara çox təsadüf edilir. Məsələn: Bu gün *sübh namazı* vaxtı *məscidlərdə* şəninizə *xütbə* oxunmuşdur; Bərli-bəzakli xanım ucadan güldü: "Oğlan, deyəsən dildən çox *pərgarsan*"; Sizə ad qoyana alqış! Özü də on kərə *əhsən*, yüz dəfə *mərhaba*!; Bütün camaat hökumdarın *pişvazına* çıxıb; Bütün şəhər *əhli*, bütün *əsnaf əhli*, bütün *əhli-ürfan* burada idi; Yenirdin-qalxırdın, *dübarə* yenə yenirdin, sonra yenə qalxırdın.

H.İbrahimov əsərlərinin dilində fars və ərəb dillərindən götürülmüş cümlə və ifadələr də işlədir. Belə cümlələrin tərcüməsini yazıçı verməsə də, mətnin içərisində həmin ifadələr başa düşülür və bu ifadələr bir az da bədii əsərə bir növ ifadəlilik verir və surətin xarakterini açır. Məsələn: Hilal müəllimin öyrətdiyi şeirin misraları Nadirin damarlarına axdı: "Mərhaba, xoş gəldin, ey ruhi-rəvanım. Mərhaba, ey şəkər ləb, yarı şirin ləməkanım, mərhaba".

Bəzən yazıçı əsərlərinin dilində cümləni fars dilindən tərcümə etmədən işlədir. Bu zaman cümlənin mənası ancaq mətn daxilində başa düşülür. Məsələn: Cəmil bir də baş endirib, qızları içəri dəvət etdi. Məni xəbərdar etməyi də yadından çıxarmadı: "Ey dust, si vəqti xabidənəsət, afəti mayəd!";

H.İbrahimovun əsərlərinin dilində ən çox ümumxalq dilində özünə müəyyən qədər yer tutmuş rusizmlər də öz əksini tapmışdır. Palto, portfel, stol, raykom, kolxoz, kabinet, qalustuk, termos, stəkan, kreslo, şofer və s. sözlər belələrindəndir.

Bu tip sözləri əsərlərinin dilində işlətməklə H.İbrahimov həm də dilimizi bu alınmalarla zənginləşdirmişdir. Belə sözlərlə yazıçı əsərlərində iştirak edən insanların xarakterini, danışq tərzini göstərir. Yazıçı rusizmlərdən həm öz təhkiyəsində, həm də surətlərin dilində istifadə etmişdir.

Yazıçı təhkiyəsində: Sonra keçib *kresloda* əyləşdi; Zeynal *şoferə* razılıq edib maşından düşdü; -Xeyir getməyib, *metodistlərin* otağındadır. Pakizə müəllim ilə danışır, çağırım!; Onlar pilləkəni enib rayon mərkəzini ikiyə bölən *şose* yoluna çıxdılar; Zeynal *paltosunu* söyüd ağaclarından birinin üstünə atdı; *Papirosun* tüstüsü bığının altına, saqqalının üstünə sarı bir kölgə çəkmişdir; Qalın ağdan tikilən alt köynəyinin boğazı *kostuyumunun* boynundan xeyli yuxarı çıxmışdı;

Surətlərin dilində: – Həyat bir taetr səhnəsinə bənzəyir, sən bir *artist* kimi ora çıxıb elə bil *rol* ifa edirsən; -Mirzə, bu işin bir tərəfi, - deyə *raykomun* katibi əlindəki, yanib sönən kibritin çöpünü kül qabına qoydu; – Mən *pensiyaya* çıxsam da özümü həmişə o məktəbin müəllimi hesab edirəm; Mən *taksi* ilə də gedirəm; – Gördün da, dostuma nə *raport* verdim.

H.İbrahimov əsərlərindən işlədilən rusizmlər bəzən surətlərin dilində Azərbaycan dili dialektinə uyğun şəkildə verilir ki, bu da həmin surətləri səciyyələndirmək və personajı qərribə vəziyyətdə göstərmək məqsədi güdür. Məsələn: Görürəm mən sizi *qurzavoyumda* aparmasam, Ceyranlıya piyada getməli olacaqsınız; – Keçin, oturun, bağışla da, bacoğlu

kəndistan yeridir, *dramvay* yox, *trelebus* yox, gərək nə oldu minəsən; – Deyir: “*Mamıçka*, bu vərəqi oxuyub, o biri vərəqə keçəndə, əvvəlcə oxuduğum yadımdan çıxır”; Şükür Tiflisdə *komvuzu* bitirib kəndə qayıdan ili Ceyranlı kəndindəki “Yeni gün” kolxozunun üzvləri onu özlərinə sədir seçdilər; Keçən il *mayovkaya* gedəndə “Çınqılı” bulağının başında oxudu; Rüstəmov: - Bu barədə rəis *padleslik* elədi; Katib *qəmisiyə* göndərib kolxoza yoxlatdırıb; - Gərək ki, *planavikdə* ola; - Burada işləyən *iraboçilərin* bir qəpiyində gözü yoxdur; - O gün olmaz ki, onu *iradiyoda* tərifləməsinlər.

H.İbrahimovun əsərlərində işlənən rusizmlər dialektizm formasında bəzən cümlənin tərkibinə birləşmə şəklində daxil edilir. Yazıçı birləşməyə daxil olan sözlərin ya hər ikisini surətin dilində rusca, ya birini rusca, digərini azərbaycanca verir və söz birləşməsini Azərbaycan dilindəki kimi əlaqələndirib işlədir. Məsələn: Bilirsən bizim *bivşiy qlavnu* elə canıyananlıq ələrdi; - Onda yoldaş... *qlavnu* incinar. Gərək bir az gözləyəsini; - Hələlik *orsun nəçənni*yi Rəhim Paşayev özü baxır; - Elə ogün məndən otuz qəpik alıb bir porsiyə güləş üçün.

Yuxarıda verilən misallardan göründüyü kimi yazıçı öz təhkiyəsində rus sözlərini ədəbi dil normasına uyğun işlətməmiş, surətlərin dilində isə belə sözlər - rusizmlər ya təhrif edilmiş, ya da dialekt şəraitinə uyğun şəkildə ifadə olunmuşdur ki, bunlardan istifadə etməklə yazıçı həm surətləri səciyyələndirmiş, həm də personajı gülünc vəziyyətə salmaq istəmişdir. Məsələn, qurzavoyumda, *dramvay*, *trelebus*, *konvuz*, *aformut*, *mayovka*, *vxadnoy*, *quləş*, *qəmisiyə*, *irabotçı*, *iradyoda* kimi və s. bu kimi sözlər surətlərin savadsızlığını göstərir və əsərə müəyyən üslubi çalarlıq verir.

Bəzən yazıçı rusizmləri surətin dilinə söz birləşməsi şəklində deyil, bütövlükdə cümlə formasında daxil edir. Məsələn, Yolçuyevin dili ilə verilən cümlə bu cəhətdən səciyyəvidir: Tı tonki kritik. Bu formalı ifadələrlə işlətməklə yazıçı milliyətcə azərbaycanlı olan, rusca danışmağı özünə fəxarət sayan vəzifəpərəstləri tənqid etmək və müəyyən üslubi çalarlıq yaratmaq məqsədi güdmüşdür.

Nəticə

Yazılı ədəbiyyatda rusizmlərdən müəyyən məqsədlər üçün istifadə olunur. H.İbrahimov da əsərlərində rusizmlər vasitəsilə yerli kolorit yaradır, satira və ifşa etmək məqsədi güdür. Onun əsərlərində rus dilindən alınmış sözlərin kəmiyyətcə çox işlədilməsi yazıçının həyata və ictimai hadisəyə olan dilə şüurlu münasibətinin nəticəsidir. Rusizmlərdən kəmiyyətcə çox istifadə etməklə H.İbrahimov doğma dili korlamır, əksinə, Azərbaycan dilinin saflığı, təmizliyi, şəffaflığı məsələsinin həmişə aktual olduğunu göstərir.

Yazıçı tiplərin bədii portretlərini mükəmməlləşdirmək üçün də əsərlərində rusizmlərə geniş meydan verir. Qeyri-millətin – azərbaycanlının rus dilində danışması xüsusi maraq doğurur. Yazıçının əsərlərinin dilində işlətdiyi rusizmlər mühüm üslubi cəhətə malik olmaqla, həmin sözlər öz kinayəsi ilə tipi ifşa edir. Tipin maksimum xarakterini maksimum mənada ifadə etmək üçün rusizmlər, rus nitqi yararlı üslubi materiala çevrilir.

Yazıçı fərdi üslubi çalar yaratmaq məqsədilə başqa dillərə (fransız, ingilis) məxsus alınma sözlərdən də istifadə edir. Baykot, bravo, baston, madmazel, krepdeşin kimi sözləri buna misal göstərə bilərik. Nümunələrə diqqət yetirək: Məsələn: Yuxarı dartılan sağ ombası boz *baston* şalvarını belində zorla saxlamışdır; – Belə bir hərəkətə yol versə, tamamilə *baykot* olarıq; Nadir əl çalır: – *Bravo, bravo !!!*; – Ancaq səndən yaxşı *prataqandis* olar ha, İbrahim! Və s.

Nəticə olaraq göstərməliyik ki, H.İbrahimov əsərlərinin dilində ümumişlək, yeni, qoşa və alınma sözlərdən məharətlə istifadə etməklə həm dilimizi zənginləşdirmiş, həm də əsərlərinə xüsusi üslubi çalarlıqlar verməyə çalışmış və buna bacarıqla da nail ola bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: 1998, 145 s.
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: 1978. Maarif, 200 s
3. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: 1988. Maarif, 306 s.
4. İbrahimov, H. Bahar yağışı. Bakı: 1983
5. İbrahimov, H. Əsrin onda biri. "Avrasiya press". Bakı: 2005, 384 s.
6. İbrahimov, H. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III cild. «Naxsuana». Bakı: 2007, 528 s.
7. Kazımov, Q. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı: 1987, 191 s.
8. Adilov, M. Dilçilik məsələləri. Bakı: 2019
9. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: 1989, Maarif
10. Adilov, M. Azərbaycan dilində vokativ sözlər. APDU-nun Elmi əsərləri. XII seriya (Dil və ədəbiyyat). Bakı: 1966. №2, s.49-67
11. Hacıyev, T. "Şərimiz, nəşrimiz, ədəbi dilimiz". Bakı: 1990

SUMMARY

Arifa Zeynalova, Aynur Ismayilova

LEXICAL-STYLISTIC FEATURES OF THE LANGUAGE OF WORKS BY HUSEYN IBRAHIMOV

Huseyn Ibrahimov, who lives in Nakhchivan and is engaged in artistic creation, skillfully used the rich vocabulary of the Azerbaijani language in his works. In the language of his works, the writer used dialectisms, obsolete words, vulgarisms, terms related to various fields, imitations and puns whenever possible and was able to create certain stylistic nuances with these words.

The most simple, natural and necessary phenomena are given detailed information and described in the works of art with general words. In artistic works, it is possible to express the artistic and figurative description of events, images, landscapes in simple, clear, understandable words. At the same time, these are words with a special stylistic variety and play an important role in the emergence of expressions. Such words appear in artistic works as the main means.

In the article, Russisms, generalizations, new, double and borrowed words, phonetic composition of Shio words, dialectisms, characteristics of the Nakhchivan dialect, obsolete words, used in H.Ibrahimov's works were investigated and analyzed.

Key words: *Huseyn Ibrahimov, lexical-stylistic feature, dialectisms, obsolete words, vulgarisms*

XANƏLİ KƏRİMLİNİN YARADICILIĞINDA İŞLƏNMİŞ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elburus VƏLİYEV

elbrusveliyev79@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Azərbaycan dilinin mühüm sahələrindən biri olan sintaksis söz birləşmələri və cümlələri öyrənən elmdir. "Dil sistem xarakter daşıyır. Bu sistemi təşkil edən dil vahidləri (fonem, morfem, söz, söz birləşmələri, cümlə) özünəməxsus qanunauyğunluqla sıralanaraq dilin ümumi mənzərəsini əks etdirir. Bu sistemin bir başında fonem, o biri başında cümlə dayanır. Fonem dilin ilk, öz-özlüyündə heç bir mənaya malik olmayan vahidi, cümlə isə dilin son, ən mənalı vahididir" [1, s.37].

Elə bu baxımdan söz birləşməsi bu silsilədə sözlə cümlənin sərhəddində dayanır. Buna görə də söz birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik sintaktik vahid olmaqla bərabər sözlə cümlə arasında dayanır. O həm sözlə, həm də cümlə ilə bağlıdır.

Söz birləşməsi də söz kimi dilin nominativ vasitələri sahəsinə daxil olub əşyaları, hadisələri, prosesləri və s. bildirir. Bu o deməkdir ki, "...söz birləşməsi sintaktik mövqeyinə, cümlədəki roluna və mənasına görə sözə yaxınlaşır və o da söz kimi cümləyə tikinti materialı kimi cümləyə daxil olur. Lakin bu oxşarlıq söz birləşməsi ilə söz eyniləşdirmir" [1, s.37].

Bunu da qeyd etməliyik ki, söz leksik, söz birləşməsi isə sintaktik kateqoriyadır. Söz birləşməsi söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşya və hadisələri ifadə etsə də, onları təklikdə, təcrid olunmuş halda deyil, bir-biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir. "...söz səslər əsasında, söz birləşməsi isə sözlər əsasında yaramır" [2, s.35].

İnkarı yoxdur ki, Azərbaycan dilçiliyinin bütün şöbələrinə: fonetik, leksik, frazeoloji, morfoloji, sintaksisinə və digər sahələrinə aid nümunələr şair və yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmasın. Yəni əvvəlki yazıçılarımızda da vurğulanıb ki, dilçiliyin nəzəri məsələləri canlı danışiq dilindən, dialektlərdən, yazıçı və şairlərin əsərlərindən gətirilmiş nümunələrlə formalaşır. Deməli, yazıçı və şairləri əsərlərinin dili nəzəri məsələlərin mənbəyidir. Elə bu baxımdan birdən öncəki klassik dilçilər və bugünkü dilçi alimlər hər hansı bir nəzəri məsələnin şərhində mütləq nümunələrə diqqət yetirməyi lazım biliblər. yəni dilçilərimiz hər hansı bir fikri təsdiqləmək, sübut etmək üçün yazıçı və şairlərin: M.İbrahimov, S.Rəhimov, M.Cəlal, İ.Əfəndiyev, S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm, M.Araz, O.Sarıvəlli, N.Kəsəmənli, Z.Yaqub, Aşıq Ələsgər, Aşıq Şəmşir, B.Vətənoğlu, R.Behrudi, M.S.Ordubadi, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və onlarca belə sənətkarların əsərlərinə müraciət etmiş, onların əsərlərindən gətirilmiş nümunələrlə nəzəri məsələləri təsdiq etmişdir. Bu da nəzəriyyə ilə praktikanın vəhdətidir. Belə ki, nəzəriyyəsiz praktika, praktikasız nəzəriyyə "ac" qalar və nə praktika elmə çevrilər, nə də elm kamil, dəqiq olar.

Məhz buna görə də yazıçı və şairlərin əsərlərinin dil baxımından tədqiqi vacibdir. Bu sahədə hələ XX əsrin ilk illərindən, xüsusən birinci rübündən sonra tanınmış dilçi alimlərimiz: M.Hüseynzadə, A.Hüseynov, İ.Əfəndiyev, Ə.Fərəcov, F.Fərhadov, A.Axundov, A.Qurbanov və onlarca digər dilçilər məqalə və dərsliklərini yazarkən yuxarıda qeyd etdiyimiz yazarların əsərlərinə müraciət etmiş və nümunələri o mənbələrdən

götürmüşlər. lakin təəssüflə qeyd edə bilərik ki, naxçıvan yazarlarının (H.Cavid, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, M.Araz istinadır) əsərlərinə xüsusən orta və gənc nəsil nümayəndələrinə az müraciət edilmişdir. Bunlardan biri də Xanəli Kərimlidir.

"Xanəli Kərimli yeni dövr Azərbaycan şeirində vətəndaşlıq lirikasının əsas yaradıcılarından biridir. Yaxşı cəhət ondan ibarətdir ki, Xanəli Kərimlinin vətəndaşlıq lirikası, sadəcə, qələmə aldığı aktual mövzuları ilə deyil, daha çox bu bədii nümunələrindəki fikrin ifadə vasitəsi ilə yadda qalır".

Xanəli Kərimlinin əsərlərində işlənmiş bəzi təyini söz birləşmələri və feili birləşmələrin işlənmə məamları:

İçim dərdlər qəbiristanı,
Çölüm ruhlar aləmidir.
İçim, çölüm bir atəşgah,
Sanki qiyamət dəmidir [4, s.8].

Ucuz ölümlərsə pis əməliylə,
Alınır Allahın haqq dərgahından.
Ucuz ölümləri Allah pay verir,
İlahi, sən mənim keç günahımdan [4, s.62].
...Ömrün güllü-çiçəkli, təzə-tər bir çağında
Bir də gördün ömrünə qəfildən yağdırdı qar.
Ta əzəldən sən olsan da, dəyirmanın incisi,
Səndən üzü döndüyü an donuzluqda boğdurur [5, s.63]

...O vətən uğrunda şəhid oldun ki,
Sənə can vermişdi doğma canından
Sən ey bu vətənin şəhid övladı!...
Qanun mayalanıb şəhid qanından [5, s.195].

Dünən damarımdan qan verdim də
Məni div tanıtdı Məlikməmmədə.
Mən isə haqq deyib haqqa sığındım.
Çünki inanmadım başqa qüvvətə.

...Ancaq bir şər işə sərpəndə əlim
"Lənət kor şeytana" dedim həmişə [4, s.95].
...Bəzən bir dilsizə dil olmuşam mən,
Dili söz tutanda kəsib dilimi.
Bəzən bir əlsizə əl olmuşam mən,
Əli əl tutanda kəsib əlimi [4, s.94].
...Mənim taleyimə dərdə gülmək nəsib olub [4, s.131].

Əxlaqlı adam üçün şərəfli adamdan cəza almaq mükafat, şərəfsiz adamdan mükafat almaq ən böyük cəzadır [4, s.132].

İnsanı əhatə edən maddi aləmdə 40 min il bundan əvvəl hansı mövzular yaranmışdırsa, bu gün də həmin mövzulardır ki, ədəbiyyat və sənət adamları məşğul olur [4, s.136].

Külək qalxanda tör-töküntüləri göyə qaldırdığı halda, dəfinənin, xəzinənin üstünü örtürtüb görünməz edir [4, s.136].

...Toyunda oynamağa,
yasında ağlamağa
adam tutdu günəmuzd.
Nə sevincini bölən oldu,
nə dərini bilən [4, s.106].

...Səninlə görüşəndə,
...Könlümüzün duyğusun
Səninlə bölüşəndə,
dünya bizimdir dedik.
İndi səbrim tükənib.
Yaşım o yaşda deyil.
İnandığım sirdaşlar
Daha o sirdaş deyil.
Üstümə qonan tordan
Üşənirəm belə mən... [4, s.87].

İçini görməyən çölünü görməz,
Çölünü görməyən özünü görməz [4, s.76].

Sən də sus, mən də susum,
Qoy o da sussun!
əvəzində ədəbiyyat adlanan
tanrı məbədgahına
yolun azan, təzənlər,
utanıb qızarandan
"Dahi" kimi gəzənlər... [4, s.171]

...Yuxarı qalxdıqca havanın səsligindən nəfəs almaq çətinləşdiyi kimi, insanın şöhrəti artdıqca onun azadlığı da məhdudlaşır. Əxlaqsız cəmiyyətdə namus və ləyaqət uğrunda döyüşmək sadəcə dəlilikdir... [5, s.244].

Astarı üzündə gizlənən adamlar qəlblərə asanlıqla yol tapdıqları kimi, asanlıqla da unudurlar [5, s.245].

Dəli Domrul, Qara çoban
Baş kəsəndə, qan tökəndə
Mərə kafir deyə-deyə
Bel bükəndə... diz köçəndə
Ürəyindən, baxışından nələr keçib... [4, s.86].

Vərdisini yaralayıb
Əl çatmadan qabar olub
Hərdən də bir şirin sözlər
bizim üçün nübar oldu [4, s.34].

zağını yaxın edib
Görüşünə gəlmişəm.
Bu görüş baş tutunca
Neçə dəfə ölmüşəm... [4, s.36]

Quşu uçub getmiş yuvalar kimi,
Boşalır günbəgün kənd evləri də.
Bir xəfif nəfəsin burnu göynəyən
Evlər qonaqlayır küləkləri də [4, s.54].

Qeyd edək ki, yuxarıda altından xətt çəkilmiş birləşmələr ya söz birləşməsi formasında, sadə birləşmə kimi, ya da məsdər, feili sifət, feili bağlamalar özündən əvvəl ətraflarına əlavə sözlər toplayıb tərkib əmələ gətirmişlər ki, onlar da cümlə elə bir suala cavab olub cümlənin mürəkkəb bir üzvü vəzifəsini bacırırlar.

Ürəyimin ağrısına ayılıram hər gecə
Kimsə duymasın deyə
Bu ağrını yaşayıram gizlicə.

III növ təyini söz birləşməsi səbəb zərfliyi, I növ təyini söz birləşməsi hər gecə - zaman zərfliyi, bu ağrını I növ təyini söz birləşməsi I tərəfi təyin, II tərəfi vasitəli tamamlıq.

Bulaqlarım axarını, gədiklərim baxarını, şimşəklərim çaxarını (dəyişib) III növ təyini söz birləşmələri budaqlarım, gədiklərim, şimşəklərim – elliptik hadisəyə uğramış mübtəda (onun) axarını, çaxarını – III növ təyini söz birləşmələrinin III tərəfi müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır.

Bəzən bir dilsizə dil olmuşam mən
Dili söz tutanda kəsib dilimi.

I misrada feili sifət tərkibi cümlədə təyin, III misrada feili bağlama tərkibi tərz-i-hərəkət zərfliyi, IV misrada feili bağlama tərkibi zaman zərfliyi, həmçinin VII misradakı feili bağlama tərkibi zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edib.

Qeyd etdiyimiz kimi, təkcə Xanəli Kərimlinin əsərlərində deyil, bütün yazıçı şairlərin əsərləri dil materialları ilə zəngin olan bir xəzinədir. xəzinə də elə bir dəryadır ki, ona baş vurmaq olar, ancaq o dəryanın dərinlərinə getmək həm çətindir, həm də cəsarət, risk etmək lazımdır. Biz bu 20-30 səhifəlik yazımızda ancaq xanəli Kərimlinin bir neçə şeirlərinə müraciət etdik. Və bizə məlum oldu ki, Xanəli Kərimli sadəcə bir şair deyil, o həm bir müəllim, bir pedaqoq, həm bir dilçi, həm ədəbiyyatşünas, əgər perifrazadan, kənar olsun, həm də bir filosof alimdir. Bu alim özünü bürüzə verməyən, yeri gələndə adılşən, sadələşən bir müəllimdir. Hər hansı bir ziyalı, müəllim, "elə-belə" bir şair Xanəli Kərimlini özləri kimi elə-belə müəllim, alim kimi təsəvvür etməsinlər. Xanəli Kərimli, hər şeydən əvvəl, M.Araz torpağının yetirməsidir. O, M.Araz xisləti, M.Araz qeyrəti, M.Araz vüqarlı bir sənətkardır. Bu nəticədə bizim məqsədimiz Xanəli Kərimlini ədəbiyyatşünas kimi, ədəbiyyatçı kimi, şair kimi, yazıçı alim kimi təqdim etmək fikrində deyilik. O, bütün bunlarla bərabər, həm də dil baxımından diqqət çəkən dilçidir. Belə ki, Xanəli Kərimli əsərlərində, xüsusən poeziyasında Azərbaycan dilçiliyinin elə bir kiçik, ya böyük bölmələrin ən incə nöqtələrinə toxunmamış olsun. O, qələmə aldığı şeirlərində - daha doğrusu ən azı dörd misrasında Azərbaycan dilinin

leksik, fonetik, qrammatik, didaktik, frazeoloji xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməsin. Bu məqamda şairin iki bənd şeirinə diqqət yetirək:

Duman dağlarımdan uzaq düşübdü
Heç bilinmir nə payızın, nə qışın.
Tale dizlərimi yaman bükübdü...
Niyə gəlməyirsən, Məmməd Arazım?

Təkcə bu dörd misrada ismin adlıq halı, III növ təyini söz birləşməsinin II tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib hallanan çıxışlıq halında olan söz, dildə az təsadüf olunan uzaq sözü tərzli hərəkət zərfi və dildə istisna hallarda qeyri-müəyyən yönlük hal (uzağa) sözü uzaq formasında işlənib. Bu hal, yəni yönlük halın qeyri-müəyyən formada işləndiyi məqam nəzərə çarpır... nə yayızın, nə qışın – ifadəsində - nə, -da, -də şəkilçisini əvəz edib, yəni nə payızın, nə qışın, payızın fa, qışın da ifadəsinin əvəzində işlənib...

Deməli ki, təkcə bu dörd misranı dil baxımından təhlil etsək, ən azı bir məqalə olar...

Deməli, Xanəli Kərimli, həm də mahir bir dilçidir.

Nəticədə bunları deməklə kifayətlənməmək üçün bir məqama da toxunmaq istəyirik. Xanəli Kərimlinin şeirlərində və digər deyimlərində ismi birləşmələr feili birləşmələrdən daha çox istifadə olunub.

Elə bir bənd şeir yoxdur ki, orada ismi birləşməyə rast gəlinməsin. Maraqlıdır ki, şairin şeirlərində işlənmiş təyini söz birləşmələri içərisində III növ təyini söz birləşmələri daha çox diqqəti cəlb edir. Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, onun şeirlərində III növ təyini söz birləşmələrinin əksəriyyəti elliptik formalıdır. Bu da çox şübhəsiz ki, şeirin lakonikliyi daha çox artırır və oxucunu yüngülləşdirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şairlərin demək olar ki, əksəriyyəti elliptik hadisəli birləşmələrdən, cümlələrdən istifadə edirlər. Ancaq Xanəli Kərimli elliptik hadisəli III növ təyini söz birləşmələrindən daha çox istifadə edib. Məsələn, Dünən damarımdan (mənim damarımdan) qan verdim (mənim qan verdim) Məni div tanıtdı Məlikməmməddə... İzaha ehtiyac yoxdur ki, hər iki III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi işlənməyib. Bu da nitqimizin daha da çox sadələşməsinə, axıcılığına, emosionallığına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə.Z. və b. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı: 1985
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə. EA nəşri, Bakı: 1962
3. Çoxmüəllifli: Müasir azərbaycan dili (sintaksis), Bakı: 1962
4. Kərimli, X. Bu da bir nağıldı... Bakı: 2004, Nurlan
5. Kərimli, X. Bir ömür işığı. Bakı: 2016
6. Kərimli, X. Ay işığında. Bakı: 1998
7. Kərimli, X. Anamdan məktub. Bakı: 2001

YENİ YARANAN UŞAQ OYUNLARINA ELMİ NƏZƏRİ BAXIŞ

Çinarə RZAYEVA

cinarerzayeva@yahoo.com.tr

Xülasə

Qədim folklor nümunələri kimi yeni folklor nümunələri də hər kəsin diqqətini cəkbilir. Yaranan yeni folklor nümunələrinin bir qismi bu gün tədqiqatçıların tədqiqat obyektinə çevrilir. Məqalədə yeni yaranan uşaq oyunlarından müəyyən bir qismi seçilmiş, təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Bu oyunların uşaqların inkişafına müsbət təsiri araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Təhlilə cəlb edilən oyunlar bu gün uşaqlar arasında daha çox oynanılır. Bu oyunlar uşaqların düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Eyni zamanda onların üzləşdiyi çətinlikdən özlərini necə qurtarmalı olduqlarının yolunu tapırlar. Buna görə də bu folklor nümunələrinin hər biri çox anlamlı və dəyərlidir.

Açar sözlər: *Folklor, yeni nümunələr, uşaqlar, oyun, inkişaf*

Həm uşaq folklor örnəkləri, həm də Azərbaycan xalqının həyat fəlsəfəsini, yaşam tərzi, təfəkkürünü təsdiq edən digər folklor nümunələri var olduğu andan bu günə qədər dilimizi, ədəbiyyatımızı, ən əsası isə ruhumuzu işıqlandırmışdır. Ruhumuz analarımızın laylası, alqışı, arzusu, atalarımızın sözü, öyüdü, nənələrimizin nağılı, oxşamaları, əzizləmələri və babalarımızın dastanı ilə işıqlanır. Bu dəyərlı folklor janrlarının uzun ömürlü olmasının əsas səbəbi onların mükəmməlliyi və xalq tərəfindən sevilməsidir. Digər səbəblərindən biri də folklor materiallarının xalq həyatı ilə birbaşa bağlılığıdır.

Zəngin folklor materiallarının tərkibində uşaq folkloru da mühüm yer tutur. Uşaq folkloru ilə bağlı görkəmli alim R.Qafarlı yazır: "Uşaq folkloru dedikdə, hər şeydən əvvəl şifahi xalq yaradıcılığının böyüklər və uşaqlar tərəfindən yaradılan elə nümunələri nəzərdə tutulur ki, uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncəsini, istirahətini, məşğuliyyətlərini, istəklərini, arzularını ifadə etsin və əhatə etdiyi mövzuları, ideyaları, forması, məzmunu, üslubu, hətta sözlərin seçilib düzülməsi, ifadə tərzi körpələrin zövqünə, biliyinə, dünyaya baxışına, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğunlaşdırılsın" [4, s.8-9]. Bu deyilənlərdən də göründüyü kimi uşaqların tərbiyəsinə mühüm önəm verməliyik. Çünki "uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılı olacaqdır" (Ulu öndər Heydər Əliyev) [6]. Bu yerdə böyük Atatürkün də uşaqlara, balacalara verdiyi qiymət xatırlanır: "Balaca xanımlar, balaca bəylər! Sizlər hamınız gələcəyin bir gülü, ulduzu və iqlal işığısınız. Məmləkəti əsl işığa bürüyəcək olan sizsiniz. Özünüzdən nə qədər önəmli, dəyərlı olduğunuzu düşünərək ona görə çalışın. Sizlərdən çox şey gözləyirik" (Mustafa Kamal Atatürk) [7]. Uşaqlar həqiqətən də bizim gələcəyimizin təminatçısıdır. Buna görə də uşaqlar hər zaman diqqətdə saxlanılmalı, düzgün tərbiyə edilərək böyüdülməlidir. İslam aləminin böyük sərkərdəsi, Həzrəti Əlinin dediyi kimi "Övladlarınızı dövrünüz üçün deyil, onların dövrü üçün yetişdirin". Uşaqların dövrünə uyğun düzgün yetişdirilməsi çox önəmli və vacib nüanslardandır. Çünki "uşaqlar görməyəcəyimiz bir zamana yolladığımız canlı məktublardır" (Neil Postmanın).

Yeni yaranan folklor materialları içərisində uşaq oyunları da xüsusi yer tutur. Bu dəfə infarmatorlarımız balaca uşaqlar oldu. Onlardan yeni oyunları toplamaq bizi həm də uşaqlıq illərimizə apardı. Artur Şopenhauer doğru olaraq qeyd edir ki, *"Hər uşaq bir tərəfdən dahi və hər dahi bir tərəfdən uşaqdır"*.

Naxçıvanda yeni oyunları toplayarkən uşaq infarmatorlarımız bunların bir qismini oynayaraq canlı şəkildə göstərdilər, bir qismini isə şifahi deyərək. Biz də onlarla bu oyunları oynayaraq materiallarımızı topladıq. Topladığımız örnəklər içərisində son dövrlərdə demək olar ki, bütün gənclərin, uşaqların çox oynadığı mafiya oyunu daha çox diqqətimizi cəkdi. Infarmatorun dilindən topladığımız həmin oyuna nəzər salaq:

Mafiya oyunu. Mafiya oyununu bir neçə nəfər oynaya bilər. Adam nə qədər çox oldusa, oyun o qədər maraqlı olur. Ən azı yeddi-səkkiz nəfər lazımdır. Oyunda əsas personajlar, mafiya, polis, bir də vətəndaşlardır. Adamın sayına uyğun olaraq polis bir və ya bir neçə nəfər ola bilər. Adam çox olanda polis iki-üç olur. Belə olanda biri komissar olur. Yəni o, polislərin başçısı olur. Eyni formada mafiya üzvləri də bir və bir neçə nəfər ola bilər. Bir neçə nəfər olanda, biri mafiyanın başçısı olur. Vətəndaşlar da üç-dörd daha çox olur. Sonra orda personajlar var. Misal üçün manyak ola bilər, kamikadze ola bilər, həkim ola bilər. Müxtəlif personajlar ola bilər. Əsasları saydım.

Oyun başlamadan sadalanan personajların adı kağızlara və ya kartlara yazılır və qatlanır. Bir qaba yığıb qarışdırırlar. Oyun iştirakçıları hərə birini götürür. Hamı kağızı açır kim olduğunu görür. Ancaq heç kimə hecnə deməməlidir.

Birinci oyun başlayanda hamı gözünü yumur. Kamandalar gözlərini açırlar. Misal üçün polislər gözlərini açır, bir-birini tanıyır. Ondan sonra onlar gözlərini yumur növbəti mərhələdə deyək ki, mafiya üzvləri gözlərini açır, bir-birlərini tanıyır.

Bir nəfər oyunu qıraqdan idarə edir. O deyir hamı gözün yumsun, yumulur, açın açılır. Bunu da əvvəldən kart şəklində paylaşanda o ad kimə düşsə, o personaj həmin adam olur.

Təbii ki, digər tərəflər bir-birini tanımır. Hamı söhbət edir. Söhbət əsasında çalışırlar təyin eləsinlər ki, kim hansıdır. Yəni burda əsas məqsəd, vətəndaşların, polislərin məqsədi mafiya üzvlərini tanımaqdır. Sonra səs vermə keçirilir. Ən çox səs alan oyunu tərk etməli olur. Tərk edəndə kartı açır və deyir ki, mən filankəsəm.

Deyək ki, səs vermə nəticəsində bir vətəndaş yandı. Səhvən bir vətəndaşı seçdilər ki, hə bu mafiya, o da kartı açanda vətəndaş çıxdı. Ona görə də vətəndaş oyundan qıraqda qaldı. Onda hamı gözün yumur, polislər gözün açır, oyunu idarə edəndə bir nəfəri göstərir, hansı ki, onu mafiya hesab edir. Əgər polislər 2-3 nəfərdirsə onlar aralarında razılaşırırlar, son söz komissarın olur, yəni polislərin başçısının olur. O, kimi deyirsə işarə ilə göstərir, həmin adamı səsverməsiz oyundan uzaqlaşdırırlar. O da kartı açır, əgər mafiya, polis düzgün qərar qəbul edib. Yox vətəndaşdırsa demək polis səhv edib. Təzədən növbəti mərhələ başlayır. Yenə hamı bir-birilə söhbət edir. Hərənin səs verməsi nəticəsində güman edirlər ki, kim hansı taktikaları oynuyubdu, bu mafiya ya vətəndaşdır, hərə öz fikrini bildirir. Yaxud səhv fikri bildirir və səs verməyə gedirlər.

Oyunda, eyni zamanda həkimin qərar dəyişdirmə haqqı var. Deyək ki, hər hansısa bir oyunçunun seçəndə həkim onu sağalda bilir, həkimin ixtiyarı var desin ki, hə bu oyunu keçin. Səsverməni saymayın.

Yaxud səsvermə nəticəsində kamikatzə seçilib. O, kartı açır ki, mən komikatzeyem. Onun ixtiyarı vardır ki, oyunçunu birini özü ilə aparsın. İstədiyi oyunçunu oyundan kənara çıxardır.

Oyunda manyak da var. Səsvermə nəticəsində manyak çıxarsa, kartı açıb göstərir ki, mən manyakam, oyunda ixtiyarı var ki, kimi istəsə əlindən kartı alıb, onu oyundan çıxardır, özü onun yerinə oynayır.

Oyun davam edir o vaxta kimi ki, ya axıra ancaq mafiya üzvləri qalır, deyək ki, üç nəfərdisə biri qalır, yaxud üçü də qalır. Oyun qutarır mafiyanın xeyrinə və yaxud da mafiya üzvlərinin hamısı tapılır, o zaman vətəndaş yaxud polis udur.

Çox maraqlı olan bu oyun uşaqların vaxtının səmərəli keçməsinə köməklik edir. Burada oyun iştiaqçıları çox aktiv olmalıdır. Taktikaları anlamalı, xalq dili ilə desək, "qıldan-qıl seçməlidir" ki, edilən söhbətdən kimin kim olduğunu müəyyən edib, öz məqsədinə çatsın. Bu oyun uşaqlarda düşünmə təfəkkürünü inkişaf etdirir. Eyni zamanda düşüüyü çətinlikdən çıxma yollarını tapır. Özünü ifşa etməməyi öyrənir və s. Bu yeni yaranan uşaq oyunu bədən dilinin öyrənilməsinə də təsir edir. Belə ki, uşaqlar göz hərəkətindən, mimikalardan, onların qeyri-ixtiyari etdiyi bədən hərəkətlərindən düz deyib, demədiklərini də müəyyən edə bilər.

Bu oyun bizə qədim uşaq oyunlarından "Şah vəzir" oyununu da xatırlatdı. Həmin oyunda da cinayətkar, oğru tapılmalı cəllad tərəfindən boynu vurulmalıdır. Burada da mafiya oyunda tapılmalı vətəndaşlardan uzaqlaşdırılmalıdır.

Ümüd edirik ki, bu oyun da uzun ömürlü olan oyunlar cərgəsində özünə yer edəcəkdir.

Balaca infarmatorlardan topladığımız digər maraqlı oyuna nəzər salaq:

Köstəpək. Burada 4-5 nəfər olur. Oyunda hamıya eyni ad yazılmış kağız verilir, bir nəfərə isə fərqli ad yazılmış kağız verilir. Fərqli olan oyunun köstəpəyi olur. Oyun zamanı hamı əlindəki kağızı açır, orda yazılanı təsvir edir. Fərqli olan yazının sahibi də onlara uyğun təsvir etməlidir ki, köstəpək olduğu ortaya çıxmasın. Məsələn, bütün kağızlara qapı sözü yazılıb, birinə günəş sözü yazılıb. Hamı qapını təsvir etməyə çalışır. Evdə olan şeydi, açılıb örtüləndir, hər evdə olur, müxtəlif rənglərdə olur və s. Günəş olan da bunlara uyğun təsvir etməlidir ki, köstəpək olduğu ortaya çıxmasın. Deyir sarı rəngdədir. Hər evə gəlir, yumrudur və s.

Uşaqlar tez tapır ki, bu təsvir digərlərindən fərqlidir. Uşaq burada ancaq sarı rəngdə olur dedi. Deməli, bu fərqlidir. Köstəpək budur. Bu oyunda köstəpək özünü ələ verdiyi üçün oyunu udur.

Göstərdiyimiz oyunlar uşaqların daha çox düşünmələrinə səbəb olur. Həmçinin uşaqların diqqətini də inkişaf etdirir. Diqqətli olsan düz qərar verərək yanlış aid edə bilərsən. N.K.Krupskayanın təbirincə desək, "oyunda uşağın gözü iti görür, zirəkliyi, təşəbbüskarlığı inkişaf edir, iradəsi möhkəmlənir" [5, s.28]. Deməli, bu kimi oyunların uşaqların məharətinin ortaya çıxmasında, özünə inamında, diqqətinin paylanması böyük əhəmiyyəti vardır. Belə oyunlarda uşaq həm də çətinlikdən çıxmağın yolunu axtarır. Bu tipli oyunlar, eyni zamanda uşaqların söz ehtiyatını artırır, lüğətlərini zənginləşdirir.

Topladığımız nümunələrdən ikisini tədqiqata cəlb edərək yeni oyunların əhəmiyyətini göstərməyə çalışdıq. Uşaq oyunları ilə bağlı aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəldik ki, uşaq oyunlarında yenilik daha çoxdur. İnkişaf etmiş dünya sanki

uşaqlara daha çox təsir edir. Onlar öz zəkaları əsasında yeni oyunlar yaradır. Və yaxud internet vasitəsi ilə gördükləri oyunları özlərinə uyğunlaşdıraraq yeni versiyalarını yaradırlar. Bu da uşaqların intellektinin güclü olmasından, zəkalarının daha çox inkişaf etməsindən irəli gəlir. Göstərdiyimiz oyunlar daha çox uşaqların ayıq-sayıq olma və daha çox düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Uşaqlara söz ilə ayıq-sayıq olun, çox düşünün, səbrlə yanaşın deməkdənsə, belə oyunlar vasitəsilə canlı göstərmək daha yaxşı nəticə verir. Məşhur fransız mütəfəkkiri Jozef Jubertin təbrincə desək *"Uşaqların nəsihətdən çox yaxşı nümunəyə ehtiyacı var."*

ƏDƏBİYYAT

1. Rzayeva, Ç. Naxçıvan şəhər folklorundan örnəklər. Naxçıvan: 2023. Əcəmi, 216 s.
2. Əliyev, R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 2014, 350 s.
3. Babayev, R., Hüseynzadə, Ə., Əliyeva, Ş. Naxçıvan uşaq folklorundan örnəklər. Bakı: 2017. AR Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu, 368 s.
4. Qafarlı, Ramazan. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: 2013. Elm və Təhsil, 540 s.
5. Крупская, Н.К. Собрание сочинений. М.: 1959, 200
6. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ushaqlar-dovletin-sabahi-milletin-geleceyidir-156937>
7. <https://www.novakid.com.tr/blog/ataturkun-cocuklarla-ilgili-soyledigi-sozler/>

SUMMARY

Chinara Rzayeva

SCIENTIFIC THEORETICAL PERSPECTIVE ON THE NEWLY EMERGING CHILDREN'S GAMES

Like ancient folklore examples, new folklore examples can attract everyone's attention. Some of the newly created folklore examples are becoming the research object of researchers today. In the article, a certain part of newly created children's games was selected and analyzed. The positive impact of these games on children's development has been investigated and analyzed. Games involving analysis are more and more played among children today. These games develop children's thinking ability. At the same time, they find a way to get themselves out of the trouble they are facing. Therefore, each of these examples of folklore is very meaningful and valuable.

Key words: *Folklore, new examples, children, game, development*

РЕЗЮМЕ

Чинара Рзаева

К НОВЫМ ДЕТСКИМ ИГРАМ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД

Подобно образцам древнего фольклора, новые примеры фольклора могут привлечь всеобщее внимание. Некоторые из вновь созданных фольклорных примеров сегодня становятся объектом исследования исследователей. В статье отобрана и проанализирована определенная часть вновь созданных детских игр. Исследовано и проанализировано положительное влияние этих игр на развитие детей. Сегодня среди детей все чаще играют в игры, связанные с анализом. Эти игры развивают мыслительные способности детей. В то же время они находят способ выбраться из неприятностей, с которыми столкнулись. Поэтому каждый из этих примеров фольклора очень значим и ценен.

Ключевые слова: *Фольклор, новые примеры, дети, игра, развитие*

MUXTARIYYƏT DÖVRÜ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN USTAD SƏNƏTKARI – HÜSEYN RAZI

Zülfüyyə İSMAYIL

ismayilzulfiyye@yahoo.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan ədəbi mühitinin ustad sənətkarlarından olan Hüseyn Razi yaradıcılığı və onun bədii dilindən bəhs edilmişdir. Naxçıvanın muxtar respublika olaraq fəaliyyəti dövründən başlayaraq, ədəbi mühit də özünəməxsus inkişaf yoluna malik olmuşdur. Poeziyanın xüsusi ağırlıq təşkil etdiyi bu dövr ədəbi mühitinin qüvvətli nümayəndələri arasında şair, dramaturq və publisist Hüseyn Razinin də mühüm xidmətləri var. Yüz illik tarixə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında ədəbi mühiti öz yaradıcılığı ilə zənginləşdirən ustad sənətkarlardan biri kimi H.Razinin zəngin lirikası və maraqlı dram əsərləri vardır. H.Razinin vətənə məhəbbət hissləri aşılayan və onu tərənnüm edərək sevdiren yaradıcılığı özünün bədii dilinin əlvanlığı və obrazlı ifadələrinin zənginliyi ilə seçilir. Şairin dili orijinal bədii təsvir və ifadə vasitələrinə, özünəməxsus ifadə formaları və sintaktik konstruksiyalara malikdir. H.Razinin bədii dilindəki söz və ifadə zənginliyi, fikrin düzgün və təsirli ifadə edilməsi, sözlərin dəqiq seçilməsi və məna dərinliyinə malik olması şairin sənətkarlıq qüdrətini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: *Naxçıvanın muxtariyyəti, ədəbi mühit, H.Razi, sənətkarlıq*

Müasir Naxçıvan ədəbi mühitinin orta nəslinə mənsub olan Hüseyn Razinin poeziyası, tam məsuliyyətlə demək olar ki, ədəbi hadisədir. Onun ədəbi imkanları xalqın poetik düşüncə sistemində arxalanır. Ulu Naxçıvan torpağının yetişdirdiyi şairin ədəbi irsi sarsılmaz özlə malik olan milli-mənəvi söz bağçasından bəhrələnib. Özünəməxsus dəst-xətti olan şair ədəbiyyat aləmində öz yolunu müəyyənləşdirmiş və yeni cığır açmışdır. Onun poeziyası ideya-məzmun cəhətdən zəngin, çoxşaxəli, orijinal olduğu kimi, dil-üslub xüsusiyyətləri ilə də seçilir. "H.Razinin baza ixtisası Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi olduğu üçün o, əsərlərində real faktlar və nümunələrlə Azərbaycan dilinin inkişafına, zənginləşməsinə qiymətli töhfələr vermişdir" [16, s.8]. Bu istiqamətdə araşdırma apararkən şairin bədii sənətkarlıq məziyyətləri də diqqəti cəlb edir. H.Razi əvvələn vətəndaş ziyalıdır, sonra vətəndaş şairdir. M.Arazın təbirincə desək: "Vətən daşı olmayandan, Olmaz ölkə vətəndaşı". H.Razi, sözün həqiqi mənasında, təpədən-dırnağacan vətən sevgili, yurd məhəbbətli şair olub. "Xoşbəxtdir vətəndən ilham alanlar", - deyən şair onun hər daşına, hər qayasına sığınub, şeirinin baş obrazına çevirib, misraların mayasına hopdurub. Şairin doğulub, boya-başa çatdığı Dəstə kəndinin vəsfində də biz bu elementləri görürük. Oxucu ruhunu isidən şair "Dəstə kəndi" şeirində bu yurd sevgisinin poetik tablosunu yaradır:

Xan Araz asılıb ətəklərindən,
Arxası söykənib Kəmki dağına.

Heyrətlə baxıram sübh çağında mən,
Bu kəndin yuxudan oyanmağına.

İlk şəfəq darağı xeyli dərinədən,
Axıb üfüqdəki cılanı qırır.
Günəş Ələngəzin çiynlərindən
Qızıl xonça kimi göz qamaşdırır [14, s.10].

El-obaya sarsılmaz sevgi, xeyirxahlıq, haqq-ədalət duyğusu, vicdan borcu, saf və təmiz məhəbbət, həyat haqqındakı poetik düşüncələr onun şeirlərinin başlıca mövzusu olsa da, Vətənə məhəbbət "şöhrət zirvəsinə" gedən yolun əbədi mövzusuudur:

Doğma beşiyimiz, eşqimiz Vətən,
Vətən ən möhtəşəm odlı sevgidir.
Vətən torpağından ayrılıb gedən
Bəlkə də dünyanı tərk edib gedir.

Ana laylasından, ana dilindən,
Ana vüqarından güc almışıq biz.
Bu qüdrət, bu qürur Çənlibelindən
Şöhrət zirvəsinə ucalmışıq biz [13, s.10].

H.Razinin "Həmişəbahar" adlı şeirlər çələngi mövzu və mündəricə baxımından diqqət çəkir. Kitabın "Naxçıvan lövhələri" [9, s.48-71] adlı bölməsinə daxil edilən "Naxçıvandır", "Əlincə qalası", "Ordubada gəlin", "Duz dağı", "Salvartı", "Batabat", "İlanlının", "Gilan çayı", "Dağlarda dəniz", "Yaylaqda" və s. şeirləri Qoca Şərfin qapısı olan doğma yurdumuzun tərənnümünə həsr olunub:

Ordubad, Ələngəz, İlanlı dağı,
Batabat meşəsi Naxçıvandır.
Bizim durna gözlü Qızlar bulağı,
Çınqıllı çeşməsi Naxçıvandır [9, s.59].

Hər misranın sonunda "Naxçıvandır" rədifindən əvvəl daxili qafiyələnmə yaradan "çeşməsi, nişanəsi, həvəsi, nəfəsi, guşəsi" və s. leksik vahidlər axıcılığı təmin etməklə yanaşı, əsəri daha da oxunaqlı etmişdir. Bu şeirlərdəki söz və ifadələr, deyim və duyum tərz, yeni fikir və ifadələrin kontekstdən uzaqlaşmadan qafiyələnməsi oxucuya mənəvi zövq verir.

"Bütün tariximiz şanlı bir sınaq" [13, s.10] - deyən, şairin qələmində ya bir başa, ya da müxtəlif kontekst daxilində yurdun qədim tarixi dilə gəlir. Sanki bu şeirlər silsiləsi nəzmlə yazılmış milli tarixin poeziyasıdır. "Əlincə qalası" şeirində elə bil ki, məğrur qayalar, başı şiş qarlı dağlar, hətta daş parçaları da dil açır, şair təbini coşdurur, Əlincə qalasının tarixi səhifə-səhifə vərəqlənir:

Qövs-qüzeh əsrarəngiz çələngini
Zirvələrə qoyan zaman
Nəzərimdə qoca tarix varaqlanır,
Daşa dönmüş xatirələr varaqlanır [9, s.50].

Ahəngdarlığı təmin edən "varaqları" feili şeirin lirik ovqatını bədii boyalarla bəzəyir.

H.Razinin 1985-ci ildə çap olunan "Sahil həsrəti" şeirlər toplusunun "Vətən torpağında" bölməsində yer alan iyirmidən çox şeirində də doğma Naxçıvanımızın dilbər guşələri vəsf olunur. "Naxçıvan bağrımın başında durur" [13, s.11] – deyən şair "Azərbaycan gözəliyəm", "Şərr düzündə", "Mənim Naxçıvanım", "Arpaçay dənizi", "Zor bulaq", "Qanlı göl", "Gəmiqaya daşları" və s. şeirlərində də qədim türk-oğuz məskəninin köksünə möhür kimi vurulan yurd yerlərimizi poetik vəsf edərəkən möhtəşəm nümunələr yaradıb:

Naxçıvanam! Azərbaycan gözəliyəm,
Sözün, eşqin, düz ilqarın əzəliyəm.
Mən bir eləm,
Nurlu şələləyə dönən,
İşıqların gürşadından şölələnən
Araz üstə Çənlibeləm [13, s.12].

Oxucu bu şeirdə də "Naxçıvandır" şeirində olan eyni ruhu hiss edir, eyni ahəngi duya bilir.

Bu şeirlərin belə axıcı olmasının səbəbi bizim kamil və getdikcə cilalanan, mirvari kimi söz düzüümünə malik olan doğma və şirin ana dilimizdir. Milli varlığımızı mədəni təməllərə bağlayan dilimiz millətimizin təsdiqini və milli özünüdərkini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir. Milli-mənəvi sərvətimizdən, mənəviyyatımızdan, şanlı tariximizdən bəhs olunanda, ilk növbədə, ana dilimiz yada düşür. H.Razi də bu reallığa biganə qalmamış, "Ana dilim" şeirində ruhu oxşayan, ana laylası kimi səslənən misralarda bu ülvə sevgini tərənnüm etmişdir:

Damarları durna gözlü bulaqların
Axarından gilələnib.
Bir saz üstə pərdələrin, barmaqların
Nizamında vəcdə gəlib.
Ahənglərin, vurğuların qəlbimizin
Döyüntüsü, titrəyişi.
Kövrəkləşib çağlaması həzin-həzin,
Zərifliyi, nəvazişi... [13, s.36]

Əlifbamin əvvəlindən sonunadək
Körpələrin xoş səsidir.
Sərhədləşən sahillərin bir ordutək
"Azərbaycan" deməsidir [13, s.37].

Gözəl əsər yaratmaq şairin səriştəsi və mövzuya dərinlikdən bələd olmasının təzahürüdirsə, digər tərəfdən də dilimizin zənginliyinin bəhrəsidir. Bizim milli birlik və həmrəyliyimizi təmin edən ana dilimizi vəsf etmək, onu qorumaq, inkişaf etdirmək və yaşatmaq hər bir şair və yazıçının vətəndaşlıq borcu olmaqla yanaşı, həm də minnətdarlıq və dilə təzim ruhunun ifadəsidir.

H.Razinin poeziyası hər zaman milli və mənəvi ruhun təbliğinə, həmçinin milli özünüdərkə xidmət etmişdir. Unutmamaq lazımdır ki, müstəqilik dövrü milli düşüncə maneəsiz şəkildə hər bir əsərdə özünü göstərir, amma sovet ideologiyasının yaratdığı sərt senzura dövründə milliliyi təbliğ etmək, haqsızlığa üsyan etmək, "Təpədən dırnağa bir etirazam" demək hər şairin qüdrəti deyildi:

Həyata baxdıqca yanıb tutuşdum,
Hissimi, duyğumu dara çəkdiilər [14, s.29].

Duyğuları, daha dəqiq desək, əsəbi gərginliyi tanıma çəkilmiş şair "Gah keçmiş oluram, gah da gələcək, Hər halda indiki zaman deyiləm" [1, s.68] - desə də, onun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olanda görürsən ki, o, sözünü zamanında deyən, etirazını vaxtında bildirən, heç bir ictimai-siyasi quruluşa boyun əyməyən şair olmuşdur. Onu narahat edən hadisə və ya məqam varsa, həmin andaca qələminə hədəf seçir, tənqiddən və təhdiddən qorxmur. "Qəbul otaqları" şeiri buna bariz nümunədir. Burda sovet rejiminin süründürməçilik, biveclik, laqeydlik və s. kimi mənfi xislətini qələmə alır:

Həftə bazaritək həftədə bir gün,
Qəbul otaqları dolub-boşalar.
Qəbula könülsüz gələn böyüyün
Üzündə soyuq bir təbəssüm olar [13, s.95].

Şair "qəbul xırmanının tərəzində" ölçüyə gəlməyən insan problemlərinin həlli yollarını "axtaran" məmurların "canfəşanlığını" "adi bir rəsmiyyət əyləncəsi" kimi xarakterizə edir.

Vətənə, xalqa sədaqət ruhuna köklənən H.Razi poeziyası əqidəsiz qələm sahiblərinin, mövcud quruluşun diktəsinə boyun əyənlərin, yaltaq və nadürüst axının önünə çəpər, qələminə buxovdur:

İlhama çağırır məni xoş anlar,
Xoşbəxtdir vətəndən ilham alanlar.
Fəqət, bərk ayaqda xalqı dananlar
Min əsər yazsa da, elə yetişməz...

"Yekələr" önündə əyilən bəzi vəzifə sahiblərinin zehninin gücü, əlinin əməyi, alınının təri ilə hələ də yerində sayan insanlara yuxarıdan aşağı baxmasını tənqid atəşinə tutur:

Bu alçaq nadürüst bizi saydı qul,
Yekələr önündə özü oldu qul [14, s.25].

H.Razinin "Şübhələr çoxalır", "Böhtan", "Dedilər", "Bəli", "Əsrimiz", "Yox", "Məhəbbət istəyir" və bir çox şeirlərində də üsyankar ruh hakimdir:

Arvad-uşağını söydülər hərdən,
Yenə "bəli" dedi üzündə gülüş.
Rəisin çox acı təhqirlərindən,
Yenə ayılmadı yerə gömülmüş [1, s.66].

Ləyaqətsiz əməllərin çirkabına sürüşənlər,
Qeyrətini, şərəfini kağız pula dəyişənlər,

Bilsin, haqqı tanımayıb Allahlığa girişənlər,
Yekəliyin yonqarlaşıb, tökülməsi yavaş-yavaş [1, s.71].

və yaxud

Gördük kişilənib öyünməyini,
Elə zənn etdi ki, Rüstəmi-Zaldı.
Lakin arvadının can köynəyini
Başqa kişilərin puluna aldı [14, s.25].

Keçmiş şəffaf olmayan nadürüstün ömrünün sonunda "doğru yola" gəlməsi, vəzifədən atılıb əli hər şeydən üzülən çarəsizin "yazıqlaşması" da şairin emosional təbini coşdurur və qələminin hədəfinə tuş gəlir:

Yazıq deyil, bu kəlməni ləkələmə!
Hər əzəzil, hər goreşən yazıq deyil.
Ömrün axır civarında batıb qəmə.
Yetim kimi miskinləşən yazıq deyil [14, s.31].

H.Razinin "Gözün aydın" şeirlər toplusu mövzu və mündəricə baxımından nə qədər zəngindir, deyim və duyum tərz, həyat həqiqətlərinin, üstü pərdələnməyə səy göstərilən reallıqların aşkarlanması baxımından daha çox diqqəti cəlb edir. Ölkədəki müstəqilliyin əldə olunması şeir-sənət adamlarının qələminə zorla vurulan zəncirləri də qırmağa nail olmuşdu. Söz və fikir azadlığı ilk olaraq 70 illik senzuradan sonra ürəyində qubara dönən fikirlərin, duyğu və düşüncələrin ifadəsinə zəmin olmuşdur. Amma Hüseyn Razi öz zamanında müasirləri arasında dissident şair olmasa da, müstəqillikdən qabaq da mərdi-mərdanə sözünü deyən şair olmuşdur. Qabil onun sənətkarlığı haqda belə yazır: "...Hər adam fikir deyə bilər, şeir deyə bilməz. Siz şeir demirsiniz, canlı, təbii, ehtiraslı, hər şeyi yerində, motivi də ki, aydın... Xüsusilə dilə, ifadəyə, konkretliyə, aydınlığa, rəvanlığa, biganəlik, naşılıq hökm sürdüyü bir vaxtda. Sizin şeirləriniz xüsusi boy göstərir [1, s.6].

"Nəçə ildir, haqqı dənlikdən unluğa üyüdürəm"[1, s.49] – deyən şairin bəzi şeirlərində ekspressivliklə yanaşı, analitik bədii təhlil də hakimdir:

Tülkü həccə gedə bilər, diş yoxsa,
Qatil saxta təbəssümlə baxa bilər.
Üzümdən mərhəmətin nuru axsa,
Çox namərdlər sudan quru çıxar bilər [1, s.65]

Və yaxud

Həyat bir dəhşətə çevrilib sönər,
Sözlər, düşüncələr ikiləşəndə.
Kişilər dəyişib arvada dönər,
Arvadlar dəyişib kişiləşəndə [14, s.35].

H.Razi çox az şairlərdəndir ki, onun yaradıcılığı bənzərsizdir. O, heç kimi təkrar etmir, onun özünəməxsus poetik texnologiyası diqqəti cəlb edir. Dosent Elbrus Vəliyev bu haqda yazır: "H.Razinin şeirlərinin dilində bənzərsiz cümlələr, çalarlar var. Biz bu tipli cümlələri digər şairlərin şeirlərində az müşahidə etdik. Bu da təbiidir, yəni hər bir şairin öz üslubu, öz yolu, öz ifadə tərz, söz "oyunmaq", sözə tapınmaq qabiliyyəti vardır" [16, s.8].

Yadıma bir şair kəlamı düşdü:
"Sürtdü kamançaya ayı əllərin".
Belə bir zövqlə illər ötüşdü,
Çapıqlar qorxulu, yaralar dərin [1, s.88].

Azərbaycan dilində və ya riyazi hesablamalarda müəyyən ölçü vahidləri mövcuddur. Amma şairin bədii yaradıcılığında elə müqayisəli ölçülər müşahidə olunur ki, bunlar yalnız həyat təcrübəsinin nizam-tərəzisiidir:

Sən arşın boydasan, mənə bir çərək,
Sən rütbə təşnəsi, mən halal çörək [14, s.33].

burdakı ifadələr üslubi çalarlar yaradır və şairi lirikasının özünəxas xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

Poetik nəfəsi oxucu ruhunu isidən H.Razi poeziyasının əsas qida mənbələri milli dəyərlər, xüsusilə xalq yaradıcılığı ənənələridir. Xalq müdrikliyinə enmək və ondan lazımınca bəhrələnmək şeirinin dilinə ümumxalq ruhu verir, oxucunu öz müdrik aləminə qərq edir. Onun bəzi şeirlərinin fəlsəfi-estetik mahiyyəti bəzən insan əqlinin sərhədlərinə sığmır. Dərin məna yükü qafiyə sistemini pozmadan oxucuya təqdim olunur. Bu baxımdan şairin əsərlərində paremioloji vahidlərdən ustalıqla istifadə etməsi diqqəti daha çox cəlb edir:

Babalar necə də gözəl demişdir,
Hər bir sabahın da sabahları var [14, s.30].

Naqqal kürsüsüdür boş iclasların,
Köhnə hamamların, köhnə tasların.
Odunda davakar ehtirasların,
Bürünüb yüz dəfə qana dünyamız [14, s.151].

Nimdaş paltar kimi sökülür ömür,
Astarı bir yana, üzü bir yana.
Əməllər xəlbirdən keçib ölçülür,
Əyrisi bir yana, düzü bir yana [14, s.154].
Tanı öz yerini sevda çağında,
Alış öz oduna, öz ocağında.
Ömür qocalığın yorğalığında
Axsayan kəhərdi, yəhəri yoxdu [14, s.148].
Keçər boş-boşuna mənalı günlər,
Saxta imzaların cədvəli kimi.
Dəlilər ağıla hökm eləyərlər,
Ağıllı görünər bir dəli kimi [14, s.36].

H.Razinin şeir dilinin başlıca xüsusiyyəti onun canlı xalq dili elementləri ilə zənginliyindədir.

Şairin yaradıcılığından topladığımız "gülən arzular", "qırovlı köks", "çiçəyin vüqarı", "sahil üstə yanan bulud", "dilimdə qabar", "gəncliyimi salıb itirdim", "kölgəli

ruhum", "dəniz kimi təmənnasız", "yağlı vədələr", "bəzəkli yalan", "sükunət buzu", "bəşik məhbəsi", "harınlıq süfrəsi", "arzumu səbrimin saçına hördüm", "hikkəli bir kin odu", "məzarlıq əbədi sükut şəhəri", "nə vaxtdır çəkilib qına dünyamız", "gəlib bu yadlıqdan cana dünyamız" və s. kimi ifadələr onun öz qələminə xas olan maraqlı və orijinal dil faktları kimi diqqəti çəkir. Şairin şeirlərindəki bu səpkili bədii dil elementlərindəki forma və məzmun vəhdəti ilə bəhm, obrazlı düşüncə tərzini bədii sənətkarlıq baxımından oxucunu heyrləndirir. O, bəzi məqamlarda sanki rıqqətə gəlir. Yeni fikir, yeni ifadə axtarışına çıxır. Bəzən onu narahat edən məqamı poetikləşdirmək üçün məqama uyğun Naxçıvanın dialekt və şivələrinə xas olan "əriş-dərgac", "girəvə", "qarsalanmaq", "kəhildəmək", "büzülmək", "suluxlamaq", "xıncım-xıncım", "əfəl", "kösöv", "təbərrik", "güvə" və s. dialektizmlərdən istifadə edir. Bunlar H.Razinin ədəbi dilinə xələl gətirmir, əksinə, yerli və milli kolorit yaradır.

H.Razi poeziyasında istifadə olunan təkrarlar da maraqlı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, bəzi təkrarlar var ki, Azərbaycan poeziyasında sıx-sıx istifadə olunan, artıq qəlibləşmiş təkrarlardır: "düzüm-düzüm", "həzin-həzin", "yavaş-yavaş" və s. Amma "daraq-daraq", "kələf-kələf", "ulduz-ulduz", "çürük-çürük", "düyün-düyün", "rəng-rəng" və s. kimi təkrarlar şairin öz bədii tapıntıları, öz qələminin, duyğu və düşüncələrinin məhsuludur.

H.Razini həm də təbiət şairi adlandırmaq olar. Şairin lirizmi sanki ana təbiətin başına nəvazişilə sığal çəkir, oxucunun hissini, duyğusunun sarı siminə toxunur. Onun təbiət mövzulu şeirləri natürmort təsiri bağışlayır:

Qar yağır quşbaşı ətrafı tutub tozlu püsək,
Sərilib Arpaçaya nurlu şəfəqlər rəng-rəng.
Keçə yorğan sərilib üstünə dağlar uyuyur,
Sanki bir xonçada çöllər də plovdur, soyuyur [14, s.11].

Bu bənd "Arpaçay vadisində" şeirindən götürülüb. Onun bütün yaradıcılığında olduğu kimi, burda da söz çeşməsi aşırıb-daşır, bəzi misralar əsərə ideya-estetik cəhətdən bədii ruh verməklə yanaşı, həmçinin poetik təsir gücünü də artırır.

Şairin "Həmişəbahar" şeiri "ilk baharın təcəssümü" kimi vəsf etdiyi qış fəslinə həsr olunub. Ağ örpəkli bu fəslə rəngarəng boyalarla, şair fırçası ilə bəzəmək və oxucuya gözoşxayan tablo bəxş etmək, təbii ki, şair fitrətinin məhsulu olmaqla yanaşı, onun rəngli dünyasının, bənzərsiz duyum tərzinin təzahürüdür:

Həyətdə qış
Cəngavərlə süpürləşən,
Qırılmaz tilsimə düşən
Ağ div kimi kəhildəyir.
Qar ələyir
Xortumunun xəlbirindən ulduz-ulduz,
Kələf-kələf sırsıra buz
Salxımlaşmış dodağında.
Fəqət mənim pəncərəmin qabağında
Bir gül açıb çöhrəsi al, gözü qumral,

Yarpaqları düzüm-düzüm, daraq-daraq,
Ləçəkləri elə bil ki, şölələnib alışıacaq [9, s.48].

Bu şəirdə təbiətlə insan duyğularının harmoniyası, real insani refleksləri və ya hərəkətlərinin təbiət hadisələrinə köçürülməsində metaforun uğurlu nümunələrini "payız fəsli oğrun baxan bir gözəlin təbəssümü" misrasında yaradır.

H.Razi təbiətə həsr etdiyi şeirlərində sözlə rənglərin palitrasını yaradır. Həmin poetik fikir naxışları öz bədii-estetik enerjisi ilə oxucunun ruhunu ovsunlayır, ovqatını bir andaca dəyişir, duyğu və düşüncəsinin ifadəsinə çevrilir. "Bahar" şeirinə nəzər salaq:

Səmanı parçalayan şimşəyin parıltıları,
Alov qasırgasıdır zirvələrdə çağlamada.
Vəfalı sevgililərək nur selində ilk baharı
Qucaqlayıb fərəhindən buludlar aqlamada.
O, sehirkar yaraşıqda gözəlliyin gözümü?
Günəşli güzgülünü saxlamış əlində yenə.
Üfüqdə büzmələnən şəfəqlərin düzümü
Gəlin hörükləridir sanki nurlu gərdəninə.
Xəfif səhər küləyi otların saçında daraq,
Çəkibdi bir əriş-dərgac yaşıllaşan çəmənə [1, s.35].

Şair şeirində yüksək bədii ümumiləşdirmə edərək misraları da təşbehlərlə cilalamağa çalışır. Mirzə İbrahimovun təbirincə desək: "Şair çalışır ki, insanların ürəyində gözəllik və həqiqət duyğularını gücləndirsin" [1, s.4].

Bu dünyanın qəmiylə dost, dərdiylə dərddəş, sirrilə sirdəş, acısıyla yoldaş olan şair misraların birində bu duyğuları belə dilə gətirir:

Məni danışdırın qəmli çağımda,
Şad vaxtı dünyadan uzaq düşürəm [1, s.79].
Dərdimi dağa söylədim,
Dağ mehini yanar gördüm [14, s.92].

Təbii ki, şairlər də bəşər övladıdır. Onlar bir köynək Allaha yaxın olsalar da, onların da şəxsi həyatları, öz həyat hekayələri var. Bütün qələm əhli insanla, ətraf aləmlə və dünya münasibətlərində qarşıya çıxan problemləri qələmə almaqla yanaşı, öz şəxsi taleyinin saysız-hesabsız məşəqqətlərini, kəşməkəşli məziyyətlərini də bəzən sistem halında bədii portretə çevirir: "Gülmədim ürəkdən, yandım ürəkdən" [14, s.29] – deyən şairin "ürəkdə qalan" arzuları nisgilin sədasına çevrilir. Ömrünün ortalarında, təxminən 40 yaşında qələmə aldığı "Atamın dərdi" şeirindən aydın olur ki, atasını körpə vaxtı itirib:

Atamın üzünü görə bilmədim,
Yetimlik haqladı məni bələkdə.
Ömrün çox qəhrinə dözdüm, ölmədim,
Fəqət çox nisgilim qaldı ürəkdə [14, s.28].

Elə şair ömrünün enişli-yoxuşlu, daşlı-kəsəkli yolları da yetimliyin acı həqiqətlərindən başlayır. Anası Surə xanım övladlarına həm ata, həm də ana olur. "Hər sözün başında

sənsən mübtədām", - deyən şair "məhəbbət odunu" da anasından aldığını və "Dili sən vermisən, şair olam mən" fikrini poeziyasının əsas gücü, qüvvəsi, ana mayası hesab edir. Onun "Anamla söhbət" şeiri bu mənada daha təsirlidir:

Müqəddəs adına bağlıdır adım,
Çalışdım adına səcdə qılam mən,
Mən çox ağaları ağa saymadım,
Dünyada yeganə sənə qulam mən [14, s.23].

Hər eşqin əvvəli, sonu sənindir,
Məhəbbət ondursa, onu sənindir.
Şeirim gözəl olsa, donu sənindir.
Dili sən vermisən, şair olam mən [14, s.23].

Anadan öyrəndiyi dil onu şair etdi, amma hər şeyə ana nəvazişi ilə yanaşmadı, çünki analar bəzən çox şeyi görməzdən gələr... O, gördüyü gözəllikləri şirin dillə vəsf etdi, çirkinlikləri acı, kəskin, sivri dillə məhşər ayağına çəkdi:

Şeir düşüncələr təlatümünün,
Dalğa gürşadında çırpınan qayıq.
Qasıq kimi deyil, qələmdən bu gün,
Misri qılınc kimi yapışmalıyıq [1, s.86].

H.Razinin qələmi elə Misri qılınc kimi kəskin, sözü ötkəm, üsyankar, barışmaz, əqidəli, sözünü qorxmadan, zamanın kəskin ideologiyasına boyun əymədən məqamında deyən şair olmuşdur: "İnsafa söykənib durduğum üçün" [1, s.68] "Yolumu kəsdilər addım başında". Onun fikirlərinin bədii tutumu nə qədər ağır və sanballı idisə, hədəfə hesablanması da bir o qədər sərrast idi.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, H.Razinin yaradıcılığı mövzu və mündəricə baxımından çox zəngindir. Həmçinin onun poeziya nümunələri bədii genişliklə yanaşı, rəngarəngliyilə, deyim və duyum tərzilə də oxucunu valeh edir. Sözün siqlətini, məna gözəlliyini dərinləndirən şair onun bütün üslubi çalarlarından, məcazilik effektindən, obrazlılığından yerli-yerində istifadə etmişdir. Şairin şeir dilinin çox aydın, səlis və axıcı olması oxunaqlılığı asanlaşdırırsa, fikrin lakonik ifadəsi isə yaddaşa asan hopmasını təmin edir. Bəzən H.Razi yaradıcılığında qrammatik normadan kənara çıxan məqamlara rast gəlsək də, bunlar ədəbi dili korlamır, əksinə obrazlılığın müxtəlif səviyyələrdə təzahürü kimi şairin dilinə məftunluq yaradır. Onun lirizmi bədii təsvir vasitələri ilə, ümumxalq deyimləri və aforizm səviyyəsinə qalxan fikirlərlə zəngindir.

"Axı bu dünyada neçə yüz ildir, Şeirlə deyilir ürək sözləri" (1, s.86) – deyən şairin "Ürəkdən kağıza yazı" [14, s.28] bilmədiyi bir çox duyğu və düşüncələri "Yarımqıq qalmış şeir dəftərləri"nin [1, s.90] vərəqlərində son nöqtəsi qoyulmadan yetimləşdi...

Özü cəmi 74 il ömür sürdü... İndi bir əsr yaşı olan şair sağlığında "Hər sözümüz dilə düşdü ağız-ağız" [1, s.81] - deyirdi. Onun şeirlərinin əksəriyyətinin bu günlə səsləşməsi, qəbləri fəth edən sözlərinin ecəzkar gücünün zaman keçdikcə daha da dəyər qazanması, həmişəyaşar poeziyasına sıx-sıx müraciət olunması şairin 100 illik yubileyinin ən ali ictimai mükafatıdır. Amma özü nigaran idi: "Bu möhtəşəm sənət dünyasından bir neçə misranı

adıma, ünvanıma yaza bilsəm, kitablarımda bu gülüstanın bir qönçəsi görünərsə, zəhmətimin bəhrəsiz olmadığına şübhəm qalmayacaq" [1. s.3]. ...Ustad, heç şübhən olmasın, nigaran ruhun vəcdə gəlsin, çünki Azərbaycan ədəbiyyatında, söz-sənət mülkündə əbədlilik qazanan dağ əzəmətli Hüseyn Razi irsinin yanından çox küləklər əsdi, başından çox dumanlar ötdü, amma zəhməti bəhrəsiz qalmadı, oxucu qəlbinə yol tapan poeziyanın mükafatı da oxucu pərəstişidir. ... Mən hələ kiçik yaşlarımda Hüseyn Razini "Tələsirik" şeiri ilə tanımışdım. Məqamı gəldikcə həsrətlə əzbərdən dediyim həmin şeirin misraları bu yaşım da uşaq yaddaşımın səhifələrindən vərəqlərə süzülür:

Biz gəlirik bu dünyaya,
Ayaq tutub yeriməyə tələsirik,
Kəkələyib söz deməyə tələsirik,
Dayazlıqdan dərinliyə tələsirik,
Ömür azdır deyə-deyə tələsirik [14, s.15].

Onun lirizmi söz dünyasının, özünün təbirincə desək, hərdən gəlib-gedən dumanı deyil, dağ vüqarıdır:

Yüz il hakim olsan, öz zəhmətimə
Mən səndən mükafat uman deyiləm.
İmzan ləkə olar ləyaqətimə,
Dağam mən, dağdakı duman deyiləm [14, s.33].

ƏDƏBİYYAT

1. Razi, H. Ömür keçdi... Bakı: 2011. Elm və təhsil, 304 s.
2. Razi, H. Kəndimizin səhəri (şeirlər). Naxçıvan: 1958, 36 s.
3. Razi, H. Buludlar arasında (povest). Bakı: 1961. Uşaqgəncnəşr, 92 s.
4. Razi, H. Ana məhəbbəti (şeirlər). Bakı: 1960. Azərnəşr, 55 s.
5. Razi, H. Tarla gözəli (bir pərdəli pyes). Bakı: 1963. Xalq Yaradıcılığı evi, 25 s.
6. Razi, H. Ömür yolları (şeirlər). Bakı: 1964. Azərnəşr, 76 s.
7. Razi, H. Həyəcanlı gecə (povest). Bakı: 1966. Azərnəşr, 123 s.
8. Razi, H. Səsləşən dağlar (şeirlər). Bakı: 1970. Azərnəşr, 147 s.
9. Razi, H. Həmişəbahar (şeirlər). Bakı: 1974. Azərnəşr, 239 s.
10. Razi, H. Araz sahilində (şeirlər). Bakı: 1974. Gənclik, 14 s.
11. Razi, H. Canlı tonqal (şeirlər). Bakı: 1977. Azərnəşr, 95 s.
12. Razi, H. Ayrılma maram (şeirlər). Bakı: 1981. Azərnəşr, 244 s.
13. Razi, H. Sahil həsrəti (şeirlər). Bakı: 1985. Yazıçı, 295 s.
14. Razi, H. Gözün aydın (şeirlər). Bakı: 1996. Azərbaycan, 232 s.
15. Razi, Hüseyn. Biblioqrafiya. (Tərtib edən Fərman Xəlilov). Naxçıvan: 2015. "Əcəmi" NPB, 304 s.
16. Vəliyev, E. Qrammatik məfhumların tədrisində bədii ədəbiyyatlardan istifadə (Naxçıvanlı yazarların əsərləri üzrə). Naxçıvan: 2022. Məktəb, 117 s.

SUMMARY

Zulfiyya Ismayil

THE MASTER WRITER OF THE NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT OF THE AUTONOMY PERIOD – HUSEYN RAZI

The article discusses the creativity of Huseyn Razi, one of the master artists of the Nakhchivan literary environment, and his artistic language. Starting from the period of Nakhchivan's activity as an autonomous republic, the literary environment has also had its own unique development path. Among the strong representatives of the literary environment of this period, where poetry was especially important, the poet, playwright and publicist Huseyn Razi also has important services. As one of the master artists who enriched the literary environment with his creativity in the Nakhchivan Autonomous Republic, which has a hundred-year history, H. Razi has rich lyrics and interesting drama works. H. Razi's creativity, which instills feelings of love for the homeland and makes people love it by praising it, is distinguished by the colorfulness of his artistic language and the richness of figurative expressions. The poet's language has original artistic means of description and expression, unique forms of expression and syntactic constructions. The richness of words and expressions in H. Razi's artistic language, the correct and effective expression of thought, the precise selection of words and the depth of meaning demonstrate the poet's artistic power.

Key words: Nakhchivan autonomy, literary environment, H. Razi, artistry

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ (1924-1990)

Ramiz QASIMOV

ramizqasimli44@gmail.com

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Məqalədə Naxçıvanda muxtariyyətin yaranmasından sonrakı dövrdə ədəbi mühitin inkişafının başlıca məsələlərindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, 1920-1930-cu illər ərzində Naxçıvanda ədəbi mühitin inkişafı iki istiqamətdə davam etmişdir: birinci istiqamətdə M.Rasizadə, Ə.Məhbus kimi bəzi yazarlar köhnə klassik ədəbi ənənələr əsasında yazıb-yaratmış, ikinci istiqamətdə isə yeni ədəbi qüvvələr müasir tələblər əsasında yaradıcı fəaliyyət göstərirmişlər. Bu dövrdə ədəbi mühitin inkişaf məsələləri nəzərə alınaraq Yazıçılar Birliyinin Naxçıvan filialı yaranmış və ətrafında ədəbi qüvvələri birləşdirmişdir. Eyni zamanda bölgədə "Şərq qapısı" kimi mətbuat orqanının fəaliyyətə başlaması da ədəbiyyatın inkişafına təkan vermişdir. Naxçıvanda ədəbiyyat poeziya, nəsr və dramaturgiya olaraq inkişaf yolu keçmişdir. Məmmədali Tarverdiyev, Nağı Nağıyev, Hüseyn Əzim, Ənvər Əylisli, Bəqi Hüseynov, Lətif Kərimov, Lətif Hüseynzadə, Rza Şərifzadə, Əbdül Kazım, Qurban Qurbanov və başqaları ədəbi yaradıcılıqla məşğul olaraq Naxçıvanda ədəbiyyatın inkişafına töhfələr vermişlər. M.Tarverdiyev, H.Əzim, M.Nəsirli, M.Araz, İ.Səfərli, K.Ağayeva və başqaları Naxçıvan ədəbi mühitində poeziyanın inkişafına xidmət göstərmişlər. Ə.Abbasov, N.Nağıyev, H.İbrahimov, H.Fətullayev və başqaları nəsrin inkişafı sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Dramaturgiya isə Q.Qurbanov, N.Nağıyev, H.Fətullayev, H.Əzim, İ.Səfərli, K.Ağayeva və başqalarının yaradıcılığı üzərində inkişaf yolu keçmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, muxtariyyət, ədəbi mühit, ədəbi inkişaf*

Giriş

Naxçıvanın muxtariyyət qazanması Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində əldə olunan ən böyük tarixi nailiyyət olmuşdur. 1924-cü ildə Azərbaycanın tərkib hissəsində Naxçıvanın muxtar dövlət statusuna malik olması qonşu ölkələrin ərazi iddiaları nəticəsində itirilməsi prosesinin qarşısının alınmasına bir vəsilə olmuş, habelə muxtar diyarın hərtərəfli inkişafında mühüm amil kimi çıxış etmişdir. Buna görə ulu öndər Heydər Əliyev vaxtilə demişdir: "Azərbaycanın gözəl bir diyarı, eyni zamanda Azərbaycana düşmən olan bəzi qüvvələr tərəfindən 20-ci illərdə Ermənistan ərazisi vasitəsilə Azərbaycan torpagından ərazi nöqtəyi-nəzərindən ayrı salınmış Naxçıvanın muxtariyyət alması və ... muxtar dövlət kimi yaşaması böyük hadisədir... muxtariyyət hüququ bu çətin vəziyyətdə yaşamaqda, inkişaf etməkdə Naxçıvana böyük şərait yaradıbdır... Naxçıvanın muxtariyyətinin olması ərazi cəhətdən ayrı düşmüş Naxçıvanın inkişaf etməsinin əsas şərtlərindən biridir" [3, s.239; 249, 290]. Naxçıvanın muxtariyyət

hüququ qazanması və həyata keçirilən tədbirlər bu torpağın Azərbaycanın suverenliyi daxilində qorunub saxlanması və inkişafına vacib təməllər qoymuşdur.

1920-ci ildən sonra Naxçıvanda ictimai, siyasi və mədəni həyatında yeni istiqamətlər

Məlumdur ki, 1920-ci illər Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə səciyyələnən bir dönmədir. Məhz belə çətin bir dönmədə Naxçıvan muxtariyyət hüququ qazanmış və bölgənin hərtərəfli inkişafı üçün zəmin hazırlamışdır. Naxçıvanda yeni hökumət, eləcə də muxtar dövlət qurulduqdan sonra yeni ideologiya və ictimai məzmun gündəmdə dayanmaqla bərabər, yeni bir ədəbiyyatın yaranması da aktualıq qazanmışdır. Bütün bölgələrilə bərabər Naxçıvan Muxtar Respublikasında da ədəbi mühit öz inkişafına davam etmişdir. 1920-ci illərdən etibarən yeni məzmun kəsb edən ədəbi inkişafda yeni ədəbi simalar fəaliyyət göstərdiyi kimi artıq dərin təcrübə sahibi olan qocaman Azərbaycan şair və ədibləri Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Məmmədli Sidqi və başqaları Naxçıvanda olmasa da, artıq mərkəz rolunu oynayan Bakıda fəaliyyətlərini davam etdirir, Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirirdilər. Sovet hökumətinin qurulmasından sonra ədəbi fəaliyyətə istiqamət vermək və nəzarət etmək məqsədilə yaranan cəmiyyətlərin filialı müəyyən bölgələrdə də təsis edilməklə təşkilati işlər həyata keçirilirdi. "Azərbaycanı işğal etmiş XI ordunun hissələri 1920-ci ilin iyul ayının 28-də Naxçıvanda da sovet hakimiyyəti qurdular. Bundan sonra Naxçıvan ziyalılarının həyatında mürəkkəb bir dövr başladı. Təqiblər, həbslər nəticəsində yüzrlə ziyalı məhv edildi, yaxud mühacirətə üz tutdu. Qalanlar isə olduqca çətin şəraitdə yaşamalı və işləməli oldular. Belə bir mərhələdə ədəbiyyat ideoloji mübarizələr meydanına çevrildi" [1, s.12]. Bəzi ədiblərin ayrı-ayrı əsərlərində zamanəyə eyhamlı münasibət duyulsa da, tezliklə "kənar səslər" susdurulur [1, s.13], nəticədə başdan-ayağa ideolojiləşmiş monoton bir ədəbiyyat formalaşdırılırdı. Əvvəlki dövrün ədəbi ənənələrində yazmış olsalar da, gənc ədəbi qüvvələr yeni dövrün və yeni ədəbi tələblərin şərtlərinə uyğun yazıb-yaradır, yeni quruluşa rəğbət bəslədiklərini göstərmək istəyirdilər. Bu qüvvələr arasında Əli Məhbus, Şeyx Məhəmməd Rəsizadə və Molla Məhəmməd Çakər də var idi. 1921-ci il noyabrın 21-dən nəşrə başlayan "Cavanlar həyatı" adlı qəzetin işıq üzü görməsi də bu ədəbi inkişafa böyük şövq və istiqamət verdi. Gənc ədəbi qüvvələri yeni yaradıcılıq tendensiylərinə daha da həvəsləndirmək və fəallaşdırmaq məqsədilə mətbuat nümunələrinin çapına diqqətlə yanaşırdı. Həmin illərin ədəbi prosesinin iştirakçısı olan Müzəffər Nəsirli də yazırdı ki: "1922-ci ildə Naxçıvan ölkə şuralar qurultayının qərarı ilə Naxçıvanda müəllimlər seminariyası təsis edildi. Əvvəl "Şərq fəqərəsi", "Fəqərə səsi", "Naxqaray" (Naxkray-Naxçıvan diyarının rusca qısaldılmış şəkli - red.) adla Azərbaycan və rus dillərində qəzetlər nəşr edildi. Sonra bu qəzet "Şərq qapısı"na çevrildi" [10]. Ədəbi prosesin iştirakçısı və aparıcı nümayəndələrindən olan Müzəffər Nəsirli bunu da əlavə edirdi ki: "1927-ci ildə Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığı yanında "Qızıl qələm" ədəbiyyat birliyi ilə Naxçıvan komsomol klubu yanında "Gənc qələmlər" ədəbiyyat dərniyi təşkil olundu və tezliklə dərniyin ətrafına onlarla gənc toplandı" [10]. 1928-ci ildə "Gənc qızıl qələmlər" ədəbi birliyinin yaradılması ilə Naxçıvanda ədəbi prosesdə də güclənmə və inkişaf özünü göstərməyə başlayır. "Gənc qızıl qələmlər" ədəbi birliyinə ilk illər yazıçı Əyyub Abbasov rəhbərlik edir. Bakıdan göndərilən rəsmi qonaqlar da Naxçıvanda ədəbi inkişafa dəstək və

yön vermək məqsədilə öz təşkilati, ideoloji köməklərini göstərir, dəstək nümayiş etdirirdilər. Qocaman tədqiqatçı Əli Əliyev də "Naxçıvan MSSR mədəni inkişafı" adlı kitabında bu haqda yazırdı: "Bu zaman komsomol klubu Naxçıvanda yazıçılar evinə çevrilmişdi. "Qızıl qələmlər" cəmiyyətinin fəaliyyəti getdikcə genişlənərək gənc nəsli özünə cəlb edirdi" [4, s.29]. 1928-ci ilin əvvəllərində yaradılan Naxçıvan Proletar Yazıçılar Birliyi ədəbi mühitdə canlanmaya səbəb olur. Gənc ədəbi qüvvələr də bu mərkəzlərin ətrafında toplanaraq ideoloji təsirin faktiki nümunəsi olaraq yeni məzmunlu əsərlər yazmaqla "Komsomol", "Dan ulduzu", "Qızıl şəfəq" məcmuələri, "Gənc işçi", "Yeni yol", "Kommunist kəndli" kimi qəzetlərdə çap etdirirdilər. "30-cu illərdə Naxçıvanda Baqi Hüseynov (1904-?), Əyyub Abbasov (1905-1957), Əbil Yusifzadə (1910-1984), Əbdül Kazım (1910-1954), Cəfər Bağır (1912-1983), Hüseyn Əzim (1913-1987), Əbülfəz Abbasquliyev (1914-1985), Əkbər Məftun (1912-1990), Qurban Qurbanov (1912-1944), Nağı Nağıyev (1910-1981), M.Təhmasib (1907-1982), M.Ə.Tarverdiyev (1910-1993), Müzəffər Nəsirli (1911-1980), həmçinin Əkbər Dadaşlı, Bayram Mərdanlı, Rza Quluzadə, Kamil Bəktəşi kimi gənc həvəskarlar ədəbi yaradıcılıqla məşğul olurdular" [1, s.14-15].

1928-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin sədri Süleyman Rüstəmin Naxçıvana gəlişindən sonra Naxçıvanın ədəbi qüvvələrinin iştirakı ilə toplantı keçirilir və bu ildə Cəmiyyətin Naxçıvan filialı olan Naxçıvan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinə Müzəffər Nəsirli katib seçilir.

1920-30-cu illərdə Naxçıvanda yeni ədəbi nəsil və təmayüllər

1920-30-cu illərdən başlayaraq ədəbi yaradıcılığa gələn Naxçıvanın gənc ədəbi qüvvələri, demək olar, o dövrün tanınmış şair və ədibləri olan Səməd Vurğunu, eləcə də gənc yazarlardan Süleyman Rüstəmi, Rəsul Rzanı və başqalarının ədəbi yolunu izləyirdilər. Yazılan əsərlərin ruhu, məzmunu və pafosu dövrün ədəbi missiyası və ideologiyası ilə səsleşirdi. Böyük yüksəliş dövrü keçən Naxçıvanda ədəbi həyat poeziya ilə başlayaraq nəsr və dramaturgiya ilə davam və inkişaf etmişdir. Əyyub Abbasov, Müzəffər Nəsirli, Məmmədli Tarverdiyev, Bayram Mərdanlı, Hüseyn Əzim, Əkbər Məftun, İslam Səfərli, Kəmalə Ağayeva, Məmməd Araz və başqaları müxtəlif illərdə Naxçıvanda poeziyanın inkişaf vüsətini təmsil edirdilər. Bu ədəbi gəncliyin ilk və sanballı nümayəndəsi özünün "Zəngəzur" romanı ilə şöhrət qazanmış, şair və nasir Əyyub Abbasov idi (1905-1957).

Bədii nəsr və ədəbi inkişaf

Naxçıvanda bədii nəsr də poeziya ilə bərabər inkişaf yolu keçmiş, onun qüvvətli nümayəndələri yetişmişdi. Hələ o vaxtlar Bakıdan Naxçıvana gələrək Naxçıvanda Azərbaycan LKGİ Naxçıvan Vilayət Komitəsinin katibi vəzifəsində işləyən Qurbanəli Mustafayev buradakı ədəbi gəncliyə başçılıq və köməklik göstərmək missiyası həyata keçirərək özü də hekayələr yazır, mətbuat orqanlarında dərc etdirirdi. 1932-ci ildə Azərbaycanda Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin ləğvi ilə əlaqədar Naxçıvanda da Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti ləğv edilir. 1933-cü ildə redaktorluq fəaliyyəti ilə əlaqədar Mirzə İbrahimov və Əli Vəliyev Naxçıvana gəlir və burda yaradıcılıq fəaliyyəti göstərən gənc ədəbi qüvvələrə rəhbərlik edərək onlara dəstək nümayiş etdirirlər. Bu zaman burada Məmmədli Tarverdiyev, Nağı Nağıyev, Hüseyn Əzim, Ənvər Əylisli, Baqi Hüseynov, Lətif Kərimov, Lətif Hüseynzadə, Rza Şərifzadə, Əbdül Kazım, Qurban Qurbanov və başqaları

ədəbi yaradıcılıq fəaliyyəti göstərirdilər. 1934-cü ilin aprel ayının sonlarında o zaman Naxçıvanda işləyən Əli Vəliyev və Mirzə İbrahimovun təşəbbüsləri nəzərə alınaraq Naxçıvanda Sovet Yazıçıları İttifaqı yaradılır. Mirzə İbrahimov sədr, Əbdül Kazım katib vəzifəsinə seçilir və onlarla birlikdə 8 nəfərdən ibarət təşkilat heyəti formalaşdırılır. Bu barədə "Şərq qapısı" qəzetinin 1934-cü il 1 may tarixli nömrəsində də məlumat verilmişdir. Ədəbiyyat aləmində belə mühüm qərarların verilməsi, yazıçıların təşkilatlanmasına dəstək verən ittifaqın təsis, eləcə də yazıçı Mirzə İbrahimov və Əli Vəliyevin təşəbbüsü ilə "Ədəbiyyat" qəzetinin çapı Naxçıvanda ədəbi mühitdə bir canlanma və vüsət yaradır. Gənc ədəbi qüvvələr ədəbiyyata daha da həvəslənərək dövrü öyən və şüarçı münasibətlə zəngin olan əsərlər yazırlar. Bir müddət sonra "Ədəbiyyat" qəzetinin nəşrinin dayanması da yazarların təəssüfünə səbəb olur.

20-ci illərdən sonra Naxçıvanda inkişaf tapan ədəbi yaradıcılıq sahəsində tanınmış qüvvətli nasirlər ortaya çıxır. Hətta bəzi ədiblər yaradıcılığa şeirlə başlasalar da, öz yaradıcılıqlarını nəsr sahəsində davam və inkişaf etdirir, nasir kimi özlərini tanıdılar. Öyyub Abbasov, Nağı Nağıyev, Hüseyn İbrahimov, Həsən Fətullayev və başqaları Naxçıvan ədəbi mühitində nəsr yaradıcılığına inkişaf gətirən sənətkarlardan idilər. Öyyub Abbasov ədəbi yaradıcılıq sahəsində şairlik məharəti ilə seçilsə də, onun "Zəngəzur" romanı ona yazıçılıq şöhrəti bəxş etmişdi. Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov (1919-2008) da 40-cı illərdə yaradıcılığa şeirlə başlamış, sonradan çoxsaylı nəsr əsərləri ilə özünü nasir kimi tanıtmışdı. "Mövzu və problem cəhətdən çoxşaxəli olan Hüseyn İbrahimov yaradıcılığında "Bahar yağışı", "Sabahın sorağında", "Əsrin onda biri", "Böhtan", "Nəciblik", "Kənd həsrəti" və başqa əsərləri ciddi əhəmiyyətə malikdir. Xalq yazıçısının peşəkar ədəbi yaradıcılıq sahəsində tanınması və nüfuz qazanmasında yaradıcılığının ilk illərində yazdığı "Bahar yağışı" və "Sabahın sorağında" əsərlərinin rolu böyükdür. Əbəs deyil ki, yazıçını ədəbi tənqiddə hətta "Bahar yağışı"ndan çıxan sənətkar" kimi də təqdim edirlər" [7]. Hüseyn İbrahimovun əsərlərinin bir özünəməxsusluğu da var: doğulub, boya-başa çatdığı Naxçıvanı bütün varlığı ilə əks etdirmək və bu vəsilə ilə də bütöv vətəni tərənnüm və təsvir etmək. Onun ucaldığı qəhrəmanı da, tənqidə məruz qoyduğu nanəcib insanı da, məhəbbətini, sdaqəti və vəfasını öydüyü aşiq-məşuqu da, əməksevərliyini, vətənpərvərliyini, qayğıkeşliyini təqdim etdiyi insanlar da, gözəlliyini, tərəvətini, tarixini, mədəniyyətini tərənnüm və vəsf etdiyi yeri, yurdu, daşı da məhz canına hopdurduğu Naxçıvandır, Azərbaycanın dilbər guşəsi və ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan. Naxçıvanın şanlı tarixini və bu tarixin görkəmli qəhrəmanı Əcəmi Əbubəkr oğlunun taleyi və sənətindən bəhs edən "Əsrin onda biri" romanı tarixi mövzuda yazılan qiymətli əsər kimi xüsusi bir yer tutmaqdadır. Böyük Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin ağrı-acılı ömür yoluna həsr olunan "Böhtan" əsərində həm də çalxalanan və mürəkkəb, ziddiyyətli, psixoloji gərgin bir dönəmin vəziyyəti əks olunur, müdrik və uzaqqörən fikirləri, vətəndaş qeyrəti ilə xalqına böyük inkişaf və inam bəxş edən dahi şair Hüseyn Cavidin əzəmətli fəaliyyətindən fəxarətlə bəhs edilir. Ümumiyyətlə, görkəmli yazıçının "Əsrin onda biri", "Böhtan", "Ölməz mahnılar" roman və povestləri Azərbaycan ictimai fikri və mədəni inkişafında əhəmiyyətli yer tutan dövrlərdən və Əcəmi Naxçıvani, Hüseyn Cavid, Üzeyirbəy Hacıbəyov kimi əvəzsiz tarixi şəxsiyyətlərin taleyi və sənətindən bəhs etməklə Azərbaycan tarixi nəsrində mühüm yerə malikdirlər. Onun əsərlərində xüsusi məhəbbətlə və bir az da həsrətlə təsvir olunan Kosalı kəndi elə yazıçının öz dost-dogma kəndi olan

Şahtaxtının özüdür. Müxtəlif əsərlərində tez-tez adına rast gəlinən müsbət qəhrəman, əzəmətli insan obrazını canlandıran Vahid müəllim də (bu obraz hətta bir neçə əsərində rast gəlinir, hətta yazıçının yaradıcılığında "Vahid müəllimin hekayələri" silsiləsi ayrıca bir yer tutur – R.Q.) elə ədibin özüdür. Bu görkəmli yazıçı insanda hər zaman nəciblik axtardığı kimi öz yaradıcılığı, həyatı və fəaliyyəti boyunca da öz nəcabətini ləyaqətlə qorumuş, nəcibliyin keşiyində dayanmışdır. Yazıçının "Nəciblik" əsərində təsvir etdiyi hadisələrdən çıxan dərs insanın yaşadığı həyat boyunca nəcib davranmasına çağırışdır. Vaxtilə "yumruğunu stola çırpanda bədənlərə üşütmə salan" qocaman Sərdar müəllimin peşmanlığı və xəcaləti məhz bu fikirləri insana aşılayır. Gənc rəis Eldənizin nəcib davranışı isə gənc nəsillərə bir nümunə kimi görsənir. Və təsadüfi deyil ki, Xalq yazıçısının yaradıcılığına çox yüksək dəyər verən görkəmli elm adamı akademik İsa Həbibbəyli bu barədə haqlı olaraq yazırdı: "Yazıçı hekayələrindən yalnız birini "Nəciblik" adlandırırsa da, əslində bütün yaradıcılığı boyu nəcib insani dəyərləri qələmə almış, yarım əsrdən çox nəcibliyin keşiyində dayanmışdır. "Nəciblik" Hüseyn İbrahimovun tək cə hekayəsinin adı deyil, özünün də yaradıcılıq portreti və mənəvi pasportudur" [2, s.546]. "Göyərçinin məhəbbəti", "Şirin xatirə", "Qadın nəfəsi", "Qu quşları öləndən sonra oxuyur", "Baharın hekayəsi", "Qızlar bulağı" və b. əsərlərdə məhz təmiz, saf məhəbbətin tərənnümü, sədaqət və vəfa dolu sevginin qələbəsi insana təmiz duyğular bəxş edir. Onun əsərlərində vəsf və tərənnüm olunan məhəbbət mövzusu sadəliyi, saflığı, təmizliyi ilə sevilir. Çox zaman da kənd həyatında yaşanan məhəbbət macəraları bu ülvə, təmiz hisslərlə insan qəlbini zənginləşdirir. Məhəbbətin insanı xilas edəcəyinə inamı qətiyyətlə yer alır. Xalq yazıçısı H.İbrahimov böyük ustadı Cəlil Məmmədquluzadədən də təsirlənərək bir sıra satirik-yumoristik əsərlər yazıb. "Yeddinci meyid", "Nəciblik", "Zırrama", "Eyvazovun salamı", "Day lazım olmadı" və b. əsərlər yeni həyatdakı köhnəlikləri, gerilikləri tənqid və ifşa baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Yazıçı Nağı Nağıyev (1910-1981) Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişafı və zənginləşməsində mühüm xidmətləri olan sənətkarlardan biridir. O, Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişafına mühüm töhfələr vermiş, Naxçıvanda yazıçıların təşkilatlanması və bu istiqamətdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Naxçıvan filialının yaradılmasına böyük əmək sərf etmişdir. Müxtəlif məsul vəzifələrdə, o cümlədən mətbuat və televiziya sahəsində yorulmaz fəaliyyət göstərən Nağı Nağıyev həm də yaranmasında xidmətlər göstərtdiyi Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Naxçıvan filialının ilk rəhbərlərindən (1945-1951) olmuşdur. Nağı Nağıyevin Naxçıvanda ədəbi mühitin inkişafı istiqamətində göstərdiyi xidmətlərə nəzər salan yazıçının qələm yoldaşı Müzəffər Nəsirli onun haqqında yazırdı: "Bu dövrdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan filialının sabiq məsul katibi Nağı Nağıyev yoldaşın xidməti ayrıca qeyd olunmalıdır. O, cəbhədən qayıtmış, yazıçı və şairləri filial ətrafına toplayıb Naxçıvanda ədəbi yaradıcılığın inkişafına var qüvvəsini sərf edirdi" [11].

Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən olan Nağı Nağıyev zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. "O, çoxsaylı maraqlı bədii əsərlər qələmə almış, vətənpərvərliyi, halallığı, doğruluğu, xeyirxahlığı, mübarizliyi və s. təlqin etmişdir. Onun adı Azərbaycan bədii nəsrinin zənginləşməsindəki xidmətlərinə görə ehtiramla xatırlanır. Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus mövqeyə və xidmətlərə malik olan Nağı Nağıyev daha çox nasir kimi tanınmış, geniş oxucu rəğbəti qazanan roman, povest, hekayə, miniatürlər, oçerk və felyetonlar müəllifi kimi Naxçıvan ədəbi mühitində nəsrin inkişafına öz töhfələrini

vermişdir" [8]. "Həsərət", "Qaranlıq qovuşunda" (və ya "İfşa") romanlarını, "Yer altında" povesti, "Qərribə bir təsadüf", "Ovçunun xatirəsi", "Bir qəlbin fəryadı", "Məni bağışla" və başqa çoxsaylı hekayələrin və miniatürlərin müəllifidir. Bədii yaradıcılığa hekayə ilə başlayan Nağı Nağıyev çoxsaylı hekayələrində maraqlı məsələlərə toxunmuş, daha çox əxlaqi-mənəvi dəyərləri təlqin etmişdir. Yazıcının ilk romanı "Həsərət" əsəridir. Maraqlı obrazlar, canlı xarakterlər yaratdığı bu əsərində sadə kənd həyatından bəhs edən yazıçı dövrü üçün aktual problemlərə toxunmuş, ictimai mətləblər ehtiva etmişdir. Öz doğma yurduna bağlılığı, onun dağlarına, dərələrinə, bulaqlarına məhəbbəti dərin duyğularla yazılmış əsərlərində aydın hiss olunmaqdadır. Naxçıvanın bəşəri möcüzəsi hesab edilən əsrarəngiz Duzdağı və buradakı həyat yazıcının "Yer altında" adlı povestində bədii məqsədə çevrilib. Burada insanların çəkdiyi zəhmət, halallıq uğrunda mübarizə, ictimai fayda naminə çətinliklərə sinə gərmək məhz bu əsərdə qabarıq yer alıb. Halal, zəhmətkeş insanların əməyindən bəhs edən bu əsərdə insanların xeyir-bərəkət naminə apardıqları çətin mübarizələri və gərgin əməkləri təsvir edilib. "Püskürən dərə" oçerkində isə Naxçıvanın təbiət möcüzələrindən olan Darıdağdan bəhs edilmişdir. Kiçik janrda böyük mətləblər əks etdirən yazıçı Nağı Nağıyevin "Qərribə bir təsadüf", "Ovçunun xatirəsi", "Bir qəlbin fəryadı", "Məni bağışla", "Məhəbbətini aparacağam", "Atalar", "Ata dərdi", "Kommunar bulağı" və digər ciddi məzmunlu, "Qonşular", "Paxıllıq", "Mənzil əhvalatı", "Təntənəli çıxış", "Müdür" və sair kimi satirik-yumoristik hekayələri böyük maraq kəsb edir.

Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən olan Həsən Fətullayev (1925-2003) ədəbi yaradıcılığa 1942-ci ildə "Şərq qapısı" qəzetində dərc etdirdiyi "Azərbaycan fəxr edir" şeiri ilə gəlmişdir. "Ədəbi fəaliyyətə şeirlə gəlməsinə baxmayaraq Həsən Elsevər öz yaradıcılığına nəsr ilə davam etmiş, özünü peşəkar nasir kimi tanıtmışdır. Onun povest və hekayələrində o dövrün ictimai sifarişinə uyğun olan mövzu və problemlər başlıca yer alsada, əsərlərində maraqlı və aktual problemlər, müxtəlif insan taleləri əks etdirməyə nail olmuşdur" [9]. Çoxsaylı nəsr əsərlərinin müəllifi olan Həsən Elsevərin ilk işıq üzü görən və yazıcını geniş oxucu kütləsinə təqdim edən kitabı 1964-cü ildə çap olunan "Ürəklər bir vuranda" adlı kitabıdır. Gənc yazıcının ilk hekayələri daxil edilən bu kitabda saf məhəbbət, ailə-məişət məsələləri, insan taleləri, II Dünya müharibəsinin gətirdiyi dəhşətlər və insanların bir-birinə inam və məhəbbəti və s. özünə yer almışdır. Yazıcının bu ilk kitabında "Məhəbbətin qarşısı alınmazdır", "Tarzən Səfər", "Ata", "Nadirovun əməlləri", "Çobanın nağılı" və s. kimi maraqlı hekayələri də yer almışdır. Ümumiyyətlə, yazıcının müxtəlif illərdə 15 kitabı işıq üzü görmüşdür. Yazıcının "Ürəklər bir vuranda", "Gözəllik bulağı", "Mən əsir doğulmamışam", "Ürək daşdan deyil", "Zəlzələ", "El sərkərdəsi" (şeirlər), "Yaralıdır Azərbaycan", "Qaçmaq igidlik deyil", "İnamsızlıq yaman dərddir" (şeirlər və poemalar), "Çiçəklənir baharımız" (şeirlər), "İki qardaş" (poema), "Səgrək (pyes)", "Bir ürəkdir – iki can" (şeirlər və poemalar), "Əlyar" (mənzum nağıl), "Sənsiz bizim bir günümüz olmasın" (poema, şeirlər və mahnılar) kitabları onun yaradıcılıq uğurlarına işıq tutur.

Yazıcının "Zəlzələ", "Səda", "El üçün yanan ürək", "Mən əsir doğulmamışam", "Qurban və Süsən" kimi povestləri də maraqlı mövzulara həsr olunaraq özündə qəhrəmanların taleyi timsalında xalqa, elə, obaya bəslənilən məhəbbət və sərf edilən əməyin insana gətirdiyi xoşbəxtlikdən bəhs edir. Yazıcının "Ürək daşdan deyil", "Qan itməz", "Suvaqçı Aslan", "Şirin dilə aldanmayın" və b. hekayələrində də saf məhəbbət, ictimai əxlaq, doğruluq və dürüstlük, əməksevərlik və halallıq kimi vacib əxlaqi-mənəvi

keyfiyyətlər yer alır. Yazıcının 90-cı illərdə Azərbaycanın və onun alınmaz qalası olan Naxçıvanın ərazilərinə erməni hərbi təcavüzlərinin gətirdiyi ağır problemləri, müharibə dəhşətləri və əhalinin birlik və əzmlə apardığı mübarizəni 90-cı illərdə yazıb çap etdirdiyi "Qaçmaq igidlik deyil", "Kəşfiyyatçılar", "Girov" kimi hekayələrində əks etdirmişdir. Azərbaycan xalqının birgə mübarizə əzmi və qəhrəmanlıqlarının əks edildiyi həmin əsərlərdə mənfur erməni millətinin şeytani xarakteri, törətdikləri vəhşiliklər, insanlığa qarşı yol verdikləri qanlı dəhşətlər və s. öz təsvirini tapmışdır. Həmin hekayələr yazıcının 1998-ci ildə çap etdirdiyi "Qaçmaq igidlik deyil" kitabında toplanmışdır. Qeyrətli Azərbaycan övladı Şəmistan ("Qaçmaq igidlik deyil") təkbaşına günlərlə evini əhatəyə alan onlarla erməni silahlıları ilə qəhrəmanlıqla döyüşür. Düşmən əhatəsindən çıxara bilmədiyi həyat yoldaşı Zülfüyyəni və qızı Qönçəni erməni faşizminin insanlığa zidd vəhşi əməllərindən qorumaq üçün Şəmistan böyük hünər, cəsarət və rəşadət göstərir. İnsanlıq və mərhəmət tanımayan nanəcib düşmənin əlinə keçməmək üçün Şəmistanın ailə üzvləri ilə bir-birlərinə sarılaraq evlərini yandırması və düşməinə də ciddi zərər yetirməklə öz namus və iffətlərini qoruması Azərbaycan övladı və ailəsinin şərəf, ləyaqət və qeyrət rəmzi olaraq ümumiləşir. Ağır itkilər verən, kimlərlə və neçə nəfərlə döyüşdüklerini heyrətlə gözləyən erməni silahlıları evin içinə girib cəmi üç meyid – Şəmistanın və yanında bir qadın və bir uşağın cəsədini gördükdə dəhşətdən yerə mıxlanıb qalırlar. Eləcə də Şahnazla Səyyarın ("Kəşfiyyatçılar"), Fəmilə Xanımzərin ("Girov") etdikləri qəhrəmanlıqlar, göstərdikləri cəsarət və şücaət oxucunun qəlbinə fərəh və iftixar duyğuları bəxş edir. Bu əsərlərdə yazıcının həm də Azərbaycan qadınının əsrlərcə canında-qanında daşınıb gələn namus və qeyrət hissləri, ailəsi, eli, vətəni üçün göstərdikləri qəhrəmanlıq və fədakarlıq nümunələri təsirli tablolarla əks edilib. Xanımzər və Şahnazın, Zülfüyyə və körpə qız bala Qönçənin bir-birindən fərqli olsa da, etdikləri davranış onların milli qeyrət, heysiyyət və şərəfinin təzahürü kimi diqqəti cəlb edir. Xanımzər və Şahnaz qəhrəmanca döyüşdükləri kimi, Zülfüyyə körpə balası Qönçə ilə erməni vandallarına əsir düşməmək üçün ömür-gün yoldaşı qəhrəman Şəmistanla birgə yanaraq ölməyi seçir və bununla öz ölümü ilə də olsa belə, Azərbaycan qadınının şərəf və ləyaqət zənginliyini göstərmiş olurlar. Buna görə akademik İsa Həbibbəyli onun haqqında yazır ki: "Həsən Elsevərin müharibə dövrü nəsrindəki vətənpərvərlik ideyaları yeni nəsillər üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yazıcının müasirlərimizin həyatından söz açan əsərlərində də ictimai motivlər insan mənəviyyəti ilə vəhdətdə təsvir olunmuşdur. Yazıçı bütün yaradıcılığı boyu cəmiyyət və qəhrəman münasibətlərinin bədii təqdiminə üstünlük vermişdir" [2, s.457].

Dramaturgiyanın inkişafı və nümunələri

Dramaturgiya sahəsində də naxçıvanlı ədiblər nailiyyətlər nümayiş etdirmiş, Azərbaycan dramaturgiyasının zənginləşməsinə öz töhfələrini vermişdilər. Ə.Aqbbasov, Ə.Kəngərli, Q.Qurbanov, Həsən Fətullayev, Nağı Nağıyev və başqaları maraqlı dram əsərləri ilə tanınırdılar. Xüsusilə Qurban Qurbanov bu yazıçılar arasında daha çox dramaturq kimi tanınırdı. Onun yaradıcılığının əsasını, ümumiyyətlə, dram əsərləri təşkil edirdi. Q.Qurbanov Naxçıvanda ədəbiyyat və incəsənət cəbhəsinə rəhbərlik edən bir adam kimi də tanınmış, 1928-ci ildə yazdığı "Xoşbəxtlik" adlı ilk dram əsəri ilə diqqətə gəlmişdi. Onun 30-cu illərdə ərsəyə gətirdiyi, lakin tamamlanmamış "Qurtuluş" pyesi təfriqə şəklində "Şərq qapısı" qəzetində dərc olunmuş, özünün mövzusu və məzmunu ilə müəllifinə şöhrət

gətirmişdi. Ümumiyyətlə, Qurban Qurbanovun "Xosrov və Şirin", "Ayrım", "Himalay" kimi dram əsərləri o dövrdə Naxçıvanda dramaturgiya sahəsində yazılmış qiymətli əsərlərdən idi. İctimai quruluşun bərqərar olması ilə bağlı aparıcı məsələlər, ailə-məişət mövzuları, əmək və zəhmət və başqa mövzular o dövr ədəbi yaradıcılığın başlıca mövzu-mündəricəsini təşkil edirdi. 1941-ci ildə SSRİ-nin İkinci dünya müharibəsinə qoşulması və Böyük Vətən Müharibəsi bütün sovet ölkələrini kimi Azərbaycanı da öz problem və sarsıntıları ilə ağışına alır. Müharibə özü ilə bərabər saysız-hesabsız ağır problemlər və qayğılar ortaya çıxarır. Ölüm, fəlakət, aclıq və başqa kədərli məsələlər ümumiictimai həyat problemi səviyyəsində təzahür tapır. Yazıçı və ədiblərin də ön cəbhədə döyüşlərə göndərilməsi ədəbiyyatın inkişafını ləngidir. Lakin bununla belə arxa cəbhədə qalan ədiblər öz yaradıcılıqlarını davam etdirərək qələmlərini silaha çevirmişdilər. Xalq şairi Səməd Vurğunun "Müsəlləh əsgərim mən də bu gündən" misrasını özlərinə şüar edən ədəbi qüvvələr həm ön, həm də arxa cəbhədə böyük yaradıcılıq şövqü ilə çalışır, müharibənin narahatlıqlarını əks etdirən əsərlər yazıb ortaya qoyurdular. "Bu amansız müharibədə ölkəmizi, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikasını təmsil edən yazıçı və şairlərimiz də az olmamışdır. ... həm müharibə illərində, həm də müharibədən sonra Naxçıvan ədəbi mühitində müharibə mövzusunda olduqca layiqli əsərlər yazılmışdır. İslam Səfərlinin, Məmməd Arazın, Kəmalə Ağayevanın, Hüseyn İbrahimovun, Nağı Nağıyevin və başqalarının bu mövzudakı əsərləri ədəbi xəzinəmizdə qiymətli yer tutur. Naxçıvanlı yazıçılardan olan Qurban Qurbanov müharibəyə gedərək qayıtmayan talesiz insanlardan biri idi. Böyük Vətən Müharibəsində Azərbaycanın 416-cı "Taqauroq" diviziyasında rəşadətlə döyüşən, döyüşlərdən birində qəhrəmanlıqla həlak olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında İncəsənət İşləri Komitəsinin sədri olmuş İsmayıl Sayılovun da adı məhz belə kədərli siyahıda yer alır" [6]. Nağı Nağıyev, Məmmədali Tarverdiyev, Əkbər Məftun, Əbülfəz Abasquliyev, Hüseyn Əzim və başqa yazıçılar arxa cəbhədə qalaraq öz yaradıcılıqlarını davam etdirir, qiymətli ədəbi əsərlər yazır, onlar da ədəbiyyat sahəsində müharibə əleyhinə cəbhə açırdılar. Yazıçı Nağı Nağıyevin "Polad", Məmmədali Tarverdiyevin "Zaman", Əkbər Məftunun böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimiyə həsr etdiyi "Nəsimi" və başqa pyeslər ədəbi mühitdə dramaturji yaradıcılığın yön və istiqamətini təzahür etdirirdi. Özünü həm də bir dramaturq kimi tanıdan Nağı Nağıyev Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında işlədiyi dövrdən bu sahə ilə yaxından bağlı olmuşdur. Nağı Nağıyev fəaliyyətinin bir hissəsini 1936-1941-ci illərdə Naxçıvan Musiqili Dram Teatrında quruluşçu rəssam olaraq işləmişdir. Onun həm də teatr üçün ərsəyə gətirdiyi pyeslər Naxçıvan teatrının inkişafına olan rəğbətinin göstəricisidir. Onun ərsəyə gətirdiyi ilk səhnə əsəri "Səadət və Sədaqət" olsa da, tamaşaya qoyulan ilk əsəri "Polad" (və ya "Ölümdən həyata") əsəri olmuşdur. Əsər Naxçıvan teatrının səhnəsində oynanılmış və uğur qazanmışdır. Yazıçı bu əsərlərinin ardınca "Hal əhlləri", "Zəka", "Dostlar", "Əsl insanlar unudulmur" kimi səhnə əsərlərini ortaya qoymuşdur. Sonrakı illərdə yaradıcılıq sahəsində parlayan İslam Səfərli və Kəmalə Ağayevanın yaradıcılıq fəaliyyətləri Naxçıvan ədəbi mühitinə zənginlik qatmış oldu. İslam Səfərlinin müxtəlif illərdə yazdığı "Göz", "Dədə Günəş", "Xeyir və Şər", Kəmalə Ağayevanın ərsəyə gətirdiyi "İsmət", "Apardı sellər saranı", "Məhsəti", "Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir", "O, bizim dağların oğludur" kimi əsərləri Azərbaycan dramaturgiyasının ən qiymətli nümunələrini təşkil edir.

Özünü nasir kimi təsdiq etsə də, Həsən Elsevər də sonradan yazdığı müxtəlif pyeslərlə özünü həm də bir dramaturq kimi tanıtmışdır. Onun "Vüqarlı gözəl" (1966), "Alınmaz qala" (1976), "Xankəndinin qartalı" (1995), "Koroğlu nəslı" (1998) və "Təhlükəli oyun" (1999) kimi pyesləri mövzu müxtəlifliyi baxımından diqqəti cəlb etdiyi kimi, milli mündəricəli problem və qayğıları hədəfə alması ilə də diqqət mərkəzinə gəlir. Dramaturqun müxtəlif əsərləri Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı və Poeziya teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Nəticə

Beləliklə, faktlar və dövrün ardıcıl-xronoloji mənzərəsi qətiyyətlə təsdiq edir ki, Naxçıvanda ədəbi mühit əvvəlki ədəbi ənənələrə dayanaraq davam və inkişaf etmişdir. 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Naxçıvanda da öz yerini tapan bu ictimai quruluş ədəbi inkişafa öz təsirlərini göstəmiş, ədəbiyyatda mövzu, məzmun və digər xüsusiyyətlərlə öz təsirini təzahür etdirmişdir. 1920-ci illərdən başlayaraq 1980-ci illərə qədər Naxçıvanda ədəbi mühit mövcud, özünəməxsus tələb və tendensiyalar daxilində öz inkişafını sürdürmüş, böyük və qiymətli bir ədəbi məxəz formalaşdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu, Y. Sənətkar və mühit. Bakı: 2002. Adiloğlu, 188 s.
2. Həbibbəyli, İ. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: 2014. Elm və təhsil, 1056 s.
3. Heydər Əliyev: Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: 2007. Azər nəşr, 528 s.
4. Əliyev, Ə. Naxçıvan MSSR mədəni inkişafı. Bakı: 1958
5. Qasimov, R. Naxçıvan ədəbi mühiti: problemlər, perspektivlər. Bakı: 2018. Elm və təhsil, 232 s.
6. Qasimov, R. İkinci Dünya Müharibəsi naxçıvanlı yazıçıların yaradıcılığında. <http://www.serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/23648-ikindzi-dunya-muharibaesi-nakhdzh-va555nl-yaz-dzh-lar-n-yarad-dz-l-zhh-nda.html>
7. Qasimov, R. Vətənə məhəbbət, xalqa sədaqət duyğusu ilə. / <https://525.az/news/123186-vetene-mehebbet-xalqa-sedaqet-duygusu-ile>
8. Qasimov, R. Humanist əxlaqi dəyərlər və yüksək amallar yazıçısı. <https://ikisahil.az/post/humanist-exlaqi-deyerler-ve-yuksekk-amallar-yazichisi>
9. Qasimov, R. Bir imzam vardır mənim / <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyyet/37808-bir-imzam-vardir-mnim-ramiz-qasimov-yazir.html>
10. Nəsirli, M. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvanda ədəbi həyat (1920-70-ci illər). <http://naxcivantv.az/index.php/news/14494-naxcivanin-adedbi-muhiti-haqqinda-deyerli-menbe.html>
11. Nəsirli, M. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvanda ədəbi həyat. <https://nuhcixan.az/news/elm-tehsil/4106-naxcivanin-edebi-muhiti-haqqinda-deyerli-menbe>

SUMMARY

Ramiz Gasimov

PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE LITERARY AND CULTURAL ENVIRONMENT IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (1924-1990)

The article discusses the main issues of the development of the literary environment in Nakhchivan after the establishment of autonomy. It is noted that during the 1920s and 1930s, the development of

the literary environment in Nakhchivan continued in two directions: in the first direction, some writers such as M.Rasizade, A.Mahbus wrote and created based on old classical literary traditions, and in the second direction, new literary forces based on modern requirements have performed creative activities. In this period, the Nakhchivan branch of the Writers' Union was established taking into account the issues of development of the literary environment and united literary forces around it. At the same time, the establishment of the "Eastern Gate" media outlet in the region also boosted the development of literature. In Nakhchivan, literature developed as poetry, prose and drama. Mammadali Tarverdiyev, Nagi Nagiyev, Huseyn Azim, Anvar Aylisli, Baghi Huseynov, Latif Karimov, Latif Huseynzade, Rza Sharifzade, Abdul Kazim, Gurban Gurbanov and others contributed to the development of literary culture in Nakhchivan by engaging in literary creativity. M.Tarverdiyev, H.Azim, M.Nasirli, M.Araz, I.Safarli, K.Aghayeva and others contributed to the development of poetry in the literary environment of Nakhchivan. A.Abbasov, N.Nagiyev, H. Ibrahimov, H.Fatullayev and others have worked effectively in the field of prose development. Dramaturgy has developed on the basis of the works of G.Gurbanov, N.Nagiyev, H.Fatullayev, H.Azim, I.Safarli, K.Aghayeva and others.

Key words: *Nakhchivan, autonomy, literary environment, literary development*

РЕЗЮМЕ

Рамиз Гасымов

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1924-1990)

В статье рассматриваются основные вопросы развития литературной среды Нахчывана после установления автономии. Отмечается, что в 1920-е и 1930-е годы развитие литературной среды в Нахчыване продолжалось по двум направлениям: в первом направлении некоторые писатели, такие как М.Расизаде, А.Махбус писали и творили на основе старых классических литературных традиций, и на втором направлении развернули творческую деятельность новые литературные силы, основанные на современных требованиях. В этот период с учетом вопросов развития литературной среды и объединения вокруг нее литературных сил было создано Нахчыванское отделение Союза писателей. В то же время создание в регионе СМИ «Восточные ворота» также дало толчок развитию литературы. В Нахчыване литература развивалась как поэзия, проза и драматургия. Мамедали Тарвердиев, Наги Нагиев, Гусейн Азим, Анвар Айлисли, Баги Гусейнов, Лятиф Керимов, Лятиф Гусейнзаде, Рза Шарифзаде, Абдул Кязым, Гурбан Гурбанов и другие внесли свой вклад в развитие литературной культуры в Нахчыване, занимаясь литературным творчеством. М.Тарвердиев, Х.Азим, М.Насирли, М.Араз, И.Сафарли, К.Агаева и другие внесли свой вклад в развитие поэзии в литературной среде Нахчывана. В области развития прозы плодотворно работали А.Аббасов, Н.Нагиев, Х.Ибрагимов, Х.Фатуллаев и другие. Драматургия сложилась на основе произведений Г.Гурбанова, Н.Нагиева, Х.Фатуллаева, Х.Азима, И.Сафарли, К.Агаевой и других.

Ключевые слова: *Нахчыван, автономия, литературная среда, литературное развитие*

NAXÇIVAN FOLKLORU: MİLLİ KİMLİYİMİZİN VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN DAŞIYICISI

Tehranə XUDAVERDİYEVƏ

t.xudaverdiyeva@ndu.edu.az

t.salmanova001@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Naxçıvan Azərbaycanın qədim mədəniyyət məskənlərindən biridir. Bu torpağın zəngin folkloru xalqımızın milli kimliyinin və mənəvi dəyərlərinin aynasıdır. Min illər boyu formalaşmış bu mədəni irs milli varlığımızın sübutu kimi əcdadlarımızın həyatı, dünyagörüşü, inancları və estetik zövqlərinin təəcəssümüdür. Naxçıvan folkloru sadəcə dastan, əfsanə, rəvayət, musiqi və rəqslərdən, nağıllar və atalar sözlərindən ibarət deyil, o həm də dərin mənəvi dəyərlərin, insanlıq fəlsəfəsinin və həyat tərzinin ifadəsidir. Milli kimliyimizin və mənəvi dəyərlərimizin ifadəsi olan Naxçıvan folklor örnəkləri məqalədə araşdırılmış və bu örnəklərin xüsusi önəmindən bəhs olunmuşdur.

Məqalədə, həmçinin Naxçıvan folklorunun ayrı-ayrı janrları araşdırılmış, folklor örnəklərinin milli düşüncə tərzinin formalaşmasında yeri və rolu, bu örnəklərin özünəməxsus xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

***Açar sözlər:** folklor, dastanlar və əfsanələr, mifologiya, nağıllar, rəvayətlər, atalar sözləri, musiqi, mərasim nəğmələri*

Giriş

Folklor bir xalqın mədəniyyətini, dəyərlərini və tarixi təcrübələrini əks etdirən ənənəvi bilik, inanclar, adət-ənənələr, dastanlar, əfsanə və rəvayətlər, nağıllar, mahnılar və digər şifahi yaradıcılıq formalarının ümumi məcmusudur.

Folklor özündə müxtəlif elementləri birləşdirir: mifologiya, nağıllar, rəvayətlər, atalar sözləri, tapmacalar, mahnılar, rəqslər və xalq oyunları bu elementlərdən sadəcə bir neçəsidir. Hər bir xalqın özünəməxsus folklor ənənələri var və bu ənənələr həmin xalqın tarixi inkişafı, həyat təzi və coğrafi mühiti ilə sıx bağlıdır.

Folklor tədqiqatları insan cəmiyyətinin keçmişini, dünyagörüşünü və həyat fəlsəfəsini daha yaxşı anlamaq üçün mühüm bir mənbə hesab olunur. Xüsusilə yazılı tarixin olmadığı dövrlər üçün folklor həmin dövrlərin mədəniyyətini, dəyərlərini və sosial strukturlarını işıqlandıran əsas mənbələrdən biri kimi özünəməxsus əhəmiyyət daşıyır.

Folklor hər bir xalqın milli kimliyini qorumaq və nəsildən-nəslə ötürmək üçün mühüm vasitələrdən biridir. Azərbaycan folklorunun əsas tərkib hissəsini təşkil edən Naxçıvan folkloru xalqın mənəvi irsini özündə birləşdirən, formalaşdıran və inkişaf etdirən güclü bir vasitədir. Folklor örnəklərinin tədqiqi həm insanın təbiətə və kainata münasibətini, həm də cəmiyyətin sosial strukturlarını və mədəni əlaqələrini əks etdirdiyindən Naxçıvan folklor örnəkləri xalqın inanc sistemini, dünyagörüşünü və bədii-

estetik prinsiplərini kodlaşdıraraq bu məlumatların nəsildən-nəsilə ötürülməsində əvəzsiz vasitə hesab oluna bilər.

Hər kəsə məlumdur ki, Naxçıvanın qədim yaşayış məskənləri olan Ordubad, Culfa və Şərur kimi bölgələrdən toplanan folklor örnəkləri bu torpağın tarixi keçmişini müfəssəl şəkildə özündə əks etdirir. Bu folklor irsi milli kimlik, məişət həyatı, əmək fəaliyyəti və sosial münasibətlər kimi mövzuları özündə birləşdirir. Nağıllar, dastanlar, əfsanə və rəvayətlər, eləcə də digər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədqiqi əcdadlarımızın mənəvi dəyərləri, etik davranış normaları və həyat fəlsəfəsi haqqında dolğun fikir yürütməyə imkan verir. Çünki bu elementlər bizim milli şüurumuzu formalaşdıran əsas komponentlərdir.

Region olaraq Naxçıvan Azərbaycanın zəngin mədəniyyət mərkəzidir. Bu regionun folkloru minilliklər boyu formalaşmış, xalqın həyatını, adət-ənənələrini, dünya görüşünü və mənəvi dəyərlərini əks etdirən bir irsdir. Folklor insanların düşüncə tərzini, hisslərini, inancını və dəyərlərini əks etdirdiyindən Naxçıvan folkloru da bu mənada özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu region həm Azərbaycan, həm də qonşu ölkələrin mədəniyyətlərinin kəsişdiyi bir məkan olaraq, zəngin folklor mühitini özündə birləşdirir. Naxçıvan folklorunda nağıllar adətən, təbiət, insan münasibətləri, qəhrəmanlıq və sevgi mövzularını əhatə etdiyi halda, dastanlar daha uzun, epik forma da olur və qəhrəmanlıq, cəsarət və xalqın tarixi ilə bağlıdır. Məsələn, "Şah İsmayıl" dastanı Naxçıvan folklorunda mühüm yer tutur və burada Naxçıvanın tarixi, müharibələri və qəhrəmanları təsvir olunur.

Folklor bir cəmiyyətin dəyərlər sistemini əks etdirir. Naxçıvan folklorunda dürüstlük, cəsarət, qonaqpərvərlik, ailə dəyərləri və dostluq kimi mənəvi dəyərlər ön plana çıxır. Bu dəyərlər insanların gündəlik həyatında, münasibətlərində və davranışlarında öz əksini tapır. Folklorun özündə ehtiva etdiyi bu xüsusiyyətlər xalqın birliyini və həmrəyliyini göstərir.

Dastanlar və əfsanələr

Naxçıvan folklorunun ən zəngin qatlarından biri dastanlar və əfsanələrdir. Bu bədii əsərlər xalqın tarixini, qəhrəmanlıq salnaməsini, inanclarını özündə birləşdirir, insanların bir-birinə, eləcə də doğma torpağa olan sevgisini ifadə edir. Üç cildlik "Naxçıvan Folklor Antologiyası" kitabında "Ziyad və Şövkət" və "Telli Qara", "Aşiq Qurbani", "Əmrəh", "Arzu-Qənbər", "Valehnən Taleh" adlı altı müxtəlif dastanın Azərbaycanın digər bölgələrində, həmçinin türklərin yaşadığı müxtəlif coğrafiyalarda da varianlarına rast gəlinir. Ümumi türk dünyasının ən mühüm folklor örnəkləri hesab edilən bu dastanlar qəhrəmanlıq, cəsarət, ədalət və insanpərvərlik kimi dəyərləri təbliğ edir və gənc nəsillərə örnəkdir.

Əfsanələr və rəvayətlər isə daha çox xalqın inam və inanclarını, təbiət qüvvələrinə olan münasibətləri əks etdirir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının janrları arasında əfsanə və rəvayətlər say baxımından daha çox olması və Naxçıvan regionunun Azərbaycan folklor mühitinin əsas bazalarından biri olması ilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan əfsanələrində dağlar, bulaqlar və digər təbiət elementləri ilə bağlı müxtəlif inanclara da rast gəlinir. Məsələn, Ağrı dağının əfsanəsi və ya Gəmiqaya ilə bağlı rəvayətlər insanla təbiət arasındakı əlaqəni vurğulayan maraqlı folklor örnəkləridir. Bu örnəklərdə təbiət qüvvələri ilahi varlıqlar kimi təsvir olunur və insanların bu qüvvələr qarşısında ehtiramla davranması tələb olunur.

Naxçıvandan toplanmış əfsanə və rəvayətlər folklorun mifoloji cəhətdən daha dərin qatlarını üzə çıxarmağa imkan verir və xalqımızın zəngin və tükənməz mənəvi irsə, əsrarəngsiz söz yaddaşına malik olmasını sübut edir. Üç cildlik Naxçıvan Folklor Antologiyasında yer alan əfsanə və rəvayətlər, eləcə də Məhsəti İsmayılın "Naxçıvan əfsanələri" adlı tədqiqat işində tədqiqata cəlb olunmuş əfsanələr xalqımızın ulu əcdadlarının düşüncəsinin formalaşmasında, həmçinin milli-əxlaqi görüşlərinin ifadə olunmasında özünəməxsus yer tutur. Bu əfsanə və rəvayətlər qədim türklərin inancları ilə yanaşı islamdan sonrakı inamlar sistemini də özündə əks etdirir. Məsələn, "Əcəldən qaçmaq olmaz", "Nuhun tufanı", "Çömçəxatun" əfsanəsi, Ordubad rayonundan toplanmış "Yalqız ağac" əfsanəsi islam inancını özündə ehtiva edir. "Naxçıvan folklor antologiyası" kitabının ikinci cildindəki "Su pərisi" (s.33), "Qız-oğlan dağı" (s.33), "Qızlar bulağı" (s.34-36), "Gülüm-gülüm" (s.38-39), "Gəlindaş" (s.40), "Yeddi qardaş dağı" (s.41), "Gəlin qayası" (s.42), "Gəlin qaya" (s.42-43), "Şeyx Əhmədlə çoban" (s.55-56), "Qaçaq Nəbi ilə bağlı rəvayətlər" də (s.57), üçüncü cilddəki "Həqq quşu" (s.42), "Oğlan-qız" (s.42-43), "Nəni qərə" (s.44), "Gəlindaş" (s.44-45), "Qırxqız əfsanəsi" (s.48), "Haça dağ" (s.58-59), "Qoça qardaş dağı" (s.64) əfsanə və rəvayətləri də islam düşüncəsindən irəli gələn inancları əks etdirir və xalqın zəngin mənəvi dünyasını əks etdirir.

Nağıllar

Naxçıvan Folklor Antologiyasında toplanmış nağıllar Azərbaycan folklorunun zəngin bir hissəsini təşkil edir və bir sıra xarakteristik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu nağıllar həm mədəni, həm də sosial kontekstdə mühüm əhəmiyyətə malik elementləri özündə birləşdirir.

Bu nağılların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Mifoloji elementlər: Naxçıvan nağıllarında mifoloji obrazlar, ruhlar və təbiət hadisələri geniş yer alır. Bu nağıllar xalqın dünya görüşünü, inanclarını və həyat tərzini əks etdirir;

2. Qəhrəmanlıq motivi: Nağıllarda qəhrəmanlıq, cəsarət və ədalət axtarışı kimi motivlər üstünlük təşkil edir. Qəhrəmanlar, adətən çətinliklərə sinə gərən, haqsızlıqlara qarşı mübarizə aparan şəxslərdir;

3. Düşüncə və hikmət: Nağıllarda çox vaxt müdrik ifadələr və həyat dərsləri verilir. Bu, gənc nəsil üçün əxlaqi və etik dəyərlərin ötürülməsinə xidmət edir;

4. Dil və üslub: Naxçıvan nağıllarının özünəməxsus dil və üslubu vardır. Nağıllar geniş rast gəlinən ritm, aliterasiya və metaforalar nağıllara xüsusi estetik bir dəyər qatır.

5. Təbii mühit: Nağıllarda Naxçıvanın gözəl təbiəti, dağlar, çaylar və kənd həyatının mənzərələri canlı şəkildə təsvir olunur. Bu bölgənin mədəni kimliyini əks etdirir;

6. Sosial məsələlər: Nağıllar, bəzən sosial problemlərə, insan münasibətlərinə və cəmiyyətin dəyərlərinə də işıq salır. Bu aspekt nağılların müasir dövrdə də aktual olmasını təmin edir;

7. Söz mədəniyyəti: Naxçıvan nağılları söz sənətinin zəngin ənənələrini özündə yaşadır. Nağıl söyləyiciləri dinləyiciləri cəlb etmək üçün bədii ifadələrdən, pişrovlardan istifadə edirlər.

Bu xüsusiyyətlər Naxçıvan nağıllarını təkcə əyləncəli nağıllar kimi deyil, eyni zamanda dərin mənalı ifadə edən mədəni irs kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Bu nağıllarda işlənən hikmətli sözlər, alqış və qarğışlar xalqın malik olduğu dərin mənalı

daşıyan mədəniyyət məhsullarıdır. Bu nağıllar, adətən ədalət, doğruluq, cəsarət və xeyirxahlıq kimi əxlaqi dəyərləri ön plana çıxarır, nağıl qəhrəmanlarının mübarizəsi bu dəyərlərin əhəmiyyətini göstərir. Nağıllar insanlara həyatda qarşılaşa biləcəkləri çətinliklərə necə yanaşmalı olduqlarını öyrədir. Məsələn, nağıllarda zəhmət, səbr və dözümlük kimi keyfiyyətlərin önəmi hər zaman vurğulanır.

Bir çox nağıllar xalqın mifoloji dünyasını əks etdirirərək ruhlar, sehrli varlıqlar və digər mifoloji elementlər, insanların dünyagörüşünü və təbiətə olan münasibətini simvollaşdırır. Nağıllar bəzən sosial problemlərə, ədalətsizliyə və insan münasibətlərinə tənqidi yanaşma təqdim edir.

Nağıllar insan münasibətlərinin müxtəlif aspektlərini – dostluğu, ailə bağlarını, sevgi və xəyanəti araşdırır. Bu dinləyicilərə öz münasibətlərini yenidən düşünmək imkanı verir.

Nağıllar bir xalqın mədəni irsini və tarixi ənənələrini qorumaq üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Onlar nəsillərarası məlumat və dəyərlərin ötürülməsini təmin edir. Bu nağıllar daha dərin və əhəmiyyətli bir mədəni fenomen halına gətirir, onları yalnız əyləncə vasitəsi deyil, həm də öyrədici və düşündürücü bir mənbə edir. Məsələn, Naxçıvandan toplanmış "Hambal Əhməd"[2, s.168-175], "Məlik Məmməd və Məlik Əhməd"[2, s.176-184], "Südü mü sənə halal eləməyəm"[2, s.254].

Folklorşünas alim Elxan Yurdoğlu-Məmmədovun "Folklorda janr daxilində janr" adlı monoqrafiyasında yazıya alınmış inam və inanclar, həmçinin əfsanə və rəvayətlərdə ifadə olunan mifoloji görüşlər bunu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqı öz milli soy-kökünə bağlı bir xalqdır və malik olduğu folklor örnəkləri milli kimliyimizi, mənəvi dəyərlərimizi aydın şəkildə özündə əks etdirir [8, s.101].

Folklorşünas alim Aytən Cəfərovanın "Ordubad folklor mühitinin regional xüsusiyyətləri" adlı monoqrafiyasında "Mərasim Folkloru: Mövsüm və Mərasim Rituaları" adlı fəsildə mərasim mahiyyətli folklor mühitinin araşdırılması problemi ilə tanış oluruq. Üç yarımbaşlıqda təqdim olunan bu hissədə "Mövsüm mərasimləri: mifoloji kökləri və arealdaxili özəlliyi", "Məişət mərasimlərinin regional özünəməxsusluğu" və "Dini mərasim, bayram və rituallar" mövzuları ətraflı şəkildə incəlenir. Burada təsvir olunan Ordubad bölgəsinə məxsus müxtəlif mərasimlər, həm şəhər, həm də kəndlərdə folklorun zənginliyini əks etdirir.

"Mövsüm mərasimləri: mifoloji kökləri və arealdaxili özəlliyi" adlı bölmədə, mövsüm mərasimlərinin mifoloji kökləri araşdırılır. Belə mərasimlər doğrudan da, insanların təbiət ilə olan münasibətlərini, tarixi və mədəni bağlarını göstərir. Ordubad bölgəsində xüsusi olaraq "Çillə", "Susəpən", "Orucun on beşi" kimi mərasimlər geniş yer alır. Bu mərasimlər bölgənin ənənəvi həyat tərzinin bir hissəsi olmaqla yanaşı, mifoloji inanclarla da sıx bağlıdır. Hər bir mərasim özünəməxsus ritualları, musiqi və rəqslər yerli əhalinin mədəniyyətini yaşatmağa xidmət edir.

"Məişət mərasimlərinin regional özünəməxsusluğu" adlı yarımbaşlıqda Ordubadın məişət mərasimlərinin regional spesifikliyi təhlil olunur. Burada "Yeddiləvin", "Xan bəzəmə", "Çardağ" mərasimləri kimi unikal rituallar, yalnız Ordubadda görülən özəllikləri ilə diqqət çəkir. Bu mərasimlər cəmiyyətin sosial strukturunu, ailə münasibətlərini və yerli adət-ənənələri əks etdirir. Eyni zamanda bu mərasimlərin keçirilmə vaxtı və şəkli, bölgənin spesifik xüsusiyyətlərini ortaya qoyur. Bu cür mərasimlər yerli əhalinin birliyini və əməkdaşlığını gücləndirir. "Dini mərasim, bayram və rituallar" adlı fəsildə isə qeyd olunur

ki, dini mərasimlər və bayramlar Naxçıvan folklorunun mühüm tərkib hissələridir. Bu fəsilə dini inancların mərasimlərdəki rolu və onların folklor ilə əlaqəsi təhlil edilir. Ordubad bölgəsində yerli əhalinin dini inancları, bayramlar və rituallar vasitəsilə özünü göstərir. Burada inanclara bağlı müxtəlif bayramlar, məsələn, Novruz, Ramazan və Qurban bayramları, folklorun bir hissəsi kimi öz əksini tapır. Bu mərasimlər cəmiyyətin mədəni həyatında mühüm yer tutaraq, birlik və həmrəylik hissini gücləndirir.

Maraqlıdır ki, Ordubadda bütün folklor janrları öz çəkisi ilə seçilir. Hər bir janr regionun tarixi və mədəni kontekstinə bağlı olaraq fərqliliklər göstərir. Monoqrafiyada toponimlərin, məkan adlarının və dialekt özəlliklərinin sayəsində nümunələrin Ordubada məxsusluğu daha dolğun şəkildə ortaya qoyulur.

Tədqiqatın ən dəyərli cəhətlərindən biri, müəllifin bölgə ilə bağlı aparılmış elmi məqalələrə və monoqrafiyalara istinad edərək, folklorun zənginliyini daha da yetkin şəkildə təqdim etməsidir. Aytən Cəfərovanın monoqrafiyada təqdim etdiyi folklor örnəkləri xalqın malik olduğu mənəvi dəyərləri bariz şəkildə üzə çıxarmağa imkan verir. Nəticə etibarilə Ordubad folkloru yalnız mədəni irsimizin bir parçası deyil, eyni zamanda xalqımızın kimliyini, adət-ənənələrini və dəyərlərini yaşadan bir mənbədir.

Musiqi və rəqs

Naxçıvanın folklor musiqisi və rəqsləri də milli kimliyimizin mühüm tərkib hissəsidir. Ənənəvi musiqi alətləri olan saz, tar və kamança bu bölgənin folklorunun əsas musiqi vasitələrindəndir. Xalq mahnıları xalqın ruhunu, sevincini, kədərini və arzularını ifadə edir. Məsələn, Naxçıvanın "Tərəkəmə" rəqsi xalqın birliyini, işgüzarlığını və mərdliyini simvolizə edir.

Xalq mahnıları da Naxçıvan folklorunun ayrılmaz hissəsidir. Bu mahnılar insanların gündəlik yaşamını, sevincini və kədərini ifadə edir. Naxçıvan regionun gözəlliyini və insanların həyat tərzini əks etdirən xalq mahnılarımız ailə və dostluq münasibətlərini, sevgi və ayrılıq hisslərini, vətənə məhəbbət hisslərini təsvir edir. Məsələn, "Üzərliksalma" mərasimində oxunan mahnıların poetik dili, melodik dilin ahəngdar səslənməsinə geniş imkan yaradır. Bu mərasim nəğməsi xalqın bədii-estetik cəhətlərin formalaşmasına, həmçinin inanclarının ifadəsinə bariz nümunədir.

Toplanmış folklor materialları, yallılar, üzərliksalma, xırman, xanbəzəmə və digər mərasim nəğmələrinin təhlili onların Naxçıvanın qədim ənənəvi musiqi nümunələri olduğunu təsdiqləyir. Azərbaycanın qədim ənənələrini özündə yaşadan "Qodu-qodu" nəğməsi, daha çox Qərb bölgəsində, Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan ərazilərində rast gəlinir. Bu nəğmə, həmçinin "Hodu-hodu", "Dodu-dodu", "Xodu-xodu" və "Kodu-kodu" adları ilə də tanınır; Naxçıvanda isə ona "Godu-godu" da deyilir.

"Qodu-qodu"nın melodik dilinin təhlili, onun lirik məişət xalq mahnı-rəqs qrupuna aid olduğunu ortaya qoyur. M.Təhmasib, "Qodu" etiqad mərasiminin qədim azərbaycanlılar arasında vaxtsız və həddindən artıq yağan yağışların qarşısını almaq üçün həyata keçirildiyini qeyd edir. O, "Qodu"nın günəş və ayı təmsil edən qız sürətli kukla olduğunu vurğulayır.

Görkəmli folklorşünasların fikirləri, "Qodu-qodu"nın musiqi materialının forma xüsusiyyətlərini də təsdiqləyir. Mərasim mahnı-rəqsinin melodik dilinin semantikasi, bu nəğmənin qadın və qızlardan ibarət bir qrup tərəfindən ifa edildiyini göstərir [9, s.5-37].

Naxçıvanın toy və bayram ənənələri ilə bağlı olan folklor rəqsləri də bu regionun folklor xəzinəsini zənginləşdirir. Bu rəqslər xalqın gündəlik həyatının, sosial münasibətlərinin və kollektiv şüurunun bədii ifadəsidir. Həmçinin bu rəqslərdə birlik və dostluq, ailə və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət kimi dəyərlər aşılır. Musiqi və rəqs birgə icra olunan fəaliyyətlər olduğundan, sosial bağların güclənməsində və kollektiv şüurun formalaşmasında böyük rol oynayır. Məsələn, "Xanbəzəmə" mərasimində cəngi üstündəki güləş nəğməsi mahnı-rəqs qrupuna aid olan nəğmələrdəndir. "Rast" tonunda ifa olunan bu havanın strukturu, "Cəngi" rəqsi xarakteri daşıyır. Mərasimlərdə idman oyunları və yarışlarda ifa edilən bu nəğmə, formasına görə idman rəqs musiqi nümunələrinə aiddir. Musiqişünas B.Hüseynli, Azərbaycan xalq rəqslərini altı böyük janra ayıraraq, idman rəqslərini qəhrəmani və hərbi rəqs qrupuna daxil edir. Forma xüsusiyyətlərinə görə, bu mahnı-rəqs məişətdə, xüsusilə qədim ənənəvi toy mərasimlərində geniş istifadə olunurdu.

Naxçıvan musiqi folklorunun özünəməxsus janrlarından biri də Novruz bayramı mərasimlərində ifa edilən "Can gülüm" nəğməsidir. Kütləvi mahnı janrına aid olan bu nəğmə, mərasim xalq nəğmələri və mərasim mahnı-rəqs nümunələri arasında öz yerini alır. İlin axır çərşənbəsində ifa olunan bu nəğmə, forma strukturuna görə xalq nəğmələrində rast gəlinən kuplet və nəqərat iki hissəli formada olsa da, mərasimdə ifası onun xarakterini bir qədər dəyişərək ona mərasim ifa statusu verir.

Mərasim zamanı subay oğlan-qızların bir yerə toplaşaraq "Can gülüm" nəğməsini kütləvi şəkildə ifa etməsi, bu nəğməni formaca iki yox, üç hissəli formaya çevirir. Bu ifadə bayatı şeir formasında olan ayrı-ayrı mətn, qadın tərəfindən əvvəl kuplet, sonra nəqərat formasında ifa edilir. Mərasimə toplaşan gənclər isə "Can gülüm" sözlərini xor şəklində oxuyaraq, nəğmənin formaca üç hissəli olmasını təmin edir. Maraqlıdır ki, bu nəğmənin melodik strukturu elə xarakterik formada ifa olunur ki, onun sədaları altında kütləvi rəqs elementlərindən istifadə etmək mümkündür.

Naxçıvan aşığı mühiti milli kimliyimizin və mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu mühit zəngin folklor ənənələri, musiqi və poeziya vasitəsilə insan ruhunu, dəyərlərini və dünyagörüşünü əks etdirir. Aşıqlar söz ustaları olaraq, xalqın hisslərini, düşüncələrini və tarixini öz yaradıcılığında yaşadır.

Naxçıvanın aşığı mühiti milli kimliyimizin formalaşmasında dil, mədəniyyət və ənənələrin qorunub saxlanmasında önəmli bir vasitədir. Aşığı musiqisi insanları bir araya gətirərək sosial birliyi gücləndirir və milli ruhu canlandırır. Aşığı sənəti, eyni zamanda dərin mənəvi dəyərləri, sevgi, dostluq, vətənpərvərlik kimi mövzuları əhatə edərək insanların mənəvi inkişafına töhfə verir. Bu mühit Naxçıvanın tarixi və mədəni irsinin yaşadılması və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından da əhəmiyyətlidir. Aşıqlar milli bayramlar, mərasimlər və müxtəlif tədbirlərdə iştirak edərək ənənələri yaşadır, eyni zamanda yeni nəsillərə milli dəyərləri aşılayırlar. Beləliklə, Naxçıvan aşığı mühiti, yalnız musiqi və ədəbiyyatın bir forması olaraq deyil, eyni zamanda milli kimliyimizin və mənəvi dəyərlərimizin qorunması və inkişafı üçün də əvəzolunmaz bir vasitədir.

Naxçıvan aşığı mühiti inkişaf mərhələləri boyunca öz yaradıcılıq ənənələri və tanınmış sənətkarları ilə Azərbaycan aşığı sənətinə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Bu sənətkarlar arasında Ordubadlı Kərim, Kosacanlı Ağ Aşığı Allahverdi, Aşığı Cəlil, Aşığı Əli Xanxanmıoğlu, Aşığı Məmmədcəfər, Çobankərəli Aşığı Cəfər, Aşığı Abbas Dəhri, Aşığı Fətulla və Aşığı Nəbatın əməyi xüsusilə önəmlidir. Naxçıvan aşığı musiqisi müxtəlif

üslubları ilə tanınır; bunlar arasında "Ağır şərili", "Orta şərflü", "Yüngül şərflü", "Cəlili", "Baş cəlili", "Orta cəlili", "Naxçıvan gülü", "Naxçıvani", "Ordubadi" və "Dərələyəz gəraylısı" kimi havalar mövcuddur. Bu zəngin musiqi irsi Naxçıvanın aşıq sənətinin dərin köklərini və mədəniyyətini əks etdirir.

Naxçıvanın Şərur, Culfa, Ordubad, Şahbuz rayonlarında musiqi folkloru nümunələrinin mətn və musiqi materiallarının müxtəlif interpretasiyalarını izləmək mümkündür. Şərur yallıları, Culfa və Ordubad mərasim nəğmələri, tulum ifaçılığı, Şahbuz və Naxçıvanın aşıq yaradıcılığının spesifik cəhətləri, regional folklorun özəlliklərini təşkil edir.

Naxçıvan folklor musiqisinin öyrənilməsində Ordubad, Şahbuz, Culfa, Şərur, Babək və digər rayonlarda folklor söyləyiciləri Həsənov Yaqub Əbil oğlu, Quliyeva Səkinə Əli qızı, Babayeva Səmayə Əli qızı, tulum ifaçısı Əli dayı və Naxçıvan aşıqlarından Aşıq Məcnun və Aşıq Cəbrayıl kimi sənətkarlarla aparılan söhbətlər folklor materiallarının toplanması və tədqiqata cəlb olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Naxçıvanın aşıq musiqisi, musiqi janrları arasında xüsusi bir yerə malikdir. Müasir dövrdə musiqi mədəniyyətinin inkişafında bu janrdan kifayət qədər istifadə olunmasa da, onun izləri bölgənin musiqi folklorunda dərin kök salmışdır. Aşıq Cəbrayılın dediyinə görə, Şərurda Aşıq Həmid ilk dəfə aşıq məktəbini yaratmış, Aşıq Şəhriyar isə bu ənənəni davam etdirmişdir. Naxçıvanın qədim aşıqları arasında Aşıq Süleyman, Ordubadlı Kərim, Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi və XIX əsrdə Sədərəkdə yaşamış Aşıq Əli Xanxanımoglu, Gülahı Məmməd, Vayxırlı Məmmədcəfər, Dədəkişi Hüseyn oğlu Əliyev və Aşıq Abbas Dəhri kimi ustadlar yer alır.

XX əsrdən etibarən Şərurda Aşıq Həmid, Aşıq Şəhriyar, Aşıq Məmmədyar, Aşıq Heyran, Çobankərəli Cəfər, Sərraf Qasım, Aşıq Yusif, Aşıq Fətullah, Aşıq Qulu, Aşıq Sudeyib, Aşıq Əzim, Aşıq Hüseyn Abbasəli, Aşıq Əbülfəz, Aşıq Hidayət və digər müasir aşıqlar, Naxçıvan aşıq mühitinin formalaşmasında öz mühüm rolunu oynamışlar.

Bölgənin ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində folklor musiqisinin zəngin ənənələri bu sənətkarların yaradıcılığı ilə qorunub saxlanmışdır. Bölgənin müxtəlif şəhər və kəndlərinin adları, klassik aşıq musiqi havalarında öz yerini taparaq, bu ərazilərdə aşıq musiqi yaradıcılığının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. "Naxçıvani" və "Ağır Şərili" havalarının aşıq musiqisində geniş yer tutması bu fikri bir daha təsdiq edir. Naxçıvan aşıq mühitində Göyçədəki kimi özünəməxsus aşıq məktəbi olmasa da, bölgənin aşıqları dövrünün tanınmış sənətkarları olmuşdur.

Aşıq havalarının əksəriyyəti meroritmik xüsusiyyətlərinə görə zəngin ritmoformulları özündə ehtiva edir. Başqa bölgələrdə olduğu kimi, burada da aşıq şeir şəkillərinin hamısından geniş istifadə olunmuşdur. Naxçıvan aşıqları, janr xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən çoxsaylı dastanların yayılmasında mühüm rol oynamışlar. Yaddaşdan-yaddaşa ötürülərək yaşadılan rəngarəng dastanların əksəriyyəti bu bölgənin folklorunun bəzəyinə çevrilmişdir.

Ən çox yayılmış dastanlardan bəziləri "Qurbani", "Aslan şah", "İbrahim-Hürnisə", "Şah İsmayıl-Gülzar", "Abbas-Gülgəz", "Hüseyn-Reyhan" və başqalarıdır. Bu dastanlar bir neçə gecəlik təşkil olunmuş məclislərdə çalınıb oxunmuşdur. Folklorşünas-alim Y.Səfərov "Naxçıvan aşıq ədəbi mühiti" adlı monoqrafiyasında Naxçıvan bölgəsinin aşıq mühitini üç

qrupa bölmüşdür: Naxçıvan-Şahbuz aşiq mühiti, Şərur-Kəngərli aşiq mühiti və Ordubad-Culfa aşiq mühiti.

Naxçıvan, ərazisinə görə Şərqdəki ən böyük və nüfuzlu aşiq məktəblərindən olan Göyçə, İrəvan, Dərələyəz və digər aşiq məktəblərinə yaxın olduğu üçün, bu məktəblərin ifa üslubu, zəngin daстан, qaravəlli və nağıl söyləmə ənənəsi regionun aşiq yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir.

Bayatılarda işlədilən Atalar sözləri

Folklorda atalar sözlərinə bir çox folklor janrlarının daxilində rast gəlməyimiz təəccüblü deyil. Naxçıvan folklorunda bayatılarda işlədilən atalar sözləri xalqın ağıl və hikmət xəzinəsini əks etdirən incilərdir. Bayatılar xalqın ürəyindən gələn qısa, lakin dərin mənalı bədii əsərlərdir. Onlar, adətən insanın təbiətə, sevgiyə, həyata və ölümə bağlı fikirlərini ifadə edir. Bu qısa bədii formalar xalqın keçmişini və yaşadığı çətinlikləri, eyni zamanda sevinc və ümidlərini əks etdirir.

Atalar sözləri isə nəsillər boyu ötürülən həyat təcrübəsinin, ağıl və müdrikliyin ifadəsidir. "El bir olsa, dağ oynadar yerindən", "Qürbət cənnət olsa, yenə vətən yaxşıdır", "Namərdin çörəyi dizinin üstündə olar" və s. kimi atalar sözləri xalqın birliyinin və həmrəyliyinin əhəmiyyətini vurğulayır və insanların birlikdə hər hansı çətinliyi dəf edə biləcəyini göstərir, həmçinin hər zaman mərd olmağı, vətəninə, xalqını sevməyi öyrədir. Bu deyimlər cəmiyyətin etik və mənəvi dəyərlərini, həyat fəlsəfəsini qısa və yığcam şəkildə ifadə edir.

Nəticə

Folklor xalqın tarixini, mədəniyyətini və dəyərlərini yaşadan bir vasitə olduğundan Naxçıvan folkloru milli kimliyimizin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Naxçıvanın folklor irsi, gənc nəsillərə milli kimlik hissini aşılaraq, onların öz mədəniyyətinə bağlı olmalarını təmin edir. Bu irs milli dəyərlərin qorunmasına və inkişafına xidmət edir.

Nəsildən-nəsilə keçərək şifahi olaraq yayılan bilik və ənənələr sistemini özündə əks etdirən folklor bir xalqın dünyagörüşünü, sosial münasibətlərini və etik dəyərlərini qorumaq və ötürmək vasitəsi olduğundan Naxçıvan folklorunun öyrənilməsi də xalqın formalaşmasında özünəməxsus rola malikdir. Bu baxımdan Naxçıvan folkloru milli kimliyimizin, tariximizin və mənəvi dəyərlərimizin ən qiymətli miraslarından biridir. O, xalqın yaşadığı təcrübələrin, dəyərlərin və dünyagörüşünün təsirli bir ifadəsidir. Bu mədəni irs həm keçmişlə gələcək arasındakı körpü, həm də xalqımızın milli şüurunun daşıyıcısıdır. Folklorumuzun qorunması və nəsildən-nəslə ötürülməsi, milli kimliyimizin və mənəvi dəyərlərimizin yaşadılması deməkdir. Məhz buna görə də Naxçıvan folkloru Azərbaycan xalqının mədəniyyətində mühüm yer tutmaqla yanaşı xalqımızın əxlaqi və estetik dəyərlərini formalaşdıran əvəzsiz bir vasitədir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Naxçıvan folklor örnəklərinin əhəmiyyəti onu deməyə əsas verir ki, hər bir xalqın folkloru onun tarixi keçmişini, dünənini, bugününü bütün incəlikləri ilə əks etdirir. Firudin bəy Köçərlinin də dediyi kimi: "O millət ki, öz tarixini, vətəninə, dilini sevir – o bu qisim əsərləri kamal-şövq və diqqətlə cəm edib sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini onları oxutmaq ilə başlayır". Deməli,

Naxçıvan folklor örnəkləri də milli kimliyimizi, mənəvi dəyərlərimizi təsdiq edən misilsiz sərvəti kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Naxçıvan folklorunun dastan və nağıllarında, əfsanə və rəvayətlərində, atalar sözlərində, inam və inanclarında, alqış və qarğışlarında, musiqi və oyunlarında ifadə olunan hikmət və fəlsəfə xalqımızın ululuğunun və dərin mənəvi dəyərlərə sahib olmasının sübutudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı, İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsviri məsələləri: Bakı: 2007. Nurlan, 272 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru, I cild. Naxçıvan: 2010. Əcəmi, 538 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru, II cild. Naxçıvan: 2010. Əcəmi, 496 s.13
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru, III cild. Naxçıvan: 2012. Əcəmi, 560 s.
5. Cəfərova, Aytən. Ordubad folklor mühitinin regional xüsusiyyətləri: Monoqrafiya / A.C. Cəfərova; elmi red., ön sözün müəll. Ə.Y.Ələkbərli; AMEA Naxçıvan bölməsi. Naxçıvan: 2021. "Əcəmi" NPB, 200 s.
6. Cəfərli, M. Dastan və mif. Bakı: 2001. Elm, 108 s.
7. Hüseynzadə, Ə. Naxçıvan folkloru mətnlərində yaşayan tarix. Bakı: 2016. Elm və təhsil, 184 s.
8. Yurdoğlu (Məmmədov), Elxan. "Folklorda janr daxilində janr" (Naxçıvan örnəkləri əsasında). Naxçıvan: 2022. "Əcəmi" NPB, 192 s.
9. Təhmasib, M. "VII əsrə qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi I cild. Bakı: 1960. Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 590 s.
10. Səfərov, Y. Naxçıvan aşığı və el şairləri. Naxçıvan: 2011. "Əcəmi", 152 s.
11. İsmayıl, M. "Naxçıvan əfsanələri", Bakı: 2008. Elm, 208 s.
12. Şərur folkloru. Bakı: 2006. Nurlan, 128 s.
13. Şərur folklor örnəkləri. II kitab, (Havuş kənd sakinindən toplanmış nümunələr)

MUXTARIYYƏT DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏBLİĞİ (Vaqif Məmmədov və Xanəli Kərimlinin yaradıcılığı əsasında)

Aypara BEHBUDOVA
ayparabehbudova@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən olan şair-publisist Vaqif Məmmədov və Xanəli Kərimlinin yaradıcılığının əsasını təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərin təbliği mühüm yer tutur. Bildiyimiz kimi, Naxçıvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatının əsas tərkib hissəsidir. Naxçıvan ədəbi mühitinin öyrənilməsi, burada yaşayan şair və yazıçıların əsərlərinin tədqiqatla cəlb olunması bu günümüz üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu ədəbi xəzinənin araşdırılması böyük ehtiyac duyulan və aktuallıq qazanan vacib məsələlərdəndir. Bu sahədə daha sanballı aktual tədqiqatlar aparmaq, Naxçıvanın zəngin ədəbiyyat xəzinəsini araşdırmaq, sistemləşdirmək, təhlil və nəşr etdirmək mühüm və vacib məsələlərdəndir.

Bu mənada, zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığa malik olan bu şairlərin ədəbi-bədii irsində milli-mənəvi dəyərlərin təbliğini araşdırıb, tədqiq edib dəyərləndirmək xüsusi elmi aktuallıq tələb edir. Bu gün Naxçıvanın adını tarixə həkk etdirən naxçıvanlılar haqqında öyrənmək, onların zəngin yaradıcılıq irsini tədqiq edib gələcək nəsillərə çatdırmaq qarşımızda duran əsas vəzifələrdəndir.

Açar sözlər: *şair, poeziya, dramaturq, milli-mənəvi dəyərlər, folklor, adət-ənənə, mədəni irs və s.*

Bildiyimiz kimi, hər bir xalqın tarixində, soykökündə, ədəbi yaddaşında həmin xalqın özünəməxsus milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri xüsusi yer tutur. Bu baxımdan, qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə, köklü milli-mənəvi dəyərlərə malik olan Azərbaycan xalqının da düny xalqları içərisində özünəməxsus yeri var. Hər bir xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun tarixini, dilini, dinini, adət-ənənələrini, mentalitetini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını və incəsənətini əhatə edir. Mənəvi dəyərlər insanı cəmiyyətdə formalaşdırmaqla yanaşı, onun inkişafına da kömək edir və bu dəyərlərin formalaşması prosesi nəticəsində xalqın zəngin mədəni irsi yaranır. Milli-mənəvi dəyərlər haqqında ulu öndərimiz Heydər Əliyevin gözəl kəlamı var: "Bizim hamımızın bir vətəni var bu, Azərbaycan dövlətidir. Azərbaycanlı hər yerdə yaşaya bilər, ancaq azərbaycanlılığını, öz dilini, dinini, milli ənənələrini unutmamalıdır" [5, s.213]. Buna görə də Azərbaycan xalqının tarixini, adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən qiymətli söz xəzinəsi olan folklor nümunələrinin materialları əsasında xalqların mənəvi irsinin öyrənilməsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Milli-mənəvi dəyərlərin ədəbiyyatda əksi baxımından isə poeziyanın xüsusi rolu var. Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi şair-publisist Vaqif Məmmədov da yaradıcılığı boyu şifahi xalq ədəbiyyatından, onun ayrı-ayrı çalarlarından bəhrələnmişdir. Şairin poeziyasında biz klassik ədəbiyyatımızın təsirini də, müasir poeziyamızın axtarışlarını da, folklor ənənələrimizin davamını da yeni biçimdə görürük. Zəngin, çoxşaxəli yaradıcılıq

üslubuna malik olmasına baxmayaraq Vaqif Məmmədov kökü şifahi xalq ədəbiyyatımızdan, milli-mənəvi dəyərlərimizdən süzülüb gələn qədim, unudulmaqda olan adət-ənənələrimizi poeziyaya gətirən incə ruhlu, həssas qəlbli lirik şairdir.

"Vaqif Məmmədov bütün varlığı ilə xalqına vətəninə bağlı olan şairdir. O, xalqın ağır günündə əyilmədi, acizləşmədi, əksinə əlinə silah alıb döyüşə getdi. Meydanda döyüşü həm sözlə, həm silahla apardı. Vətən yolunda canlarını qurban verən oğulların qeyrəti önündə diz çökməyi bacaran şair, bu döyüşdən boyun qaçıran bir qrup həmvətənlərinə "Bu torpağın ahı səni tutacaq" deyərək, öz kəskin nifrətini bildirməkdən çəkinmədi" [3, s.126].

Nə havaydı gəldi sənə başına?
Dönük çıxdın torpağına, daşına.
Yaraşmırdı bu köç sənə yaşına,
Bu torpağın ahı səni tutacaq [12, s.211].

Vaqif Məmmədovun yaradıcılığında milli adət-ənənələrin qorunub saxlanması, vətəninə sonsuz məhəbbətlə sevən və qoruyan, düşmənlə qarşı mübarizədə igidlik göstərən gənclərin tərbiyə olunması məsələlərinə də geniş yer verilmişdir. Onun "Xarici xəstəlik" adlı şeiri milli musiqimizə, dilimizə, mənəvi dəyərlərimizə xor baxanlara qarşı ən kəskin silahdır:

Xarici musiqi xoş idi ona,
Muğam dinləməyi arzulamazdı.
Fəxr ilə divara, evə, hər yana
Xarici dillərdə adını yazdı.

Bir gün xəstələndi, həkim çağırırdı,
Endi gözlərinə dünyanın çəni.
Həkim çox yoxladı, dedi: ağırırdı,
Xarici xəstəlik tutubdur səni [13, s.122].

Gördüyümüz kimi, sözü gülləyə çevirən Vaqif Məmmədov bu səpgili şeirləri ilə oxucunu düşündürür, poeziyanın ecazkar dili ilə bizlərə maddi-mənəvi sərvətlərimizi göz bəbəyi kimi qorumağa çağırır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının milli dəyərləri sırasında toy adətlərimizin xüsusi yeri var. Azərbaycan toyu, xüsusilə köhnə toy adətlərimiz bugünkü və gələcək nəsillər üçün örnək ola biləcək qədər maraqlıdır. Təəssüf ki, həmin toy adətlərimizin bir çoxu artıq unudulmuşdur. Vaqif Məmmədov "Toy günü" şeirində çox maraqlı və qədim toy adətlərimizdən olan "bəyin papağının qaçırılması", oğlan evinə gələn qız adamlarının oğlan evindən nəyisə "oğurlayıb" aparması, toy məclisində kənd cavanlarının dördnala at çapıb nəmər alması, "Vağzal" sədası altında həyətdə daxil olan gəlinə bəyin alma atması, qız anasının kövrəlməsi və s. adətlərlə yanaşı təzə ocağa gələn gəlinə xeyir-dua verilməsi də poetik şəkildə təsvir edilir:

Başlanır çoxunun-xeyir duası:
Günəşdən bac alan bənizin olsun.
Ərk ilə söyləyər bəyin anası:
Uşaqlar nökrin, kənizin olsun [12, s.96].

Gəlin köçür hərbiçiyə özgə yox,
Öz yurdunda, obasında, elində.
Gəlin köçür, yanındakı güzgü yox,
İşə bax ki, silah tutub əlində.

Vağzal çalınmır, bu, necə işdir?
Bu toyda məsləhət, söz keçir indi.
Xalqın tarixinə gör nələr düşdü.
Hərbi maşın ilə qız köçür indi [13, s.58].

Yaxud, həmin dövrdə 1992-ci ildə yazdığı başqa bir şeirində "şair 90-cı illərin hərəmərcliyini, mənəvi dəyərlərin tapdandığını, ağsaqqal-ağbirçək sözünün keçmədiyini, layiq olmayanların çox uca kürsülər tutub böyük iddialara düşdüyünü konkret faktlarla verməklə, bu səbəbdən dünyadan küsmək dərəcəsinə çatdığını (M.Arazın "Mən belə dünyanın nəyindən küsüm" misrası şeirə epigrafla verilib) etiraf edir və bununla da sanki həmin hərəmərclilik dövrünə öz kəskin etirazını bildirir" [8, s.6].

Ağsaqqal olubdur özünə hərə
Məqsədlə gedən var xeyirə-şərə.
Palana layiqlər bürünüb zərə,
Deyəsən, dünyadan küsəcəyəm mən [13, s.127].

Qırx ildən artıq bədii yaradıcılıqla məşğul olan, otuzdan artıq kitab müəllifi olan şair Vaqif Məmmədovun "Bizim ellər yaylağından dönmədi", "Dəyanət dəmiydi, qeyrət dəmiydi", "Gəlin köçdü", "Düşüncələr", "Bu dünyanın sevinci nə, qəmi nə?", "Torpağa hörmətim, elə hörmətim", "Qürbət haqqında şeir" və s. yüzlərlə şeirində milli-mənəvi dəyərlərimizdən söz açılır. Bu ruhlu şeirlər də insan mənəviyyatına təsir etməklə gənclərin milli ruhda, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunub böyüməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən biri də şair-publisist, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xanəli Kərimlidir. Şairin yaradıcılığının əsasını təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərin təbliğini tədqiqata cəlb etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki Xanəli Kərimlinin yaradıcılığı milli-mənəvi sərvətimiz, milli mədəniyyətimiz, milli tariximizlə bağlı olduğu üçün onun araşdırılmasına xüsusi ehtiyac var.

Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus dəsti-xətti olan və 40 ilə yaxındır bədii yaradıcılıqla məşğul olan şair Xanəli Kərimlinin yaradıcılığında mənəvi dəyərlərimizin ayrı-ayrı çalarları bütün rəngarəngliyi ilə özünü göstərir. Onun şeirlərində uşaqlıq dünyasının pak, məsum yaşantılarından tutmuş toy adətlərimizə qədər, ana laylasından ağsaqqal, ağbirçək öyüd-nəsihətinə qədər, təbiət gözəlliklərindən ictimai prosesləri əks etdirən poetik nümunələrə qədər milli dəyərlərimizin təbliği qırmızı xətt kimi keçir. "Xanəli Kərimlinin yaradıcılığında insana sevgi, insanı sevgi xüsusi yer tutur. O, insanı bütün duyğuları, ağrı-acıları ilə birgə qəbul edir, onun qəlbinin dərinliklərinə enməyə cəhd göstərir" [1, s.237]. Həqiqətən də, şairin poeziyasının əsas xəttini vətənə, torpağa, insana sevgi, xalqın azad, firavan yaşaması təşkil edir. Azad şüur, azad qəlb, azad insan, azad vətən, azad torpaqdır onun lirik qəhrəmanının ali niyyəti:

Qoy bilsin ki, bu zamanın
Neçə-neçə qılinc ağız,
Köksü ümman mərdi vardı.
O mərdlərin "Azad Vətən"
"Azad dövlət" adlı böyük
dərdi vardı [9, s.217].

Torpağı düşmən tapdağı altında qalan, milləti didərgin düşmüş şairin könül fəryadıdır, qəlb çırpıntısıdır bu misralar. Qəlb hər zaman vətənin xoşbəxtliyi, azad və firavanlığı ilə döyünən şair keçmiş əcdadları; Dədə Qorqudu, Babəki, Koroğlunu, Qaçaq Nəbini heç vaxt unutmur. Onların qəhrəmanlıqlarından, yüksək mənəviyyatından, vətənpərvərliklərindən, şücaət və cəsarətlərindən örnək almağa səsləyir. "Adamı yaltaqlığın, məddahlığın dərəcəsinə enməməyə, bəşəri mənlik və sədaqət anlamına sadıq qalmağa, bu cür insani keyfiyyətlərin ucalığına qalxmağa səsləyir" [2, s.223].

Məramla yaşayıb bizim babalar,
Onunçün dünyanı tutmuş şöhrətim.
Bu gün bölünsə də beş yerə vətən
Məramsız yaşamaq olmaz millətim! [10, s.103]

"Milli dəyərlərin, əsrlərin süzgəcindən keçib gələn qədim adət-ənənələrimizin, namus, ismət, ləyaqət hissənin qorunması və yaşadılması da şairin yaradıcılığının əsas hissəsidir" [4, s.211]. Hər birimizə məlumdur ki, utancaqlıq xalqımızın ləyaqət hissəsidir. Şair bu hissi oxucusuna ən ali dəyər kimi qoruyub saxlamağı və yaşatmağı məsləhət görür. Çünki bu ali hissləri müdrik ata-babalarımız, xanım-xatın nənələrimiz, ağbirçək analarımız, qız və gəlinlərimiz bizə ərməğan etmişlər. Şair bu müqəddəs hisslərin hər kəsin qəlbində olmasını arzulayır və bunu poeziya dili ilə belə ifadə edir:

Utanmaq özü də bir ucalıqdır,
İndi çox az qalıb bu ucalıqlar.
Utanmaq hissindən məhrum olandan,
Bütöv bir millətə qara-qorxu var [9, s.28].

Gördüyümüz kimi, şair Xanəli Kərimli ictimai ruhlu poeziya nümunələrində də çox ciddi, vacib məsələlərdən bəhs edir, bunları fəlsəfi mövqedən ziddiyyət və incəlikləri ilə qələmə alır və hər zaman milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumağa çağırır. "Şərəfi, namusu, mənliyi, ləyaqəti misralardan boylanan Xanəli Kərimlinin şeirlərini oxuduqca oxumaq istəyirsən. Bu sanballı şeirlərin içində məsum insan taleyindən nigaran şairin məddahlığa, yaltaqlığa, qorxaqlığa, cəhalətə boyun əyməyən qürurlu ilhamı var" [6, s.125].

Şairin poeziyasında ailəyə hörmət, vətəni sevmək, qonaqpərvərlik, başqasına yardım göstərmək, müxtəlif dini inanclara hörmətlə yanaşmaq kimi keyfiyyətlər təbliğ olunur. Atalar sözləri, bayatılar, dastanlar, rəvayətlər və digər janrlarda milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı fikirlər poeziyanın ecazkar dili ilə diqqətə çatdırılır. Bəzi şeirlərində isə nə atalar sözləri, nə də xalq dilində işlənən hazır müdrik ifadələr var. Ancaq şeiri diqqətlə oxuduqda, onda atalar sözü çəkisində kəsərli, müdrik ifadələrin şahidi oluruq:

Yediyi çörəyə dönük çıxan kəs
Haqqa can atsa da, haqqa yetişməz.

Həddindən artıq da sadə olma sən
Sadəlövh adıyla gözdən düşərsən.

O qədər ucaya yüksəlmə ki, sən
Yerə düşəndə də əzilməyəsən [10, s.78].

Maraqlı cəhətdir ki, Xanəli Kərimlinin özünün atalar sözü qədər dəyərli misraları onu müdrik şair kimi xalqa sevdirdi. Çünki Xanəli Kərimli bir şair kimi çağdaş ədəbi prosesin tələblərini, istəklərini duyaraq öz sözünü deyə bilən sənətkarlardandır.

Bütün bunlar təsdiq edir ki, bir vətəndaş kimi milli soykökə bağlılıq, qədim adət-ənənələrimizin yaşadılması və gələcək nəsillərə çatdırılması ədəbiyyatın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmaqla yanaşı, həm də insanın mənəvi dünyasının zənginləşməsinə, saflaşmasına, onun kamilləşməsinə xidmət edir. Doğrudan da, əsil şair, yazıçı xalqın tarixini, soykökünü, folklorunu, milli adət-ənənələrini gözəl bildikdə, dərinlən duyduqda kamil sənətkar olur. Bu mənada, şair-publisist Vaqif Məmmədovun və Xanəli Kərimlinin poeziyası, bütövlükdə yaradıcılıqları milli mentalitetə, mənəvi dəyərlərə hörmət hissi ilə yönləndirilmiş üçün bədii keyfiyyət və sənətkarlıq baxımından da çox diqqətəlayiqdir. Əminlik ki, vətənə, xalqa, doğulduğu torpağa qırılmaz tellərlə bağlı olan bu söz adamlarının hər birinin həyatı və yaradıcılığı Azərbaycan xalqına bütün dövrlərdə nümunə olaraq qalacaq. Çünki Vaqif Məmmədovun və Xanəli Kərimlinin həm şəxsiyyəti, həm yaradıcılığı gələcək nəsillərin milli mənlik şüurunun inkişaf etdirilməsi və vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyyəsində, ən əsası isə milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanmasında əvəzsiz xəzinədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov, A. Köhnə sözlə təzə fikir qovuşanda // Bax: X.Kərimli. Sözün Əlincə qalası/ Bakı: 2011. Qanun, 318 s.
2. Bəşirov, S., Kərimli, X. Şeir gərək haqdan gələ. Bir ömrün işığı // Bakı: 2016. Qanun, 237 s.
3. Behbudova, A. Vətənə bağlı şair ömrü // Bakı: 2018. Elm və Təhsil, 252 s.
4. Behbudova, A. Bir ömrün işığı. "Xanəli Kərimli - 65". Bakı: 2016. Qanun, 237 s.
5. Əfəndiyev, T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz // Bakı: 2011, 376 s.
6. Hacıyeva, M. Biz də şeir də var, sənət də vardır // Ədəbi düşüncələr. Bakı: 2003, "Şərq-Qərb"
7. Həbibbəyli, İ. Sənətə vəqiflik // Bakı: 2013. Elm və təhsil, 278 s.
8. Həşimli, H. Bir gün olar itirərsiz Vaqifi. (Vaqif Məmmədov xatirələrində tərtibçi A.Behbudova) // Bakı: 2018. Elm və təhsil, 268 s
9. Kərimli, X. Payız duyğuları // Bakı: 2013. Qanun, 240 s.
10. Kərimli, X. Bu da bir nağıldı. // Bakı: 2004. Nurlan, 143 s.
11. Kərimli, X. Anamdan məktub // Bakı: 2001. Adiloğlu, 174 s.
12. Məmmədov, V. Seçilmiş əsərləri 3 cildə. II cild // Bakı: 2008. Şirvan nəşr, 374 s.
13. Məmmədov, V. Bura Naxçıvandır // Naxçıvan: 2014. Əcəmi, 176 s.

SUMMARY

Aypara Behbudova

PROPAGATION OF NATIONAL AND SPIRITUAL VALUES IN THE CREATIVITY OF NAKCHIVAN POETS IN THE PERIOD OF AUTONOMY (based on the works by Vagif Mammadov and Khanali Karimli)

In this article, the promotion of national and moral values, which are the basis of the creativity of poet-publicist Vagif Mammadov and Khanali Karimli, who are well-known representatives of the literary environment of Nakhchivan, occupies an important place. As we know, the literary environment of Nakhchivan is the main component of Azerbaijani literature. The study of the literary environment of Nakhchivan, the involvement of the works by poets and writers living here in research is very important for today. The study of this literary treasure is one of the important issues that is greatly needed and gaining relevance. It is one of the most important and important issues to carry out relevant research in this field, to investigate, systematize, analyze and publish the rich literary treasure of Nakhchivan.

In this sense, researching, researching and evaluating the promotion of national-spiritual values in the literary-artistic heritage of these poets, who have rich and multifaceted creativity, requires special scientific relevance. Today, learning about the people of Nakhchivan who engraved the name of Nakhchivan in history, researching their rich creative heritage and passing it on to future generations is one of the main tasks before us.

Key words: poet, poetry, dramatist, national-spiritual values, folklore, tradition, cultural heritage, etc

РЕЗЮМЕ

Айпара Бехбудова

ПРОПАГАНДА НАЦИОНАЛЬНЫХ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ТВОРЧЕСТВЕ НАХЧИВАНСКИХ ПОЭТОВ В ПЕРИОД АВТОНОМИИ (на основе произведений Вагифа Мамедова и Ханали Керимли)

В данной статье важное место занимает пропаганда национально-нравственных ценностей, составляющих основу творчества поэтов-публицистов Вагифа Мамедова и Ханали Керимли, являющихся известными представителями литературной среды Нахчывана. Как известно, литературная среда Нахчывана является основной составляющей азербайджанской литературы. Изучение литературной среды Нахчывана, привлечение к исследованиям произведений живущих здесь поэтов и писателей очень важно на сегодняшний день. Исследование этого литературного сокровища является одним из важных вопросов, который крайне необходим и приобретает все большую актуальность. Одним из важнейших и важных вопросов является проведение соответствующих исследований в этой области, исследование, систематизация, анализ и публикация богатого литературного сокровища Нахчывана.

В этом смысле исследование, исследование и оценка пропаганды национально-духовных ценностей в литературно-художественном наследии этих поэтов, обладающих богатым и многогранным творчеством, требует особой научной актуальности. Сегодня одна из главных задач, стоящих перед нами, – узнать о нахчыванцах, выгравировавших имя Нахчывана в истории, изучить их богатое творческое наследие и передать его будущим поколениям.

Ключевые слова: поэт, поэзия, драматург, национально-духовные ценности, фольклор, традиция, культурное наследие и др

PROFESSOR HÜSEYN HƏŞİMLİNİN ARAŞDIRMALARINDA SƏMƏD MƏNSUR VƏ "ŞEYPUR" JURNALI

Natavan İBRAHİMOVA

Məqalədə naxçıvanlı ədəbiyyatşünas alim, professor Hüseyn Həşimlinin 1918-1919-cu illərdə dərc olunan "Şeypur" jurnalı və Səməd Mənsur mövzusunda apardığı araşdırmalardan bəhs olunur. Aparılan təhlillər göstərir ki, iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında görkəmli ədib Səməd Mənsurun və "Şeypur" jurnalının özünəməxsus mühüm xidmətləri vardır. Jurnalın nömrələrində Məmmədali Sidqi, Cəfər Cəbbarlı, Səməd Mənsur, Salman Mümtaz, Əliabbas Müznib, Əmin Abid və digər qələm sahiblərinin müxtəlif satirik şeirləri nəşr olunmuşdur. "Şeypur"un həm də nəşiri olan Səməd Mənsur şair, dramaturq, publisist, təhqidçi, tərcüməçi, teatr xadimi kimi çoxşaxəli fəaliyyəti ilə ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın, mədəniyyətimizin inkişafında diqqətəlayiq rol oynamışdır. Cəmi 14 sayı çıxmasına baxmayaraq bu jurnal cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahə və problemlərinə nüfuz edə bilmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr olunan mətbuat orqanları sırasında mühüm mövqe qazanmış, satirik poeziyamızın və publisistikamızın inkişafında özünəməxsus xidmətləri vardır. Məqalədə də məhz professor H.Həşimlinin Səməd Mənsur və "Şeypur" jurnalı istiqamətlərində apardığı yorulmaz tədqiqatları araşdırma müstəvisinə gətirilmişdir.

Açar sözlər: Hüseyn Həşimli, ədəbiyyatşünas, Səməd Mənsur, lirik-satirik şair, "Şeypur" jurnalı

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin tanınmış nümayəndələrindən biri, Əməkdar elm xadimi, professor Hüseyn Həşimli ümumən ədəbiyyata qarşı olan sonsuz sevgisi ilə daim araşdıran, axtaran, yeni faktlar üzə çıxaran, arxivlərdə, əlyazmalar fondlarında böyük diqqət, zəhmət və məsuliyyətlə işləyərək ədəbiyyatşünaslığımızı zənginləşdirən bir alim kimi tanınmışdır. Əsasən, az tədqiq olunmuş şair və yazıçıları araşdıran, ədəbiyyat tarixi üçün qaranlıq qalan mövzuları üzə çıxarıb tədqiqata cəlb edən alim qısa, lakin mənalı ömrünə otuza yaxın elmi kitab, o cümlədən on iki monoqrafiya, 340-dan çox elmi məqaləni sığdırdı.

Professor H.Həşimlinin elmi tədqiqatlarının ümumi səciyyəsi

Tanınmış alimin müəllimi olmuş akademik İsa Həbibbəyli onun haqqında yazmışdır: "Professor Hüseyn Həşimli elmi fəaliyyətində ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyi ilə ədəbiyyat tarixçiliyini qoşa qanad kimi inkişaf etdirmiş və onların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında orijinal elmi əsərlər yazıb nəşr etdirmişdir. Alimin ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə ədəbi cərəyanlara, lirik ədəbi növün janrlarına, klassik ədəbi irsə və mənsur şeirin poetikasına həsr olunmuş tədqiqatları yüksək nəzəri səviyyəsi və fakt zənginliyi ilə səciyyələnir. Hüseyn Həşimli hazır sxemlərdən deyil, ədəbiyyat tarixinin daxili təkamül proseslərindən çıxış edərək nəzəri model yaratmağı bacaran alimlərdən idi. XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Əli Səbri Qasimov, Səid Səlməsi, Əli Məhzun, Məhəmməd Əli Sidqi, Nemət Bəsir, Fərhad Ağazadə və başqaları kimi həyat və fəaliyyətləri çox az öyrənilmiş Azərbaycan yazıçı və şairlərinin tərcümeyi-hallarını, yaradıcılıq yollarını araşdırıb tədqiq etmiş, əsərlərini üzə

çıxarib kitab halında çap etdirməklə ədəbi-elmi ictimaiyyətə çatdırmışdır" [11]. Dəyərli alimin əsərləri Azərbaycandan başqa Bolqarıstan, Türkiyə, İran, Rusiya, Türkmənistan, Ukrayna, Gürcüstan, Qazaxıstan, Misir və s. ölkələrdə müxtəlif dillərdə nəşr olunmuşdur. "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi kursunda sentimentalizm ədəbi cərəyanının öyrədilməsi", "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni lirik janrlar", "Azərbaycan poeziyasında sonet və terset", "Azərbaycan mənsur şeirinin təşəkkülü", "Azərbaycan mənsur şiirinin tarixi", "Əli Səbri", "Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası", "Əli Məhzun və "Ədəbiyyata dair" əsəri", "Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı", "Türk halklarının edebiyat ilişkilerine dair araştırmalar", "Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri", "Fərhad Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə ədəbi-elmi fikir", "Səid Səlməsi", "Məmmədəli Sidqi və "Şeypur" jurnalı", "İzzəddin Həsənoğlunun ədəbi irsi" və s. kitabların müəllifi olan böyük alim 1910-1911-ci illərdə Bakıda dərc olunmuş "Yeni füyuzat" jurnalının bütün saylarını toplayaraq 2010-cu ildə kitab halında müasir əlifba ilə çap etdirmişdir. İyirminci əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış ədiblərdən Məhəmməd Hədinin, Abdulla Surun və digərlərinin mənsur şeirləri, Abdulla Divanbəyoğlunun "Məcnunun Leyliyə məhəbbəti" əsəri, Əliabbas Müznibin "Ürək yangısı" hekayəsi, Ələkbər Qərib Naxçıvanlının "Haqq divanı", "Bacı və qardaş" hekayələri, Eynəli bəy Sultanovun bəzi məqalələri, Nemət Bəsinin, Əli Nazimin bəzi şeirləri, Səid Səlmasinin bir sıra bədii, publisistik əsərləri, həmçinin müasirlərinin S.Səlməsiyə həsr etdikləri bir çox məqalə və şeirlər, Məmmədəli Sidqinin "Məktəb" jurnalında çıxmış hekayələri, Abbas Səhhətin M.Y.Lermontovdan "Mtsiri" tərcüməsinin 1912-ci ildə nəşr olunmuş orijinal mətni də ilk dəfə Hüseyn Həşimli tərəfindən çapa hazırlanaraq müasir oxuculara və elmi dövrüyyəyə təqdim edilmişdir. Bütün bu zəhmətlərin nəticəsi kimi Hüseyn Həşimli 2009-cu ildə Türkiyədə "Türkiyə-Azərbaycan kultür və ədəbiyyatına xidmət ödəli" nə layiq görülmüşdür.

Professor H.Həşimlinin tədqiqatlarını səciyyələndirən dosent R.Qasimov yazırdı: "Naxçıvan ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin ən məhsuldar nümayəndələrindən biri kimi prof. H.Həşimlinin də ciddi elmi tədqiqatları naxçıvanşünaslıq üçün etibarlı mənbə rolunu oynamaqdadır. Prof. H.Həşimlinin tədqiqatlarını fərqləndirən və səciyyələndirən mühüm amillərdən biri də onun araşdırmalarında Naxçıvanın ya öyrənilməyən, ya da az öyrənilmiş sahələri, mövzuları və şəxsiyyətləri barədə olmasıdır. Ustadı akademik İ.Həbibbəyli kimi prof. H.Həşimli də ictimaiyyətə Naxçıvanın neçə-neçə bəlli olmayan, az öyrənilmiş şəxsiyyətlərini tanıتماğa nail olmuşdur. Onun tədqiqatları Naxçıvan ədəbi mühitinin həm nəzəri, həm də tarixi məsələlərinə həsr olunmaqla elmi yeniliklərlə səciyyələnmişdir" [12]. Bu mənada H.Həşimlinin tədqiqatları içərisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr edilmiş, baş redaktoru Səməd Mənsur, redaktoru Məmmədəli Sidqi olan və "Molla Nəsrəddin" jurnalının davamçısı kimi çıxış etmiş "Şeypur" jurnalı, habelə Səməd Mənsur, Məmmədəli Sidqi haqqında da əhatəliliklə bəhs etmiş, "Şeypur" jurnalının transliterasiya edilərək çap edilməsini təmin etmişdir.

Alimin tədqiqatlarında Səməd Mənsur və "Şeypur" jurnalı haqqında

Səməd Mənsur bütün ömrünü xalqına xidmət edən, onun maariflənməsi yolunda çalışan ədib, naşir kimi dövrünün məşhur ziyalılarından biri olmuşdur. Milli teatr, mətbuat, ədəbiyyat tariximizdə bu şəxsiyyətin böyük xidməti var. Səməd məlum olduğu kimi,

ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin bir dövr olan keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmində ədəbiyyatımızda bir sıra görkəmli sənətkarlar yetişmişdir. Bu şəxsiyyətlər keşməkeşli zamanədə çoxsaylı çətinliklərlə üzləşsələr də, Vətən və millətin azadlığı uğrunda heç bir fədakarlıqdan çəkinməmişlər. Ədəbiyyatımızın çoxəsrlik zəngin ənənələrinə arxalanan bu qələm sahiblərinin hər biri öz qabiliyyət və imkanı dairəsində yazıb-yaratmışdır. Ədəbiyyatşünas alim Hüseyn Həşimlinin tədqiqatlarından məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərində "Şeypur" jurnalında fəal çıxış edən sənətkarlardan biri də Səməd Mənsur (1879-1927) olmuşdur. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuatda satirik şeirləri ən çox dərc edilən şairlərdən biri idi. Səməd Mənsur Kazımov 1879-cu ildə Bakıda anadan olmuş, ilk təhsilini rus-müsəlman məktəbində almışdır. O 1907-ci ildə Bakıda düzələn "Səfa" cəmiyyətinin üzvü olmuş, teatr işlərində fəal iştirak etmişdir. Səməd Mənsur 1905-ci ildən sonra şeirləri ilə mətbuatda çıxış etmiş, 1918-ci ildə "Şeypur" jurnalında baş mühərrir olmuş, "Molla Nəsrəddin" də ədəbi parçalar, "Bəsirət" və "Tuti" də şeirlər çap etdirmiş, xırda pyeslər yazmışdır. Şairin yaradıcılığında poeziya xüsusi yer tutur. "Səməd Mənsur poeziyasının ən mühüm məziyyətlərindən biri onun, dövrün bütün böyük söz ustaları kimi, iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi aktualıq kəsb edən ən müxtəlif mövzulara müraciət etməsi, milləti, cəmiyyəti narahat edən problemlər üzərində dayanması, onların vaxtında həlli üçün yüksək vətəndaş məsuliyyəti ilə düzgün çıxış yolları arayıb axtarmasıdır" [10, s.41]. Klassik və müasir poeziyamızın yaradıcılıq axtarışlarına yaxından bələd olan şair həm lirik, həm də satirik şeirlər yazmış və bu ədəbi istiqamətlərin ikisində də uğur qazanmışdır. Səməd Mənsurun poeziyasında "Molla Nəsrəddin" jurnalının yaradıcılıq ənənələri özünəməxsus yer tuturdu. Müxtəlif satirik-yumoristik üsullardan şairin satirik şeirlərindən söz açan azsaylı alimlər onu "Mollanəsrəddin"çi qələm əhli kimi dəyərləndirmişlər. Akademik İsa Həbibbəyli "XX əsrin əvvəllərində satirik mətbuatda iştirak edən, "Şeypur" jurnalını çıxaran "Səməd Mənsuru haqlı olaraq Mollanəsrəddinçilər sırasında xatırlatmışdır" [1, s.421].

Mənsurun satira yaradıcılığının ikinci mərhələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə təsadüf edir. Şair mahiyyətə yeni olan bu mərhələdə də cəmiyyətdə yol verilən nöqsanları satirik gülüş hədəfinə çevirmişdir. "Şeypur" jurnalındakı çoxsaylı materiallarda 1918-1919-cu illərdə nankor ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar, ağlasığmaz vəhşiliklər əks olunur. İstedadlı şair "Səməd Mənsurun 5 oktyabr 1918-ci il tarixli ilk sayında "Pampuşalı" imzasıyla verilmiş "Qaçmaq günüdür" [9, s.70-71] şeirində Azərbaycan və türk silahlı qüvvələrinin Bakını azad etmək üçün birgə hərbi əməliyyatları alqışlanmış, torpaqlarımızdan çəkilməyə məcbur qalan ingilis və erməni bölükləri ifşa olunmuşdur" [7, s.37]. Jurnalın bir çox nömrəsində 1918-ci ilin martında ermənilərin soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınlar dəqiq faktlarla, əhatəli təsvirlərlə öz ifadəsini tapmışdır.

Bu baxımdan H.Həşimli tədqiqatlarında Səməd Mənsurun həyat və yaradıcılıq yolu ilə birgə şairin yaradıcılığının müxtəlif problemləri əhatəsində sanballı fikirlər səsləndirmişdir. Alim həm də S.Mənsurun yaradıcılığının ideya-məzmun, janr, poetik məsələləri haqqında mühüm məsələlər qaldırmışdır. Lirik şeirlərində klassik poeziyamızın zəngin yaradıcılıq ənənələrini davam və inkişaf

etdirdiyinə görə H.Həşimli Səməd Mənsurun həssas, zərif duyğuları, həmçinin narahat şair ovqatının nisgilli yaşantılarını, cəmiyyətdə müşahidə etdiyi haqsızlıqlardan

qaynaqlanan bədbin düşüncələrini təsirli bədii vasitələrlə poetikləşdirdiyi haqqında fikirlər ifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, S.Mənsurun qəzəl, mükəmməs, müsəddəs və digər janrlarda yazdığı lirik şeirlərin əksəriyyəti romantik qayəsi ilə seçilir. Bunların bir çoxunda lirik duyğular, fəlsəfi düşüncələr mükəmməl harmoniyasıyla ön planda dayanır. "Şeypur"un ilk sayında Səməd Mənsurun "Pampuşalı" imzasıyla "Qaçmaq günüdür" [9, s.70-71] şeiri, ikinci sayında "Hazırlıq" şeiri [9, s.71-72], üçüncü sayında "İrandan nəvə" şeiri [9, s. 72-73], dördüncü sayında "Ski"-Lər "Li"-Ləndilər" [9, s.74-75] əsərini oxuculara çatdırmışdır. S.Mənsur vəziyyətə, şəraitə görə dəyişməyi, dondan-dona girməyi saxtakarlıq hesab edir. Mühit, dövr, siyasi düzən dəyişən kimi dünənki soyadlarında olan "iski"ləri bu gün milli "li"lərə çevrilməsini düzgün hesab etməyərək, belələrini tənqid atəsinə tutaraq, bunu cilddən-cildə düşmək kimi dəyərləndirir. Şeir milli simasını itirib rus təsirinə qapılanların tənqidinə həsr olunmuşdur. Səməd Mənsurun "Şeypur"dakı əsərini "Bənzətmə" [9, s.76-77] adlandırmaqla Sabirin həmin şeirdən bəhrələndiyini xatırlatmaq istəmişdir "[2, s.57]. Səməd Mənsur Azərbaycanın satirik şairi M.Ə.Sabirin mənzuməsindəki bəzi qafiyələri rədifdən əvvəl işlətməmişdir: xar, bimar, sərdar, biar. Sabirin şeiri kimi S.Mənsurun "Bənzətmə"si də forma baxımından qəzəl şəkilindədir. Ancaq qəzəl üçün xarakterik olan məhəbbət mövzusunda deyil, ictimai mündəricəlidir.

Səməd Mənsurun "Şeypur" jurnalında "Şeypur", "Pampuşalı", "Kənarçı Pampuşalı", "Doktor Pampuşalı" "Mütəşair", "Gomuş", "Yaftım" və s. təxəllüslər işlətməmişdir. Hüseyn Həşimlinin tədqiqatlarından aydın olur ki, Səməd Mənsun şeirləri "Şeypur" jurnalında bir çox gizli imzalarla nəşr olunmuşdur və "Pampuşalı", "Kənarçı Pampuşalı" imzalarının şairə məxsusluğu şübhəsizdir. "Vaxtilə Səməd Mənsurun şeirlərini toplamış Əliabbas Müznib "Şeypur" jurnalında "Biz", "Yaftımalı", "Hafif", "Cingirovan" imzalarıyla verilmiş bir neçə mənzuməni də onun əsərləri sırasına qatmışdır. Ə. Müznibin toplayıb tərtib etdiyi həmin kitab xeyli sonralar, 2003-cü ildə nəşr olunub və yuxarıdakı imzalarla "Şeypur"da çıxmış şeirlərin əksəriyyəti də orda yer alıb" [2, s.16-17]. Ədəbiyyatşünas alim Hüseyn Həşimli Səməd Mənsurun şeirlərindəki bəzi təxəllüsləri araşdırıb, tədqiqata cəlb etmişdir. Onun fikrincə, "Hafif" imzasını Səməd Mənsura aid sayan Əliabbas Müznib, güman ki, yanılıb. "Hafif" imzası Mirzə Məhəmməd Axundova məxsusdur. "Şeypur" un 3-cü sayında redaktor Məmmədəli Sidqi "Şeypur" imzasıyla verilmiş "Qramafon" adlı felyetonunda yazırdı: "Yoldaşım Yaftım ilə bu barədə uzun mübahisəmiz oldu. Yaftım deyir ki, bu, təbii bir işdir. Lakin mən yaftımın bu fikrinə şərik çıxma bilmərəm. Hüseyn müəllim bu faktları nəzərə alıb göstərir ki, "Yaftım" məhz Səməd Mənsura aiddir. Müxtəlif imzalarla dərc edilmiş mənzum əsərləri dövrün, cəmiyyətin aktual sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni problemlərinə həsr olunmuşdur.

Hüseyn müəllim Məmmədəli Sidqinin redaktor olduğu "Şeypur" jurnalı haqqında məqaləsində bunlara aydınlıq gətirib. Bu mətbuat orqanındakı "Şeypur" imzasının şair-publisist, jurnalın nəşiri Səməd Mənsura mənsubluğu barədə iddia olsa da, bu, doğru deyil. Jurnalın ilk sayında məhz "Şeypur" imzasıyla verilmiş, dərginin əsas məram və məqsədini ifadə edən proqram xarakterli "Altı ay" adlı məqalənin redaktor Məmmədəli Sidqi tərəfindən yazılması daha ağlabatandır. Çünki yeni nəşrə başlayan mətbuat orqanının fəaliyyət proqramı, prinsipləri məhz redaktor tərəfindən bəyan edilir.

Ədəbiyyatşünas alim Hüseyn Həşimlinin son dövrlər tədqiqata cəlb etdiyi araşdırmalarından biri "Şeypur" jurnalı idi. Azərbaycan ədəbiyyatına "Şeypur" jurnalını ilk

dəfə tədqiq və təqdim edən Hüseyn Həşimli olmuşdur. O, 1918-1919-cu illərdə çap olunmuş "Şeypur" jurnalının bütün nömrələrini yığıb kitab halında nəşr etdirmişdir. "Şeypur" jurnalının cəmi 14 sayı nəşr olunub və bütün saylarındakı ədəbi və bədii-publisistik nümunələr həm mövzu, həm də sənətkarlıq baxımından rəngarəng xarakterlidir. Onların 11-i 1918-ci ilə, 3-ü isə 1919-cu ilə aiddir. Jurnalın ilk sayı 5 oktyabr 1918-ci ildə, son sayı isə 18 yanvar 1919-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Həftədə bir dəfə səkkiz səhifə çıxan "Şeypur" jurnalı Bakıda Səməd Mənsurun elektrik "Turan" mətbəəsində nəşr olunurdu. Jurnalın redaktoru naxçıvanlı Məmmədəli Sidqi, naşiri isə şair-publisist Səməd Mənsur idi. "Şeypur"un səhifələrində ideya-bədii mükəmməlliyə malik müxtəlif səpkili poeziya və publisistika nümunələri yer almışdır. "Şeypur" jurnalının nömrələrində Məmmədəli Sidqinin, Cəfər Cəbbarlının, Səməd Mənsurun, Salman Mümtazın, Əliabbas Müznibin, Əmin Abidin, Balaqardaş Mürşidin, Məmmədəli Nasirin, Mirhəsən Yusifzadənin və digər qələm sahiblərinin müxtəlif satirik şeirləri nəşr olunmuşdur.

Jurnal haqqında geniş tədqiqat aparmış filologiya elmləri doktoru Hüseyn Həşimli yazırdı ki, "Şeypur" a uzun illər birtərəfli laqeyd münasibət onun mövzu-ideya mündəricatı, izlədiyi qayə ilə bağlı idi. İctimai-siyasi hadisə və proseslərə aydın mövqedən münasibət bildirən jurnal Vətən və xalq taleyi üçün xüsusi önəm daşıyan məsələlərə həssaslıqla yanaşır, milli mənafehlərin ardıcıl müdafiəçisi kimi çıxış edir, bu yolda heç nədən çəkinmirdi. "Xüsusən Azərbaycanın yenidən işğalına yönələn rus bolşevizminin əsl mahiyyəti, onlara və digər havadarlarına arxalanan ermənilərin fitnəkar əməlləri, əsassız torpaq iddiaları, 1918-ci ilin martında soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınlar "Şeypur"un səhifələrində tutarlı faktlar və əhatəli təhlillər vasitəsi ilə gah ciddi, gah da satirik tərzdə öz ifadəsini tapmışdır" [8]. Məhz bu cəhətlərinə görə jurnal "əks-inqilabi" ruhlu mətbuat orqanı sayılaraq sovet dövründə tədqiqə cəlb olunmamışdır.

Əməkdar elm xadimi Hüseyn Həşimli "Şeypur" jurnalı erməni məkrini necə ifşa edirdi adlı məqaləsində erməni mənfurlarının soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qırğınlardan bəs olunur. Azərbaycanın o dövrdəki mürəkkəb vəziyyəti, üzləşdiyi problemlər, xüsusən erməni basqınlarına və iddialarına məruz qalması "Şeypur"un səhifələrində bir çox materiallarda özünün dolğun bədii-publisistik ifadəsini tapıbdir. İlk saydakı "Altı ay" məqaləsində müəllif əsas diqqəti xalqımıza qarşı törədilmiş 1918-ci ilin qanlı mart qırğınlarından ötən altı aya yönəldərək yazırdı: "Altı aydır ki, gülməmişən. Mart hadisətindən, bolşeviklərin təbirincə, vətəndaş müharibəsindən sonra suya batmış toyuq kimi suyu süzülə-süzülə bir tərəfdə qalmışdın. Öz şəhərində, öz evində özgə yerdən gəlmişlərin əli altında əzilirdin. Küçədən keçəndə kücə dibi ilə yeriyib, öz ana dilində danışmağa ehtiyat edirdin..." Göründüyü kimi M.Sidqi mart hadisələrini vətəndaş müharibəsi sayan bolşeviklərində iç üzünü qısa ştrixlə açır.

Professor Hüseyn Həşimli "Şeypur" jurnalının müxtəlif nömrələrində çıxan şeirləri təhlil edib, tədqiqata cəlb etmişdir. Jurnalın naşiri Səməd Mənsurun ilk sayda "Pampuşalı" imzasıyla verilmiş "Qaçmaq günüdür" [5, s.16-17] şeirində bir çox gizli imzalara rast gəlirik. Bu şeirdə Səməd Mənsur Azərbaycan və türk silahlı qüvvələrinin Bakını azad etmək üçün birgə əməliyyatları alqışlanır, torpaqlarımızdan çəkilməyə məcbur qalan ingilis və erməni bölüklərinə ironiya ilə xitab edir. Hüseyn müəllim Məmmədəli Sidqinin redaktor olduğu "Şeypur" jurnalı haqqında məqaləsində bunlara aydınlıq gətirib. Bu mətbuat orqanındakı "Şeypur" imzasının şair-publisist, jurnalın naşiri Səməd Mənsura mənsubluğu barədə

iddia olsa da, bu, doğru deyil. Jurnalın ilk sayında məhz "Şeypur" imzasıyla verilmiş, dərginin əsas məram və məqsədini ifadə edən proqram xarakterli "Altı ay" adlı məqalənin redaktor Məmmədəli Sidqi tərəfindən yazılması daha ağlabatandır. Çünki yeni nəşrə başlayan mətbuat orqanının fəaliyyət proqramı, prinsipləri məhz redaktor tərəfindən bəyan edilir. "Şeypur"un üçüncü sayındakı "Teleqraf xəbərlər"ində [5, s.21-22] milli qüvvələrin Bakını yadellilərdən azad etməsi xəbərindən əndişələn ermənilərin məkrli siması satirik tərzdə ifşa olunur. Dünyanın beş şəhərində dərc olunan qəzet xəbərlərindən ibarətdir. Jurnalının 4-cü sayında Məmmədəli Sidqinin "Şeypur" imzası ilə "Tiflis duması" [5, s.70-72] adlı məqaləsi verilmişdir. Məqalədə "sosialist dərisi örtmüş daşnakların" 1918-ci ilin mart hadisələri haqqında uydurmalar yayması, müəyyən dairələrin onlara dəstək verməsi ürək ağrısı ilə dilə gətirilmişdir. M.Sidqi bolşeviklərin erməniləri dəstəklədiyini, azərbaycanlılara münasibətdə ayrı-seçkilik etdiyini, həmvətənlərimizin əks-inqilabçı adıyla qırdırdığını da diqqət mərkəzinə çəkərək istehza ilə yazmışdır: "Qafqaz islam əhalisi hamısı əks-inqilabçı olduqlarına görə qətiləri vacibdir. Lakin kirvələr əsl həqiqi sosialist, yəni cibgir olduqlarından onlar lazımlı adamlardırlar..." [5, s.39]. Jurnalın 7-ci sayında "Mərquub" imzasıyla verilmiş "Təqsirkar gücsüzdür" adlı məqaləsində 1918-ci ilin mart hadisələrindən daşnakların təkcə Bakıda 13 min Azərbaycanlıyı əsir götürməsi, onların ev-eşiyini talan etməsi barədə danışılır. 8-ci saydakı "Bu gün" məqaləsində Kənarçı Pampuşalı'nın (Səməd Mənsurun) "Ziyalılarımız" felyotonunda bolşevik-daşnak qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi kütləvi qırğınlardan danışılır. Hətta Nuh peyğəmbərin, Adəm ilə Həvvanın erməni olduğunu iddia edən ermənilərin cəfəng uydurmaları satirik tənqid hədəfinə çevrilmişdir. 11-ci saydakı "Şeypur" imzalı "Gürcü-erməni vuruşması" adlı məqalədə siyasi kəskinliyi və o dövrün hadisələrinin obyektiv təhlili ilə səciyyələnir. Müəllif sərhəd məsələlərini və digər mübahisəli mətləbləri müzakirə etmək üçün Tiflisdə keçirilməsi nəzərdə tutulan konfransda iştirakdan hər dəfə bir bəhanə ilə boyun qaçıran ermənilərin əsassız mövqeyini, gürcülərə qarşı da iddialar irəli sürməyini, vəhşi daşnakların Borçalıdakı soydaşlarımıza da divan tutduqlarını ifşa etmişdir. 14-cü sayında "Özciyəzim" imzalı müəllifin "Azərbaycan və İran" adlı felyotonunda dövrün bir sıra mühüm hadisələri ilə yanaşı, qədim Azərbaycan torpaqları olan qondarma ermənistan ərazisində günahsız yerə qanı axıdılan, şərəfi tapdanan minlərlə soydaşımızın acı taleyinə, həmçinin ermənilərin riyakar oyunlarına sərt münasibət ifadə olunmuşdur. "Şeypur" jurnalının bir neçə nömrəsində mart hadisələrindən, ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi qanlı qırğınlardan, evləri yandıraraq talan etməsindən, ağlasığmaz vəhşilikləri real faktlarla bədii-publisistik tərzdə əks etdirilir. Jurnalın 1918-ci il 5 oktyabr sayında dərc olunan ilk məqaləsi olan "Altı ay" məqaləsində əsas diqqət ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs olunur. Məqalədə əsas diqqət xalqımıza qarşı törədilmiş 1918-ci ilin qanlı mart qırğınına yönəldilib. "Həmin sayda "Yaftım" imzalı "Zəbani-hal" [4, s.25-26] adlı şeirdə isə bolşeviklərin, Şaumyan kimi maskalı daşnakların Bakıdakı qanlı cinayətləri pislənir" [3] düşmənlərin mənfur siması satirik biçimdə üzə çıxarılmış. Ümumiyyətlə, naxçıvanlı istedadlı publisist Məmmədəli Sidqinin redaktorluğu ilə çıxmış "Şeypur" jurnalındakı çoxsaylı materiallar 1918-1919-cu illərdə ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi qanlı qırğınları, ağlasığmaz vəhşilikləri real faktlara istinadən bədii-publisistik tərzdə əks etdirir.

Nəticə

Beləliklə, hərtərəfli və geniş elmi yaradıcılıq diapazonuna malik olan H.Həşimlinin tədqiqatları arasında AXC dövründə nəşr edilmiş "Şeypur" jurnalı və bu dövrün görkəmli qələm ustalarından olan Səməd Mənsur haqqında araşdırmalar da yer almaqdadır. Professor H.Həşimlinin tədqiqatları da göstərir ki, iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərində Azərbaycan satirik mətbuat tarixində "Şeypur" jurnalının və görkəmli ədib Səməd Mənsurun özünəməxsus mühüm xidmətləri olmuşdur. Jurnalın şair və yazıçıları – şair, dramaturq, publisist, tənqidçi, tərcüməçi, teatr xadimi kimi çoxşaxəli fəaliyyət göstərmiş, ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın, mədəniyyətimizin inkişafında diqqətəlayiq rol oynamışdır. Alimin də qeyd etdiyi və göstərdiyi kimi, xüsusən Azərbaycan istiqlalına qənim kəsilən daşnak-bolşevik qüvvələrin ifşası, onların əsl simasının açılıb xalqa göstərilməsi "Şeypur" jurnalı üçün başlıca məsələ təşkil etmiş, S.Mənsur, M.Sidqi və b. ziyalıların fəaliyyəti milli mündəricə və cəsarəti ilə nəzər diqqəti cəlb etmişdir. Hüseyn Həşimlinin fikrincə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ayrı-ayrı mətbuat orqanları üzərində bir sıra qiymətli tədqiqatlar aparılmış, lakin "Şeypur"a biganə münasibət bəslənmişdir. Jurnal son illər latın dilində nəşr olunub və tədqiqata cəlb olunmuşdur. Jurnalı çap etdirən və ön sözün müəllifi Hüseyn Həşimlidir. Professor H.Həşimlinin də tədqiqatlarında qeyd edildiyi kimi, "Şeypur" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbuat tarixini öyrənmək baxımından faydalı bir mətbuat orqanı olmuşdur və bu mətbuat orqanı haqqında ən sanballı elmi tədqiqat əsərləri arasında isə H.Həşimlinin elmi yaradıcılığı dayanmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: 2009. Əcəmi, 424 s.
2. Həşimli, H. "Şeypur" jurnalı və ədəbi- tarixi həqiqətlər. Bakı: 2017. Elm və təhsil, 168 s.
3. Həşimli, H. "Şeypur" jurnalı erməni məkrini necə ifşa edirdi? "525-ci qəzet", 2013, 23 iyul.
4. Həşimli, H. "Şeypur" jurnalı və Naxçıvan. AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun "Axtarışlar" jurnalı, 2014
5. Həşimli, H. "Şeypur" jurnalı. Bakı: 2014. Elm və təhsil, 280 s.
6. Həşimli, H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə satirik poeziya. Bakı: 2017. Elm və təhsil, 104 s.
7. Həşimli, H. Məmmədəli Sidqi və "Şeypur" jurnalı. Bakı: 2014. Elm və təhsil", 96 s.
8. Həşimli, H. Məmmədəli Sidqinin redaktor olduğu "Şeypur" jurnalı haqqında. "Şərq qapısı" qəzeti, 2013, 19 iyul.
9. Mənsur, S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2006. Şərq-Qərb, 248 s.
10. Mənsur, Səməd: biblioqrafiya (Tərt. ed: M. İbrahimova). Bakı: 2019, 160 s.
11. Həbibbəyli, İ. Qəbul imtahanında əla qiymət almaqdan böyük elmə // <https://literature.az/?page=339&newsId=116057&lang=aze>.
12. Qasimov, R. Naxçıvan ədəbi mühitinin tədqiqinə dair: əsərlər, uğurlar, perspektivlər // <https://sabaha-inamla.az/edebiyat/22604-naxcivanda-db-muhtn-tdqqn-dar-srlr-uurlar-perspektvlr.html>.

SUMMARY

Natavan İbrahimova

SAMAD MANSUR AND "SHEYPUR" JOURNAL IN THE RESEARCH BY PROFESSOR HUSEYN HASHIMLI

The article talks about the research conducted by Nakhchivan literary scholar, professor Huseyn Hashimli on "Sheypur" journal and Samad Mansur published in 1918-1919. The conducted analyzes show that in the first decades of the twentieth century, prominent writer Samad Mansur and "Sheypur" journal had unique important services in the development of Azerbaijani literature. Various satirical poems by Mammadali Sidqi, Jafar Jabbarli, Samad Mansur, Salman Mumtaz, Aliabbas Muznib, Amin Abid and other writers were published in the issues of journal. Samad Mansur, who is also the publisher of "Sheypur", played a remarkable role in the development of our literature, press, and culture with his multifaceted activities as a poet, playwright, publicist, critic, translator, theater worker. Although only 14 issues were published, this journal was able to penetrate the most diverse areas and problems of social life, gained an important position among the press agencies published during the Azerbaijan Democratic Republic, and played a unique role in the development of our satirical poetry and journalism. In the article, the tireless research conducted by Professor H. Hashimli in the direction of Samad Mansur and "Sheypur" journal was brought to the research level.

Key words: Huseyn Hashimli, literary critic, Samad Mansur, lyrical-satirical poet, "Sheypur" journal

РЕЗЮМЕ

Натаван Ибрагимова

В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА ГУСЕЙНА ГАШИМЛИ САМАД МАНСУР И ЖУРНАЛ «ШЕЙПУР»

В статье рассказывается об исследованиях, проведенных нахчыванским литературоведом, профессором Гусейном Гашимли о журнале «Шейпур» и Самеде Мансуре, издававшихся в 1918-1919 годах. Проведенный анализ показывает, что в первые десятилетия XX века выдающийся писатель Самед Мансур и журнал «Шейпур» оказали уникальные важные заслуги в развитии азербайджанской литературы. В номерах журнала публиковались различные сатирические стихи Мамедали Сидки, Джафара Джаббарлы, Самеда Мансура, Салмана Мумтаза, Алиаббаса Музниба, Амина Абида и других писателей. Самед Мансур, являющийся также издателем «Шейпура», сыграл заметную роль в развитии нашей литературы, печати, культуры своей многогранной деятельностью как поэт, драматург, публицист, критик, переводчик, театральный деятель. Хотя было выпущено всего 14 номеров, этот журнал смог проникнуть в самые разнообразные области и проблемы общественной жизни, завоевал важное место среди органов печати, издававшихся во времена Азербайджанской Демократической Республики, имеет уникальные заслуги в развитии нашей сатирической поэзии и журналистика. В статье на исследовательский уровень выведены неустанные исследования, проводимые профессором Х.Гашимли по направлению Самеда Мансура и журнала «Шейпур».

Ключевые слова: Гусейн Гашимли, литературный критик, Самед Мансур, лирико-сатирик, журнал «Шейпур»

İSLAM SƏFƏRLİ YARADICILIĞINDA NAXÇIVANIN TƏRƏNNÜMÜNÜN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Çinarə İSMAYILOVA

chinare12@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış simalarından İslam Səfərlinin çoxşaxəli yaradıcılığı tədqiq olunur. İslam Səfərli istər dramaturgiyası, tərcümələri, nəsr, istərsə də poeziyası ilə özünəməxsus üslub formalaşdıran müəlliflərdəndir. Məqalədə, eyni zamanda söz ustasının şeirlərinin poetik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

İslam Səfərli xalq arasında "Nəğməkar şair" adı ilə sevilirdi. Bu da əsassız deyildi. Belə ki, şairin poetik nümunələrinə 200-ə yaxın mahnı bəstələnmişdir. Tədqiqatçı ədəbi şəxsiyyətin poeziyasının araşdırmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan ədəbi mühiti, İslam Səfərli, poeziya, dramaturgiya, nəsr, tərcümələr*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində böyük və bənzərsiz ədəbi-bədii irsə malik olan şəxsiyyətləri və dəyərli məxəzləri ilə seçilən Naxçıvan ədəbi mühiti son illərin əsas tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Regional, spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən Naxçıvan ədəbi mühiti digər bölgələrin ədəbi mühitinə təsiretmə amilləri ilə də xarakterizə olunur. Bütün bu irsin ətraflı araşdırılıb öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malik olan bir məsələdir.

Naxçıvan ədəbi mühitinin həm poeziya, həm nəsr, həm dramaturgiya, eyni zamanda tərcümə sənəti sahəsində öz dəst-xətilə seçilən nümayəndəsi İslam Səfərli yaradıcılığı yalnız regionun deyil, bütöv Azərbaycanın ədəbiyyat tarixində xüsusi aktuallığı ilə diqqət çəkir. İslam Səfərlinin ədəbi-bədii irsinin ətraflı tədqiqi məsələləri bütün dövrlərdə əhəmiyyətli hesab olunmuşdur. 17 yaşından etibarən ədəbi yaradıcılığa başlayan söz ustası parlaq istedad sahibi kimi tanınırdı.

İslam Səfərli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan şair, dramaturq, publisist və tərcüməçi kimi tanınır. Belə ki, müəllifin müxtəlif illərdə qələmə aldığı şeir və poemaları, dram əsərləri, oçerk, novella, libretto və kino ssenariləri, rus və türkdilli klassiklərin əsərlərindən etdiyi tərcümələri bugün də tədqiqat obyektidir. İslam Səfərli yaradıcılığının əsas xüsusiyyətini ana dilinin saflığının qorunması təşkil edirdi. Bu amil özünü şairin poetik yaradıcılığında daha bariz şəkildə əks etdirir. İslam Səfərli hər zaman milli poetik ənənələrə sadıqlıq nümayiş etdirmişdir.

"Nəğməkar şair" adlı xoşbəxtliyi yaşamış İslam Səfərlinin şeirləri özlüyündə bir musiqi, bir nəğmədir. Poeziyasının axıcılığı, qəlbə yatımlılığı və musiqililiyi ilə özünəməxsusluq ifadə edən İslam Səfərli yaradıcılığı, heç təsadüfi deyil ki, bir çox mahnıların mətninin də əsasında dayanır [2, s.134]. Onun "Bakı, sabahın xeyir!", "Ana", "Bir könül sındırmışam", "Ay öpüşən dalgalar", "Yadıma düşdün", "Nə vaxta qaldı", "Bilmədin" kimi şeirləri bəstəkarların musiqisi ilə dillərdə əzbər mahnılara çevrilmişdir. Beləliklə, İslam Səfərli "Bakı sabahlarını salamlayan" ilk şair kimi tarixə düşdü:

Hörükləri qaradır,
Qaşları ayparadır
O bir aləm yardır,
Hamı ürəkdən deyir:
Bakı, sabahın xeyir! [4, s.130]

Şairin sözlərinə mahnı bəstələnmiş sevilən şeirlərindən biri də "Ana" şeiridir. Bu şeirdə anaya bəslənən ən ülvəi hisslər öz əksini tapmışdır.

Könlümün nuru, canım ana,
Böyütdün sən məni yan-yana.
Odlusan gül kimi, bir qaynar həyat kimi,
Borcluyam mən sənə, sənə bir övlad kimi,
Əziz ana. [4, s.131]

İslam Səfərli poeziyasında müxtəlif, bir-birindən maraqlı, diqqət çəkən mövzulara müraciət etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, şair doğma Naxçıvanı vəsf etməyi yaradıcılığının prioriteti hesab etmişdir.

Günlər keçir birəm-birəm,
Bir uğurlu yol gedirəm.
Yurdumuzu vəsf edirəm,
Əldə qələm, dizdə varaq
Mənə qalan bu olacaq.

Misralardan da göründüyü kimi yurdunu, vətəni vəsf etməyi özünə borc bilən İslam Səfərlinin yaradıcılığı hər zaman səmimiyyəti, orijinallığı ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Naxçıvanın sevilib-seçilən sənətkarlarından olan İslam Səfərli doğma yurdunun hər daşından, qayasından, havasından, suyundan ilham alan şair kimi qəlblərdə özünəməxsus yer tutmuşdur.

Naxçıvan elinin hər qarışı nəğməkar şairin yaradıcılığında öz bədii təsvirini tapıb. Bu vurğunluğu biz "Ey axarlı, ey baxarlı, ey gülzarlı Naxçıvanım", "İki Culfa", "Əbədiyyət nəğməsi", "Araz burulub keçir", "Tanış gözlər", "Gəlmişəm", "Batabat bulağı", "Qızlar bulağı", "Badamlı", "Görüş yeri", "Naxçıvanın duzu, qızı, qarpızı..." , "Həsərət nəğməsi", "Şərur düzləri", "Çex qızının məhəbbəti", "Qoşa söyüd", "Ordubad" və digər şeir və poemalarında aydın görürük [1, s.5].

Naxçıvanın gəzməli, görməli yerlərini tərənnüm edən nəğməkar şairin Vətən sevgisindən doğan şeirləri ilə tanış olduqda Naxçıvan təbiətinə bir daha aşıq olursan. Misralar sanki oxucunu el-el, oba-oba gəzdirir, gözəlliklərlə tanış edir. Şair Naxçıvanda yerləşən Qızlar bulağını eyniadlı şeirində belə tərənnüm edir:

Dan sökülür,
Nur tökülür.
Üfüqlərin dodağından.
Gənclər durur,
Su doldurur
Bizim "Qızlar bulağı"ndan ...

İslam Səfərlinin Batabatı poetik boyalarla ifadə edən "Batabat bulağı" şeiri onu oxuyan hər bir oxucunu özünə cəlb edir. Beləliklə, o yerlərə, o düzlərə, o bulaqlara heyran qalmamaq mümkün deyil:

Vüqarlıdır zirvələrin, qaşların,
Üzə gülür qayaların, daşların.
Mən İslamam, öz səsimi quşların
Nəğməsinə qata-qata gəlmişəm,
Mərcan gözlü Batabata gəlmişəm.

Və yaxud "Xalxal meşəsi" şeirində şairin sözlə rəngli misralar araya-ərsəyə gətirdiyini görə bilərik. Bu misralardan meşələrin sərinliyi, suların duruluğu aydın hiss olunur:

Vayxır çeşməsinin suları bumbuz,
Buluddan ay çıxdı, taladan ulduz.
Bir az da aşağı düşdü yolumuz,
Gəldi qulağıma quşların səsi,
A Xal-xal meşəsi, Xal-xal meşəsi!

Demirəm, uca bir dağ belindəsən,
"Aran meşəsi"sən el dilində sən.
Naxçıvan çayının sahilində sən,
Boy at, qoy İslamın gülsün nəğməsi,
A Xal-xal meşəsi, Xal-xal meşəsi! (5)

Bəli, bu sətirləri ancaq və ancaq bu torpaqda dünyaya gələn bir adam yaza bilərdi və yazdı da. Elə yazdı ki, bu misralar hər bir naxçıvanlının dodaqlarında bu gün də bir musiqi kimi zümzümə edilməkdədir [3, s.57-58].

Naxçıvanı tərənnüm edən şairlər içərisində İslam Səfərli imzası xüsusilə seçilir. Şair "Gəlmişəm" şeirində Naxçıvanı doğma yurdu, baba yurdu olduğunu bir daha qürur, sevgi hissi ilə vurğulayır. Müəllif bu diyarı "Nəqşi-cahan" adlandırır:

Ovçu kimi mən dolana-dolana,
Qalxıb Araz qırağından bu yana.
Baba yurdum gözəl Nəqşi-cahana,
Ana yurdum Naxçıvana gəlmişəm.

Naxçıvan torpağı tarix boyu dahiləri ilə dillər əzbəri olmuşdur. Ədəbi-mədəni mühitdə bu dahilərin tərənnümü hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Sevimli şairimiz İslam Səfərli də şeirlərində yurdunun sənətkarlarını xatırlamağı unutmamışdır. Şairin "Naxçıvanım" şeiri bu mənada, oxucularda xoş təəssürat yaradır:

Gör nə çalır könül simi:
- Şerə verdim mən eşqimi.
Mirzə Cəlil, Bəhrüz kimi
Sənətkarlı Naxçıvanım,
Xoş baharlı Naxçıvanım.

Vətəninə olan sevgisindən vəcdə gələn şair ulduzları da bu yurda səcdəyə çağırır:

Bu səs qanadında gəzdirir məni,
Bu söz ürəyindən qopur hər kəsin:
- Naxçıvan! Ey şeirin, sözün vətəni,
Çağır, ulduzlar da səcdəyə gəlsin!

"Naxçıvanın duzu, qızı, qarpızı" şeirində şairin xoş, səmimi hisslərinin şahidi ola bilərik. Şeirdə maraqla qarşılanan, eyni zamanda, çox sevilən misralardan olan "Naxçıvanın duzu, qızı, qarpızı" ifadəsi artıq bir zərbi-məsələ çevrilmişdir:

Bura mənim öz yurdumdur, elimdir,
İlk baharın məxmər teli telimdir.
Xəzinədir qara torpaq sinəm tək,
Qaranquşlar nəğmə deyir gülərək,
Dad versə də arx üstündə arabir
Pendir-çörək, yanında da qarpızı;
Ancaq bundan düzü min qat gözəldir
Naxçıvanın duzu, qızı, qarpızı.

Şairin poetik yaradıcılığı bu gün də aktuallığını itirmir. İslam Səfərlinin ata-baba yurdu Naxçıvana həsr etdiyi "Xan Araz sahilində" silsiləsinə daxil edilmiş bütün şeirlərində şairin səmimiliyi açıq şəkildə hiss olunur. Bu şeirlər insanda kövrək hisslər oyatmaqla yanaşı, insana qürur hissləri aşılayır. Naxçıvana həsr olunmuş bu şeirləri oxuduqda oxucu bir daha bu yurdu sevir, bu elə bağlanır.

Rəssam fırçası ilə, şair qələmi ilə gözəllikləri vəsf edir. İslam Səfərli qələmi isə rəssam fırçası kimi doğma təbiətin rənglərindən ilhamlanaraq dərin koloritli yaradıcılıq meydana gətirmişdir. Bu yaradıcılıqla biz Vətənin yaşıl meşələrini, aydın səmanın maviliyini, güllərin al-əlvanlılığını sevirik. Doğma yurdu- Naxçıvanı xüsusi məhəbbətlə sevən, onu daim ehtiramla yad edən İslam Səfərli hər zaman naxçıvanlı olmağın qüruru ilə yaşamışdır. Şairin yüksək bədii-estetik hisslər aşılayan poeziyası ədəbiyyatımız var olduqca yaşayacaq, hörmətlə anılacaqdır. Vətənpərvər şair İslam Səfərlinin şeirləri dillər əzbəri olmaqda davam edəcəkdir!

ƏDƏBİYYAT

1. İslam Səfərli zirvəsi. Metodik vəsait. Tərtibçi: N.Qədimullazadə. Bakı: 2023, 44 s.
2. Qasımov, R.A. Naxçıvan ədəbi mühiti: problemlər, perspektivlər. Bakı: 2018. "Elm və təhsil", 232 s.
3. Səfərli, Ə., Ağaqızı, A. Poeziyamızın İslam Səfərli zirvəsi. Bakı: 2006. "Nurlan", 166 s.
4. Səfərli, İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Lider", 224 s.
5. <http://oldserqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/717-islam-saefaerli-yarad-dz-l-zhh-nda-nakhdzh-van.html>

SUMMARY

Chinara Ismayilova

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF NAKHCHIVAN'S REPRESENTATION IN WORKS BY ISLAM SAFARLI

The multifaceted creativity of Islam Safarli, one of the well-known figures of the Nakhchivan literary environment, is studied in the article. Islam Safarli is one of the authors who created a unique style with his dramaturgy, translations, prose, and poetry. The article also talks about the poetic features of the master of words' poems.

Islam Safarli was popularly known as "Singer Poet". This was not unreasonable. So, about 200 songs were composed to the poet's poetic samples. The researcher paid special attention to the study of the literary personality's poetry.

Keywords: Nakhchivan literary environment, Islam Safarli, poetry, dramaturgy, prose, translations

РЕЗЮМЕ

Чинара Исмаилова

ОСОБЕННОСТИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НАХЧИВАНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИСЛАМА САФАРЛИ

В статье исследуется многогранное творчество Ислама Сафарли, одного из известных деятелей литературной среды Нахчывана. Ислам Сафарли – один из авторов, создавших уникальный стиль своей драматургией, переводами, прозой и поэзией. Также в статье говорится о поэтических особенностях стихотворений мастера слова.

Ислам Сафарли был широко известен как «Певец-поэт». Это не было необоснованным. Так по поэтическим образцам поэта было сочинено около 200 песен. Особое внимание исследователь уделил изучению поэзии литературной личности.

Ключевые слова: литературная среда Нахчывана, Ислам Сафарли, поэзия, драматургия, проза, переводы

NAXÇIVAN TEATRININ AZƏRBAYCAN TEATR TARİXİNDƏ YERİ

Gülxarə ƏHMƏDOVA

gulxareehmedova1966@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-7150-9700>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Mənəvi dəyərlərimizin qorunması, inkişafı müstəqil respublikanın mədəniyyət siyasətinin əsas vəzifələrindən biridir. Azərbaycan dövləti öz daxili və xarici siyasətini yeni tarixi şəraitə, müasir tələblərə uyğun olaraq, xalqımızın tarixi və mədəni ənənələrinə, dilimizə, dinimizə, milli mənəvi dəyərlərimizə istinad edərək həyata keçirir.

Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir" ¹- Bu müdrik ifadələr də Ümummilli Lider Heydər Əliyevə məxsusdur. XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrinin sürətli inkişafı ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndərin rəhbərlik etdiyi Azərbaycanın müstəqillik dövrlərdə sadəcə siyasi-iqtisadi deyil, eyni zamanda mədəni və ədəbi irsimizə, təsviri sənətə, teatr, musiqi və kino sənətinə yüksək qayğı göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, teatr, mədəniyyət, tamaşa, inkişaf, müqayisə*

Mədəniyyət tarixinin ən əhəmiyyətli hadisəsi teatrların inkişafıdır. Ancaq ən ali inkişaf o vaxt baş verir ki, mədəniyyət ocaqlarının dəstəklənməsi dövlət siyasətinin bir hissəsi olsun. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə xalqımızın zəngin yaradıcılıq ənənələrinə malik teatr sənətinə böyük diqqət və qayğı göstərmişdir. Ulu Öndərimiz deyirdi: *"Teatr müqəddəs yerdir, tərbiyə ocağıdır, orada çalışanlar fədakardırlar, fədaidirlər... Teatr xadimləri tamaşaçıya bir söz demək üçün, onu irəliləyişimizə mane olanlara qarşı mübarizəyə qaldırmaq üçün nə qədər çalışırlar. Heç kim bilmir ki, aktyor səhnəyə çıxıb rolu tamaşaçı qarşısında oynadığı vaxta kimi nə qədər həyəcan, sevinc keçirir. Mən həmişə teatra yaxın və bağlı olmuşam. Bu, ötəri hiss deyil, içimdən gələn bir məhəbbətdir. Teatrı çox sevirəm. Teatra məhəbbət mənim içimdə var"* [2, s.4].

Bu gün Azərbaycanda teatrlara dövlət dəstəyi böyükdür. Bu kontekstdə Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrına milli mədəniyyətin təbliği sahəsində müstəsna xidmətlərinə, uzun illər səmərəli fəaliyyətinə, ölkə daxilində və xaricdə əldə etdiyi nailiyyətlərə görə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2022-ci il 26 aprel tarixli qərarı ilə "milli" statusu verildi. 140 yaşına qədər qoyan qocaman sənət ocağının uzunillik fəaliyyətinə göstərilən yüksək diqqət Azərbaycan teatr tarixində bu qocaman sənət ocağının oynadığı rolun təzahürüdür.

Naxçıvan teatrının keçdiyi yola nəzər salacaq olsaq həqiqətən də bu teatrın tarixin bütün dövrlərində fəaliyyətini davam etdirdiyini, mübarizə yolunda əzmlə irəlilədiyini görürük. Naxçıvanda teatr sənəti, hələ qədim dövrlərdən meydan teatrı və şəbeh tamaşaları

¹ Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində konfrans. Azərbaycan müəllimi. 2014, 9 may. s.7

formalarında mövcud olmuşdur. Naxçıvanda tanınmış ziyalı Eynəli Sultanovun təşəbbüsü ilə Naxçıvanda əsas üzvləri müəllimlərdən ibarət olan "Müsəlman şiə dram incəsənəti cəmiyyəti" və "Ziyalı məclisi" təşkil olunmuşdur. Teatrın keçdiyi yol da qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan ziyalılarından Eynəli bəy Sultanov 1882-ci ildə öz evində "Ziyalılar cəmiyyəti"ni təşkil etdiyi Məhəmməd ağa Şahtaxılı, Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Baxşəli ağa Şahtaxılı, Mirzə Əliməmməd Xəlilov, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi), Mirzə Ələkbər Bəyalı oğlu Süleymanov, Mirzə Ələkbər Xəlilov, Əsəd ağa Kəngərli, Qurbanəli Şərifov, Mirzə Məmməd Zamanbəyov, Nəsrulla və Fərəculla Şeyxov, Mirzə Əbülqasım Sultanov, Mikayıl Rəhim bəy oğlu Qulubəyov, M.Ə.Süleymanov, N.Şeyxov, Əliqulu Sultanov, Mirzalı bəy Bəktəşi və başqalarının, sonralar isə B.Naxçıvanlının, RzaTəhmasibin, Əliqulu Qəmküsarın, və b. mühüm xidmətləri olmuşdur. Qardaşları kimi ziyalıların birləşdiyi dərnəkdən başlayır. Cəmiyyət üzvlərinin təşəbbüsü və səyi ilə 1883-cü ildə ilk olaraq "Naxçıvan Müsəlman İncəsənəti və Dram Cəmiyyəti" təsis edilir. Mirzə Fətəli Axundzadənin "Müsyö-Jordan və dərviş Məstəli şah" əsərini tamaşaya hazırlamaq üçün Xalq Məktəbləri inspektoru U.V.Lovalnikova 1883-cü il aprel ayının 11-də teleqram göndərilir. Həmin komediya 1883-cü il may ayının 11-də tamaşaya qoyulur və həmin gün Naxçıvan teatrın tarixində önəmli gün kimi yadda qalır. 1885-ci ildə yerli müəllimlərin "Kəl döyüşü" və "Üsuli-cədid" vedovilləri, 1886-cı ildə yenidən "Müsyö-Jordan və dərviş Məstəli şah", "Molla İbrahimxəlil kimyagər" komediyaları və nəhayət Ə.Haqverdiyevin "Dağılan tifaq", "Pəri cadu", N.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin", "Pəhləvani-zəmanə", "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz", "Daldan atılan daş topuğa dəyər", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", "Ev tərbiyəsinin bir şəkli", "Ölülər" əsəri "El güzgülü", "Arşın mal alan", "Bəxtsiz cavan" kimi tamaşalar səhnələşdirilir.

"1920-1930-cu illərdə Abbas Mirzə Şərifzadə, Mərziyə Davudova, Panfiliya Tanailidi və İsmət xanım kimi məşhur aktyorlar Naxçıvana qastrola gəlirlər. 1923-cü ilin iyun ayında yerli aktyorların iştirakı ilə C.Cabbarlının "Aydın", H.Cavidin "İblis", "Şeyx Sənan", Üzeyir bəyin "Arşın mal alan", "Məşədi İbad" əsərlərini tamaşaya qoyurlar" [3]. Naxçıvanda ilk dəfə tamaşaya qoyulan "Şeyx Sənan" böyük rəğbətlə qarşılanır.

"1889-cu ildə böyük ziyalı Məmməd Tağı Sidqinin rejissorluğu ilə N.B.Vəzirovun "Ev tərbiyəsinin bir şəkli" pyesi göstərildi. Tamaşada Böyükxan Naxçıvanlı, Y.Kəngərli, Ə.Şeyxov, Ə.Sultanov iştirak edirdilər. Elə buradaca qeyd etməyi lazım bilirəm ki, N.B.Vəzirovun "Müsibəti-fəxrəddin", "Pəhləvani-zəmanə", "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz", "Daldan atılan daş topuğa dəyər", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" pyesləri uzun illər Naxçıvan teatrının repertuarında özünə əsas yer tutmuşdur. Ə.B.Haqverdiyevin də pyeslərinə həmişə geniş meydan verilmişdir. "Bəxtsiz cavan", "Dağılan tifaq", "Pəri cadu" pyesləri Naxçıvan teatrına şöhrət və hörmət gətirirdi. Naxçıvan teatrının ağır və çətin sınaqlardan öz çiyinlərində aparan və işıqlı bir mənzilə yetirmiş olan nəcib, xeyirxah teatr fəadilərinə böyük xidmətlərinə görə bu gün də dərin ehtiramımızı bildiririk. Rza Təhmasib, Rza İsfəndiyarlı, Səməd Mövləvi, Miribrahim Həməzəyev, Həsən Səfərli, Mirhəsən Mirişli, Əli Xəlilov, Heydər Muradov, Muxtar Nəsirov, Böyükxan Naxçıvanlı, İsa Musayev, Əyyub Haqverdiyev, füzuzə Əlixanova, Xədicə Qaziyeva, Baxşı Qələndərli, Zəroş Həməzəyeva, Zemfira Əliyeva, Sona Mirzəyeva və başqaları bu ehtirama layiq sənətkar olublar. İyirminci yüzilliyin ilk illərində Naxçıvan teatrının sənət iqlimində ciddi dönüş yaranırdı.

Bakıda yaşayan teatr xadimləri ilə yaradıcılıq körpüsü salınırdı. Azərbaycan teatrının qüdrətli ustadları Zülfüqar Hacıbəyovun, Sidiqi Ruhullanın, Cəlil Bağdadbəyovun, Mirzağa Əliyevin, Abbas Mirzə Şərifzadənin, Mərziyə xanım Davudovanın və digərlərinin tez-tez Naxçıvana gəlməsi və yerli aktyorlarla birlikdə çıxışları teatrın professional səviyyəsini artırırdı. Aktyorlar mənən inkişaf edirdilər" [Ədəbiyyat qəzeti. 2008, 15 fevral s.2; 6].

Azərbaycan teatrının böyük ustadları H.Ərəblinskinin, M.Əliyevin, S.Ruhullanın və b. tez-tez Naxçıvana gələrək, yerli aktyor və rejissorlarla birlikdə tamaşalar göstərməsi, dəyərli məsləhətlər verməsi Naxçıvan teatrının peşəkarlıq səviyyəsinin artmasına və püxtələşməsinə güclü təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, XIX əsrin 80-90-cı illərində və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan teatri Azərbaycan milli teatrının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvan teatri yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Naxçıvan aktyorları vahid truppada birləşmiş, 1922-ci ildə Dövlət Dram Teatri yaradılmışdır. H.Cavidin ("Şeyx Sənan") və C.Cabbarlının ("Aydın") pyeslərinin tamaşaya qoyulması Naxçıvan teatrına yeni ab-hava gətirmişdir. Teatr həm romantik, həm də realist istiqamətdə inkişaf edirdi. 30-cu illərdə teatrda C.Cabbarlının "Almaz", "Yaşar", M.İbrahimovun "Həyat", S.Rəhmanın "Toy", S.Vurğunun "Vaqif" pyesləri və s. əsərlər uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Bu dövrdə Naxçıvan teatrının səhnəsinə bir sıra istedadlı aktyor və rejissorlar (İ.Musayev, S.Mövləvi, M.Mirişli, İ.Həmzəyev, Ə.Haqverdiyev, X.Qaziyeva, F.Əlixanova və b.) gəldi. Teatr öz repertuarında Azərbaycan dramaturgiyası ilə yanaşı, dünya klassiklərinin əsərlərinə də müntəzəm surətdə müraciət edirdi.

Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında səhnəyə qoyulan musiqili tamaşalar arasında Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Ər və arvad", Zülfüqar Hacıbəyovun "Aşiq Qərib", "Əlli yaşında cavan", "Evliyk subay" və s. opera və musiqili komediyalar yer alırdı.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı SSRİ-nin müdafiəsi (1941-1945) illərində qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ruhunda yazılmış pyeslər oynanılmışdır. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dramaturgiyasının ən yaxşı əsərləri ilə yanaşı Sofokl, U.Şekspir, F.Şiller, K.Holdoni, Lope de Vega, N.V.Qoqol, A.N. Ostrovski, A.P.Çexov, M.Qorki, N.Hikmət və b. dünya klassiklərinin əsərləri də uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Müxtəlif illərdə teatrın səhnəsində dram əsərləri ilə yanaşı, musiqili teatr əsərləri, o cümlədən Ü.Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "Ər və arvad", Z.Hacıbəyovun "Aşiq Qərib", "Əlli yaşında cavan", "Evliykən subay", S.Rüstəmovun "Beş manatlıq gəlin", "Durna", F.Əmirovun "Gözün aydın", S. Ələsgərovun "Ulduz", "Özümüz bilirik" və s. opera və musiqili komediyaları uğurla səhnələnmişdir. Teatrın repertuarında yerli müəlliflərin (H.İbrahimov, M.Tarıverdiyev, H.Razi, H.Elsevər, Ə.Yusifli, Kəmalə, H.Arzulu və b.) əsərləri də əhəmiyyətli yer tutur.

Keçən onilliklər ərzində Naxçıvan teatrında istedadlı aktyor (M.Quliyev, Z.Həmzəyeva, S.Hüseynova, Ə.Qardaşbəyov, A.Şahsuvarov, R.Cəfərxanova, H.Ağayev, Y.Haqverdiyev, K.Hüseynov, P.Məmmədova, T.Məmmədova, İ. Bənənyarlı, T.Mövləvi, M.Səfərov, İ.Məmmədov, N.Həmzəyev və b.) və rejissorların (B.Qələndərli, V.Babayev, V.Əsədov, Ə.Lalayev, K.Quliyev və b.) bir neçə nəslə yetişmişdir.

İbrahim Həmzəyev (1908-1982) Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının məşhur aktyorlarından biri idi və teatrda bir sıra əsas rolları oynayırdı. O, həmçinin teatrda rejissor işləri ilə də məşğul olmuşdur. İbrahim Həmzəyev 1965-ci ildə Azərbaycan SSR xalq artisti adına layiq görülmüşdü. Aktyor və rejissor olub. Naxçıvan teatrının formalaşmasında,

aktyor və rejissor yaradıcılığının inkişafında, kollektivin truppasının müntəzəm olaraq yeniləşməsində, sənət ocağının özəl üslubunun təsdiqində İbrahim Həmzəyevin böyük xidmətləri var. Teatrın bir sıra qabaqcıl sənətkarlarını səhnəyə o gətirib. Naxçıvan teatrının həm dram, həm də musiqili dram kollektivləri kimi yetkinləşməsi ilk növbədə onun adıyla bağlıdır. Həmzəyev 1937-ci ildə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram teatrının truppasına aktyor götürülüb. O, teatrda direktor, aktyor, baş rejissor vəzifələrində çalışıb. 1947-1948-ci illərin teatr mövsümündə yardım üçün Füzuli Dövlət Dram Teatrına göndərilib.

Həmzəyevin yaradıcılığında 150-dən artıq səhnə obrazı var. Sənətkar "Azərbaycan SSR Xalq artisti" və "Azərbaycan SSR Əməkdar artisti" fəxri adlarına layiq görülüb.

Rejissor musiqili komediya janrında Üzeyir bəy Hacıbəyovun "Arşın mal alan", "Ər və arvad", "Məşədi İbad", Zülfüqar bəy Hacıbəyovun "Evliykən subay", "Əlli yaşında cavan", Süleyman Rüstəm və Səid Rüstəmovun "Durna", Sabit Rəhman və Süleyman Ələsgərovun "Ulduz" əsərlərinə quruluş verib. O, həmçinin tərcümə pyesləri olan "Otello" (Vilyam Şekspir), "Sevilya ulduzu" (Lope de Vega), "İki ağanın bir nökrəri" (Karlo Haldoni) tamaşalarına quruluş verib.

Həmzəyev ictimai həyatda da fəal iştirak edib. O, Naxçıvan vilayət və şəhər partiya komissiyasının üzvü, Naxçıvan şəhər xalq deputatları Sovetinin deputatı seçilmişdir.

1970-1980-ci illərdə Naxçıvan teatrının bədii həyatında ciddi dönüş yaranır. Naxçıvan teatr tarixinə diqqət yetirərkən burada tanınmış sanballı rejissorların (Naxçıvanski, S.Ruhulla, R.Təhmasib, K.Ziya, Y.Yulduz, H.Səfərli, S.Mövləvi, H.Ağayev, İ.Həmzəyev, İ.Musayev, Ə.Hüseynov, B.Qələndərli, V.Babayev, V.Əsədov, Ə.Lalayev, Ə.Əsgərov, K.Quliyev, Y.Ramazanova, R.Hüseynov, T.Seyidov və H.Məmmədova) fəaliyyət göstərdiyini görürük. Bu kontekstdə teatr Azərbaycan teatr tarixində xüsusi rol oynayır və burada formalaşan mübarizə yolu teatr tarixində xüsusi metodologiyadır. Naxçıvan teatrının müstəqillik illərində əldə etdiyi nailiyyətlər böyükdür. Hələ sovetlər dövründə Heydər Əliyev Azərbaycanda mədəniyyətin maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirirdi, bu amal ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra daha layihələr, sərəncam, qərar və müqavilələr, əlaqələrlə möhkəmləndirilirdi. Naxçıvan teatrı əvvəllər ancaq respublikanın rayonlarında və eləcə də qonşu respublikalarda qastrolda olmuşdusa, müstəqillik illərində Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikasında dəfələrlə qastrolda olmuş və Azərbaycanın milli-mental dəyərlərini özündə ehtiva edən repertuarı dünyaya daşmışdır. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq olunan "Azərbaycan teatrı 2009-2019-cu illərdə" Dövlət Proqramı çərçivəsində Muxtar Respublikada fəaliyyət göstərən teatrlarda müxtəlif layihələr gerçəkləşdirilir. Dövlət başçısı 2008-ci il yanvarın 31-də Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının 125 illik yubileyi ilə bağlı sərəncam imzalamışdır [1].

Bu kontekstdə Naxçıvan teatrı təşəkkül və formalaşma dövründən başlayaraq fəaliyyəti boyu qabaqcıl ideyaların carçısı olmuş, işini milli dirçəliş və azadlıq uğrunda mübarizəyə həsr etməyə yönəlmiş və Azərbaycan teatr tarixində xüsusi rola malik olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan teatrı 2009-2019-cu illərdə" Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
<https://culture.gov.az/medias/media/other/294/dovlet-proq-277.pdf>
2. Əlizadə, Məryəm. Heydər Əliyev və Azərbaycan teatrı. 525-ci qəzet. 2013. 9 may. s.4
3. Qəhrəmanov, Əli. "Milli" statuslu Naxçıvan teatırının inkişaf yolu
4. Copyright © 2009 - 2024 Prezident Kitabxanası. Bütün hüquqlar qorunur. Məlumatlardan istifadə zamanı istinad vacibdir.
5. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti 12 fevral 1982
6. Azərbaycan müəllimi. 2014, 9 may. s.7
https://anl.az/down/meqale/az_muellimi/2014/may/370261.htm
7. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində konfrans. Azərbaycan müəllimi. 2014, 9 may. s.7

MUXTARIYYƏT DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ

Mətanət QULİYƏVA

m.quliyeva1963@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Naxçıvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusi tərkib hissəsidir. Bu ədəbi mühit qədim dövrlərdən orta əsrlərə, yeni dövrdən müasir dövrə qədər həmişə Azərbaycan ədəbiyyatına parlaq ədəbi simalar, qiymətli əsərlər bəxş etmişdir. Naxçıvanda ədəbi mühitin öyrənilməsi bu günümüz üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ulu öndərimiz Heydər Əliyevin böyük vətəndaşlıq qayğısı ilə əhatə etdiyi milli-mənəvi dəyərlərimizin aktuallıq qazanması mənəvi sərvətimiz olan ədəbiyyatımızın da araşdırılma zərurətini ortaya çıxarmışdır. Naxçıvan ədəbi xəzinəsinin araşdırılması bu gün üçün də böyük ehtiyac duyulan və aktuallıq qazanan vacib məsələlərdəndir. Bu sahədə daha sanballı, aktual tədqiqatlar aparmaq, Naxçıvanın zəngin ədəbi mədəniyyəti xəzinəsini ortaya çıxarmaqla toplamaq, sistemləşdirmək, təhlil və nəşr etdirmək mühüm və vacib vəzifələr sırasındadır. Qədim və zəngin ədəbi xəzinəyə, o cümlədən zəngin xalq yaradıcılığı nümunələrinə, folklorə, qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olması, burada dünyanın ən məşhur, görkəmli simalarının yaşaması və başqa ciddi amillər bu tarixi yurdun mədəni sərvətlərinin öyrənilməsini aktuallaşdırır və tədqiqatçılar qəşsində mühüm vəzifələr qoyur.

Açar sözlər: *ədəbi mühit, folklor, ədəbiyyat, maarifçilik*

Giriş

Tarixin bütün dövrlərində Naxçıvan Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında öz çəkisi ilə seçilib. Bütün bunlar bölgənin ədəbi mühitinin inkişafına da öz təsirini əhəmiyyətli dərəcədə göstərüb. Klassik ədəbi məxəzlər geniş coğrafi ərazini əhatə etmiş tarixi Naxçıvanın milli salnaməsi kimi çox əhəmiyyətli mənbə və qaynaqlardandır. Türk və Şərq xalqları söz yaradıcılığının özünəməxsus cəhətlərinin, zəngin ənənələrinin qabarıq olduğu Naxçıvan bölgəsinə aid ədəbi nümunələrin toplanması, nəşri, tədqiqi xüsusi aktuallıq və əhəmiyyət kəsb edir. Ən qədim yaşayış məskəni və sivilizasiya mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsinin ədəbi mühiti misilsiz ədəbi şəxsiyyətlər və mənbələrlə zəngindir. Ümumtürk və ümumşərq ədəbiyyatının əsas ağırlıq mərkəzlərindən olan Naxçıvan ədəbi mühitində ədəbi yaradıcılıq çoxcəhətli və müxtəlif janrlı olmaqla yüksək səviyyədə olub. Müxtəlif dövrlərdə milli dövlətçiliyin paytaxtı və mərkəzlərindən biri kimi fəaliyyət göstərən Naxçıvanda yaranmış ədəbi yaradıcılıq nümunələri həm ölkə, həm də bölgənin hərtərəfli öyrənilməsi və milli mədəni səviyyəsinin təsbiti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbi mühitinin öyrənilməsi Naxçıvanın hərtərəfli tədqiqində geniş perspektivlərə yol açır. Bu məxəzlərin öyrənilməsi sayəsində bölgənin yaradıcılıq məhsulları, tarixi, dünyagörüşü, mənəvi aləmi, həmin dövrdə aktual olan məsələlər, tarixi-coğrafi, mədəni-mənəvi cəhətdən müxtəlif bölgələrlə əlaqə və yaxınlığının öyrənilməsinə, eləcə də təbliği və tanınmasına böyük imkanlar yaradır. Naxçıvanla bağlı ədəbi mənbələr

özünün müxtəlif istiqamətlərilə Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti və digər sahələrinin milli simasını müəyyənləşdirdiyi kimi, Naxçıvanın Azərbaycan, ümumşərq və ümumtürk dünyasında yeri və mövqeyini də təsbit etməyə stimül verir. Ayrıca tədqiq edilməyən Naxçıvan tarixi və klassik ədəbiyyat nümunələrinin tədqiqi və öyrənilməsi yalnız milli müstəqilliyin qazanılmasından sonra diqqət mərkəzinə gəlir və yalnız ümumi araşdırma mövzularının tərkibində müəyyən dərəcədə tədqiq edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin bölgədə folklorun, ədəbi-bədii, tarixi-mədəni abidələrin toplanması, tədqiq edilməsi və öyrənilməsi istiqamətində verdiyi müxtəlif sərəncamlar işığında da Naxçıvanla bağlı klassik ədəbi sərvətin öyrənilməsi aktualıq qazanır, ciddi əhəmiyyət kəsb edərək ümumən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövcud olan natamamlığı doldurmağa xidmət edir. Müxtəlif mənbələrdə gizli qalan, ümumi mövzular içərisində araşdırılıb konkret əsər halına gətirilməyən bu səpələnmiş materialların toplanılaraq ümumiləşdirilməsi, konkret formaya salınması və təhlildən keçirilməsi bu günün qarşıya qoyduğu vacib məsələlərdəndir. Yerinə yetiriləcək işlərin əsasında Naxçıvan ədəbi mühitinin öyrənilməsi, dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı ənənələri ilə müqayisələr aparılması, regional xüsusiyyətlərin, xüsusilə tarixi, mədəni nailiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi, ümumtürk və ümumşərq mədəniyyəti ilə ortaqlığı əsasında Azərbaycan milli təfəkkürünün, düşüncə tərzini və ənənələrinin, ictimai-siyasi həyatının, ayrı-ayrı elmi sahələri və s.-nin öyrənilməsi və araşdırılması əsas məsələlərdəndir.

Azərbaycan ədəbiyyatının flaqmanı Cəlil Məmmədquluzadə, «Molla Nəsirəddin» ədəbi məktəbinin yetirməsi Ə.Qəmküsar, ensiklopedik alim, jurnalist Məhəmməd ağa Şahtaxlı, tanrısı gözəllik və sevgidən yoğrulan Hüseyn Cavid, zəngin romanlar müəllifi M.S. Ordubadi, sənəti ilə insanı sehirləyən Bəhrüz Kəngərli, dünya miqyaslı alim Yusif Məmmədəliyev Naxçıvan ədəbi mühitinin övladlarıdır.

Naxçıvanda ədəbiyyat əsasən XIX əsrin II yarısından etibarən yeni və ciddi inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Maarifçiliyin milli hərəkət səviyyəsinə yüksəlməsi və mətbuatın intişarı da ədəbiyyatın təşəkkülünə müsbət təsir göstərmişdir. Nəticədə hələ XIX əsrdə Naxçıvanda Azərbaycan ədəbiyyatının dəyərli faktları meydana çıxıb. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) yaradıcılığının birinci dövrünü əhatə edən bu mərhələdə gələcək böyük demokrat ədib milli ədəbiyyatımızın bir sıra qiymətli nümunələrini ərsəyə gətirməyə nail olub. Mirzə Cəlil irsinin ilk yaradıcılıq nümunəsi sayılan "Çay dəstgahı" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında birinci alleqorik və mənzum dram, habelə uşaq dramaturgiyasının təməl daşı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu mərhələdə Azərbaycan realist ədəbiyyatının manifesti sayılan "Poçt qutusu" hekayəsi və "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti yarandı [Saraçlı, 2017, s.58].

C.Məmmədquluzadə Novruzəli və Məhəmmədhəsən əmi obrazları ilə ədəbiyyatımızda kiçik adamların böyük ədəbiyyata gətirilməsinin əsasını qoydu. Yeni ədəbiyyatın obraz-qəhrəman tərkibini, bədii tipajını da dəyişdi. Millətimizin öz milli mənliliyini dərk etməsi, öz kökünə, öz soyuna bağlı ruhda maariflənməsi üçün Xətayi qılını səviyyəsində qələm çalan ən dəyərlili mütəfəkkirlərdən biri C.Məmmədquluzadəni formalaşdıran və çarpışmalar meydanına atan Naxçıvan ədəbi mühiti idi. Ona görə millətin özünüdərkində ədəbiyyatın rolundan danışarkən bu mühitin əhəmiyyətli rolunu danmaq mümkün deyil [Xəlilov, 2017, s.64]

XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində bədii nəsrin də özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycan tarixi romanının banisi M.S.Ordubadinin (1872-1950) bu diyarda yetişib formalaşması və yerli ədəbi qüvvələrlə əlaqələri regionda nəsr sahəsində canlanma və inkişafa öz təsirini göstərmişdir. Ə.Abasquliyev, N.Nağıyev, M.Tarverdiyev, Ə.Abbasov kimi yazıçıların əsərlərində təbii insan münasibətlərinin təsvir və tərənnümü ilə yanaşı, cəmiyyətin doğurduğu problemlərin bədii həlli diqqət mərkəzində dayanmışdır. Ə.Abbasovun "Zəngəzur" romanı 1920-30-cu illər Naxçıvan ədəbi mühitinin nailiyyətləri sayılmağa layiqdir

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov, Fərman. "Naxçıvan elmi, ədəbi və mədəni mühiti: Tədqiqlər", Naxçıvan: 2017, 247 s.
2. Saraçlı, (Həsənova) Mətanət. "Naxçıvan ədəbi mühitindən", Bakı: 2017, 80 s.

SUMMARY

Matanat Guliyeva

LITERARY ENVIRONMENT OF NAKHCHIVAN DURING THE PERIOD OF AUTONOMY

Nakhchivan literary environment is a special component of Azerbaijani literature. This literary environment, from the ancient times to the middle ages, from the new era to the modern era, has always given bright literary figures and valuable works to Azerbaijani literature. The study of literary environment in Nakhchivan is very important for today. After Azerbaijan gained state independence, the national and moral values that our great leader Heydar Aliyev covered with great civic concern, gaining relevance, revealed the need to examine our literature, which is our spiritual wealth. Researching the literary treasure of Nakhchivan is one of the important issues that is greatly needed and gaining relevance even today. It is among the most important and important tasks to conduct more relevant and relevant research in this field, to collect, systematize, analyze and publish the treasure of the rich literary culture of Nakhchivan. The fact that it has an ancient and rich literary treasure, including rich examples of folk creativity, folklore, ancient state traditions, the residence of the world's most famous and prominent figures and other serious factors makes the study of the cultural resources of this historical country relevant and sets important tasks for researchers.

Key words: *literary environment, folklore, literature, enlightenment*

РЕЗЮМЕ

Матанат Гулиева

ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА НАХЧЫВАНА В ПЕРИОД АВТОНОМИИ

Литературная среда Нахчывана является особой составляющей азербайджанской литературы. Эта литературная среда, от древнейших времен до средневековья, от новой эпохи до современной эпохи, всегда давала азербайджанской литературе яркие литературные деятели и ценные произведения. Изучение литературной среды в Нахчыване на сегодняшний день очень важно. После обретения Азербайджаном государственной независимости национально-нравственные ценности, которые наш великий лидер Гейдар Алиев освещал с большой гражданской заботой, обретая актуальность, выявили необходимость изучения нашей литературы, которая является нашим духовным богатством. Исследование литературного богатства Нахчывана является одним из важных вопросов, который крайне необходим и приобретает актуальность даже сегодня. Одной из важнейших и важных задач является проведение более актуальных и актуальных исследований в этой области, сбор, систематизация, анализ и публикация сокровищ богатой литературной культуры Нахчывана. Наличие в ней древней и богатой литературной сокровищницы, включающей богатые образцы народного творчества, фольклора, древних государственных традиций, резиденций самых известных и выдающихся деятелей мира и других серьезных факторов, заставляет изучать культурные ресурсы этой исторической страны. актуальны и ставят важные задачи перед исследователями.

Ключевые слова: *литературная среда, фольклор, литература, просветительство*

HUMANİTAR ELMLƏR

MUXTARIYYƏT DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ

Qanqa NƏSİROVA

ganga_51@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Məqalədə muxtariyyət dövründə Naxçıvan ədəbi mühiti haqqında geniş və bir qədər də fərqli formada məlumat verilir. İstər elm, mədəniyyət, istərsə də jurnalistika, teatrşünaslıq sahəsində müxtəlif illəri əhatə edən Naxçıvan ədəbi mühiti təsvir edilir. Milli soykökə, mental dəyərlərə, adət-ənənələrə, xalq həyatı, düşüncəsi və yaşayış tərzinə yüksək sədaqətlə bağlı olan Xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığından, Naxçıvanda ədəbi-bədii fikrin, maarif və mədəniyyətin inkişafında önəmli rol oynamış maarifpərvər ziyalıların bu xalqa bəxş etdikləri misilsiz xidmətlərindən, Azərbaycan teatr mədəniyyətinə böyük töhfələr bəxş etmiş Naxçıvan teatrının qurucularından, Şərqdə ilk akademiyanı və rəsədxananı yaratmış Nəsirəddin Tusi, qüdrətli yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə, Azərbaycan realist rəssamlıq məktəbinin banisi Bəhrüz Kəngərli, ilk tarixi romanların müəllifi Məmməd Səid Ordubadi, böyük maarifçi və ədib Məhəmməd Tağı Sidqi, romantizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavid, dünyaca məşhur kimyaçı alim, akademik Yusif Məmmədəliyev, görkəmli publisist, dilçi-alim Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovdan sitatlar gətirilir.

Açar sözlər: ədəbi mühit, dövlətçilik, diyar, əsrarəngiz təbiət, ənənə

Sinəmdə o yerin dağ havasıdır.

Qaynar bulaqları qaynar qanımda.

Mənim ürəyimin bir parçasıdır

Doğma Şahbuzum da, Naxçıvanım da.

Məmməd Araz

Azərbaycanın qədim, zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan Naxçıvan diyarı mürəkkəb və çətin inkişaf yolu keçmişdir. Naxçıvan Şərfin böyük elm, mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmış, dövlət sivilizasiyasına dəyərli töhfələr bəxş etmişdir.

Böyük tarixi şəxsiyyətlər, alimlər, yazıçı və şairlər vətəni olan Naxçıvan Azərbaycanın elmi və mədəni inkişafına güclü təkan vermiş, görkəmli liderləri və elm adamları ilə məşhurlaşmışdır. Bunlardan biri də yüksək istedad və bacarığı ilə Azərbaycan poeziyasına dəyərli sənət inciləri bəxş edən görkəmli şairimiz Məmməd Arazdır. Şairin Naxçıvanın tarixindən, əsrarəngiz təbiətindən, təbii sərvətlərindən bəhs edən "Naxçıvanım mənim" adlı şeiri bizim üçün ana laylası qədər şirin, doğma və əzizdir. Xalq şairi Məmməd Araz XX əsr Azərbaycan şeirinin yeni inkişaf yolunu müəyyənləşdirən və onun zənginləşməsinə xidmət edən qüdrətli söz ustalarından biridir. Milli soykökə, mental dəyərlərə, adət-

ənənələrə, xalq həyatı, düşüncəsi və yaşayış tərzinə yüksək sədaqətlə bağlı olan Xalq şairinin yaradıcılığında uşaqlığını, ilk gəncliyini yaşadığı, qocalığında həsrətinə, xatirələrinə büründüyü Naxçıvan dünyasını "Naxçıvan albomu"nda yaradır. Bu "albom"da Naxçıvan sazi-sözü ilə, təbiəti, dağı, dərəsi ilə, gündüzləri, gecələri, bu günü, keçmişi, şanlı tarixi, mədəniyyətilə bir-bir açılır, səhifələnir. Azərbaycan ictimai fikri və ədəbiyyatında milli düşüncənin dərinləşməsinə təkan vermişdir. Azərbaycan xalqının milli müqəddəratı və tarixi taleyi, vətən məhəbbəti və mübarizlik onun yaradıcılığı üçün başlıca mövzu təşkil etmişdir. Məmməd Araz yaradıcılığına dərin məhəbbət bəsləyən Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu görkəmli sənətkarın yaradıcılığını böyük ustalıqla səciyyələndirə və yüksək dəyərləndirərək demişdir: "Öz əsərləri ilə yüksək bədii sənətkarlıq və əsl vətəndaşlıq qeyrəti aşıl原因, doğma Vətəni sonsuz məhəbbətlə sevən, qüdrətli qələmi ilə xalqımıza sədaqətlə xidmət edən Məmməd Arazın poeziyasını Azərbaycan torpağından, tariximizdən, el-obadan ayrı təsəvvür etmək çətindir".

Onun poeziyası vətəndaşlıq lirikası kimi səciyyələndirilir. Vətən mövzusu onun zəngin poeziyasının ali mövqeyini təşkil edir. Milli ədəbiyyatımızda vətəndaşlıq konsepsiyasının poetik təzahürünü də məhz bu görkəmli söz ustadı yaratmışdır.

Böyük ustad dərinə də dərin həssaslıqla sevdidi, bağlandığı bu ulu torpağı nəinki heç zaman unutmamış, onu söz zirvəsinə qaldırmış, sözün qanadlarında onu tərənnüm etdiyi boyalarla, əlvanlıq və zənginliklərlə, hərtərəfli göz oxşayan gözəlliklərilə gələcəyə daşıyır. "Naxçıvan albomu", "Bura Naxçıvandır", "Kəndim, balacasan, çox balacasan", "Məmməd Araz qayası", "Mənim Naxçıvanım", "Ata ocağı", "Arpaçay nəğməsi", "Bacım Gülsümə məktub", "Nənəmin kitabı", "Atamın kitabı", "Mənim Naxçıvanım" (ssenari), "Arpaçayın aşıb-daşan nəğməsi", "Naxçıvan, "Şərq qapısı" qəzeti redaksiyasına" və bir çox əsərlərində dəfələrlə dönüb Naxçıvana baxaraq qəlbində xatirələrlə oylanmış, sanki bir məhəbbət dastanı – "Məmməd Araz və Naxçıvan" dastanı yaratmışdır.

XII əsrdə Naxçıvanın mədəni həyatındakı ümumi yüksəliş, ədəbiyyatın və fəlsəfi fikrin inkişafı humanizm ideyalarının yayılmasına rəvac vermişdi. Elm-sənət məbədi sayılan Naxçıvan təkcə ölkəmizə deyil, onun hüduqlarından kənara - Yaxın və Orta Şərqə, Avropaya da ictimai və siyasi xadim, filosof, həkim, sərkərdə, alim və mütəfəkkir, şair, yazıçı, tarixçi, memar, rəssam, musiqiçi, aktyor və digər dühalar bəxş edib və onlar Şərq və Avropa dünyasının elm xəzinəsini idrak və təfəkkürləri ilə zənginləşdirən şəxsiyyətlər olublar.

Tarixin gedişatına müəyyən mənada bütün təbəqədən insanlar öz töhfələrini verirlər. Lakin təkcə elm adamları onun istiqamətini dəyişə və yeni eraların başlamasına nail ola bilirlər. Əslən Naxçıvandan olan akademik Yusif Məmmədəliyev də bu qəbidən olan elm adamıdır. Yusif Məmmədəliyev ixtiraları, tapıntıları, fikirləri Azərbaycanın neft kimyası sənayesində böyük inqilab yaratmışdır. Y.Məmmədəliyevin 1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə göstərdiyi xidmətlər isə həlledici əhəmiyyətə malik olub. O, bu dövrdə neft kimyası və neft emalının vacib proseslərindən olan alkülləşmə sahəsində misilsiz nailiyyətlər əldə edib və yeni kəşflərə imza atıb. Nəticədə, onun üsulu ilə yüksək çıxımla alınan və strateji əhəmiyyətli məhsullar olan alkilaromatik birləşmələr cəbhənin məqsədləri üçün geniş istifadə olunub, həmçinin "Molotov kokteyli" yeni tərkibdə işlənilib hazırlanıb. Top mərmilərinin və minaların hazırlanmasında ən çox istifadə olunan trinitrotoluol (trotil) partlayıcı maddəsinin əsas komponenti olan toluolun yüksək çıxımla alınması, təyyarələrin

yüksək uçuşunu təmin edə bilən yüksək oktanlı və çox aşağı donma temperaturuna malik yanacaqların hazırlanması onun adı ilə birbaşa bağlıdır. Alimin elmi ixtiralarına əsasən, 1941-1944-cü illərdə Bakı neft ayıranları cəbhəyə milyon tonlarla yüksək keyfiyyətli benzin veriblər. Görkəmli akademik Azərbaycan nefti əsasında aldığı yüksək keyfiyyətli, oktan ədədi 120-yə bərabər olan, aşağı donma temperaturuna malik bu qiymətli yanacaq İkinci Dünya müharibəsində aviasiya yanacağı kimi də istifadə olunaraq qələbəyə birbaşa yol açıb. Y.Məmmədəliyev bu rəşadətlərinə görə bir çox təltiflərə, o cümlədən Dövlət Mükafatına layiq görülüb. Kimyaçı alim, akademik Yusif Məmmədəliyev əsərləri, ixtiraları ilə Azərbaycan elminin inkişafına, o cümlədən dünya elminə, xüsusən neft kimyası elminə böyük töhfələr verib. Akademikin elmi axtarışları böyük ixtiralara, yeni elmi konsepsiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Görkəmli şəxsiyyət xalqımızın tarixinə böyük alim, maarifçi, təşkilatçı, ictimai-siyasi xadim kimi daxil olmuşdur.

Əvəz Sadiq imzası ilə geniş tanınan Əbülfəz Əli oğlu Sadiqov (1898-1956) Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində nasir, tərcüməçi və jurnalist kimi özünəməxsus iz buraxan yaradıcı şəxsiyyətlərdəndir 1952-1956-cı illərdə "Molla Nəsrəddin"-in xələfi "Kırpi" jurnalının redaktoru olmuş, jurnalistika məktəbinə şərəflə xidmət edən, ədəbi fəaliyyətə 1920-ci illərdən başlayan, Naxçıvanın Ordubad şəhərində anadan olmuş Əvəz Sadiq öz məqalə və xəbərlərini "Kommunist", "Yeni fikir", "Şərq qapısı" və digər qəzetlərdə çap etdirirdi. 1925-1927-ci ildə "Şərq qapısı" qəzetinin redaktoru, 1927-1933-ci ilədək "İnqilab və mədəniyyət"(indiki "Azərbaycan") jurnalında məsul katib, "Kommunist" qəzeti, "Şərq qadını" jurnalı redaksiyasında, 1934-38-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında bədii ədəbiyyatın tərcüməçisi və redaktoru kimi çalışmış yazıları "Kommunist", "Yeni fikir", "Şərq qapısı" və s. qəzetlərdə dərc olunmuşdur. "Xatirələr" (1933), "Yeni gün" (1938), "Bizim adamlar" (1951), "Sabahı yaradanlar" (1953) adlı oçerk və hekayə kitablarının, "Mingəçevir" (1951) romanının müəllifidir. 1955-ci ildə "Nadüüstov və başqaları" toplusu adlı satirik əsərini yazmışdır. Tədqiqatlarda C.Məmmədquluzadənin "Ölülər", "Usta Zeynal", "Anamın kitabı" əsərlərinin Təbriz teatr səhnəsində oynadığı mühüm rol yüksək qiymətləndirilir. İkinci Dünya Müharibəsi başlayandan sonra 1944-cü ilədək Zaqafqaziya cəbhəsi siyasi idarəsində Tiflisdə təlimatçı-ədəbiyyatçı, 1994-cü ilədək isə "Vətən yolunda" cəbhə qəzetinin xüsusi müxbiri olub. Eyni zamanda Təbrizdə olarkən teatra rəhbərlik etmişdir. Ordudan tərxis olunduqdan sonra Azərnəşrdə bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, eyni zamanda 1946-1951-ci illər (indiki "Azərbaycan") jurnalında məsul katib olub. 1951-52-ci illər Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında məsləhətçi olmuş Əvəz Sadiq, həmçinin fəal yaradıcılıqla məşğul olmuş, özü bədii əsərlər yazmaqla yanaşı, L.N.Tolstoy, M.Y.Lermontov, Lope de Vega, Esxil, Sofokl və digər sənətkarların əsərlərini tərcümə etmişdir [Xəlilov, 2024, Şərq q.].

Qədim mədəniyyəti, bərəkətli sərvəti, dahi şəxsiyyətləri ilə Azərbaycan Respublikasında xüsusi payı və yeri olan Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün istər iqtisadi-siyasi, istərsə də elm və mədəniyyət sahəsində tərəqqinin ən yüksək pilləsində dayanır. Belə ki, 1883-cü ildən fəaliyyət göstərən Naxçıvan teatrı Azərbaycan teatr mədəniyyətinə böyük töhfələr bəxş etmişdir. Şərqdə ilk akademiyanı və rəsədxananı yaratmış Nəsirəddin Tusi, qüdrətli yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə, Azərbaycan realist rəssamlıq məktəbinin banisi Bəhruz Kəngərli, ilk tarixi romanların müəllifi Məmməd Səid Ordubadi, böyük maarifçi və ədib Məhəmməd Tağı Sidqi,

romantizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavid, dilçi-alim Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov bu diyarın yetirmələridir. Qüdrətli sənətkar və alim kimi tanınan Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin, Məmməd Səid Ordubadinin, akademik Yusif Məmmədəliyevin ev muzeyləri, ədəbiyyat, tarix və xalça muzeyləri Naxçıvanın mədəni həyatında mühüm yer tutur. Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın əsas elm, mədəniyyət, təhsil və ictimai fikir mərkəzlərindən biri sayılır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidentləri, görkəmli kimyaçı alim Yusif Məmmədəliyev, yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin yaradıcısı Həsən Abdullayev, məşhur riyaziyyatçı Fəraməz Maqsudov, informatika-radiasiya üzrə qəbul olunmuş elm xadimi, professor Mahmud Kərimov, akademik Məmməd Cəfər Cəfərov, professor Abbas Zamanov, akademik Teymur Kərimli və onlarla başqa görkəmli elm xadimləri Azərbaycan elminə, təhsilinə, ictimai fikrinin inkişafına yeni səhifələr yazmış, öz elmi potensialları və bacarıqları ilə Naxçıvanı tək Azərbaycanda deyil, bütün dünyada tanıtmışlar. Haqlı olaraq akademik İsa Həbibbəyli göstərmişdir ki, Naxçıvan diyarının alim yetirmələri, demək olar ki, tarixin bütün mərhələlərində ilk növbədə Azərbaycan elminə, geniş mənada isə Şərq dünyasının elm xəzinəsinə dəyərli töhfələr vermişlər [Həbibbəyli, 1985, s.32].

Xalqımızın böyük oğlu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 1990-cı ilin iyul ayının 22-də canından çox sevdiyi Naxçıvanına dönməsi, doğma el-obasına qayıtması çətin günlərini yaşayan Naxçıvanı di böyük təkan verdi. Müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinə, dövlətimizin gücləndirilməsinə və tərəqqisinə, ərazilərimizin azad olunmasına Naxçıvandan başlanan böyük siyasi dalğanın təkanı daha təsirli oldu. Bunu xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin dərin, məzmunlu nitqində də görmək mümkündür: "Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi kimi milli azadlıq uğrunda, dövlət müstəqilliyimiz uğrunda gedən mübarizələrdə həmişə ön sırada olmuş, təşəbbüskar olmuşdur. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi, milli azadlıq yolunda gedən mübarizənin dayacağı olmuşdur və bu gün də dayığıdır, gələcəkdə də belə olacaqdır".

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, böyük tarixi hadisələrin, keşməkeşli günlərin şahidi olan qədim diyarımız həmişə olduğu kimi son illərdə də bütün çətinliklərə sinə gərərək düşmənlərin caynağından, hərisli yağı gözlərindən, məkrli əllərdən özünü qoruya bildi. Belə bir ağır şəraitdə Naxçıvan əhalisi böyük mərdlik, şücaət və yenilməzlik nümayiş etdirərək Azərbaycanın bu qədim diyarını düşmənlərdən-mənfur erməni təcavüzkarlarından öz canları bahasına qorudu və qoruyur.

Sonda onu qeyd edək ki, Naxçıvanda ədəbi-bədii fikrin, maarif və mədəniyyətin inkişafında önəmli rol oynamış maarifpərvər ziyalılardan Cəlil Məmmədquluzadənin, Əliqulu Qəmküsarın, Məmməd Səid Ordubadinin, Mirzə Cəlil Şübrinin (Mirzəyev), Eynəli bəy Sultanovun, Qurbanəli Şərifzadənin, Hüseyn Cavidin və Əli Səbrinin fəaliyyətində milli birlik, milli şüur, milli məktəb, təhsilin ana dilində aparılması və qadınların təhsilə cəlb olunması məsələləri dövrün ən aktual problemlərindən olmuşdur.

Fransız sosialisti Jan Jores yazır ki, "Keçmişin mehrabına müraciət edərkən - onun külünü yox, odunu götürün". Bu mənada tarixi eradan əvvələ söykənən Naxçıvanın görkəmli maarifçiləri elmi, təsili, milli maarifçiliyi bir mayak kimi nəsildən-nəslə yadigar qoyub getmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. Bakı: 1997/ Azərnəşr, 608 s.
2. Abdullazadə, F.H. Heydər Əliyev: siyasi portret. Bakı: 1998. XXI Yeni Nəşrlər Evi
3. Ağamalı, F. Dövlətçiliyimizin İlham Əliyev mərhələsi. Bakı: 2005. Oskar NPM, 304 s.
4. Azərbaycan xalçaları: Naxçıvan qrupu. Bakı: 2012. Elm, 80 s.
5. "Azərbaycan xalçaları" jurnalı. 2013, cild 3, №8, 144 s.
6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin 2010-cu il elmi və elmi-təşkilati fəaliyyəti haqqında hesabat. Naxçıvan: 2010. Tusi, 106 s.
7. Bəhramov, C. Buraxılmış səhvin bağışlanmaz acı nəticələri. I-II məqalə. "Xalq qəzeti", 8, 10 fevral 2008
8. Baxşəliyev, V. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı: 2002. Elm, 128 s.
9. Baxşəliyev, V. Gəmiqaya təsvirləri. Bakı: 2003. Çarşıoğlu, 168 s.
10. Baxşəliyev, V. Naxçıvanda Nuhla bağlı əfsanələr. "Şərq qapısı" qəzeti, 08 dekabr 2005-ci il
11. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi yüksəliş. Bakı: 1985. Bilik cəmiyyəti, 63 s., s.33
12. Xəlilov, F. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunun baş direktoru, filologiya üzrə elmlər doktoru, 525-ci qəzet

SUMMARY

Ganga Nasirova

THE LITERARY ENVIRONMENT OF NAKHCHIVAN DURING THE PERIOD OF AUTONOMY

The Nakhchivan land of Azerbaijan, which has an ancient, rich history, culture and centuries-old traditions of statehood, has gone through a complex and difficult path of development. Nakhchivan, the birthplace of great historical figures, scientists, writers and poets, gave a powerful impetus to the scientific and cultural development of Azerbaijan, and became famous for its outstanding leaders and scientists. One of them is our outstanding poet Mamed Araz, who, with his high talent and skill, gave valuable artistic pearls to Azerbaijani poetry. The poet's poem "My Nakhchivan," which tells about the history, mysterious nature and natural resources of Nakhchivan, is as sweet, dear and dear to us as a mother's lullaby. People's poet Mamed Araz is one of the mighty masters of words, who determined a new path for the development of Azerbaijani poetry of the twentieth century and served to enrich it. The people's poet, highly devoted to national foundations, spiritual values, traditions, folk life, thought and way of life, creates the world of Nakhchivan, where he lived his childhood, early youth, melancholy and memories in old age, in the "Nakhchivan Album". In this "album" Nakhchivan is revealed one by one with its words, its nature, mountains, valleys, days, nights, today, past, glorious history and culture.

Key words: *literary environment, statehood, country, mysterious nature, tradition*

РЕЗЮМЕ

Ганга Насирова

ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА НАХЧИВАНА В ПЕРИОД АВТОНОМИИ

Нахчыванская земля Азербайджана, имеющая древнюю, богатую историю, культуру и многовековые традиции государственности, прошла сложный и трудный путь развития. Нахчыван, родина великих исторических деятелей, ученых, писателей и поэтов, дал мощный импульс научному и культурному развитию Азербайджана, прославился своими выдающимися руководителями и учеными. Один из них – наш выдающийся поэт Мамед Араз, своим высоким талантом и мастерством подаривший азербайджанской поэзии ценные художественные жемчужины. Стихотворение поэта «Нахчыван мой», повествующее об истории, загадочной природе и природных богатствах Нахчывана, так же мило, родно и дорого для нас, как материнская колыбельная. Народный поэт Мамед Араз – один из могучих мастеров слова, определивший новый путь развития азербайджанской поэзии XX века и послуживший ее обогащению. Народный поэт, высоко преданный национальным основам, духовным ценностям, традициям, народной жизни, мысли и образу жизни, создает мир Нахчывана, где он прожил свое детство, раннюю юность, тоску и воспоминания на старости лет, в «Нахчыванский альбом». В этом «альбоме» Нахчыван раскрывается одно за другим с его словами, его природой, горами, долинами, днями, ночами, сегодняшним днем, прошлым, славной историей и культурой.

Ключевые слова: *литературная среда, государственность, страна, загадочная природа, традиция*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI AREAL DİLÇİLİKDƏ

Kifayət İMAMQULİYEVƏ

k.imamquliyeva@mail.ru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Xülasə

Areal dilçilik dil və dialekt daşıyıcılarının məskunlaşdığı ərazilərin xəritələrdə əks olunması, tədqiqat zamanı əldə edilmiş dil hadisələrinin xəritələrə köçürülməsi, tarixi inkişaf nəticəsində dil və ya dialektlərdə baş verən integrasiya və differensiallaşma prosesinin izlənilməsi, dialektlərin yayılma arealının, izoqlosların müəyyənləşdirilməsi cəhətindən ən əhəmiyyətli dilçilik sahələrindən biridir. 2014-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi və strateji əhəmiyyətli ərazisi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaşayış məntəqələrində dilçilik coğrafiyası üsulu ilə dialektoloji araşdırma aparılmış, izoqlosların verilməsi üçün 151 yaşayış məntəqəsi kodlaşdırılmış, dünya miqyasında rəqəmsal texnologiyaya əsaslanan ilk dialektoloji atlas – 250 xəritədən ibarət "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası" (Azərbaycan, 2015) hazırlanmışdır. Beynəlxalq elmi ictimaiyyətə dörd dildə - Azərbaycan, türk, ingilis, rus dillərində elektron atlasla birlikdə təqdim olunan bu ensiklopedik əsər areal dilçiliyin ən uğurlu nailiyyəti kimi qiymətləndirilmişdir. "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası"nda bölgəni səciyyələndirən mühüm dialektoloji xüsusiyyətlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Dilortası açıq ə səsi, dodaqlanmaya meyilli a^o saiti, dominant səsləri müəyyənləşdirmə yolları, anlautda dominant samitlərin dəyişmə variantları, affrikat samitlər və bunların yaranmasında novlu samitlərin rolu, intervokal mövqedə samit dəyişmələri, oğuzlara məxsus qədim av elementi və onun dəyişmə modelləri, dilönüliyə meyillilik, mövqeli və mövqesiz (fonetik mövqeyindən asılı olmayan) uzanmalar, səs uzanmalarının səbəbləri və yayılma arealı, şəkildə damaq və dodaq ahənginin pozulması, sintaktik qovuşmalar, ahəngyaradıcı feili təkrarlar, söz ortasında samit qoşalaşması, informativ yükün çatdırılmasında tonun rolu, səciyyəvi leksik və qrammatik əlamətlər və s. xəritələrdə verilmiş, bununla da regionun dialekt mənzərəsi yaradılmışdır. Naxçıvan dialektinin səs sistemi fonemin variantı, variantın fonemə çevrilməsini, fonosemantik dəyişmələrin başvermə prosesini izləməyə imkan verir. Regionun tarixi-coğrafi aspektdə araşdırılması yalnız ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan dilçilik tarixində deyil, həmçinin dünya dilçilik tarixində bir çox dil faktlarını izləmək imkanı yaradır. Ümum-Azərbaycan dialekt sistemində olduğu kimi, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin də formalaşmasında müxtəlif tayfa və tayfa birliklərinin rolu olsa da, əsasında qədim Azərbaycan dili dayanır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, areal dilçilik, dialekt, atlas, fonosemantik dəyişmələr*

Azərbaycan xalqının tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, folkloru, adət-ənənələri, bir sözlə, kimliyi onun dilində, dialektlərində yaşayır. Dili kənar təsirlərdən qorumaq, onun işləkliyini təmin etmək üçün dil daşıyıcılarının mühafizəkarlığı ilə yanaşı, dövlətin dil haqqında qanunları, dil ilə bağlı sərəncamlar da mühüm rol oynayır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli 2837 №-li sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın 6.3.5-

ci bəndində Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq öyrənilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu bəndin həyata keçirilməsi məqsədilə 2014-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi və strateji əhəmiyyətli ərazisi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaşayış məntəqələrində dilçilik coğrafiyası üsulu ilə dialektoloji araşdırma aparılmış, dünya miqyasında rəqəmsal texnologiyaya əsaslanan ilk dialektoloji atlas – "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası" (Azərbaycan, 2015) hazırlanmışdır. Beynəlxalq elmi ictimaiyyətə dörd dildə - Azərbaycan, türk, ingilis, rus dillərində elektron atlasla birlikdə təqdim olunan bu ensiklopedik əsər areal dilçiliyin ən uğurlu nailiyyəti kimi qiymətləndirilmişdir.

Areal dilçilik dil və dialekt daşıyıcılarının məskunlaşdığı ərazilərin xəritələrdə əks olunması, tədqiqat zamanı əldə edilmiş dil hadisələrinin xəritələrə köçürülməsi, tarixi inkişaf nəticəsində dil və ya dialektlərdə baş verən inteqrasiya və differensiallaşma prosesinin izlənilməsi, dialektlərin yayılma arealının, izoqlosların müəyyənəşdirilməsi cəhətindən ən əhəmiyyətli dilçilik sahələrindən biridir. Dillərin coğrafi üsulla öyrənilməsinin tarixi XIX-XX yüzilliklərdə Avropa dilçilərinin fəaliyyəti kimi qeyd olunsada [Azərbaycan, 1990, s.3-4], danılmaz faktdır ki, areal dilçiliyin banisi XI yüzillikdə yaşamış böyük türkoq Mahmud Kaşğaridir. O, "Divanü lüğət-it-türk" əsərində türk xalqlarının, o cümlədən türk dilinin (Azərbaycan dili ifadəsi 1937-ci ildən sonra işlənmişdir) yayılma arealını göstərmiş, tərtib etdiyi dairəvi dünya xəritəsində Azərbaycan ərazisini qeyd etmişdir [Kaşğari, 2024, s.94-96].

Dilçilik coğrafiyası üsulu ilə araşdırmanın ilkin mərhələsində lüğəvi və monoqrafik tədqiqatların aparılması əsas şərtidir. Bu proses tədqiq olunan bölgənin təsvirini əldə etmək üçündür. Bu, bir növü, rəssamların eskizlərinə, arxeoloqların qazıntı işlərinə, geoloqların süxurları əldə etməsinə bənzəyir. Əldə edilmiş material əsasında kameral iş aparılır, safçürük olunaraq lüğətlər və monoqrafiyalar hazırlanır. Bu lüğət və monoqrafiyalar tədqiqat üçün nəzərdə tutulmuş regionun dialektoloji xəritəsini qurmağa yardımçı olur. Belə ki, bunların əsasında xüsusi proqram tərtib olunur və tədqiqatın davamı bu proqramla həyata keçirilir, məqsədli şəkildə yenidən dialektoloji material toplanılır və əldə edilmiş nəticələr xəritələrə köçürülür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının dilçilik coğrafiyası üsulu ilə ilk tədqiqi 1950-1960-cı illərdə həyata keçirilmişdir. XX yüzilliyin ortalarında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Elmlər Akademiyasının dilçi alimləri Azərbaycanın bir çox bölgələrində monoqrafik tədqiqatlar aparmışlar. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası da bu tədqiqatdan kənarda qalmamışdır. 1950-1955-ci illərdə Muxtar Respublikanın 60-a yaxın yaşayış məntəqəsindən dialektoloji material toplanılmışdır. Toplanan material əsasında "Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri" monoqrafiyası yazılmış, 1962-ci ildə nəşr olunmuşdur. 1958-ci ildə çap edilmiş "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı" əsasında dilçilik coğrafiyası üsulu ilə tədqiqatlar başlayır. Azərbaycan SSR-in izoqlos kimi qeydə alınan 409 yaşayış məntəqəsi 128 xəritədən ibarət "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası"nda öz əksini tapır. Bu yaşayış məntəqələrinin 35-i Naxçıvan MSSR-in ərazisini əhatə etmişdir. 1958-1960-cı illərdə Muxtar Respublikanın ərazisində 1958-1960-cı illərdə aparılan bu araşdırmada tədqiqat prinsipinə

uyğun olaraq, yeddi kilometrdən bir məsafə ölçüsü əsas götürülmüşdür. Bu üsul Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri üçün məqbul sayıla bilməzdi, çünki ara məsafəsi bir kilometr belə olmayan, lakin şivə baxımından bir-birindən kəskin fərqlənən yaşayış məntəqələri tədqiqatdan kənarda qalmış, ən səciyyəvi dil faktları qeydə alınmamışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamından sonra Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda "Bütöv Azərbaycan dialektoloji atlası"nın layihəsi hazırlandı. Layihənin birinci hissəsi "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası" oldu. "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlasının proqramı" əsasında hazırlanan bu atlasda Naxçıvan Muxtar Respublikasının izoqlos verə bilən 151 yaşayış məntəqəsi öz əksini tapmışdır. Burada Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin fonetik, qrammatik və leksik tərkibini əhatə edən 250 xəritə verilmişdir. Regionun tarixi-coğrafi aspektdə araşdırılması yalnız ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan dilçilik tarixində deyil, həmçinin dünya dilçilik tarixində bir çox dil faktlarını izləmək imkanı yaradır. Ümum-Azərbaycan dialekt sistemində olduğu kimi, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin də formalaşmasında müxtəlif tayfa və tayfa birliklərinin rolu olsa da, əsasında qədim Azərbaycan dili dayanır. Azərbaycan dilinin canlı tərkib hissəsi olan hər bir dialektin tarixi-müqayisəli tədqiqi zamanı dilin tarixi ilə bağlı daha çox məlumat əldə etmək olur. "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası" layihənin ikinci hissəsinin – 692 yaşayış məntəqəsini əhatə edən 278 xəritədən ibarət "Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası"nın (elektron atlasla birlikdə) hazırlanmasında əsas rol oynamışdır.

"Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası"nda bölgəni səciyyələndirən mühüm dialektoloji xüsusiyyətlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Dilortası açıq æ səsi, dodaqlanmaya meyilli a° saiti, dominant səsləri müəyyənləşdirmə yolları, anlautda dominant samitlərin dəyişmə variantları, affrikat samitlər və bunların yaranmasında novlu samitlərin rolu, intervokal mövqedə samit dəyişmələri, oğuzlara məxsus qədim av elementi və onun dəyişmə modelləri, dilönülüyə meyillilik, mövqeli və mövqesiz (fonetik mövqeyindən asılı olmayan) uzanmalar, səs uzanmalarının səbəbləri və yayılma arealı, şəkilçilərdə damaq və dodaq ahənginin pozulması, sintaktik qovuşmalar, ahəngyaradıcı feili təkrarlar, söz ortasında samit qoşalaşması, informativ yükün çatdırılmasında tonun rolu, səciyyəvi leksik və qrammatik əlamətlər və s. xəritələrdə verilmiş, bununla da regionun dialekt mənzərəsi yaradılmışdır. Naxçıvan dialektinin səs sistemi fonemin varianta, variantın fonemə çevrilməsini, fonosemantik dəyişmələrin başvermə prosesini izləməyə imkan verir.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrini səciyyələndirən ən mühüm dil hadisəsi dilortası dodaqlanmayan açıq æ, dilarxası yarım dodaqlanan açıq a° səsinin işlənməsidir. Æ saiti ağız aparatının ən aktiv və ilkin səslərindəndir. Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələri, o cümlədən Naxçıvan qrupu üçün xarakterik olan, digər şivələrdə bu və ya digər dərəcədə özünü göstərən æ səsinin izlərini geneoloji baxımdan qohum, eləcə də qohum olmayan dillərin sait sistemində görmək mümkündür: palatal [pæ'lətɬ], map [mæp] (ingiliscə) və s. Yenicə dil açıb söz demək istəyən körpənin nitqindəki æ səsinin ilk şüurlu insanın nitqində də işləndiyi ehtimal olunursa, æ foneminin tarixi 35-40 min il öncəyə gedib çıxır. Bir çox fonem və fonem variantının məxrəcinin formalaşmasında bu səsin rolu olmuşdur. Dilarxasına meyil etməklə a (a<æ), dilönünə meyil etməklə ə (æ>ə), dilortasının

qapalılığa meyil etməsilə yarımqapalı **e** ($\text{æ} > \text{e}$) saitlərinin üzə çıxması onu göstərir ki, **æ** səsinin yuvası üç səs (**a**, **ə**, **e**) məxrəcinin qovşağındadır.

Dilarxası yarım dodaqlanan açıq **a^o** səsi dildə dodaqlanmanın başlanğıcı ilə bağlıdır. Dodaqların irəli uzanıb nov şəklini alması ilə formalaşan dodaq saitlərindən (**o**, **ö**, **u**, **ü**) fərqli olaraq, **a^o** səsi dilarxası yumşaq damağın novlaşması, üst dodağın qismən dodaqlanmaya meyil etməsi ilə yaranır. Sait səslərin ilkin yuvadan çıxaraq dodaqlanmaya doğru axını bu şəkildədir: **æ** (dilarxası dodaqlanmayan açıq) → **a** (dilarxası dodaqlanmayan açıq) → **a^o** (dilarxası yarım dodaqlanan açıq) → **o** (dilarxası dodaqlanan açıq) → **o^u** (dilarxası dodaqlanan yarımqapalı) → **u** (dilarxası dodaqlanan qapalı). Dodaqlanma prosesi özbək, başqırd, tatar, uyğur, yakut dillərində də müşahidə edilir. Tarixən fonetik qanun səviyyəsində baş verən **o**-laşma bütün türk dillərində az və ya çox dərəcədə müşahidə olunsada, əsas mühafizə mövqeyi özbək dilidir.

Ağız boşluğundakı sait axını izləyək: $\text{æ} \rightarrow \text{a} \rightarrow \text{ao} \rightarrow \text{o} \rightarrow \text{ou} \rightarrow \text{u} \rightarrow \text{u}^{\text{ü}} \rightarrow \text{ü}$. Ağız boşluğunda formalaşan bu səslər digər sait yuvalarını da aktivləşdirir: $\text{æ} \rightarrow \text{ə} \rightarrow \text{e} \rightarrow \text{i} \rightarrow \text{ü}$, $\text{a} \rightarrow \text{i} \rightarrow \text{i} \rightarrow \text{ü}$, $\text{o} \rightarrow \text{ö} \rightarrow \text{ü}$ və s. Bu səs axını onu göstərir ki, dodaqlanma **æ** səsinədən törəyən uyğun məxrəc dəyişmələri nəticəsində yaranmış, sonradan oğuz və qarluq budaqlarının ayrılma səbəblərindən biri olmuşdur.

Digər oğuz qrupu türk dillərinə nisbətə Azərbaycan dilində **o**-laşma daha çoxdur. Bunun bəzi səbəbləri vardır. Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrində **a**, şərq qrupunda isə **o** üstünlük təşkil etmişdir. Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik əsasının müəyyənəlməsi zamanı koyne dialekt olaraq şərq qrupunun xüsusiyyətləri qəbul edilmiş, bununla da dildə **o**-laşma prosesi güclənmişdir. Tarixən tərkibində **a** səsi olan sözlər (**av**, **avçı**, **qavırma**, **davşan**, **yavşan**, **qavıt** və s.) çağdaş Azərbaycan dilində **o** səsi ilə (**ov**, **ovçu**, **qovurma**, **dovşan**, **yovşan**, **qovut** və s.) işlənir. **A** və **æ** fonemi cənub və cənub-qərb dialektlərini xarakterizə edən əsas əlamətlərdəndir. "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası"nın 1-ci xəritəsində (Azərbaycan, 2015, s.36) **æ** səsinin məxrəci dəqiqləşdirilmiş, yayılma arealı müəyyənəşdirilmişdir. Ədəbi dil ilə müqayisədə regionun qərb hissəsinin $\text{ə} \rightarrow \text{æ} \rightarrow \text{a}$ istiqamətində dilarxasına (qalınlaşmaya: **həyət** → **hæyæt** → **hayat**), şərq hissəsinin isə $\text{a} \rightarrow \text{æ} \rightarrow \text{ə}$ istiqamətində dilönünə (incələşməyə: **yarpax** → **yærpæğ** → **yərpəğ**) meyilliliyi qeydə alınmışdır. Xəritədən görünür ki, birinci istiqamət Şəhur, Səderək, ikinci istiqamət isə Ordubad şivələri üçün daha xarakterikdir. "Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası"nın 1-ci xəritəsində (Azərbaycan, 2022, s.45) isə **æ** səsinin Zəngilan, Füzuli, Ağcabədi, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər rayonlarının ərazisində yayıldığı müəyyən edilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın Meğri rayonunun Nüvədi şivəsi üçün ən mühüm səciyyəvi əlamət budur ki, şivədə **a** və **o** saitləri müşahidə edilmir. **A**, bəzən də **ə** saitinin müqabilində **æ** səsi, **o** saitinin müqabilində isə **a^o** səsi işlənir, yəni bu qovuşuq səslər fonem variantı deyil, fonem səviyyəsində özünü göstərir: **æxşæm** 'axşam', **qæzæn** 'qazan', **sæqqæl** 'saqqal', **a^orpæ** 'arpa', **æmi** 'əmi', **nænæ** 'nənə', **mæn** 'mən', **ba^olıx**, **ya^oğış**, **da^ovşæn**, **ya^ovşæn**, **ba^obæ**, **qa^ovırqæ** və s. [Əliyev, 2023, s.30-34]. Qərbi Azərbaycanın Qafan, Gorus, Qarakilsə, Zəngibasar, Vedibasar, İrəvan, Dərələyəz, Güney Azərbaycanın Təbriz, Zəncan, Urmu, Xoy və başqa şivələrində də **æ** səsi müşahidə olunur.

Qovuşuq **æ** və **a^o** səsləri fonosemantik dəyişmə yolu ilə söz yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. **Türkman** və **türkmən** etnonimlərinin **-man** və **-mən** hissəsi çox qədim tarixi

olan şəkilçi morfemdir. Türk dillərinə məxsus şəxs sonluqları tarixən şəxsin özü ilə ifadə olunmuşdur: Mən türkmən (mən türkəm). Sən türksən... Birinci şəxsin təkini ifadə edən şəxs sonluğunda sait qovuşuq **æ** olduğunu düşünərək **æ**→**ə** və **æ**→**a** dəyişməsi ilə **türkman** və **türkmən** etnonimlərinin eyni sözün fonetik variantları olduğunu söyləmək olar.

Azərbaycan dilində isim-feil omonimliyinin çoxluğuna (at, it, yan, daş, saç, qırıq, dan və s.) əsaslanaraq **əl** və **al**- sözlərini **æl** omoniminin **æ**>**ə**, **æ**>**a** keçidində fonosemantik dəyişməsi kimi düşünmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, semantik cəhətdən **əl** ismi və **al**-feili ad-hərəkət modelinə uyğun gəlir.

Tarixən bir çox onomastik vahidlərdə, o cümlədən antroponim və toponimlərdə də **æ** saitinin **a**, **ə**, bəzən də **e** məxrəclərinə meyilliliyi nəticəsində yaratdığı dəyişmələri Azərbaycan və digər türk dillərində görmək olar: Alı ← **Æli**ⁱ → Əli, Alyar ← **Ælyar** → Əlyar → Elyar, Aslı ← **Æslı**ⁱ → Əsli, Hasan ← **Hæsæn** → Həsən, Kaloğlan ← **Kæloğlan** → Kəloğlan → Keloğlan, Arzurum ← **Ærzurum** → Ərzurum, Alxanlı/Alxannı (Füzuli rayonunda kənd adı) ← **Ælxannı**/ **Ælxa**ⁿ**nı**/ Əlxannı (Naxçıvan şəhərində məhəllə adı) → **Æli**^x**an**/ Əlixan (Qərbi Azərbaycanın Qızılqoç rayonunda kənd adı. Füzuli rayonundakı və Naxçıvan şəhərindəki toponimlər XX yüzilliyin əvvəllərində Əlixan kəndindən deportasiya olunmuş azərbaycanlıların - əlixanlıların həmin ərazilərdə məskunlaşması ilə bağlı yaranmışdır. Füzuli rayon şivələri Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrinin xüsusiyyətini daşdığı halda, Alxanlı kənd şivəsi cənub xüsusiyyətlidir. Yerli sakinlər əsillərinin Naxçıvan və İrəvanlı olduğunu söyləyirlər. Bu isə deportasiya olunmuş əhalinin Naxçıvana, oradan Füzuliyə, əvvəlki adı ilə desək, Qaryaginə köçürüldüyünü göstərir), Alışar (Şərur rayonunda kənd adı) ← **Æli**^ş**ar** → Əlişar (Qarakilsə rayonunda kənd adı), Amoğlu ← **Æmoğlu** → Əmoğlu (Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz rayonunda kənd adı), Alagöz/Alayöz ← **Ælæyæz** → Ələyæz (Qərbi Azərbaycanda dağ, çay, kənd adları. **Ælæyæz**/ələyæz həm də mavi çiçəkləri olan dağ bitkisinin adıdır, **ælæyæz**/ələyæz aşının - şorbasının hazırlanmasında istifadə olunur. Sözün ala/ælæ/ələ hissəsi bitkinin rəngi, y elementi isə intervokal mövqedə **g** samitinin **y** məxrəsinə keçməsi ilə bağlıdır), Ermanısdan ← **Ermænı**^s**dan** → Ermənisdan və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk tayfalarından olan arman ← **ærmæm** → ermən → ermən tayfasının adı etnotoponim kimi işlənmişdir. Qərbi Azərbaycanda milləti bilinməyən, özlərini gah erməni, gah da hay adlandıran əsilsizlər tərəfindən yerli azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə törədilən soyqırım, deportasiya (1905-1906-cı illər, 1918-1920-ci illər, 1948-1953-cü illər, 1988-ci il) nəticəsində dialekt daşıyıcıları yalnız el-obasından deyil, dialektindən də uzaq düşmüşdür.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin Şərur arealında qalınlaşmanın müşahidə edilməsi də məhz Şərur mahalının tarixən İrəvan xanlığının on beş mahalından (Sürməli, Qırxbulaq, Zəngibasar, Vedibasar, Şərur, Abaran, Göyçə, Talın, Gərnibasar, Dərəçiçək, Sərdarabad, Seyidli-Axsaqal, Qarpi, Səədli, Dərəkənd-Parçenis mahalları və Şörəyel sultanlığı) biri olmasıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda bu ərazilər Qazan xanın yurdu kimi təsvir edilir.

İstər **æ**, istərsə də **a**^o və **o** saitləri ulu dilin səs sistemində daxildir. O-laşma müxtəlif türk dillərində işlənmə dərəcəsindən asılı olmayaraq, ortaq türk əlamətidir. Bunu yalnız özbək dili ilə bağlamaq olmaz [IIIepōak 1962:69]. Sadəcə özbək dili dodaqlanma prosesini daha

çıx mühafizə edir. O-laşma qohum olmayan dillərin (tacik, tat, kürd və s. dillərin) təsiri ilə baş verən hadisə deyil.

Azərbaycan ərazisinə bütövlükdə nəzər salınsa, *æ* və *a°* səslərinin iki mərhələsini görmək olar:

1. Törənmiş səslərlə bərabər mühafizəkarcasına özünü qoruyub saxlama;

2. *A*, *ə*, *e* səslərini formalaşdırmaqla öz məxrəcini qapatma. Birinci mərhələ törənmiş *a* və *ya* *ə* saitinin istiqamətinə görə qalınlaşma və incələşmə xüsusiyyətli iki tip dialekt formalaşdırmışdır: a) ədəbi dildəki *ə* səsinin müqabilində dilortası *æ*, dılarxası *a*, dodaqlanmaya meyilli *a°* (*a°←a←æ*) istiqamətində qalınlaşma; b) ədəbi dildəki *a* səsinin müqabilində dilortası *æ*, dilönü *ə* (*æ→ə*) istiqamətində incələşmə. Qalınlaşma Naxçıvan, Şərur (Düdəngə, Zeyvə, Aşağı Aralıq, Püsyən), Şahbuz (Biçənək, Kolanı, Nursu), Vedibasər, İrəvan, Qaşqay və s. şivələrdə, incələşmə isə Culfa (Yaycı,), Ordubad (Düylün, Azadkənd, Nüsnüs, Gənzə, Kilit), Təbriz, Urmu, Xoy və s. şivələrdə müşahidə olunur.

Bu mərhələ şərq, qərb və şimal qrupu şivələrinin əksəriyyətində özünü göstərir. Yarımqapalı *e* səsinə meyillilik qərb və şərq qrupu, eləcə də Muğan qrupu şivələri üçün xarakterikdir: qeyçi, qeyiş, qeynət, beyquş, yeşmağ və s.

Zaman-zaman *æ* səsinin işləkliyinin itirilmə səbəbi müharibələr, Azərbaycan torpaqlarının parçalanması, yad dil və ya dialekt mühiti, dialekt daşıyıcılarının deportasiyası, məcburi köçkünlük həyatı və s. məsələlər olmuşdur. Ədəbi dil və ya *æ* səsinin işlənmədiyi dialekt mühitində informasiya alana ağız aparatının önünü formalaşdıran *æ* səsinin informasiyası (ədəbi dildəki *a* səsinin müqabilində işləndiyi üçün) *ə* kimi, ağız aparatının arxasını formalaşdıran *æ* səsinin informasiyası isə (ədəbi dildəki *ə*, *e* və *ö* səslərinin müqabilində işləndiyi üçün) *a* kimi, ədəbi dildəki *a* səsinin informasiyası isə *a°* və ya *o* kimi ötürülür. Məsələn: *qæpi→qəpi* 'qapı', *qæra→qərə* 'qara', *pæxi'l→pəxil* 'paxıl', *bæğ→bəğ* 'bağ', *dælæg→dalaq*; *æ:rdæx→ardax* 'ərdək/əyirdək, şirniyyat növü', *kæpænæx→kapanax* 'kəpənək', *ælæx→alax* 'ələk', *ælbæhæm→albaham* 'əlbəhəm, o saat, həmin anda', *qæşæx→qaşax* 'qəşəng', *kæfşæn→kafşan* 'kövşən/köfşən/köyşən', *hæyæt→hayat* 'həyət', *ævlat←ævlat→avlat* 'övlad', *ævlæmmæx←ævlæmmæx→avlæmmæx* 'evlənmək/öylənmək' və s.

Dılarxası yarım dodaqlanan açıq *a°* səsinin araşdırılması zamanı daha çox nəzərdən qaçan məsələ səslərə tarixi deyil, yalnız ədəbi dil ilə müqayisədə yanaşılması olmuşdur. Əgər dilortası *æ* səsinin qalınlaşma istiqamətinə nəzər salınsa, dildə dodaqlanmanın *o←a°←a←æ* şəklində baş verdiyini görmək olar. Yarım dodaqlanan *a°* səsi Azərbaycan dilinin Ağcabədi (Qaradolaq, Afşar), Zəngilan (Şatarız, Kolluqışlaq, Rəzdərə, Bartaz, Çöpədərə, Xurama, Muğanlı-Hacallı), Meğri (Nüvədi), Culfa (Boyəhməd, Ərəzin, Əlinçə, Camaldın), Ordubad (Tivi, Çənnəb, Baş Dizə, Üstüpu, Dəstə, Gənzə, Kotam, Kilit), Şahbuz (Badamlı, Kükü, Türkeş, Qızıl Qışlaq, Kolanı, Biçənək, Şada), Babək (Sirab, Qahab, Nehrəm, Qaraqala, Vayxır, Cəhri, Gərməçataq, Buzqov), Naxçıvan, Şərur, Kəngərli (Böyükdüz, Şahtaxtı) Vedibasər, İrəvan, Güney Azərbaycan (Səlməs, Qaşqay, Qaradağ), Şərqi Anadolunun Ərzincan, Elazik şivələrində sözün əvvəlində və ortasında işlənməkdədir: *ba°yatı*, *ça°balamax*, *pa°pa°x/pa°pa°ğ/pa°pəğ*, *na°xoş*, *ca°mış/ga°mış*, *na°nə*, *şa°lvar*, *ha°vlə*, *da°ban/da°bən*, *ma°şın*, *əla°və*, *ba°yax*, *qa°ymax*, *a°yax*, *qa°ysaba/qa°ysava/qa°ysafa*, *qa°yın*, *qa°yçı/qa°çı*, *qa°yış*, *ya°ylax*, *qa°ytmax*, *a°yğır/a°yqır*, *ya°r*, *qa°ya*, *na°r*, *ya°rpax* və s.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin atlasda təqdim olunan samit sistemi də dil və təfəkkür mərhələsinin öyrənilməsində maraq doğurur.

Bütün bunlar göstərir ki, türk dillərinin tarixi-coğrafi, tarixi-müqayisəli araşdırmalarında yalnız ədəbi dil materialları deyil, dialektlərin və yazılı abidələrin də nəzərdən keçirilməsi, bir sistem halında öyrənilməsi önəmlidir. Tarixi, ictimai, iqtisadi proseslər dilə və ya dialektlərə hər zaman təsir etmiş, ddil ilə bağlı araşdırmaların imkanını məhdudlaşdırmışdır. Belə ki, cənub qrupuna daxil olan bir çox dialekt və şivələr Güney Azərbaycanda, İraqda, Şərqi Anadoluda sərhəd çərçivəsində ikidilliliyin (fars, ərəb, osmanlı türkcəsi və s. dillər ilə) təsirinə düşmüş, saf dialekt əlamətlərindən uzaqlaşmağa başlamışdır. Bu dialektlərlə müqayisədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sərhəd çərçivəsi tarixi dialekt sistemini qoruyub mühafizə etmiş, bölgəni cənub qrupu dialekt və şivələrinin özəyinə çevirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. (1990). Bakı: Elm Nəşriyyatı, 284 s.
2. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. (2022). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 358 s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. (2015). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. 308 s.
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlasının proqramı. (2015). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 104 s.
5. Əliyev Ə.İ. Meğri şivələri. (2023). Bakı: Elm Nəşriyyatı, 580 s.
6. Kaşğari Mahmud. Divanü luğat-it-türk. 3 cildə. I cild. (2024). Bakı: Elm Nəşriyyatı, 552 s.

SUMMARY

Kifayat Imamgulyeva

THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC IN THE AREAL LINGUISTICS

Areal linguistics is one of the most important fields of linguistics in terms of reflecting the areas inhabited by language and dialect carriers on maps, transferring language phenomena obtained during research to maps, following the process of integration and differentiation occurring in languages or dialects as a result of historical development, determining the distribution area of dialects and isoglosses. In 2014-2015, a dialectological study was conducted in the settlements of the Nakhchivan Autonomous Republic, which is an integral part of the Republic of Azerbaijan and a strategically important territory, using the method of linguistic geography, 151 settlements were coded for isoglosses, and the first world-wide dialectological atlas based on digital technology - consisting of 250 maps "Nakhchivan Dialectological Atlas of the Azerbaijani Language" (Azerbaijan, 2015) was prepared. This encyclopedic work, which was presented to the international scientific community in four languages - Azerbaijani, Turkish, English, Russian, together with an electronic atlas, was evaluated as the most successful achievement of areal linguistics. In the "Nakhchivan dialectological atlas of the Azerbaijani language", important dialectological features characterizing

the region were included in the study. The dilated æ sound, the ao vowel that tends to be lippered, the ways of determining dominant sounds, the options for changing dominant consonants in the anlaut, the role of affricate consonants and the role of stem consonants in their formation, consonant changes in the intervocalic position, the ancient av element belonging to the Oghuz and its change models, the tendency to voice, positional and positionless (independent of phonetic position) lengthenings, the causes of sound lengthenings and their distribution area, palatal and lip harmony in suffixes, syntactic junctions, rhyming verb repetitions, consonant pairing in the middle of the word, the role of tone in conveying the informative load, typical lexical and grammatical signs are given on the maps, thereby dialect landscape of the region was also created. The sound system of the Nakhchivan dialect allows you to follow the process of phoneme-to-variant, variant-to-phoneme, phonosemantic changes. The study of the region in the historical-geographical aspect provides an opportunity to follow many linguistic facts not only in the history of All-Turkic, including Azerbaijani linguistics, but also in the history of world linguistics. As in the Azerbaijani dialect system, the ancient Azerbaijani language is based on the role of various tribes and tribal associations in the formation of dialects and dialects of the Nakhchivan group.

Key words: Nakhchivan, areal linguistics, dialect, atlas, phonosemantic changes

РЕЗЮМЕ

Кифаят Имамгулиева

НАХЧИВАНСКАЯ АВТОНОМНАЯ РЕСПУБЛИКА В АРЕАЛЬНОМ ЯЗЫКОВОСТИ

Ареал языкознания — одна из важнейших областей языкознания с точки зрения отражения на картах территорий, заселенных носителями языка и диалектов, переноса на карты языковых явлений, полученных в ходе исследования, отслеживания процессов интеграции и дифференциации, происходящих в языках или диалектах как результат исторического развития, определяющий ареал распространения диалектов и изоглосс. В 2014-2015 годах методом лингвогеографии было проведено диалектологическое исследование в населенных пунктах Нахчыванской Автономной Республики, являющейся неотъемлемой частью Азербайджанской Республики и стратегически важной территорией, 151 населенный пункт был закодирован по изоглоссам, и Подготовлен первый в мире диалектологический атлас, основанный на цифровых технологиях — состоящий из 250 карт «Нахчыванский диалектологический атлас азербайджанского языка» (Азербайджан, 2015). Этот энциклопедический труд, представленный международному научному сообществу на четырех языках — азербайджанском, турецком, английском, русском, вместе с электронным атласом, был оценен как наиболее успешное достижение ареального языкознания. В «Нахчыванском диалектологическом атласе азербайджанского языка» были включены в исследование важные диалектологические особенности, характеризующие регион. Расширенный звук æ, гласная а^о, имеющая склонность к губам, способы определения доминантных звуков, варианты изменения доминантных согласных в анлауте, роль аффрикатных согласных и роль основных согласных в их образовании, изменения согласных в интервокальная позиция, древний элемент ав, принадлежащий огузам, и модели его

изменения, склонность к залогу, позиционные и безпозиционные (независимые от фонетического положения) удлинения, причины звуковых удлинений и ареал их распространения, небная и губная гармония в суффиксах, синтаксическая На картах даны соединения, рифмованные повторы глаголов, пары согласных в середине слова, роль тона в передаче информативной нагрузки, типичные лексические и грамматические знаки, тем самым также создан диалектный ландшафт региона. Звуковая система нахчыванского диалекта позволяет проследить процесс фонемно-вариантных, вариантно-фонемных, фоносемантических изменений. Изучение региона в историко-географическом аспекте дает возможность проследить многие лингвистические факты не только в истории общетюркского, в том числе азербайджанского языкознания, но и в истории мирового языкознания. Как и в общеазербайджанской диалектной системе, древний азербайджанский язык основан на роли различных племен и племенных объединений в формировании диалектов и диалектов Нахчыванской группы.

Ключевые слова: Нахчыван, областное языкознание, диалект, атлас, фоносемантические изменения

EPİK FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏN GƏLƏN MÖVZU, MOTİV VƏ OBRAZLARIN DƏRVIŞ CAVANŞİR ŞEİRİNDƏ BƏDİİ ƏKSİ

Elxan MƏMMƏDOV

*AMEA Naxçıvan Bölməsi,
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu*

Yazılı ədəbiyyatın hər zaman şifahi xalq yaradıcılığından bəhrələndiyini dana bilmərik. Tarix boyu dövrlərində bütün xalqlar öz ilkin düşüncə və arzularını, təsəvvürlərini şifahi ədəbiyyat nümunəsi kimi işləmiş, öz düşüncələrinin qavrama səviyyəsinə görə məfhumlara ad vermiş, hisslərinə ad qoymuş və bununla da gəldikləri qənaətləri, həmin məfhumların hansı mənaya gəldiyini və necə bir görünüşə sahib olduqlarını düşüncə məhsulu kimi ədəbiyyat faktına çevirməyə çalışmışlar. Beləliklə də ilkin təsəvvürlər miflərin, əfsanələrin, rəvayətlərin, inanc sisteminin, zaman keçdikcə digər folklor janrlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Nə qədər yazılı ədəbiyyat nümunələri yaransa da folklorun şüuraltı bazada qorunan mətnləri həmin yazılı əsərlərə də təsirsiz ötüşməmiş, yeni yaranan müəllifli əsərlərdə, istər nəzm olsun, istər nəsr olsun, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən qaynaqlanan obrazların, motivlərin, bir çox hallarda folklordan gələn mövzuların işlənməsinə imkan yaratmış, təsir göstərmişdir.

Buna baxmayaraq uzun əsrlərin ənənəvi yaradıcılıq nümunələri xalqın düşüncəsində və yaddaşında kök saldığı üçün yeniliyə o qədər də alışmayan insanlara yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri öz əsərlərini qəbul etdirmək üçün qələm sahibləri yazdıqlarını şifahi xalq ədəbiyyatının janrları, üslubu, mövzuları, motivləri və qəhrəmanlarından istifadə edərək yaratmağa çalışırdılar. Bununla da folklordan fərqli olaraq yazılı ədəbiyyat nümunələrinə də maraq göstərən oxucu kütləsi yeni yaradıcılıq nümunələrini də öz xalq dilinin təsirindən çıxmadan oxumağa həvəslənir, yadında saxlayır və təbliğ etməyə çalışırdı.

Dünyanın mədəniyyət yaratmış bir çox xalqlarının folkloru kimi yazılı ədəbiyyat nümunələri də bu baxımdan tez bir zamanda xalqın düşüncəsində öz yerini tapa bildi. Şifahi xalq ədəbiyyatı zəngin olan türk dünyasında da folklor nümunələri kimi yazılı ədəbiyyat nümunələri də insanların tez bir zamanda qəbul etdiyi yaradıcılıq nümunələri arasında möhkəmləndi.

Azərbaycan türklərinin yaradıcı şəxsiyyətlərinin ortaya qoyduğu fərdi yaradıcılıq nümunələri şifahi xalq ədəbiyyatından yazılı ədəbiyyata keçid mərhələsində xalq dilinə, xalqın ənənəvi yaradıcılıq məhsuluna olan yaxınlığı və sujet, motiv, üslub, obraz oxşarlıqları ilə tez bir zamanda qaynayıb-qarışma imkanı yaratmağa nail oldu.

Tədqiqatçı alimlərimizdən biri olan Azadə Rüstəmov "Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları"ndan danışarkən bizim də yuxarıda vurğuladığımız məqamlarla paralellik təşkil edən aşağıdakı fikirlərini ortaya qoyur. Müəllif yazır: "Bədii əsər, az, yaxud çox dərəcədə, onu yaradan sənətkarın təmasda olduğu həyatla, real varlıqla əlaqədardır. Bədii əsər realist üslubda yazılıbsa, sənətkarı əhatə edən real həyat, sənətkarın rəğbət və nifrətini qazanmış təbiət və cəmiyyət hadisələri burada özünü qabarıq şəkildə göstərəcəkdir.

Romantik üslubda nəzmə çəkilmiş əsərdə isə bu həyat, real varlıq özünü bəzən açıq, bəzən də gizli surətdə büruzə verəcək, ancaq hər halda büruzə verəcəkdir" [9, s.8-9].

Azərbaycan ədəbi mühitinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən Naxçıvan Muxtar Respublikası ədəbi mühitində meydana çıxan poeziya nümunələrində də folklora söykənmə hallarına kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatının epik nümunələrində rast gəldiyimiz motiv, mövzu və obrazların son yüz ilin şeirində yer alması xalqın düşüncəsində folklor yaradıcılığına möhkəm bağlılığın hələ də davam etdiyini göstərən əsas məqamlardan biridir.

Son yüz ilin Naxçıvan bölgə mühitində yetişmiş şairlərin əsərlərini tədqiqat obyektinə kimi götürdüyümüzdən bu dövrdə meydana gələn şeir nümunələrində şifahi xalq ədəbiyyatının epik nümunələrindən gələn mövzu, motiv və obrazların tədqiqinə ehtiyac duyduq.

Yaradıcılığı başdan-ayağa folklordan mayalanan, folklordan qaynaqlanan, özü də şifahi xalq ədəbiyyatını ana südü kimi əmib ruhuna hopduran Cavanşir Eloğlu folklorumuzun bütün janrlarına, bir çox mövzu və motivlərinə müraciət etmiş, xalq yaradıcılığından gələn obrazlardan yararlanmışdır. Bu mənada onun şeirləri arasında epik folklorumuzdan təsirlənmələri, həmçinin yaradıcı istifadəni də istisna etmək olmaz. Şairin dastanlarımızla bağlı bir çox məqamdan yararlanması istənilən oxucunun diqqətini çəkəcəkdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına müraciət bu baxımdan xüsusilə seçilir. Həm də Cavanşir Eloğlu həmin dastandan tam özünəməxsus şəkildə yararlanaraq fikirlərini ortaya qoyur. Bədii düşüncələrini həm dastanın dilinə, həm də üslubuna uyğun şəkildə təqdim edir. Eyni zamanda orijinal bədii mətn ortaya qoyur. "Oğuz elinin bədöy atları" şeiri buna ən bariz nümunə kimi göstərilə bilər:

O atların döyüşdə
Qayım-qayım dırnaqları,
Qanlı-qanlı ayaqları
Yaralandı, qaysaqlandı.

Dəmir donlu aslanlar
Yaraqlanıb, yasaqlanıb
O atlara atlandılar
Odun-suyun üstündən atdandılar [5, s.10].

Göründüyü kimi şeirdə vurğuladığımız dastanın dil və üslub özəllikləri qabarıq şəkildə özünü bəlli edir. Bundan əlavə dastanın fərqli yerlərindən süzülüb şeirə sızan motivlər oxucunu həm də keçmişə, at kişnəmələrinin, qılinc səslərinin, igidlərin nərələrinin əks-səda verdiyi yerlərə aparır.

Cavanşir Eloğlunun "Bu necə nağıldı" şeiri isə adından da göründüyü kimi epik folklorumuzda ən çox yayılmış nağıllarımızdan yola çıxılaraq qələmə alınmışdır. Heç bir nağıl adı çəkilmədən, hər hansısa nağıldakı obraz dilə gətirilmədən yazılan şeirdə biz bir çox nağıllarımızdan məqamları, motivləri, hətta misralardakı keyfiyyətlərə görə obrazları xatırlaya bilirik. Şairin bədii ustalığı da məhz belə bir məqamda üzə çıxaraq onu sözün zirvələrinə doğru aparır:

Bu necə nağıldı, səssizcə axır,
Görən bu sükutun mənası varmı?

Bu necə nağıldı, lal-dinməz baxır,
Bu boyda sükuta dözmək olarmı?

...Bu necə nağıldı.. düşünün dərin,
Qoy bunu ağ saçlı babalar desin.
Bura köhlən atlı qoca göndərin
Vətən torpağını oxuya bilsin [5, s.12-13].

Cavanşir Eloğlu yaradıcılığının bir mərhələsindən sonra özünü Dərviş Cavanşir imzası ilə təqdim etməyə başladı. Məhz Dərviş Cavanşir imzasıyla nəşr olunan ilk kitabında qarşımıza çıxan ilk şeirində də biz nağıl motivləri ilə qarşılaşırıq. "Cavan olmam bir də mən" adlı həmin şeirdəki epik folklordan gələn məqamlara diqqət edək:

Mən quşlarla əhd elədim, könül bağladım...
Quşlara da könül vermək kişi işidi.
Səndən ayrı Ovçu Pirim qalsa da adım,
Ömür elə qurdnan, quşnan kirayəşindi [3, s.7].

Azərbaycan epik folklorunun məşhur nümunəsi olan "Ovçu Pirim" [1, s.9-15], nağılındakı əsas obraz yuxarıdakı misralarda şairin təmsalında qarşımıza çıxır.

Dərviş Cavanşirin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından güc alan bir şeiri də var. "Canım ağac" adlı həmin şeirin üslubu, dili, bizi "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyuna aparıb çıxarır. Gəlib öz yurdunu talan olunmuş, yandırılmış, dağıdılmış görən Qazan ağacla, suyla, qurdla danışır, onlardan xəbər alır [Bax: 6, s.188-201]. "Canım ağac" şeiri də mövzu etibarlı ilə məhz həmin hadisədən başlanğıc götürür. Şeiri oxuyanda dastanın nəfəsini hiss edirsiniz. Söyləyənin Dərviş Cavanşirmi, Salur Qazanmı olduğunu bir anlıq unudursanız:

Canım ağac!
Necə ki, yaşılıydın
Budağında yarpağın,
Yarpağında ay işığı,
İşığında yolçular
oxuyardı...

Canım ağac!
Necə ki, yaşayırdın...
Budağında yarpağın,
Yarpağında ay işığı,
İşığında yolçular
ovunardı...
Şirincə canım ağac!
Kim qıydı, yaşılına, alına?!
Kökünə, budağına qarğımağı
Kim gətirdi ağılına [4, s.16].

Xalq danışiq dilinə hədsiz yaxınlıq, eyni zamanda şeirləri oxuduqca şifahi xalq ədəbiyyatına nə dərəcədə bağlı olduğu, hətta bağlı olmaq deyil, iç-içə olduğu görünən Dərviş Cavanşirin "Divanı" sındə nağıllarımızda ən çox adı keçən dövlət başçısı kimi Şah Abbasla qarşılaşırıq. Nağıllarımızda çox zaman öz məmləkətinin insanların yaşayış səviyyəsini öyrənmək üçün hərdən dərviş-libas olub camaatın arasına girən, onlarla söhbət edən, xalqın vəziyyətini öyrənən hökmdar kimi gördüyümüz Şah Abbası [Bax: 1, s.280-288; 7, s.148-151; 7, s.165-167; 7, s.176-181; 8, s.175-180] şairin şeirində də müşahidə edirik. Dərviş Cavanşir epik folklorumuzun nağıllarından götürüb gətirdiyi dərviş-libas olan Şah Abbasla özünü eyniləşdirir və bu zaman çox maraqlı bədii nümunə ortaya qoyaraq fikirlərinin də açılmasına dəstək olur:

Uca könlümün sultanı, alçaq könülüm mənim,
Bir öyrən gör necə keçir ömrüm-günüm mənim.
Dərviş-libas Şah Abbasdı gendən görünüşüm mənim,
Yaxın gəlsən görəcəksən göz-göz olan yaram var [2, s.10].

Şeirin birinci bəndində Şah Abbası bu şəkildə şeirinə gətirərək fikirlərini ifadə edən şair sonuncu – üçüncü bənddə axırda şah-nökər qarşılaşmasında hamının bərabər olduğunu bu sözlərlə çatdırır:

O ucuyla taraz gəlmir bax, bu ucu dünyanın,
Bilinmir ağdı-qaradı, üzü suçlu dünyanın.
Əvvəli toy-düynünlü, sonu puçdu dünyanın
Ya dərviş ol, ya Şah Abbas, bizi bir yaradan var [2, s.10].

"Tənhalıq" şeirində də şairi dərviş libaslı Şah Abbas obrazında görürük. "Mən bir tənha yolçuyam, mən bir qoca dərvişəm" deyə sözə başlayan Dərviş Cavanşir şeirin sonunda özünü bəyan edir:

Sevmədim, tənha qaldım...dönüb Şah Abbas oldum,
Mənə xeyir-dua ver, tövbə evimi tikim...
Kərəm eylə quluna, təğyiri-libas olum,
Səndən gələn bəlanı boynuma kəfən çəkim [2, s.23].

Şairin epik folklor mətnlərdən ilham alan maraqlı şeirlərindən biri də "Bacı" [2, s.12] adlanır. Nağıl dili, nağıl motivlərinin eyhamla vurğulanması, eləcə də nağıllarımızdan və bəzi əfsanələrimizdən bildiyimiz obrazlar "Bacı" şeirinin leytmotivini təşkil edir. Biz bu şeirdə yeddi dağı, yeddi qardaşı, ilan və elə nağıllarda qardaş üçün dəridən-qabıqdan çıxan bacı obrazını görə bilirik.

Başdan-başa folklor boyalı olan Dərviş Cavanşir özünə təxəllüs kimi götürdüyü "Dərviş" adlı şeirində bizi nağıllar aləminə aparır. Biz burada bir çox nağıllarımızdakı məqamları, motivləri, obrazları görürük. Şeiri oxuduqca bir nağılın içinə düşdüyünü hiss edirsən:

Dərviş, uğruma bir çöl ver,
Çölün içindən bir yol ver.
Gedirəm şah qapısına,
Bir almanı iki böl ver.

Haqqa gedən yol salayım,
Yol kənarında sarayım.
Gün axşam oldu, qırxlardan
Bir xəbər sorayım, dərviş [2, s.37].

Nağıllarımızda haqq sevdalı, haqq dualı dərvişlərə rast gəlirik ki, onların ağzından çıxan söz haqq olar, yerinə yetər. Məhz Dərviş Cavanşir də nağıllardan gələn bu motivi məharətlə işlədərək maraqlı bədii fiqurlar yarada bilmişdir:

Neylərsən yol azıb küskün xəyalım,
Aylı gecələrdə qapına gəlsin?
Bir qoca dərvişəm ağzı dualı,
Qıymıram deyəm ki, başına gəlsin [2, s.91].

Haqqında bəhs etdiyimiz Dərviş Cavanşirin bundan başqa da şeirləri var ki, həmin nümunələrdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının epik nümunələrindən gələn motivlər, mövzular öz əksini tapıb, obrazlar fikrin ifadəsində müəllifə kömək olub.

Şifahi xalq ədəbiyyatının yaradıcı insanlar üçün həmişə ilham qaynağı olduğu bəlli bir həqiqətdir. İstər rəssamlar, istər bəstəkarlar, istərsə də şair və yazıçılar öz yaradıcılıqlarında folklor motiv və sujetlərindən istifadə etmiş, folklordan götürdükləri mövzuları öz əsərlərində məharətlə işlətmişlər. Eyni zamanda folklordan gələn obrazlar vasitəsi ilə də öz fikirlərinin ifadəsi zamanı maraqlı situasiyalarda yeni obrazlar yaratmağa nail olmuşlar. Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayıb-yaradan şairlərin şeirlərində də şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri, həmçinin folklordan yaradıcı yararlanma özünü açıq-aydın şəkildə göstərir. Xalq yaddaşımızın epik növdə olan nümunələrindən gələn motivlərdən, mövzulardan və obrazlardan hər bir müəllifin yaradıcılıq üslubuna uyğun şəkildə istifadə etməsi də bu mənada başadüşüləndir.

Apardığımız tədqiqatlar zamanı araşdırma müstəvisinə cəlb etdiyimiz müəllifin nəzm nümunələrində epik folklor örnəklərindən gələn bu cür mövzu, motiv və obrazlardan yararlanma Dərviş Cavanşirin folklorla nə dərəcədə bağlı olduğunu deməyə əsas verir. Həmçinin şifahi söz sənətimizin epik qanadından təsirləndiyini göstərir. O öz şeirlərində Azərbaycan folklorunun epik nümunələrindən gələn mövzulara müraciət etmiş, motivlərdən yararlanmış, obrazları öz əsərlərində fikirlərinin ifadəsi zamanı şeirə gətirməyə nail olmuşdur. Şair qeyd etdiyimiz məqamlardan yararlanarkən sözçülüyə çox nadir hallarda getmiş, daha çox bədii tutumu yüksək, oxucu zövqünü oxşayan, fikirlərini dolğun şəkildə ifadə edəcək motivlərə üstünlük vermiş, obrazlardan istifadə etmiş, mövzulara yaradıcı yanaşmışdır.

Folklorumuzun epik nümunələrindən daha çox nağıllar, sonra isə dastanlar Dərviş Cavanşirin şeirlərinə öz təsirini göstərmişdir.

Epik folklor janrları arasında istifadə edilmə baxımından əfsanələri də xüsusi olaraq qeyd etməliyik. Nağıllarda olduğu kimi əfsanələrimizdə də yer alan Əjdaha obrazı bu mənada seçilir. Bundan əlavə bölgənin etno-poetik yaddaşına məxsus olan obrazlar Dərviş Cavanşirin üz tutduğu xarakterlərdən olmuşdur.

Mövzu, motiv və obraz yaradıcılığı üçlüyünü nəzərə alsaq, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının epik nümunələrindən istifadə zamanı obraz yaradıcılığı daha çox önə çıxmış. İkinci olaraq nağıl, dastan və əfsanələrimizdə yer alan bir çox motivlər şaiin yaradıcılığında ikinci cərgədə yer alır. Üçüncü olaraq isə mövzunu qeyd etməliyik ki, epik folklor ənənəsində yer alan mövzulardan öz yaradıcılığında digər ikisinə görə daha az yer vermişdir.

Ümumiyyətlə, Dərviş Cavanşirin yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatının epik nümunələrindən gələn mövzu, motiv və obrazların istifadəsi onun folklora bağlılığından, folklorun nəzm (lirik) nümunələri kimi nəsr (epik) nümunələrindən də yaradıcı şəkildə istifadə etdiyini, folklorumuza bütövlükdə nə dərəcədə bələd olduğundan xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V c., Bakı: 2005. Şərq-Qərb, 304 s.
2. Dərviş, Cavanşir. Haqdan yanan bir çırağam. Bakı: 2010. Yeni poliqrafist, 174 s.
3. Dərviş, Cavanşir. Mən qəribin qardaşıyam. Bakı: 1996. Gənclik, 86 s.
4. Dərviş, Cavanşir. Ömrümüzdə yanan ocaq. Bakı: 1988. Yazıçı, 58 s.
5. Cavanşir, Eloğlu. Gözümün ilk ovu. Bakı: 1981. Yazıçı, 44 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: 2004. Öndər, 376 s.
7. Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə, II c., Naxçıvan: 2011. "Əcəmi NPB", 496 s.
8. Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə, III c., Naxçıvan: 2012. "Əcəmi NPB", 560 s.
9. Rüstəmov, Azadə. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər. Bakı: 1975. Elm, 288 s.

XANƏLİ KƏRİMLİNİN DİLİNDƏ BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Arifə ZEYNALOVA

<https://orcid.org/0009-0007-4556-2348>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bildiyimiz kimi söz, müəyyən mənanın daşıyıcısıdır. Sözüün müəyyən mənaya malik olması mənə sistemə, mənə tiplərinə, başqa sözlərlə əlaqəyə girmək imkanına, sözyaratma yuvasına və bir çox üslubi imkanlara, xüsusiyyətlərə malik olması deməkdir.

X.Kərimlinin dilində sözlər cümlə daxilində leksik vahid kimi müxtəlif mənalarda işlədilir, müəyyən qrammatik formalar qəbul edir və sintaktik funksiya daşıyır. Həmçinin şairin dilində mənanın sözüün adlandırdığı əşyaya, onun strukturuna, əsas mənə əsasında yeni mənaların yaranmasına, sözlərin müxtəlif məcazlarla maraqlı təsvir və ifadə vasitələrinə çevrilməsinə bir çox məqamlarda rast gəlirik. Məqalədə şairin dili geniş tədqiq edilmiş, maraqlı dil vahidlərinin ifadə vasitələri, işlənmə məqamları araşdırılmış, nümunələrlə izah edilmişdir. Şairin dilindəki ifadə zənginliyi, maraqlı hikmətli sözlər, kəlamlar elə yerli-yerində işlənməmişdir ki, bunlar oxucunu düşündürür, tərbiyə edir, hər bir insan həyatında böyük izlər qoyur. Şairin yaradıcılığı araşdırılarkən aydın olur ki, o, sözüün mənə strukturunu, mənaların hər birinin dil formalarını, müxtəlif mənə əlaqələrini- sözyaratma, həqiqi və məcazi mənə əlaqələrini, metafor, metonimiya və s.bu kimi dil vahidlərini aydınlaşdırmış, maraqlı ifadə vasitələri yaratmışdır.

Açar sözlər: bədii təsvir və ifadə vasitələri, sözyaratma, metafor, metonimiya, sinekdoxa

Giriş

Azərbaycan dili qədimiliyinə, öz mənə tutumunun genişliyinə, lüğət tərkibinin zənginliyinə görə zəngin milli dillərdən biri hesab olunur. Azərbaycan dili türk dilləri içərisində qədimiliyi ilə seçilir. O, uzaq keçmişimizin əlamətlərini, qədim dil faktlarını daha çox mühafizə edərək yaşada bilmişdir.

Bədii təsvir vasitələri bədii dilin tərkib hissələrindən biridir. Bədii təsvir vasitələrində sözlər həqiqi (müstəqim) mənada yox, məcazi (qeyri – müstəqim) mənada işlənir. Buna görə də onlara məcazlar da deyilir. Bunlar obrazlılığın leksik səviyyədə göstəriciləri hesab olunur.

Məcazların əsas növləri aşağıdakılardır:

1. Epitet;
2. Təşbeh;
3. Metafora;
4. Metonimiya;
5. Simvol;
6. Sinekdoxa.

Epitet. Bədii əsərdə müəyyən bir fikri daha qüvvətli və qabarıq şəkildə çatdırmaq üçün onu ifadə edən sözə başqa bir təyin edici söz əlavə olunur. Həmin söz epitet adlanır. Epitet

yunan sözü olub "əlavə" deməkdir. Klassik ədəbiyyatda gözəl üçün işlədilən "gül üzlü", "qələm qaşlı", "sərv boylu", "ahu baxışlı" və s. kimi ifadələr epitetdir. Məsələn: "Döyüşə aslan ürəkli oğullar gedir". Klassik ədəbiyyatdan bir neçə nümunə: İrdi Qara dənizə bu göz qanı, Görməyə günəş üzü qanı? (Q.Bürhanəddin) Təyinedici xüsusiyyətinə görə epitetə bədii təyin də deyilir. Qara saçlı ifadəsində qara sözü epitet sayılmır, çünki məcazi mənada işlənməmişdir. Burada həmin sözü adi təyindir. Saçın qara olması təbii haldır. Amma qara bəxtim ifadəsində qara sözü epitetdir və obrazlılığın leksik səviyyədə göstəricisidir. Epitet birinci (asılı) tərəfi məcazlaşmış olan I növ təyini söz birləşməsidir.

Təşbeh. Bənzətmə deməkdir. Bir əşya və ya hadisənin daha qüvvətli əlamətə malik başqa əşya və ya hadisəyə bənzədilməsinə təşbeh və ya bənzətmə deyilir. Təşbehin bənzəyən, bəzədilən, bənzətmə qoşması. bənzətmə əlaməti kimi tərkib hissələri var. Klassik ədəbiyyatdan bir nümunə: "Ey yanağı lalə Kiki al gözəl! Siyah zülfün zanəxdana yaraşmır". M.P.Vaqifin bu misralarında yanaq – bənzəyən, lalə – qoşma, al – isə bənzətmə əlamətidir. Təşbehin son iki tərkib hissəsinin iştirakı olmadan işlənməsi hallarına da rast gəlirik. Məsələn: Aşıq Ələsgərin "Almadı yangın, büllur buxağın" misrasında yanaq almaya, buxaq büllura bəzədilmiş, lakin bənzətmə əlaməti (sifət) və qoşma işlədilməmişdir. Bu cür təşbehlərə mükəmməl təşbeh deyilir. (Misradakı təşbehlər tam şəkildə belə qavranılır: ya ağın alma Kiki qırmızı, buxağın büllur kimi ağdır.)

İndi odu sönmüş ocaq kimiyəm,
Çölüm qapqaradır, içim od, atəş [5, s.170].

Metafora (istiarə, köçürmə, gizli bənzətmə). Köçürmə mənasını bildirir. Bir əşya və ya hadisənin əlamətinin başqa bir əşya və ya hadisə üzərinə köçürülməsinə deyilir. Metafora da təşbeh kimi bənzətmə, oxşatma əsasında yaradılır. Lakin təşbehdən fərqli olaraq, bu bənzətmə "gizli" olur: Metaforada qarşılaşdırılan tərəflərdən biri iştirak etmir. Həmin tərəfin bir əlaməti o biri iştirak edən tərəfin üzərinə köçürülür. Məsələn: H.Cavidin "Yoxmudur səndə, gülüm heç insaf?" misrasında sevgili gülə bəzədilmiş, lakin onun adı çəkilməmişdir. Bu misranı "Ey gül kimi gözəl və ətirli sevgilim, səndə heç insaf yoxmudur?" şəklində təşbehə çevirmək mümkündür. Bədii dildə insana, canlıya aid əlamətin təbiət üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranan metaforalar daha çoxdur.

Dənizlər kiçilir, dağlar alçalır,
Gölməçə önündə, təpə önündə [5, s.179].

Metonomiya. Ad dəyişmə mənasını bildirir. Nəzərdə tutulan bir söz əvəzinə, onunla bağlı olan başqa sözün, anlayışın işlədilməsinə deyilir. Məsələn: "Sabiri əzbər bilir" ifadəsində "Sabiri" sözü şairin əsərləri mənasında işlənmişdir. "Təbriz bizi yaxşı qarşıladı", cümlələri də metonomiyaya nümunə ola bilər.

Simvol. Rəmz, gizli işarə mənasını bildirir. Simvolda fikir müəyyən işarə ilə və üstüörtülü şəkildə ifadə olunur. Məsələn: klassik ədəbiyyatda tülkü hiyləgərliyin, qurd acgözlüyün, şir igidliyin simvoludur. Eləcə də müasir ədəbiyyatda göyərçin sülhün, əmin-amanlığın simvoludur. Bədii ədəbiyyatda qılnc mübarizə simvolu kimi verilir. Məcəzalar istər nəzmlə, istərsə də nəslrlə yazılan bütün bədii əsərlərdə işlənir:

Yerim görünmürsə, demək yoxam mən,
Mən özüm mənsizəm, yerim də yersiz [5, s.171].

Sinekdoxa. Metonimiyanın bir növü də sinekdoxadır. Sinekdoxada bir əlamət bütöv anlayışı, sözün bir hissəsini, tamı əvəz edir. Məsələn: Q.Zakir şeirlərinin birində Şuşa polis rəisini "yarımsaqqal" adlandırır. S.Rəhimovun "Saçlı", "Qaloş" kimi obrazları sinekdoxa sayılır.

Sözlər, dil sisteminin ünsürləri kimi, bir-biri ilə əlaqədardır və onlar arasında daxili əlaqə mövcuddur. Söz və onun mənaları müxtəlif qruplarda birləşir, bu isə birləşmə oxşarlığa və ya mənaya əsaslanır. Beləliklə də sözlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan dil faktlarının müəyyən sistemidir. İnsanlar sözlər vasitəsilə gerçəkliyin əşya və hadisələrini adlandırır, onlar insanların emosiya və istəyini ifadə edir. X.Kərimli yaradıcılığında da sözdə iki cəhət – forma və məna üzvi şəkildə birləşmiş, maraqlı təzad yaratmışdır.

Elə insanlar vardır ki, hər sözü, əməli, sevgisi, vətənpərvərliyi və s. müsbət keyfiyyətləri ilə sevilir, təqdir edilir. Belələri insanları sülhə, barışığa səsləyir və əslində insanlığı məhv olmaq təhlükəsindən qorumağa çalışırlar. Onlar dünyanın Tanrıya sevgidən ibarət olduğunu bizlərə xatırladan şairlərimiz, söz, sənət fədailərimizdir. Aqillərdən biri deyir ki, insanda hər şey gözəl olmalıdır. Özü də, sözü də, əməlləri də!

Ədəbiyyatın nəzəri əsaslarını gözəl bilən Xanəli Kərimli yaradıcılığında bədii sualdan da təsvir vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi öyrədir ki, bədii sual və nidalar poetik fiqur kimi şeirdə yüksək intonasiya, pafos yaradır, fikri vüsətli verməyə xidmət edir. Bədii sual isə fikrin daha qüvvətli çıxmasına xidmət edir. Söz səngərində möhkəm silahlanmış, könlünü, ürəyini söz dünyasına verən şair Xanəli Kərimli yazır:

Adam var, elçi daşdır,
Adam var, yolçu daşdır.
Adam var ki, ayaq daşı,
Adam da var, baş daşdır.

Şair kimdir? Elçi daşı?
Ya baş daşı, ayaq daşı?
Ya da, bəlkə, yolçu daşı?
Bəlkə, zamanın savaşı?...

Bu suallar yorur məni,
Cavab tapmaq yaman çətin
Ancaq nəçi olursan ol,
Tükənməsin məhəbbətin,
Tükənməsin sədaqətin.

O, dünyaya gələndə
Təkcə özü ağladı.
Dünyadan köçəndəsə
Cahan qara bağladı.

Qışın qışlığında daş da qışlaşır,
Sənin məzar daşın od verir nədən?

X.Kərimlinin ömür yoluna nəzər saldıqda şairin həyata, insanlara həssas münasibətin, nəcib, ülvü duyğuların, geniş imkanlara malik olan söz incilərimizin şeirlərində öz əksini tapdığının şahidi oluruq. Şairin qəlb dünyasında, şeir dənizində elə söz və ifadələrə rast gəlicən ki, bu söz inciləri səni coşdurur, limandan-limana atır. Şeirlərində sadəlik və təbiilik olan, xalq dilindən mayalanan ifadələri ilə zəngin olan şair yazır:

Ayaqlarım girdən düşəndə,
Dizlərim dözməyib büküləndə
Otururam bir skamyada
tək – tənha...

Bədii ifadə vasitələrinin işlənməsi X.Kərimli lirikasında bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi əsərlərinin poetik obrazlılığını təşkil edir. "Bədii ədəbiyyatda poetik obrazlılığı yaradan məhz poetik fiqurlar və məcazlar sistemidir" ki, Xanəli Kərimlinin yaradıcılığı bu sistemi tam əhatə edir. Şairin əsərlərinin bu istiqamətdən təhlili göstərir ki, təkrir sistemi onun şeirlərinin bədii nitq parçasında söz və ya ifadə təkriri aparıcı yer tutur. Şairin dilindəki ifadə zənginliyi o qədər genişdir ki, maraqlı hikmətli sözlər, kəlamlar, məcazlar, metafora, metonimiyalar, dilin üslubi cəhətləri, geniş, dərin ifadə vasitələri elə yerli-yerində işlənilir ki, bunlar oxucunu düşündürür, tərbiyə edir, insanın həyatında böyük izlər qoyur:

O qədər ucaya yüksəlmə ki, sən,
Yerə düşəndə də əzilməyəsən...

Dibə vurmada zirvəyə qalxınmaz...

Bir udum su verdilər,
Əvəzində dənizi ərməğan istədilər.
Mən dənizi bağışladım...
Di gəl, üzüm gəlmədi bir damla istəməyə.
Dedilər:
Ya xəstədi, ya gicdi, ya sərsəri.

Ancaq öz aramızdı,
Ağlından şikayətçi olmayanlar içərisində
Mənim kimilərin də hərdən görünür yeri.

X.Kərimli sözü təfəkkürün silahına çevirən şairdir. Onun yaradıcılığında sözün mənasında adlandırdığı əşya və hadisələrin ümumiləşmiş obrazı, informasiyası vardır. Şair bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək yazır: – *Tənqiddə üç mühüm şərt gözlənilməlidir: ünvanlıq, inandırıcılıq və qərəzsizlik.*

"Mən" və "mənləyim" başladığı yerdə nə sənət var, nə də sənətkar.

Özündə özünü kəşf etməyənlər öz gəninin hiss və duyğularını, sevinc və fərəhini, ağrı-acılarını da kəşf edə bilməz.

Hamı tərəfindən bir mənalı qəbul edilən sənətkar ölü sənətkardır. Çünki ölüyə birmənalı münasibət var – artıq o, ölüdür.

Öz zamanəsinə mənsub olmayan bir sənətkar heç bir zamanəyə mənsub ola bilməz və s.

Xanəli Kərimli yaradıcılığı ilə tanış olanda misra-misra çırpınan, söz-söz döyünən bir ürəyin poetik döyüntüləri ilə tanış olursan. Və başa düşürsən ki, bir qərinəyə yaxın dövr ərzində şeirlə nəfəs alan, gənclik dövründən, hətta, uşaq yaşlarından indiyə qədər duyğu və düşüncələrini şeirə çevirən "şeir yolçusu"nun söz dəryasındasan.

X.Kərimli şeirlərinin mövzu dairəsi çox genişdir. Şairin yaradıcılığındakı siyasi lirika örnəkləri şairin cəmiyyət azadlığı, vətən azadlığı, vətənin dünəni, bu günü, gələcəyi haqqında fikirlərini ortaya qoyur. Onun dilindəki ifadələr poetik mətnin keyfiyyət göstəricisi kimi meydana çıxır:

Nə qədər məramsız millət silinib
Tarixin tərəfsiz daş səhifəsindən.
Ölkələr yaranıb, dövlət qurulub
Ölən millətlərin ərazisindən .
Məramla yaşayıb bizim babalar,
Onunçün dünyanı tutmuş şöhrətim.
Bir gün bölünsə də beş yerə Vətən,
Məqamsız yaşamaq olmaz, millətim! [5, s.47].

Belə əsərlərdə isti və səmimi dil inanadırıcılıq yaradır, fikirləri aforizmə çevirir.

Məhəbbət mövzusu, Vətən sevgisi, Qarabağ dərdi, Tanrı sevgisi, tanrıya tapınmaq, musiqi, adət-ənənəmiz, əxlaq, tərbiyə və davranış qaydalarına qədər hər şey var bu şeirlərdə. Şairin dili aydın və sadədir. Bu dil ulularımızın ürək sözü, babalarımızın, atalarımızın nəsihəti, kəlamları, nənələrimizin laylaları, bir sözlə saf, təmiz, anlaşıqlı, zəngin bir dildir. Şair sözü ürəyinin qanı ilə suvarır, sözü kəsərdən düşməyə qoymur. Hər sözündə, kəlməsində oxucu özünü tapır bu söz çələngində:

Mən sözdən qorxuram – Tanrıdan qorxan kimi,
Çünki söz Tanrının, Tanrı sözün özüdür.
O, bir nurdur süzülüb ərş-ələdan gəlir,
Ərşlə fərşin zəti, astarıdır, üzüdür.

Şair tanrı, söz şairin ruhudur,
O, boyun əyməmiş xaqanlara, şahlara.
Haqdan gələn haqq üçün haqqa tapındığından
Sözləri də şairlər tək çəkiblər dara.

"Naxçıvanım mənim" şeirində şair doğma torpağını, Naxçıvanımızın ecazkar gözəlliyini, tarixini vəsv edərək, bu ulu diyarı "əbədi ünvanım" adlandırır, təşbeh yaradır:

... Köküm, soyum, izim mənim,
Rəngim, ruhum, özüm mənim!
Aylı gecəm, səhər şəfaqlım,
Günəşli gündüzüm mənim!

Bu dünya bir cənnətdirsə,
O cənnətin qapısı sən!

Varım, yoxum – nəyim varsa,
Cümləsi sən, hamısı sən!
Yaşa, xoşbəxt anım mənim
Doğma Naxçıvanım mənim!

"Tanrı müjdəsi" şeirlər və poemalar kitabında dünyəvi, vətənpərvər mövzulara da toxunan Xanəli Kərimli ürəyini, könlünü sözə vermiş, şanlı tarix yazan ordumuzun, əsgərlərimizin məğrurluğundan da söhbət açmış, maraqlı ifadə vasitələri, dil vahidləri ilə təzad yaratmışdır.

Şeir in poeziyası obrazlı təfəkkürün məhsuludur. O, misralara öz nəfəsini gətirir, məcazlar sistemi ilə bu misraları daha da zənginləşdirir. Döyüşkən ruh, sabaha inam, ağ günlər üçün çarpışmaq, mübarizə aparmaq əhval ruhiyyəsi ilə yazdığı şeirində şair deyir:

Otuz ildir qələmim qəzəbindən boğulur,
Otuz ildir ümidlər bələyində boğulur,
Otuz ildir arzular sinələrdə dağ olur,
Otuz ildir millətin səbri belə sovrulur...
İndi zaman dəmidir, indi Günəş doğulur,
Vur, çatlasın, əsgərim, düşmənim qan yaddaşı!...
Ucalsın enməzliyə Vətənin məğrur başı!...

Bu günün şairi də, qibləgahı da sənsən,
Sənin qalib zəfərin zamanın dastanıdır.
Səngər-səngər döyüşüb qaldırdığın o bayraq
Vətən şəhidlərinin al qırmızı qanıdır...
Vur, əsgərim, düşmənin sönsün o son çırağı!...
Kəsilsin düşmən əli, qoy pozulsun növrağı!...

Nəticə

X.Kərimlinin şeirlərindəki sözlərdə ifadə tapıntısı, poetik kəşflər zəngin dil vahidləridir. Elə buna görə də şeirləri çox sevilir, insanların maraq dairəsinə çevrilir, çünki şair sözü ürəyinin qanı ilə suvarır, cilalayır.

Akademik İ.Həbibbəyli X.Kərimlinin yaradıcılığında poemalarının da mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir və yazır: "Poemalarında X.Kərimli daha çox şair-vətəndaş kimi çıxış edir. Onun vətəndaşlıq qayəsinin poetik ifadəsi şeirlə ifadə olunmuş şüarçılıqdan yox, can yangısından doğan şair narahatlığından ibarətdir".

İlahi, sən mənə bir dərddəş yetir,
İçimi qurd kimi yeyir dərdlərim.
Nə aç, nə də ki bükə bilirəm,
Havalı adam tək bilinmir yerim.

... Sən göydə tənhasan, mən Yer üzündə,
Sənin səbrin çoxdur, mənim də dərdim.
Heyif ki, əlacım, imkanım yoxdur,
Yoxsa, dərdləşməyə Göyə gələrdim...

Nümunə gətirdiyimiz bəndlərdə misra boyundakı məcazlar misralarda bir oynaqlıq yaratmaqla bərabər, şairin sevinc və kədər duyğularını da bildirir. Xanəli Kərimli, leksikası zəngin şairdir. O, yaradıcılığında dil məsələlərinə məsuliyyətlə yanaşmış, şeirin dil sadəliyinə xüsusi fikir vermişdir. Elə buna görədir ki, xalq dilinin bütün incəlikləri onun şeirlərində öz əksini tapmışdır. Şairi oxuculara sevdiren şeirlərinin məzmun xüsusiyyətləri ilə yanaşı, dil sadəliyi də olmuşdur. Naxçıvan ədəbi mühitinin söz sərrafı X.Kərimli doğma Azərbaycan dilinin bütün zənginliklərini şeirlərində əks etdirib yaşadan şairdir. Şairin əsərlərində söz oyunu elə qurulur ki, söz öz mənasını daha da dərinləşdirir.

İçimdə bir qurd ulayır;
Ya qəzəbdən, ya qeyrətdən,
Ya qəhərdən, ya qeyrətdən,
Fərqi nədir, ulayır qurd...
Nə ularsan, nə sızlarsan,
Ciyərinə dağ basılmış?!
İndi sənin ulartına
Bir kimsənə
Bir çimdik də verməz qurut [5, s.38].

Tarixi gerçəkliyi yada salan, onunla fəxr edən şair deyir:

Tarix özü möhür basıb
Türk – qəhrəman,
Türk - ərəndir.
Türk öz yurdu,
Eli üçün
Qan tökəndi, can verəndi [5, s.43].

Ölüm ömürlərin qara nöqtəsi,..
Ölüm dünyaların ara nöqtəsi [3, s.43].

Xanəli Kərimli ölümü "Tanrı müjdəsi" hesab edir və son kitabı da bu adı daşıyır. "Müjdə" fars sözüdür, "muştuluq" deməkdir. "Muştuluq" "xeyir xəbər, şad xəbər", "sevincli xəbər", "xoş xəbər" anlamında olan leksik-qrammatik vahiddir. Şairlərin düşüncəsi fərqli olur, adi adamların düşündüklərindən seçilir. Bu məsələyə adi insan kimi yanaşaraq deyirik ki, ölüm deyil, şairlərin doğuluşu xoş xəbərdir, əsərləri müjdədir. Və Xanəli Kərimlinin düşüncələrinin aynası olan sözləri xeyirli xəbərlərdir:

Ən böyük saxlanıcıdır xalqın yaddaşı,
O heç vaxt səhv salmaz üzüklə qaşı.
Kim ayırd edərsə haqqı nahaqdan,
Kamil yaratmışdır onu Yaradan.
Nə haqqı yedirt, nə də haqqı ye,
Ölüm hökm etsə də, yenə haqqı de.

Ümumiyyətlə, Xanəli Kərimlinin poetik irsi çoxlu məcaz və ifadə gözəllikləri ilə zəngindir. İnanırıq ki, bədii yaradıcılığında yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirən bu söz

ustadının əsərlərinin dili üzərində geniş tədqiqat işləri aparılacaq, xalq şeirinin ruhunu məzmununda daşıyan şeirləri, poemaları, qoşmaları, gəraylıları sevə-sevə oxunulacaqdır.

Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, dilin zənginliyindən xəbər verir. Buna görə də bədii yaradıcılıqda ondan geniş istifadə olunur və tədqiqatçılar poetik yaradıcılığın bu sahəsinə xüsusi diqqət yetirir. Belə deyirlər ki, şairlər, yaradıcı insanlar öz talelərini qələmə alırlar. X.Kərimlinin hər sətrindəki sözü, misrası oxucusuna "açıq məktub"dur. Şair sözü cilalayıb milli mənəvi sərvətimiz kimi gələcək nəsillərə ərməğan edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: 2003
2. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: 2008
3. Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı: 1978
4. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı: 2005
5. Kərimli, X. Payız duyğuları. Bakı: 2013
6. Kərimli, X. Şairin könül dünyası. Bakı, 2021
7. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. II hissə. Bakı: 2007

SUMMARY

Arifa Zeynalova

ARTISTIC DESCRIPTION AND MEANS OF EXPRESSION IN THE LANGUAGE OF KHANALI KERIMLI

As we know, a word is a carrier of a certain meaning. The fact that a word has a certain meaning means that it has a system of meaning, types of meaning, the possibility of connecting with other words, a nest of word formation, and many stylistic possibilities and features.

In the language of X. Karimli, words are used in different meanings as a lexical unit within a sentence, take certain grammatical forms and have a syntactic function. Also, in the language of the poet, we come across the meaning of the object named by the word, its structure, the creation of new meanings based on the main meaning, the transformation of words into interesting means of description and expression with various metaphors.

In the article, the language of the poet was widely studied, the means of expression of interesting language units, the points of elaboration were researched, and explained with examples. The richness of expression in the poet's language, interesting words of wisdom, and sayings are used in such a way that they make the reader think, educate, and leave a big mark on the life of every person. When examining the poet's creativity, it becomes clear that he clarified the meaning structure of the word, the linguistic forms of each of the meanings, various meaning relationships, word creation, real and figurative meaning relationships, etc and created interesting means of artistic description and expression.

Key words: *artistic representation and means of expression, word formation, metaphor, metonymy, synecdoche*

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANLI DİLÇİLƏRİN SLAVYAN VƏ ROMAN DİLLƏRİ ÜZRƏ TƏDQİQLƏRİ

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

asgerovaganira@gmail.com

Orcid ID: 0009-0005-7756-8029

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə naxçıvanlı dilçilərin slavyan və roman dilləri üzərindəki tədqiqatları incələnməmişdir. Slavyanşünas Qurban Qurbanlı leksikanın ayrı-ayrılıqda semantik səviyyədə müqayisəli təsviri müasir dilçilikdə geniş yer aldığını nəzərə alaraq, "Çoxmənalı somatik leksikanın müqayisəli tədqiqi (rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)" mövzusunda yazdığı əsərdə dillərin müqayisəli tədqiqatının böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyətindən bəhs etmiş, rus və Azərbaycan dillərindəki müxtəlif tematik qrupların, o cümlədən bədən üzvlərini bildirən sözlərin müqayisəli tədqiqatını incələmişdir. Müəllif qohum olmayan rus və Azərbaycan dillərindəki somatik vahidlərin ən qədim və ən çox işlənən leksik laylar olduğunu, hər iki dildəki tematik leksikanın leksik-semantik strukturuna görə təkmənalı, çoxmənalı, omonim sözlərdən təşkil olunduğunu, bir sıra somatik sözlərin rus dilində təkmənalı, Azərbaycan dilindəki ekvivalenti çoxmənalı və ya əksinə öz ifadəsini tapdığını, rus və Azərbaycan dillərindəki somatik omonimlərin üst-üstə düşmədiyini, hər iki dildə çoxmənalı somotonimlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bədən üzvlərinin adları olduğunu, müqayisə edilən dillərdə əsas mənada metoforik köçürmə geniş yer tutduğunu, hər iki dildə antropomorfik metaforlar geniş təmsil olunduğunu, mahiyyətə görə funksional köçürmə rus dili üçün səciyyəvidirsə, Azərbaycan dilində xarici bənzərliyə görə formal köçürmə üstünlük təşkil etdiyini, əsas nominativ mənaya görə, əsasən, ekvivalent sayılan tematik leksikaya qarşılığı olmayan sözlər də daxil olduğunu, hər iki dildə əksər somotonimlər obrazlıq və emosionallıq yaratdığını müəyyənləşdirmişdir.

Romanşünaslıq üzrə tədqiqat aparan dilçilərdən biri Məhsəti Əsgərovadır. Onun araşdırmaları "Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi" mövzusunda.

Onun araşdırmalarında XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda fransız dilinin öyrənilməsindən, bu dilin öyrədilməsi ilə əlaqədar açılan məktəblərdən, orada işlərin təşkilindən, yeni-yeni kursların, fakültələrin, institutların yaradılmasından bəhs etmiş, fransız dilinin tədrisi və tədqiqi sahəsində Azərbaycanda hazırlanmış dərslik, dərs vəsaitləri və tədris proqramları ilk mənbə kimi incələmişdir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi və tədrisinə keçən əsrin ortalarından başlanılmış və bu iş günümüzdə qədər davam etdirilmişdir.

Açar sözlər: *slavyanşünaslıq, romanşünaslıq, somatik leksika, Qurban Qurbanlı,*

Giriş

Azərbaycan dilçiliyinin bir qolu olan Naxçıvan dilçilik məktəbi müstəqillik illərində öz fəaliyyətini xeyli genişləndirmişdir. Bu mühitdə yetişən dilçi alimlər dilçilik elminin müxtəlif problemlə cəhətləri üzrə tədqiqatlar aparmış və Azərbaycan dilçiliyinə müəyyən

töhfələr vermişlər. Müxtəlif istiqamətlərdə yeni araşdırmalar aparılır, dilin ayrı-ayrı problemlərinə yeni prizmadan baxılır və onun haqqında yüzrlərlə elmi-tədqiqat əsərləri yazılır. Naxçıvanlı dilçilər tək Azərbaycan dili üzrə deyil, digər dillər üzrə araşdırmalar aparmış, böyük xidmətlər göstərmişlər. Belə xidmətlərdən biri də slavyan və roman dilləri üzrə aparılan tədqiqatlardır.

Metod və metodologiya

Məqalədə əsasən təsvir , müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur.

Müzakirələr.

Slavyan və roman dilləri üzrə tədqiqat aparan bir çox dilçilər haqqında A.Babayevin "Azərbaycan dilçiliyi tarixi", Ə.Rəcəbli "Azərbaycan dilçiliyi" əsərində bəhs etmişlər. Lakin naxçıvanlı dilçilərin bu sahədəki xidmətləri işıqlandırılmamışdır.

Əsas

Son dövrlərdə slavyan və roman dilləri üzrə tədqiqatlar genişlənmiş, Slavyan və roman dillərinin bu və ya digər sahəsinin monoqrafik araşdırılması dilçilik elmimizin,eyni zamanda slavyan dilçiliyinin inkişafına kömək etmişdir.

Qurbanlı Qurban.

Slavyan dili dedikdə əsas rus dili üzrə aparılan tədqiqatlar nəzərdə tutulur. Naxçıvanda belə tədqiqatlar əsasən dosent Qurban Qurbanlıya məxsusdur.

O, keçmiş SSRİ-də üçüncü məşhur filoloji məktəbin müdavimi N.Q.Çernişevski adına Saratov Dövlər Universitetinin filologiya fakültəsinin "Rus dili və ədəbiyyatı" ixtisası üzrə tələbəsi olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Saratov dilçilik məktəbini digərlərindən fərqləndirən üç əsas cəhət var idi:

1. Dilə real həyatda fəaliyyət göstərən dinamik sistem kimi yanaşılması.
2. Linqvistik tədqiqatlarda nəzəriyyədən, konsepsiyadan, ideyadan praktikaya, dil faktlarına deyil, əksinə, praktikadan real dil faktlarından nəzəriyyəyə doğru hərəkət edilməsi zərurətini özündə ehtiva edən prinsip.
3. Dildənkənar amillərin dilə, onun çoxsaylı konkret funksional-üslubi təzahürlərinə göstərdiyi təsirin müstəqil şəkildə nəzərə alınması.

Müəllifin 1986-cı ildə Rusiyanın Elista şəhərində "Dillərin qarşılıqlı təsiri" adlı məqaləsi SSRİ-nin Ali məktəblərarası elmi əsərlər məcmuəsində çap olunur.

Professor L.Barrannikovanın rəhbərliyi altında müqayisəli leksikologiya məsələlərinə həsr olunmuş fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası üzərində işləməyə başlayan Q.Qurbanlı 2000-ci ildə "Çoxmənalı somatik leksikanın müqayisəli tədqiqi (rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)" mövzusunda dissertasiya işini müdafiə edir və monoqrafiya şəklində çap edilir (Qurbanlı,1998).

Leksikanın ayrı-ayrılıqda semantik səviyyədə müqayisəli təsviri müasir dilçilikdə geniş yer almaqdadır. Rus və Azərbaycan dillərindəki müxtəlif tematik qrupların, o cümlədən bədən üzvlərini bildirən sözlərin müqayisəli tədqiqi öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bu tədqiqatın əsas məqsədi həmin dillərin somatik leksikasını müqayisəli öyrənməkdən ibarətdir. Əsas vəzifə isə leksik-semantik səviyyədə oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaqdır. Tədqiqatın materialları rus və Azərbaycan dillərinin birdilli izahlı və

ikidilli tərcümə lüğətləri, hər iki dildə kifayət həcmdə müxtəlif üslubda olan bədii ədəbiyyat və şifahi nitq materiallarından ibarətdir. Müqayisəli və təsvir metodları, komponent və distributiv təhlil və müşahidə üsulları tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun seçilmişdir. Əsərin birinci fəslə "Rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somotonimlərin müqayisəli leksik-semantik və kvantitativ səciyyəsi" adlanır. Bu fəsildə müəllif tədqiq etdiyi dillərin somatik leksik vahidlərini leksik-somatik cəhətdən müqayisə edir və belə bir fikrə gəlir ki, hər iki dildə somatik vahidlər çoxmənalıdır. O, rus dilində 50, Azərbaycan dilində isə 52 vahidin çoxmənalı olduğunu göstərir və onların siyahısını təqdim edir. Müəllif obyekt materialı kimi D.N. Uşakovun "Rus dilinin izahlı lüğəti" (4 cildə), S.İ. Ojeqovun "Rus dilinin lüğəti", "Müasir rus ədəbi dilinin lüğəti" (17 cildə) və "Rus dilinin lüğəti (4 cildə) kimi mənbələrdən istifadə etmişdir. Azərbaycan dili üçün əsas mənbə kimi "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"dən (4 cildə), yeri gəldikcə "Rus-Azərbaycanca", "Azərbaycanca-rusca" lüğətlərdən istifadə etmişdir.

Əsərinin ikinci fəslə "Rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somotonimlərin sözdaxili paradigması" adlanır. Bu fəsildə tədqiqatçı L.M. Vasilyevin, E.V. Kuznetsovun, V.K. Qalkinin, İ.Ə. Ələkbərovanın Q.Y. Seleznovun, Y.S. Stepanovun, M. Mehdiyevanın, M.N. Kojinanın, A.M. Məmmədlinin fikirlərinə əsaslanaraq, bir söz əsasında yaranmış somatik məna sahəsində meydana çıxan yeni-yeni mənaları təhlil edir. Müəllif əvvəlcə tədqiq etdiyi dillərin somotonimlərinin sözdaxili paradigmaları arasındakı oxşar cəhətləri, sonra isə fərqli cəhətləri müqayisəli şəkildə araşdırır, belə bir nəticəyə gəlir ki, rus dilində ən çox paradigma yaradan "əl" ("ruka"), "dil" (yazık) sözləri, Azərbaycan dilində isə "baş" sözüdür (Qurbanlı, 1998, 36).

"Rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somotonimlərin semantik-dervitoloji təhlili" adlanan üçüncü fəslə öz dərin araşdırma və ümumiləşdirmə cəhəti ilə əvvəlkilərdən seçilir. Bu fəsildə müəllif somotonimlərin məcazlaşaraq qazandığı müxtəlif məna variantlarından bəhs edir.

Müəllif qohum olmayan rus və Azərbaycan dillərindəki somatik vahidlərin ən qədim və ən çox işlənən leksik laylar olduğunu, hər iki dildəki tematik leksikanın leksik-semantik strukturuna görə təkmənalı, çoxmənalı, omonim sözlərdən təşkil olunduğunu, bir sıra somatik sözlərin rus dilində təkmənalı, Azərbaycan dilindəki ekvivalenti çoxmənalı və ya əksinə öz ifadəsini tapdığını, rus və Azərbaycan dillərindəki somatik omonimlərin üst-üstə düşmədiyini, hər iki dildə çoxmənalı somotonimlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bədən üzvlərinin adları olduğunu, müqayisə edilən dillərdə əsas mənada metoforik köçürmə geniş yer tutduğunu, hər iki dildə antropomorfik metaforlar geniş təmsil olunduğunu, mahiyyətə görə funksional köçürmə rus dili üçün səciyyəvidirsə, Azərbaycan dilində xarici bənzərliyə görə formal köçürmə üstünlük təşkil etdiyini, əsas nominativ mənaya görə, əsasən, ekvivalent sayılan tematik leksikaya qarşılığı olmayan sözlər də daxil olduğunu, hər iki dildə əksər somotonimlər obrazlıq və emosionallıq yaratdığını müəyyənləşdirmişdir.

Qurban Qurbanlının 2016-cı ildə dövrün tələblərinə cavab verən "Azərbaycanda elektron leksikoqrafiya" əsəri nəşr olunur (Qurbanlı, 2016). Kompüter dilçiliyinin və kompüter lüğətçiliyinin yaranması dövrün tələbidir. Bu monoqrafiya leksikoqrafiya sahəsindəki boşluğu doldurur. Monoqrafiyanın birinci fəslində kompüter dilçiliyi, kompüter leksikoqrafiyası və elektron lüğət anlayışları izah edilir, elektron lüğətlərin ənənəvi lüğətlərdən fərqli cəhətləri, istifadə imkanları şərh olunur. Elektron lüğətlərin,

elektron tərcümə, elektron ensiklopediyalar, elektron terminologiya, elektron tədris kimi növləri, habelə onların internetdə geniş yayılmış və nüfuz qazanmış nümunələri ətraflı şəkildə təsvir və təhlil edilir. İkinci fəslində Azərbaycanda elektron lüğətlərin təşəkkül tarixi və əsas inkişaf ətraflı mərhələləri şərh olunur. Azərbaycan dilinin elektron tərcümə lüğətləri, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin elektron variantı, Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti, avtomatik lüğəti, yazılı abidələrin və klassiklərin dilinin statistik tədqiqi və onların materialları əsasında tərtib edilmiş sözlüklər və s. tədqiqata cəlb edilmiş, bu lüğətlərin xüsusiyyətləri açıqlanmış, müsbət və mənfi cəhətləri göstərilmişdir. "Azərbaycanda elektron lüğətçiliyin əsas inkişaf istiqamətləri və perspektivləri " adlanan üçüncü fəslə mühüm məsələ kimi Azərbaycanda hazırda mövcud olan və gələcəkdə yaradılacaq bütün elektron lüğətləri əhatə edən bilən əlaqəli lüğətlər şəbəkəsinin əhəmiyyəti əsaslandırılır, dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla, Azərbaycan dilinin sistem-struktur xüsusiyyətlərinə əsaslanan şəbəkənin yaradılmasının elmi mühəndis həlli məsələsi qarşıya qoyulur.

Hal-hazırda Q.Qurbanlı linqvistik tədqiqatlarının davam etdirir. Onun elmi maraq dairəsinə müqayisəli dilçilik, koqnitiv dilçilik məsələləri, habelə xarici dillərin tədrisi məsələləri daxildir. Onun doktorluq tədqiqatı leksikoqrafiyaya həsr olunmuşdur. İşin əsas yeniliyi ondan ibarətdir ki, müəllif Azərbaycan dilinin leksikoqrafiya tarixini rus dilinin leksikoqrafiya tarixi ilə müqayisədə tədqiq edir. Dilçiliyə "Müqayisəli leksikoqrafiya" anlayışını gətirir, onu elmi-linqvistik baxımdan əsaslandırır, bu dilçilik bölməsinin məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmetini müəyyənləşdirir, digər bölmələrlə əlaqələrinin və onların sırasında yerini dəqiqləşdirir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan leksikoqrafiya tarixini qədim zamanlardan günümüzdə qədər araşdırıb təhlil etmək, ümumiləşdirmələr aparmaq, rus leksikoqrafiyası ilə müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu sahədə müəllifin bir çox məqaləsi və bir monoqrafiyası çap olunmuşdur. Q.Qurbanlı bir nəfər fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasına rəhbərlik edir.

Roman dili üzrə tədqiqlər.

Naxçıvanda Roman –fransız dili üzrə Naxçıvanda əsas tədqiqatlar Naxçıvan Dövlət Universitetinin əməkdaşlarına aiddir. Universitetin əməkdaşlarından Əli Lazım oğlu Allahverdiyev, Əminə Bayram qızı Zalova, Kəmalə Qadir qızı Məmmədova, Əzizə Nazım qızı Əliyeva kimi naxçıvanlı alimlərimiz fransız ədəbiyyatı üzrə araşdırmalar aparmışlar.

Əsgərova Məhsəti Qasım qızı 2014-cü ildə "Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi" mövzusunda dissertasiya işini müdafiə etmiş və monoqrafiya şəklində çap etdirmişdir.

Hazırda Azərbaycanda fransız dili dövlətlərarası mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələr vasitəsinə çevrilmişdir. Fransız dilinin Azərbaycanda necə yayılması və inkişaf etməsi tarixini öyrənmə, ölkəmizin orta və ali məktəblərində onun tədrisinin vəziyyətini, fransız dilindən ədəbi-bədii əsərlərin tərcüməsinin hansı səviyyədə olmasını üzə çıxarmaq və bu dillə bağlı aparılan tədqiqatları müəyyənləşdirmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Odur ki, bu məsələlərin elmi şəkildə araşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

M.Q. Əsgərova bütün bunları nəzərə alaraq fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi mövzunu seçmiş, bu sahədə araşdırmalar aparmışdır.

Onun araşdırmalarında XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda fransız dilinin öyrənilməsindən, bu dilin öyrədilməsi ilə əlaqədar açılan məktəblərdən, orada işlərin təşkilindən, yeni-yeni kursların, fakültələrin, institutların yaradılmasından bəhs edilmiş, fransız dilinin tədrisi və tədqiqi sahəsində Azərbaycanda hazırlanmış dərslik, dərs vəsaitləri və tədris proqramları ilk mənbə kimi incələnməmişdir. Eyni zamanda müəllif leksikoqrafiya sahəsinə xüsusilə diqqət yetirmiş, fransızca-Azərbaycanca və ya əksinə lüğətlər incələmişdir. Müəllif qeyd edir: "Vaxtilə xarici dillər, xüsusən fransız dili üzrə kadr potensialı olmayan Dillər Universiteti indi yüksək səviyyəli mütəxəssislər ocağına çevrilmişdir (Əsgərova M.2019,s.146).

Müəyyənləşdirilmişdir ki, fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi və tədrisinə keçən əsrin ortalarından başlanılmış və bu iş günümüzə qədər davam etdirilmişdir.

M.Əsgərovanın "Fransız dilinin qrammatikası" adlı dərs vəsaiti fransız dilinin öyrənilməsi və tədrisi ilə bağlı respublikada Azərbaycan dilində yazılmış həcmcə ilk və yeganə tədris vəsaitidir (Əsgərova M.2017, s.3)

Ümumiyyətlə izahı Azərbaycan dilində olan bu vəsait fransız dilinin qrammatikasının xəritəsini tam şəkildə özündə əks etdirir.

İradə Qasımova "Fransız dilində sadə cümlənin genişləndirən vasitələr" üzrə tədqiqat aparmış, bir çox məqalələr yayınlamışdır. Azərbaycan və fransız dilləri üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, hər iki dildə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə bütün növləri genişlənmə baxımından müəyyən imkanlara malikdir. "Təhlillər təsdiq edir ki, genişlənmə prosesində ilkin cümlə yeni şəkillərdə meydana çıxan cümlələrin fundamentini təşkil edir. Bu proses cümləni təşkil edən üzvlərin say baxımından çoxalması ilə nəticələnir. Genişlənmə nəticəsində çoxalan üzvlər iki cür olur: 1. Cümlədə müəyyən sintaktik mövqe tuta bilən sözlər. 2. Cümlədə müəyyən sintaktik mövqe tuta bilməyən sözlər (Qasımova,2018,s148)

Nəticə

Əldə edilən nəticələr Azərbaycanda slavyanşünaslığın inkişafına böyük xidmət göstərmişdir.

Azərbaycanda romanşünaslığın inkişafına naxçıvanlı dilçilər böyük töhvələr vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərova M. Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiq tarixi. Naxçıvan : Əcəmi,2019, 168s.
2. Əsgərova M. Fransız dilinin qrammatikası .Naxçıvan, Əcəmi ,2017 s.178.
3. Qasımova İ. Sadə cümlədə genişlənmənin əhəmiyyəti // - Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, - Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, - 2018. №5 (94), - s.146- 149
4. Qurbanlı Q.M. Çoxmənalı somatik leksikanın müqayisəli tədqiqi (rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) B: Nurlan,1998.(rus dilində)
5. Qurbanlı Q. Azərbaycan elektron leksikoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2016.

SUMMARY

Ganira Asgerova

RESEARCH ON SLAVIC AND ROMANCE LANGUAGES BY LINGUISTS OF NAKHCHIVAN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

The article examines research conducted by Nakhchivan linguists in the fields of Slavic and Romance languages. Slavist Gurban Gurbanly noted that comparative lexical analysis at the semantic level occupies an important place in modern linguistics. In his work titled "Comparative Study of Polysemantic Somatic Lexicon (Based on the Materials of the Russian and Azerbaijani Languages)," he explored the theoretical and practical significance of comparative language studies. He analyzed the comparative study of various thematic groups in Russian and Azerbaijani languages, including words denoting parts of the body.

The author determined that somatic units in the unrelated Russian and Azerbaijani languages are among the oldest and most frequently used lexical layers. The thematic lexicon in both languages consists of monosemous, polysemous, and homonymous words based on their lexico-semantic structure. Some somatic words are monosemous in Russian, while their Azerbaijani equivalents are polysemous, and vice versa. The homonyms in Russian and Azerbaijani do not overlap. Polysemous somatonyms in both languages mainly refer to names of especially significant body parts.

The author also noted that metaphorical transfer in its primary meaning is widespread in both languages, and anthropomorphic metaphors are widely represented. While functional transfer is characteristic of Russian, formal transfer based on external similarity prevails in Azerbaijani. In addition to thematic vocabulary that is largely equivalent in its primary nominative meaning, there are also words that do not have corresponding equivalents in the other language. The author concluded that most somatonyms in both languages contribute to expressiveness and emotionality.

One of the linguists researching Romance languages is Mahsati Asgarova. Her studies are focused on the "History of French Language Studies in Azerbaijan." In her works, she examines the study of the French language in Azerbaijan from the 1920s to the early 21st century, as well as the organization of its teaching, the opening of schools, courses, faculties, and institutes related to French language teaching. Asgerova also studies teaching materials, textbooks, and programs developed in Azerbaijan for teaching and researching the French language, considering them as primary sources. It has been established that the study and teaching of the French language in Azerbaijan began in the middle of the last century and continues to this day.

Key words: Slavic studies, Romance studies, somatic lexicon,

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИНГВИСТОВ НАХЧЫВАНА ПО СЛАВЯНСКИМ И РОМАНСКИМ ЯЗЫКАМ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье рассматриваются исследования нахичеванских лингвистов в области славянских и романских языков. Славист Курбан Курбанлы отметил, что сравнительное описание лексики на семантическом уровне занимает важное место в современной лингвистике, и в своей работе на тему «Сравнительное исследование многозначной соматической лексики (на материале русского и азербайджанского языков)» рассмотрел теоретическую и практическую значимость сопоставительного изучения языков. Он исследовал сравнительное изучение различных тематических групп в русском и азербайджанском языках, в том числе слов, обозначающих части тела.

Автор установил, что соматические единицы в неродственных русском и азербайджанском языках являются самыми древними и наиболее часто употребляемыми лексическими пластами, а тематическая лексика в обоих языках включает в себя однозначные, многозначные и омонимичные слова с точки зрения их лексико-семантической структуры. Некоторые соматические слова являются однозначными в русском языке, в то время как их эквиваленты в азербайджанском языке многозначны, или наоборот. Омонимы в русском и азербайджанском языках не совпадают. Многозначные соматонимы в обоих языках преимущественно обозначают названия особо значимых частей тела.

Автор отметил, что в сопоставляемых языках метафорическая переносность в основном значении занимает значительное место, а антропоморфные метафоры широко представлены в обоих языках. Если для русского языка характерна функциональная переносность, то в азербайджанском языке преобладает формальная переносность, основанная на внешнем сходстве. Помимо тематической лексики, которая в основном эквивалентна в своем номинативном значении, существуют слова, не имеющие соответствий в другом языке. Автор также установил, что большинство соматонимов в обоих языках создают образность и эмоциональность.

Одним из лингвистов, исследующих романские языки, является Махсати Аскерова. Ее исследования посвящены «Истории изучения французского языка в Азербайджане». В ее работах рассматривается изучение французского языка в Азербайджане с 20-х годов XX века до начала XXI века, а также организация обучения этому языку, открытие школ, курсов, факультетов и институтов, связанных с преподаванием французского. Аскерова также изучает учебные материалы, пособия и программы, разработанные в Азербайджане для преподавания и исследования французского языка, рассматривая их как первоисточники. Установлено, что исследования и преподавание французского языка в Азербайджане начались с середины прошлого века и продолжают по сегодняшний день.

Ключевые слова: славистика, романистика, соматическая лексика,

SUFİ OZANLIĞININ ÇAĞDAŞ NÜMAYƏNDƏSİ FƏXRƏDDİN SALİMİN YARADICILIĞI

Zəhra BƏDƏLOVA

zhuseynova@list.ru

Azərbaycan Mill Konservatoriyasının doktorantı

Xülasə

Azərbaycan musiqisinin əsas qollarından olan aşiq sənətinin əsasını irfani estetik prinsiplər təşkil edir. "Aşiq" sözünün mənasına nəzər saldıqda sevmə, vurğun, aşiq mənalarını verdiyini görürük. Bu sözün xalq dastanlarında "Haqq aşiqi" kimi işlədildiyinin şahidi oluruq. Aşiq musiqisində mövcud olan "Ürfani", "Divani", "Şah Xətai" və s. kimi aşiq havaları, adlarından göründüyü kimi, sırf irfanla bağlıdır. Tarix boyu fəaliyyət göstərən böyük ozanlar, aşiqlər – Dədə Qorqud, Aşiq Qurbani, Xəstə Qasım, Yunus Əmrə, Aşiq Ələsgər və digərləri Haqqıqət carçısı kimi tanınmışlar. Məqalədə Türk xalqlarının milli-mənəvi dəyəri olan ozan-aşiq sənətinin çağdaş nümayəndəsi olan Fəxrəddin Baxşəliyevin yaradıcılığı, eyni zamanda irfani görüşlərindən bəhs edilir. Yazıda o, Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin yetişdirdiyi incəsənət xadimi olmaqla, həmçinin sənətində sufi fəlsəfəsi daşıyan haqq aşiqi kimi təqdim olunmuşdur. Qədim Naxçıvan torpağı Orta əsrlərin geniş yayılmış sufi cərəyanı olan hürufiliyin ən fəal mərkəzlərindən olmuşdur. Hürufizmin banisi Fəzlullah Nəiminin də məzarı buradadır. Bütün bunlar Fəxrəddin Salimin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına təsirsiz ötüşməmişdir. Naxçıvandan başlamış bu yol bu gün onu Şərqin əhəmiyyətli sufi ordenlərinə, eyni zamanda dünya səhnələrinə aparmışdır.

Açar sözlər: *Ozan, aşiq, təsəvvüf, ürfan, saz, musiqi, Naxçıvan*

Sufi ozanlar, təsəvvüfün dərinliklərini şeir və musiqi ilə ifadə edən sənətkarlardır. Onlar keçmiş dövrlərdə elin ümid yeri olmuş, xeyirdə, şərdə ağsaqqallıq etmişlər. Yüksək duyğuları, dərin düşüncələri və səmimi ifadələri ilə sufi ozanların yaradıcılığı hələ də müasir dövrdə insanlara ilham verir. Dövrümüzdə bu ənənələri yaşadan F.Baxşəliyev türk sufi-ozan ənənəsinin müasir nümayəndələrindən biri kimi sənətində Əhməd Yəsəvidən Aşiq Ələsgərə qədər olan yolun izlərini davam etdirir. Onun sənəti milli musiqi ənənələrimizin və sufizmin gözəlliklərini birləşdirir. Sənətkarın əsərləri mənəvi səyahətə çıxmaq istəyən hər kəs üçün işıq mənbəyidir və buna görə də bu əsərlər təkcə bədii deyil, həm də sosial və mənəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Fəxrəddin Baxşəliyev (Salim) Naxçıvanda doğulmuş və bu bölgənin zəngin mədəni irsini mənimsəmişdir. O, 1969-cu ildə Şahbuz rayonunun Kükü kəndində anadan olmuşdur. 1988-ci ildə Naxçıvan Musiqi Texnikumunu, 1996-cı ildə Bakı Musiqi Akademiyasını tar ixtisası üzrə bitirmişdir. Yaradıcılıq fəaliyyətinə Naxçıvanda başlamışdır. 1986-88-ci illərdə Culfa şəhər musiqi məktəbində musiqi nəzəriyyəsi müəllimi, 1996-2000-ci illərdə Naxçıvan şəhər Musiqi Kollecində nəzəriyyə və musiqi tarixi müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Pedaqoji fəaliyyətini daha sonra Naxçıvan Dövlət Universitetində davam etdirmiş və burada "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" adlı fənni tədris etmişdir. Həmin illərdə Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının solisti olmuşdur.

Fəxrəddin Salimin özünün də dediği kimi, ozan təkcə ifaçı yox, özündə fəlsəfə, tarix və idea daşıyan bir şəxsdir. O, daşdığı bu "yükü" başqalarına ötürərək rahatlıq tapır. Məhz buna görə də F.Salim yaradıcı şəxsiyyəti ilə yanaşı, maarifçi kimi də cəmiyyətə töhfələr verir. Beləliklə, o, həm sənətini yaşadır, həm də gənc nəsilləri bu yöndə ruhlandırır. F.Baxşəliyev Azərbaycan Milli Konservatoriyasında, eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində müəllim işləyir. Bununla yanaşı, mütəmadi olaraq ənənəvi aşiq sənəti, sufi ozan musiqisi ilə bağlı seminarlar təşkil edərək bu sahədə olan bilik və təcrübələrini paylaşır.

Fəxrəddin Salim qeyd edir ki, Naxçıvanda yerləşən böyük hürufi mürşidi Fəzlullah Nəiminin xanəqahı sənətkarın irfani düşüncələrinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. O, bu barədə deyir: *"Mən gənc yaşlarımda - 1980-lərin sonlarına doğru bir neçə dəfə Əlinca qalasına qalxmış və orada hürufilərin izlərini aramışdım. Əlinca ilə qonşu olan Culfanın Xanəqah kəndində təpə başında yerləşən Şah Fəzlullah Nəimi həzrətlərinin qəbri-şəriflərini ziyarət etmişdim. Daha sonra bu ziyarətlər zikir və çillə ayinlərinə dönüşdü. "Çillə" sözü fars dilindəki "çəhil" (qırx) sözünün türkçə təhrifşəklidir. Yəni məqsədim ən az bir dəfə bu dərgahda çillə çıxartmaq olub. Çillə ayini türki-dünya halında və inziva şərtləri altında olduğu üçün zamanəmizin şərtləri, o cümlədən hər gün o məkanı pir olaraq ziyarət edən sadə insanların ucbatından 40 gün oturma bilmədim. Lakin 2 dəfə hərəsində 1 həftə olmaq şərti inziva keçirdim. Bu günlərdə sazım həmişə yanımda olub və sufiyanə mövzuda çoxlu şeirlərim, o cümlədən bir neçə musiqi əsərim məhz burada ilticayi halda, yəni ekstaz və cazibə vəziyyətində yaranıb".*

Fəxrəddin Baxşəliyev peşəkar ifaçılıq qabiliyyətinə malikdir. O, etdiyi improvizasiyalar, xüsusi bəzəklər ilə ənənəvi saz havalarının həm orijinallığını saxlayır, həm də onları zənginləşdirir.

Fəxrəddin Baxşəliyev dünyanın bir çox ölkələrində həm elmi mühazirə, həm də konsertlərlə çıxış etmişdir. Hələ tələbəlik illərindən Şərq fəlsəfəsinə, elminə böyük maraq göstərmiş, muğamın, aşiq musiqisinin, həmçinin Şərq poeziyasının fəlsəfi mənalərini axtarmış və araşdırmışdır. Bunun nəticəsində çoxsaylı məqalələr və kitablar ərsəyə gəlmişdir. O, 2010-cu ildə "Təsəvvüf ənənələri və Aşiq Ələsgər" adlı dissertasiya müdafiə edərək fiologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır. "İsmi-Əzəm", "Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf", "Rübai divanı" və "Eşq risaləsi", "Dədə Qorquddan Dədə Ələsgərə" adlı kitabların müəllifidir.

Fəxrəddin Salimin yaradıcılığında poeziya da xüsusi yer tutur. O, qəzəllərində irfani simvollar və metaforalar istifadə edərək insanların mənəvi dünyasına xitab edir.

Fəxrəddin Baxşəliyev dünyanın müxtəlif yerlərində Rifayilik, Qadirilik, Mövləvilik, Nəqşibəndilik kimi sufi cəmiyyətlərinin üzvü olmuşdur. 2013-cü ildə Dünya Ələvi-Bektaşî Federasiyasının IV qurultayına nümayəndə olaraq İstanbula gedib və Dünya Ələvi-Bektaşîlərinin 17 divan üzvündən biri seçilib.

Onun bu sahədə ən maraqlı kitablarından biri 2010-cu ildə nəşr olunan "Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf" adlı kitab da bu sahədə qiymətli məlumat mənbəyi hesab oluna bilər [5]. Kitabda sufi musiqi, o cümlədən ozan-aşiq musiqisi, Aşiq Ələsgərin yaradıcılığı geniş müzakirə olunmuşdur.

Fəxrəddin Baxşəliyevin yaradıcılığında klassik Avropa üslubuna aid nümunələr də görmək olur. Onun fortepiano əsərlərində, kvartetlərində, sonatalarında klassik,

romantizm və barokko cərəyanlarının xüsusiyyətlərinə rast gəlinir. Fəxrəddin müəllim xüsusən Bax və Motsart yaradıcılığının vurğudur.

Fəxrəddin Salimin "Simurğ" adlı vokal və saz üçün əsərlər toplusu Azərbaycanda peşəkar sufi musiqisinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Məcmuədə M.Füzuli, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai kimi şairlərlə yanaşı müəllifin özünün də şeirlərinə bəstələdiyi 30 əsər yer alır. Burada aşiq musiqisi, onun irfani qaynaqları, nəzəriyyəsi barədə maraqlı məlumatlar verilmişdir. Müəllif bu albomda sazın ümumtürk xüsusiyyətlərini göstərən musiqi əsərlərini təqdim etməyə çalışmışdır. Məcmuədə olan bütün sərələr müəllifin öz bəstələridir. Bu haqda müəllif deyir: *"Məhz elə saz haqqındakı düşüncə və iddialarımızı sərbəst və qeydri-məhdud şəkildə ortaya qoymaq üçün uzun illər boyu şifahi şəkildə ifa etdiyimiz bu musiqi nümunələrinin vokal və saz variantında notlaşdırmaq qərarına gəldik"* [Baxşəliyev, 2019, s.11].

"Sumurğ" adlı məcmuədən "Ey Gərdun" adlı ilahisinin təhlilinə nəzər yetirək. Əsər saz havası deyil, Fəxrəddin Salimin öz bəstəsidir.

Əsər do mayəli segah məqamındadır. Sazın kökü belədir: birinci sim do, ikinci sim fa (bir oktava bəm), üçüncü sim si bemol. Onu da qeyd edək ki, sazın ənənəvi dörd köklənmə prinsipi var:

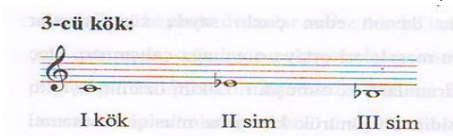
I kök – do-do-si bemol;

II kök – do-re-si bemol;

III kök – do-mi bemol-si bemol;

IV kök – do-bəm fa-si bemol.

Buradan görünür ki, ancaq ikinci sim dəyişir, qalan simlər eynilə qalır.

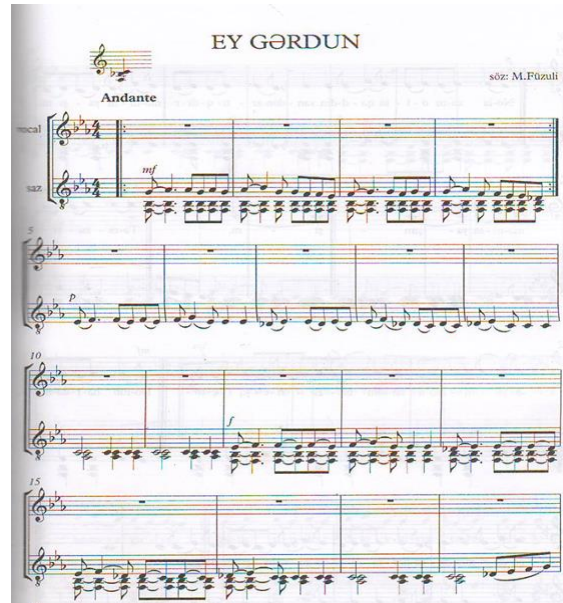
Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, məqam vaxımından birinci kök şur, ikinci kök segah, üçüncü kök rast məamlarını yaradır. Dördüncü kök isə digər əvvəlki üçündən fərqlənir. Hətta el arasında buna "Şah pərdə" kökü də deyilir. Fəxrəddin Salim yazır: *"Bu köklənmə prinsipi lad-məqam yaratma keyfiyyətinə görə çox unikaldir. Əvvəla, onu vurğulamaq vacibdir ki,*

Şah pərdə kökü ən qədim və əsl saz köküdür. Bunu deməyə əlimizdə tutarlı əsaslar vardır. Məsələn, bu gün Şimallı-Cənublu Azərbaycanda mövcud olan bir sıra aşiq məktəblərində sazın kökünü dəyişmirlər. Bütün saz havaları – lad-məqam pribsipindən asılı olmayaraq, məhz dördüncü kökdə, yəni Şah pərdə kökündə çalınır" [Baxşəliyev, 2019, s.14].

İlahinin poetik mətnini XVI əsrdə yaşamış dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin qəzəli təşkil edir. Qəzəl 4 bənddən ibarətdir və hər bəndin musiqisi eynilə təkrar olunur, sanki nəqarətsiz kuplet formasındadır.

Əsər 18 xanəlik instrumental girişlə başlayır, sazın ifası eşidilir.

Nümunə 1

Daha sonra müşaiyətə vokal partiya qoşulur. Hər bənd 3 cümləli dövr formasındadır. Quruluş formulu belədir:

$$a + b + b + \text{keçid} \\ 4x + 6x + 6x + 1x$$

Birinci a cümləsi 4 xanədən ibarətdir. Reprizlidir. Cümlə iki motivdən ibarətdir: $2x + 2x$. Aşağıya doğru enən motiv sekvensiyası cümlənin melodik əsasını təşkil edir.

Nümunə 2

Növbəti – ikinci b cümləsi 8 xanədən ibarətdir. Hər biri 3 xanədən ibarət 3 motivə bölünür. Burada da aşağıya doğru enən sekventli melodik xətti görürük. Daha sonra

yenidən b cümləsi eynilə təkrar olunur və sonuncu dəfə təkrar olunan vokal partiya liqa ilə uzadılaraq digər xanəyə keçid edir. Bununla da birinci beyt bitir.

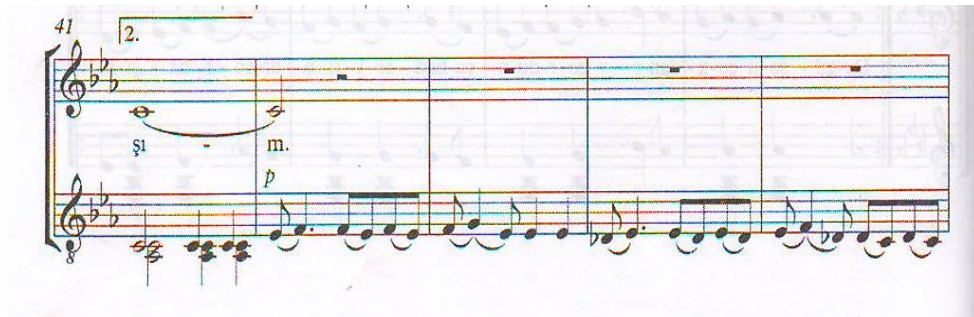
Nümunə 3

Ardınca bir xanəli keçiddən sonra ikinci beyt başlanır. Bunun da musiqi forması eynilə birinci beytdə olduğu kimidir. Üç cümləli dövrü əhatə edir. melodik baxımdan isə tamamilə birinci beytlə eynilik təşkil edir.

İkinci beytdən sonra yenidən 14 xanəlik insrumental hissə səslənir.

Nümunə 4

Ardınca yenidən iki beyt eşidilir. Yenə də forma və melodiya cəhətdən heç bir dəyişiklik özünü göstərmir.

Əsəri melodik baxımdan təhlil etsək sinkopalı hərəkətin, təkrarların, gəzişmələrin və sekventliliyin olduğunu görürük. Hər bir cümlədə aşağıya dorgü enən hərəkət üstünlük təşkil edir.

Ritmik baxımdan isə 4/4 ölçüdədir. Andante tempindədir. Bütün əsər boyu sinkopalı hərəkətin üstünlük təşkil etdiyini görürük, hətta sonadək hər xanə sinkopa ilə başlanır. Bu sinkopallıq təbii ki, müşaiyətdə də özünü göstərir.

Əsərin diapazonu kiçik septima intervalını təşkil edir, yəni birinci oktavanın do səsinə, birinci oktavanın si bemol səsinə qədərdir, yəni sazın dördüncü kök prinsipinə əsaslanıb.

Beləliklə, Fəxrəddin Salim qədim dövrün türk mədəniyyətinin ənənələrini müasir dövrdə davam etdirir. O, yalnız yaradıcılığı ilə deyil, həm də yeni nəsil musiqiçilərə

nümunə olmaqla, sənət aləmində öz izini buraxmağı bacaran bir ustaddır. Bu cür sənətkarların varlığı, milli mədəniyyətin yaşaması və inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev F.E. (2010). Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf , Bakı: Red N Line MMC, 140 s.
2. Baxşəliyev F.E. (2018) Ozan-aşıq yaradıcılığı tarixi-fəlsəfi kontekstdə. Bakı, "Red N Line" MMC, 138 s.
3. Baxşəliyev F.E. (2019) Simurğ. Vokal və saz üçün əsərlər. Dərs vəsaiti, Bakı: ADMİU, 243 s.
4. Baxşəliyev F.E. (2012), Təsəvvüf ənənələri və Aşıq Ələsgər: Filol.e.üz.fəl.d.-ru e.d.a.ü. təq.ol.dis. Bakı: 186 s.
5. Qasımlı, M.P. (2007) Ozan aşiq sənəti. Bakı: Uğur, 304 s.
6. Qurbansoy, F.Ə. (2019) İmadəddin Nəsimi Bakı: Elm, 136 s.
7. Məmmədov T.A. (2011), Azərbaycan aşiq yaradıcılığı. Bakı: "Apostrof", 650 s.
8. Salim F.E. Rübai divanı (2013), Bakı, YEK Production, 172 s.
9. Salim F.E. Eşq risaləsi (2014), Bakı, YEK Production, 104 s.
10. Salim F.E. Dədə Qorquddan dədə Ələsgərə (2021), Bakı, "Şərq-Qərb", 662 s.
11. Cəfərova S.S. (2023). Fəxrəddin (Salim) Baxşəliyevin ürfani musiqi yaradıcılığı. Magistr dissertasiyası, Bakı: 64 s.

SUMMARY

Zahra Badalova

CONTEMPORARY REPRESENTATIVE OF SUFİ OZAN (LITERARY ACTIVITIES BY FAKHREDDIN SALİM)

Ashug art, one of the main branches of Azerbaijani music, is based on mystical aesthetic principles. When we look at the meaning of the word "Ashug", we see that it gives the meanings of loving, passionate, and in love. We witness that this word is used as "Lover of Truth" in folk tales. "Urfani", "Divani", "Shah Khatai", etc., which exist in Ashug music. such as love spells, as their names suggest, are purely related to the sufism. The great poets and ashigs who have been active throughout history - Dede Gorgud, Ashiq Gurbani, Kheste Gasim, Yunus Emre, Ashug Alasgar and others were known as "Haqq asiqi". The article talks about the creativity of Fakhraddin Bakhshaliyev, who is a contemporary representative of the art of minstrels, which is a national and spiritual value of the Turkish people, and at the same time, his mystical views. In the article, he was presented as an artist brought up by the musical culture of Nakhchivan, as well as a haqq ashiqi who carried Sufi philosophy in his art. The ancient land of Nakhchivan was one of the most active centers of Hurufism, a widespread Sufi movement of the Middle Ages. The grave of Fazlullah Naimi, the founder of Hurufism, is also here. All this affected Fakhraddin Salim's personality and creativity. This path, which started from Nakhchivan, has today led him to the important Sufi orders of the East, and at the same time to world stages.

Key words: Ozan, ashig, Sufism, tradition, saz, music, Nakhchivan

РЕЗЮМЕ

Захра Бадалова

СОВРЕМЕННЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ СУФИЙСКОГО ОЗАН (ТВОРЕНИЕ ФАХРЕДДИНА САЛИМА)

Ашыгское искусство – одно из основных направлений азербайджанской музыки – основано на мистических эстетических принципах. Когда мы смотрим на значение слова «Ашыг», мы видим, что оно означает любящий, страстный и влюбленный. Мы являемся свидетелями того, что это слово употребляется в народных сказках как «Наqq аşıqi». «Урфани», «Дивани», «Шах Хатаи» и др., существующие в ашыгской музыке. такие как приворотные заклинания, как следует из их названий, связаны исключительно со знаниями. Великие поэты и ашыги, действовавшие на протяжении всей истории, – Деде Горгуд, Ашыг Гурбани, Хесте Касум, Юнус Эмре, Ашыг Алесгар и другие были известны как вестники истины. В статье рассматривается творчество Фахраддина Бахшалиева, который является современным представителем национально-духовной ценности менестрельного искусства турецкого народа, а также его мистические взгляды. В статье он представлен как деятель искусства, воспитанный музыкальной культурой Нахчывана, а также истинный любитель, несущий в своем искусстве суфийскую философию. Древняя земля Нахчыван была одним из наиболее активных центров гуруфизма – широко распространенного суфийского движения средневековья. Здесь же находится могила Фазлуллы Наими, основателя хуруфизма. Все это не повлияло на личность и творчество Фахреддина Салима. Этот путь, начавшийся из Нахчывана, сегодня привел его к важным суфийским орденам Востока и в то же время к мировым сценам.

Ключевые слова: Озан, ашыг, суфизм, традиция, саз, музыка, Нахчыван.

ƏFSANƏ JANRINDA ÇEVİRİLMƏLƏRİN TƏHKİYƏNİN STRUKTURUNA TƏSİRİ (NAXÇIVAN ƏFSANƏLƏRİ ƏSASINDA)

Tahir NƏSİB

tahirnesibli@yahoo.com

AMEA Folklor İnstitutu

Xülasə

Epik folklor janrlarının ortaq xüsusiyyətləri üç başlıca mənbədən qaynaqlanır: tarixilik, poetika və mifoloji əsaslar. Onların iştirak səviyyəsi və üsulları janr təsnifatını gerçəkləşdirir. Janrların yaranması tarixi prosesdir və onların biri özündə digərinin yaranmasına yol açır və bu mənada eyni elementlər fərqli janrlarda müşahidə oluna bilər. Buna baxmayaraq elementlərin struktur və ardıcılığı fərqli janrlarda özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Struktur, eyni zamanda janr müxtəlifliyini müəyyənləşdirmək üçün nəzəri baxımdan təhkiyə açar nöqtəsidir. Bir-birinə yaxın janrların identifikasiyasını əsaslandırması təhkiyəni öyrənmədən mümkün deyil. Bu mənada, əsatir, əfsanə və rəvayət tarixi ardıcılıq, poetika baxımından bir-birinə çox yaxındır. Yaxınlıqlarına görə ki, bəzi hallarda bir janra aid olan mətn başqa birinə aid nümunə kimi tanındılır.

Əfsanə möcüzəvi, qeyri-adi məzmununa görə fərqlənməsinə baxmayaraq təhkiyəçi mətnə real fakt daxil edir və özü ya şahid qismində iştirak edir, ya da şahidə inamla hadisəni nəql edir, təsvir və izaha bir o qədər də yol verilmir. Möcüzəvi hadisə nəql olunur, fakt göstərilir, şahid və ya şahidə inanan təhkiyəçi dərhal mətni bitirir və uzaqlaşır. Bu, əfsanənin lakonikliyinə şərtləndirir. Məruzədə təhkiyənin bu spesifik xüsusiyyətlərini əsaslandırmaq üçün fərqli motivli Naxçıvan əfsanələri təhlil edilmiş və onların mətni ilə irəli sürülən müddəalar əsaslandırılmış, əfsanələrin əsas motivi olan möcüzəli çevrilmələrin təhkiyə strukturuna təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *əfsanə, təhkiyə, janrlar, motiv, struktur, möcüzə, Naxçıvan*

Ümumiyyətlə, tarixilik, poetika, mifoloji əsaslar genetik və tipoloji cəhətdən epik folklor janrlarını birləşdirir. Qeyd olunanlar epik janrların - nağıl, dastan, əfsanə, əsatir, rəvayət və s. əsasında dayanır və iştirak səviyyələrinə, formalarına görə janrların bir-birindən fərqlənməsinə, təsnifatına yol açır. Belə ki, tarix bir janrda çox və ya az görünə bilər, zaman-məkanın reallıqla əlaqəsi az, ya çox müşahidə olunur və yaxud poetika baxımından hadisələrin təsvir və nəql edilməsində konkretliyə və ya təfərrüatlığa yol verilir, obraz və situasiyalar mifoloji, ya da həyatauyğun strukturda təqdim edilir və s. Bütün bunların müqayisəsi əsasında janrların identifikasiyasını təyin etmək mümkündür. Daha dəqiq formada deyə bilərik ki, epik folklor janrlarının öz xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirilməsi onların təşəkkülü prosesində tarixilik, poetika, mifoloji əsasların nə dərəcədə və necə əks olunması və özünəməxsus təhkiyə üsulları ilə necə nəql edilməsinə görə müəyyənləşir. Nəzəri baxımdan müqayisə və dəqiqləşdirmə aparıb nəticəyə gəlmək üçün əsas dayaq nöqtəmiz təhkiyədir. Çünki təhkiyə epik janrın təyinedici xüsusiyyətlərini, demək olar ki, poetikasını öz elementləri ilə sistemləşdirir. Təhkiyənin öyrənilməsi epik janrın poetikasının təyinatında qaçılmaz məqamdır.

Epik janrlar arasında ortaq xüsusiyyətlərin çox olmasına görə bəzən folklorşünaslıqda "qəhrəmanlıq nağılları" dastanlara, yaxud, əfsanələr, əsatirlər rəvayətlərə, əks tərəfdən də sonuncular birincilərə aid edilir. Lakin bütün hallarda epik folklor janrları özlüyündə müstəqildir və spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də, həmin janrları birləşdirən cəhətlərdən çox fərqləndirən xüsusiyyətlər mövcuddur. Müxtəliflik onların təhkiyə identifikasiyası kimi də özünü göstərir.

Epik folklor janrlarının təhkiyəsində zaman, məkan, hadisələr, surətlər baxımından mahiyyətə uyğunluqlara baxmayaraq, səciyyəvi xüsusiyyətlər tarixi, poetik, mifoloji əsasların əlaqələndirilməsinə və nağıl edilmə üsullarına görə seçilir.

Əgər epik folklor janrlarını fərqləndirən xüsusiyyətlər iki - zahiri və mətndaxili sahəyə ayırılarsa, yəqin ki, yanlış olmazdı. Çünki həcmələrinə görə nağıl, dastan və əfsanə, əsatir, rəvayət janrlarına aid mətnlərin, variantlarının müqayisəsində onların genişliyi, qısalığı açıq görsənir. Buna uyğun olaraq da, ənənəvi süjetlərin inkişafı, tarixi, poetik, mifoloji əsasların uzlaşdırılması janrlara görə özünü qısa, yarımçıq, bütöv halda nümayiş etdirə bilir. Dünyabaxışlarından, inanclardan, mifologiyadan, ayinlərdən təsirlənərək təşəkkül tapan və genetik cəhətdən eyni mənşəli olan epik folklor janrları həm də başqa zahiri xüsusiyyətlərə görə öz aralarında iki hissəyə bölünür. Burada onların mətnlərinin həcmi yox, mətnin quruluşu (strukturu) nəzərdə tutulur. Diqqətlə fikir verilsə, quruluşca dastan "ustadnamə", əsas hissə və son müxəmməsdən ("duvaqqapma") ibarətdir. Bəzi qədim yaşlı, xüsusən də Sibir, Altay-türk, o cümlədən, monqol xalqlarına aid olan dastanlarda, giriş hissəni qələbləşmiş "epik formullar" da əvəz edir. Nağıllarda mahiyyətə bunları ardıcıl olaraq "başlanğıc formullar", "ənənəvi formullar" və "sonluq formulları" təkrarlayır. Digər üç epik folklor: əfsanə, rəvayət, əsatir janrında bu xüsusiyyət yoxdur. Həm də bu janrlarda mətnlərin və süjetin, təhkiyənin qısalığına görə həmin cəhətə yer qalmır, tələb yoxdur. Zahiri və mətndaxili xüsusiyyətinə görə əfsanələr, rəvayətlər, əsatirlər mifoloji mətnlərə də bənzəyir. Öz növbəsində vurğulanan cəhətlərə - həcmnin dastandan az, əfsanə, rəvayət, əsatirdən çox olmasına və üç növ formulun qısa, yığcam verilməsinə görə nağıllar bunlar arasında keçid vəziyyətində durur.

Epik folklor janrlarını fərqləndirən əsas mətndaxili xüsusiyyətlər ənənəvi süjetlərin inkişafı və janrların dayaq sütunlarını təşkil edən ortaq – tarixi, poetik, mifoloji əsasların hər bir janrda əlaqələndirilməsi, onlara xas olan təhkiyə üsulları ilə üzə çıxır.

Əfsanələri mövzuca, məzmunca digər epik folklor janrlarından fərqləndirən cəhət - qeyri-adi, möcüzəvi yaranışın, hadisənin, çevrilmənin süjetdə və təhkiyədə gerçək vəziyyətdə inkişafı, nağıl edilməsi bu janrın ibtidai şüur dövründə ictimai həyatın tamamilə mifoloji baxışlara bağlı olması ilə əlaqəli yarandığını əsaslandırır. İbtidai insanın özünü görünən dünyanın bütün varlıqları ilə bərabər səviyyədə tutması nəticəsində göy, səma cisimləri – ulduzlar, bürclər, günəş, ay; təbiət, yer varlıqları – dağ, qaya, daş, dəniz, göl, çay; canlılar – quşlar, heyvanlar və s. insanlaşdırılırdı, yaxud da əks istiqamətdə təsəvvüründə özünü onlara bənzədirdi, transformasiyaya, çevrilməyə uğradırdı. Kosmoqonik, toponimik əfsanələrin təşəkkül tapması həmin baxışla əlaqəlidir. Bu cür təsəvvür insanın özünü həqiqi mənada dərk etməsi mərhələsinədək davam edir. Özünüdərkə bərabər ilahiləşdirmə də baş verirdi və artıq möcüzəvi, qeyri-adi hadisələrdən daha çox insan mənəviyyatına xas olan keyfiyyətlər, irq, soy, tayfa, mənşə ilə əlaqəli baxışlar irəli çəkilirdi. Etnoqrafik, tarixi, qəhrəmanlıq, dini məzmunlu əfsanələr bu mərhələdə

yarandır. Deməli, janr təsnifatından başqa, eyni zamanda, janrdaxili təsnifat, rəngarənglik də baş verir. Folklorşünas Təhmasib Fərzəliyev əfsanələrin janrdaxili təsnifatını belə müəyyənləşdirir: "1.Kosmoqonik səciyyəli əfsanələr; 2.Coğrafi və toponomik adlarla bağlı əfsanələr; 3.Katastrofik motivli əfsanələr; 4.Yerli fauna aləmindən bəhs edən əfsanələr; 5.Yerli flora aləmindən bəhs edən əfsanələr; 6.Antropofaq (yamyam), paleoantrop (qulyabanı) və arxeyip (ruh obrazları) motivli əfsanələr; 7.Yerli tarixi mədəniyyət abidələri ilə bağlı əfsanələr; 8.Mifik, yarımmifik obrazlar və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr; 9.Xalq sənəti, incəsənət və onun ayrı-ayrı növləri ilə bağlı əfsanələr". [2, 37]. T.Fərzəliyevin verdiyi təsnifatda da, diqqət etdikdə bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz üç başlıq əsasın iştirakı müşahidə olunur.

Janrların yaranması, fərqlənməsi, formaca zənginləşməsi tarixi proses kimi baş verir. İctimai şüur, tarix zənginləşdikcə janrların meydana gəlməsi və ya aktivliyini itirməsi hadisəsi yaşanır. Bir janr öz daxilində başqası üçün zəmin hazırlayır. Əsəir əfsanənin ilkin elementlərini verdiyi kimi, əfsanə də rəvayətə yol açır. Belə ki, əfsanənin aktual olduğu zaman kəsimindən sonrakı mərhələdə əfsanəvi, möcüzəvi mövzulardan çox gerçək tarixi şəxslərin, hadisələrin ətrafında yaranmış mövzulara üstünlük verilir. Buradan əfsanədən rəvayətə keçid başlayır. Maraqlıdır ki, əfsanələrdə möcüzəvilik, qeyri-adilik bütün mətnin əsasını təşkil edir, tarixilik isə qısa, zəif səviyyədə əxlaqi-tərbiyəvi məqsəd üçün sonda gələrək möcüzəvi hadisə ilə əlaqələndirilir. Rəvayətdə isə tam əksinə bütün süjet gerçəklik ətrafında qurulur, sonra təsiri artırmaq üçün əfsanəvi təsvirlərə yer verilir. Bu halın özü həm əfsanənin rəvayətdən əvvəl şəkilləşməsini, həm də onun mənşələri eyni olan digər folklor janrlarına daimi təsir etməsini əsaslandırır. Əfsanə və rəvayət zaman-məkan planında da fərqlənir. Rəvayət əsasən tarix və tarixi şəxsiyyətlə əlaqəli olduğundan mətndə təsvir olunan tarix daha konkretir. Əfsanə isə insanların təbiətə, kainat, kosmos haqda möcüzəvi təxəyyülləri, daha doğrusu, onların yaradılışı ilə əlaqəli olduğundan onun mətnindəki zaman daha qədimdir.

Mifoloji ənənə və dünyagörüşündən başlanğıc götürən süjet, obraz, motiv, situasiya hər zaman özündən sonrakı mətnlərin strukturunda əhəmiyyətli yer tutur. Müasir nəsr təhkiyəsində də zaman-məkan keçidlərinin mifoloji üsullardan istifadə olunaraq qurulması geniş yayılıb.

Mifoloji situasiyalar içərisində çevrilmələrin çox önəmli yeri var. Çevrilmələr ya təhkiyənin bir bölümünü, ya da bütövünü sonlandırır. Bu halda çevrilmənin təhkiyədəki funksiyası hadisələrin sürətlənməsi, yekunlaşması və oyatdığı psixoloji effektlə izah oluna bilər. Fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün Naxçıvan mətnləri, xüsusən mifoloji qaynaqlı əfsanələri zəngin material verir.

Naxçıvanda daşa, nəbatət aləminə, zooloji varlıqlara çevrilmə və qeyb olma (fiziki haldan ruhi hala keçid, çevrilmə) ilə bağlı çoxlu mətnlər mövcuddur. Bu mətnləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- dini-kanonik xarakterli
- dini rəvayət məzmunlu
- tam mifoloji səciyyəli.

Dini-kanonik xarakterli mətnlərə nümunə olaraq Nuh peyğəmbərlə, Əshabi-kəhflə əlaqədar xalq arasında geniş yayılmış mətnləri göstərə bilərik. Dini rəvayət məzmunlu mətnlər isə daha çox Naxçıvanda geniş yayılmış pirlər haqqındadır.

Tam mifoloji səciyyəli, qədim inanclarla bağlı mətnlərsə əsasən ailə, aşiq-sevgili, insanlararası münasibətlər əsasında yaranmışdır: Qurda, Şanapipiyə, Tovuzquşuna, dovşana, qayaya, dağa və s. təbiət varlıqlarına çevrilmə kimi.

Epik növün qədim və populyar janrlarından biri olan əfsanəni digər epik janrlardan fərqləndirən əsas cəhətin müəyyənlişməsi üçün onun özünəməxsus təhkiyə quruluşunun araşdırılıb müəyyənlişdirilməsi mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda söyləniləri əfsanə mətnləri üzərində apardığımız araşdırmalar da sübut edir. Bu mətnləri, qədim yurd yerlərimizdən olan Naxçıvan folklorundan seçdik. Naxçıvanın relyefində dağların xüsusi yeri olduğundan və dağlar da daha çox çılpaq formada olub öz quruluşunu açıq göstərdiyindən burada onların bənzədiyi canlılara – insan və heyvanlara aid əfsanələ tez-tez rast gəlirik. Bəzən, hətta bir dağa, onun formasına aid variantlı əfsanələrlə də rastlaşırıq. Nümunə olaraq "Haçadağ" əfsanələrini göstərmək olar. Haçadağ əfsanələrindən birində söylənilir ki, "Deyirlər ki, qədim zamanlarda yer üzündə iki div var imiş. Bu divlərdən biri Məğribdə, o birisi Məşriqdə yaşayırmış. Bunlar qolda, qüvvətdə bir-birindən geri qalmamış. Hər ikisi öz igidliyindən dəm vurub "mənəm-mənəm" deyərmiş. Onlar bir-birinin haqqında çox eşidibmiş, amma heç vaxt görüşməyiblərmiş. "İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz!" – deyib, Naxçıvanda görüşmək qərarına gəlirlər." [1] Əfsanənin davamında nəql olunur ki, biri qadın, digəri kişi olan divlərin vuruşunda qadın divin vurduğu topuz kişi divin başını parçalayır. Tanrı divləri daşa döndərir, ağır çəkib uşaq tələf edən dağ Ağrı dağı, başı haçalanan divsə Haçadağdır. Haçadağ haqda olan ikinci əfsanəsə Nuh əfsanələri sisteminə daxildir. Həmin əfsanədə Yerin üzünü su alan zaman dağların başının boşalması və Nuhun gəmisinin Haçadağın üstündən keçərkən artıq suyun aşağı enməsi nəticəsində dağa toxunub onun başını haçalaması bildirilir. Hər iki əfsanə qısa, lakonik və möcüzəvi məzmunludur. Burada konkretlik faktı dağın quruluşudur. Lakin həmin quruluşun izahı möcüzəvi məzmunadadır.

Naxçıvanda dağların, qayaların insanlara və heyvanlara oxşarlığı ilə də bağlı əfsanələr çoxdur. Bu tip əfsanələrin Naxçıvana məxsusluğunu daha tez müəyyənlişdirmək olur. "Naxçıvandan toplanmış əfsanələr bölgənin özünəməxsus məhəlli xüsusiyyətlərini açıq şəkildə əks etdirir." [3, 121] Bunların içərisində gəlinqayaları mühüm yer tutur. Naxçıvanın ayrı-ayrı yerlərində - Ordubadda, Şahbuzda olan gəlinqayalar namuslarının xilasını üçün Tanrıya yalvaran gəlinlərin daşa çevrilməsi ilə bağlıdır. Nümunə üçün onlardan birini təqdim edirik. "Qədim zamanlarda Şahbuzun çox ucqar kəndlərindən birində gözəlliyi aləmə yayılan sərvboylu bir gəlin varmış. Əri düşmənlə vuruşmada həlak olubmuş. Gəlinin qumral gözləri, ilan kimi qıvrılan qoşa hörüyü cavanların canına od salarmış. Yaxından, uzaqdan gələn elçilər həmişə kor-peşman geri qayıdarmışlar. Günlərin bir günü gəlini tanımadığı bir oğlan qaçırır. Oğlan qorxusundan gəlini dağlara aparır. Onlar başı göylərə dəyən Toğluqaya ilə Salvartı dağının arasından keçəndə ələcsiz qalan gəlin uca qaya başında üzünü göylərə tutub aman istəyir. Daşa dönmüş gəlinin abidəsi o vaxtdan el arasında "Gəlin qayası" adıyla tanınır..." [4]

Naxçıvan əfsanələrində dağların, nəhəng qayaların poetik cəhətdən canlı təsvir olunması xüsusiyyəti və həmin təbiət varlıqlarının mühitində qızın, gəlinin daşa, qayaya çevrilməsi motivi əsasında yaranmış süjetin geniş yayılması da təsadüfi deyil. Türk, monqol xalqlarının ortaq mifoloji görüşlərində, inanclarında dağ, yer, əcdad və daşa, qayaya (oba) səcdə kultundan təsirlənmiş bu motivin özü də çevrilmə (transformasiya) nəticəsində

şəkilləşib. Çünki həmin xalqların şamançılıq mifologiyasının, epik ənənəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, şərtlərinə görə qanun çərçivəsində hamı ruhların, qəhrəmanların uşaqlıq dövrləri, ilk fəaliyyətləri göydə, dağda keçir. Gələcəkdə xalqın xilaskarları olacaqlar haqda müjdələnən bu motivin təsviri əsərdə kulminasiya (zirvə) nöqtəsini təşkil edən düşmən üzərində qələbə səhnəsi qədər əhəmiyyət daşıyır. Qeyd edilən Naxçıvan əfsanələrində isə əsas surətin dağda qayaya çevrilməsi hadisəsi ilə hər şey bitir. Yəni dastanlarda mifoloji görüşlərə görə dağın yaradıcı funksiyası – hamı ruhun, qəhrəmanın doğulduğu, əsas sujetin inkişafa başladığı yer çevrilmə nəticəsində əfsanələrdə sujetin sonlandığı, baş surətin fəaliyyətinin bitdiyi məkan kimi təsvir olunub.

Gəlinin yalvarış motivinə uyğun Naxçıvanda Şanapipiklə bağlı zoomorfik əfsanə də var. Babək rayon Vayxır kənd orta məktəbinin biologiya müəllimi, söyləyici Şükufə Əhmədovanın nənəsi Qəndab Əhmədovaya istinadən dediyinə görə bir gəlin evdə saçını daradığı vaxt qaynatası qapını açıb otağa daxil olur, qaynatanın onu başıaçıq görməsindən xəcalət çəkən gəlin utanıb Tanrıya yalvarır ki, onu quşa çevirsin. Tanrı onun duasını eşidir və başındakı daraqla birlikdə quşa çevirir. [5]

Şükufə müəllimə Naxçıvanda zoomorfik əfsanələrin də dağ, qaya əfsanələri qədər geniş yayıldığını söyləyir. O, "Tovuzquşu və Xoruz", "Ağacdələn", "Dovşan", "İlanların döyüşü" və s. mövzulu əfsanələr də söylədi ki, onlardan yalnız birinə - "Tovuzquşu və Xoruz"a burada istinad edib digərlərinə daha geniş tədqiqatlarda yer ayıracağıq. Həmin əfsanədə deyilir ki, xoruz son dərəcə gözəl, tovuzquşu isə onunla müqayisədə çirkin olub. Tovuzquşu həmişə xoruzun paxıllığını çəkərmiş. Bir gün xoruzu aldadıb ona daha da gözəllik verən paltarı ondan alır. Xoruz deyir ki, mən toya gedəcəyəm, gəl paltarımızı dəyişək, toydan qayıdım paltarını verərəm. Xoruz razılaşır. Gecə nə qədər gözləyir, tovuzquşu paltarı qaytarmır, sübhədən durub tovuzquşunu çağırır. Cavab almadıqca yenə çağırır və onun quqqulu... səsi tovuzquşu deməkdən yorulub o hala düşüb. Hələ də çağırır ... Tovuzquşunun rəngbərəng lələkləri xoruzun paltarıdır. Tanrı qəzəbinə gəlib ayaqları daha da çirkinləşən tovuzquşu lələkləri ilə çirkin ayaqlarını gizlədə bilmir. [5]

Naxçıvanda əfsanənin janrdaxili təsnifatına uyğun bütün tipdə əfsanələrə rast gəlmək mümkündür. Onun relyefi, qədimliyi, inanc və stereotiplərə bağlılığı bu məkanı əfsanələrlə zənginləşdirmişdir. Tarix və şəxsiyyətlərə aid rəvayətlər də bu məkanda az deyil. Lakin təhkiyə strukturu üzərində apardığımız araşdırmalar, digər bölgələrdə olduğu kimi Naxçıvanda da ən çox yayılan epik folklor janrının əfsanə olduğunu sübut edir.

Təsnifatını verdiyimiz hər bir dini-mifoloji çevrilmə hadisəsini əks etdirən mətnlərdə çevrilmə təhkiyənin strukturuna ciddi təsir göstərir və onu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sürətləndirə, yekunlaşdırır bilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005. anl.az
2. Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət Seriyası, 1978, nömrə I, s. 32-41
3. Məhsəti İsmayıl. Naxçıvan əfsanələri. Naxçıvan-Elm-2008
4. Nərgiz İsmayılova. Naxçıvanın gəlinqayaları | "Nuhçıxan" İnformasiya Agentliyi <https://nuhcixan.az> › cemiyyet. 14 iyul, 2019
5. Söyləyici Şükufə Əhmədova. Babək rayon Vayxır kəndi, 1962-ci il doğumlu

SUMMARY

Tahir Nasib

THE IMPACT OF TRANSLATIONS ON THE STRUCTURE OF NARRATIVE IN THE LEGENDARY GENRE (BASED ON NAKHCHIVAN LEGENDS)

Epic folklore genres get their common characteristics from three main sources: historicity, poetic and mythological bases. The genre categorization is determined by the level and methods of their using. The development of genres is a historical process, and the emergence of one of them causes the other to develop, in this sense, the same elements may be found in different genres. However, the structure and sequence of those elements appear in own peculiar way in different genres. At the same time the structure is a key factor of narration to define the genre diversity from a theoretical point of view. Without studying the narration, it is hard to substantiate the identification of closely related genres. In this regard, the historical sequence of myths, legends, and narrations is extremely close in terms of poetics. Because they are so closely related, sometimes a text from one genre may be identified as a example from another one.

Although the content of the legend is miraculous and exceptional, the narrator includes actual facts in the text and often acts as a witness, and he doesn't explain and detail as much. The miraculous event is described, the fact is shown, the witness immediately finishes the text and leaves. This determines the conciseness of the legend. The paper analyzes the Nakhchivan legends with various motives to substantiate these specific features of the narration and the provisions put forward by their text are substantiated.

Keywords: legend, narration, genres, motive, structure, miracle, Nakhchivan

РЕЗЮМЕ

Тахир Насиб

ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА НАНА ТИПИЧНЫЕ ЧЕРТЫ ПОВЕСТВОВАНИЯ В ЖАНРЕ ЛЕГЕНДЫ (НА ОСНОВЕ НАХЧЫВАНСКИХ ЛЕГЕНД)

Эпические фольклорные жанры получают свои общие характеристики из трех основных источников: историчности, поэтической и мифологической основы. Жанровая категоризация определяется уровнем и способами их использования. Развитие жанров есть исторический процесс, и появление одного из них вызывает развитие другого, в этом смысле одни и те же элементы могут быть обнаружены в разных жанрах. Однако структура и последовательность этих элементов проявляются по-своему в разных жанрах. В то же время структура является ключевым фактором повествования, определяющим жанровое разнообразие с теоретической точки зрения. Без изучения повествования трудно обосновать выделение близкородственных жанров. В этом плане историческая последовательность мифов, легенд и сказаний чрезвычайно близка в поэтическом плане. Поскольку они так тесно связаны, иногда текст из одного жанра может быть идентифицирован как образец из другого. Хотя содержание легенды чудесное и исключительное, рассказчик включает в текст реальные факты и часто выступает в роли свидетеля, он не объясняет и не детализирует так много. Чудесное событие описано, факт показан, свидетель тут же заканчивает текст и уходит. Этим и определяется лаконичность легенды. В статье анализируются нахчыванские легенды с различными мотивами для обоснования этих особенностей повествования и обосновываются положения, выдвинутые их текстом.

Ключевые слова: легенда, повествование, жанры, мотив, структура, чудо, Нахчыван

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN YETİRMƏSİ: HÜSEYN NADİM NAXÇIVANI

Səbinə ƏHMƏDOVA

ehmedova3@mail.ru

AMEA Əlyazmalar İnstitutunun baş mühafizi

Açar sözlər: *Hüseyn Nadim, mərsiyə, ruhani, növhə, divan, İslam*

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə Azərbaycanda bir çox poetik məclislər fəaliyyət göstərmişdir. Şuşada "Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan", Qubada "Gülüstan", Lənkəranda "Fövcül-füsəha", Ordubadda "Əncüməni-şüəra", Bakıda "Məcməüs-Şüəra" ədəbi məclislərinin poeziyamızın inkişafında əvəzsiz xidməti olub. "Bu ədəbi məclislər klassik irsin öyrənilməsində, söz sənətinin xalq arasında təbliğ olunmasında, həmçinin yeni-yeni istedadların üzə çıxmasında böyük rol oynayıb. Bu istedadlardan biri də "Əncüməni-şüəra" ədəbi məclisinin fəal üzvü Hüseyn Nadim Naxçıvanı olub".(1,15)

Hüseyn Abdulla oğlu Mehdiyev 1871-ci ildə Naxçıvanın Nəhrəm kəndində dünyaya göz açmışdır. İlk təhsilini mollaxanada alan Hüseyn sonra təhsilini Mirzə Cəlilin dərsləri ilə davam etdirmişdir. Atasını erkən itirən Hüseyn maddi ehtiyac ucbatından təhsildən uzaqlaşır. Ailənin ağırlığı gənc Hüseynin üzərinə düşür. Güzəranının ağırlığına baxmayaraq, Hüseyn öz üzərində çalışır, klassiklərin əsərlərini mütəmadi olaraq mütləq edir, ərəb və fars dillərini öyrənir, İslam tarixinə mükəmməl şəkildə yiyələnir.

Maddi durumu çətin olduğundan yeniyetmə Hüseyn Nəhrəm kəndində kiçik bir çayxana açır və burdan gələn cüzi gəlirlə dolanır. "Deyilənlərə görə Nadimin çayxanası daima şeir-sənət adamlarının üzünə açıq olurdu. Culfa və Ordubaddan ədəbiyyat həvəskarları Nadimlə səmimi münasibət qurmuşdu. O, tez-tez Ordubada gedib ədəbi məclislərdə iştirak etdirmiş"(1,15)

Ədəbi mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, "Əncüməni-şüəra" ədəbi məclisi-sində Hacığa Fəqir, Məhəmməd Tağı Sidqi, Molla Hüseyn Bikəs, Usta Zeynal Nəqqaş, Məşədi Həsən Dəbbağ, Məhəmmədqulu Salik kimi o dövrün tanınmış şairləri fəaliyyət göstərirlərmiş. Şübhəsiz, bu sənətkarların poetik yaradıcılığı Nadimin şair kimi formalaşmasına təsir göstərib.

Ədəbiyyat tariximizdən məlumdur ki, XIX əsrdə ədəbi məclislərin bir-birilə əlaqələri olub. Bu ədəbi əlaqələri poetik məclislərin üzvlərinin bir-birilə yarışmalarının əlimizə gəlib çatması da sübut edir. Bu səbəbə söykənərək deyə bilərik ki, Hüseyn Nadim Naxçıvanının yaradıcılığı ilə tanış olduqda görürük ki, onun poetik irsində Bakı və Qarabağ ədəbi mühitinin bədii təsiri hiss olunmaqdadır.

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində "Nadim" təxəllüsü ilə yazıb-yaradan bir neçə şair olmuşdur. Lakin bunlardan ikisi daha məşhurdur. Birincisi XIX əsrdə yaşamış və özündən sonra çox böyük irs qoyub getmiş Nəvahlı Mirzə Baxış Nadim, ikincisi isə növhə və sinəzənləri indi də dillər əzbəri olan Hüseyn Nadim Naxçıvanıdır. (3,6).

H.N.Naxçıvanının əsərlərini ilk dəfə nəşrə hazırlayıb çap etdirən filologiya elmləri doktoru Əsgər Qədimov olmuşdur.(2). Şairin əsərlərin ilk çapına seçmə şeirləri daxil

edilib. Lakin Nadimin külliyyatını ilk dəfə nəşrə hazırlayıb fonotransliterasiya edən, tekstoloji iş aparan, toplayıb tərtib edərək "Divan" halına salan tədqiqatçı Hacı Mustafa Mailoğlu olmuşdur. Tədqiqatçının özünün etiraf etdiyi kimi bu nəcib iş AMEA-nın müxbir üzvü, professor Möhsün Nağısoylu ilə məsləhətləşəndən sonra baş tutub.

H.N. Naxçıvani haqqında ötən əsrin müxtəlif illərində qısa məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Hacı Mustafa Mailoğluna istinad edərək qeyd edək ki, şairin haqqında ilk məlumat "Şərq qapısı" qəzetində (27 mart 1947-ci il) Əli Hüseynov adlı müəllifə məxsusdur. "Hüseyn Abdulla oğlu (Nadim)" adlı bu məqalədə şair haqqında lakonik informasiya verilmişdir. Fərman Xəlilovun "Nadim" adlı məqaləsi ("Şərq qapısı" 27 iyul 1971-ci il), Rasim Tağıyevin "Açılmamış səhifələrdə döyünən də ürək" ("Azərbaycan nüəllimi" qəzeti, 7 noyabr 1974-cü il) adlı məqaləsi bu silsilədənndir. Qeyd etdiyimiz kimi Nadim şeirlərinin ilk çapı Əsgər Qədimova məxsusdursa, fundamental, tekstoloji kamillik baxımından "Divan"-ı nəşr etdirən Hacı Mustafa Mailoğlunun zəhməti tarixi-ədəbi bir dəyəərə malikdir.

Hüseyn Nadim Əhli-Beyt (ə) aşiqi olduğundan dəfələrlə müqəddəs yerlərdə, o cümlədən Kərbəla və Məşhəd ziyarətlərində olmuşdur. "Lakin o həm də bir Füzuli aşiqi idi. Kərbəla ziyarətində dahi Füzulinin məqbərəsi önündə yazdığı qəzəl buna bariz nümunədir:

Füzuli, dur əyağə, qəmə giriftarəm, ağlaram,
Dəstgirəm sənüntək ruzgardə, xarəm, ağlaram.

Qəbrün üstə baş əydim, qüssədən qanla dolub könlüm,
Solub gülistandə güllərim, səntək zarəm, ağlaram.

Cismi- pakun xak olubdur türbəti-Kərbübəladə,
Lal oldı dilim, yox bir sözüm, əzadarəm, ağlaram.

Eşq eyləyübdü dərbədər bımunisü yar Nadimi,
Kəhrəba kimi soldı gül yüzüm, biyarəm, ağlaram.

(3,12-13)

Nadimin "Divan"-ındakı bir çox şeirlər onun tərcümeyi-halı ilə bağlı məqamları aydınlaşdırmağa bizə yardımçı olur. Elə indi haqqında danışdığımız bu qəzəldə qeyd etdiyimiz kimi, Nadimin böyük Füzulinin məzarını ziyarət etdiyindən xəbər verir. Şübhəsiz, İmam Hüseyn(ə) ziyarətinə zəvvar kimi gedən Nadim, şair babasını da ziyarət etməliydi. Məlumdur ki, Məhəmməd Füzulinin öz vəsiyyətinə əsasən ömrü boyu nigahbanı (keşikçisi) olduğu İmam Hüseyn (ə) –ın məqbərəsinin ayaq tərəfində dəfn olunmuşdu.

Ümumiyyətlə, Nadimin bioqrafiyası haqqında məlumat çox azdır. Yaradıcılığına əsasən müəyyən fakt və məqamları üzə çıxartmaq əsas məqsədlərimizdən biridir.

Mərhum tədqiqatçı Nəsrəddin Qarayev "XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri" adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, ömrünün son illərində Hacı Fəqirin gözləri tutulur. Bu zaman onun dediyi şeirləri dostu Sidqi yazıb toplayırdı. Məclis üzvlərindən Bikəs və Nadim

də bu işdə ona kömək edirdilər. Çox güman ki, Fəqirin əldə olan əsərlərini də vaxtilə onlar toplamışlar. (4)

H.Nadim haqqında yazılan oçerk və məqalələrlə və yaradıcılığı ilə tanış olduqda, eləcə də ailə üzvlərindəki arxiv sənədlərinə istinadən məlum olur ki, Hüseyn Nadim vətənpərvər bir insan olmuşdur. "Şairin oğlu Məhəmməd Abdullayevin arxivində olan və yazılı şəkildə mühafizə olunan sənədlər sübut edir ki, Nadim 1918-1920-ci illərdə daşnak Andronikin "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə Naxçıvana, şairin doğma kəndi olan Nehrəmə və Ordubad ərazilərinə basqınını öz gözlərilə görmüş və daşnakların hücumunu dəf etmək üçün yaradılan partizan dəstəsinin tərkibində vuruşmuşdur. O zaman türklər bu xəbəri eşidir və öz ərazilərindən ermənilərə top atəşi açırlar. Andronik türk topunun səsinə eşidən kimi türklərin bizə köməyə gəldiyini başa düşür və qoşunlarını Naxçıvandan çıxarır. Bu hadisədən sonra erməni-daşnaklar fürsət tapan kimi Naxçıvana hücum edərmişlər. Nəhayət, 1920-ci ildə Naxçıvanın Ordubad və Tivi ərazilərinə hücum edirlər və Hüseyn Nadim Ordubadın Ələngəz dağı ətrafında gedən döyüşlərdə yaralanır. Vətənpərvər şair elə bu yaranın nəticəsində 1927-ci ildə vəfat etmiş və böyük izdihamla Nehrəm məzarlığında torpağa tapşırılmışdır.(5, 116-117)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Hüseyn Nadim vətənpərvər şair olmuşdur. Millətin taleyi, xalqın güzəranı, sosial bəlalər, cəhalət, dini təəssübkeşlik, haqq-ədalət kimi məsələlər həmişə şairi düşündürmüşdür. Bu problemlər Nadim yaradıcılığının aparıcı xəttini təşkil edir. Nadim həm də qeyrətli bir müsəlman kimi mütərəqqi dinimiz olan İslama zidd olan hərəkətləri ondan uzaq görmək istəyir:

Yox bircə kəs xilas edə bu nardən bizi,
İmdad edən yoxdı bu biçarə millətə.

İslamdən kənar eləsün bu bəlaləri,
Olsun müin zəmanədə dilparə millətə..

Versün səsimizə səsinə, eyləsün mədəd,
Bir çarə eyləsün bu günü qarə millətə.

Gəlsün cəhanə dini-müsəlmani hifz edən,
Lütf eyləsün bu haldə avarə millətə.

Yetsün bu gündə milləti – İslam hərayinə,
Hər səmtədən yetüb genə min yarə millətə.

Mən Nadiməm, zəmanədə millət cünuniyəm,
Ağlar gözüm həmişə bu biçarə millətə! (3,22)

Şeirdən də göründüyü kimi Nadim millətin bəlaları üçün ağlayan "millət cünuni"-milli Məcnun, millət aşığıdır.

Hüseyn Nadim Naxçıvani qəzəl, qəsidə, növhə, sinəzən, satiralardan ibarət böyük ədəbi irs qoyub getmişdir. Lakin "Divan"ına nəzər saldıqda görürük ki, şairin ədəbi irsi içərisində mərsiyələr, novhə və sinəzənlər daha çox üstünlük təşkil edir.

Məlumdur ki, mərsiyədəki tarixilik və dünyəvilik humanizmlə bağlıdır. Dini səciyyə daşmasına baxmayaraq mərsiyə şairləri insanın azadlığı ideyasını təlqin edirlər.

"Mərsiyə şeiri Azərbaycan ədəbiyyatında sujetli lirikanın inkişafına faydalı təsir göstərmiş, insanın daxili dünyasının, subyektiv hisslərinin canlı və təsirli təəcəssüm etdirilməsində, poetik dilin orta əsrlərə məxsus qəliz ərəb-fars tərkiblərindən təmizlənməsində və sadələşməsində müəyyən qədər əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu əsərlər poetik-sturuktur baxımından bəzi özəlliklər qazanmışdı. Növə və sinəzənlərin bir çoxu yüksək bədiiliyi və şeirliyi ilə fərqlənirdi; şairlər gözəl qəfiyələr yaradır, poetik sözün imkanlarından sənətkarlıqla istifadə edirdilər." (6,299)

Deyilən bu bədii məziyyətləri Hüseyn Nadim Naxçıvanının mərsiyələri, növə və sinəzənlərinə, ümumiyyətlə, dini şeirlərinə də şamil etmək olar. Kərbəla müsibəti, bu faciənin qəhrəmanlarını böyük ustalıqla təsvir və tərənnüm edən Nadim dini məzmunlu şeirlərində qanlı döyüş səhnələrindən tragik fraqmentlər, imamların qəhrəmanlığı və şəhadətini bədii-poetik qələmlə məharətlə təsvir edir:

Kəsdilər sitəmlə ə`da, vırdılar başın cidayə,
"Qutiləl-Hüseyn" sədası düşdi dəşti-Kərbəlayə,
Kərbəladə Ali-Taha verdilər səda-sədayə,
Qan yüzində zahir oldı qandən xizab o saat.(3,108)

"Tarixi-dini şeir təkcə məsciddə oxunmurdu. O, xalqın məişətinə daxil olmuşdu; yas məclislərində oxunan belə şeirlər dinləyicilərin qəlbini rıqqətə gətirir, hisslərini və duyğularını kövrəldirdi. Dinləyicilər məğlub olanın şəhidliyinə, onun dəstəsinin əsir düşməsinə təəssüflənir, göz yaşı axıdılar. Lakin mərsiyə şeiri oxucularda bədbin əhval-ruhiyyə yaratmır, əksinə, onu mənəvi təmizliyə, əxlaqi saflığa çağırırdı. Yezidin imamlara etdiyi zülmü gözləri qarşısında canlandıran oxucu, yaxud dinləyici, daxilən bu ədalətsizliyə qarşı çıxır, qəddarlığa və zalımlığa nifrət yağdırır, lənət oxuyur, hətta zülmə və ədalətsizliyə qarşı etiraz və mübarizəyə daxilən səfərbər olunurdu." (6,298)

Ətfalı çəkən vaxtda ol bəzmi-Yəzidə,
Vallahı, rəvadur tökə xun-əşk hamı didə,
Çubi gətürən vaxtda deyün, bari, Yəzidə,
Hər qədri vıra bu ləbi-suzanə, rizayəm. (3,229)

Hüseyn Nadim Naxçıvanının "Divan"ını mütaliə edərək araşdırdıqca, şairin yaradıcılığına və bioqrafiyasına daha yaxından bələd olduqca aydın görünür ki, o, müqəddəs Qurani-Kərimdən, hədislərdən, Məhəmməd Peyğəmbər (s) və onun Əhli-Beytinin (ə) kəlamlarından faydalanmışdır. Dini-ədəbi mühitdə Əhli-Beyt (ə) şairi kimi yetişən Nadim İslam tarixini, Azərbaycan və Şərq klassiklərini mütaliə edərək bəhrələnmişdir. Bundan başqa Hüseyn Nadim İslam dininin incəliklərinə və irfan ədəbiyyatına da bələd olmuşdu.

Naxçıvanda dünyaya göz açan, Naxçıvan dini-ədəbi mühitində yetişən qüdrətli şair Hüseyn Nadim Naxçıvanının şeirləri, xüsusilə mərsiyə, növə və sinəzənlərində dünyəvilik və tarixiliklə yanaşı, həm də humanizm pafosu vardır. Bu şeirlərin lirik qəhrəmanı zülmkarlıq və qəddarlığın əleyhinə çıxır, haqq-ədalət, Uca Yaradana inam ideyalarını müdafiə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Savalan Fərəcov "Ağlar gözümlə həmişə bu biçərə millətə..." "Mədəniyyət" qəzeti 2013-30 Noyabr
2. Əsgər Qədimov Hüseyn Nadim Naxçıvani seçmə şeirlər "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı" Bakı-1993.
3. Hüseyn Nadim Naxçıvani. Divan. Bakı-2012 Tərtib edən, ön söz, lüğət və izahların müəllifi Hacı Mustafa Mailoğlu
4. Nəsrədin Qarayev. Azərbaycanda ədəbi məclislər. Bakı-2010. Nurlan.
5. Hacı Mustafa Mailoğlu. Hüseyn Nadim Naxçıvani. "Hikmət" jurnalı. №19
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, IV cild. Bakı-2011. "Elm".

SUMMARY

Sabina Ahmedova

THE REPRESENTATIVE OF THE NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT: HUSEYN NADIM NAKHCHIVANI

The article at the end of the nineteenth century, the religious poets of the twentieth century, lived in Nakhchivani Huseyn Nadim life cycle and is about creativity. Nakhchivan is rich in spiritual literature, creative, powerful poet Nadimin has a hard life. God in the creation of the poet, prophet, the Ahl al-Bayt, the poems dedicated to beliefs prevail.

Key words: Huseyn Nadim, religion, laments, novhe, divan, Islamic

РЕЗЮМЕ

Сабина Ахмедова

БУДУЩЕЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ НАХЧЫВАНА: ХУСЕЙН НАДИМ НАХЧЫВАНИ

Статья в конце девятнадцатого века, религиозные поэты XX века, жил в Нахчывани Хусейн Надим жизненного цикла и о творчестве. Нахчыван богат духовной литературы, творческий, мощный поэт Надими имеет тяжелую жизнь. Бог в создании поэта, пророка, Ахль аль-Бейт, стихи, посвященные верованиям преимущественную силу.

Ключевые слова: Гусейн Надим, элегий, сокрушается, новхе, диван, Ислам

NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİ NAĞI NAĞIYEVİN "HƏSRƏT" ROMANI ƏSASINDA

Fatimə HƏSƏNOVA

fhasanova2001@gmail.com

Orcid ID:0009-0006-5219-8452

AMEA Naxçıvan bölməsi

Xülasə

Nağı Nağıyevin ədəbi-bədii yaradıcılığı Naxçıvan və Bakı dövrü olmaqla iki yerə ayrılmışdır. Naxçıvanda bədii yaradıcılığa başlamış, bir çox hekayələrini bu dövrdə yazmışdır. II Dünya Müharibəsi başlayanda cəhbəyə yola düşmüş və ordu sıralarında xüsusilə fərqlənmişdir. Müharibə onun yaradıcılığında da dərin izlər buraxmışdır. Yaralandıqdan sonra geri dönmüş və ədəbi-bədii yaradıcılığa davam etmişdir. 1965-ci ildə "Həsərət" romanını tamamlamışdır. Romanın mövzusu kənd həyatından alınmışdır. Ədib əsərdə çoxlu dialekt, şivə, atalar sözləri və ümumişlək sözlərdən istifadə etmişdir. Bu da əsəri olduqca anlaşıqlı və axıcı edir.

Açar sözlər: *Nağı Nağıyev, dialektlər, "Həsərət" romanı*

Qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan istər muxtariyyət dövründə, istərsə də, ondan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan ədəbi mühitinə böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Nağı Nağıyevdir.

Görkəmli pedaqoq, ziyalı, maarifçi, dramaturq, tərcüməçi, ictimai xadim Nağı Nağıyev 1910-cu il iyulun 13-də Culfa rayonunun Yayıcı kəndində anadan olmuşdur. O, zəngin yaradıcılıq yoluna malik olmuş, Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişafında mühüm addımlar atmışdır. O iki roman, dörd povest, altı səhnə əsəri, 43 qırx üç miniatür, iyirmi doqquz satirik hekayə, dörd xatirə, doqquz oçerk müəllifidir. Görkəmli yazıçı bədii yaradıcılığa 1936-cı ildə ilk hekayələrini yazmaqla başlayır. "Səadət" adlı ilk dram əsərini yazır (5).

Nağı Nağıyev əsərlərində Naxçıvan dialekt və şivələrinə məxsus leksik vahidlərdən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Bu baxımdan "Həsərət" romanı diqqəti cəlb edir. Mövzusu kənd həyatından alınmış bu əsərdə demək olar ki, müəllif personajların danışığında şivə faktlarına üstünlük vermişdir. Bu cəhətdən Nağı Nağıyevin əsərləri daha oxunaqlı, axıcı olmuşdur. Həmin dialektizmlərdən bir neçəsinə nəzər salaq:

Diqqəti cəlb edən sözlərdən biri *çanax* sözüdür. "Çanax" lekseməsinə bir sıra dialektlərimizdə rast gəlinir. "Atası hələ işdən qayıtmamışdı. Reyhanın qıraqları göy çanaqda gətirdiyi qatıqla bir lavaş yeyib uzandı." (6,s.224)

Belə ki, Naxçıvan, Ağdam, Gəncə, Şəki, Yevlax, Xanlar, Gədəbəy və Zəngilan dialektlərində bu sözdən istifadə olunur. Ədəbi dildə qarşılığı isə "*saxsı qab*", "*ölçü qabı*", "*ölçü vahidi*" deməkdir (3,s.89).

Naxçıvan dialektində "*saxsı qab*" mənasında istifadə olunur. " - Bıy, mənə bax axı, qatıq qoymağı tamam unutmuşam. Bəs sən niyə demirsən, ay Təvəkkül? – O, tez bir çanaq qoyun qatığı gətirdi" (6,s.38).

Əsərdə qarşılaşdığımız leksemlərdən biri də *"köndələn"* sözüdür. Bu sözə Tovuz, Masallı, Şəki, Şəmkir, Füzuli dialektlərində rast gəlinir ki, mənası *"tərs, tərsinə, yanakı"* deməkdir (3,s.261).

"İndi öz aramızdır, olan olub, keçən keçib, daha utanma, mənə bir qəti cavab ver... Niyə dillənəmirsən? Ay qız, niyə *köndələn* durursan? Bir bəri dön, cavab ver də..." (6,s.15).

Dialektlərdə qohumluq bildirən sözlər də vardır ki, onlara əsərdə tez-tez rast gəlirik. Məsələn: *"dadaş"* leksemi bunlara misal ola bilər. Bu sözə Ağdam, Göyçay, Ordubad, Şamaxı, Qusar dialektlərində rast gəlinir. Ədəbi dildə qarşılığı *"böyük qardaş"* deməkdir. Zəngilan dialektlərində *"ata"*, Yardımlı dialektlərində isə *"dayı"* mənasını verir (1,s.116).

" - Aydınlıqda olasan, ay Gülnar bacı, Allah sizə də şadlıq qismət eləsin!

- Danış görüm *dadaşın* necədir, kiminlə gəlib, nə müddətə gəlib?" (6,s.18).

Nümunədən də aydın olur ki, əsərdə müəllif *"dadaşı"* böyük qardaş mənasında istifadə etmişdir.

"Həsərət" romanında diqqəti cəlb edən sözlərdən biri də *"xırpalamaq"* leksemidir. Ədəbi dildə qarşılığı *"tutmaq"*, sıxışdırmaq deməkdir (1,s.246).

" ...İndi hər şeydən əziz bir adamın görüşünə hazırlaşdığı və varlığını *xırpalayan* düşüncələrlə əlləşdiyi bir zamanda gör kimlə üz-üzə durmalı oldu!" (6,s.14).

Əsərdə rastlaşdığımız sözlərdən biri də *"qart"* leksemidir. Bu söz bir çox dialekt və şivələrdə özünü göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dialekt vahidi şivələrdə fərqli mənalarda qeydə alınmışdır. Göyçay, Qazax, Qax, Mingəçevir, Ordubad və Salyan şivələrində *"lovğa"*, Dərbənd. Xaçmaz, Qubada *"bülöv"*, Bakı dialektində *"bək"*, *"sərt"*, Şəki, Yardımlı dialektində isə *"çoxbilmiş"* mənalarında istifadə olunur (3,s.284).

" O bu suallarla özünü yorarkən *qart* bir kişi səsi eşitdi:

Ay, ədə, bu bizim Cəmil deyil! - Cəmil səsə tərəf döndü" (6,s.23).

Ədibin yaradıcılığında qarşımıza çıxan sözlərdən biri də *"toxtamaq"* leksemidir. Bu leksemə də bir sıra ərəzilərin dialektlərində rast gəlinir. Belə ki, Şəki, Çənbərək və Zəngilan dialektlərində olan *"toxdamax"* ədəbi dildə *"sakitləşmək"*, *"özünə gəlmək"*, *"özünü ələ almaq"* mənalarını verir. Ağdam, Bərdə, Kürdəmir, Qarakilsə dialektlərində isə *"dayanmaq"*, *"durmaq"*, *"çatmaq"* mənalarında istifadə olunur (3,s.500).

" Gülnar xəzan yarpağı kimi oldu. Onun bu halı Dilşadın gözündən qaçmadı və *toxdayıb*, barmağını dişlədi: "Aha, deyəsən burada bir iş var!" Sonra Gülnardan əhvalının pozulmasının səbəbini soruşdu" (6,s.56).

"Həsərət" romanında verilmiş bu nümunədə *"toxtamaq"* leksemi *"sakitləşmək, özünə gəlmək"* mənasında istifadə olunmuşdur.

Məlumdur ki, dilimizdə bir çox bitki adları da vardır ki, onlar şivə xarakterli sözlərdir və yalnız müəyyən bir ərəzidə istifadə olunur. Bulardan biri də əsərdə rast gəldiyimiz *"çaşır"* leksemidir. *"Çaşıra"* leksemi Ordubad, Ağcəbədi, Ağdam, Çənbərək, Gədəbəy və s. ərəzilərin dialektlərində rast gəlinir. Ədəbi dildə isə mənası *"yabanı bitki "* deməkdir (3,s.90).

"Söhbətin bu yerində Lalə pendir, çörək, turşu gətirib stolun üstünə qoydu. İmran dərhal əlini uzadıb, təzəcə sulanmış lavaşın birini tən yarıdan böldü, arasına pendir və *çaşır* qoyub dürmək tutdu, yeməyə başladı" (6,s.66).

Əsərdə diqqəti cəlb edən sözlərdən biri də *"xırt"* sözüdür. Bu söz Culfa şivələrində istifadə edilir ki, ədəbi dildə qarşılığı *"barama qurdunun birinci yuxusu"* mənasını verir (1,s.246).

"- Yarpaq yoxdur, bilirəm ki, qurd *xırıda* düşən kimi, ipləri, dəhrələri əllərində yarpaq axtaracaqlar" (6,s.66).

Nasirin əsərində istifadə etdiyi *"tığlamaq"* leksemi Şahbuz şivəsində *"bir şeyi təpə şəklində bir yerə yığmaq"* mənasını verir (1,s.564). *"Həkim bu bağlarda yetişən zərif, əlvan üzümlərdən doyunca yemiş, tığlanıb sonra maşın-maşın, araba-araba şərab zavoduna göndərilən məhsula fərəhlə baxmış, tutluqların yarpağı ilə bəslənən barama qurdlarına yarpaq vermiş, ağlı-sarılı iri baramaları tikanlı kollardan dərmış, ipəyindən geyinmişdi"* (6,s.16).

Dialekt və şivələrdə diqqəti cəlb edən leksik vahidlərdən biridə *badya* sözüdür. *"Badya"* Naxçıvan dialektində *"süd,su qabı, dolça"* mənalarını verir (4,s.66). Dərbənd dialektində isə *"dərin boşqab"* mənasını verir. Bu leksik vahidə *"Həsərət"* romanında da rast gəlirik.

"O, nehrədəki ayranın üzünə qalxmış yağı əli ilə yığandan sonra ayranı iri bir *badyaya* boşalda-boşalda ağır büzdü, istehzal hərəkətlərlə çiynlərini oynadıb, iri, ətli bədənini yırğaladı" (6,s.49).

Ədibin əsərlərində qarşımıza çıxan leksik vahidlərdən biri də *"küləcə"* leksemidir. Bu söz Culfa, Meğri, Ordubad, Tovuz dialekt və şivələrində *"yaxasına və ya qolunun ağzına xəz dəri qoyulmuş paltar, ləbbadə"* mənasında işlədilir. Şəki dialektində isə *"küləçə"* formasında eyni mənada istifadə olunur (1,s.294).

"Xeyrənsə elə əda göstərdi ki, uzun ətəklərinə gümüş pul düzülmüş *küləcəsi*, onun üstündən taxdığı, boynundan sallanıb döşündə çinlənən, rəngi solmuş göy sətlin önlüyü bədəninin hərəkətinə uyğun yırğalandı" (6,s.49).

"Həsərət" romanının təhlili zamanı qarşımıza çıxan dialekt sözlərdən biri də *"alacalanmaq"* leksemidir. Qarakilsə şivəsində istifadə edilən bu leksem *"böyümək, genişlənmək"* mənalarını verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu söz gözə aiddir. Bunu əsərdəki nümunədən də aydın görə bilərik (3,s.18).

"Xeyrənsə yerindəcə donub qaldı, gözləri *alacalandı*:"

- Nə danışırısan, ay qız?! Nemətin oğlunu ha?!" (6,s.52).

Nasirin əsərlərində qarşılaşdığımız dialekt sözlərdən biri də *"zıqqıldamaq"* sözüdür. *"Zarımaq"* mənasını verən bu sözə Qarakilsə, Beyləqan, Bərdə dialekt və şivələrində rast gəlinir (2,s.645). *"Bayaqdan bəri zıqqıldayan Dilşadın dili birdən açıldı, həvəslə danışmağa başladı"* (6,s.54).

Görkəmli nasin yaradıcılığında yalnız Naxçıvan bölgəsinə məxsus şivə sözlərindən istifadə etməmişdir. Buna nümunə olaraq *"təlx"* sözünü göstərə bilərik. Bu leksik vahid Bakı dialektində *"acı"* mənasında istifadə olunur (3,s.489).

"Mehnazoglu hamının güldüyünü görəndə *təlx* ovqatı daha da korlandı, nəyə düzdür, sən deyəndir» dediyini indi də bilməyib mızıldandı:

- Zad da, şey... Deyirəm yəni elə sən nə desən düz olar" (6,s.61).

Azərbaycan dili şivələri tədqiq olunarkən diqqəti cəlb edən vahidlərdən biri də çox geniş istifadə olunan *"tirə"* sözüdür. Tirə müxtəlif dialektlərdə eyni formada istifadə olunsada müxtəlif mənaları verir. Belə ki, Ağdam, Gədəbəy, İmişli, Qazax, Qubadlı, Laçın

dialektlərində "nəsil, tayfa, qohum-əqrəbə" mənasında, Şəki dialektində "lək", Salyanda "iri,böyük", Şahbuz şivələrində "arı səbətinin içində olan bölmələr, arakəsmələr", Sabirabadda isə "dirək" mənasında istifadə edilir (3,s.499). "Həsərət" romanında isə "tirə" ləksemi "həmfikir" mənasını özündə əks etdirir. "Axı onlar öz aralarında belə şərtləşmişdilər ki, Cəmilin namizədliyi irəli sürüləndə İbad qalxıb Mehnazoglundun haqqında ətraflı danışsın, atəşin bir nitq söyləsin, indiki sədrin təkrar seçilməsini təklif etsin, beləliklə, camaatın rəyi tirələnsin, səs vermədə istədiklərinə nail olsunlar (6,s.63).

Diqqəti cəlb edən sözlərdən biri də "ağzıyavan" ləksemi. Bu ləksemin mənası "sözünün kəsəri olmuyan" deməkdir (1,s.7).

"Lalə ərinə kinli-kinli baxıb dedi:

Ağzıyavasan ona görə!

Mehnazoglu qaynına baxdı. Bu baxışda acı bir şikayət vardı, sanki deyirdi: "Görürsən də..." Bunu duyan İmran bacısına hısləndi" (6,s.65).

Bu əsərdə qarşımıza çıxan sözlərdən biri də "zıqqı" ləksik vahididir. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu söz "qanmaz, başadüşməyən adam" mənasını verir.

"Sədr çox adamın ona baxıb gülümsədiyini görəndə Köçərovun xasiyyəti haqqında atasının dediklərini xatırladı. Öz-özünə dedi: «Bilirəm, zıqqısan, ancaq təmiz adamsan. Mənə də təmiz iş lazımdır" (6,s.69).

"Zıqqı" ləkseminə digər dialekt və şivələrdə də eyni fonetik tərkibdə, lakin fərqli mənada rast gəlinir. Şəki dialektində və Lənkəran şivəsində "xəsis", Bakı dialektində və Salyan şivəsində isə "çoxdanışan" mənasını verir (3,s.559).

Azərbaycan dialekt və şivələrində rast gəlinən sözlərdən biri də "arxac" dır. "Həyətyanı sahə", "yaylaqda qoyunların saxlandığı yer" (3,s.25) mənalarını verən bu sözə ədibin əsərlərində də rast gəlirik. "Günortaçağı idi. Arxacda qızgın iş gedirdi. Dünəndən bəri otarılan qoyun-keçi sağılır, badya-badya süd aparılıb alacıqdakı qablara tökülür, süd maşını fasiləsiz işlədilir" (6,s.109).

Əsərdə qarşımıza çıxan sözlərdən bir də "ərəzən" ləksemi. Bu söz Culfa dialektində "sonbeşik", "axırıncı övlad", Ordubad dialektində isə "gec" , "vaxtından gec yetişən" mənalarında istifadə edilir (3,s.164). "Bir qədər ərəzən arpa səpək, baş çıxaranda otluğu biçək." (6,s.163).

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində "lək" mənasını verən "kərdi" ləkseminə istifadə olunur ki, bu söz də "Həsərət" romanında qarşımıza çıxır.

"Qadınlar Şahbazla Mehnazoglundun yaxınlaşdığını görüb kərdilərə səpələndilər" (6,s.205). "Kərdi" sözü yalnız Naxçıvan dialektində deyil, həmçinin Borçalı, Tərtər, İrəvan, Yevlax dialekt və şivələrində istifadə olunur (3,s.250).

N. Nağıyev əsərdə sadəcə şivələrdə istifadə edilən sözlərdən deyil, frazeoloji birləşmələrdən də istifadə etmişdir. "Ədə, niyə məndən əl çəkmirsən? Ay dədəsini tək qoyub Ne mətin oğlundun yanında yal yeri genişləndirən!" (6,s.342). Naxçıvan şivələrində bu birləşmə "yaltaqlıq etmək" mənasını verir.

Nəticə

Məqalə XX əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli dramaturq, tərcüməçi, ictimai xadim Nağı Nağıyevin "Həsərət" romanında öz əksini tapan dialekt və şivələrə məxsus vahidlərin araşdırılmasına həsr olunub. Nağı Nağıyev təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, ictimai-

siyasi həyatında da mühüm rola malikdir. N.Nağıyevin nəsr əsərlərinin dili xalq dilinə olduqca yaxın olmuşdur. O, əsərlərində şivə sözlərdən geniş və yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. "Həsərət" romanı da bunun bariz nümunəsidir. Bu da dialekt və şivələrimizdə olan sözlərin qorunub saxlanılmasında mühüm rola malikdir. N. Nağıyev yaradıcılığında işlənən dialektizmlər kəmiyyət etibarını ilə olduqca çoxdur. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə araşdırmaların davam etdirilməsi yeni dil faktlarının əldə olunmasına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. İki cildə, I cild A-L. Ankara Türk Dil Qurumu, 1999, 661 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. İki cild M-Z, II cild. Ankara Türk Dil Qurumu, 2003, 653 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z, "Şərq-Qərb", Bakı 2007, 566 s.
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 304s.
5. Fərəc Fərəcov. Yazıçı, tərcüməçi. "Ədəbiyyat" qəzeti, 2013.
6. Nağıyev Nağı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Təhsil, 2012, 560.

SUMMARY

Fatima Hasanova

NAKHCHIVAN DIALECTS IN THE NOVEL "LONGING" BY NAGHI NAGHIYEV

The literary and artistic creativity of Naghi Naghiyev was divided into two parts during the period of Nakhchivan and Baku. He started his creative work in Nakhchivan and wrote many of his stories during this period. When World War II began, the order went to the front, and was built in the army. The war also left deep traces in his work. After the injury, he returned and continued his artistic creation. In 1965, he completed the novel "Longing". The theme of the novel was taken from the countryside. Many dialects, dialects, proverbs and common words are used in the literary work. This makes the work quite understandable and fluent.

Keywords : *Naghi Naghiyev, dialects, the novel "Longing"*

MİLLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIMIZIN TƏƏSSÜBKƏŞİ

Şükufə VƏLİYEVƏ

valiyevashukufa@gmail.com

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Əsl alimin həyatı ən şərəfli ömürlərdən sayılır. Çünki alimlər xalqın gələcəyi naminə yaşayır və yaradırlar, öz fəaliyyətlərində irimiqyaslı elmi əsərləri tədqiq edir, həll yollarına nail olur, nəzəri və praktiki həllərhəyata keçirirlər. AMEA-nın prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəyli məhz belə xüsusiyyətlərə malik dəyərli alimlərimizdəndir. İsa Həbibbəyli elmi ictimaiyyətdə intellekti, elmi potensialı, alicənablığı və xeyirxahlığı ilə tanınan vətəndaş alimdir.

Akademik İsa Həbibbəylinin erudik ədəbiyyatşünas olması cəhəti alimin qələmə aldığı əsərlərinin, demək olar ki, hamısında özünü büruzə verir. Xüsusilə, İsa müəllimin "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" (2019) monoqrafiyasında bu cəhət özünü daha əlahiddə bir şəkildə göstərmişdir.

Akademikin yaradıcılığında başqa mövzular, müxtəlif elmi problemlər ilə yanaşı, Naxçıvan mövzusu da xüsusi yer tutur. İsa Həbibbəylinin Naxçıvanın ədəbi və tarixi şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş əsərləri aktuallığı, yeniliyi, elmiliyi və müasirliyi ilə seçilir.

İsa Həbibbəyli üçün Naxçıvan mövzusu azərbaycanşünaslığın tərkib hissəsidir. Ümumiyyətlə, akademik İsa Həbibbəylinin zəngin elmi irsi sözün əsl mənasında yüksək peşəkarlıq nümunəsidir. Fikrimizcə, akademik yaradıcılığının əsas leytmotivini bütün varlığı ilə bağlı olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ədəbi-mədəni mühiti təşkil edir desək, yanılmırıq.

Akademik İsa Həbibbəyli özünün 850 səhifəlik "Nuhçıxandan Naxçıvana" adlı monoqrafiyasında ilk dəfə olaraq Naxçıvan ədəbi mühitinin yaranma tarixini və onun inkişaf mərhələlərini ümumiləşdirmiş, Naxçıvan ədəbi mühitinin iki mərhələdə tədqiqini daha məqsəda uyğun hesab etmişdir. istiqamətlər: klassik dövrün Naxçıvan ədəbi mühiti və müasir dövrün Naxçıvan ədəbi mühiti və fikrimizcə, müəllif öz məqsədinə nail olmuşdur.

Açar sözlər: akademik, AMEA, inkişaf, ədəbiyyatşünaslıq

İnsan ömrünün dəyəri yaşanmış illərin sayı ilə deyil, hər kəsin işi, fəaliyyəti, əməli və hansı məqsədlərə xidmət etməsi ilə ölçülür. Əsl alim ömrü isə ən şərəfli ömürlərdən sayılır. Çünki alimlər xalqın gələcəyi naminə yaşayıb-yaradır, öz fəaliyyətlərində genişmiqyaslı elmi işləri tədqiq edir, həllinə nail olur, nəzəri və praktik həllini göstərir. Belə alimlərdən biri də AMEA-nın prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru akademik İsa Həbibbəylidir. İsa müəllim intellekti, elmi potensialı, alicənablığı və xeyirxahlığı ilə elmi ictimaiyyətdə tanınan vətəndaş alimdir.

Akademik İsa Həbibbəylinin erudik ədəbiyyatşünas olması cəhəti alimin qələmə aldığı əsərlərinin, demək olar ki, hamısında özünü büruzə verir. Xüsusilə, İsa müəllimin "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" (2019) monoqrafiyasında bu cəhət özünü daha əlahiddə bir şəkildə göstərmişdir. Kitabda İsa

müəllimin yaradıcı, ədəbi təfəkkürü milli ictimai, siyasi, fəlsəfi fikir müstəvisində, milli ideologiya ilə sıx təmasda yeni bir tərəfdən pardaqlanmışdır. Haqlı olaraq, İsa müəllim ədəbi, elmi cəhətdən belə bir fikrin üzərində dayanır ki, milli istiqlal idealları dövlət müstəqilliyi ideyasının möhkəm bünovrəsini və hərəkətverici qüvvəsini təşkil etməklə yanaşı, eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycançılıq məfkurəsinin ədəbiyyatı kimi xalqın və milli dövlətçiliyin inkişafına və daha da möhkəmlənməsinə uğurla xidmət edir. İsa müəllimin ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbiyyat tarixçiliyi üzrə keçdiyi çoxillik elmi yolun nəticəsində ərsəyə gətirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" (2019) monoqrafiyası Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin mühüm nailiyyətlərindən sayıla biləcək sanballı elmi əsərdir.

İsa Həbibbəyli yaxın tariximizdə xalqımızın yetişdirdiyi unikal şəxsiyyətlərdən biridir. Haqlı olaraq qeyd etməliyik ki, İsa müəllimin alimliyi, elmi fəaliyyəti, şəxsiyyəti və milli mənliliyi bir-birini təbii şəkildə tamamlayır. O, böyük alim olmaqla bərabər, azərbaycançılıq ideyalarının yaşaması və təbliği yolunda çalışan ziyalılarımızdandır. İsa müəllimin dəyişməz əqidəsi Vətənə, xalqa, millətə olan məhəbbət duyğularında mətinləşib, dönməzləşib. Alimin həyat və yaradıcılığının ayrı-ayrı fraqmentlərinə nəzər saldıqca mənəviyyət ucalığı və zənginliyi daha aydın nəzərə çarpır. İsa müəllim Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi rolunu qətiyyətlə bəyan edərək "Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə Naxçıvan Dövlət Universiteti" (1998), "Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti" (2002), "Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr" (2013), "Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı. Tarixi gerçəklikdən ideala" (2018) kitablarını çap etdirib.

Akademikin yaradıcılığında digər mövzularla, fərqli elmi problemlərlə yanaşı, Naxçıvan mövzusu özünəməxsus yer tutur. İsa müəllimin Naxçıvanın ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş əsərləri aktuallığı, yeniliyi, elmiliyi və müasirliyi ilə səciyyələnir.

İsa Həbibbəyli üçün Naxçıvan mövzusu azərbaycanşünaslığın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bütövlükdə akademik İsa Həbibbəylinin zəngin elmi irsi sözün əsil mənasında yüksək peşəkarlıq örnəyidir. Bütün varlığı ilə bağlı olduğu Naxçıvan Muxtar Respublikasının dünəni, bu günü, ədəbi-mədəni mühiti İsa müəllimin yaradıcılığının əsas leytmotividir desək, zənnimizcə, heç də yanılmırıq.

Akademik İsa Həbibbəyli 850 səhifəlik "Nuhçıxandan-Naxçıvana" monoqrafiyasında Naxçıvan ədəbi mühitinə yaranma tarixini, inkişaf mərhələlərini ilk dəfə ümumiləşdirərək Naxçıvan ədəbi mühitini iki istiqamətdə: klassik dövrün Naxçıvan ədəbi mühiti və müasir dövrün Naxçıvan ədəbi mühiti bölgüsü əsasında araşdırmağı daha məqsədəuyğun hesab etmiş və fikrimizcə, müəllif məqsədinə nail olmuşdur.

Təsədüfi deyil ki, böyük təşkilatçılıq qabiliyyətli alim Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru təyin edildiyi 2013-cü ildən etibarən İnstitutun yenidən qurulmasına nail olmuş, eyni zamanda, beynəlxalq əlaqələri yorulmadan genişləndirmişdir.

Amerikanşünas olaraq, mütləq qeyd etməliyəm ki, məhz akademik İsa Həbibbəylinin gərgin səyləri nəticəsində Amerika Birləşmiş Ştatları və müstəqil Azərbaycan Respublikası arasında yüksək səviyyəyə və müasir meyllərə söykənən ədəbi əlaqələr tamamilə yeni mərhələdə yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir.

İsa Həbibbəylinin hələ Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru olduğu zaman (1996-2013) ABŞ ədəbiyyatının görkəmli siması- ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçısı Ernest Heminqeyin ədəbi irsinin ölkəmizdə yenidən tədqiq və təbliğatına göstərdiyi diqqət xüsusilə təqdirəlayiqdir.

Belə ki, İsa müəllimin təşəbbüsü ilə 2003-cü ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində "Ernest Heminqey mərkəzi" yaradılmışdır. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Ernest Heminqey Mərkəzi həm də muzey kimi fəaliyyət göstərir. Orada dünya şöhrətli sənətkarın həyatı və yaradıcılığının ən səciyyəvi məqamlarını əks etdirən çoxsaylı maraqlı fotolar, nadir sənədlər, tərcümeyi-hal materialları nümayiş etdirilir. NDU-dakı Ernest Heminqey Mərkəzində filologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr dünya ədəbiyyatına dair dərslər keçirlər.

2003-cü ilin payızında İsa müəllim Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Oyk-Parkda yerləşən Ernest Heminqeyin Ev Muzeyini ziyarət etmiş, Ernest Heminqey elmi-tədqiqat Mərkəzində təşkil olunmuş simpoziumda «Heminqey və Azərbaycan» mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Simpoziumda İsa müəllim Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən "Ernest Heminqey Mərkəzi" haqqında geniş məlumat vermişdir. İsa Həbibbəyli Ernest Heminqeyin Azərbaycan dilində nəşr olunmuş "Əcəl zəngi" kitabını Ernest Heminqey Mərkəzinin kitabxanasına bağışlamışdır.

Məhz İsa müəllimin göstərişi ilə Ernest Heminqeylə bağlı növbəti illərdə də elmi konfranslar təşkil edilmiş, ədib barəsində məruzələr dinlənilmiş, slaydlar nümayiş etdirilmiş, tələbələr arasında yazıçı ilə bağlı sorğu keçirilmişdir. Həmin yüksək səviyyədə təşkil olunmuş elmi konfranslarda ABŞ nümayəndəsi Professor Harri Lepinski görkəmli yazıçının ingilis dilində olan kitablarını, eləcə də onun haqqında müxtəlif vaxtlarda ABŞ mətbuatında dərc olunmuş məqalələri Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Ernest Heminqey Mərkəzi"nə bağışlamışdır. Həmçinin, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Televiziya Studiyasında ingilis dilində "Ernest Heminqey" adlı film hazırlanmışdır.

2018-ci ildə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda ABŞ Səfirliyinin Mətbuat şöbəsinin müdiri Natan Consun iştirakı və Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən Ernest Heminqey Mərkəzinin direktoru filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xumar Məmmədovanın video-konfrans vasitəsilə iştirak etdiyi Ernest Heminqeyin 120 illik yubileyinə həsr olunmuş "Ernest Heminqey: yeni nəsr və müasir insan" mövzusunda elmi sessiyanın keçirilməsi akademik İsa Həbibbəylinin AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru təyin edildikdən sonra da Azərbaycan heminqeyşünaslığına eyni həssaslıqla, hətta daha geniş miqyasda yanaşmasının ən bariz nümunəsidir.

Qeyd edək ki, İsa müəllimin Ernest Heminqeylə yanaşı, dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin- Aleksandr Serqeyeviç Puşkinin, Çingiz Aytmatovun, Mixail Şoloxovun, Nazim Hikmətin və digər görkəmli şəxsiyyətlərin ədəbi irsinə aid tədqiqatları dünya ədəbiyyatına yeni baxış mövqeyi nümayiş etdirir.

2016-cı ildə Akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü və dəvəti ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tarixində ilk dəfə olaraq ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçısı Vole Şoyinkanın Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları ilə görüşünün təşkil edilməsi, tədbir zamanı İsa müəllimin Vole Şoyinkanın mübarizə dolu həyatı və zəngin yaradıcılığından danışaraq, ədibin təkcə ilk Nobel mükafatı alan Afrika yazıçısı deyil, eyni

zamanda ingilis dilində yaranan yeni ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi olduğunu vurğulaması Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun həyatında "tarixi hadisə" kimi qiymətləndirilməlidir.

3 iyun 2024-cü ildə İsa müəllim 2005-ci ildə ABŞ Milli Elmlər Akademiyasına üzv seçilmiş ilk amerikalı türk olan və 2015-ci ildə DNT-nin bərpası görə iki alimlə birgə Kimya üzrə Nobel mükafatına laureatı, AMEA-nın Fəxri üzvü, ABŞ Şimali Karolina Universitetinin professoru Əziz Sancarla görüşə həsr edilmiş AMEA-nın Ümumi yığıncağının Xüsusi iclasını təşkil etmişdir.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşlarının Beynəlxalq elmi - tədqiqat layihələrində və fondlarında iştirakının təmin olunması; xarici ölkələrin elm və təhsil müəssisələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın təşkili, onların nümayəndələri ilə görüşlərin təşkili, əlaqələrin genişləndirilməsi; xarici ölkələrin elm və təhsil müəssisələri ilə sazişlərin, müqavilələrin bağlanması üçün zəruri sənədlərin işlənilib hazırlanması; elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişlərin bağlanmasını, elmi laboratoriyaların yaradılmasını, elmi-tədqiqat layihələrinin tərtib edilməsinin, institutda müxtəlif ölkələrin elm və mədəniyyət mərkəzləri ilə birlikdə təşkil edilən Beynəlxalq elmi konfransların və tədbirlərin, sərgilərin, seminarların təşkili və həyata keçirilməsi; elm və təhsilin integrasiyası istiqamətində Respublikanın digər elm və təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq müqavilələri, habelə kadr hazırlığına dair əməkdaşlıq memorandumlarının hazırlanmasının təmin olunması fəaliyyət istiqamətləri məqsədi ilə 2016-cı ildə İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin sərəncamına əsasən AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsi yaradılmışdır. İsa müəllimin rəhbərliyi ilə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutun tarixində ilk dəfə olaraq müxtəlif ölkələrin akademik qurumları ilə yaradılan əlaqələr Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun ölkə hüduudlarından kənarda da iş aparmasına, qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsində yaxından iştirak etməsinə imkan yaradır. İnstitutun Beynəlxalq Əlaqələri istiqamətində tez-tez beynəlxalq konfranslar, seminarlar, müxtəlif görüşlər, tədbirlər təşkil olunur.

İsa Həbibbəylinin rəhbərlik etdiyi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Çin mərkəzi, Koreya mərkəzi, Hindistan mərkəzi, Rəyasət Heyətinin binasında yerləşən AMEA-TÜBİTAK Koordinasiya Mərkəzinin nəzdində "Əziz Sancar şərəf otağı"ı yaradılmışdır. Çin mərkəzində Akademiya əməkdaşları üçün çin dili, Hindistan mərkəzində hind dili kursları fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan ədəbiyyatının və filoloji fikrinin xarici dillərə tərcüməsi və təbliği işində daimi məsləhətləşmələr aparmaq, Ədəbiyyat İnstitutuna daxil olan tərcümə layihələrinə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzini cəlb etmək, hər iki qurumun birgə təşkilatçılığı ilə ədəbi tədbirlərin keçirilməsi məqsədi ilə akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə Ədəbiyyat İnstitutu və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi arasında imzalanmış memorandum dünya ədəbiyyatının inkişaf təcrübəsini ümumiləşdirmək, janr və süjetlərin, ədəbi dillərin inkişafının yaxından izlənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşlarının BTƏƏM-in "Dünya ədəbiyyatı" jurnalının nömrələrinə mütəmadi olaraq cəlb edilməsi, xüsusilə, 2020-ci ildə işıq üzü görmüş "Dünya ədəbiyyatı" jurnalının İnstitut əməkdaşlarının məqalələri əsasında çap edilməsi İsa

müəllimin bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr sahəsində apardığı uğurlu islahatlardan hesab edilə bilər.

İsa müəllimin alim kimi səciyyəvi cəhətlərindən biri də dünya ədəbiyyatının görkəmli simalarının yaradıcılığını yeni rəqəsdən- müstəqil və suveren Azərbaycan Respublikasının milli ideallarına sahib vətəndaş alim nöqtəyi nəzərindən tədqiq edərək dünya yazıçılarını Azərbaycan mühitinə yaxınlaşdıraraq ədəbiyyat xəzinəmizi daha da genişləndirmək tələbidir. Məhz İsa müəllimin səyi nəticəsində Dünya ədəbiyyatı ixtisası üzrə filologiya üzrə fəlsəfə və filologiya elmlər doktorluğu mövzuları müstəqillik və müasirlik meyarları əsasında müəyyən edilmişdir.

İsa Həbibbəylinin Ədəbiyyat İnstitutuna rəhbər təyin edildikdən sonra apardığı islahatlardan danışarkən, onun öz təbirincə desək, "ədəbi proses hərəkəti" barədə qeyd etməliyik. Ənənəvi olaraq, "Ədəbi proses"də təmsil olunan tədqiqatçılar tənqid, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi əlaqələr, bədii tərcümə sahələrində ədəbi prosesin hadisələrini izləyərək, ilin ədəbi yekunlarına həsr olunmuş Yaradıcılıq müşavirəsində məruzələrlə çıxış edirlər. Məruzələrin "Ədəbiyyat qəzeti"-nin xüsusi nömrələrində çap edilməsi "Ədəbi proses" hərəkətinin bugünkü inkişaf səviyyəsinin bariz nümunəsidir.

Fərəhləndirici məqamlardan biri də budur ki, akademik İsa müəllimin dəyərli kitabları dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilərək beynəlxalq miqyasda oxucuların ixtiyarına verilməsi milli ədəbiyyatşünaslığımızın beynəlxalq miqyasda təbliğinə rəvac verir. Bu nöqtəyi nəzərdən, həmin əsərlərin bəzilərini xüsusilə qeyd etmək istərdik: "XX yüzilin əvvəllərində yaşayan Azərbaycan yazarlarının bioqrafiyaları" (1992), "Zamanın dühası" (1992) Azərbaycan, rus, ingilis və fars dillərində nəşr edilib. "Naxçıvan Universiteti" (1992), "Seçkin Azərbaycan yazarı Cəlil Məmmədquluzadə" (1994), "Araz üstə Universitet" (1996) kitabları Ərzurumda türk dilində, "Naxçıvan Dövlət Universiteti" (1998) Ankarada türk dilində, "Cəlil Məmmədquluzadə" (1999) Moskvada rus dilində, "Şəhriyar dünyası" (2000-2002) İranda əski əlifba ilə Azərbaycan dilində, "Cəlil Məmmədquluzadə" (2003) Bakıda alman, ərəb, fransız, ingilis və rus dillərində, "Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadə əsərləri" (2004) Pakistanda, İslamabadda urdu dilində, "Azərbaycan mütəfəkkir yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə" və "Yeni dövr Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə" (2008) Qahirədə ərəb dilində, "Cəlil Məmmədquluzadə" (2009) Naxçıvanda Azərbaycan, rus və ingilis dillərində, "Cəlil Məmmədquluzadə" (2010) Urmiyada əski əlifba ilə Azərbaycan dilində, Sevastopolda rus dilində (2010), "XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları" (2013) Kiyevdə Ukrayna dilində, "Naxçıvan xalçaçılığı: ənənə və müasirlik" (2017) Bakıda azərbaycan, ingilis, ərəb və rus dillərində.

Qətiyyətlə deyə bilərik ki, bu gün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında akademik İsa Həbibbəylinin elmi məktəbi tam şəkildə formalaşmış, böyük uğur qazanıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azər nəşr, 1997
2. Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: Qeyrət, 2002
3. Heydər Əliyev dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 272 s.
4. Naxçıvan tarixi, 3 cildə, II cild: XVIII əsrin 40-cı illərindən XX əsrin 30-cu illərinin sonunadək, Bakı, 2014 (həmmüəllif), 527 s.
5. Naxçıvan tarixi, 3 cildə, III cild: XX əsrin 40-cı illərindən müasir dövrdək, Bakı, 2015 (həmmüəllif), 559, [1] s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri, Bakı: Elm, 2019
7. <https://science.gov.az/az>
8. <https://www.ndu.edu.az>

SUMMARY

Shukufa Valiyeva

THE SYMPATHIZER OF OUR NATIONAL LITERARY STUDIES

The life of a real scientist is considered one of the most honorable lives. Because scientists live and create for the sake of the future of the people, in their activities they study large-scale scientific works, achieve solutions, and show theoretical and practical solutions. One of such scientists is academician Isa Habibbeyli, president of ANAS, director of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Isa Habibbayli is a citizen scientist known in the scientific community for his intellect, scientific potential, generosity and kindness.

The fact that Academician Isa Habibbayli is an erudite literary critic is evident in almost all of his works. In particular, in the monograph "Azerbaijani literature: periodization concept and development stages" (2019), this aspect showed itself in a more unique way.

Along with other topics and different scientific problems, the topic of Nakhchivan occupies a special place in the work of the academician. Isa Habibbayli's works dedicated to the literary and historical figures of Nakhchivan which are characterized by relevance, innovation, scientificity and modernity. For Isa Habibbayli, the topic of Nakhchivan is an integral part of Azerbaijani studies. In general, academician Isa Habibbeyli's rich scientific heritage is an example of high professionalism in the true sense of the word. In our opinion, we would not be wrong if we say that the literary and cultural environment of the Nakhchivan Autonomous Republic, with which its entire existence is connected, is the main leitmotif of Academician's creativity.

In his 850 - page monograph "From Nuhchikhan- to Nakhchivan", academician Isa Habibbayli summarized the history of the creation of the Nakhchivan literary environment and its development stages for the first time, and considered it more appropriate to study the Nakhchivan literary environment in two directions: the Nakhchivan literary environment of the classical period and the Nakhchivan literary environment of the modern period, and in our opinion, the author has achieved its goal.

Key words: academic, ANAS, development, literary studies

РЕЗЮМЕ

Шукуфа Валиева

СОЧУВСТВУЮЩИЙ НАШЕМУ НАЦИОНАЛЬНОМУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЮ

Жизнь настоящего ученого считается одной из самых почетных. Поскольку ученые живут и творят ради будущего народа, в своей деятельности они изучают масштабные научные труды, добиваются решений, показывают теоретические и практические решения. Одним из таких ученых является академик Иса Габиббейли, президент НАНА, директор Института литературы имени Низами Гянджеви. Иса Габиббейли – гражданский учёный, известный в научной среде своим интеллектом, научным потенциалом, щедростью и добротой.

То, что академик Иса Габиббейли является эрудированным литературным критиком, видно почти во всех его произведениях. В частности, в монографии «Азербайджанская литература: концепция периодизации и этапы развития» (2019) этот аспект проявился еще более своеобразно.

Наряду с другими темами и различными научными проблемами, тема Нахчывана занимает особое место в творчестве академика. Произведения Исы Габиббейли посвящены литературным и историческим деятелям Нахчывана, которым свойственна актуальность, новаторство, научность и современность.

Для Исы Габиббейли тема Нахчывана является неотъемлемой частью азербайджановедения. В целом богатое научное наследие академика Исы Габиббейли является примером высокого профессионализма в подлинном смысле этого слова. На наш взгляд, мы не ошибемся, если скажем, что литературная и культурная среда Нахчыванской Автономной Республики, с которой связано все ее существование, является основным лейтмотивом творчества академика.

В своей 850-страничной монографии «От Нухчывана до Нахчывана» академик Иса Габиббейли впервые обобщил историю создания Нахчыванской литературной среды и этапы ее развития и посчитал целесообразным изучать Нахчыванскую литературную среду в двух аспектах. направления: Нахчыванская литературная среда классического периода и Нахчыванская литературная среда современного периода, и, на наш взгляд, автор достиг своей цели.

Ключевые слова: академик, НАНА, развитие, литературоведение

YUNUS OĞUZUN YARADICILIĞINDA NAXÇIVAN ETÜDLƏRİ

Elnarə QARAGÖZOVA

e.garagozova.bsu@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-7356-3280

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Tarixi romanlar ustadı Yunus Oğuzun yaradıcılığında Naxçıvan etüdləri həm tarixi, həm publisistik kontekstdə təzahür edir. Yazıcının "Atabəy Eldəniz" romanının əsas hissəsi Atabəylərin Naxçıvan dövrünü işıqlandırır. Yunus Oğuz bu əsərində də öz ənənəsinə sadıq qalaraq oxucularını Azərbaycan tarixinin maraqlı dövrlərindən birinə səyahətə dəvət edir. Yazıcının tarixçi alim olması isə bu səyahətdə bədii təxəyyüllə yanaşı elmin də oxucuya yoldaşlıq edəcəyi müjdəsini verir. İlk öncə qeyd edək ki, romanda dərhal diqqəti cəlb edən məqam Yunus Oğuzun tarixi fakta sadıqlığıdır. Azərbaycançılıq, türkçülük motivlərinin

çox güclü olduğu bu romanda lakonik, lakin zərgər dəqiqliyi ilə işlənmiş təsvirlər, hadisələr, kontekstində Naxçıvanın da tarixi hekayətinin önəmli məqamları öz əksini tapmışdır. Akademik Nizami Cəfərov "Yunus Oğuz tarixi romanların müasir ustası mövqeyində" başlıqlı məqaləsində romanda Naxçıvanın tarixi önəminin təsvirini belə səciyyələndirir: "Çox keçmir ki, Atabəyin hakimiyyətinin Naxçıvan dövrü başlayır. Xaşxaşilərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, onların xəyanətlərinin üstü açılır... Naxçıvan Azərbaycan dövlətinə xəyanət edənlərin qarşısında alınmaz qalaya çevrilir."

Yunus Oğuzun "Naxçıvandan əsən yellər" essesi isə yazıcının bu dəfə media kapitanı kimi Naxçıvan səfərindən doğan təəssüratları ehtiva edir. Yunus Oğuz bir səfər təəssüratından yaranan essədə Naxçıvanı bu dəfə tam fərqli rəqəsdən işıqlandırır. Yazıçı "Atabəy Eldəniz" romanında tarixini əks etdirdiyi bu qədim diyarın bu gününü və gələcəyə yol alan milli-mənəvi dəyərlərini kiçik bir janr çərçivəsində məharətlə əks etdirməyə nail olur.

Açar sözlər: Yunus Oğuz, ədəbiyyat, Naxçıvan, tarix, müasirlik

Giriş

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı ədəbiyyatımızın öz polifonikliyi ilə seçilən dövrüdür. Milli ədəbiyyatımızın XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərinə təsadüf edən bu dövrü ictimai-siyasi baxımdan olduqca mürəkkəb bir dönəmin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu dövrdə ilk etapda ədəbi prosesdə öncə durğunluq, daha sonra isə təlatüm yaşandı. Sosrealizmin qəfildən ədəbi arenadan çıxması, baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər, xalqımızın yaşadığı ağırlı və itkili dönmə, azadlığın, suverenliyin əldə edilməsi, keçid dövrünün çətinlikləri, daha sonra isə siyasi sabitlik və iqtisadi inkişafın gətirdiyi yeniliklər öz təsirini ədəbiyyatda da tapdı. Bəhs edilən dövrdə ədəbiyyata gələn yeni mövzulardan biri tarixi köklərə qayıdış mövzusu idi. Bu mövzu isə birbaşa türkçülük, azərbaycançılıq ideologiyası ilə sıx bağlıdır. Doğrudur, milli kökə qayıdış, azərbaycançılıq və türkçülük elementlərinin ədəbiyyatda aydın şəkildə əksinə daha öncəki dövəmdə - 70-

80-ci illərdə rast gəlinirdi. Lakin müstəqillik dövründə bu mövzuların bədii mətnlərdə qabardılması üçün daha çox imkan yarandı. Təbii ki, müstəqil dövlətin aparıcı ideologiyası və məramı da azərbaycançılıqla bağlı olduğu üçün bu mövzuda əsərlərə də xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Oxucuların da bəhs edilən mövzulara marağı yüksək idi. Çünki 70 il ərzində susdurulan xalq öz milli köklərinə qayıdırdı. Bu tarixi, məsuliyyətli etapda bədii ədəbiyyatın üzərinə böyük yük düşürdü. Ədəbiyyat həm dünya arenasında olan ədəbi tendensiyaları izləyərək reaksiya verməli, həm də milli kökə qayıdırsa, milli yaddaşa hesablanmış mətnlər yaratmalı idi. Milli kök və milli yaddaşa bağlı məqamlar müxtəlif janr və cərəyanlara mənsub əsərlərdə öz əksini tapıb. Lakin bu aspektdə tarixi roman janrının üzərinə daha böyük məsuliyyət düşürdü. Birbaşa tarixi faktları mətnə gətirməyin qeyri-mümkünlüyü fonunda əsil tarixi həqiqəti söyləmək ehtiyacı və vacibliyi tərs mütənasib görünürdü. Bu baxımdan tarixi romanlar müəllifi Yunus Oğuzun yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatında müstəsna mövqeyini qeyd etməliyik. Çünki, Yunus Oğuzun yaradıcılığında bu tərs-mütənasiblik öz uğurlu həllini tapdı. Yunus Oğuzun tarixi romanlarında həm tarixi həqiqət qorunur, həm də bu tarixi həqiqət oxucuya bədii qiyafədə təqdim olunur.

Əsas Hissə

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanla bağlı əsərlər bədii ədəbiyyatımızda diqqətəlayiq yerə malikdir. Naxçıvan folkloru, mifoloji mətnləri milli bədii ədəbiyyatımızın qidalandığı və milli unikal xüsusiyyətlərimizin əks olunduğu ana mənbələr sırasına daxildir. Bu regionun möhtəşəm mədəni irsi, tarixi abidələri və gözəl təbiəti bədii mətnlərdə müxtəlif janrlar və cərəyanlar kontekstində təzahür edir. Naxçıvanla bağlı tarixi əsərlərdə vətənimizin bu dilbər guşəsinin mədəniyyətinin zənginliyi və tariximizdə oynadığı mühüm mövqe önə çəkilir. Tarixi romanlar ustası Yunus Oğuzun yaradıcılığında Naxçıvan etüdləri həm tarixi, həm publisistik kontekstdə təzahür edir. Yazıcının "Atabəy Eldəniz" romanının əsas hissəsi Atabəylərin Naxçıvan dövrünü işıqlandırır. Yunus Oğuz bu əsərində də öz ənənəsinə sadıq qalaraq oxucularını Azərbaycan tarixinin maraqlı dövrlərindən birinə səyahətə dəvət edir. Yazıcının tarixçi alim olması isə bu səyahətdə bədii təxəyyüllə yanaşı elmin də oxucuya yoldaşlıq edəcəyi müjdəsini verir. İlk öncə qeyd edək ki, romanda dərhal diqqəti cəlb edən məqam Yunus Oğuzun tarixi fakta sadıqlığıdır. Tarix və şəxsiyyət problemi daim fəlsəfənin, sosiologiyanın əsas tədqiq sahələrindən biri olmuşdur. Klassik tarixi romanda da bu problem əsasən iki aspektdən əks etdirilir: Birinci halda şəxsiyyət əsas götürülür, məhz onun şəxsi keyfiyyətləri sayəsində tarixdə oynadığı rol təsvir edilir. İkinci halda tarixi hadisə yaxud dövr əsas götürülür, tarixin insan taleyində rolu qabardılır. Yunus Oğuzun "Atabəy Eldəniz" romanı məhz şəxsiyyətin tarixdəki roluna həsr edilmişdir. Atabəy Eldəniz obrazında qılınc və qələm birləşir. Əslində əsər boyu əsas qəhrəman kimi şəxsiyyətin zəkası və elmi çıxış edir. Əks düşərgə ilə mübarizə sadəcə qılınc deyil, həm də zəka, elm və diplomatiya savaşıdır. Mömünə Xatunla Eldənizin ittifaqı bu səbəbdən xaşxaşlıları narahat edir, dəfələrlə bu iki ağıllı insanı ayırmağa, öldürməyə cəhd edirlər. Azərbaycançılıq, türkçülük motivlərinin çox güclü olduğu bu romanda lakonik, lakin zərgər dəqiqliyi ilə işlənmiş təsvirlər, hadisələr, kontekstində Naxçıvanın da tarixi hekayətinin önəmli məqamları öz əksini tapmışdır. Sultan Toğruldan iqtə olaraq məhz Naxçıvanın istənilməsi gələcək türk dövlətinin

yarınması üçün açar rolunu oynadı: “- Guya bilmirsən nə istəmək lazımdır? Əlbəttə Naxçıvanı! - Möminə cavab verdi,- güman edirəm ki, Sultan həzrətlərinin yanında istədiyini kifayət qədər əsaslandırma biləcəksən, yoxsa kömək lazımdır? - Xatun diqqətlə ona baxdı. Eldəniz qəhqəhə çəkib güldü, sonra əlavə etdi: - Yoxsa mənim məntiqimə şübhən var? Sultan yanında bunu əsaslandırmaq müşkül deyil, amma mənə maraqlıdır ki, niyə məhz Naxçıvan, başqa yeri istəyə bilmərikmi? - Bir düşün, - Xatun ona cavab verdi. - Sultan həzrətləri Azərbaycanın bir hissəsi olan Naxçıvanı ikta olaraq sənə verərsə, sən eyni zamanda Çuxursəddən Göyçə gölünə qədər, Ani və Dvinə də sahib olursan. Bu əsasdır, çünki Naxçıvan Şərqi və Qərbi, Cənubun və Şimalın kəsişdiyi yerdədir, yəni hər tərəfin ipi sənə əlindədir. İpək yolu da buradan keçir. Kim hara getsə, sənə torpağından keçməli, zaman isə sənə baş əyməli olacaq. Digər tərəfdən də, aldığım məlumatlara görə, Naxçıvanda Nuh Peyğəmbərin qəbri yerləşir. Min illər ötməsinə baxmayaraq, insanlar ora ziyarətə gəlirlər. Bir də, Qurani Kərimdəki “Əshabi Kəf” surəsində göstərilən mağara da ordadır.” (Yunus Oğuz, 2017, s.183) Akademik Nizami Cəfərov “Yunus Oğuz tarixi romanların müasir ustası mövqeyində” başlıqlı məqaləsində romanda Naxçıvanın tarixi önəminin təsvirini belə səciyyələndirir: “Çox keçmir ki, Atabəyin hakimiyyətinin Naxçıvan dövrü başlayır. Xaşxaşlının bütün cəhdlərinə baxmayaraq, onların xəyanətlərinin üstü açılır... Naxçıvan Azərbaycan dövlətinə xəyanət edənlərin qarşısında alınmaz qalaya çevrilir.” (Cəfərov N., 2018, s. 8.) Yunus Oğuzun "Atabəy Eldəniz" romanında Naxçıvan, tarixi və mədəni əhəmiyyəti ilə zəngin bir bölgə kimi təsvir olunur. Roman, Naxçıvanın strateji mövqeyini, siyasi və sosial aspektlərini ətraflı irdələyir. Atabəylər dövlətinin bütün tarixi boyunca Naxçıvan öz əhəmiyyətini itirmir, dövlətin dayaq nöqtəsi rolunu sonunadək qoruyub saxlayır: “Möminə ona təskinlik verdi: - Özün bilirsən nə etmək lazımdır, - güldü, - hələ bəlkə də ox yayından çıxıb, işə başlamısan. Belə düşünürəm ki, bir necə ildən sonra Gəncəni özünə paytaxt seçəcəksən. Əgər belə edəcəksənsə, o zaman Naxçıvan da paytaxt olsun, yəni iki paytaxtımız olsun. Atabəy təəccüblə soruşdu: - Gəncəni başa düşdüm, amma niyə məhz Naxçıvan? Möminə Xatun, elə bil ondan bu sualı gözləyirdi. - Ona görə ki, Naxçıvan qalası dörd tərəfdən Əlincə, Sürməri, Dağmar və Fağnan kimi güclü qalalarla əhatə olunub. Gəncə qalasını almaq asandır, çünki düzənlikdə, yol üstündədir. Naxçıvan qalasını isə almaq çox çətindir, ona görə ki, Naxçıvanı almamışdan öncə, gərək sıdırımlarda yerləşən bu qalaları keçəcən. Bir də gələcək xəzinəyə yaxın olasan, yəni Əlincə qalasını deyirəm. Onu almaq heç mümkün deyil. Yuxarıdan bir daş buraxsan, bir qoşun qırılır.” (Yunus Oğuz, 2017, s.183) “Atabəy Eldəniz” romanında azərbaycançılıq, türkçülük motivləri çox güclüdür. Əsərdə lakonik, lakin zərgər dəqiqliyi ilə işlənmiş təsvirlər, hadisələr, eyhamlar vasitəsi ilə TÜRK obrazı yaradılmışdır. Təbii ki, əsərin özəyini də türkün – Atabəy Eldənizin hekayəti təşkil edir. Onu tamamlayan da Əfrasiyab nəslindən olan Möminə xatundur. Bu sadə bir ittifaq deyildi. Türkün qibləsi olan ailə birləşdirirdi onları. Qalanı içindən fəth etmək mümkün olduğu kimi, güclü şəxsiyyətləri məhv etmək üçün onun yaxınından, ailəsindən istifadə etmək tarixən sınaqmış priyomdur. Cəmiyyətin əsas sütunu olan ailə möhkəm olanda dövlət də yenilməz olur. Tarixən türkün ailəsi daim nümunə olub. Qadın sadəcə həyat yoldaşı, sevgili deyil türk üçün. Qadını türkün silahdaşdır, məsləhətçisidir, arxasıdır. Bu baxımdan romanda Eldənizlə Möminə Xatun Baş Dədənin qeyd etdiyi kimi “seçilmişlər”dir. Və onlar öz missiyalarının icrasına məhz qədim,müqəddəs türk yurdu Naxçıvandan başlayırlar. “Əsərdə Baş Dədənin görüşünə

gəlmiş dahi Nizami Gəncəvinin obrazı Atabəylər dövlətinin ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafındakı böyük rolunu diqqət mərkəzinə çəkir. Eyni zamanda romanın finalında Əcəmi obrazının meydana çıxması Azərbaycan tarixinin Atabəylər dövrünün əzəmətinə əks etdirməyə zəmin yaradır. Müəllifin çox yığcam şəkildə memar Əcəmi haqqında təqdim etdiyi bədii material bu böyük dühanın yüksək mənəvi dəyərlərini və qeyri-adi sənət qavrayışını oxuculara çatdırı bilir. Doğrudur, romanda Nizami və Əcəmi obrazları geniş yer tutmur. Bununla belə, görünür ki, yazıçı XII əsr Azərbaycanından söz açarkən mövcud reallıqları əsas götürərək Nizami Gəncəvi və Əcəmi Naxçıvani faktorundan yan keçmək istəməmişdir. Bu mənada Nizami və Əcəmi obrazları romanda Atabəylər epoxasının bütöv mənzərəsini canlandırmağa xidmət edən mühüm bədii vasitədir." (Həbibbəyli İ., 2017, s. 4.) Yunus Oğuzun "Naxçıvandan əsən yellər" essesi isə yazıçının bu dəfə media kapitanı kimi Naxçıvan səfərindən doğan təəssüratları ehtiva edir. Yunus Oğuz bir səfər təəssüratından yaranan essədə Naxçıvanı bu dəfə tam fərqli rəqursdan işıqlandırır: "Burada DÖVLƏTÇİLİYİ QORUMAQ var. Burada insanlara FƏRQLİ YANAŞMA qaydası var. Burada DİRİLİŞ var və burada bütöv Azərbaycana sevgi var. Burada mənə elə gəlir ki, insanlar sanki öz talelərini yaşamırlar, altı min illik tarixlərini yaşayırlar və nəsillərə ötürürlər. Səbəb nədir? Dövlətinə, millətinə bağlılıq. Kaş bu bağlılıq Azərbaycanımın hər guşəsində olaydı. Naxçıvanda olanda mən Azərbaycanın hər bir yerində belə bir yurd istədim. Düzdür, bölgələrimizin inkişafını, bu bölgələrə rəhbərlik edən insanların əməyini qətiyyənlə kölgədə saxlamaq olmaz. O bölgələrdə yaşayan insanların zəhmətini qiymətləndirməmək günahdır. Amma Naxçıvan... Etiraf edək ki, Naxçıvan bir başqa aləm...Gəzdik, gördük, Vətənimizin bu parçasını hiss etdik. Naxçıvanı qəlbimizə, könlümüzə həkk etdik." (Yunus Oğuz, 2017, s. 5.)

Nəticə

Yunus Oğuz "Atabəy Eldəniz" romanında Naxçıvanın tarixini, onun bu günkü müstəqil və qüdrətli Azərbaycana gedən yolda rolunu və önəmini bədii boyalar və tarixi faktlarla əks etdirir. Yazıçı "Naxçıvandan əsən yellər" adlı səfər qeydlərində isə bu qədim diyarın bu gününün və gələcəyə yol alan milli-mənəvi dəyərlərinin bir esse çərçivəsində məharətlə təsvirinə nail olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Yunus Oğuz tarixi romanların müasir ustası mövqeyində// / 525-ci qəzet.- 2018.- 23 noyabr-. S. 8.
2. Həbibbəyli İ. Milli dövlətçilik düşüncəsinin işığında.// 525-ci qəzet, 26 aprel 2017-ci il, səh. 4.
3. Yunus Oğuz. Atabəy Eldəniz. Bakı, Ol npkt, 2017, Səh. 183
4. Yunus Oğuz. Naxçıvandan əsən yellər / 525-ci qəzet.- 2017.- 8 iyun. S. 5.

SUMMARY

Elnara Garagozova

NAKHCHIVAN ETUDES IN THE LITERARY WORKS BY YUNUS OGUZ

In the work of the master of historical novels - Yunus Oguz Nakhchivan etudes are manifested in both historical and journalistic contexts. The main part of the writer's novel "Atabey Eldeniz" illuminates the Nakhchivan period of the Atabays. In this work, Yunus Oguz, staying true to his tradition, invites his readers to travel to one of the interesting periods of Azerbaijan's history. The fact that the writer is a historian-scientist gives the good news that along with artistic imagination, science will accompany the reader in this journey. First of all, let us note that the moment that immediately attracts attention in the novel is Yunus Oguz's loyalty to the historical fact.

In this novel, which is very strong, the important points of the historical story of Nakhchivan have been reflected in the laconic, but precisely crafted descriptions, events, and context. In his article entitled "Yunus Oguz in the position of a modern master of historical novels" academic Nizami Jafarov characterizes the description of the historical importance of Nakhchivan in the novel as follows: "Not long ago, the Nakhchivan period of Atabay's rule began. Despite all the efforts of the Khaskhashis, their treachery is revealed... Nakhchivan becomes an impregnable fortress in front of those who betray the state of Azerbaijan."

Yunus Oguz's essay "Winds blowing from Nakhchivan" contains the writer's impressions from his trip to Nakhchivan as a media captain. Yunus Oguz illuminates Nakhchivan from a completely different perspective in an essay based on the impression of a trip. In the novel "Atabey Eldeniz", the writer manages to skillfully reflect the present day and the national-spiritual values of this ancient land, whose history is reflected in the framework of a small genre.

Key words: Yunus Oguz, literature, Nakhchivan, history, modernity

РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ В НАХЧЫВАНЕ В ПЕРИОД ЕГО АВТОНОМИИ

Нурида ГАНБАРОВА

nurideqenberova@gmail.com

nurideqenberova@ndu.edu.az

Нахчыванский Государственный Университет

Резюме

В статье говорится о выдающихся литературных деятелях древней нахчыванской земли, о традиции и мотивах, занимающих важное место в азербайджанской литературе. Литературная среда Нахчывана, богатого культурными традициями региона, представляет собой уникальный сплав исторического наследия и современных тенденций. Нахчыван известен своими поэтами и писателями, которые внесли значительный вклад в азербайджанскую литературу. Сюжеты «Китаби-Деде Горгуда» присутствуют в эпосах «Кероглу», «Асли-Карам», «Гачаг Наби». В нахчыванском фольклоре представлены все жанры азербайджанской устной народной литературы. Упоминаются имена основателей азербайджанской лирики и эпоса Ахмад ан-Нашави, Наджмуддин Нахчивани, Насируддин Туси, Хиндушах Нахчивани, Мухаммад Нахчивани, Садик-бей Ордубади, Баба Нематулла Нахчивани, Фазлулла Наими, а также их произведения.

19 век – период расцвета азербайджанской литературы. Созданное в Ордубаде литературное собрание «Анжумани-шуара» (1838) оказало определенное влияние на развитие новой просвещенно-реалистической литературы наряду с классическими. В статье особо отмечается просветительские организации, которые содействовали прогрессу просвещения азербайджанского народа, и в частности нахчыванского.

Развитие литературоведения в Нахчыване в период его автономии (с 1923 по 1936 годы) стало важной вехой в формировании национальной идентичности и культурного самосознания. В этот период были заложены основы для изучения и систематизации богатого литературного наследия региона, а также активизировалась работа по развитию литературной критики и теории.

Особо уделяется внимание творчеству академика М.Дж.Джафарова, как литературоведа, педагога, исследователя русской классической литературы и внесший неоценимый вклад как в развитии азербайджанско-русских литературных связей.

Ключевые слова: *литературоведение, Нахчыван, литературная сфера, история литературы*

Нахчыванская земля имеет богатые литературные традиции. Нахчыванские мотивы занимают важное место в азербайджанской народной литературе. Сюжеты «Китаби-Деде Горгуда» присутствуют в эпосах «Кероглу», «Асли-Карам», «Гачаг Наби». В нахчыванском фольклоре представлены все жанры азербайджанской устной народной литературы. «В основном есть жанры (песни хахишта, гюлюмей, ялыбаши) и примеры, специфичные для этой страны. В регионе также развито ашугское искусство,

являющееся важной отраслью народной литературы (главным образом в Шарурском и Шахбузском районах)».

В Нахчыване жили и творили многие выдающиеся поэты и писатели, как Катран Тебризи. Камаладдин Нахчивани, известен был как врач и как поэт. Знаменитое произведение «Муниснаме», написанное Абубакром ибн Хосровым во время службы во дворце Атабаев, выделяется важными социальными и нравственными мотивами и гуманизмом. В средние века Ахмад ан-Нашави, Наджмуддин Нахчивани, Насируддин Туси, Хиндушах Нахчивани, Мухаммад Нахчивани, Садик-бей Ордубади, Баба Нематулла Нахчивани, Фазлулла Наими и другие ученые и мыслители также обогатили азербайджанскую литературу своими личными жизненными примерами и художественными произведениями.

Широкое распространение просветительского движения в Азербайджане в XIX веке стимулировало бурное развитие литературы и культуры и в этом регионе. В этот период в литературной среде Нахчывана заметно серьезное оживление. Созданное в Ордубаде литературное собрание «Анжумани-шуара» (1838) оказало определенное влияние на развитие новой просвещенно-реалистической литературы наряду с классическими литературными традициями. Среди активных членов собрания были Кудси Вананди, Факир Ордубади, Ахмадага Шами, Уста Зейнал Накгаш, Молла Гусейн Бикас, Аббас Дехри, Машади Хасан Даббаг и другие.

Литературно-педагогическое наследие М.Т.Сидги (1854-1903) занимает особое место в азербайджанской просветительно-реалистической литературе. Образцы стихов и прозы, вошедшие в его учебники «Нумунейи-ахлак» и «Тохфейи-банат, или подарок девочкам», произведения «Кабла Насир», «Статуя-взгляд на человека», «Школьные рассказы» превосходные примеры азербайджанской просветительской литературы.

С 80-х годов 19 века литературную и культурную среду Нахчывана возглавлял Э.Султанов (1866-1935), видный писатель, публицист и театральный деятель. Созданные по его инициативе и руководству «Совет интеллигенции», «Общество мусульманского шиитского драматического искусства» сыграли важную роль в организации ведущих литературных и культурных сил Нахчывана, в развитии образования и культуры, печати, особенно в создание и организация Нахчыванского театра. Вокруг этих обществ собрались Дж.Мамедгулузаде, А.Халилов, М.А.Сулейманов, С.Халилов, Н.Шейхов, А.Султанов, и другие образованные, просвещенные интеллектуалы оказали важные услуги в этой области.

В XX веке Нахчыванская земля дала общественной, литературной и художественной мысли и культуре Азербайджана ряд великих личностей. Гениальный писатель, драматург и публицист, создатель журнала «Молла Насреддин» Дж.Мамедкулизаде (1869-1932) повестей, фельетонов, «Рассказы села Данабаш», бессмертной комедии «Мертвые», «Книга моей матери», «Безумная встреча» и др. Его произведения занимают исключительное место в истории реалистически-демократической азербайджанской литературы.

Великий прозаик М.С. Ордубади заложил основы жанра исторического романа в азербайджанской литературе и создал его совершенные образцы (четырёхтомный эпос «Думанлы Тебриз», «Меч и перо» и др.). Большинство сюжетов «Думанлы

Тебриза» также как и в произведении «Меч и перо» являются продуктом наблюдений писателя о нахчыванском периоде его жизни.

Литературное наследие поэта и журналиста А.Гамкусара занимает достойное место в истории нашей литературы. Гуманистическая лирика Гусейна Джавида, корифея нашей национальной романтической поэзии и драматургии, «Шейх Санан», «Иблис», «Пророк», «Топал Теймур», «Саявуш», «Хайям», драма «Азер» входят в число шедевров азербайджанской литературы.

В 20-е годы XX века в литературу пришли новые молодые силы. Первые писательские опыты молодых писателей, вступивших в Нахчыванское отделение общества «Золотое» перо, регулярно публиковались в газете «Шерг гапысы». Народные писатели М.Ибрагимов и А.Велиев в разное время жили и творили в Нахчыване и оказали положительное влияние на развитие литературного и культурного процесса, в том числе театра.

Выдающиеся представители современной азербайджанской литературы – поэт и драматург И.Сафарли, народный поэт Мамед Араз, поэт Рустам Беруди также являются выходцами Нахчыванской земли.

В настоящее время в Нахчыване живет и творит большая группа азербайджанских писателей. Создание Нахчыванского отделения Союза писателей Азербайджана (ныне Союз писателей Нахчывана), издание областной газеты «Шерг гапысы», передачи местного радио дали серьезный импульс возрождению литературной среды в Нахчыване в 50-е годы 20 века.

Хотя поэзия всегда имела преимущество в литературной среде Нахчывана, заметные успехи достигнуты и в области прозы. Романы и рассказы народного писателя Гусейна Ибрагимова «Десятый век», «Клевета», «Вопрос Сабаха», «Весенний дождь» относятся к числу достижений современной азербайджанской прозы.

Сегодня традиции драматургии успешно продолжают в Нахчыване. В то же время предпринимаются успешные шаги в области пропаганды. Произведения местных драматургов и публицистов Нахчывана занимают особое место в литературной среде Азербайджана.

Земля Нахчывана дала литературоведческой науке Азербайджана таких выдающихся ученых, как М.Шахтагли, Мамед Джафар Джафаров, Азиз Шариф, Али Султаны, М.Х.Тахмасиб, А.Заманов. Известные литературоведы Ю.Сеидов, М.Садыглы, Ф.Гусейнов, А.Сафарли и другие.

Литературоведение развивалось непосредственно в Нахчыване с 1950-х годов. Известный ученый и литературный критик Лятиф Гусейнзаде впервые в азербайджанском литературоведении защитил в Нахчыване диссертацию об А.Камкусаре (1950 г.), нашел и опубликовал диван правителя Карагоюнлу-поэта Джаханшаха Хакиги, а также исследовал творчество других наших классиков.

В бывшей советской стране у истоков национального литературоведения были личности, которые своей деятельностью поднимали общественное значение литературы, воспитывали в читателях уважение к ней, тем самым обосновывая доверительное отношение к литературе, а значит и стремление учиться жить по её героям, строить планы, развивать в себе нравственные качества, патриотические чувства. Академика М.Дж.Джафарова смело можно отнести к категории таких

личностей.

Говоря о заслугах литераторов и литературоведов, не возможно пройти мимо творчество академика М.Дж.Джафарова - уроженца Нахчыванской земли. Сфокусированные в художественных произведениях нравственные, эстетические, общественные идеалы продолжают существовать и служить человеку во многом благодаря неутомимой деятельности литературоведов. В этом смысле плодотворным считается творчество академика М.Дж.Джафарова. Калейдоскоп его литературоведческих поисков дает основание говорить о его стремлении развить эту отрасль науки в Азербайджане, придать ей статус одной из важных составляющих в системе философических воззрений на мир в целом, и на человека в отдельности. Очень интересной является мысль народного писателя Эльчина. Он, говоря о многогранности деятельности М.Дж.Джафарова, сделал замечательный вывод о том, что *«Мамед Джафар – теоретик литературы: он исследователь теоретических проблем азербайджанской литературы ... им обоснованы научно-теоретические основы азербайджанского романтизма»*.

Мамед Джафар – критик: на протяжении более чем сорока лет из-под его пера вышли аналитические работы, прослеживающие современную литературно-художественную базу.

Мамед Джафар – исследователь русской литературы: он один из лучших советских исследователей русской литературы XIX века, автор фундаментального трехтомного труда «Русская литература XIX века», ученый-толстовец.

Мамед Джафар – философ: он исследовал общественную мысль наших классиков, начиная с Низами по сегодняшний день, выявляя их мировоззрение, философско-эстетические взгляды.

Мамед Джафар – педагог: он стал в прямом смысле этого слова учителем ряда известных на сегодняшний день азербайджанских литературоведов, историков, философов, руководителем десятков кандидатов и докторов наук, автор ряда учебников, педагогических произведений и лекций».

Универсальность деятельности академика М.Дж.Джафарова определяется тем, что он ставил и решал проблемы из жизни азербайджанского народа, выдвинутые временем: понимание роли литературы в воспитании человека; создание учебников, отражающих характер классической русской литературы; необходимость исследования национальной литературы и особенностей русской литературы в контексте азербайджанско-русских литературных связей; вопросы определения концепции детской литературы; некоторые аспекты поэтики романтизма и их преломления в творчестве выдающихся азербайджанских романтиков начала 20-го столетия.

Развитие литературоведения в Нахчыване стало основой для дальнейшего изучения и сохранения культурного наследия региона. Оно способствовало осознанию уникальности нахчыванской литературы и её роли в истории Азербайджана. Такой подход к литературе помог не только сохранить, но и развить культурные традиции, что имеет важное значение для будущих поколений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Президентская библиотека Copyright © 2009 – 2024
2. Əfəndiyev, E.İ. Müəllim haqqında söz (M.C.Cəfərovun "Həmişə bizimlə" kitabına ön söz) / E.İ.Əfəndiyev. – Bakı: Maarif, – 1980. – 360 s.
3. Əhmədov, T.Ə. Azərbaycan sovet yazıçıları / T.Ə.Əhmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 704 s.
4. Qasımzadə, F.S. M.F.Axundovun həyatı və yaradıcılığı / F.S.Qasımzadə. – Bakı: Azərnəşr, 1979. – 378 s.
5. Məmmədova, T.Q. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / T.Q.Məmmədova. – Bakı: Apostrof, – 2010. – 162 s.

XANƏLİ KƏRİMLİNİN EPİK ŞEİRLƏRİNİN ÇAĞDAŞ MƏNZƏRƏSİ

Püstə Əhmədova

pusteehmedova@yahoo.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Muxtariyyət illərində Naxçıvan ədəbi mühitində böyük canlanma baş vermişdir. Bu gün də çağdaş Naxçıvan ədəbi mühitinin fəaliyyəti davam edir. Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolunu təşkil edən Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələri özünəməxsus yaradıcılıqları ilə seçilir. Öz dəst-xəttlərilə seçilən belə ədiblərdən biri də ziyalı, pedaqoq, şair və mənəvi keyfiyyətləri ilə sevilən Xanəli Kərimlidir. Onun yaradıcılığı ideya-məzmununa görə klassik ədəbiyyatla müasir dövr ədəbiyyatının sintezini təşkil edir. O, belə demək mümkünsə, klassik irsin çağdaş üslubunda yazıb-yaradıb. Təkcə şeirlərində deyil, eyni zamanda poemalarında da axıcılıq və müasirlik hər misrada hiss olunur. Məqalədə də şairin epik şeirlərinin özünəməxsusluğundan bəhs olunur. Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən olan Xanəli Kərimlinin epik poemalarının çağdaş mənzərəsini daha çox vətəninə bağlı vətəndaş mövqeyi əks olunur. Bu poemalarda əsas mövzu vətən mövzudur.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, Naxçıvan, Xanəli Kərimli, poema, ədəbi mühit, vətənpərvərlik.*

Azərbaycanın ayrılmaz qolu olan Naxçıvan dünyaşöhrətli ziyalıları, elm və mədəniyyət xadimləri ilə tanınır və sevilir. Hər bir sahədə olduğu kimi ədəbiyyat sahəsində də bu torpaq böyük dahilər yetişdirmişdir. Ədəbi fəaliyyətləri ilə Naxçıvan ədəbi mühitinə zənginlik qazandıran Kəmalə Ağayeva, Elmira Qasımova, Həsənəli Eyvazlı, Vaqif Məmmədov, Asim Yadigar, Alməmməd Eldaroğlu, Zeynəb Naxçıvanlı, İlyas Fərəməzoğlu, Tofiq Qəbul, Zeyqəm Vüqar, Əbülfəz Muxtaroglu, Əbülfəz Ülvi, Ələsgər Talıboğlu, Həmid Arzulu, İbrahim Yusifoğlu, Muxtar Qasımzadə, Elxan Yurdoğlu və digər adlarını qeyd etmədiyimiz sənətkarlar öz üslubu məharətləri ilə seçilən söz ustalarımızdır.

Sözü-sözə calayan, sözə bağlı olan, orta nəslin tanınb-sevilən nümayəndələrindən biri də Xanəli Kərimlidir. O, ədəbiyyatşünaslıq işi ilə də, bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. Bununla belə, Xanəli Kərimli üçün şairlik birincidir və sözün həqiqi mənasında o, istedadlı şair kimi parlayır. Onun yaradıcılığında müstəqil Azərbaycanın əsas problemləri dayanır.

Heydər Əliyev yazıçıları, şairləri, dramaturqları əsərlərində müstəqil Azərbaycanın problemlərinə, xüsusən Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməyə çağırırmışdır. (4. Səh. 110)

Şairin yaradıcılığında da vətən sevgisi, "Qarabağ problemi" ön sırada dayanır. Təbiətə, insanlara, doğma yurduna həssas münasibətlər Xanəli Kərimlinin şeirlərinə dərin lirizm gətirir. Ədibin şeirlərində sanki təbiət rəssamın fırçasından canlandığı kimi dil açıb danışır. Xanəli Kərimli həm də gözəl müəllimdir və onun həssas, nəcib, ülvi duyğuları şeirin dililə canlanır. Şeirlərindən baxanda şairin özü də mənəvi saflığı, halallığı, pak duyğuları ilə əsərlərində ifadə etdiyi həssas düşüncələrin məcmusu, vəhdəti kimi görünür. Bütün məqamlarda Xanəli Kərimlinin şeirlərilə şəxsiyyəti, daha çox da zəngin mənəvi aləmi bir-birini tamamlayır. Hətta yaradıcılığında qabarıq nəzərə çarpan vətəndaşlıq mövqeyinin

ifadəsi də Xanəli Kərimlinin şeirlərində ön mövqedə özünə yer tapdığı kimi, şairin xarakterində, ictimai həyata münasibətində də öndə dayanır. O, yeni dövr Azərbaycan şeirində vətəndaşlıq lirikasının əsas yaradıcılarından biridir.

Böyük tədqiqatçı alim Vaqif Yusifli Naxçıvan ədəbi mühiti haqqında fikirlərini qeyd edərək bildirirdi ki, *"Naxçıvanda yaşayan şairlər üçün janr məhdudiyyəti yoxdur"* (4.səh.6) Doğrudan da elədir. Naxçıvan ədəbi mühitində bir çox janra müraciət olunub və hər üç növdə əsərlər yazılıb.

Xanəli Kərimlinin yaradıcılığında da həm heca, həm də sərbəst vəzndə yazılmış poetik nümunələr üstünlük təşkil edir.

Onun daxili dünyası ilə yaradıcılığı həmahənglik yaradaraq oxucusuna ədəbi ovqat bəxş edir. Son dövrlərdə Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasında onun böyük xidmətləri olmuşdur. Şairin yaradıcılığı janr etibarilə rəngarəngdir. Lirik şeirlərində olduğu kimi epik şeirlərində də özünəməxsusluq və müasirlik aydın hiss olunur. Onun poemaları əsasən lirik poemalardır. Bu poemalar bəzən böyük, geniş həcmli şeir təsiri bağışlayır.

O, *"Bayrağını uca qaldır ana vətən"*, *"Ağrı"*, *"Təbil"*, *"Bütövlük"*, və s epik şeir-poemaların müəllifidir.

Şairin yaradıcılığında ön sırada dayanan vətən mövzusu özünəməxsus boyalarla təsvir olunur. I və II Qarabağ müharibələrində də Naxçıvanın şair və yazıçılar öz qələmləri ilə əsgərlərimizə dəsdək olurdular və onların qələmindən çıxan sətirlər, misralar vətənpərvərlik ruhunu qabardırdı. Xüsusilə də, II Qarabağ müharibəsində vətənpərvərlik mövzusunda üstünlük verilirdi və Xanəli Kərimlinin misralarında da vətənpərvər şairin vətən sevgisi canlanır. II Qarabağ döyüşlərində və Qarabağın azad edilməsinə həsr etdiyi *"Bayrağını uca qaldır ana vətən"* poemasında Qarabağın azadlığını sevinclə qeyd edən şair qəlbindən keçənləri misralara düzmüşdür. Şair vətəninə günəşli ölkə adlandırır, lakin hər günəşin qabağında qara bulud olduğu kimi Azərbaycanın da hər zaman yağı düşmənləri olub. Bulud günəşin qabağını həmişə kəsə bilmədiyi kimi ermənilərdə Azərbaycan torpaqlarında qala bilməzdi. Qarabağ həsrəti ilə yanan qalblərimiz zəfər sevinci ilə parlağa başlayır və şair də bu sevinci misralara düzür.

Azərbaycan bir üzüksə, o üzüyün qaşsı sənsən,
Qarabağım,
Azərbaycan bir bədənsə, o bədənin başı sənsən
Qarabağım,
Azadlığın, enməzliyin əfsanəvi yaşı sənsən,
Qarabağım.
Həm kədərli, həm sevincli gözümdün də yaşı sənsən,
Qarabağım.
Sənsiz mənim ürəyim də para idi, yara idi,
Qarabağım,
Sənin belə quru adın dərdlərimə çarə idi,
Qarabağım

Qarabağın bizim üçün nə qədər dəyərli olduğunu yazan şair eyni zamanda türk xalqın birliyi məsələsinə də toxunur.

Bu güc bütün məzlumların haqqın tutan

Ulu türkdür,

Onun sözü, onun gücü

Tanrı qədər çox ötkündür,

çox böyükdür!

Bu dünyaya düzən üçün göndərilmiş

qadir Tanrı ordusudur,

Ulu Türküm

Haqq istəyən hər millətin ən müqəddəs arzusudur.

Bu gün artıq ayağını yerə möhkəm dayayan, başını göyün zirvə qatına söykəyib ərazi bütövlüyünü təmin etmiş məğrur, azad Azərbaycan var. Onun istiqlal və zəfərinin məxəzində dayanan amil isə poeziyamızın yaddaş və yurd sevgisi təlimidir.

Ağrı poeması isə 20 Yanvar şəhidlərinə həsr olunub. Poemanın lirik qəhrəmanı 20 Yanvar şəhidləridir. Şair şəhidlər xiyabanını Şəhidistan adlandırır. Bu torpağı qanı ilə vətən edən şəhidlərin monoloqları əsərin məzmununu ifadə edir. Şair haqqın zəfərinə, ədalətin yerini tutacağına olan inamı itirmir və qələbə əzmi ilə gələcəyə ümid əzmi ilə yazıb-yaradır.

Sizə elə gəlməsin ki,

biz bir heçik,

ruhsuz, cansız bir cəsədik,

Biz şəhidik.

Biz şahidik.

Şəhidlərə, şahidlərə ölüm yoxdur...

Şairi narahat edən daxili duyğular poetikləşərək poemada misralara düzülür.

Şairin "İnam" poemasında gələcəyə böyük inam və müasir ruh hakimdir. Hər misra çağdaş ədəbi notlarla zəngindir.

Vətən əmanətdir nəsilbənəsil,

Odur hər millətin ən şah əsəri.

Vətənsiz millətin, vətənsiz elin

Bir nimdəş həsir tək yoxdur dəyəri.

Gənc nəsillərdə vətən sevgisinin açılmasında Xanəli Kərimlinin epik şeirlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan xalqının birliyini, bütövlüyünü, "Bütövlük" poemasında qələmə alan şair hər misraya xüsusi naxış vurmuşdur. Hər misralarda şairin vətən sevgisi aydın hiss olunur.

Bütün görünməzliyin,

Bütün görünənlərin

astarıdır, üzüdür.

O təkçə məşəl deyil,

zəncirləri dişilə qıran

mərd övladların

atəsidir, təbidir.

Bu təb bütün dünyaya

bağır ki, eşidin:

Azərbaycan torpağı
şəhidlik məktəbidir!..

Poemada daha çox vətən, vətəndaş, vətən uğrunda canından keçən şəhidlərin ruhu və bütöv Azərbaycan təsvir olunur. Poemada şairin üslubi məharəti aydın sezilir.

Şair yurddaşlarının vətən savaşını dilə gətirir, dost, düşməni ayırd edən el oğularının vətən, yurd sevgisini tərənnüm edir, ana torpağın şəhid qanları ilə vətən olduğunu, torpağımızın, yurdumuzun şəhid qanı ilə müqəddəsləşdiyini bildirir. Şeir orijinal bədii vasitələrlə oxucuda təsir gücünü artırır.

Şairin digər poeması da "Təbil" poemasıdır. Digər poemalarında olduğu kimi təbil poemasının da əsas məzmunu vətən ideyasıdır. Əsərin qəhrəmanı isə vətən uğrunda canından keçən oğullardır. Eyni zamanda poemada şair kəndlərimizin də bir qarış torpağını göz bəbəyimiz kimi qorumağa səsləyir.

Nə qədər yığsaz da dünyanın varın,
Vətənsiz kişinin ünü olmayıb.
Ən dadlı nemətlə yallansa belə,
İtin də vətənsiz günü olmayıb.

Poemada vətənin hava, su qədər vacib olduğu anlaşılr. Qərrib eldə yaşasan da vətəndən uzaq yaşamaq çox çətindir. Xanəli kərimlinin epik şeirlərində bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə olunmuşdur. Digər şeirlərində olduğu kimi epik şeirlərinin də dili sadə və axıcı xalq dilindədir ki bu da şairin üslubu məharətini sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov F. Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər. Naxçıvan 2017
2. Kərimli X. Tanrı müjdəsi. Şeirlər və poemalar. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021, 272 səh.
3. Kərimli X. Anamdan məktub. Bakı, Adiloğlu, 2001, 174 s.
4. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə. I cild. İsa Həbibbəylinin redaktorluğu ilə Bakı, 2016
5. "XX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Naxçıvan, "Qeyrət" nəşriyyatı, 2020, 162 səh (vaqif)
6. <https://naxcivanxeberleri.com/bloq/naxcivan-edebi-muhiti-tedqiq-edilir-8938>

SUMMARY

Pusta Ahmadova

THE CONTEMPORARY LANDSCAPE OF POEMS BY KHANALI KERIMLI

During the years of autonomy, a great revival took place in the literary environment of Nakhchivan. Today, the activity of the contemporary Nakhchivan literary environment continues. Representatives of the Nakhchivan literary environment, which is a branch of Azerbaijani literature, stand out for their creativity. One of them is Khanali Karimli, who is loved for his intellectual, pedagogue, poet and spiritual qualities. His creativity is distinguished by its idea-content. The article also talks about the uniqueness of the poet's epic poems. He also wrote and created in the contemporary style of classical heritage. The contemporary landscape of the epic poems of Khanali Karimli, one of the well-known representatives of the Nakhchivan literary environment, is discussed. The main theme in these poems is the theme of homeland.

Key words: Azerbaijani literature, Khanali Karimli, poem, Nakhchivan, literary environment, patriotism.

РЕЗЮМЕ

Пюста Ахмедова

СОВРЕМЕННЫЙ ПЕЙЗАЖ ИЗ СТИХОВ ХАНАЛИ КЕРИМЛИ

За годы автономии в литературной среде Нахчывана произошло большое возрождение. Сегодня деятельность современной литературной среды Нахчывана продолжается. Представители литературной среды Нахчывана, являющейся отраслью азербайджанской литературы, выделяются своим творчеством. Один из них – Ханали Керимли, которого любят за интеллектуальные, педагогические, поэтические и духовные качества. Его творчество отличается идейным содержанием. В статье также говорится об уникальности эпической поэмы поэта. Он также писал и творил в современном стиле классического наследия. Обсуждается современный ландшафт эпических поэм Ханали Керимли, одного из известных представителей литературной среды Нахчывана. Основной темой в этих стихотворениях является тема Родины.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Ханали Керимли, поэма, Нахчыван, литературная среда, патриотизм.

TƏBİƏT ELMLƏRİ

QLOBAL İQLİM DƏYİŞKƏNLIYI VƏ NAXÇIVAN MR BİOMÜXTƏLİFLİYİNİN KRİTİK PROBLEMLƏRİ

Tariyel TALİBOV

t_talibov@mail.ru

AR ETN Bioresurslar İnstitutu (Naxçıvan)

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

*Məqalədə global iqlim dəyişkənliyi ilə əlaqədar Naxçıvan MR biomüxtəlifliyində baş verən kritik problemlər öz əksini tapmışdır. Biomüxtəliflikdə baş verən kritik problemləri aradan qaldırmaq üçün muxtar respublikada yaradılan xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri, onların əhəmiyyəti qeyd edilmiş, fauna və flora biomüxtəlifliyinin taksonomik tərkibi və nadir növləri göstərilmişdir. Fauna biomüxtəlifliyində sürünənlərdən *Rhynchocalamus melanocephalus* Jan - Qarabaş rinxokalamus, Quşlardan isə *Chettusia gregaria* Pall. - Cığırqan çökükburun *Critically endangered* (CR) statusuna aid olmuş, 3 növün: Zolaqlı kaftar, Safsar və Manul artıq ərazidə rast olunmur. Flora biomüxtəlifliyinə aid 27 növ *Critically endangered* (CR) statusludur.*

***Açar sözlər:** Qlobal iqlim dəyişkənliyi, fauna, flora, biomüxtəliflik, kateqoriya*

Giriş

Son dövrlər Yer kürəsində baş verən global iqlim dəyişkənlikləri təbiətdə ciddi fəsadlar yaratmaqda davam edir belə ki, yayılma əraziləri və ya biotoplarının kiçilməsi, yaşayış yerinin keyfiyyətcə dəyişməsi, deqradasiyaya məruz qalması, qida obyektlərinin azalması kimi faktorlar, növlərin yaşamaq imkanının böhran həddə olduğundan xəbər verir. Dövlət tərəfindən qabaqlayıcı tədbir kimi xüsusi mühafizə şəbəkələrinin genişləndirilməsi, növlərin mühafizəsi üçün optimal mühit yaradılmasına baxmayaraq, global iqlim dəyişkənliyi yenə də təbiətdə növlər üçün kritik problemlər yarada bilər. İlk olaraq qida zəncirinin başlanğıcı olan bitkilər aləmi kritik vəziyyətə düşür və buna müvafiq olaraq otyeyənlər və ardıcıl olaraq ətyeyənlər qrupu ziyan görür.

Tədqiqatın material və metodlar. Tədqiqat materialı olaraq Naxçıvan MR-in fauna və flora biomüxtəlifliyi götürülmüşdür. Tədqiqat zamanı növlərin təyini üçün müxtəlif növ binokl, Şvarovski teleskopu, fototələlər, koordinatları təyin etmək üçün GPS istifadə edilmişdir.

Alınmış nəticələrin müzakirəsi. Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisində əlverişli ekoloji mühitin yaradılmasında mühüm amillərdən biri də təbii mühit unikalığının, bitki və heyvan ehtiyatlarının qorunması və bərpa edilməsidir ki, bunun da əsasını xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri təşkil edir. Naxçıvan MR-də hələ 1989-cu ildə sahəsi 40.000

ha olan Ordubad Dövlət Təbiət Yasaqlığı, sonra Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev ətraf mühitin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi, nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin qorunub saxlanması, respublikanın xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun (3139 ha) və akademik Həsən Əliyev adına Ordubad Milli Parkının (12.131 ha) yaradılması haqqında 16 iyun 2003-cü il tarixdə sərəncam imzalamışdır. Bu zaman Ordubad yasaqlığı ərazisi üçün 27.869 ha sahə nəzərdə tutulmuşdur. 23 sentyabr 2005-ci il tarixdə ərazisi 9118 ha olan Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı, 22 iyun 2009-cu il tarixdə isə ərazisi 68.911,18 ha olan Arpaçay Dövlət Təbiət Yasaqlığı yaradılmışdır. Ölkə prezidentinin 2009-cu il 25 noyabr tarixli sərəncamı ilə sahəsi 42.787 ha olan akademik Həsən Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkının yaradılması təbiəti mühafizə ilə bərabər ekoturizmin inkişafına da şərait yaratdı. Muxtar respublika ərazisindəki xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsi 1995-ci illə müqaisədə 3,7 dəfədən çox artmışdır və həlqiyyədə ərazisi 550.275 ha olan muxtar respublikanın 148.695,18 ha sahəsi, başqa sözlə 27,02%-ə qədər xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərdir ki, bu da mühüm ekoloji faktor olmaqla, inkişaf etmiş ölkələrdən belə yüksəkdir. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş, təbiətə xoş münasibət göstərilən ölkələrdə bu göstərici, təqribən 10-15%-ə bərabərdir [6;7;12].

Təbiəti mühafizə sahəsində ilk dəfə olaraq nadir və nəslikəsilmək təhlükəsi olan bitki və heyvan növlərinin qeydiyyatının aparılması və xüsusi mühafizə olunması məqsədilə Ali Məclis Sədrinin 15 avqust 2006-cı il tarixli sərənsamına əsasən Naxçıvan MR-in flora və faunasına dair iki cilddən ibarət Qırmızı kitablar tərəfimizdən hazırlanmış, eyni zamanda ərazinin fauna və florasına dair 30-dan çox kitab və moniqrafiyalar tərəfimizdən nəşr edilmişdir. Ümumilikdə, flora və faunaya dair apardığımız tədqiqatlara əsasən Naxçıvan MR ərazisində onurğalı heyvanlarının 5 sinif, 33 dəstə, 101 fəsilə və 271 cinsinə aid 408 növü qeyd edilmişdir (Cədvəl 1). Eyni zamanda ərazidə ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilərin isə 104 sıra, 160 fəsilə və 910 cinsə daxil olan 3021 növü aşkarlanmışdır (Cədvəl 2).

Azərbaycan Respublikası biomüxtəlifliyinin yarıdan çoxunu özündə əks etdirən Naxçıvan MR biomüxtəlifliyi, apardığımız araşdırma və müşahidələrə əsasən təqribən son 20-25 ildə hər il ardıcıl olaraq nəzərəcarpacaq şəkildə dəyişən iqlim faktorları və xüsusən radiasiya fonu, digər amillərlə bərabər mövcud növlərin bir çoxunu kritik vəziyyətə salaraq, məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoymuşdur. Qırmızı kitabın dövlət başçısının qayğısı və dəstəyi ilə ərsəyə gəlmiş 2023-cü ildə işıq üzü görən III nəşrində nadir, nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan 241 fauna növü (152 onurğalı, 89 onurğasız) və 460 flora növü (423 bitki: 383 ali, 15 ali sporlu, 6 mamır, 14 şibyə, 5 yosun; 37 göbələk) öz əksini tapmışdır [5;9;10;11].

Cədvəl 1

Naxçıvan MR-in onurğalı heyvanlarının növ tərkibi

Classis	Ordo		Familia		Genus		Species	
	Azərb. üzrə	Nax.MR üzrə	Azərb. üzrə	Nax.MR üzrə	Azərb. üzrə	Nax.MR üzrə	Azərb. üzrə	Nax.MR üzrə
Dəyirmiağızlılar	1	-	1	-	1	-	1	-
Balıqlar	12	6	17	9	53	28	107	33
Amfibilər	2	1	5	4	7	5	9	6
Sürünənlər	2	2	13	13	37	32	63	39
Quşlar	19	18	64	54	210	160	409	260
Məməlilər	7	6	26	21	61	46	115	70
Cəmi:	43	33	126	101	369	271	704	408

Cədvəl 2

Naxçıvan MR-in ali sporlu, çıpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkiləri

Sıra № si	Phylum	Classis	Ordo	Familia	Genus	Spes
1.	Bryophyta	2	15	37	79	127
2.	Equisetophyta	1	1	1	1	7
3.	Polypodiophyta	1	2	6	11	15
4.	Pinophyta	1	2	4	14	22
5.	Gnetophyta	1	1	1	1	3
6.	Magnoliophyta:					
	- Monocotyledoneae	1	20	24	159	578
	- Dicotyledoneae	1	63	87	645	2269
	YEKUN:	8	104	160	910	3021

Qırmızı kitablar Respublika biomüxtəlifliyinin qorunması, nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan fauna və flora növlərinin dəqiqləşdirilməsi və mühafizəsi tədbirlərinin daha da gücləndirilməsi üçün əsas istiqamətverici sənəd kimi mühüm rola malikdir. Qırmızı kitablardakı say göstəricilərinin artması deyil, əksinə, azalması insanlığın təbiət üzərində qələbəsi hesab olunur, ona görə də bu kitablar da məhz bu məqsəd üçün hazırlanıb çap edilir. Qırmızı kitablar canlı təbiətin məhvə doğru gedişinin qırmızı sərhədləri olub, insanla təbiət arasındakı qırmızı sərhədləri adlayıb keçməməyə çağırışdır. Naxçıvan MR ərazisindən Qırmızı Kitablarda bütün cildlərinə salınan növlərin say dinamikasına fikir versək, onda doğrudan da təbiətimizin mühafizəsi probleminin kritik problemlərinin

olduğunu görürük. Yalnız onurqalılar üzrə aşağıdakı mənzərə bu fikirimizi daha dolğun təsdiq edir (Cədvəl 3).

Azərbaycan Respublikasında rast olunan 704 növdən 408 növü Nax. MR ərazisində aşkar edilmişdir. Əgər sıra ilə araşdırsaq, onda mənzərə aşağıdakı kimi olur:

Dəyirmiağızlılardan bir növ Qırmızı Kitaba salınmışdır və Nax. MR ərazisində bu növ yoxdur.

Balıqlar sinfinə aid 107 növdən 33-ü Nax.MR ərazisində yayılmışdır, bu növ sayının azlığı ərazidə iri sututuların yoxluğu hesab edilə bilər, hətta son onillikdə kritik iqlim dəyişkənliyi ilə əlaqədar olaraq çayların demək olar ki, heç biri normal qaydada Araz çayı ilə əlaqə yarada bilmir, əksəriyyəti yayın sonunda axmazlara çevrilirlər. Buna görə də balıq faunasının növ sayında ciddi azalmalar müşahidə olunacağı gələcəkdə ehtimal edilir[1;4].

Cədvəl 3

Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitablara daxil olan onurğalı
heyvanlarının say dinamikası

Siniflər	Ümumi növ sayı		Azərb. üzrə			Nax.MR üzrə		
	Azərb. üzrə	Nax.MR üzrə	1989	2013	2023	2006	2013	2023
Dəyirmiağızlılar	1	-	-	1	1	-	-	-
Balıqlar	107	33	4	9	11	1	1	2
Amfibilər	9	6	3	4	6	1	1	1
Sürünənlər	63	39	8	14	18	10	12	9
Quşlar	409	260	36	71	88	39	64	47
Məməlilər	115	70	14	41	40	20	26	22
CƏMİ:	704	408	65	140	164	71	104	81

Amfibilər Azərbaycanda az saylı - 9 növlə təmsil olunurlar, muxtar respublikada isə 6 növ aşkar edilmişdir. Bu növlərdən Azərbaycanda Respublikası üzrə 1989-cu ildə -3, 2013-cü ildə - 4 və 2023-cü ildə - 6 növü Qırmızı kitaba daxil edilmişdir, onlardan, Nax. MR ərazisində isə, yalnız bir Suriya sarımsaqiqli qurbağası Qırmızı kitaba salınmışdır.

Sürünənlər sindi 63 növlə təmsil olunur ki, onlardan da 39 növü Nax.MR ərazisində aşkar edilmişdir. Azərbaycan Respublikası üzrə 1989-cu ildə - 8, 2013-cü ildə - 14 və 2023-cü ildə - 18 növü Qırmızı kitaba daxil edilmişdir, onlardan Nax. MR ərazisində isə, uyğun olaraq 10, 12 və 9 növü Qırmızı kitaba salınmışdır. 2023-cü ildəki məlumatda azalma, yalnız həmin növlərin bəzilərinin ərazidə olmasına baxmayaraq, texniki səhv olaraq xəritələrdə qeyd edilməməsidir.

Quşlar sinfi 408 növlə təmsil olunur ki, onlardan da 260 növü Naxçıvan MR ərazisində aşkar edilmişdir. Azərbaycan Respublikası üzrə 1989-cu ildə - 36, 2013-cü ildə - 71 və 2023-cü ildə - 88 növü Qırmızı kitaba daxil edilmişdir, onlardan Naxçıvan MR ərazisində isə, uyğun olaraq 39, 64 və 47 növü Qırmızı kitaba salınmışdır. 2023-cü ildəki məlumatda azalma, yalnız həmin növlərin bəzilərinin ərazidə yanlış olaraq qeyd edilməməsidir.

Məməlilər sinfi 115 növlə təmsil olunur ki, onlardan da 70 növü Naxçıvan MR ərazisində aşkar edilmişdir. Azərbaycan Respublikası üzrə 1989-cu ildə - 14, 2013-cü ildə - 41 və 2023-cü ildə - 40 növü Qırmızı kitaba daxil edilmişdir, onlardan Naxçıvan MR ərazisində isə, uyğun olaraq 20, 26 və 22 növü Qırmızı kitaba salınmışdır. 2023-cü ildəki məlumatda azalma, yalnız həmin növlərin bəzilərinin ərazidə yanlış olaraq qeyd edilməməsidir. Bizim təqdim etdiyimiz monoqrafiyada eyni zamanda ornitologiya üzrə dissertasiya müdafiə edən Rəsulzadə H.S.(elmi rəhbər akad. T.H. Talıbov) əsərlərinə baxa bilərlər. Yeni aşkar edilən növlərin əksəriyyəti orijinal şəkillər ilə təsdiq edilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabının sonuncu nəşrində nadir, nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan 164 onurğalı heyvandan 81 növü Naxçıvan MR ərazisində yayılmışdır. Bu rəqəmlərdən də göründüyü kimi nadir növlərin də təqribən yarısı Naxçıvan MR ərazisində mövcuddur, həm də bəzi növlərin yayılması, yalnız Naxçıvan MR ərazisi ilə məhdudlaşır. Təbiətdə əgər növ bir neçə illərdir rast gəlinmir və ola bilsin ki, insan əli çatmayan təbii landşaftlarda qalmışdırsa, həmçinin çox yaxın bir gələcəkdə məhv olmaq təhlükəsi altındadırsa, onda növ *Critically Endangered* (CR) statusuna daxil edilir. Fauna biomüxtəlifliyində sürünənlərdən *Rhynchocalamus melanocephalus* Jan - Qarabaş rınoxalamus, Quşlardan isə *Chettusia gregaria* Pall. - Cığırqan çökükburun *Critically endangered* (CR) statusuna aid olmuşlar, lakin böyük əksəriyyət nadir növlər *Endangered* - EN və *Vulnerable* - VU statusludur. Apardığımız tədqiqat və müşahidələrlə, eyni zamanda qurduğumuz fototələlərlə məməli növlərindən *Hyaena hyaena* L. - Zolaqlı kaftar; *Vormela peregusna* Guldenstaedti - Səfsar və *Otocolobus manul* Pall. - Manul heç bir ərazidə müşahidə olunmamışdır.

Yer kürəsində baş verən global iqlim dəyişkənlikləri bitkilər aləminə daha ciddi təsir göstərmişdir belə ki, heyvanlardan fərqli olaraq bitkilər yerdəyişmək imkanından məhrum olduqlarına görə, kəskin iqlim dəyişikliyinə bitdiyi yerdə qalaraq daha çox zərər görür. Araşdırmalar bitkilərin də Qırmızı kitaba salınmış növ sayının illər üzrə artdığını göstərir. Naxçıvan MR ərazisində Qırmızı kitabın sonuncu III cildində təkcə kritik həddə olan belə növ sayı 27 olmuşdur. Aparılan floristik tədqiqatlar zamanı tədqiq edilən növün populyasiyalarının kəskin zərər görə biləcəyi ehtimal edildikdə də *Critically endangered* kateqoriyasına aid edilə bilər. Beləliklə, Naxçıvan MR florasının 3021 ali sporlu, çıpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitki növündən təbiətdəki müasir vəziyyəti böhran həddə olan və ya nəslinin kəsildiyi ehtimal edilən 27 növü *Critically endangered* (CR) statusuna aiddir [2;3;8].

1. *Epipactis veratrifolia* Boiss.et Hohen. - Asırqalyarpaq mürğəkotu Naxçıvan MR Qırmızı kitabında (NaxQK) VU C2 statuslu hesab edilmişdir, lakin keçən 13 il ərzində təbiətdə baş verən kəskin dəyişikliklə əlaqədar növlərin də yaşam imkanları azalmışdır. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabının (AzQK) III nəşrində CR B1ab(ii) statusludur.
2. *Allium tripedale* Trautv. (*Nectaroscordum tripedale* (Trautv.) Grossh.) - Üçfütlu soğan. Bu növ NaxQK və AzQK nəşrlərində CR B2ab(ii) statuslu olmuşdur.
3. *Triticum boeoticum* Boiss. - Yabanı təkdənli buğda. Bu növ uzun zamandır ki, ciddi axtarıqlara baxmadan hələ də bitdiyi Dərələyəz silsiləsinin Qaraquş dağı ərazisində

- aşkar edə bilməmişik. Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən hələlik NaxQK CR A1c; B2ab(I,II)+C2a(i), AzQK isə CR A1c+C2a(i) statusu ilə saxlanılmışdır;
4. *Triticum timopheevii* (Zhuk.) Zhuk.- Timofeyev buğdası (*T. araraticum* Jakubz.). NaxQK CR A1c;B2ab(i,ii)+C2a(i), AzQK CR A1c+C2a(i). Bu növü də yabanı halda aşkar edilməmişdir. Ədəbiyyat materialları əsasında saxlanılmışdır.
 5. *Aristolochia bottae* Jaub. & Spach - Botta zərəvəndi. Fəsilənin monotip nümayəndəsi olub, dar bir arealda mövcuddur NaxQK CR B2a. Əkin sahələrinə qatılan zonalarda tək-tək rast olunur.
 6. *Dianthus libanotis* Labill. - Livan qərənfil. AzQK CRB2b(iii) statusludur. Naxçıvan MR-də Əshabi-Kəhf və Nəhəcir dağı ərazisində bitir. ZMP ərazisində mühafizə olunacaqdır.
 7. *Quercus infectoria* subsp. *veneris* (A.Kern.) Meikle [*Q. araxina* (Taurtv.) Grossh.] - Araz palıdı AzQK CR A1ab;B1bc(iii,iv). Babək və Ordubad rayonu ərazisində rast olunur.
 8. *İberidella trinervia* Boiss. [*Aethionema trinervium* (DC.) Boiss.] - Üçdamarlı iberdiella AzQK CR B2a. Yalnız Nax.MR ərazisində rast olunur, QK yeni əlavə edilib.
 9. *Physioptychis caspica* (Habi.) V.Boczantzeva - Xəzər bozqovqacı. Unikal görünüşlü, spesifik bitki olub, NaxQK və AzQK CR B2ac(i);C2a(i) statusu ilə daxil edilib. Zəngəzur silsiləsinin Ordubad dağı ərazisindəki hündür zirvələrdə kiçik qruplarla yayılmışdır.
 10. *Sorbus roopiana* Bordz. [*Hedlundia roopiana* (Bordz.) Sennikov et Kurtto] - Roop quşarmudu. Az.QK CR B2b(ii,iii) statusu ilə yeni verilib. Şahbuz rayonunun Biçənək və Dərəboğaz ərazisində rast olunur.
 11. *Colutea komarovii* Takht. - Critically endangered. Çox dekorativ kol bitkisidir. Bu növ NaxQK və AzQK nəşrlərində CR B1ac(ii,iv);C2a(i) statuslu olmuşdur. Zəngəzur silsiləsinin Ordubad rayonunun Kotam kəndi ərazisindəki qayalıqlarda kiçik qruplarla bitir.
 12. *Astragalus caraganae* Fisch. & C.A.Mey. [*A.nachitschevanicus* Rzazade - Naxçıvan gəvən] -Xöstəkvari paxladən. NaxQK CRB1ac(i), AzQK CR B1ab(i,ii,iii)c(i)+2ab(i,ii,iii)c(i) statusu ilə daxil edilmişdir.
 13. *Astragalus montis-aquilis* Grossh. -Dağ qaraquş paxladəni (Gəvəni). AzQK CR B2c(ii,iv) statusu ilə yeni verilib. Kəngərli rayonu Çalxanqala kəndi ətrafı və Qaraquş dağı ərazisində tək-tək rast olunurş. ZMP ərazisində mühafizə olunacaqdır.
 14. *Astragalus ordubadensis* Grossh. - Ordubad paxladəni (Gəvəni). Ordubad rayonunda Soyuq dağ və Əjnövür dağı ərazisində tək-tək bitir. AzQK CRB2a statusu ilə yeni verilib.
 15. *Astragalus paradoxus* Bunge - Paradoksal paxladən (Müəmmalı gəvən). NaxQK CR B1ac(i), AzQK CR A2c+3c;B1ac(i)+2ab(i,ii,iii) statusları ilə daxil edilib. Babək rayonunun Nəhrəm kəndi, Culfa rayonunun Əlincəçay vadisi və Ordubad rayonunun Çənnab kəndi ətrafında kiçik qruplala bitir. ZMP ərazisində mühafizə olunur.
 16. *Astragalus pinetorum* Boiss. (*A. badamliensis* Chalilov) - Şamvari paxladən (Gəvən). NaxQK CRB1ac(ii,iv)+C2a(i) və AzQK CR A2c+3c;B1ac(i)+2ab(i,ii,iii) statusludur. Şahbuz rayonunun Türkeş, Badamlı kəndi və Küküdağ ətrafında kiçik qruplarla yayılmışdır.
 17. *Oxytropis savellanica* Bunge ex Boiss. - Savellan itiqayığı. AzQK CR B2a statusla yeni verilmişdir. Zəngəzur silsiləsinin Ordubad rayonu ərazisindəki Tivi və Bist kəndləri, Soyuqdağ ərazisində kiçik qruplarla bitir. ZMP ərazisində mühafizə olunacaqdır.

18. *Trifolium bordsilovskyi* Grossh. - Bordzilovski yoncası. AzQK CR B2a statusu ilə yeni daxil edilmişdir. Şahbuz rayonunun Batabat ərazisində kiçik qruplarla bitir.
19. *Apium nodiflorum* (L.) Lag. (*Helosciadium nodiflorum* (L.) W.D.J.Koch) - Düyünçicəkli kərəvüz. AzQK CR B2a statusu ilə yeni daxil edilmişdir. Şərur rayonunun Həmzəli və Axura kəndləri ətrafındakı alçaq təpəliklərdə tək-tək rast olunur. ZMP ərazisində mühafizə olunacaqdır.
20. *Ferula oopoda* (Boiss. & Buhse) Boiss. - Yumurtavari ilankölgəsi. NaxQK CR C2a(ii), AzQK CR B2ab(ii,iii);C2a(ii) statusu ilə daxil edilmişdir. Məhdud ərazidə. Babək rayonunda Duzdağ ətrafında tək-tək yayılmışdır. ZMP ərazisində mühafizə olunur.
21. *Jurinea spectabilis* Fisch. & C.A.Mey. - Görkəmli yastıbaş. NaxQK və AzQK CR A2cd statusu ilə daxil edilmişdir. Ordubad rayonunda Soyuqdağ ətrafında. Qayaların altında tək-tək bitir.
22. *Podospermum grossheimii* (Lipsch. & Vassilcz.)Kuth. (*Scorzonera grossheimii* Lipsch. et Vassilcz.) - Qrosheyim təkəsəqqalı. Bu növ NaxQK CR B1ac(i), AzQK CR B2ab(ii,iii,iv,v) statusları ilə daxil olunmuşdur. Ordubad rayonunda Zəngəzur silsiləsinin Qapıcıq və Soyuqdağ ərazisində qayalıqlarda rast olunur. ZMP ərazisində mühafizə olunur.
23. *Nonea cyanocalyx* M.Pop. ex V.N.Karimov - Göykasacılıq keçəotu. Bu növ AzQK CR B2b(v) statusu ilə ilk dəfə olaraq verilmişdir. Şahbuz rayonunun Batabat gölü Zorbulağın ətrafı və Biçənək aşırımında kiçik qruplarla bitir. ZMP ərazisində mühafizə olunacaqdır.
24. *Onosma gracilis* Trautv. - Zərif onosma (keçimcəkəotu). Növ AzQK CR B1b(i,iii)+2b(ii,iii,v) statusu ilə ilk dəfə olaraq verilmişdir. Ordubad rayonunun Biləv və Tivi kəndləri ərazisində rast olunur. ZMP ərazisində mühafizə olunacaqdır.
25. *Onosma zangezura* T.N.Pop.- Zəngəzur onosması. AzQK CR B2b(ii,iii) statusu ilə ilk dəfə olaraq verilmişdir. Culfa rayonunun Ləkətağ və Bəyəhməd kəndləri ərazisində rast olunur.
26. *Veronica multifida* L. (*V. arceuthobia* Woronow) - Çoxbölümlü bulaqotu. AzQK CR B2a statusu ilə ilk dəfə olaraq verilmişdir. ZMP ərazisində mühafizə olunacaqdır.
27. *Ajuga chamaecistus* Ging. ex Benth. - Yapalaq sığırdili (Dirçək). AzQK CR B2a statusu ilə ilk dəfə olaraq verilmişdir. ZMP ərazisində mühafizə olunacaqdır.

Artıq Naxçıvan Muxtar Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi əməkdaşları ilə qeyd edilən növlərin monitorinqi keçirilməyə başlanmışdır. Toplanan materiallar və araşdırma nəticələrinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı kitabının ikinci nəşrinə daxil edilməsinə çalışılacaqdır. Bundan başqa bizim təklifimizlə muxtar respublikada nadir növlərin Nəbatat bağında introduksiyası ilə bərabər, onların toxum materiallarının da toplanılması qərarlaşdırılmışdır. Bu zaman ən çox diqqət *Critically endangered* (CR) - Təbiətdəki vəziyyəti böhran həddə olan və ya nəslinin kəsildiyi ehtimal edilən növlər, *Endangered* (EN) - Təbiətdə say dinamikası ardıcıl azalmaqda davam edərək, məhv olmaq təhlükəsinə yaxın növlər və *Vulnerable* (VU) - Məhdud areal və ya sahələrdə yayılmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas statuslu növlərə veriləcəkdir. Daha çox diqqət birillik bitkilərə veriləcəkdir, çünki global iqlim dəyişkənliyi ilə əlaqədar ən çox ziyan yağıntının azlığı ilə əlaqədar toxum vermək imkanından məhrum olan bitkilər, öz arealını ilbəlil azaldır.

Nəticə

Beləliklə, qlobal iqlim dəyişkənliyi ilə əlaqədar Naxçıvan MR biomüxtəlifliyində baş verən kritik problemləri aradan qaldırmaq üçün muxtar respublikada yaradılan xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin 27%-dən çox təşkil etdiyi, onların əhəmiyyəti qeyd edilmiş, fauna və flora biomüxtəlifliyin taksonomik tərkibi və nadir növləri göstərilmişdir. Fauna biomüxtəlifliyində sürünənlərdən *Rhynchocalamus melanocephalus* Jan - Qarabaş rinxokalamus, Quşlardan isə *Chettusia gregaria* Pall. - Cığırqan çökükburun *Critically endangered* (CR) statusuna aid olmuş, 3 növün: Zolaqlı kaftar, Səfsar və Manul artıq ərazidə rast olunmur. Flora biomüxtəlifliyinə aid 27 növ *Critically endangered* (CR) statusludur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. İkinci nəşr. Fauna. Red. heyətinin üzvləri: Hacıyev R.V., Musayev S.H., Hacıyev V.C., Talıbov T.H., Ələkbərov İ.X., Əlizadə V.M. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2013, 680 s
2. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. İkinci nəşr. Nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və göbələk növləri. Red. heyətinin üzvləri: Hacıyev R.V., Musayev S.H., Hacıyev V.C., Talıbov T.H., Ələkbərov İ.X., Əlizadə V.M. və b. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2013, 676 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. Üçüncü nəşr. Nadir və nəslə kəsilməkdə olan flora növləri. Red. heyətinin üzvləri: Kərimov Vüqar, Talıbov Təriyel, Əli-zadə Validə, Qurbanov Elşad və b. Bakı: "İmak" mətbəəsi, 2023, 510 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. Üçüncü nəşr. Fauna. Red. heyətinin üzvləri: Kərimov Vüqar, Talıbov Təriyel, Əli-zadə Validə, Qurbanov Elşad və b. Bakı: "İmak" mətbəəsi, 2023, 282 s.
5. Azərbaycan faunasının taksonomik spektri (Onurğalılar). Redaksiya heyəti: Akad. Talıbov T.H., müxbir üzv Qasımov R.Y., prof., b.ü.e.d. Axundov M.M., prof. b.ü.e.d. İbrahimov Ş.R., prof., b.ü.e.d. Nəcəfov C.Ə., b.ü.e.d. Quliyev Q.N., b.ü.f.d. Əliyev A.R., PhD. Michael Heiss. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2020, 144 s.
6. Talıbov T.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasında nadir heyvan növləri və onların genefondunun qorunması. Bakı: Elm, 1999, 102 s.
7. Talıbov T.H. Naxçıvan təbiətinin flora və fauna biomüxtəlifliyinin tədqiqi vəziyyəti // "Hər yönü ilə Naxçıvan və Qars" Beynəlxalq Simpoziumun materialları, Naxçıvan: Qeyrət, 2003, s.76-77
8. Talıbov T.H. Növlərin statusunun müəyyənləşdirilməsində istifadə edilən beynəlxalq kateqoriya və kriteriyalar // AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər, Təbiət və texniki elmlər seriyası, Naxçıvan, 2009, № 2, s. 42 - 52

9. Talıbov T.H., Bayramov A.B., Məhərrəmov M.M. və b. Naxçıvan Muxtar Respublikasının faunası: Balıqlar və suda-quruda yaşayanlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 180 s.
10. Talıbov T.H., Məmmədov A.F. Naxçıvan Muxtar Respublikasının onurğalılar faunasının taksonomik spektri. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2016, 76 s.
11. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Bakı: Şirvan nəşr, 2021, 426 s.
12. Тариев Талыбов. Фауна Нахчыванской Автономной Республики. Москва. Орехово-Зуево: Изд. ГГТУ, 2021, 352 с.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ YERÜSTÜ SULARI VƏ ONLARIN İSTİFADƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Fizzə Sadıx qızı MƏMMƏDOVA

*Azərbaycan Respublikası Elm və Ali Təhsil
Dövlət Agentliyi, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu*

Şəmil Mahmud oğlu MAHMUDOV

*shemilmahmudov@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti*

Əliəddin Dəyyan oğlu ABBASOV

*elieddinabbasov@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti*

Nazilə Vəkil qızı MAHMUDOVA

*Azərbaycan Respublikası Elm və Ali Təhsil
Dövlət Agentliyi, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu*

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki yerüstü suların yayılma qanunauyğunluqları, fiziki-kimyəvi göstəriciləri, komponent tərkibləri və çağdaş istifadə perspektivləri nəzərdən keçirilir. Regiondakı çay, göl və su anbarlarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri araşdırılmış, hidro-ekoloji və kimyəvi özəllikləri yeni baxış bucağından dəyərləndirilmişdir. Ayrı-ayrı çaylar, göllər və su anbarları mühafizə olunan təbii ərazi statusuna malik obyektlər olduğundan, qiymətli su mənbələri kimi onların hidrokimyəvi özəlliklərinin sistemləşdirilməsi regionun yerüstü su ehtiyatlarından səmərəli istifadə ediməsinə zəmin yaradır.

Açar sözlər: *Yerüstü sular, çay və sututarlar, morfometrik və hidrokimyəvi göstəricilər, komponent tərkibi, istifadə perspektivləri*

Giriş

Kiçik Qafqazın cənub-qərb qurtaracağında yerləşən və tipik dağlıq ərazi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının (NMR) relyefi başlıca olaraq düzənlik və dağlıq hissədən ibarət olub, dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1400 metrə bərabərdir. Ərazinin ücdə bir hissəsini təşkil edən və respublikanın ən alcaq sahəsi hesab edilən Arazboyu düzənliyin orta yüksəkliyi 800 metrə yaxındır. Ərazinin ücdə iki hissəsi dəniz səviyyəsindən 1000 metr yüksəklikdə yerləşməklə, 20 faizinin mutləq yüksəkliyi 2000 metrdən artıqdır (Abbasov Ə. və b., 2015, 103-104). Aşağı düzən zona Arazboyu qurşaq ərazinin 600-1000 metr yüksəklikdə yerləşən geniş sahəni əhatə edir. Bu sahə şimal-qərbdə Səderək düzündən başlayıb Ordubad rayonu ərazisində, Kotam yaxınlığında dar zolaq şəklində yüksək dağlar tərəfindən, düzənlik hissə Araz çayı ilə alcaq dağlıq zolaq arasında yerləşməklə gah geniş, gah da dar sahəni əhatə edir. Ərazinin hidroloji şəbəkəsinə çaylar, göllər, yeraltı sular, sututarlar, su anbarları daxildir (Məmmədova F. və b., 2021, 95-96). Daxili sular, özəlliklə də məhdud miqdarda çay şəbəkəsi qeyri-bərabər paylandığından, onların hidrokimyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində çoxillik nəzəri və təcrübi məlumatlardan istifadə etməklə bu ehtiyatlardan səmərəli istifadənin optimal yollarının müəyyənəşdirilməsi mühüm elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Təcrübi hissə

Yerüstü su nümunələri 2019-2023-ci illərdə "Hidrogeologiya və mineral sular" laboratoriyasının ekspedisiyalarının proqramları əsasında seçilmişdir. Su obyektlərinin

yayılma şəraiti, morfoloqik, orqanoleptik parametrləri mənbələrdə, komponent tərkibləri və kimyəvi xüsusiyyətləri laboratoriya şəraitində öyrənilmişdir (Ponomarev V.D. və b., 1983). Bütün nümunələr üçün minerallaşma dərəcəsi, cəmiyyət, maqnezium, kalsium, natrium və kaliumun ümumi miqdarı, hidrokarbonat, xlorid, sulfat və pH göstəriciləri müəyyən edilmişdir (Stroqanov N.S. və b., 1980). Göstərilən komponentlərin suda miqdarı mq-ekv/l və mq/l-lə ifadə edilmişdir. Ümumi minerallaşma dərəcəsi 100 ml su nümunəsini ehtiyatla buxarlandıraraq, alınan quru kütləni analitik tərəzidə çəkməklə müəyyən edilmişdir.

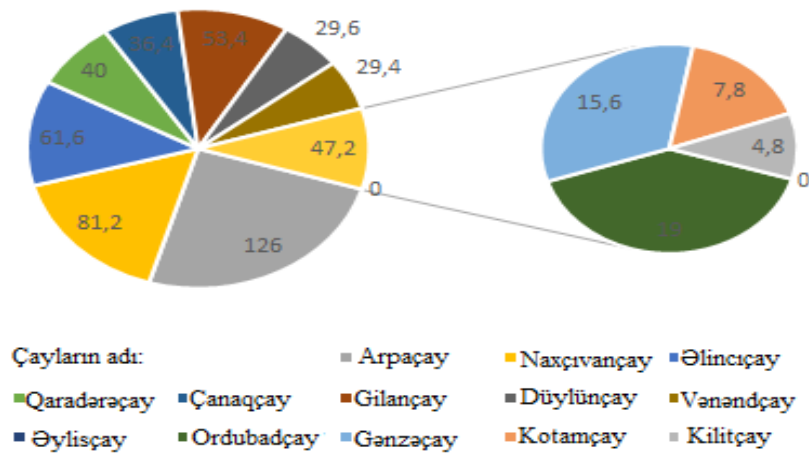
Nəticələrin müzakirəsi

Ərazi iri çaylarla bərabər kiçik dağ çayları ilə zəngindir. Burada çayların ümumi sayı 400-ə çatır. Onlardan 334-ünün uzunluğu 5 km-ə qədər, 31-ininki 6–10 km, 24-ününkü 11–25 km, 7-sininki 26–50 km, 3-ününkü (Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay) 51–100 km, 1-ininki (Şərqi Arpaçay) isə 100 km-dən artıqdır (S. H. Rüstəmovə görə).

Cədvəl 1.

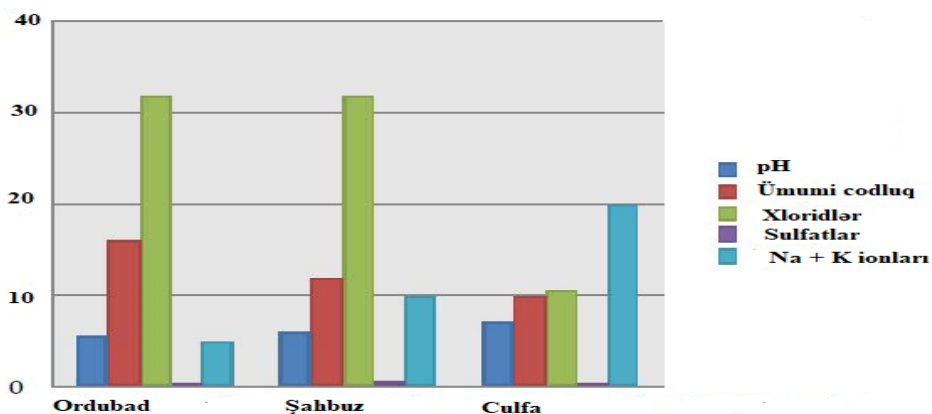
Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki çayların morfoloqik göstəriciləri

Çayların adı	Çayların uzunluğu (km-lə)	Su toplayıcı sahə (km ² -lə)	Mütləq yüksəklik (m-lə)		Orta meyilliyi (%-lə)	Çay şəbəkə sıxlığı əmsali km ² -lə
			Mənbəyi	Mənsəbi		
Arpaçay	126,0	2630	2985	780	17,4	0,54
Naxçıvançay	81,2	1630	2720	748	24,3	0,48
Əlincəçay	61,6	599,2	2800	695	34,2	0,50
Qaradərəçay	40,0	311,8	2100	686	35,4	0,56
Çanaqqıçay	36,4	1888	2520	797	47,3	0,56
Gilançay	53,4	425,9	2700	678	37,9	0,52
Düylünçay	29,6	123,5	3000	660	79,1	0,59
Vənəndçay	29,4	91,4	3500	650	96,9	0,53
Əylisçay	21,0	57,9	3600	634	141,2	0,60
Ordubadçay	19,0	42,2	3575	630	155,0	0,71
Gənzəçay	15,6	44,6	2700	621	133,3	0,51
Kotamçay	7,8	22,3	2842	617	285,3	0,55
Kilitçay	4,8	9,15	2373	600	369,4	0,53

Şəkil 1. Muxtar respublika çaylarının uzunluğu (km-lə)

Bütün ölkələrdə olduğu kimi NMR-də də bərpa olunan su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi, onların zamana görə dinamikası və ərazi üzrə paylanması illik çay axımının kəmiyyətinə görə müəyyən edilir (Abduyev N.A., 2015). Lakin muxtar respublikada çay sistemi zəif inkişaf etdiyindən, əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsində yeraltı sular (bulaq, çeşmə, kəhriz, mineral və artezian suları) da böyük önəm daşıyır (Məlikov B., 2006, 44-45). Ərazinin dağ çayları aşağı minerallığa malik olmaqla hidrokarbonatlı-kalsiumlu-natriumludur.

Şəkil 2. Muxtar respublika ərazisindəki dağ çaylarının hidrokimyəvi göstəriciləri

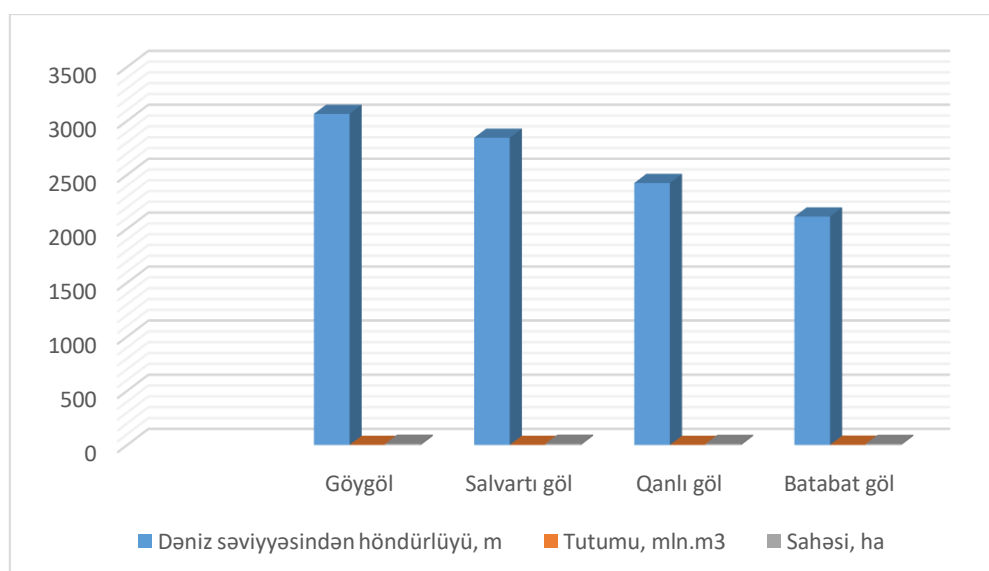
Şəkildən göründüyü kimi, ərazi üzrə dağ çaylarının hidrokimyəvi göstəriciləri dağ süxurlarının intensiv parçalanmasından, çökmə süxurların təbiətindən, morfoloji və hidrokimyəvi özəlliklərindən asılı olaraq müəyyən qanunauyğunluq üzrə dəyişir. Çay sularında keyfiyyət göstəricilərindən olan ion axımının öyrənilməsi onların ehtiyatlarının kompleks istifadəsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Təbii şəraitdə muxtar respublikada çay suları şirin sulu olmaqla ümumi minerallaşma dərəcəsi 0,5-0,6 q/l səviyyəsindədir. Tərəfimizdən və digər araşdırmaçıların çoxsaylı analizlərilə müəyyən edilmişdir ki, ərazinin çay sularının tərkibində hidrokarbonat və kalsium ionları üstünlük təşkil edir (Həsənov M. və b., 1973, 10-11). Dağ çaylarının enerji ehtiyatı böyükdür və mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Hesablamalara görə, Şərqi Arpaçay, Naxçıvançay, Gilan və Əlincə

çaylarının ümumi enerji ehtiyatı 480 milyon kilovatt-saata çatmaqla, regionun bütün çay hövzəsinə düşən enerji ehtiyatının 80%-ni təşkil edir. Bu çaylar üzərində gələcəkdə SES-lərin tikilməsi iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Regionda iyirmiyədək göl mövcuddur, bunların sahəsi və həcmi kiçikdir. Qeydə alınan göllərin əksəriyyətinin sahəsi 10 hektara yaxındır.

Cədvəl 2. Ərazidəki əsas göllərin ümumi göstəriciləri

Göllərin adı	Dəniz səviyyəsindən hündürlüyü, m	Tutumu, mln.m ³	Sahəsi, ha	Temperaturu, °C	Mineralılığı, mq/l və kimyəvi tərkibi
Göygöl	3065	1,0	11,5	16-18,5	180-240; HCO ₃ ⁻ , Na ⁺
Salvartıgöl	2843	1,0	11,0	18,0	250-370; HCO ₃ ⁻ , Ca ²⁺
Qanlıgöl	2424	1,2	10,2	18,0	1250-1500; HCO ₃ ⁻ , Na ⁺ , Ca ²⁺
Batabat göl	2113	1,8	10,0	10,5-16	1650-1800; HCO ₃ ⁻ , Ca ²⁺

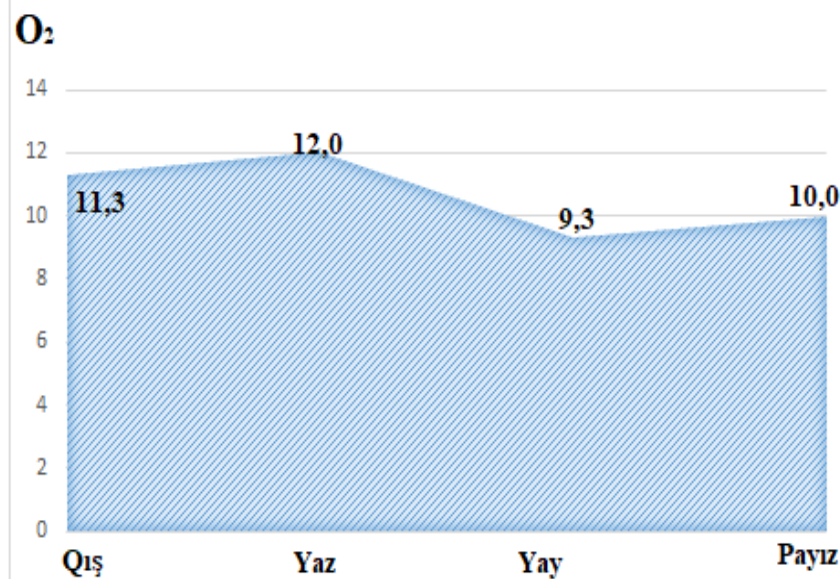

Şəkil 3. Muxtar respublika ərazisindəki əsas göllərin ümumi göstəriciləri

Göllərin su nümunələrinin təhlili göstərir ki, onların minerallaşma dərəcəsi 1,5-2,5 q/l, pH göstəricisi 6,1-7,95, ümumi cədluqları 20,5-45,0 mq-ekv/dm³ arasında dəyişir. Göl sularında qələvi metalların kationları, kalsium və maqnezium üstünlük təşkil edir: (Na⁺+K⁺)<Mg²⁺<Ca²⁺, anionlarda isə SO₄²⁻<Cl⁻<HCO₃⁻ liotrop sırası özünü doğruldur, xlorid və sulfat ionlarının miqdarı bir-birinə yaxındır. Anionlardan HCO₃⁻ ionları, kationlardan isə Ca²⁺ ionları üstünlük təşkil edir. Buna görə də əksər göllərin suları hidrokarbonatlı-kalsiumludur.

Ərazidə Araz su qovşağının tutumu nəzərə alınmazsa, su anbarlarının ümumi həcmi Babək rayonunda 27,7 mln m³-ə, Şahbuz rayonunda 104 mln m³-ə, Şərur rayonunda 135,4 mln m³-ə, Culfa rayonunda 15 mln m³-ə, Ordubad rayonunda 24 mln m³-ə bərabərdir. Deməli, ərazidəki su anbarlarına ildə 300 mln m³-dən artıq su toplanır ki, ondan da intensiv

suvarma dövründə əkin sahələrinin suvarılmasında istifadə olunur (Mahmudov R.N., 2003). Naxçıvan su anbarında çoxillik müşahidələr göstərir ki, su anbarlarının oksigen rejimi hidrobiontların normal inkişafı üçün əlverişlidir. Sular kimyəvi tərkibinə görə az minerallı, hidrokarbonatlı-kalsiumludur. Şərqi Arpaçay hövzəsində sənaye obyektlərinin olmaması, bu ərazidə suların öz təbiiliyini və ekoloji sabitliyini saxlamasına, çay və su anbarındakı su kütlələrinin hidrokimyəvi xüsusiyyətlərinin kəskin dəyişikliyə məruz qalmamasına səbəb olmuşdur. Su anbarında səviyyə rejimi məcra tipli olduğundan oksigenlə təmin edilməkdə mənfi təzahürlər əmələ gəlmir, hidrokimyəvi inqrediyentlərin miqdarı yüksək deyil (Bolqov M.V. və b., 2005).

Şəkil 4. Arpaçay su anbarında oksigenin miqdarının fəsillər üzrə dəyişməsi

Şəkil 4-dən göründüyü kimi su anbarında su qatlarındakı oksigen rejimi il boyu normal olub ekoloji fəsadlar müşahidə edilmir. Digər su anbarları ilə müqayisədə sularda nitrit birləşmələri müşahidə edilməmiş, nitratların, mineral fosfatlar və ammonium birləşmələrinin miqdarı çox azdır.

Beləliklə, su anbarlarının yaradılması, su ekosistemlərində sürətli, müxtəlif növlü və dərin dəyişikliklərə səbəb olan insan fəaliyyətinin ən mühüm növlərindən biridir. Son illər su ehtiyatları və enerjisindən səmərəli istifadənin strateji əhəmiyyətli, kompleks təyinatlı su təsərrüfatı obyektləri olan su anbarları, energetika, suvarma, su təchizatı, balıq təsərrüfatı və s. məqsədlər üçün geniş istifadə olunurlar. Bölgə arid zonada yerləşdiyindən və illər boyu suvarma suyuna tələb yüksələn xətlə artdığından, su anbarlarının tikilməsi çayların xeyli hissəsinin yay aylarında tamamilə qurumasına səbəb olmuş, çaykənarı ərazinin landşaftının ciddi dəyişikliklərə məruz qalmasına gətirib çıxarmışdır. Naxçıvançayın, Əlincəçayın, Cəhriçayın və bir sıra adlarını sadalamadığımız kiçik çayların mənzərəsi günümüzün acı gerçəklidir. Bir vaxtlar gursulu bu çaylar bu gün öz əvvəlki gözəlliklərini və mənzərəsini itirmiş, onların yataqları kolluqlarla örtülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə., Məmmədova F., Heydərova F. Təbii suların geokimyası və Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılma xüsusiyyətləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2015, 286 s.
2. Məmmədova F., Abbasov Ə., Hacıyeva G. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeraltı su ehtiyatları. Naxçıvan, 2021, 345 s.
3. Пономарев В.Д., Иванов Л.И. Практикум по аналитической химии. М.: Высшая школа, 1983, 271 с.
4. Строганов Н.С., Бузинова Н.С. Практическое руководство по гидрохимии. 2-е изд., М.: МГУ, 1980, 196 с.
5. Абдуев М.А. Исследование химического состава речных вод и их солевого стока (на примере горных рек Азербайджана) //Гидрометеорология и экология, 2015, №2, с. 100-105.
6. Məlikov B. Hidrologiya, 2006, Bakı, 107s.
7. Həsənov M, Zamanov X, Cəfərov B, Vəliyev N. Azərbaycanın çayları, gölləri və su anbarları. Bakı, 1973, 135s.
8. Həsənov Ə.M. Naxçıvanın təbii sərvətləri və onlardan istifadə yolları. Bakı, 2003, 138 s.
9. Mahmudov R.N. Azərbaycanın su ehtiyatları. Bakı, 2003, 24 s.
10. Болгов М.В., Мишан В.М., Сенцова И.И. Современные проблемы оценки водных ресурсов водообеспечения. М.: Наука, 2005, 317 с.

SUMMARY

**Fizza Mammadova, Shamil Mahmudov,
Aliaddin Abbasov, Nazila Mahmudova**

SURFACE WATERS OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC AND THEIR UTILIZATION PERSPECTIVES

In the presented article, the patterns of distribution of surface water in the territory of Nakhchivan Autonomous Republic, physio-chemical indicators, component compositions and perspectives of modern use are reviewed. The quantitative and qualitative formula of rivers, lakes and water reservoirs in the region was investigated, hydro-ecological and chemical characteristics were studied from a new point of view. Since individual rivers, lakes and reservoirs are objects with the status of specially protected natural areas, the systematization of their hydro-chemical features as valuable water sources lays the foundation for the efficient use of surface water resources of the autonomous republic.

Keywords: *Surface waters, rivers and water bodies, morphometric and hydro-chemical indicators, component composition, prospects of use*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ DAĞ-KSEROFİT VƏ BOZQIR ZONASINDA YAYILAN ROSACEAE JUSS. FƏSİLƏSİNİN ODUNCAQLI NÖVLƏRİNİN BİTKİ ÖRTÜYÜNDƏ ROLU

Daşqın QƏNBƏROV

dasqinqenberov@ndu.edu.az

Orcid ID: 0000-0002-9819-5554

Səfurə BABAYEVA

safuraaliyeva1991@gmail.com

Orcid ID: 0009-0004-4800-7276

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağ-kserofit və bozqır zonasında yayılan Rosaceae fəsiləsinə məxsus olan oduncaqlı növləri tədqiq edilmiş və bu növlərin regionun bitki örtüyünün formalaşmasında əsas rolunu müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin, məqalədə fəsiləyə aid olan növlərin bitki örtüyündə əmələ gətirdiyi formasiya, assosiasiya, subassosiasiya, makro və mikro qruplaşmalar haqqında məlumat verilmişdir. Tədqiq olunan növlər qruplaşmada dominant, subdominant və assektorlar olaraq qiymətləndirilmiş və onlar haqqında geniş məlumatlar verilərək muxtar respublika ərazisinin bitki örtüyündə rolunu göstərilmişdir.

Çoxsaylı araşdırmalar Rosaceae fəsiləsinin oduncaqlı növləri üçün xarakterik olan mühüm xüsusiyyətləri müəyyən etməyə də imkan vermişdir. Aparığımız tədqiqatlar zamanı Naxçıvan MR florasında yayılan Rosaceae fəsiləsinin oduncaqlı növlərinin dağ-kserofit və bozqır bitkiliyində əmələ gətirdiyi 4 formasiya sinfi, 13 formasiya, 39 assosiasiya və 12 subassosiasiya müəyyənləşdirilərək bitkiliyin fitosenoloji təsnifatı verilmişdir. İlk dəfə olaraq tərəfimizdən subassosiasiya bitkilikdə vahid kimi işlədilmişdir.

Açar sözlər: *bitki örtüyü, fitosenoz, bozqır, formasiya, assosiasiya, subassosiasiya*

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin zəngin floraya və rəngarəng bitki örtüyünə malik olması, onun fiziki-coğrafi və təbii-tarixi şəraitinin müxtəlifliyi, həmçinin, geniş floristik sahələrin təsiri altında formalaşmış mürəkkəb tarixi ilə əlaqədardır. Region ərazisinin bitki örtüyünün strukturunun, tərkibinin və dinamikasının öyrənilməsi üçün çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Dağ-kserofit bitkiliyi çox vaxt bozqırlara birləşərək xüsusi formasiyalar əmələ gətirirlər. Dağ-kserofit və bozqır zonasının formalaşmasında kol bitkiləri, əsasən Gülçiçəklilər fəsiləsinin oduncaqlı növləri xüsusi rola malikdir.

Kolluq qruplaşmalarına bütün relyef formalarında, çay vadilərinin yamaclarında və dərələrdə, qayalıq və töküntü ərazilərdə, meşə ətrafı kolluqlarda və yüksək dağ bozqırlarında rast gəlinir. Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması vacib hesab edilir.

Tədqiqatın Material və Metodikası

2019-cu ildən Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağ-kserofit və bozqır zonasında yayılan Rosaceae fəsiləsinin oduncaqlı növlərinin tədqiq edilməsinə başlanılmışdır. Bitkiliyin təsnifatında ekoloji-fitosenoloji, dominantlıq prinsipləri əsas götürülməklə V.V. Alexinin

Şəkil 2. Monodominant kollardan ibarət olan qruplaşma

Bu qruplaşmaların tərkibi qruplaşmaya daxil olan növlərdən asılı olaraq olduqca müxtəlifdir. Yəni hər bir ərazidə mövcud olan kol senozlarının tərkibi ərazinin ekoloji xüsusiyyətindən asılı olaraq olduqca rəngarəngdir. Bəzən bu qruplaşmalar monodominant kollardan əmələ gəlir (*Prunus divaricata*, *P. fenzliana*, *Spiraea crenata*, *Crataegus meyeri*) və ot bitkiləri tərkibdə demək olar ki, çox az sayda iştirak edir.

Muxtar respublika ərazisinin bitki örtüyünün formalaşmasında müxtəlif növ kolların rolu, artan şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, kolluq qruplaşmalarına bütün relyef formalarında, su hövzələrində, çay vadilərinin yamaclarında və dərələrdə, yarpaqlarda, yüksək dağ bozqırlarında rast gəlinir. Çox vaxt bu tamamilə müstəqil fitosenozlar, ən müxtəlif qruplaşmalar təşkil edir.

Şəkil 3. Quru və daşlı yamaclarda *Prunus fenzliana* kolluqları

Aydındır ki, bu, həm optimal torpaq-iqlim şəraiti, həm də çoxlu sayda müxtəlif ekotoplar yaradan relyefin güclü parçalanması ilə bağlıdır. Zəif inkişaf etmiş torpaqlarda kol qruplaşmalarının tərkibi və quruluşu çox sadələşmişdir. Kol bitkilərinin qruplaşmaları arasında bozqır növlərinin olması xarakterikdir (lakin həmişə bol deyil). Ən adi kol bitkiləri, bir qayda olaraq, çay və dərə kənarlarının "kollu çöllər" adlanan cənub və ona yaxın ekspozisiyaların dik qayalı yamaclarında olur. Tədqiqat zamanı kolluq bitkiliyində

formasiyaların ayrılması əsas yarusu (qatı, təbəqəni) təşkil edən üstün növlərə görə aparılmışdır. Dominant növlər qruplaşmada 50% və daha çox iştirak edən növləri təşkil edir. 10% iştirak edən növlər subdominantlar, qalan digər növlər isə assektorlar kimi qiymətləndirilir.

Aparılmış çoxşaxəli tədqiqatlar nəticəsində bitki qruplaşmalarındakı assosiasiyalar daxilində subassosiasiyalara rast gəlinərək fərqləndirilmişdir. Bu kateqoriyaların seçilməsi qruplaşmalardakı dinamik prosesləri əks etdirmək məqsədilə həyata keçirilir və qruplaşmalar daxilində subassosiasiyalar müəyyən edilərkən növ tərkibinin və ekoloji xüsusiyyətlərin dəyişkənliyi nəzərə alınmışdır.

Subassosiasiyalar, assosiasiyaya daxil olan ikinci dərəcəli subdominantların əsasında müəyyən edilir və bu zaman assosiasiyanın fərqli ekoloji variantı əsas götürülür ki, bu da assosiasiya daxili taksonomik vahiddir. Taksonomik variantları müəyyən edərkən, yarusların qapalılığı (bağlılığı), ağacların və kolların orta yaşı nəzərə alınmışdır. Kol bitkiliyinin ümumi xarakteristikasını daha dəqiq və aydın şəkildə xarakterizə etmək məqsədi ilə ayrı-ayrı assosiasiyaların ümumi xüsusiyyətlərini daha qabarıq şəkildə göstərmək üçün onların tərkibindəki ekoloji, edafik və digər xüsusiyyətləri ilə fərqlənən subassosiasiyaları göstərməyə daha çox üstünlük verdik. Göstərilən fərqli xüsusiyyətlərdən istifadə edərək və bəzi qanunauyğunluqları əsas götürərək biz bir assosiasiya daxilində bir-birini əvəz edən bir neçə subassosiasiyayı ayırd edə bildik. Yuxarıda göstərilən prosesləri həyata keçirməklə, fitosenozlarda baş verən dəyişiklikləri müəyyən qədər səciyyələndirmək mümkün oldu.

Fitosenozlarda ot polikarpiyanın proyektiv örtüyü 20%-dən az olan qruplaşmalar ölü örtük kimi təsnif edilmişdir. Ancaq proyektiv örtüyü 20-30% arasında olan qruplaşmalar seyrək otlar kimi qəbul edilir. Morfoloji xüsusiyyətlərinə görə kolluq formasiyalar 2 qrupda birləşdirilir:

- 1) alçaq gövdəli kollar (hündürlüyü 2 m-ə qədər);
- 2) hündür gövdəli kollar (hündürlüyü 2 m-5 m arasında olanlar)

Sol sahil (quzey) bitkiləri növ tərkibinə görə daha mürəkkəb quruluşa malikdirlər. Bu ərazilərin dağ yamaclarında kolluqar əsasən talalar şəklində rast gəlinir. Xüsusən, torpaqlı sahələrdə daha intensiv inkişaf edirlər. Gülçiçəklilər fəsiləsinin nümayəndələrindən bu ərazilərdə demək olar ki, bütün növ kol bitkilərinə rast gəlmək mümkündür. Buna görə də bu ərazilərdə yayılan kol formasiyaları öz tərkiblərindəki növlərin çoxluğuna görə fərqlənilirlər. Növ sayları çoxaldıqca assosiasiyaların tərkibi də uyğun şəkildə mürəkkəbləşir və rəngarəng olur. Bu ərazilərin kolluqlarının tərkibinə *Crataegus szovitsii*, *C. meyeri*, *C. caucasica*, *C. zangezura*, *C. eriantha*, *C. monogyna*, *C. orientalis*, *C. armena*, *C. cinovskisii*, *Cotoneaster melanocarpus*, *C. integerrimus*, *C. suavis*, *C. multiflorus*, *Prunus mahaleb*, *P. fenzliana*, *P. divaricata*, *Pyrus oxyprion*, *P. salicifolia*, *Rosa hraciana*, *R. boissieri*, *R. brotherorum*, *R. canina*, *R. buschiana*, *R. haemisphaerica*, *R. iberica*, *Spiraea crenata*, *S. hypericifolia*, *Sorbus graeca*, *S. persica* kimi fəsilənin nümayəndələri ilə bərabər digər fəsilə və siniflərə aid bir çox bitki növləri də daxil olur. Bu bitkilərə *Juniperus communis*, *J. pygmaea*, *J. foetidissima*, *J. polycarpus*, *Celtis tournefortii*, *Rhamnus pallasii*, *Ephedra procera*, *Lonicera iberica*, *Berberis vulgaris*, *B. iberica*, *Acer ibericum* kimi ağac və kol bitkiləri aiddir.

Şəkil 4. Meşə ətrafı kolluqların fitosenozu

Naxçıvan MR ərazisində istər qayalıq və töküntülər və istərsə də digər dağ yamaclarında formalaşan bütün kolluq formasiyalarının tərkibinə demək olar ki, həmişə *Rosaceae* fəsiləsinin nümayəndələri dominant və ya edificator növlər kimi daxil olurlar. Yuxarıdakı kol bitkiləri ilə bərabər ərazilərdə *Lathyrus pratensis*, *Nepeta buschii*, *Crucianella gilanica*, *Michauxia laevigata*, *Stipa holosericea*, *Festuca sclerophylla*, *Gypsophilla aretioides*, *Asperula glomerata*, *Astragalus lagurus*, *A. euoplus*, *A. uraniolimneus*, *Prangos ferulacea*, *P. acaulis*, *Melica transsilvanica*, *M. taurica*, *Helichrusum pallasi*, *Scutellaria sevanensis*, *Taraxacum steveni*, *Pulsatilla armena*, *Plantago saxatilis*, *Tragopogon bupthalmoides*, *Parietaria judaica*, *Silene chlorifolia*, *Achillea millefolium*, *Dianthus orientalis*, *Aethionema pulchellum*, *Scrophularia ruprechtii*, *S. variegata*, *S. chrusantha*, *Campanula beauverdiana*, *Thymus kotschyianus*, *Ziziphora serpyllacea*, *Xeranthemum squarrosum* və s. kimi ot bitkilərinə də rast gəlinir.

Bu ərazilərdəki fitosenozlar əsasən açıq qruplaşmalardır. Lakin, bəzi sahələrdə formalaşmış kolluqlar olduqca sıx qruplaşmalar və demək olar ki, qapalı fitosenozlar əmələ gətirirlər. Bu formasiyaların yenidən formalaşması dinamikası üçün aşağıdakı qanunauyğunluqlar xarakterikdir:

Alçaq gövdəli kollardan ibarət qruplaşmalarda hər hansı bir növün mütləq üstünlüyü ilə taxıllı-müxtəlifotlu otluğun ilk mərhələsi və kifayət qədər seyrək kol təbəqəsi olan qruplaşmanın ilk mərhələləri tez bir zamanda seyrək otlu, sonra isə otsuz qruplaşmalarla əvəz olunur.

Kol yarusu tədricən qapanır, kolluğun tərkibində alçaqboylu və uzun ömürlü kolların bolluğu nəzərə çarpır. Formalaşmanın ilkin mərhələlərində hündür kollar qruplaşmaları, yaxşı inkişaf etmiş ot bitkisi ilə xarakterizə olunur. Sonra tədricən həddindən artıq sıx kol təbəqəsi əmələ gəlir, qruplaşmada ot örtüyü tədricən seyrəkləşir və nəticədə qruplaşma seyrək otluq və otsuz variantlarla əvəz olunur. Belə bir formalaşma prosesləri uzunmüddətli bir proses olub, əsasən çayların və dərələrin sol sahillərinin qalın torpaqlı və nisbətən rütubətli ərazilərində daha çox rast gəlinir. Belə qruplaşmalara ərazilərdə çox seyrək şəkildə rast gəlinir.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin dağ-kserofit və bozqır zonasının bitki örtüyünün tərkibində *Rosaceae* fəsiləsinin oduncaqlı növləri öz spesifikliyinə, floristik və fitosenotik müxtəlifliyinin yüksək səviyyəsinə görə diqqəti cəlb etmişdir. Həmçinin, bu zonanın bitkiliyində fəsiləsinin oduncaqlı növlərinin öyrənilməsi həmin ərazinin bitki örtüyünün təsnifatının ekoloji-floristik prinsiplərinin formalaşmasına əsaslanır.

Nəticələr

1. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində ilk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağ-kserofit və bozqır zonasında yayılan *Rosaceae* fəsiləsinə məxsus oduncaqlı növlərin əmələ gətirdiyi 4 formasiya sinfi, 13 formasiya, 39 assosiasiya və 12 subassosiasiya müəyyənləşdirilərək bitkiliyin fitosenoloji təsnifatı verilmişdir.
2. Tərəfimizdən ilk dəfə olaraq subassosiasiya bitkilikdə vahid kimi işlədilərək ərazinin bitki örtüyünün formalaşmasında rolu göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayeva S.R., "Naxçıvan Muxtar Respublikasının Gülçiçəklilikimilər (*Rosaceae* Adans.) fəsiləsinin oduncaqlı növlərinin taksanomik tərkibi". Naxçıvan Dövlət Universiteti "Elmi Əsərlər". Təbiət və Tibb Elmləri Seriyası, 2020, №3 (104) s. 56-60
2. Qənbərov D.Ş., Babayeva S.R., Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında Gülçiçəklilikimilər fəsiləsinin oduncaqlı növlərinin qaya və töküntülərinin kolluq bitkiliyi // Təbiət və Elm beynəlxalq elmi jurnal, -2022. s. 20-25 47, № 6. C. 447–449
3. Babayeva.S "Закономерности распределения древесных видов растений семейства *Rosaceae* кустарниковой растительности по долинам рек и склонам ущелий в Нахчыванской Автономной Республике". Bulletin of Science and Practice, T. 10. №1. 2024, s. 69-79 community dynamics]. Sovetskaya Botanika (in Russian). 1942 (1–3): 5–17.
4. Алехин В.В. География растений (основы фитогеографии, экологии и
5. Быков Б.А. Доминанты растительного покрова Советского Союза. АН Каз. геоботаники). / М.: Учпедгиз, –1950, с. 420 Л.И.Прилипко. – Баку: Изд.Аз. ФАН, – 1939. т. 7, – 196 с.
6. Прилипко, Л.И. Растительные отношения в Нахичеванской АССР / ССР, т. II – III. Алма-Ата, Изд. Наука, 1960, 1962, 1965: 314 с.; 436 с.;
7. Сукачев В.Н. (1942). Идея развития в фитоценологии [Thoughts on plant
8. Сукачев В.Н. Биогеоценология и фитоценология // Докл. АН СССР. 1945. Т.
9. Сукачев В.Н. Избранные труды. т.3. Л.: Наука, 1975, с. 55
10. Ярошенко П.Д. К методике определения веса травостоев по высоте основной массы и проективному покрытию // Бот. ж. – 1967, № 4, с. 27-31
11. Babayeva S., "Phytocenological characteristics of the woody species of the *Rosaceae* family in the steppe vegetation of the flora of Nakhchivan", Бюллетень науки и практики / Bulletin of Science and Practice, T. 9. №5. 2023, s. 57-61
12. Ganbarov D.Sh., Babayeva S.R., "Phytocenological characteristics of the woody species of the *Rosaceae* family in the mountain-xerophyte and steppe vegetation of Nakhchivan AR". Acta Botanica Caucasica, volume 1, №2. 2022, p. 68-73

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA SƏRİLƏN DƏMİRTİKAN (*TRIBULUS TERRESTRIS*) NÖVÜNÜN BIOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İSTİFADƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Nailə QULİYEVƏ

qnaile94@gmail.com

Orcid ID:0009-0003-2160-6976

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə *Tribulus terrestris* L. növünün bioekoloji xüsusiyyətləri və istifadə istiqamətləri haqqında məlumat verilir. Ədəbiyyat məlumatları və apardığımız tədqiqatlardan əsasən cinsin Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında 1 növünə rast gəlinir. Məlum olmuşdur ki, bu növdən sidik yollarının infeksiyaları, böyrək daşlarının parçalanmasında, hipertoniya, hiperkolesterolemiya, mədə-bağırsaq, ishal və qaraciyər xəstəliklərində və s. dərman kimi istifadə edilir.

Açar sözlər: *tribulus*, *dəmərtikanı*, *yarpaq*, *çiçək*, *dərman əhəmiyyəti*

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılmış bir sıra fəsiləyə daxil olan növlərindən müxtəlif xəstəliklərdə dərman kimi istifadə edilir. Məhz belə fəsilələrdən biri də Həlməkimilər (*Zygophyllaceae* R.Br) fəsiləsidir. Fəsilənin Naxçıvan MR florasında 2 cinsinə aid 3 növ daxildir və bu cinslərdən biridə *Tribulus* L. cinsidir. Tədqiq olunan ərazidə cinsin bir növünə (*Tribulus terrestris*) rast gəlinir ki, bu növdəndə müxtəlif xəstəliklərdə istifadə edilir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Tədqiqatın Materialı və Metodikası

Tədqiqatlar Naxçıvan MT-in müxtəlif ərazilərində aparılmışdır. Tədqiqat obyektini kimi regionun müxtəlif əraziləri, materialı kimi isə *Tribulus terrestris* növü olmuşdur. Növün təyininə və adının dəqiqləşdirilməsində A.Əsgərovun "Azərbaycanın bitki aləmi" [1], Флора СССР [5], A.A. Qrossheymin Флора Кавказа [2], Флора Азербайджана [4], L.İ. Prilipkonun [3], S.K. Çerepanovun [6], kitablarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın Müzakirəsi və Nəticələri

Ədəbiyyat məlumatları və tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, region ərazisində *Tribulus* cinsinin bir (*Tribulus terrestris*) növünə rast gəlinir.

Sərilən dəmərtikanı nazik düz kökləri olan birillik ot bitkisidir. Budaqlanan gövdəsi 10-60 sm uzunluğundadır. Mürəkkəb lələkvari uzunsov yarpaqlarının uzunluğu 6-12 mm, eni isə 2-5 mm olub, 6-8 ədəd olmaqla qarşı-qarşıya düzülmüşdür. Oturaq yarpaqlardan ibarət olan çiçəkləri qısa ayaqcıqlı, azsaylı, kiçik 1,2 sm diametrində olan çiçək tacından ibarətdir.

Şəkil 1. *Tribulus terrestris*

Tribulus terrestris növünə respublikanın bir çox aran və dağətəyi zonalarında, yol kənarlarında, töküntü və s. yerlərdə rast gəlinir. Növün tərkibində flavanoidlər, alkaloidlər, steroid saponinlər və aşı maddələri vardır. Toxumun tərkibində isə 0,7% qlikozid, 1% üzvi və qeyri-üzvi maddələrin olduğu müəyyən edilmişdir.

Tribulus terrestris növündən sidik yollarının infeksiyaları, böyrək daşları, hipertoniya, hiperkolesterolemiya, mədə-bağırsaq xəstəlikləri, ishal və qaraciyər xəstəlikləri də daxil olmaqla bir sıra xəstəliklərin tibbi müalicələri zamanı faydalı olduğu müəyyən edilmişdir. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, bu növ kişilərdə testosteron səviyyəsini, qadınlarda estrogen səviyyələrini artırır. Bu növün 250 və 500 mq tablet və kapsulları mövcuddur və adi gündəlik doza olaraq 250 ilə 750 mq arasında qəbul edilə bilər. *Tribulus terrestris* cinsi disfunksiya və bədən quruluşu üçün istifadə edilən bir çox bitki tərkibli pəhriz əlavələrinin tərkibində daxildir. Məlum olmuşdur ki, növ yaxşı tolere edilir, lakin yüngül mədə-bağırsaq narahatlığı, ürəkbulanma və ya dispepsiya ilə əlaqələndirilə bilər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlər *Tribulus terrestris* növünün istifadə istiqamətlərini tam əks etdirmir. Gələcək tədqiqatlarımızda tədqiq olunan növün bütün xüsusiyyətləri kompleks şəkildə öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Nəticə

Ədəbiyyat məlumatları və tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, region ərazisində *Tribulus* cinsinin bir (*Tribulus terrestris*) növünə rast gəlinir. Həmçinin, məlum olmuşdur ki, bu növdən sidik yollarının infeksiyaları, böyrək daşlarının parçalanmasında, hipertoniya, hiperkolesterolemiya, mədə-bağırsaq, ishal və qaraciyər xəstəliklərində və s. dərman kimi istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov A.M. Azərbaycan bitki aləmi. Bakı, Elm, 2016
2. Гросстейм А.А. Анализ флоры Кавказа. АзФАН СССР, 1939, 230 с.
3. Прилипко Л.И. Растительный покров Азербайджана. Баку: Элм, 1970, 170 с.
4. Флора Азербайджана. Том VI. Изд. АН.Азерб. ССР. Баку, 1954, с.278
5. Флора СССР. В 30-х т. Т. 13, М.-Л.: Изд. АН СССР, 1934-1967
6. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). С.- Петербург: Мир и семья-95, 1995, 990 с.

"NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏ BECƏRİLƏN ALMA GENOFONDU BAĞININ SALINMASI VƏ AQRO- BİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ."

Loğman BAYRAMOV

bayramov-logman@mail.ru

Azərbaycan respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Naxçıvan Dövlət Universiteti,

Bioresurslar İnstitutu (Naxçıvan),

Xülasə

Məqalədə ilk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində müxtəlif vaxtlarda yetişən alma bitkisinin 100-ə yaxın sort və formalarının yerli xalq seleksiyası adları və sort adlarının yenilənmiş siyahısı verilmişdir. Bioresurslar İnstitutunun "Genfond kolleksiya bağı"nda ilk dəfə olaraq 70 sort və formadan 400-ə yaxın ting əkilmişdir. Həmçinin genogondun zənginləşdirilməsi üçün tərəfimizdən 14 sort gətirilmiş və genofonda əlavə edilmişdir. Onların aqrobioloji və pomoloji xüsusiyyətləri ətraflı öyrənilmişdir. Alma sort və formalarının daha məqsədəuyğun, məhsuldar, yüksək keyfiyyətli, xəstəlik və zərərvericilərə davamlı, meyvələrinin iriliyinə və bazar iqtisadiyyatına görə seçilmiş sort və formalar yeni meyvə bağı salınması üçün fermer təsərrüfatlarına və fərdi təsərrüfatlara tövsiyə edilmişdir. Həmin sort və formanın 40-dan çoxunun əkilməsi və artırılması məqsədə uyğundur. Qeyd edilən sortlardan Təkar alma, Şada alması, Qızıl Əhmədi, Tabaq alma, Toz alma, Şax alma, Gəlin alma, Müşsi, Ağ alma, Hacı Hüseyin, Stəkan alma, Marağan qırmızı sortları və Şahbuz-1, Güney Qışlaq-1, Unus-2, Ordubad-4, Şıxmahmud-3, Zeynəddin-1 formaları məqsədə uyğundur.

Açar sözlər: *Sort, forma, fenologiya, alma, genofond, xəstəlik, bağ, seleksiya.*

Naxçıvan MR-də meyvəçilik hələ qədim zamanlardan bəri kənd təsərrüfatı sahələri içərisində xüsusi çəkiyə malik olmaqla sənaye əhəmiyyəti daşımışdır. Muxtar respublika ərazisinin bütün zonalarında becərilən meyvə bitkiləri arasında alma tumlu meyvələr içərisində əkin sahəsinə görə birinci yerdə duraraq mövcud meyvə bağlarının 60%-ni təşkil edir [3. s.....].

Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan MR-in ayrı-ayrı zonalarında alma bitkisinin müxtəlif vaxtlarda yetişən bir çox yerli və introduksiya edilmiş sort və formaları aşkar edilmişdir ki, onların bir çoxu seleksiya nöqtəyinəzərincə çox qiymətli dirlər. Azərbaycan Respublikasının əsas meyvəçilik bölgələrindən biri sayılan Naxçıvan MR ərazisində alma sortlarının yayılma zonalarının öyrənilməsi, üstün xüsusiyyətlərinə görə aşkar edilmiş sort və formaların "Genofond-Kolleksiya bağı"nın yaradılması və həmin sort və formaların genofonda toplanması və onların aqro-bioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tədqiqatın vacib problemlərindən biridir. İlk dəfə olaraq Naxçıvan muxtar respublikası ərazisində almanın pomoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən 100-dən çox sort və formalarının olduğu müəyyənləşdirildi. Bunlardan 22 forma ilk dəfə olaraq tərəfimizdən

aşkar olunaraq yayıldığı məkanın adı ilə şərti olaraq adlandırılmışdır. Onlar üzərində tədqiqat işləri apararaq hansı sortotipə mənsub olduqları araşdırılıb, seleksiya işlərində başlanğıc valideyin cütləri kimi istifadə ediləcəkdir.

Aşkar edilmiş alma sort və formaların 70-dən çoxü Bioresurslar İnstitutunun Genofond bağına 400-dən çox ağac olmaqla əkilmişdir. Genofondun zənginləşdirilməsi üçün yeni 14 sort və forma tərəfimizdən gətirilərək genofonda əlavə edilmişdir: bunlardan 10 sort Quba rayonu ərazisində yerləşən Bağçılıq və Çayçılıq İnstitutundan, 2 sort İran İslam respublikasından 1 sort isə Türkiyə Respublikasından gətirilmişdir.

Bioresurslar İnstitutunun Nəbatat bağına "Genofond Kolleksiya bağı"nda toplanmış alma sort və formalarının aqro-bioloji xüsusiyyətləri öyrənilərək onların seleksiyada istifadəsinə başlanılmışdır. Respublikanın torpaq-iqlim şəraitinə uyğun, yüksək məhsuldar, perspektivli, xəstəlik və zərərvericilərə, şaxtaya, xüsusən yaz şaxtalarına davamlı olan sort və formaların Genofond Kolleksiya bağına toplanması, bu sortlardan fermer təsərrüfatlarında və fərdi təsərrüfatlarda yeni meyvə bağlarının salınmasında və seleksiya işlərində başlanğıc material kimi geniş istifadə edilməsi məqsədə uyğundur.

Məqsədımız torpaq-iqlim şəraitinə uyğunlaşmış məhsuldar, keyfiyyətli, xəstəlik və zərərvericilərə davamlı olan sortların seçilməsi və fermer təsərrüfatlarına, bağçılıqla məşğul olan bağbanlara tövsiyə edilməsidir.

Tədqiqatın əsas material Bioresurslar İnstitutunun "Genofond Kolleksiya bağı"nda əkilmiş yerli və introduksiya edilmiş 70-dən çox sort və formalar götürülmüş onlar üzərində fenoloji müşahidələr aparmaqla aqro-bioloji xüsusiyyətləri öyrənilmiş, perspektivli məhsuldar seçilərək seleksiya işlərinə cəlb edilmişdir.

Material və Metodika: Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində meyvəşilikdə qəbul olunmuş, sortların fenoloji fazalarının və aqro-bioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi İ.V.Miçurin adına ÜİETİ-nin metodikası [1973]; E.N.Sedov, V.V.Jdanov, Z.A.Sedova və.b. "Almanın seleksiyası" Moskva [1989]; Ə.N.Sadiqov, N.M.sadiqova "Azərbaycanda alma bitkisi" Bakı [2006]; Z.M. Həsənov "Meyvəçilik laborator praktikum" [4, s. 63-85]; Бейдеман И.Н. «Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ». Новосибирск, [1974]; "Программа и методика интродукции и сортоизучения плодовых культур". Кишинев, [1972] və s. Program və metodikalardan istifadə edilmişdir.

Nəticə və müzakirələr: Ekspedisiyalar nəticəsində tərəfimizdən müəyyən olunmuşdur ki, alma sort və formaları əsasən muxtar respublikanın Ordubad, Culfa, Babək, Şahbuz, Şərur və az bir hissəsi isə Kəngərli rayonlarının dağətəyi və dağlıq zonalarında geniş becərilir. Aran zonalarında isə yay alma sortları və bəzi sortlar becərilir.

2005-ci ildən başlayaraq naxçıvan MR-in bütün zonalarında becərilən alma sort və formalarının Genofonda toplanılmasına və yeni sortların introduksiyasına, onların təsərrüfat və aqro-bioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə başlanılmışdır. Bu sort və formalar üzərində seleksiya işlərinə başlanılmış və bu is davam etdiriləcəkdir.

Ərazidə 100-dən artıq sort və formaların olmasına baxmayaraq, təssüf ki, onların bir neçəsi artıq sıradan çıxmışdır. Bəzi sort və formalardan isə nümunə üçün çox az qalmışdır. Elə buna görə də həmin sort və formaları geniş yayılmış sort və formalarla birlikdə İnstitutumuzun Kolleksiya bağına əkərək, onların bərpası isə də davam etdirilir. Müəyyən edilmiş yerli və introduksiya olunan sort və formalar yetişmə müddətlərinə görə, yaylıq,

payızlıq və qışlıq olmaqla 3 qrupa bölünürlər. Bu sort və formalar qruplar üzrə aşağıdakılardır.

Yaylıq sort və formalar: Yaylıq alma, Şada alması, Ordubad gözəli, Qırmızı müşki, Qirbi-sirin, Kəpək alma, Pambığı, Dolma alma, Rəcəbi, Fəximə, Kol alma, Papirovska, Boravinka, Qravenşteyn, Rəşad alma, Şirvan müşki, Şəkəri, Gəm alma, Məclisi, Zeynəddin-1, Şıxmahmud-3, Güney Qışlaq-4 və s.

Payız sort və formaları: Payız alması (Narıncı), Zolaqlı alma, Stəkan alma, Girdə qırmızı, Cənnət alma, Heyva alma, Qızıl parmen, Şirvan tacı, Antanovka, Anis, Aport, Sarı Belflor, Qırmızı Belflor, Gəlin alma, Hacı hüseyin, Vahab alma, Soba alma, Şax alma, Gənzə alma, Güləman alma, Sarı-sinab, Qəndil-sinab, Mekintoş, Güney Qışlaq-1, Milax-2, Unus-1, Kükü-3, Payız-6 və s.

Qışlıq sort və formalar: Qırmızı tabaq alma, Cır Hacı, Qış Qızılı, Ağ Rozmarin, Banan sortu, Zolaqlı Anis, Adi antonovka, Toz alma, Loğazbəyi, Məzrə, Top qırmızı, Göy alma, Əkbəri, Abı cəhət, Qızıl Əhmədi, Cibir. Şıxıcanı, Əyyubi, Marağan qırmızı, Marağan ağ, düşən alması, Mehdi cırı, Səid şükri, Boyken, London pepini, Kanada reneti, Külüs alması, Güney Qışlaq-6, Badamlı-2, Milax-2, Ordubad-9, Kələki-8 və s.

2005-ci ildən həmin sortlar üzərində müşahidələr apararaq aqro-bioloji xüsusiyyətləri öyrənilmiş, məhsulda keyfiyyətli olanlar seçilərək fermerlərə tövsiyyə edilmiş yeni meyvə bağlarının salınmasında həmin sortlardan geniş istifadə edilmişdir. Genofond bağındada toplanaraq qorunması həyata keçirilir. Genofond bağında əkilmiş 70-dən çox sort və formalar içərisindən 40-dan çox sort və formalar yüksək keyfiyyətinə, məhsuldarlığına, torpaq-iqlim şəraitinə uyğunluğuna, xəstəlik və zərərvericilərə davamlılığına, meyvələrinin görünüşünə, iriliyinə görə başqa sort və formalarla fərqlənirlər. Ona görə də həmin sort və formalar seçilərək fermerlərə və fərdi təsərrüfatçılara əkilməsi üçün tövsiyyə edilmişdir və onlar üzərində seleksiya işlərinə başlanılmışdır. Təkər alma, Şada alması, Qızıl Əhmədi, Tabaq alma, Toz alma, Şax alma, Gəlin alma, Müşsi, Ağ alma, Hacı Hüseyin, Stəkan alma, Marağan qırmızı və s. Sortlar yüksək keyfiyyət baxımından fərqlənən sortlardır. Bu fərqlənən sort və formaların aqro-bioloji xüsusiyyətləri, pomoloji xüsusiyyətləri öyrənilərək hər birinin pomoloji göstəricilərə ayı-ayrı xüsusi vərəqələrdə qeyd edilmişdir. Yəni hər bir sort və formanın ayrı-ayrılıqda xüsusi çəkisi, rəngi, meyvənin dadı, tumunun rəngi və sayı, çəkisi, saplağının uzunluğu, meyvələrin en kəsiminin hündürlüyü və diametri, ağacın çətir forması və ölçüləri, ştambın diametri və hündürlüyü ölçülərək qeyd edilmişdir. Bu sortlarla bərabər yeni aşkar edilmiş Şahbuz-1, Güney Qışlaq-1, Unus-2, Ordubad-4, Şıxmahmud-3, Zeynəddin-1 formalarında pomoloji göstərici standart sorlarla müqayisəli öyrənilmişdir. Qeyd edilən bu sort və formalar qiymətli genetik xüsusiyyətlərə malikdir.

Respublikada aqrar sahədə aparılan islahat torpaqlardan səmərəli istifadə olunmasını və torpaq münbitliyinin qorunub saxlanmasını günün vacib problemi kimi qarşıya qoyur. Bu problemin həlli öz əksini bir çox məsələlər ilə yanaşı vahid sahədən yüksək keyfiyyətli və məhsuldarlıq əldə etməkdən ötrü hər bölgənin torpaq-iqlim şəraitinə uyğunlaşmış sort və formalarla istifadə edilməsi məqsədə uyğundur. Buna görə də muxtar respublika ərazisində becərilən alma sortlarının yüksək genetik xüsusiyyətlərinin olmasını nəzərə alıb "Genofond kolleksiya bağı"nda qorunub saxlanması, seleksiya işlərinə cəlb edilməsi və gələcək nəsilərə ötürülməsi, geniş ərazilərdə becərilməsi üçün vacib işlərdəndir.

Beləliklə deyilənlərdən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

- Kəndli (fermer) təsərrüfatlarının mövcud alma bağlarının torpaq fondlarından səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün tövsiyyə olunan sort və formalardan istifadə etmələri məqsəduyğundur;

- Tövsiyyə olunan alma sort və formaları xəstəlik və zərərvericilərinin törədicilərinə qarşı davamlı olmaqla yanaşı, məhsuldarlığına və məhsulun keyfiyyətinə görə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə tam cavab verir;

- Aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticələri göstərir ki, Naxçıvan muxtar respublikası ərazisində mövcud olan şabalıdı, açıq-şabalıdı, dağ-qəhvəyi, qəhvəyi, böz torpaqları tövsiyyə edilən alma sortlarının uzun müddət becərilməsinə təminat verir;

- Mövcud alma bağlarında kompleks aqrotexniki xidmətlərin aparılması sortların bioloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, torpaq münbitliyinin qorunub saxlanması zəminində aparılmalıdır;

- Xəstəlik və zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirləri, onların inkişaf mərhələlərinə uyğunlaşmış qaydada və təklif olunan kimyəvi pereperatlarla müvafiq dozalarla ekoloji şərait nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə İ.M. Yerli alma sortlarının irsi xüsusiyyətləri. Bakı 1966, 161 s.
2. Bayramov L.Ə, Sadıqov Ə.N. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində becərilən alma sort və formalarının fenologiyası // Azərbaycan Aqrqr Elmi, 2008, № 4-5, s. 61-62
3. Bayramov L.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində alma sort və formalarının tədqiqi // AMEA Naxçıvan Bölməsi xəbərləri, təbiət və texniki elmlər seriyası, 2009, № 4, s. 133-138
4. Həsənov Z.M. Meyvəçilik (Laborator-praktikum). Bakı 1977, 151 s.
5. Talıbov T.H. Naxçıvan MR ərazisində bağçılığın inkişafı/ Naxçıvanda bağçılıq, tarixi təcrübə, müasir vəziyyət və problemlər. Elmi praktik konfransın materialları, Bakı, BDU, 1991, s. 11-13
6. Sadıqov Ə.N., Sadıqova N.M. Azərbaycanada alma bitkisi. Bakı: Səda, 2005, s. 25-86.
7. Методика ВНИИС им. И.В.Мичурина, 1973, с.93-124
8. Седов Е.Н. , Жданов В.В. , Седова З.А. Селекция яблони , Москва: агропромздат, 1989, с. 25-110
9. Бейдеман И.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. Новосибирск: Наука, 1974, с. 56-87
10. Программа и методика интродукции и сортоизучения плодовых культур. Кишинев: Штиинча, 1972, с. 60-62

SUMMARY

Loghman Bayramov

AGRO-BIOLOGICAL CHARACTERISTICS AND PLANTING OF THE GENE FUND GARDEN OF APPLE TREES GROWN ON THE TERRITORIES OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article provides for the first time an updated list of names of local folk selection and varietal names of almost 100 varieties and forms of apple trees grown at different times in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic. About 400 seedlings of 70 varieties and forms were planted for the first time in the "Collection Garden of the Gene Fund" of the Institute of Bioresources. We also bred 14 varieties to enrich the gene pool and added them to the gene pool. Their agrobiological and pomological characteristics were studied in detail. The most suitable, productive, high-quality, disease- and pest-resistant apple varieties and forms, selected based on fruit size and market economy, were recommended to farms and private households for planting new orchards. More than 40 of these varieties and forms are suitable for planting and growing for this purpose. Among the mentioned varieties are the Teker apple, alma, Shada, Kizil Akhmadi, Tabak alma, Toz alma, Shah alma, Gelin alma, Mushki, Beloye yabloko, Haji Hussein, Stekan alma, red varieties Maragan and Shahbuz-1, Guney Kishlak-1, Unus-2, Ordubad-4, Shikhmakhmud-3, Zeynaddin-1 forms are suitable for this purpose.

Key words: Variety, form, phenology, apple, gene pool, disease, garden, selection.

РЕЗЮМЕ

Логман Байрамов

ПРОДУКТИВНАЯ И АГРО-БИОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕННО-ФОНДОВОГО САДА ЯБЛОНИ, ВЫРАЩИВАЕМОЙ НА ТЕРРИТОРИИ НАХЧИВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ.

В статье впервые дан обновленный список названий местной народной селекции и сортовых названий почти 100 сортов и форм яблони, выращиваемых в разное время на территории Нахчыванской Автономной Республики. Около 400 саженцев 70 сортов и форм впервые высажены в «Коллекционном саду Генфонда» Института биоресурсов. Также нами выведены 14 сортов для обогащения генофона и добавлены в генофон. Подробно изучены их агробиологические и помологические характеристики. Фермерским и личным хозяйствам для закладки новых садов были рекомендованы наиболее подходящие, урожайные, качественные, устойчивые к болезням и вредителям сорта и формы яблони, отобранные по размеру плодов и рыночной экономике. Для этой цели подходит посадка и выращивание более 40 этих сортов и форм. Среди упомянутых сортов - яблоко Текер, алма, Шада, Кизил Ахмади, Табак алма, Тоз алма, Шах алма, Гелин алма, Мушки, Белое яблоко, Хаджи Хусейн, Стекан алма, красные сорта Мараган и Шахбуз-1, Гюней Кишлак-1, Для этой цели подходят формы Унус-2, Ордубад-4, Шихмахмуд-3, Зейнаддин-1.

Ключевые слова: Сорт, форма, фенология, яблоня, генофонд, болезнь, сад, селекция.

ONKOLOJİ XƏSTƏLİKLƏRİN MÜALİCƏSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Səmənnaz ABBASLI

Orcid ID: 0009000272380885

Əzizə HÜSEYNOVA

Orcid ID: 0000000309435214

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Xərçəng inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək profilli xəstəliyə çevrilir. 2007-ci ildə ÜST 2005-ci ildə 7,6 milyon insanın xərçənglə əlaqəli xəstəliklərdən öldüyünü, onların əksəriyyətinin aşağı gəlirli ölkələrdə yaşadığı görünürdü⁴⁹. 2010-cu ildə ABŞ-da xərçəng hər 4 ölümdən 1-nə səbəb olduğu təxmin edilirdi. Cancer Research UK 2012-ci ildə 14,1 milyon yetkin insana xərçəng diaqnozu qoyulduğunu və global miqyasda 8,2 milyon insanın xərçəngdən öldüyünü bildirdi. Buna görə də xərçəngin müalicəsi və qarşısının alınmasına tələb son dərəcə yüksəkdir. Kimyəvi mənşəli dərmanlar işlənilib hazırlanmış və xərçəngin digər müalicə üsulları əvvəlcədən mövcuddur. Bununla belə, kimyaterapiya kimi müasir metodların insan sağlamlığı problemlərini daha da gücləndirən qeyri-məqsədli toxumalara toksik təsirləri səbəbindən məhdudiyyətləri var. Arzu olunan mənbə olan bitkilərlə təbii mənşəli xərçəng əleyhinə agentlərlə müalicə məqsədə daha uyğundur. Bitki mənşəli dərmanlara artan tələbat yüksək qiymətli dərman bitkilərinə təzyiq göstərir və onların biomüxtəlifliyini riskə atır. Artan populyasiyalar, urbanizasiya və meşələrin qırılması inkişaf etməkdə olan ölkələrdə növlərin nəslə kəsilməsinə səbəb olur. Bu növlərin qorunmasına kömək etmək üçün rüşeymlərin qorunması, dondurulması, toxuma kulturaları və bitki hissələrinin dəyişdirilməsi strategiyaları tətbiq edilməlidir. Dərman bitki növlərinin kütləvi şəkildə becərilməsi və sənayedə xam əlavə məhsullardan istifadə də konservasiyaya kömək edə bilər. edilir. Bitkilərin xərçəngin müalicəsində tətbiqi faydalı nəticələrlə yekunlaşmışdır. Həmçinin, müxtəlif tədqiqatlar bitkilərin şəkərli diabet, qalxanabənzər vəz xəstəlikləri, psixoloji pozğunluq, qan azlığının müalicəsində müsbət təsirini sübut etmişdir.

Açar sözlər: *dərman bitkiləri, xərçəng əleyhinə, müalicəvi, təbii vasitələr*

Giriş

Bitki ekstraktlarında vinka alkaloidləri, Taxus diterpenes, Podiphyllum lignans və Camptotheca alkaloidlərindən əldə edilən dərmanların birləşmələri onların xərçəng əleyhinə təsirlərini gücləndirə və terapeutik agentlər kimi effektivliyini artırma bilər. Urtica membranaceae, Artemesia monosperma və Origanum bitkilərinin, ağciyər, döş, kolon və prostat xərçəngi daxil olmaqla geniş spektrli xərçəng hüceyrələrinə təsirini yoxlamaq üçün araşdırma aparılmışdır. Tədqiqat göstərdi ki, antikanser birləşmələri olan bitki ekstraktları xərçəng hüceyrələrinə xas olan öldürücü fəaliyyət göstərə bilər və normal insan limfositləri və fibroblastlarına heç bir təsir göstərmir. Bu, xərçəng müalicəsində zərərli ağırlaşmalara səbəb olan kimyəvi yolla əldə edilən bitki ekstraktlarını terapeutik vasitələr kimi daha arzuolunan edir. Bitki ekstraktları daha az DNT tərkibi və xromitinin kondensasiyası olan hüceyrələrin sub-G1 faza populyasiyasının artması ilə nümayiş etdirilən apoptozu

induksiya edir. Həmçinin apoptotik hüceyrə ölümünün əsas mərhələsi olan ekstrakt müalicəsindən sonra kaspaz 3 aktivləşməsində artım müşahidə edilmişdir.

Material və Metodlar

İşin tədqiqat obyekti seçilmiş, ədəbiyyat, materialları toplanmış və işin metodikası hazırlanmışdır (3, 8, 9,10, 11, 12, 13, 14, 15). Hər bir metodun müsbət təsirləri qədər mənfi xüsusiyyətlərdə vardır. Metodlardan kimyaterapiya, radiologiya, cərrahiyyə, hormonol metodları əsas üstünlük təşkil edir. Son illərdə bitki tərkibli dərman preparatlarına üstünlük verilir. Dərman bitkilərindən əldə olunan eksozoma geniş istifadə edilir. Eksperimental tədqiqatlarda istifadə olunan Cihazlar:

- ELISA
- Sterilizator
- pH metr (İnolab WTW Səviyyə 1)
- Dəqiq Tarazlıq (Precisa Su Cihazı
- Maqnit Qarışdırıcı (Heidolph MR 3001)
- Laminar-Hava axını Şkafı
- İnkubator (37% CO₂ ilə 5%))
- İnvart (Tərs) Mikroskop
- - 45 o C Dərin Dondurucu
- Maye Azot tankı
- Avtoklav

Əldə Olunan Nəticələr

Bitki aləmində polifenollar, flavonoidlər və brassinosteroidlər kimi ikincil metabolitlər onların xərçəng əleyhinə agent kimi potensial istifadəsi üçün tədqiq edilmişdir. Kollektiv olaraq onların xərçəng əleyhinə fəaliyyətlərə malik olduqları göstərilmişdir. Antioksidant fəaliyyət; xərçəng hüceyrələrinin böyüməsini maneə törədir; apoptozun induksiyası; hədəf spesifikliyi; xərçəng hüceyrələrinin sitotoksikliyi və s nəticələr göstərir. Bitki mənşəli dərmanlar tədqiqatların müsbət nəticələri əsasında hazırlanmış və klinik sınaqlara qədər irəliləmişdir. Vinka alkaloidlərindən əldə edilən dərmanlar istifadə edilən ilk birləşmələrdən bəziləri idi. Pacitaxel və digər antikanser agentləri ilə birlikdə III Faza klinik sınaqlarında inkişaf etdirilir. Bu birləşmələr təbii mühitdən asanlıqla əldə edilir və sağlam insan hüceyrələri üçün nisbətən toksik deyildir. Həmçinin, hal-hazırda xərçəng əleyhinə birləşmələrin və müalicələrin idarə edilməsində istifadə ediləcək nanohissəciklər kimi yeni texnologiyalardan istifadə edən inkişafatlar mövcuddur. Onların inkişafı dərmanların davamlı buraxılmasına nəzarət etmək və müalicələrin ciddi yan təsirlərini azaldan toxuma spesifik dərmanların yaradılmasına kömək etmək üçün tətbiq oluna bilər.

Bitki mənşəli dərmanlara artan tələbat yüksək qiymətli dərman bitkilərinə təzyiq göstərir və onların biomüxtəlifliyini riskə atır. Artan populyasiyalar, urbanizasiya və meşələrin qırılması inkişaf etməkdə olan ölkələrdə növlərin nəsli kəsilməsinə səbəb olur. Bu növlərin qorunmasına kömək etmək üçün rüseymlərin qorunması, dondurulması, toxuma kulturaları və bitki hissələrinin dəyişdirilməsi strategiyaları tətbiq edilməlidir. Dərman bitki növlərinin kütləvi şəkildə becərilməsi və sənayedə xam əlavə məhsullardan istifadə də konservasiyaya kömək edə bilər.

Bitki mənşəli antikanser agentləri xərçəng hüceyrələrinin 3-cü xəttinin təsirli inhibitorlarıdır və onlara yüksək tələbat vardır. Tələblərə uyğun gəlmək və davamlı olmaq üçün bu agentlərin istismarı idarə edilməlidir.

Təbii məhsulların və dərman bitkilərinin ikinci dərəcəli birləşmələrini tapmaqla xərçəngin ümumi müalicələrində müxtəlif təkmilləşdirmələr bildirilir. Güman edilir ki, bitkilərin xərçəngə qarşı təsirləri xərçəngin stimullaşdırıcı fermentlərini basdırmaqla, DNT-ni bərpa etməklə, şiş əleyhinə fermentin hüceyrəsinin istehsalını stimullaşdırmaqla, bədənin toxunulmazlığını artırmaqla və antioksidant təsirləri stimullaşdırmaqla inkişaf edir.

Xərçəng ağırlı bir xəstəlikdir və bu xəstəliyə qarşı mübarizə xalq sağlamlığı üçün çox vacibdir. Bitki mənşəli məhsulların fitokimyəvi tədqiqində sürətli irəliləyişlərə gəlincə, bitkilər məşhur xərçəng əleyhinə mənbələrə çevrilir. Xərçəngdə ilkin şişlər kimyəvi əlavə terapiya və ya cərrahi yolla müalicə olunur. Lakin metastaz mərhələsində olan xərçəng şişləri qayğıya qarşı müqavimət göstərilir. Lakin kimyaterapiyada istifadə edilən dərmanların seçici olmaması səbəbindən sağlam hüceyrələrin yüksək faizi xərçəng hüceyrələri ilə məhv edilir. Hal-hazırda xərçəng xəstələri üçün faydalı olan 60%-dan çox xərçəng əleyhinə birləşmələr bitki, dəniz və mikroorqanizm mənbələrindən əldə edilir. Xərçəngə qarşı müalicə və profilaktik müalicələrdə çoxlu inkişaf qlobal miqyasda daimi dönüş olmuşdur. Xəstəlik, insan bədənindəki hüceyrələrin idarə oluna və ya dayandırıla bilməməsi ilə davamlı olaraq çoxalması ilə xarakterizə olunur. Nəticədə, metastatik olma potensialı olan bədxassəli hüceyrələrin şişlərinin əmələ gəlməsi baş verir.. Cari müalicələrə kimyaterapiya, radioterapiya və kimyəvi yolla əldə edilən dərmanlar daxildir. Kimyaterapiya kimi müalicələr xəstələri çox yükləyir və onların sağlamlığına daha çox zərər verə bilər. Buna görə də xərçəngə qarşı alternativ müalicə və müalicə üsullarından istifadəyə diqqət yetirilir.

Uzun illərdir ki, bitki mənşəli dərmanlar tibbi müalicənin əsas mənbəyi kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istifadə olunur. Bitkilər təbii antiseptik xüsusiyyətlərinə görə tibbdə istifadə edilmişdir. Beləliklə, xərçəng daxil olmaqla xəstəliklər üçün potensial nanomaterial əsaslı dərmanların hazırlanması üçün yerüstü bitki ekstraktlarının potensial xassələrinin və istifadəsinin araşdırılması istiqamətində tədqiqatlar inkişaf etdirilmişdir. Artıq bir çox bitki növləri xərçəngin müalicəsi və ya inkişafının qarşısını almaq üçün istifadə olunur. Bir çox tədqiqatçılar, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bitki mənşəli təbabətdə istifadə edilənlərə çox diqqət yetirərək, xərçəng əleyhinə xüsusiyyətlər nümayiş etdirən bitki növlərini müəyyən etdilər.

Bitki aləminə xas olan və bitkilərin sağ qalması, orqanizmin qida əhəmiyyəti üçün zəruri olan birləşmələr onların böyüməsini maneə törətmək və xərçəng hüceyrələrinin apoptozuna başlatmaq qabiliyyətinə görə araşdırılır.

MCF hüceyrələrinə *Prangos ferulacea* ekstratı tətbiq olunduqdan sonra kontrol qrupuna görə hüceyrələrində minimum dozun hüceyrələrində proliferasyonun artırdığı görüldü. Digər dozlarda isə hüceyrələrin morfolojik olaraq yuvarlaqlaşdığı - görüldü.

MCF hüceyrələrinə *Prangos Acaulis* bitki ekstratı tətbiq olunduqdan sonra hüceyrələrin mikroskop altında müşahidə edərkən minimum dozun hüceyrələrin canlılığını azaldığı görüldü ancaq ekstratın kimyəvi tərkibindən ötürü aydın görüntü əldə edilə bilmədi.

Əldə edilən nəticələrə görə bitki tərkibli preparatların xərçəng kök hüceyrələri və ya zərərli hüceyrələrin prolofiasiyasına azalma xüsusiyyətlərinə görə bu sahədə təcrübələrin genişləndirilməsi, gələcəkdə xəstəliklərin müalicə olunmasında və ya diaqnozların daha erkən müəyyən olunmasında kömək edici bir vasitə ol bilər.

İstifadə olunan texnikaların inkişaf etdirilməsi bədxassəli şişin inkişafının inhibə edilməsi dərmanlara qarşı hüceyrələrin reaksiyasının öyrənilməsi və digər problemlərin həll olunmasında kök hüceyrələr üzərində aparılan təcrübələr gələcəkdə xəstəliklərin müalicəsində çox əhəmiyyətli olacağı ümid edilməkdədir.

Müzakirə

Müalicəvi xüsusiyyətlərə malik qidalara daha çox üstünlük verilir, belə qidalara xaççiçəklərə aid tərəvəz bitkiləri və meyvə-giləmeyvələri daxildir. Sənayenin xammal məhsulları bu agentlərə sahib olan mənbələrdən xərçəng əleyhinə agentləri çıxarmaq üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, qlobal miqyasda yetişdirilən ən böyük məhsullardan biri üzumdür (*Vitis vinifera*) və "üzüm toxumu ekstraktı" insan sağlamlığına faydalarına görə tez-tez qida məhsullarının tərkib hissəsinə əlavə edilir. Şərabçılıq sənayesində üzüm çəyirdəyi şərab istehsalının xam əlavə məhsuludur. Bu yüksək üzvi yük şərab zavodunu əhatə edən mühitə tullantı olur. Bununla belə, onun yüksək polifenol tərkibi onu xərçəng əleyhinə dərmanların inkişafı üçün əlverişli edə bilər və ekoloji problemləri həll etmək üçün sərfəli bir sxem yarada bilər. Üzüm çəyirdəyi ekstraktı antioksidant xüsusiyyətlərə malik olduğunu, reaktiv oksigen növlərindən DNT zədələnməsinin qarşısını aldığını və uşaqlıq boynu xərçəngi, qalxanabənzər vəzinin xərçəngi və daha çox xərçəng hüceyrələrinə qarşı anti-kanserogen potensial nümayiş etdirmişdir.

Xərçəng inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək profilili xəstəliyə çevrilir. 2007-ci ildə ÜST 2005-ci ildə 7,6 milyon insanın xərçənglə əlaqəli xəstəliklərdən öldüyünü, onların əksəriyyətinin aşağı gəlirli ölkələrdə yaşadığı görünürdü⁴⁹. 2010-cu ildə ABŞ-da xərçəng hər 4 ölümdən 1-nə səbəb olduğu təxmin edilirdi. Cancer Research UK 2012-ci ildə 14,1 milyon yetkin insana xərçəng diaqnozu qoyulduğunu və qlobal miqyasda 8,2 milyon insanın xərçəngdən öldüyünü bildirdi. Buna görə də xərçəngin müalicəsi və qarşısının alınmasına tələb son dərəcə yüksəkdir. Kimyəvi mənşəli dərmanlar işlənilib hazırlamış və xərçəngin digər müalicə üsulları əvvəlcədən mövcuddur. Bununla belə, kimyaterapiya kimi müasir metodların insan sağlamlığı problemlərini daha da gücləndirən qeyri-məqsədli toxumalara toksik təsirləri səbəbindən məhdudiyyətləri var. Arzu olunan mənbə olan bitkilərlə təbii mənşəli xərçəng əleyhinə agentlərlə müalicə məqsədə daha uyğundur.

Bitkilərin xərçəngin müalicəsində tətbiqi faydalı nəticələrlə yekunlaşmışdır. Həmçinin, müxtəlif tədqiqatlar bitkilərin şəkərli diabet, qalxanabənzər vəz xəstəlikləri, psixoloji pozğunluq, qan azlığının müalicəsində müsbət təsirini sübut etmişdir (Kimyaterapiya və sitotoksik təsirlərlə müqayisədə xərçəngin ağır müalicəsini əvəz edən bitkilərin tapılması zəruridir [20]).

Allium sativum- sarımsaq. *Amaryllidaceae* fəsiləsinə aid bitkidir. Müxtəlif tədqiqatlar göstərmişdir ki, *Allium sativum* və orqanosulfat birləşmələri süd vəzi, qırtlaq, yoğun bağırsaq, dəri, uşaqlıq, bağırsaq, sidik kisəsi və ağciyərdə xərçəng riskini azaldır. ən əhəmiyyətli *Allium sativum* birləşməsinin, yəni Allicin və bu birləşmənin döş və prostat

xərçənginə qarşı antitümör xüsusiyyətləri sübut edilmişdir. Bu birləşmə hüceyrələrin planlaşdırılmış ölümünə səbəb olur və xərçəng əleyhinə rol oynayır.^{29,30} Allium sativum əzildikdə və çatladıqda, Allicin 1 fermentin təsiri altında Allicin 2-yə dəyişir. Allisin bədxassəli insan hüceyrələrinin yayılmasının inhibitorudur. Ajoene (kükürd tərkibli birləşmə), lösemi proliferasiyasını boğan və hüceyrənin planlaşdırılmış ölümünə səbəb olan başqa bir birləşmədir.

Artemisia absinthium L.- Acıyovşan *Asteraceae* fəsiləsinə aid, bitkidir. Döş xərçəngi hüceyrələri MCF-7 üzərində aparılan bir araşdırma bildirilmişdir ki, 42 bu bitkinin 3 xərçəng hüceyrəsi - HeLa, HT-29 və MCF7 üzərindəki xərçəng əleyhinə xüsusiyyətləri ilə bağlı oxşar nəticələr bildirilmişdir. Bu bitkinin döş xərçəngi hüceyrələrinə Artemisinin təsiri ilə bağlı bir araşdırmada, alimlər xərçəng hüceyrələrində hüceyrə böyüməsini, apoptozu maneə törətməsini, angiogenezin qarşısını aldığını, hüceyrə miqrasiyasının qarşısını aldığını və əsas reseptorların cavablarını azaltdığını müəyyən etdi. Quercetin, isoramnetin, kamfrolinalol, alfa-pinen, limonen və miresen bu bitkinin digər birləşmələridir.

Quercetin MCF-7 kimi bir çox xərçəng hüceyrələrinin böyüməsini maneə törədir və izarhamnetin MB-435, SKMEL-5, Du-145, MCF-7 və DLD kimi bir çox xərçəng hüceyrələrinin böyüməsini maneə törədir. Həmçinin, artesunat ən vacib artemisininlərdən biridir. Angiogen təsirə malikdir və K569-a (leykemiya xərçəngi) antixərçəng təsirinə əlavə olaraq, angiogen faktor VEGF-nin istehsalını ləngidir.⁴⁵ Digər tədqiqatlarda bitkidə mövcud olan alfa-pinen, beta-pinen, limonen və miersin, inhibə edən amillərdəndir. İnsan döş xərçəngi və qaraciyər və melanoma böyüməsi. Bu bitkinin metanol və etanol ekstraktlarında mövcud olan alfa-pinen, beta pinen və limonen HT-29 hüceyrələrinin (kolon xərçəngi) inhibitor amilidir

Brassica oleracea var. italica Plenck. Brokoli kimi də adlandırılan bu bitki *Brassicaceae* fəsiləsinə mənsub olan bir bitkidir. Brokolidəki sulforafan kimi kimyəvi birləşmələr döş xərçənginə qarşı potensial olaraq mübarizə apara bilər. Sulforafan antioksidan xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün sağlamlığa faydalı olabilir (Qasimov M.Ə və b., 2004).

Zəfəran (*Crocus sativus* L.) süsənkimilər fəsiləsinə aid bir bitkidir. Müxtəlif tədqiqatlar in vitro zəfəran ekstraktının xərçəng hüceyrələrinə antikanser təsirini göstərdi; məsələn, Escibanoet al, zəfəran ekstraktının insan xərçəngi hüceyrələrinə təsiri ilə bağlı bir araşdırmada, zəfəranlardan ayrılan krosin, krocetin, pikrokrosin və safranal induksiyaapoptoz kimi maddələrin xərçəng hüceyrələrində olduğunu aşkar etdi. Başqa bir araşdırmada zəfəran ekstraktı və quercetin adlı digər əsas bitki maddəsinin kolorektal xərçəng hüceyrələrinə təsiri öyrənilmiş və nəticələr bu bitkinin bu hüceyrələrə toksik təsirini göstərmişdir. Başqa bir araşdırma da bu bitkinin döş xərçəngi hüceyrələrinə anti-angiogen təsirini göstərmişdir. (MCF-7) və bu bitkinin ekstraktı bu hüceyrələrdə angiogenezi maneə törədir (Seyidov M.M və b., 2018).

Əslində, zəfəran ekstraktı DNT sintezini maneə törətməklə xərçəng əleyhinə təsir göstərə bilər. Bununla belə, bu otun yüksək dozada istehlakı zamanı zəruri ehtiyat tədbirləri görülməlidir, çünki Rahimifard və digərlərinin insan uşaqlıq boynu xərçəngi hüceyrələri, qırtlaq xərçəngi hüceyrələri ilə bağlı araşdırmasına görə insan, meymun böyrəyində təbii hüceyrə üzərində toksikliyin 2 xərçəng xəttindən yüksək olduğu müşahidə edilmişdir ki, bu da yüksək dozada zəfəranın ehtiyatla istehlak edilməsini göstərir.

Başqa bir tədqiqat zəfəran ekstraktının hüceyrə toksikliyinin və apoptojenik xüsusiyyətlərinin xərçəng hüceyrələrinə təsirini öyrənmiş və zəfəranın HeLa və HepG2 hüceyrələrinin ölümündə və apoptozda mühüm rol oynaya biləcəyi qənaətinə gəlmişdir. Zəfəran gələcəkdə insanlarda xərçəngin müalicəsində kimyaterapevtik vasitə kimi istifadə edilə bilər.

Vaccinium macrocarpon. Zoğal (*Vaccinium macrocarpon*) müxtəlif polifenolik birləşmələri ehtiva edən fitokimyəvi zəngin meyvədir. Flavonoidlərin insan şiş hüceyrələrində apoptozla səbəb olduğu göstərildiyinə görə, bu iş DU145 insan prostat adenokarsinoma hüceyrələrində mərcanı vasitəçiliyi ilə sitotoksikliyin apoptozu ehtiva etdiyi fərziyyəsini araşdırdı. Nəticələr göstərdi ki, bu hüceyrələrdə apoptozun induksiyası bütöv zoğal ekstraktı ilə müalicəyə cavab olaraq baş verib və Bid zülalının kaspaza-8 vasitəçiliyi ilə kəsilmiş Bid-ə parçalanması nəticəsində mitoxondriyadan sitoxrom-C-nin buraxılması ilə baş verib. Kaspaza-9-un sonrakı aktivləşdirilməsi, DNT-nin parçalanması ilə xarakterizə olunan hüceyrə ölümü ilə nəticələndi. Artan Par-4 protein ifadəsi müşahidə edildi və bunun kaspaz-8 aktivləşməsi üçün ən azı qismən cavabdeh olduğu təklif edilir. Zoğalın proantosiyanidinlə zənginləşdirilmiş və flavonolla zənginləşdirilmiş fraksiyaları da kaspaz-8 və kaspaz-9 aktivliyini artıraraq, bu birləşmələrin apoptoz induksiyasında mümkün rol oynadığını göstərir. Bu tapıntılar göstərir ki, zoğal fitokimyəviləri in vitro prostat xərçəngi hüceyrələrində apoptozla səbəb ola bilər və bu tapıntılar zoğal fitokimyəvilərinin prostat xərçənginə qarşı mümkün agentlər kimi potensial dəyərini daha da müəyyən edir (Robert A., 2020).

Medicago sativa L.- Əkin qarayonca. Paxlalıkimilər (*Fabaceae*) fəsiləsinə aid çoxillik bitkidir. Yonca kimi tanınan *M. sativa* Çin, Hindistan, Amerika və bir çox Yaxın Şərq ölkələrində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün ənənəvi bitki təbabətində uzun müddət pəhriz və dərman istifadəsi olan *Fabaceae* ailəsinin üzvüdür. Bundan əlavə, *M. sativa* L. Tərkibində lif, zülal, mineral, vitamin, xlorofil və karotenoidlərin yüksək olması səbəbindən heyvan yemi kimi geniş istifadə olunur. Yoncanın tərkibində alkaloidlər, amin turşuları, karotinlər, kumarinlər, həzm fermentləri, flavonoidlər, minerallar, zülal olmayan amin turşuları, üzvi turşular, fenolik birləşmələr, siklik poliollar, fitoestrogenlər, fitoestrogenlər, fitokimyəvi maddələr, saponinlər və bəzi digər uçucu üzvi birləşmələr, məsələn, terpenlər, furanoidlər, spirtlər və ketonlar üstünlük təşkil edir. Bioloji aktiv birləşmələrin təsirli miqdarı, şübhəsiz ki, bu bitkinin antioksidant, iltihab əleyhinə, immunomodulyator və xərçəng əleyhinə xüsusiyyətlərə malik olmasına kömək etdi (Abbasov N.K., 2021).

Ribes nigrum L.- Qara qarağat antosiyaninlər, məsələn, siyanidin-3-qlükozid, siyanidin-3-rutinosid, delfinidin-3-qlükozid və delphinidin-3-rutinosid kimi yüksək miqdarlarda antosiyaninlərlə zəngindir. Bu antosiyaninlər döş xərçənginin qarşısının alınması, iltihabın və piylənmənin azaldılması kimi bəzi sağlamlıq faydaları ilə əlaqələndirilmişdir. Bundan əlavə olaraq, qara qarağatın tərkibində olan bioaktiv birləşmələr ənənəvi olaraq müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur, məsələn, revmatik xəstəliklər. Fitoestrogenlər, estrogen reseptorlarının vasitəçiliyi ilə estrogenik aktivliyə malik olan bitki birləşmələridir. Qara qarağat antosiyaninlərinin fitoestrogenik aktivliyə malik olduğu göstərilir. Bundan əlavə, polifenolla zəngin qara qarağat ekstraktı dərinin kosmetik yaxşılaşdırılması, saç tökülməsinin azaldılması, damar endotelinin

funksiyasının yaxşılaşdırılması və lipidlərin azaldılması kimi faydalı təsirlər göstərir. Arterial divarda çökdürülmüş dominant hüceyrədənkənar matriks (ECM) zülalı olan elastin, damarların mexaniki gücünü təyin etməkdə mühüm rol oynayır. Estrogen, arteriya sərtliyinə təsir göstərə bilən elastik matris profilini təşviq edir. Damarların yenidən qurulması müxtəlif patoloji damar pozğunluqlarına səbəb ola bilər. Fitoestrogenlərin menopoz əlamətlərini yaxşılaşdırdığı düşünülür, lakin onların damar xəstəlikləri üzərində təsiri hələ də aydın deyil (Talibov T.H və b., 2014).

Rosmarinus officinalis L. Rosmarin bitkisi müxtəlif insan xərçəng hüceyrələrinə, xüsusən də döş, leykemiya, prostat, ağciyər və qaraciyərə qarşı əhəmiyyətli antiproliferativ aktivliyə malik olduğu göstərilmişdir. Rosemary ekstraktı flavonoidləri və CS, CA kimi efir yağlarını ehtiva edir. CS və CA rozmarindən çıxarılan materialda müvafiq olaraq 3,8-4,6% və 0,1-0,5% nisbətində mövcuddur və antioksidant aktivlik də daxil olmaqla heç bir in vitro və ya in vivo bioloji fəaliyyət göstərməmişdir. Ames testində anti-mutagenik təsir B16/F10 siçan melanoma hüceyrələrində in vitro anti-metastatik fəaliyyət və in vivo şiş inhibə modelləri CS və CA həmçinin insan promyelositik lösemi HL60 və B hüceyrəli lösemi hüceyrələrinə qarşı əhəmiyyətli antiproliferativ fəaliyyət göstərmişdir.

Bundan əlavə, In vitro tədqiqatlar insan yoğun bağırsağı, insan prostatı insan ağciyəri, insan qaraciyəri və insan döş hüceyrə xətləri üzərində də aparılmışdır. Şişlərin antikanser müalicələrinə çoxlu müqaviməti xərçəng kemoterapiya sahəsində əhəmiyyətli bir məhdudiyyətdir. Rozmarinin metanol ekstraktlarında mövcud olan elementlər insan servikal hüceyrələrində çoxlu dərman reaksiyaları olan MCF-7 hüceyrələrində, eləcə də insan servikal hüceyrələrində KB-C2 hüceyrələrində P-qlikoprotein fəaliyyətini maneə törətdiyini göstərmişdir. Bundan əlavə, CA HL60 hüceyrələrində arsen trioksidin səbəb olduğu apoptozu dozadan və vaxtdan asılı olaraq artırdı. Rosemarin və onun kimyəvi birləşmələri müxtəlif insan xərçəng hüceyrə xətlərində əhəmiyyətli antiproliferasiya fəaliyyətinə malik olduğundan, qadın yumurtalıq xərçənginin müalicəsində istifadə edilən müntəzəm kemoterapiya müalicələrinin effektivliyini artırır (Greenwell və b., 2015).

Olea europae L. - zeytun bitkisi təqribən 35-40 növdən ibarətdir və *Oleaceae* fəsiləsinə aiddir. Zeytun yağının xərçəng əleyhinə təsirləri ilə bağlı bir araşdırmada, ən əhəmiyyətli yarpaq və onun birləşmələri (xüsusilə oleik turşusu) qeyd edilmişdir. Digər xərçəng əleyhinə təsirlərdə pinoresinolonun zeytun yağının kolon xərçənginə təsiri olduğu aşkar edilmişdir. Zeytun yağında fenolik tərkibli oleuropeinin rolu da vacibdir, bu birləşmənin döş xərçəngi hüceyrələrində və nəzarətdə olan her-2 geninə birbaşa təsir etdiyini göstərir. Həmçinin zeytun yağında olan aciditriterpenes şiş hüceyrələrinin proliferasiyasını və bəzilərdə apoptozun induksiyasını maneə törədə bilər. Bu birləşmələrdən ikisi, maslin turşusu və oleanolik turşu, siçovullarda kolon xərçəngi modelində qəbul edilə bilən antitümör təsir göstərmişdir. Şiş böyüməsinə və angiogeneza maneə törədən bu birləşmələr mühüm amillərdir (Ren Zhitian., 2004).

Prangos acaulis (DC.) Bornm. - Gövdəsiz çəşir. Sıx qıvrım tükcüklərlə örtülmüş çoxillik bitkidir. Gövdəsi əsasından köhnə yarpaq qalıqları ilə əhatə olunmuşdur, silindrikdir, orta hissədən enli qalxanvari budaqlı olub, 15-40 sm hündürlükdədir. Müalicə məqsədi ilə köklərindən istifadə olunur, köklərinin suda dəmləməsi yaxşı qurdqovucudur, iştah

açııcıdır, immun sistemi gücləndirir, uzun müddətli öskürək zamanı faydalıdır, tərkibi antioksidantlarla zəngin olduğundan xərçəng xəstəliyinin müalicə və profilaktikasında faydalıdır (Abbasov N.K., 2023).

Prangos ferulacea – adi çaşır. Ənənəvi tibbdə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən bir bitkidir. Onun kökləri və digər hissələri, xüsusilə Orta Asiya və Şərqi Asiyada müxtəlif sağlamlıq problemlərini müalicə etmək üçün istifadə edilmişdir. Bəzi mədəniyyətlərdə həzm sistemi pozğunluqlarını müalicə etmək, immunitet sistemini gücləndirmək və antiinflamatuar təsir göstərmək üçün istifadə edildiyi bilinir. *Prangos ferulacea* bitkisi Türkiyədə baytarlıq və xalq təbabətində istifadə edilir. Yarpaqları qaynadılır, çay kimi içilir, xərçəngə qarşı xeyirlidir (Elif Bozkurt və b., 2021; Belgin Coşge və b., 2017).

Punica granatum - Adi nar. Narın tərkibindəki antioksidantlar, əsasən polifenollar, və C vitamini, E vitamini kimi birləşmələr xərçəng əleyhinə təsir göstərə bilər. Araşdırmalar, narın antioksidan və antiinflamatuar xüsusiyyətləri ilə məşhurdur və bu, xərçəngin qarşısını almaqda və hətta mübarizədə kömək edə bilər. Özü də, narın tərkibindəki bir maddə olan punicalagin antioksidan xüsusiyyətlərə malikdir və xərçəng hüceyrələrinin yayılmasını azaltmaqda rolu ola bilər. Ənənəvi təbabətdə narın müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında araşdırmalar var (Talibov T.T və b., 2014).

Polygonum aviculare L.- Quş qırxbuğumu. Bu bitkiyə el arasında adi düyün otu, qarabaşaq yarması da deyilir. Bitkinin metanol ekstraktı, xüsusilə xloroform fraksiyaları döş xərçəngi hüceyrə xətlərinə (MCF-7 və BT474) və insan prostat vəzinin hüceyrə xətlərinə (PC-3 və DU-145) toksik təsir göstərmişdir. Xərçəng əleyhinə təsirlər zavodu haqqında məlumat verilib. Yarpaqları kiçik və kəskindir, içərisində kiçik çəhrayı çiçəklər var. Bu bitki Asiya, Avropa, Afrika və Amerikanın əksər ərazilərində və İranın əksər yerlərində bitir. Bəzi tədqiqatlarda ekstraktonun xərçəng hüceyrələrinin HeLa proliferasiyasının qarşısını almasına təsiri məqbul olmuşdur. Döş xərçəngi hüceyrələrində sitotoksiklikə səbəb ola bilər. Taninlər, flavonoidlər və alkaloidlər bu bitkinin ən mühüm komponentləridir. Lakin xərçəng əleyhinə təsirlərin tədqiqatları göstərdi ki, fenol birləşmələrinə baxmayaraq, bitkinin təsiri əsas səbəb sayılır (Seyidov M.M. və b., 2011).

Silybum marianum L. Gaernt. Adi alçaqançal, bəzən vəhşi artışok adlanır. Minlərlə ildir müxtəlif xəstəliklər üçün istifadə edilən dərman bitkisidir. *Silybum marianum* toxumlarından çıxarılan flavonoid silymarin 6 flavolignan izomerinin qarışığıdır. Daha vacib 3 izomer silibin (və ya silibinin), silydianin və silixristindir. Silibin funksional olaraq bu birləşmələrin ən aktividir. Bu flavonoidlər qrupu geniş şəkildə tədqiq edilmişdir və onlar *Amanita phalloides* göbələyi üçün hepato-mühafizəedici maddələr kimi istifadə edilmişdir. Intoksikasiya və əsasən alkoqol sirrozu və alkoqolsuz yağlı qaraciyər kimi xroniki qaraciyər xəstəliklərində təsirlidir. Hepatit C proqressivləşməsi silymarin tərəfindən dəyişdirilmir və ya bir qədər dəyişdirilmir. Bu yaxınlarda SARS COVID-19 infeksiya müalicəsi üçün də təklif edilmişdir. Bu maddələrin xərçəngdə təsirinin biokimyəvi və molekulyar mexanizmləri davamlı tədqiqatların mövzudur. Paradoksal olaraq, onun antioksidant, ribosom sintezinin promotoru və mitoxondrial membranın sabitləşməsi kimi müəyyən edilmiş bir çox fəaliyyətləri ilk baxışdan protumoral görünə bilər, lakin silymarin birləşmələri açıq-aşkar antikanser təsirlərə malikdir. Bunlardan bəziləri: çoxsaylı hədəfləmə yolu ilə miqrasiyanın azalması, hipoksiyaya səbəb olan faktor-1α ifadəsinin azalması, bəzi

bədxassəli hüceyrələrdə apoptozu induksiya etməsi və digərləri arasında promitotik siqnalın qarşısının alınması. Maraqlıdır ki, silymarin birləşmələrinin antitümöral fəaliyyəti bədxassəli hüceyrələrlə məhdudlaşır, bədxassəli hüceyrələr isə təsirlənmir. Bundan əlavə, silymarinin uzun müddət tətbiq edildikdən sonra toksiklik olmadan insan xəstəliklərində istifadəsinin uzun tarixi var. Süd tikanının geniş yayılması və asan əlçatanlığı – silimarin birləşmələrinin mənbəyi, onun reseptsiz mövcudluğu, alaqlı otu olması, bioavailability ilə bağlı bəzi mübahisəli məsələlər və dərmandan daha çox qidalandırıcı olması tibb mütəxəssislərini birtəhər istiqamətləndirdi. Onun xərçəng əleyhinə təsirlərinə şübhə ilə baxmaq olar. Bu, xərçəng müalicəsində heç vaxt ilkin statusu əldə etməməsinin əsas səbəbidir. Bununla birlikdə, bütün antitümör təsirlərinə baxmayaraq, silymarinin əslində ikili təsiri var və bəzi hallarda, məsələn, mədəaltı vəzi xərçəngi köklənməni təşviq edə bilər. Bu araşdırma xərçəngdə bu flavonoidin molekulyar hərəkətlərini aydınlaşdırmaq və onun yenidən təyin edilməsi imkanlarını nəzərdən keçirmək üçün son araşdırmalardan bəhs edir. Xərçəngdə silymarinin ikili roluna və onun real effektivliyinə dair bəzi mübahisələrə xüsusi diqqət yetirilir (Talıbov T.H və b., 2014).

Urtica dioica L. və ya gicitkən Avrasiya mənşəli bir bitkidir və *Urticaceae* fəsiləsinə mənsubdur. Tüklü və dişli yarpaqları ilə xarakterizə olunur, bu da digər *Urtica* cinsinin növlərindən asanlıqla ayırd edilir. *Urtica dioica* yarpaqları vitaminlər, minerallar, polifenollar, amino asidlər və liflər kimi əla qida mənbəyidir. Bu səbəbdən də sarılıq, yanıqlar, səpkilər kimi dəri xəstəlikləri ilə birlikdə daxili qanaxmalar, şəkərli diabet, böyrək daşları, anemiya və həssaslıq kimi məsələlərdə tibbi məqsədlə istifadə olunmuşdur.

Əvvəllər, gicitkənin xərçəng müalicəsində ən çox istifadə edilən bitkilərdən biri olduğu qeyd olunurdu. *Urtica dioica* 'nın xərçəngin kimyəvi qarşısının alınmasında ənənəvi istifadəsi 8-ci əsrə kimi qeyd edilmişdir. Hətta bir neçə tədqiqat *U.dioica* toxumlarının və yarpaqlarının xərçəng müalicəsində ən əhəmiyyətli bitki hissələri olduğunu göstərmişdir (Qasımov M.Ə və b., 2004).

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N.K. Naxçıvan muxtar respublikası yay otlaqlarının paxlalı yem bitkiləri. Monoqrafiya: Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 234 s.
2. Abbasov. N.K. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında *Prangos* L.(çaşır) cinsinə daxil olan növlər, Müasir təbiət və iqtisad elmlərinin aktual problemləri / Beynəlxalq elmi konfrans Gəncə Dövlət Universiteti, 05-06 may 2023, s. 64-67
3. Allahverdiyev A.M. Somatik kök hüceyrələrinin biotexnologiyasının əsasları. Bakı. 2023, s. 328
4. Qasımov M.Ə., Qədimova G.S. Ədviyyat və Yabanı tərəvəz bitkilərinin ensiklopediyası, Bakı "Elm" 2004, səh 158
5. Seyidov M.M., İbadullayeva S.C., Qasımov H.Z., Şirəliyeva G.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının yabanı tərəvəz bitkiləri Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 416 s.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəsmi dərman bitkiləri. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat - Poliqrafiya Birliyi, 2014, 466 səh.

7. Elif Bozkurt, Yasin Bayir. *Prangos ferulacea* (L.) Lindl. bitkisinin botanik özellikleri, geleneksel kullanımı ve biyolojik aktivitesinin incelenmesi. // Literatür Eczacılık Bilimleri Dergisi. 2021, 10 (3), s. 372-384
8. Аббасов Н. К., Рахимова С. А., Аббаслы С. Н. Антиоксидантные, антимикробные свойства *Prangos ferulacea* и значение в лечении рака молочной железы // Бюллетень науки и практики. 2024. Т. 10. №5. с. 336-341. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/102/42>
9. Belgin Coşge, Cennet Yaman, Tansu Uskutoglu, Murat Koç, Antioxidant Activity of Fruit Extracts of *Prangos ferulacea* (L.) Lindl. From Turkey; November 2017, Journal of the Institute of Science and Technology 7(4):249-256
10. Ren Zhitian, Sea buckthorn and Ganoderma nutritional mixture with auxiliary anti-cancer effect, 2004, səh 2
11. Robert A. Weinberg “The Biology of Cancer” – Nature Reviews Cancer, Cell, 2020
12. Hallmarks of Cancer: The Next Generation” – Douglas Hanahan, Robert A. Weinberg Cell, Nature Reviews Cancer 2021
13. Molecular Biology of Cancer: Mechanisms, Targets, and Therapeutics” – Lauren Pecorino Molecular Cancer Research, Cancer Research 2018
14. “Breast Cancer Metastasis and Drug Resistance: Progress and Prospects” – Kenneth P. Nephew. Breast Cancer Research, Cancer Drug Resistance 2020.
15. Eric R. Fearon, David A. Wellstein “Molecular Basis of Breast Cancer: Prevention and Treatment” – Molecular Cancer, Breast Cancer Research 2022
16. Greenwell M və Rahman PKSM: Dərman Bitkiləri: Antixərçəng Müalicəsində Onların İstifadəsi. Int J Pharm Sci Res 2015; 6(10): 4103-12. doi: 10.13040/IJPSR.0975-8232.6(10).4103-12

SUMMARY

Semannaz Abbasli, Aziza Huseynova

MEDICINAL PLANTS UTILIZED IN THE TREATMENT OF ONCOLOGICAL DISEASES

Cancer is becoming a high-profile disease in developed and developing countries. In 2007, the WHO estimated that 7.6 million people died of cancer-related diseases in 2005, most of them living in low-income countries⁴⁹. In 2010, cancer was estimated to cause 1 in 4 deaths in the United States. Cancer Research UK reported that 14.1 million adults were diagnosed with cancer in 2012 and 8.2 million died from cancer globally. Therefore, the demand for cancer treatment and prevention is extremely high. Chemical drugs have been developed and other cancer treatments are already available. However, modern methods such as chemotherapy have limitations due to their toxic effects on non-target tissues, which exacerbate human health problems. Treatment with naturally derived anticancer agents with plants as a desirable source is more appropriate for the purpose. The growing demand for herbal medicines puts pressure on high-value medicinal plants and puts their biodiversity at risk. Growing populations, urbanization and deforestation are causing species extinction in developing countries. Embryo preservation, cryopreservation, tissue culture, and plant part replacement strategies should be implemented to help conserve these species. Mass cultivation of medicinal plant species and industrial use of raw by-products can also contribute to conservation. is done. The application of plants in the treatment of cancer has concluded with beneficial results. Also, various studies have proven the positive effect of plants in the treatment of diabetes, thyroid gland diseases, psychological disorders, and anemia.

Key words: medicinal plants, anticancer, healing, natural remedies

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ÜZÜMÇÜLÜYÜN YARANMA MƏNŞƏYİ İNKİŞAF TARİXİ, YAYILMA SAHƏSİ, SORT TƏRKİBİ VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİNƏ DAİR

Mirmahmud SEYİDLİ

mirmahmudseyidli@ndu.edu.az

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0003-6595-1245>

Cabbar NƏCƏFOV

cabbarnacafov@ndu.edu.az

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0009-9343-2067>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən də Naxçıvan Muxtar Respublikasında üzümçülük və onun emal sənayesinin əsl möhtəşəm inkişafı keçən əsrin yetmişinci və səksənininci illərinin birinci yarısında təmin edilmişdir. Bu dövrdə həyata keçirilmiş bir çox təşkilati və təsərrüfat tədbirləri hesabına üzümçülük kənd təsərrüfatının yüksək dərəcədə intensivləşdirilmiş sahəsinə, şərabçılıq isə yeyinti məhsulları sənayesinin mühüm bölməsinə çevrilmişdir. Keçmiş SSRİ məkanında Azərbaycan SSR artıq 1982-ci ildə üzüm bağlarının ümumi sahəsinə görə birinci, ümumi istehsalın həcmində görə isə ikinci yeri tuturdu. Hazırda Azərbaycan Respublikasında müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramı zəminində Naxçıvan Muxtar Respublikasında da üzümçülük kənd təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi yeni inkişaf dövrünə keçmişdir. Başa çatdırılmış aqrar islahatlar sayəsində təsərrüfatçılığın bazar iqtisadiyyatı ilə tənzimlənən xüsusi mülkiyyətçilik formasıyının üstünlüklərindən faydalanan fermer və şəxsi təsərrüfatlarda üzümçülük sahəsi genişlənməmiş, tətbiq olunan səmərəli texnologiyalar sayəsində məhsuldarlıq biryarım dəfədən də çox artmışdır. Məqalədə üzümçülər üçün iqlim dəyişməsi fonunda, elmi-tədqiqat nəticələrinə əsaslanan bir sıra təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *Üzümçülük, sort tərkibi, Azərbaycan, Naxçıvan, yabanı üzüm*

Giriş

Azərbaycanda üzümçülük hələ tunc dövründən məlum idi. Kültəpə, Qarabağlar və Qalaçıq (Naxçıvan MR) yaşayış məskənlərindən tapılmış mədəni üzüm toxumları, kömürlənmiş üzüm gilələri, üzüm əzmək üçün uyğunlaşdırılmış daşlar, şərabın qıcqırdılması və saxlanması üçün daşdan hazırlanmış 50-100 litrlik tutumlar, həmçinin təsərrüfat alətləri (dəhrə, bıçaq, qayçı və s.) xırda qablar (matra, küzə, qədəh, cam və s.) Azərbaycanda hələ 5-7 min il bundan əvvəl üzümçülük və şərabçılıqla məşğul olduğunu göstərir. Antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə üzümçülük daha da inkişaf etmişdi. Azərbaycanda üzümdən kişmiş, mövüc, doşab, riçal, sirkə, abqora və s. hazırlanır, xarici ölkələrə də ixrac olunurdu. Qədim yunan tarixçisi Herodot da skiflərin Kiçik Asiyaya yürüşünü (Skif çarı Madiyanın yürüşü) təsvir edərək eramızdan əvvəlki 7-ci minillikdə Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılığın inkişafına dair maraqlı faktlar göstərmişdir [5,6].

Material metodlar

Məqalə elmi-tədqiqat, statistik, ekspediasiya və analiz metodları əsasında yazılmışdır.

Statistika məlumatlarına görə XIX əsrin axırları XX ərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda üzümçülük əsaslı surətdə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu dövrdə iri torpaq mülkiyyətçilərinin təsərrüfatlarında nisbətən irimiqyaslı bağlar salınmaqla yanaşı, həm də ən yaxşı üzüm sortlarından ibarət kolleksiya bağlarının formalaşdırmasına da başlanılmışdır.

Naxçıvan MR-də isə üzümlüklərin ümumi sahəsi 1923-cü ildə 1163 ha, 1937-ci ildə 1516 ha, 1940-cı ildə 1850 ha olmuşdur [16]. Üzümçülük-şərabçılıq istehsalını ixtisaslaşdırmaq və idarəetməni mərkəzləşdirmək məqsədi ilə 1964-cü ildə bütün ixtisaslaşdırılmış üzümçülük sovxozlarını və şərab emalı zavodlarını özündə birləşdirən aqrar-sənaye kompleksi yaradıldı. Lakin, bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, o dövrdə Azərbaycan Respublikasında hökm sürən təsərrüfatsızlıq ucbatından aqrotexniki tədbirlərin yarıtmaz bir səviyyədə yerinə yetirilməsinin məntiqi nəticəsi olaraq bütün bölgələrdə məhsuldarlıq bir çox illər ərzində yol verilməz dərəcədə aşağı olmaqda davam etmişdir. Məsələn, üzümçülüyn intensiv inkişaf etdirilməsi üçün müstəsna dərəcədə əlverişli iqlim-torpaq şəraitinə və zəngin sort ehtiyatlarına malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1966-cı ildə üzümün əkin sahəsinin 1953-cü ildəki 1,4 min ha-dan 6,5 min ha-ya çatdırılmasına baxmayaraq onun məhsuldarlığı hər hektar barverən üzümlüklərdə keçmiş Naxçıvan sovxoz şərab trestinin təsərrüfatlarında vur-tut 19,6 sen., kolxozlarda 28,5 sen., kənd təsərrüfatı nazirliyinin sovxozlarında 5,2 sen. təşkil etmişdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən də Naxçıvan Muxtar Respublikasında üzümçülük və onun emal sənayesinin əsl möhtəşəm inkişafı keçən əsrin yetmişinci və səksəncinci illərinin birinci yarısında təmin edilmişdir. Bu dövrdə həyata keçirilmiş bir çox təşkilati və təsərrüfat tədbirləri hesabına üzümçülük kənd təsərrüfatının yüksək dərəcədə intensivləşdirilmiş sahəsinə, şərabçılıq isə yeyinti məhsulları sənayesinin mühüm bölməsinə çevrilmişdir. Keçmiş SSRİ məkanında Azərbaycan SSR artıq 1982-ci ildə üzüm bağlarının ümumi sahəsinə görə birinci, ümumi istehsalın həcminə görə isə ikinci yeri tuturdu. SSRİ-də mövcud üzüm bağlarının 22,2%-i, ümumi üzüm istehsalının 22,6%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Həmin dövrdə respublikada üzümlük sahəsi kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 6,7%-ni tutmasına baxmayaraq, üzüm istehsalı bütünlükdə bitkiçilik məhsullarının 49,9 %-ni təşkil edirdi. Göründüyü kimi bu dövrdə üzümlüklərin sahəsi, onun ümumi istehsalı, məhsuldarlıq, emal məhsullarının həcmi və çeşidi Azərbaycan Respublikasının bütün tarixi ərzində görünməmiş bir artım sürəti ilə yüksəlmişdir (Cədvəl 1.1).

Cədvəl 1.1

Üzümçülüyn əsas inkişaf göstəriciləri

Göstəricilər	1970	1975	1980	1982
Üzüm bağlarının sahəsi, min ha o cümlədən bar vermə yaşında	121,6	178,1	263,0	275,0
Məhsuldarlıq, sen / ha	0,4	105,7	150,9	175,0
Ümumi məhsul yığımı, min ton	46,8	67,1	95,3	100,5
	351,7	706,2	1481,3	1816,0

Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiki ərazisində üzümçülük çox qədim zamanlardan başlayaraq bütün əmin-amanlıq dövrlərdə sosial-iqtisadi duruma müvafiq

dərəcədə inkişaf etdirilmiş və nəhayət ötən əsrin yetmişinci və səksəninci illərinin əvvəllərində ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır [22].

Lakin, təəssüf ki, keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan Respublikasına qarşı yürütdüyü məkrli siyasət və elə bu siyasət zəminində Ermənistanın mənfur torpaq iddiaları sonucu olaraq Muxtar Respublika blokada vəziyyətinə salındı. Bununla da xaricə çıxış yollarının qapanması nəticəsində satış bazarlarının itirilməsi səbəbindən 1988-1989-cu illərdən başlayaraq, burada üzümçülük və onun emal məhsulları istehsalı böyük miqyasda tənəzzülə uğradı. Əkin sahələri və ümumi məhsul istehsalı ilbəlil azalaraq, 2004-cü ildə, 1983-cü ildəki 17,1 min hektardan 908 hektara, ümumi məhsul istehsalı isə 105,0 min tondan 6986 tona düşmüşdür. Lakin, bu müvəqqəti çətinliklər Muxtar Respublikada əhalinin üzüm bitkisinə olan rəğbətini və onun kənd təsərrüfatı istehsalındakı rolunu və əhəmiyyətini əsla azaltmamışdır. Naxçıvan xalqının özünün çox əsrlik tarixi ilə yanaşı yaşadılmış üzüm bitkisi günümüzdə yenə də Muxtar Respublikanın bütün bölgələrində həmişə olduğu kimi becərilir və əziz tutulur.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramı zəminində Naxçıvan Muxtar Respublikasında da üzümçülük kənd təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi yeni inkişaf dövrünə keçmişdir. Başa çatdırılmış aqrar islahatlar sayəsində təsərrüfatçılığın bazar iqtisadiyyatı ilə tənzimlənən xüsusi mülkiyyətçilik formasıyının üstünlüklərindən faydalanan fermer və şəxsi təsərrüfatlarda üzümlüklərin sahəsi genişlənmiş, tətbiq olunan səmərəli texnologiyalar sayəsində məhsuldarlıq biryarım dəfədən də çox artmışdır. Belə ki, Naxçıvan MR Dövlət statistika komitəsinin məlumatına görə 2014-2016-cı illərdə Muxtar respublikanın təsərrüfatlarında ən məhsuldar və qiymətli yerli üzüm sortlarından 58,7 ha, o cümlədən 5,0 ha kişmiş sortlu üzüm bağı salınmış, məhsuldarlıq isə orta hesabla 141,0 sen.-dək yüksəlmişdir. Həmin illərdə yeni üzüm bağları əsasən Babək, qismən də Culfa və Şərur rayonlarında salınmış, məhsuldarlıq isə Culfa, Babək, Şərur və Kəngərli rayonlarında artmışdır (xəritə, cədvəl 1.3).

Cədvəl 1.3

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2014-2016-cı illər üzrə üzüm bağlarının sahəsi və məhsuldarlıq göstəriciləri

S №	Rayonlar	2014			2015			2016			Becərilən əsas üzüm sortları
		Üzüm bağı, ha	Məhsuldarlıq, sen/ha	Cəmi məhsul, ton	Üzüm bağı, ha	Məhsuldarlıq, sen/ha	Cəmi məhsul, ton	Üzüm bağı, ha	Məhsuldarlıq, sen/ha	Cəmi məhsul, ton	
1	Naxçıvan MR	1133,1	127,0	1439,5	1155,9	132,8	1535,1	1268,9	122,8	1558,1,3	Ağ alda, Ağ Xəlili, Əsgəri, Bəndi, Ağ Kışmı, Qırmızı və Mərməri kışmı, Hənəqırna
2	Culfa	357,2	156	5578,0	360,2	161,8	5829,0	367,2	160,6	5897,0	Ağ Xəlili, Ağ Əlmərdan, Ağ Tayfi, Xatun barmağı, Qırmızı Şəfi, Qiyami, Rışbaba, Əsgəri
3	Ordubad	4,0	34,0	136,0	4,0	70,6	282,3	4,0	72	288,0	Ağ Xəlili, Bəndi, Gülabı, Ağ və Qırmızı kışmı, İzabella, Qara Şanı, Qara Sərmə, Qırmızı Tayfi
4	Naxçıvan şəhəri	10	107	107	11	100,9	111,0	13	86,2	112,0	Ağ alda, Ağ Xəlili, Qırmızı kışmı, Ağ Kürdəşi, Qaraburnu Təbrə, Təbrizi, Bəndi, Əsgəri
5	Babək	326,6	163,3	5332,0	331,1	170,2	5636,0	416,6	137,0	5709,1	Ağ və Qırmızı kışmı, Qırmızı Tayfi, Qaraburnu, Milax, Ağ Kürdəşi, Mələyi, Qoyun gözü
6	Şərur	94,0	140,2	1318,0	98,0	146,5	1435,8	100,0	146,8	1468,0	Ağ Şəfi, Batux, Əsgəri, İnək əməyi, Qara Sərmə, Mələyi, Tayfi, Qoç üzümü, Məşədəli
7	Şahbuz	27,1	58,3	158,0	30,1	55,8	168,0	35,1	50,2	176,2	Ağ kışmı, Bəndi, Əsgəri, Dağ üzümü, Terbaş, Misqalı, Mələyi Qaraldə, Qırmızı kışmı
8	Kəngərli	72,2	65,8	475,0	76,5	64,2	491,0	82,0	61,5	504,0	Ağ Xəlili, Ağ Kürdəşi, Milax, Əsgəri, Bəndi, Misqalı, Gülabı, Qaraburnu, Bayanşirə Rkasitəli
9	Sədərək	242,0	53,3	1291,0	245,0	57,2	1402,0	251,0	56,9	1427,0	

Qeyd: 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı

Müəyyən edilmişdir ki, Muxtar Respublikanın yerli üzüm sortlarının 85 %-i ekoloji-coğrafi şərq üzüm sortları qrupuna (ondan 65%-i süfrə və 20%-i şərəbliq sortlardır) və 15%-i Qara dəniz hövzəsi sortlar qrupuna daxildir [17]. Yerli sortların yaranma mənşəyi hələlik tam öyrənilməsə də, onların müəyyən qisminin yerli adlar daşması və böyük əksəriyyətinin yalnız bu ərazidə yayılması onu göstərir ki, bu sortlar uzun bir tarixi dövr ərzində Naxçıvan bağbanları tərəfindən aparılmış təbii və süni seçmə, calaq etmə və digər seleksiya üsulları ilə yetişdirilmişdir. Şahtaxtı üzüm sortunun öz adını Kəngərli rayonunun Şahtaxtı, Zərəni qorası sortunun Ordubad rayonunun Zərəni, Şada sortunun Şahbuz rayonunun Şada, Milax sortunun Culfa rayonunun Milax və s. kəndlərindən alması, Ağ kələmpür, Bəndi, Cəlali, Daş qara, Əlmərdan, Əşrəfi, Gülabı, Hüseyni, Xanımı, Xəzani, Qiami, Qara Kürdəşi, Nəbi üzümü, Nəxşəbi, Rəzzaqi, Sahibi, Şəfi və s. onlarca digər nadir üzüm sortlarının isə bu günə qədər yalnız Naxçıvan MR-in ərazisində yayılması Naxçıvan sortlarının həqiqətən də burada yaradıldığını təkzib olunmaz bir şəkildə sübut edir.

Görkəmli seleksiyaçı alim, akademik C.Ə.Əliyev [7] göstərir ki, hazırda mövcud olan bütün sortlar və heyvan cinslərinin rəngarəng və geniş çeşidinin hamısı minilliklər boyu ənənəvi seleksiya üsulları ilə yaradılmışdır və onun imkanları hələ də tükənməmişdir. Azərbaycanın demək olar ki, bütün regionlarında, o cümlədən də Naxçıvan MR-də yüzlərcə aborigen üzüm sortlarının yaradılmasında heç şübhəsiz bu yerlərdə mədəni üzümə başlanğıc vermiş yabanı Vitis sylvestris üzümünün çeşidli tiplərinin geniş miqyasda yayılması mühüm rol oynamışdır [1,3,4,6]. Qeyd etmək lazımdır ki, üzümün yabanı formaları indinin özündə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonundakı Sarı dağ, Əmir Səyyad dağı, Culfa rayonundakı İlanlı dağ (Şək. 1.1.; Şək. 1.2.), Darı dağ yamaclarında, çay vadilərində və digər ərazilərində geniş miqyasda yayılmışdır [12].

Yarandığı bir gündən yerli şəraitə tam uyğunlaşan aborigen üzüm sortları bütün regionlarda xarici mühitin mənfi təsirlərinə: şaxtaya, quraqlığa, qızmar hava şəraitinə, səmt küləklərinə, xəstəlik-zərərvericilərə və s. qarşı davamlı olmaları ilə fərqlənilir.

Şəkil.1.1. Culfa rayonu İlanlı dağ ərazisində yayılmış *V. sylvestris* yabanı üzüm kolluğu

Şəkil 1.2. Naxçıvan MR yamacında yayılmış *V. sylvestris* yabanı üzüm forması

Naxçıvan Muxtar Respublikasının üzüm sortları ötən əsrin ortalarına qədər elmi cəhətdən demək olar ki, heç öyrənilməmişdir. Burada yetişdirilən sortlar haqqında ilkin olaraq çox səthi şəkildə bəzi məlumatlar keçən əsrin əvvəllərində Qayevski V.N., Zelinski S.P., Ballas M.K. və b. müəlliflərin əsərlərində verilmişdir [20]. Muxtar Respublikanın üzüm sortlarının elmi tədqiqinə əsasən 1939 - 1940-cı illərdə Gəncə Üzümçülük və Şərabçılıq təcrübə stansiyası (Əliyev Ə.Q.), 1945-1947-ci illərdə Azərbaycan ET Çoxillik Əkmələr İnstitutunun üzümçülük şöbəsi, 1959-cu ildən isə Azərbaycan SSR EA Genetika və Seleksiya İnstitutunun çoxillik əkmələr şöbəsi (İ.K.Abdullayev) [15, 19 s. 357]. Sonrakı dövrlərdə bu sahədə tədqiqat işləri akad. Əliyev H.Ə. adına "Araz" EİB-də (Nəcəfov S.A.; Məmmədova K.H.; Mustafayev C.O.) və Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutu (Quliyev V.M.; Nəcəfov C.S.) tərəfindən davam etdirilmişdir [8,9,10,13,14].

Aparılmış elmi tədqiqat işlərinin nəticələri əsasında Muxtar Respublikanın üzüm sortlarının bir qisminin ampeloqrafik təsviri hazırlanmış, onlardan 11 sort: Əsgəri, Tayfi, Mələyi, Misqalı, Pişiyi, Kaxet, Ağ kişmiş, Qırmızı kişmiş, Mərməri kişmiş, Ağ xəlili, Qara

xəlili 1953-1961-ci illərdə SSRİ ampeloqrafiyasının 2-6 cildlərində, 1972-ci ildə 15 sort: Tayfi, Qara aldərə, Əsgəri, Bəndi, Pişiyi, Naxçıvan qızıl üzümü, Kaxet, Ağ oval kişmiş, Qırmızı kişmiş, Misqalı, Rişbaba, Ağ xəlili, Qara xəlili, Xətmi, Şəfei, SSRİ-nin ən yaxşı üzüm sortları kitabında, 1973-cü ildə 21 sort: Ağ aldərə, Ağ kişmiş, Ağ kürdəşi, Ağ xəlili, Hənə-qırna, Əsgəri, Haçabaş (Ağ Tayfi), Bəndi, Qara aldərə, Qara Sərmə, Naxçıvan qara şanı, Hüseyini, Naxçıvan Qızıl üzümü, Qırmızı kişmiş, İnəkəmcəyi, Mələyi, Misqalı, Nəbi üzümü, Nəxşəbi, Rizaqa, Şəfei Azərbaycan SSR ampeloqrafiyasında nəşr edilmişdir.

Müqəddəs torpağımıza, tariximizə, maddi-mədəniyyət abidələrimizə göz dikən mənfur erməni cizmaqaraçıları Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan Naxçıvanın nadir və qiymətli üzüm sortlarını da özününküləşdirmə tamahı ilə çırpınırlar. Bəşəriyyətin açıqdan-açıq ikrəh doğuran bu xəbis tör-töküntü ünsürləri üzündən həya pərdəsini cırıb ataraq Naxçıvan xalqının əsrlərdən bəri böyük zəka və zəhmət hesabına yaratdıqları üzüm sortlarını: Əsgəri sortunu-"Nazeli", Hənə-qırnanı - "Arevik", Qara aldərəni - "Areni noir", Ağ Tayfini-"Araratı", Pişik üzümünü - "Voskayet", Naxçıvan Qızıl üzümünü - "Karmir-Koxani", Misqalını - "Mxali", Ağ xəlilini - "Aq Sateni", orta əsrlərdən belə məşhur olan Şəfeini - "Şaumyani" adlandırmışlar [2,21]. Bu xəbis xilqətli millət (əgər onları millət adlandırmaq olarsa) onu qəti anlamalıdır ki, Naxçıvanda yetişdirilmiş təbiətin bu zərif varlıqları erməni ruhu ilə əsla uyuşmazdır. Bir də onu bilməlidirlər ki, tarix hələ qabaqdadır, onlar törətdikləri cinayətlərə cavab verməli olacaqlar.

Üzümçü mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, üzümün sort tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün ən yaxşı üsullardan biri introduksiya [11]. Həqiqətən də Naxçıvan Muxtar Respublikasına keçən əsrin yetmişinci illərində Azərbaycan Respublikasının başqa regionlarından introduksiya olunmuş Bayan Şirə, Mədrəsə, Şirvanşahı, Həməşərə, Qara Pişras, Güllü Mərəndi, Təbrizi, Xindoqnu, Türkiyə mənşəli Qaraburnu, Avropa mənşəli Aliqote, Kaberne Sovinyon, Rislinq, Amerika mənşəli Ağ İzabella, Dağıstan mənşəli Ağadayı, Dağıstan Gülabısı, Orta Asiya mənşəli Nimrəng, Qara kişmiş, Hüseyini, Terbaş, Aşqabad qara üzümü, Gürcüstan mənşəli Rkasiteli, Saperavi və digər sortların böyük əksəriyyəti yerli şəraitə yüksək səviyyədə adaptasiya olunmuş və genefondu xeyli zənginləşdirmişdir. Onların bir çoxu indinin özündə də Muxtar Respublikanın fermer və şəxsi təsərrüfatlarında müvəffəqiyyətlə becərilir və elmi məqsədlərdə istifadə edirlər.

Apardığımız elmi-tədqiqat işlərimizin nəticələrinə əsasən iqlim dəyişməsi və global ekoloji böhran fonunda Naxçıvan Muxtar Respublikasında üzümçülüyn becərilməsi üçün bir sıra təklif və tövsiyələr vermişik.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında global istiləşmənin, su stresinin və digər mənfi amillərin üzümçülüyə təsirini azaltmaq üçün təklif və tövsiyələr:

1. Dünyanın bəzi ölkələrində tətbiq olunan örtük altında üzüm becərilməsinin təcrübəsindən yararlanmaq - burada müxtəlif tipli materiallarla, o cümlədən plyonka örtükdən də istifadə etməkə günəşin pik saatlarında tənəklərin günvurma və günəş yanıqlarından qorunmasıdır;
2. Şpalerin üçüncü simi üzərində sıx yarpaq qatını çətir kimi formalaşdırmaq lazımdır ki, günəşin yandırıcı şüalarından barlı zoğları və məhsulu qorusun (həmin çətir günəş tərəfindən yansa da müəyyən kölgəlik edəcək);

3. Zoğlar şpaler simlərinə elə bağlanmalıdır ki, salxımlar birbaşa günəş altında olmasınlar və havalanma üçün tənəklərin yan tərəfindəki yarpaqlar qoparılmalıdır;
4. Üzümlükdə torpaqdan rütubətin buxarlanmasının qarşısını almaq üçün minimum yarpaq sahəsi formalaşdırılmalıdır. Eyni zamanda əkin altı torpaq xüsusi kotanla üst qat toxunulmamaqla, alt qatlar dərinlən yumşaldılmalıdır ki, buxarlanmanın miqdarı azalsın;
5. Mütərəqqi metodlarla seolitləmə və gübrələmə aparılmalıdır;
6. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmiş kök sistemi güclü inkişaf edən aşağıdakı sortların əkilməsi tövsiyə olunur: Bəndi, Duzalı, Xanımı, Xəzani, Qara kürdəşi, Qara xəlili, Naxçıvan Qızıl üzümü, Sahibi, Şahangiri, Xatını, Xətmi, Talibi, Şahtaxtı, Tülküquyruğu və sair sortlar; həmçinin konkret bölgəyə məxsus aborigen sortların da əkilməsi daha məqsədyönlü olar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif bölgələrinin torpaq-iqlim şəraitindən asılı olaraq **orqanik üzüm bağlarının** salınması üçün aşağıdakı məsləhətlər və sortlar tövsiyə olunur:

1. ekoloji kənd təsərrüfatı istehsalına üstünlük vermək, geni dəyişdirilmiş sortlardan istifadə etməmək;
2. orqanik üzüm bağlarının salınması üçün cərgələrin şimaldan cənuba deyil, şərqdən qərbə doğru istiqamətdə salınması (günəş yanığına qarşı);
3. mütərəqqi becərmə aqroteknikəsindən istifadə və balanslı üzümçülük sistemlərinin tətbiqi;
4. bütün növ kimyəvi mühfizə üsullarından imtina, yalnız üzvi gübrələrdən istifadə, üzüm altı torpaqda adekvat üzvi maddələrin tərkibini artırmaq;
5. üzümlük üçün üzüm bitkisinin başlıca xəstəliklərinə qarşı davamlı olan seçilmiş süfrə istiqamətli - Bəndi, Duzalı, Xanımı, Qara kürdəşi, Qara xəlili, Qızıl üzüm, Nəxşəbi, Sahibi, Sarı aldərə, Qəhvəyi kişmiş, Naxçıvan qırmızı şanı, Sarı Şəfeyi, Şahangiri sortlarının əkilməsi;
6. üzümlük üçün üzüm bitkisinin əsas xəstəliklərinə qarşı davamlı olan seçilmiş texniki istiqamətli - Ağ kələnpur, Cəlali, Daş qara, Şahtaxtı, Talibi, Tula gözü sortlarının əkilməsi;

ƏDƏBİYYAT

1. Amanov M.V. Azərbaycanda üzümün genetik ehtiyatları və onlardan istifadə edilməsi // Azərbaycan aqrar elmi, 1999, № 1-2, s. 317-320
2. Amanov M.V. Erməni sovinistləri tərəfindən mənimlənilmiş Azərbaycanın üzüm sortları // Azərbaycan aqrar elmi, 2004, № 3-4, s. 110-113
3. Amanov M.V., Səlimov V.S., Dautov İ.A. Qarabağın gecyemiş üzüm sortları // Azərbaycan aqrar elmi, 2006, № 9-10, s. 37-41
4. Amanov M.V. Azərbaycanın yabanı üzümünün biomorfoloji, təsərrüfat-texnoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və davamlı növlərinin seleksiyada tətbiqi: Kənd təsərrüfatı elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2006, 40 s.
5. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c., Bakı: Elm, 1998, 596 s.
6. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, 152 s.

7. Əliyev C.Ə. Müasir aqrobiologiyada bioetik problemlər, bioetika, elm və texnologiyaların etikas. Bakı: Elm, 2005, 271 s.
8. Quliyev V.M., Nəcəfov S.A., Mustafayev C.O. Naxçıvan MR-in nadir üzüm sortları / AMEA Naxçıvan elmi-tədqiqat bazasının əsərləri, I buraxılış. Naxçıvan: Əcəmi, 2002, 176 s.
9. Quliyev V.M. Naxçıvan MR-də üzümün genefondunun toplanması və seleksiyası / Naxçıvanın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi mövzusunda AMEA Naxçıvan Bölməsində keçirilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 2004, 512 s.
10. Quliyev V.M. Naxçıvan MR-də üzümün genefondunun öyrənilməsi // AMEA-nın Xəbərləri, Biol. elm. Seriyası, 2007, № 1-2, s. 164-172
11. Mehdiyeva O.F. İntroduksiya olunmuş bəzi üzüm sortlarının becərilmə aqrotexnikasının xüsusiyyətləri / AETBMİ-də görkəmli alim entomoloq Siddiqə Rza qızı Məmmədovanın 80 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Gəncə: Hüquq ədəbiyyatı, 2005, s. 264
12. Nəcəfov C.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasında üzümçülüyn tarixinə dair / Naxçıvanın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi mövzusunda AMEA Naxçıvan Bölməsində keçirilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 2004, 512 s.
13. Nəcəfov C.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının şaxtaya davamlı nadir üzüm sortları // Azərbaycan aqrar elmi, 2006, № 1-2, s. 171-172
14. Nəcəfov C.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasında üzümün sort tərkibi və onun daha da zənginləşdirilməsi yolları // AMEA Naxçıvan Bölməsinin xəbərləri, 2006, № 5, s. 144-146
15. Абдуллаев И.К. Проблемы генетики и селекции винограда в Азербайджане. Баку: Элм, 1981, 73 с.
16. Аллахвердиев Р.К. Сортовой состав и стандартный сортимент винограда Азербайджанской ССР. Баку: Азернешр, 1962, 24 с.
17. Аманов М.В. Характеристика винограда рода Витис // Сборник трудов АзНИИВВ, 2004, т. ХВЫ, с. 18-20
18. Аманов М.В. Дикорастущая лоза винограда. Перспективы ее использования // Виноделие и виноградарство, 2006, № 2, с. 26-27
19. Ампелография Азербайджанской ССР / Под. ред. А.М.Негрулья. Баку: Аз.ГИЗ, 1972, 485 с.
20. Баллас М.К. Виноделие в России: В 5-и т. Т.4, Петербург: СПб, Департамент Земледелия, 1898, с. 26-63
21. Лучшие сорта винограда СССР / Под редакцией А.М.Негрулья. М.: Колос, 1972, 224 с.
22. Наджафов Д.С. История происхождения винограда и пути его развития Нахчыванской Автономной Республике // Аграрная наука Азербайджана, 2007, № 1-3, с. 230-232

SUMMARY

Mirmahmud Seyidli, Jabbar Najafov

THE ORIGIN OF VINEYARDS IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC, ABOUT THE HISTORY OF DEVELOPMENT, AREA OF SPREAD, VARIETAL COMPOSITION AND CURRENT STATE

As is known, the real development of viticulture and its processing industry in the Republic of Azerbaijan, including the Nakhchivan Autonomous Republic, was ensured in the seventies and first

half of the eighties of the last century. Thanks to many organizational and economic measures implemented during this period, viticulture became a highly intensified branch of agriculture, and winemaking - an important part of the food industry. In the territory of the former USSR, the Azerbaijan SSR already in 1982 occupied the first place in terms of the total area of vineyards and the second place in terms of total production. Currently, based on the State Program for the Socio-Economic Development of Regions, which is being successfully implemented in the Republic of Azerbaijan, viticulture in the Nakhchivan Autonomous Republic has entered a new period of development, like other areas of agriculture. Thanks to the completed agrarian reforms, farmers who took advantage of the formation of private property regulated by a market economy have expanded the area of vineyards in private farms, and thanks to the effective technologies used, productivity has increased more than once.

The article provides a number of proposals and recommendations based on the results of scientific research for winegrowers against the background of climate change.

Keywords: Viticulture, varietal composition, Azerbaijan, Nakhchivan, wild grapes

РЕЗЮМЕ

Мирмахмуд Сеидли, Джаббар Наджафов

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ВИНОГРАДНИКОВ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ, ОБ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ, АРЕАЛЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ, СОРТОВОМ СОСТАВЕ И СОВРЕМЕННОМ СОСТОЯНИИ

Как известно, настоящее развитие виноградарства и его перерабатывающей промышленности в Азербайджанской Республике, в том числе в Нахчыванской Автономной Республике, было обеспечено в семидесятых и первой половине восьмидесятых годов прошлого века. Благодаря многим организационным и экономическим мерам, реализованным в этот период, виноградарство стало высокоинтенсифицированной отраслью сельского хозяйства, а виноделие — важной частью пищевой промышленности. На территории бывшего СССР Азербайджанская ССР уже в 1982 году занимала первое место по общей площади виноградников и второе место по объему общего производства. В настоящее время на основе Государственной программы социально-экономического развития регионов, которая успешно реализуется в Азербайджанской Республике, виноградарство в Нахчыванской Автономной Республике вступило в новый период развития, как и другие области сельского хозяйства. Благодаря завершенным аграрным реформам, фермерам, воспользовавшимся преимуществами формирования частной собственности, регулируемой рыночной экономикой, расширились площади виноградников в частных хозяйствах, а благодаря применяемым эффективным технологиям продуктивность выросла не раз.

В статье дан ряд предложений и рекомендаций, основанных на результатах научных исследований, для виноградарей на фоне изменения климата.

Ключевые слова: Виноградарство, сортовой состав, Азербайджан, Нахчыван, дикий виноград

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ TƏBİƏTİ, QİYMƏTLİ METAL VƏ FAYDALI QAZINTI YATAQLARI

Qızıllı ƏLİYEVƏ

aliyeva.q56@gmail.com 050 382 62 05

Orcid ID: 0000 – 0001 – 7326 – 3336

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Muxtar Respublikasının təbiəti füsunkar və cazibədar gözəlliyi, əsrarəngizliyi ilə fərqlənir. Bu gün Muxtar Respublika özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayır, uğurla inkişaf edir, gündən – günə gözəlləşir. Bütün hər yerdə abadlıq və quruculuq işləri davam etdirilir. Təmiz havası, yaşıllıqları, dağları, çayları, müxtəlif faydalı qazıntı yataqları, müxtəlif qiymətli metalları ilə fərqlənir.

Tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində çoxsaylı metal və faydalı qazıntı yataqları aşkar olunmuşdur. Bunlara misal olaraq mis, molibden, kobalt, volfram, manqan, alüminium, maqnezium, qurğuşun, sink və s. qiymətli metalları və müxtəlif faydalı qazıntı yataqlarını göstərmək olar.

Hələ XVIII əsrin ortalarından Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində təkrarolunmaz süxurların mövcud olması geoloqların və səyyahların diqqətini cəlb etmişdir. Faydalı qazıntı sahələri olan Duzdağ, Darıdağ, Şəkərdərə, Gömür, Quyuludağ, Qızılqayada mağara və quyuların aşkar olunması, hələ qədim zamanlardan Naxçıvan ərazisində duz, mərgümüş, mis, qızıl, gümüş, sink, qurğuşun, molibden və s. çıxarıldığını göstərir. Ərazidə ilk geoloji tədqiqatlar və mineral sərvətlərin öyrənilməsi XVIII əsrin 2-ci yarısından başlanmışdır və sonra isə planauyğun surətdə müntəzəm şəkildə öyrənilmişdir.

Uzun illər ərzində Gümüşlü və Parağaçay yataqlarından qurğuşun- sink və molibden filizləri çıxarılmışdır. Unusda mis, molibden metallarına, Nəsirvazda molibden – qurğuşun ehtiyatlarına daha çox rast gəlinir. Aparılan geoloji tədqiqat işləri Ordubad və Şahbuz rayonlarında qızıl yataqlarının olduğunu göstərmişdir. Xalxal sərbəst mis yatağı Naxçıvan şəhərindən 18 km şimal-qərbdə, Naxçıvan çayın orta axım hövzəsində, Qızıldağ dağından 1 km cənub-şərqdə yerləşir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının mineral-xammalları arasında Duzdağ və Nehrəm daşduz yataqları, Nehrəm qrupu dolomit yataqları, Buzqov, Şahtaxtı, Qarabağlar travertin yataqları və digər qiymətli xammallar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *təbii sərvətlər, faydalı qazıntılar, qiymətli metallar*

Naxçıvan Muxtar Respublikası 1924-cü ildə Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanmış Qars müqaviləsinə əsasən, Azərbaycan SSR-nin tərkibində yaradılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Kiçik Qafqazın cənub-qərbində yerləşir. Dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1450 m-dir. Ərazinin üçdə iki hissəsi hündürlüyü 1000 m-dən yuxarı olan dağlıq sahələrdir. Ərazinin üçdə bir hissəsinə isə Arazboyu düzənliklər hesab olunan Sədərək, Şərur, Böyükdüz, Naxçıvan, Culfa, Yayı, Kəngərli, Dəstə, Ordubad və s. ərazilər daxildir. İllik yağıntı Arazboyu düzənliklərdə 200-300 mm, yüksək dağlıq yerlərdə 500-800 mm-dir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası

ərazisində ümumi uzunluğu 1,8 min km olan 400 böyük və kiçik çay vardır. Muxtar respublikanın florası və faunası çox zəngindir. Muxtar Respublika zəngin heyvanlar aləminə malik olmaqla bərabər həm də onun ərazisində 2782 ali bitki növü vardır. Muxtar Respublika ərazisinin çox hissəsini Kiçik Qafqazın Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri və onların Araz çayının dərəsinə doğru uzanan qolları əhatə edir. Zəngəzur silsiləsi Kiçik Qafqazın ən yüksək silsilələrindən hesab olunur. Ən hündür zirvəsi Qapıcıq dağı olub, hündürlüyü 3906 m-dir. Qapıcıq dağı Kiçik Qafqazın Azərbaycan Respublikası ərazisində ən yüksək zirvəsidir və daimi qar xəttindən 41 m yuxarıda yerləşir.

Naxçıvan kəskin iqlimə malikdir və bu regionda əsasən quraqlıq olur. Mütləq minimum temperatur -310S olur. Maksimum temperatur 440S-dir ki, bu da Culfa rayonunda daha çox müşahidə olunur. Ordubad rayonu ərazisində isə quru subtropik iqlim tipinə rast gəlinir. [Məmmədov, 2003, səh.370]

Muxtar Respublikasının təbiəti füsunkar və cazibədar gözəlliyi, əsrarəngizliyi ilə fərqlənir. Bu gün Muxtar Respublika gündən – günə gözəlləşir, abadlaşır, uğurla inkişaf edir, özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Təmiz havası, yaşıllıqları, dağları, çayları , müxtəlif faydalı qazıntı yataqları, müxtəlif qiymətli metalları ilə fərqlənir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində çoxsaylı mis, molibden, kobalt, volfram, manqan, alüminium, maqnezium, qurğuşun, sink və digər metal və faydalı qazıntı yataqları aşkar olunmuşdur. Uzun illər ərzində Gümüşlü və Parağaçay yataqlarından qurğuşun- sink və molibden filizləri çıxarılmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının mineral-xammalları arasında Duzdağ və Nehrəm daşduz yataqları, Nehrəm qrupu dolomit yataqları, Buzqov, Şahtaxtı, Qarabağlar travertin yataqları və digər qiymətli xammallar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar nəticəsində məyyən olunmuşdur ki, Duzdağ daşduz yatağı çox qədim zamanlardan, təqribən 5000 ildən çoxdur ki, istismar olunur.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafında yeni dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Hazırda bu işləri onun davamçısı, respublikanın Prezidenti İlham Əliyev müvəffəqiyyətlə davam etdirir.

2001-ci ildən - Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yarandıqdan sonra Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında da tədqiqat işlərinin həcmi genişləndirilmiş və Muxtar Respublikanın ərazisində kifayət qədər metal ehtiyatları aşkar olunmuşdur.

Hələ XVIII əsrin ortalarından Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində təkrarolunmaz süxurların mövcud olması geoloqların və səyyahların diqqətini cəlb etmişdir. Duzdağ, Darıdağ, Şəkərdərə, Gömür, Quyludağ, Qızılqayada faydalı qazıntı sahələri aşkar olunmuşdur. Alimlər sbut etmişlər ki, hələ qədim vaxtlardan Naxçıvan ərazisində duz, mis, qızıl, gümüş, sink, qurğuşun, molibden və s. çıxarılmışdır. Ərazidə ilk tədqiqatların aparılmasına XVIII əsrin 2-ci yarısından başlanılmışdır. [Nağıyev və Məmmədov, 2010, səh. 20]

Regionun təkcə mineral xammal bazası 41 müxtəlif faydalı qazıntı yataqlarının sənaye ehtiyatlarını özündə cəmləşdirir. Mütəxəssislərin araşdırmalarına görə Gümüşlü, Ağdərə, Başkənd, Gilançay, Ləkətağ polimetallik ehtiyatları, Parağaçay və Qapıcıq molibden metalları ehtiyatları, Duzdağ, Sust və Nehrəm isə daşduz yataqları ilə zəngindir. Unusda

mis, molibden metallarına, Nəsirvazda molibden – qurğuşun ehtiyatlarına daha çox rast gəlinir. Xalxal sərbəst mis yatağı Naxçıvan şəhərindən 18 km şimal-qərbdə, Naxçıvan çayın orta axım hövzəsində, Qızıldağ dağından 1 km cənub-şərqdə yerləşir. Tədqiqatlar nəticəsində məyyən olunmuşdur ki, Xalxal yatağında ilkin filizin mineral tərkibi yalnız sərbəst misdən ibarətdir. Burada oksid və sulfid minerallarına rast gəlinmir. Oksidləşmə zonasının mineral tərkibi kuprit, malaxit, azurit, xalkozin və sərbəst mislə təmsil olunur. [Nağıyev və Məmmədov, 2010, səh. 11- 18]

Gümüşlü yatağı tərkibinə görə qurğuşun və sinkdən ibarət olub, Şərur filiz zonasına aid edilir. Mütəxəssislərin araşdırmalarına görə Gümüşlü qurğuşun-sink yatağı Şərqi Arpaçay çayının aşağı axım hövzəsinin sol yamacında, Şərur stansiyasından 18 km şimal-şərqdə, Naxçıvan şəhərindən 55 km şimal-qərbdə yerləşir. Yataq ərazisində kimyəvi tərkibinə görə qurğuşunlu, qurğuşun- sinkli və sinkli sənaye tipləri ayrılır və birinci tip üstünlük təşkil edir. Darıdağ mərgümüş yatağı Naxçıvan MR-də, Culfa şəhərindən 8 km şimalda, Darıdağ silsiləsi boyunca yerləşir. Mis-uran tərkibli filizlər Yaycı, Gülüstan, Qızılca, Sirab, Xalxal, Payız və digər kəndlərin ərazilərində müəyyən olunmuş və geoloji ədəbiyyatlarda Əshabikəhf filizləri qrupu adı altında birləşdirilmişdir.

Piyazbaşı yatağında 73 qızıl-kvars damarı öyrənilmişdir. Qızıl yataqlarında 27 zona məlumdur. Ən maraqlı zonalar 24, 25, 26 və 27 №-li zonlardır. Tərkibinə görə zonalar mis-qızıl filizli olub, qızıl-sulfid-kvars formasıyasına aiddir. Bu zonalarda yer səthində qızılın miqdarı çox olduğuna görə daha çox maraq kəsb edir, dərinlikdə isə qızıl cüzi miqdardadır. Aparılan geoloji tədqiqat işləri Ordubad və Şahbuz rayonlarında da qızıl yataqlarının olduğunu göstərmişdir. [Nağıyev və Məmmədov, 2010, səh. 78- 80]

Şərur və Şahbuz ərazisi əhəngdaşı, Şahtaxtı, Qarabağlar travertin, Nehrəm, Gülüstan dolomit, Darıdağ antimonit, kinovar mineralları ilə zəngindir. Muxtar respublikada ən böyük faydalı qazıntı yatağı kimi daşduzu göstərmək olar. Daşduz Naxçıvanın ən qiymətli mineral sərvətidir.

Çiçəklənən Naxçıvanımızın təbii sərvətlərini saymaqla qurtarmaz. Hələ aparılan tədqiqatlar nəticəsində daha çox qiymətli metal və faydalı qazıntı yataqları aşkar olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. V.N.Nağıyev, İ.Ə.Məmmədov:Naxçıvan Muxtar Respublikasının faydalı qazıntıları. Bakı: " Elm", 2010. – 240 səh.
2. Мамедов И.А. Доломиты. Геология Азербайджана, том ВІ. Полезные ископаемые. Изд. «Нафта-Пресс», Баку, 2003, с.369-373.
3. Məqalə: "Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbiəti və təbii sərvətləri" Prezident Kitabxanası - 2024 9 səh.

SUMMARY

Gizilli Aliyeva

THE NATURE OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC, PRECIOUS METAL AND MINERAL DEPOSITS

The nature of the Autonomous Republic is distinguished by its fascinating and attractive beauty and mystery. Today, the Autonomous Republic is experiencing its flourishing period, is developing successfully, and is becoming more beautiful day by day. Improvement and construction works are continued everywhere. It is distinguished by its clean air, greenery, mountains, rivers, various mineral deposits, and various precious metals.

As a result of research, numerous metal and mineral deposits were discovered in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic. Examples of these are copper, molybdenum, cobalt, tungsten, manganese, aluminum, magnesium, lead, zinc, etc. precious metals and various mineral deposits.

Since the middle of the 18th century, the presence of unique rocks in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic has attracted the attention of geologists and travelers. The discovery of caves and wells in Duzdag, Daridag, Shekardara, Gomur, Quyuludag, Kizilgaya, which are useful mining areas, has been used for salt, margumush, copper, gold, silver, zinc, lead, molybdenum, etc. in the territory of Nakhchivan since ancient times. indicates that it has been removed. The first geological surveys and the study of mineral resources in the area began in the second half of the 18th century, and then it was regularly studied in accordance with the plan.

For many years, lead-zinc and molybdenum ores have been extracted from Gümüşlü and Paragachay deposits. Copper and molybdenum metals are more common in Unus, and molybdenum-lead resources are more common in Nasirvaz. Geological studies have shown gold deposits in Ordubad and Shahbuz regions. Khalkhal free copper deposit is located 18 km northwest of Nakhchivan city, in the middle flow basin of Nakhchivan river, 1 km southeast of Gizildag mountain.

Among the mineral resources of Nakhchivan Autonomous Republic, Duzdag and Nehram stone salt deposits, Nehram group dolomite deposits, Buzgov, Shahtakht, Karabakhlar travertine deposits and other valuable raw materials are of great importance.

Keywords: *natural resources, minerals, precious metals*

РЕЗЮМЕ

Гизилли Алиева

ПРИРОДА НАХЧИВАНСКОЙ АВТОНОМНОСТИ РЕСПУБЛИКА, МЕСТОРОЖДЕНИЯ ДРАГОЦЕННЫХ МЕТАЛЛОВ И МЕСТОРОЖДЕНИЙ ПОЛЕЗНЫХ МЕТАЛЛОВ

Природа Автономной Республики отличается своей завораживающей и притягательной красотой и таинственностью. Сегодня Автономная Республика переживает период своего расцвета, успешно развивается и становится краше с каждым днем. Благоустройство и строительство продолжают повсеместно. Она отличается чистым воздухом, зеленью, горами, реками, различными месторождениями полезных ископаемых и различными драгоценными металлами.

В результате исследований на территории Нахчыванской Автономной Республики были обнаружены многочисленные месторождения металлов и минералов. Примерами этого являются медь, молибден, кобальт, вольфрам, марганец, алюминий, магний, свинец, цинк и др. драгоценные металлы и различные минеральные месторождения.

С середины XVIII века наличие уникальных горных пород на территории Нахчыванской Автономной Республики привлекало внимание геологов и путешественников. Открытие пещер и колодцев в Дуздаге, Даридаге, Шекардаре, Гомуре, Куюлудаге, Кизилгае, которые являются полезными горнодобывающими районами, использовались для добычи соли, маргумуша, меди, золота, серебра, цинка, свинца, молибдена и т. д. на территории Нахчывана с древних времен. указывает на то, что он был удален. Первые геологические изыскания и изучение минеральных ресурсов в этом районе начались во второй половине XVIII века, а затем он регулярно изучался в соответствии с планом.

В течение многих лет свинцово-цинковые и молибденовые руды извлекались из месторождений Гюмюшлю и Парагачай. Медные и молибденовые металлы более распространены в Унусе, а молибденово-свинцовые ресурсы - в Насирвазе. Геологические исследования показали месторождения золота в Ордубадском и Шахбузском районах. Месторождение свободной меди Халхал расположено в 18 км к северо-западу от города Нахчыван, в бассейне среднего течения реки Нахчыван, в 1 км к юго-востоку от горы Гызылдаг.

Среди полезных ископаемых Нахчыванской Автономной Республики большое значение имеют месторождения каменной соли Дуздаг и Нехрам, месторождения доломита Нехрамской группы, месторождения травертина Бузгов, Шахтакт, Карабахлар и другое ценное сырье.

Ключевые слова: природные ресурсы, полезные ископаемые, драгоценные металлы

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ POLİSAXARİDLİ BİTKİLƏRİNİN FARMAKOQNOSTİK SƏCİYYƏSİ

ZÜLFİYYƏ SEYİDZADƏ

zulfiyyaseyidzada@gmail.com

Orcid ID: 0009-0009-2325-3266

HİLAL QASIMOV

hilalqasimov@ndu.edu.az

Orcid ID: 0009-0009-4075-3297

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

*Naxçıvan Muxtar Respublikasında bitki və dərman-texniki bitkilər çoxdur və növlərin 25 faizi endemik floradır. Bu bitkilər əhəmiyyətli terapevtik təsir göstərə bilər. Polisaxaridlər dərman bitkilərinin bioloji aktiv komponentlərindəndir. Dərman bitkilərinin fitokimyəvi və farmakoqnostik tədqiqatları onların müxtəlif xəstəliklərin kompleks müalicəsində əsaslandırılması və istifadəsi üçün vacibdir. Bu tədqiqatın məqsədi polisaxaridlərlə bəzi yerli dərman bitkilərinin identifikasiyası və autentifikasiyası üzrə farmakoqnostik xüsusiyyətləri əldə etmək və öyrənməkdir. Dərman bitkilərinə: *Althaea officinalis* L., *Plantago major* L., *Tussilago farfara* L. Bu bitkilərin bəzi fizioloji aktiv komponentlərinin bioloji xüsusiyyətləri ilə planlaşdıraraq, dərman vasitələrinin zənginləşdirilməsi, farmakoqnostik maddələrin alınması, üsullarla dərman bitkilərinin kriminalistik tədqiqi istiqamətində iş aparılır.*

Açar sözlər: polisaxarid, farmakoqnostik, dərman bitkiləri, xəstəlik

Giriş

Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin biomüxtəlifliyi, xüsusilə də dərman bitkiləri ilə tanınır. Təbii mənbələrdən əldə edilən dərman preparatlarının öyrənilməsi olan farmakoqnoziya bu bitkilərin müalicəvi potensialının başa düşülməsində həlledici rol oynayır. Dərman florasında mövcud olan müxtəlif bioaktiv birləşmələr arasında polisaxaridlər müxtəlif farmakoloji xüsusiyyətlərinə və ənənəvi tibbdəki rollarına görə böyük diqqət qazanmışdır. Polisaxaridlər immunomodulyasiya, antioksidant fəaliyyət və yaraların sağlamlığı da daxil olmaqla çoxsaylı bioloji funksiyaları yerinə yetirən kompleks karbohidratlardır. Ənənəvi müalicə vasitələrində onların əhəmiyyəti yaxşı sənədləşdirilmişdir, bir çox mədəniyyət müxtəlif sağlamlıq faydaları üçün bitki mənşəli polisaxaridlərə etibar edir. Naxçıvanda yerli bitki mənşəli təcrübələr zəngin etnobotanik biliklərlə birləşərək bu bitkilərin farmakoqnostik xüsusiyyətlərini araşdırmaq imkanı yaradır. Bu məqalə Naxçıvan Muxtar Respublikasında polisaxaridlərlə zəngin olan bitkilərin farmakoqnostik xüsusiyyətlərini araşdırmaq, onların tarixi əhəmiyyətini, farmakoloji xassələrini, bu həyati vacib birləşmələri müəyyən etmək və səciyyələndirmək üçün istifadə olunan üsulları işıqlandırmaq məqsədi daşıyır. Mövcud ədəbiyyatı və ənənəvi təcrübələri araşdıraraq, bu tədqiqat yerli floranın terapevtik potensialının başa düşülməsinə töhfə verməyə və gələcək tədqiqatlar üçün yolları müəyyən etməyə çalışır.

Material və Metodlar

Dərman bitkiləri Naxçıvan Muxtar Respublikasında hərtərəfli etnobotanik tədqiqatlar və sənədləşdirilmiş ənənəvi istifadə yolu ilə seçilmişdir. Xüsusilə əvvəlki etnofarmakoloji tədqiqatlarda vurğulanan polisaxarid tərkibinə görə tanınan xüsusi növlərə üstünlük verilmişdir. Bu yanaşma, müəyyən edilmiş terapeutik əhəmiyyəti olan bitkilərə diqqətin yönəldilməsini təmin edərək, onların farmakoqnostik xüsusiyyətlərinin daha məqsədyönlü tədqiqatını asanlaşdırdı.

Əldə Olunan Nəticələr

Althaea officinalis L. – Dərman bəlgəmotu (gülxətmi)
Sinonimləri: Aptek gülxətmi, əməköməci, bəlgəmotu, vəhşi lalə, vəhşi qızılgül, gülxətmi

Botaniki xarakteristikası: - Dərman gülxətmi çoxillik ot bitkisi olub, qısa, qalın, çoxbaşlı əsas və yan köklərə malikdir. Gövdəsi şaxəli, düz silindrik, üzərində çiçəkləri az, əsası boz-bulanıq purpurşəkilli, çıpaq, yuxarı hissələri sıx tükcüklü və pərlidir. Aşağı yarpaqları dairəvi, böyrəkşəkilli və ya yumurtaşəkillidir. Ürəkvarı-uzunsov, uzunsov-yumurtaşəkilli olub, zirvə yarpaqları itiucldur.

Yayılması – Bu növ Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiya, cənub zonalarında və Qərbi Sibirin cənub əyalətlərində, Azərbaycanda o cümlədən

Naxçıvan MR ərazisində yayılmışdır.

Ekoloji şəraiti – Göl və suvarma kanallarının sahillərində, kollar arasında çəmənlik və düzənliklərdə yayılmışdır.

Toplanması və qurudulması – Dərman bitkisi kimi payız və ya yaz fəslində toplanılır, təmizlənir, yuyulur və qurudulur. Mantar qatı və lateral kökləri çıxarılır. Çiçəyi sentyabr-oktyabr aylarında toplanılır. Toplanılma 3-4 ildən bir aparılmalıdır. Xammal 45-50°C temperaturda qurudulur. Təbii olaraq qurudulma günəş düşməyən küləkli yerlərdə aparılmalıdır.

Standartlaşma – DF XI, burax. 2

Xarici göstəriciləri – Bərabər olmayan zirvə yarpaqları dişikli, sallanan, kənarları isə sıxyarpaqlıdır. Yarpaqlarının rəngi ağ və ya çəhrayı olub, tumurcuğu və ikiqat kaşacığı vardır. Silindrik formalı boyu uzununa 2-4 hissəyə bölünmüş, getdikcə daralan, uzunluğu 35 sm olub, qalınlığı 0,5-1,5(2) sm-ə bərabərdir. Kök səthi uzununa şırımlı, boş, yumşaq liflərdən ibarət olmaqla, üzərində tünd ləkələr vardır. Köklərin xarici hissəsi ağ, sarımtıl-ağ və ya bozumtul rəngdə olur. Mərkəzi hissəsi dənəvər, kələ-kötür, xarici hissəsi isə keçəyəbənzər tükcüklüdür. Zəif iyli, özünəməxsus şirin dadlı və seliklidir.

Kimyəvi tərkibi – Köklərinin tərkibində 11% selik, müxtəlif qarışıqlar pentoza, heksoza, əlavə olaraq nişasta (37%), saxaroza və yağ turşuları vardır. Bəlgəmotu xammalı kökləri təmizlənmiş və təmizlənməmiş olmaqla, iki formada olur. Yarpaqlarında 35% selik

maddəsi, qalaktoza, qlükoza, arabinoza, ramnoza, nişasta, pektin, yağ turşuları və digər maddələr vardır.

Saxlanması – Toplanmış uzun və qalın kökləri, 30-35 sm olur. Doğradıqdan sonra 2-3 gün hava çəkən yerdə saxlanılmaqla, uzununa 2-4 hissəyə kəsilməlidir.

Farmakoloji tərkibi – Aptekdə sirop, məhlul və ekstrakt şəklində satılır. Eyni zamanda siropunun hazırlanması üçün yabanı və mədəni bitkilərdən istifadə edilir. Kökündən hazırlanan *mukaltin* dərmanının güclü öskürəkkəsici təsiri vardır.

İstifadəsi və qəbul qaydası – Bitkinin istifadə orqanı kökü, bəzən yarpaq və çiçəkləridir. Başlıca olaraq yuxarı tənəffüs yollarının iltihabı xəstəliklərində, öskürək əleyhinə, sinə yumşaldıcı vasitə kimi istifadə edilir. Bəlgəmotunun kökündən mədə-bağırsaq traktı: mədə və onikibarmaq bağırsağın xora xəstəliyi, qastrit, kolit və ishal xəstəliklərində olduqca geniş istifadə edilir. Şərq təbabətində böyrək və sidik axarlarının daş xəstəliyində, sistitdə, sidik kanalındakı şişlərdə, xroniki prostatitdə, oynaq ağrılarında tətbiq edilir. Termosda 2-3 xörək qaşığı kökünü 0,5 litr qaynanmış suda 10-12 saat ərzində dəmləmək lazımdır. 0,5 stəkan gündə 3 dəfə yeməkdən 20-40 dəqiqə əvvəl qəbul edilməlidir. Kökündən hazırlanmış toz, məhlul və siropu iltihabsorucu və öskürəkkəsici xüsusiyyətə malikdir.

Daxili göstəriciləri – Tərkibində 8%-ə qədər bioloji aktiv maddələr, 14%-ə qədər su, 7% ümumi kül, 0,5% həlledilməyən kül, 0,5%-dən az üzvi turşular və 0,5% mineral maddələr olur.

Plantago major L. – İri bağayarpağı

Sinonimləri: Böyük bağayarpağı, yara məlhəmi, çapıq, yara sağaldan, çibanotu, bağayarpağı, yol yoldaşı

Botaniki xarakteristikası: - İkiillik ot bitkisi olub, qısa vertikal və çoxsaylı sapabənzər lifli kökləri vardır. Gövdə oxunun hündürlüyü 15-45 sm olub, nazik şırımlı, hamar və dairəvi çiçəklərə malikdir. Yarpaqları dairəvi və ya ellipsəbənzər, bütövkənarlı və ya

azdişiklikli olub, qanadlıdır. Sünbül çiçəklərinin uzunluğu 5-37 sm- dir. Çiçəkləri kiçik, tacı bozuntul olub, qoltuq tumurcuqlarının üzərində oturur.

Yayılması – Yer kürəsinin hər yerində yayılmışdır. Qafqazda 16, Azərbaycanda 13 və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində 7 növü yayılmışdır. Bağayarpağının yarpaqları əsasən Avropa, Ukrayna, Şimali Qafqaz, Belarusiya ölkələrində böyük dövlət təsərrüfatlarında əkilir.

Ekoloji şəraiti – Bu bitki dağlıq çəmənliklərdə, həyət və küçələr boyunca (şimal regionlar istisna olmaqla) yayılmışdır.

Toplanması və qurudulması – Yabanı və mədəni şəkildə əkilən bağayarpağının yarpaqlarını bitki çiçəkləyən dövrdə toplamaq lazımdır. Əl, oraq və ya bıçaq ilə kəsilərək toplanılır. Bütün bitkini tamamilə biçmək olmaz. Bitki tez bir zamanda məhv olar. Ən düzgün istifadə bitkini 3-4 ildən bir toplamaqdır. Dərman məqsədilə bitkinin bütöv, sağlam

yarpaqları toplanılmalıdır. Bağayarpağının əkildiyi plantasiyalarda bir yay mövsimi ərzində onu 1-2 dəfə biçmək olar. Qurutmadan əvvəl, xammal üzərindəki təsadüfi qarışıqları, çirklənmiş yarpaq və çiçək oxlarını təmizləmək lazımdır. Qurutduqdan sonra xammalı parça və ya kağız üzərində nazik bir təbəqədə (3-5 sm) yaymalı, yaxşı ventiliyaya edilən açıq çardaxlarda və ya quruducu şkafta 40-50°C-də qurutmaq lazımdır.

Standartlaşma – DF XI, burax. 2, səh. 20 və dəyişiklik № 1.

Xarici göstəriciləri – Eşilmiş, yumurtaşəkilli, daralmış, müxtəlif uzunluqlu, bütövkənarlı, aydın olmayan dişikli yarpaqlara malik, uzunluğu 24 sm, eni 3-11 sm olub, 3-9 qövşşəkilli damarlardan ibarətdir.

Kimyəvi tərkibi –Yarpaqlarının tərkibində aşı, acı, karotin, indekan qlükozidi aukubin, askorbin turşusu (42,2mq%), K vitamini, öyrənilməmiş alkaloidlər, flavonoidlər, mannit, sorbit, üzvi turşular (olein) vardır. Toxumlarının tərkibində selik (16%-ə qədər), yağ (20%) və karbohidrat (0,17%) vardır.

Saxlanması – Xammal hiqroskopik olduğundan rütublətli, nəmli yerlərdən uzaq tutulmalıdır. İşıqdan qorunan quru yerlərdə, parça kisələrə yığılmaqla saxlanılmalıdır. Saxlanılma müddəti 3 ildir.

Farmakoloji tərkibi - Yarpaqlarının tərkibində selik, indekan qlükozidi, aukubin və tannin, acı və aşı maddələr, C və K vitamini, karotin və flavonoidlər vardır. Yarpaqlarından hazırlanmış *plantaqlyusid* məhlulu spazmolotik və iltihabsorucu dərman kimi istifadə edilir.

İstifadəsi və qəbul qaydası – Bütöv, briketləşdirilmiş yarpaqları keyfiyyətli iltihabsorucu və öskürəkkəsici kimi tətbiq edilir. Böyük bağayarpağının təzə kökündən hazırlanmış sok anasid qastrit və xroniki kolitin müalicəsi üçün əvəzedilməz hesab olunur. Bitki iltihabsorucu, bakterisid, yarasagaldıcı, öskürək və qankəsici, sidikqovucu və hipotenziv təsirə malikdir. Hipertoniya və aterosklerozda daha çox tətbiq edilir. Yarpaqlarının şirə və dəmləməsi yaxşı öskürəkkəsici maddə olduğundan kəskin və xroniki tənəffüs yolu xəstəliklərində müvəffəqiyyətlə işlədilir. Bundan başqa mədə-bağırsaq traktı, qastrit, mədə və onikibarmaq bağırsağın xora xəstəliyində, kəskin və xroniki enteritdə, xoralı kolitdə işlədilir. Bağayarpağı ishal, dezinteriya və vərəm xəstəliyinin müalicəsində olduqca effektivdir. 1-3 çay qaşığı (5-15q) bitkini 2 stəkan qaynar suda dəmləyərək, gündə 3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl içmək lazımdır (sutkalıq doza).

Bikinin ovuntusunu (toz) 1 q-dan gündə 3-4 dəfə yeməkdən 30-40 dəqiqə əvvəl qəbul etmək lazımdır.

Ağciyər və mədə xərçəngi zamanı bitkinin təzə yarpaqlarını əzərək üzərinə doyana qədər şəkər tozu əlavə etmək və isti yerdə 2 həftə saxlamaq lazımdır. 1 xörək qaşığı gündə 3-4 dəfə yeməkdən 20 dəqiqə əvvəl qəbul edilməlidir. Qanaxmalarda 2 xörək qaşığı quru bitki və 2 xörək qaşığı gicitkan 2 stəkan qaynar suda dəmlənərək qəbul edilməlidir (sutkalıq doza).

Daxili göstəriciləri – Çiçəkləri yaşıl və ya qonurumtul-yaşıl olub, spesifik iyə və dada malikdir. Tərkibində mütləq rütubət 4%, ümumi külün miqdarı 20%, qaralmış və xarab olmuş yarpaqlar 5%, xarab olmuş çiçəklər 1%, üzvi maddələri 1%, mineral maddələri isə 1%-dən çox olmur.

1. *Tussilago farfara* L. – Adi dəvədabanı
2. Sinonimləri: Ögey ana, atdırnağı, vərəmotu, dəvədabanı, ağdırnaq, az ağaran, ana otu, riyakar

Botaniki xarakteristikası: - Erkən yazda sürünən, şaxələnmiş uzun və sıx kökləri vardır. Çoxillik bitki olub, gövdəsinin uzunluğu 15-20 sm-dir. Gövdəsi qapalı, yarpaqları pulcuqlu, çiçəyin səbətciyinin diametri 1-2 sm-dir. Bütün çiçəklərin səbətciyi qızılı-sarı rənglidir.

Yayılması – Sibir, Avropa, Qafqaz əraziləri və Mərkəzi Asiyanın dağlıq rayonlarında,

Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR-də geniş yayılmışdır.

Coğrafi elementləri: Avroasiya növü olub, Şimali Afrika və Şimali Amerikada yayılmışdır.

Ekoloji şəraiti – Çay sahillərində, yağın sahələrində, gilli yerlərdə, dəmiryol və avtomobil yollarının ətraflarında bitir.

Toplanması və qurudulması - Yayın birinci yarısında iyun-iyul aylarında saplağının uzunluğu 5 sm-ə qədər olan yarpaqları yığılmalıdır. Həddindən artıq cavan, yuxarı hissələrin tükcüklü yarpaqları, zədələnmiş paslı, qırmızı-qonur, göbələklərlə çirklənmiş orqanları atılmalıdır. Yarpaqlar 50-60°C temperaturda ventiliyasilialı olan yerlərdə qurudulur.

Standartlaşma – DF XI, burax. 2, səh. 16 və dəyişiklik № 1.

Xarici göstəriciləri – Yarpaqların uzunluğu 8-25 sm, dairəvi və ya geniş neştərli kənarı qeyri-bərabər, kələ-kötür və dişcikli. Yarpağın yuxarı kənarları tünd-yaşıl, demək olar ki, çılpaq, aşağı hissəsi ağ tükcüklü, qapalı çoxtükcüklüdür.

Kimyəvi tərkibi –Yarpaqlarının tərkibində acı qlükozidlər (2,6%-ə qədər), sitosterin, aşı maddələr, pirrolizidin alkaloidi, qall, çaxır və alma turşuları, askorbin turşusu (5mq%), saponinlər, inulin və dekstrin maddələri vardır.

Saxlanması –Qurudulmuş xammal rütublətli yerlərdən mühafizə olunmalıdır.

Farmakoloji tərkibi – Yarpaqlarının tərkibində 7-8% selik, acı qlükozidlər, saponinlər, karotinoidlər, inulin, alma, çaxır turşusu və aşı maddələri vardır.

İstifadəsi və qəbul qaydası – Tərkibində iltihabsorucu, öskürəkkəsici, büzücü, sidik və tərqovucu maddələr vardır. Əsasən antisklerotik və spazmolotik xüsusiyyətlər göstərir. Dəvədabanı bitkisi yuxarı tənəffüs yollarının kəskin və xroniki xəstəliklərində: bronxit, plevrit, pnevmoniya, difteriya, bronxial astma, bronxoektaziya və qripp xəstəliklərinin müalicəsində tətbiq edilir. Keyfiyyətli öskürəkkəsici və ödqovucu dərman olduğu üçün vərəmdə, iltihabsorucu xüsusiyyətinə görə mədə-bağırsaq traktı, qara ciyər və öd xəstəlikləri, malyariya, ekzema, böyrək xəstəlikləri və sistitin müalicəsində səmərəlidir. Yanıqlarda, frunkulyoz, tromboflebit, angina və stomatitlərdə xaricə təyin edilir. 3 xörək qaşığı çiçək və ya yarpaqlarını 2 stəkan qaynar suda dəmləyərək (termosda) içmək məsləhətdir (sutkalıq doza). Sonra gündə 3 dəfə yeməkdən 20-40 dəqiqə əvvəl qəbul etmək lazımdır. Bu tərkib həm də xaricə tətbiq edilə bilər.

Daxili göstəriciləri – Nəmliyi 13%, kül 20%, təbii rəngini itirmiş yarpaqları 5%, yarpaq və gövdə hissəcikləri 8%, üzvi maddələri 2%, mineral maddələri isə 2%-dir.

Xalq təbabəti – Yanıq əleyhinə maddə kimi istifadə edilir.

Müzakirə

Yekun olaraq qeyd edək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında polisaxaridlərlə zəngin bitkilərin kəşfiyyatı ənənəvi biliklərlə müasir farmakoqnostik tədqiqatların dərin kəşf etməsini vurğulayır. Bu regionda müxtəlif çeşidli dərman bitkiləri zəngin etnobotanik irsi ilə birlikdə bioaktiv birləşmələrin, xüsusən də müalicəvi potensialı ilə tanınan polisaxaridlərin kəşfi və istifadəsi üçün mühüm imkanlar təqdim edir. Polisaxaridlərin farmakoloji xüsusiyyətləri, o cümlədən immunomodulyator təsirləri, antioksidant fəaliyyəti və yaraların sağalmasında rolu onların həm ənənəvi, həm də müasir tibbdə əhəmiyyətini vurğulayır. Ciddi farmakoqnostik üsullar və qabaqcıl analitik üsullar vasitəsilə tədqiqatçılar bu birləşmələri daha yaxşı xarakterizə edə və onların təsir mexanizmlərini başa düşə bilərlər. İrəlilədikcə, Naxçıvanın biomüxtəlifliyinin və mədəni irsinin qorunub saxlanmasını təmin edən bu bitkilərin yığılması və becərilməsi sahəsində davamlı təcrübələrə üstünlük vermək vacibdir. Gələcək tədqiqatlar xüsusi polisaxaridlərin təcrid edilməsinə və öyrənilməsinə, onların bioaktivliyinin tədqiqinə və elmi metodologiyalar vasitəsilə ənənəvi istifadələrin təsdiqinə yönəlməlidir. Bu yanaşma farmakoqnoziya sahəsini zənginləşdirməklə yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəngin florasından əldə edilən yeni terapevtik vasitələrin hazırlanmasına da töhfə verəcəkdir. Nəhayət, ənənəvi biliklərin müasir elmi araşdırmalarla integrasiyası təbiətin tibbdə əvəzsiz rolunu bir daha təsdiq edərək innovativ səhiyyə həllərinə yol açə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayeva İ.R., İbadullayeva S.C., Ələkbərov R.Ə., İsmayılov A.H., Qasimov H.Z., Qasimova Ş.Ş. (2015), Farmakoqnoziya Botanikanın əsasları ilə : "Əcəmi", 646 s.
2. Ibrahimov A.M., Matsyura A.V., & Jankowski K. (2020). Taxonomy Of The Wild Species Of Genus *Crataegus* (Rosaceae): An Updated Review For The Flora Of Nakhchivan Autonomous Republic (Azerbaijan). *Biosystems Diversity*, 28 (4), 445-454.
3. Mammadov Tofig, Gadirova N., & Aliyeva Sh. (2022). Study Of Rare And Endangered Species Of The *Astragalus* L. Genus In The Natural Flora Of Azerbaijan. *Бюллетень Науки И Практики*, 8 (5), 59-66.
4. SJ İbadullayeva, AA Asgerova... - ... of Medicinal Plants, 2023 - taylorfrancis.com. Traditional Herbal Treatments in Karabakh-Azerbaijan. [HTML]
5. Ganbarov, D., Babayeva, S., Seyidov, M., & Jafarova, F. (2024). Phytocoenological Analysis of Species Malvaceae and Their Distribution in the Flora of Nakhchivan Autonomous Republic. *Bulletin of Science and Practice*.

SUMMARY

Zulfiyya Seyidzadeh, Hilal Gasimov

PHARMACOGNOSTIC CHARACTERISTICS OF PLANTS WITH POLYSACCHARIDES OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

*There are more than plants and medicinal and technical plants, and 25% of species are endemic flora in Nakhchivan Autonomous Republic. These plants can have significant therapeutic effects. Polysaccharides are among the biologically active components of medicinal plants. The phytochemical and pharmacognostic studies of medicinal plants are essential to justify and use them in the complex treatment of various diseases. The purpose of this study is to obtain and study pharmacognostic characteristics on the identification and authentication of some native medicinal plants with polysaccharides. Medicinal plants include *Althaea officinalis* L., *Plantago major* L., *Tussilago farfara* L.. Planning with the biological properties of some physiologically active components of these plants, we worked in the direction of enriching the medicines, obtaining pharmacognostic substances, and forensic study of medicinal plants using methods.*

Key words: polysaccharide, pharmacognostic, medicinal plants, disease

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ARIÇILIĞIN İNKİŞAFI

Aynur İBRAHİMOVA

a.ibrahimova@yahoo.com

Orcid ID:<https://orcid.org/000-0001-5713-6740>

Fəridə SƏFƏROVA

Seferova05@gmail.com

Orcid ID:<https://orcid.org/000-0001-5713-6740>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi arıçılığın inkişafı baxımından əlverişli təbii-iqlim şəraitinə və bal verən zəngin bitki örtüyünə malikdir. Öz növbəsində, arıçılıq iqtisadi cəhətdən yüksək rentabelli fəaliyyət sahəsi, əhalinin sağlamlığını qoruyan qida və müalicə əhəmiyyətli məhsullar mənbəyi, həmçinin kənd təsərrüfatının digər sahələrində məhsuldarlığın yüksəldilməsinə ciddi töhvə verən ekoloji amildir. Arıçılıq elə bir kənd təsərrüfatı sahəsidir ki, onun inkişafı ətraf mühitin heç bir resursunu azaltmır, əksinə, biomüxtəlifliyin qorunmasına, kənd təsərrüfatı bitkilərinin daha yaxşı tozlandırılmasına və bununla da keyfiyyətinin və məhsuldarlığının yüksəldilməsinə ciddi töhvə verir. Xalq təbabətinin çoxsaylı qollarından biri fitoterapiyadır. Bütün dünyada fitopreparatlara tələbatın çoxalması onunla bağlıdır ki, daha çox insan təbiətə yaxın olmaq istəyir, daha çox insansintetikkimyəvipreparatlarınmənfitəsirində qaçmaq istəyir. Aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, alternativ təbabətin üstünlükləri ondan ibarətdir ki, fitoterapiya üsulunda bitkilərdən istifadə zamanı, həm təsir effekti, həm də fəsad vermə baxımından sintetik preparatlarla müqayisədə dərman bitkiləri insan orqanizmi üçün daha az təhlükəli və daha effektivdir.

Açar sözlər: *arı, bitkilər, fitoterapiya, əhəmiyyətli, bal.*

Tədqiqatın məqsədi

Naxçıvan Muxtar Respublikasında arıçılığın inkişaf perspektivlərinin araşdırılması, alternativ təbabətdə bal və arıçılıq məhsullarının istifadə istiqamətlərinin araşdırılması. Bal verən özülün yaradılması: bal verən ağac, kol və ot bitkilərinin, həmçinin respublikada olan bal verən bitkilərin öyrənilməsi və oturaq arıçılığın tələbatı üçün onların ayrı-ayrı bölgələrə araşdırılması, adaptasiyası sahəsində tədqiqatların aparılması, tədqiqatımızın əsas məqsədidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi arıçılığın inkişafı baxımından əlverişli təbii-iqlim şəraitinə və bal verən zəngin bitki örtüyünə malikdir. Öz növbəsində, arıçılıq iqtisadi cəhətdən yüksək rentabelli fəaliyyət sahəsi, əhalinin sağlamlığını qoruyan qida və müalicə əhəmiyyətli məhsullar mənbəyi, həmçinin kənd təsərrüfatının digər sahələrində məhsuldarlığın yüksəldilməsinə ciddi töhvə verən ekoloji amildir. Arıçılıq elə bir kənd təsərrüfatı sahəsidir ki, onun inkişafı ətraf mühitin heç bir resursunu azaltmır, əksinə, biomüxtəlifliyin qorunmasına, kənd təsərrüfatı bitkilərinin daha yaxşı tozlandırılmasına və bununla da keyfiyyətinin və məhsuldarlığının yüksəldilməsinə ciddi töhvə verir. Arıçılıq xalq təsərrüfatının ən qədim və gəlirli sahələrindəndir. Qədim dövrdə insanlar bu kiçik canlıların çox dadlı şirə hazırladıqlarını bildikdən sonra onlara maraq get-gedə artmışdır. Arıçılıq insanların maraq dairəsinə daxil olmuş və inkişaf edərək bu günkü səviyyəyə çatmışdır. Arıçılıq hal-hazırda təkcə insan üçün bal verən bir təsərrüfat sahəsi deyildir.

Elmin və təbabətin yüksələn inkişafı arıların bir sıra tibbi və təsərrüfat əhəmiyyətli məhsullar hazırladığını müəyyən etmiş və arıçılıq farmakologiya sənayesini xammalla təmin edən bir sahəyə çevrilmişdir. Təbiətin möcüzəsi olan bu kiçik varlıqlar bal, mum, vərəmum, güləm, arı südü, arı zəhəri kimi çox dəyərli məhsullar hazırlamaqla yanaşı entomofil bitkiləri tozlandıraraq onların məhsuldarlığını artırır. Bu baxımdan da arıçılığın inkişafı diqqət mərkəzindədir. Bal arıları cəmiyyət halında yaşayan, ailədə çox ciddi iş bölgüsü həyata keçirən canlılar olub, yaşayış yerlərini hər zaman təmiz, daim havası dəyişdirilən, xəstəliklərdən qorunan halda saxlayırlar (3).

Naxçıvan Muxtar respublikanın iqlim şəraiti, zəngin bitki örtüyü bu ərazidə qədim zamanlardan bəri insanların arıçılıq təsərrüfatı ilə məşğul olmasına əlverişli şərait yaratmışdır(7). Bu gün dövlət tərəfindən həyata keçirilən aqrar islahatlarda arıçılığın inkişafına xüsusi önəm verilir. Şahbuz rayonunun Batabat ərazisində arıçılıqla məşğul olan təsərrüfatçıların sayı gündən günə artır. Batabat ərazisi rəngarəng bitkiliyə malik olduğundan, arıçılığın inkişafı üçün əlverişli hesab olunur. Batabatda və Naxçıvan şəhərində mütəmadi keçirilən "Arıçılıq məhsulları – bal satış yarmarkası" da arıçılığın inkişafı üçün geniş imkanlar açır (8). Bal verən özülün yaradılması: bal verən ağac, kol və ot bitkilərinin, həmçinin respublikada olmayan bal verən bitkilərin öyrənilməsi, arealının müəyyənləşdirilməsi və oturaq arıçılığın tələbatı üçün onların ayrı-ayrı bölgələrə introduksiyası, adaptasiyası sahəsində tədqiqatların aparılmasına xüsusi fikir verilir. Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi Sevinc Kərimova təbii məhsullardan, bura bal və arıçılıq məhsulları da aiddir, Naxçıvan Dövlət Universitetinin laboratoriyasında bal tərkibli sabun hazırlayır. Universitetin ərazisində tikilən texnoparkada, gələcəkdə Sevinc Kərimovanın sabunları satışa çıxarılacaq. Naxçıvanda bal festivalında nümayiş olunan bal tərkibli sabunlar böyük rəğbət qazanmış, və sabunlar müalicəvi təsirə malik olduğundan festivalad yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bilindiyi kimi, müasir tibbin sürətli inkişafına baxmayaraq, bəzi xəstəlikləri müalicə etmək mümkün olmayıb. İnsanların sağlamlığını bərpa etmək üçün alternativ təbabət üsullarından səmərəli istifadə etdikdə bir çox xəstəliklər müalicə olunur. Ancaq bəzi insanların alternativ təbabətdən sui-istifadə etmək cəhdləri bu prosesə mənfi təsir göstərir. Nəticə olaraq: insanların öz xəstəliklərinin müalicə üsulunu ilk növbədə müasir tibbdə axtarması daha doğrudur. Daha sonra ehtiyac olarsa alternativ təbabətə üstünlük verilməlidir. Alternativ təbabət məhsulları istifadə olunacaqsə, onlar bu məhsulun təhlükəsizliyi haqqında məlumat almalıdırlar. Axı hər iki dərman növünün əsas məqsədi insanların sağlamlığıdır

(6). Müxtəlif xəstəliklərin müalicəsinin qeyri-ənənəvi üsulları çoxdur. Onların ən məşhurları bunlardır:

Fitoterapiya - müxtəlif bitkilərin şirələrinin alınması və bitkilərlə müalicə üsullarını əhatə edir. Bu, fərdi orqanların işinə müsbət təsir göstərir. Onlar toksinlərdən qanları

təmizləmək və digər funksiyaları yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunur. Müsbət cəhətləri ondan ibarətdir ki, süni dərman qəbul edərkən tez-tez görünən yan təsirlər yoxdur.

Aromaterapiya - aromatik yağlar və çubuqlar ilə müalicə.

Naturoterapiya - yalnız təbii mənşəli dərman vasitələrindən istifadə olunur.

Apiterapiya - bura baldan istifadə edərək xəstəlikləri müalicə üsulları daxildir (5)

Arı məhsullarına aşağıdakılar daxildir:

- polen - işçi bal arıları tərəfindən qranullara qablaşdırılan məhsul
- propolis, bal nektarı, arı çörəyi - arıların gətirdiyi və emal etdiyi məhsullar,
- arı südü, arı zəhəri və mum - arıların ifraz etdiyi maddələr.

Bu məhsullar nadir müalicəvi xüsusiyyətləri sayəsində insanlar üçün çox qiymətlidir. Onların bir çoxu antibakterial aktivlik, toxuma bərpasını sürətləndirən, immunostimulyasiya edən təsir və orqanizmə qeyri-spesifik təsirlərlə xarakterizə olunur, nəticədə ümumi rifahın yaxşılaşması, xəstəliklərdən sonra sağlamlığın daha sürətli bərpası ilə nəticələnir. Əvvəllər çoxlu qəhvə, çay içən, siqaret çəkən və spirtli içki qəbul edən insanlara gündə 100 qram bal istehlak etmək tövsiyə olunur. Beləliklə, dərmanların zərərli təsirlərini minimuma endirmək olar. Arı məhsulları kalsiumun sürətlə udulmasına kömək edir, bununla da beyin fəaliyyətini yaxşılaşdırır və düşüncə prosesini aktivləşdirir. Bal, orqanizm üçün zərərli olan sərbəst radikalları neytrallaşdıran və beyin hüceyrələrinin zədələnməsinin qarşısını alan antioksidantlarla zəngindir. Buna tez-tez "ağıl üçün qida" deyilir. Bal əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdıran serotonin ifrazı sayəsində xoşbəxtlik hissi verir. Bu təəccüblüdür, lakin bal asma vəziyyətində bədənə kömək edəcək, çünki spirt və onun parçalanma məhsullarını bədənə çıxarır. Apiterapiyanın qüsursuz tərəfdarları vurğulayırlar ki, xüsusilə bu gün, qida keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı saldıqda, arı məhsulları ilə əlavə qidaların qəbul edilməsinin immunitet sisteminə, həzm sisteminə və ya maddələr mübadiləsinə müsbət təsir göstərə biləcəyini vurğulayırlar. Bal və digər arıdan əldə edilənlər başqa bir səbəbə görə əla dərman maddələridir - həddindən artıq dozada təhlükə olmadığı üçün istehlak ehtimalı demək olar ki, qeyri-məhduddur [2]. Bal bədən tərəfindən mükəmməl şəkildə sorulur, çünki onun tərkibi qan plazmasına bənzəyir. Bal məhsullarından alınan karbohidratlar tez parçalanır, sorulur və enerji verir, maddələr mübadiləsinə sürətləndirir, lakin yağ yataqlarına çevrilmir. Hətta böyük miqdarda yeyilən bal mədəyə həddən artıq yük vermir, əksinə, bədəni vitaminlər və faydalı mikroelementlərlə mükəmməl şəkildə doyurur. Balın- insanın psixo-emosional vəziyyətinə təsir edən hormonların çatışmazlığını dolduran vacib amin turşusu olan triptofandan ibarətdir. Bundan əlavə, bu məhsul insan qanında lazım olan insulin səviyyəsini tənzimləyir. Balın sistemli qəbulu narahatlığı, əsəbiliyi azaldır və gərginliyi aradan qaldırır. Təbiətin bu möcüzəsi mədə-bağırsaq traktından keçərkən patogen bakteriyaları öldürür və əslində təbii antiseptikdir. Tozcuqlar erkək mikroqametofitlər kimi bitkilərin anterlərinin polen hüceyrələrində əmələ gəlir, arılar tərəfindən götürülərək pətəyə daşınır. Arı poleni qiymətli dərman və qida məhsulu olmuşdur. Çox kimyəvi tərkibli məhsuldur. Arı poleni təbii şəkərlərin, mineralların, vitaminlərin, üzvi turşuların, amin turşularının, sterolların, zülalların zəngin mənbəyidir. Bu cür kompozisiya arı tozcuqlarının sağlamlığının qorunmasının mahiyyətini izah etdi və onun böyük müalicəvi uğurları ədəbiyyatda öz əksini tapdı. Arı polenində makro və mikroelementlərin insan orqanizmi üçün faydalı miqdarda və nisbətdə olması üstünlükdür. Egzozporium polen dənələrini zədələmədən

fermentlərin iştirakı ilə insan bağırsaqlarında arı tozcuqlarından bioloji aktiv maddələrin adsorbsiyası davam edir. Arı poleni insan metabolizminə və müxtəlif xəstəliklərdə pozulmalara faydalı təsir göstərə bilər. Həm də gündəlik istehlakı ilə davamlı olaraq tətbiq oluna bilən bütün zəruri biokatalizatorların daşıyıcısıdır. Tozcuqların antimikrobiyal xüsusiyyətləri xoralı kolitin müalicəsində və qəbizliyin müalicəsində təsirli olur və bu ishal ilə əlaqədardır. Arıçılıq məhsullarından maksimum istifadə üçün və xəstəliklərin müalicəsində istifadə etmək üçün xüsusi qurğular və müalicə otaqları yaradılır. Arı ailəsinin yaşadığı yeşilləri xüsusi mexanizmlə bir otaqa birləşdirdikdə, otaqda olan insan arı məhsullarının yaratdığı hava ilə nəfəs almaqla, astma xəstəliyinin müalicəsində alternativ bir yol kimi istifadə oluna bilər(5).

Nəticə

Gəlinən nəticəyə görə arıçılığın inkişafı ildən ilə artır, bu da bal və arı məhsullarının bolluğuna və bu məhsullardan istifadə istiqamətlərini artırır. Aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, alternativ təbabətin üstünlükləri ondan ibarətdir ki, apiterapiya üsulunda istifadə zamanı, həm təsir effekti, həm də fəsad vermə baxımından sintetik preparatlarla müqayisədə bal və arı məhsulları insan orqanizmi üçün daha az təhlükəli və daha effektivdir. Buna baxmayaraq insanlar öz xəstəliklərinin müalicə üsulunu ilk növbədə müasir tibbdə axtarması daha doğrudur. Daha sonra ehtiyac olarsa alternativ təbabətə üstünlük verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aynur İbrahimova, Əliyər İbrahimov və Fatmaxanım Nəbiyevanın "Su-bataqlıq bitkilərinin əhəmiyyəti (Muxtar Respublikası üzrə). Naxçıvan 2017.
2. Ləmbəranı Fikrət. Xalq təbabəti. İşıq, Bakı 1994
3. S.C Əliyev, H.M.Hacıyeva, N.C.Mikayılzadə. Tibbi biliklərin əsasları. Bakı 1984
4. Əfrahim Hüseynli. Həkimlərin söz dünyası. Bakı 2019.
5. Diana Sammataro, Alfonse Avitabile. Arıçılıq kitabı. dördüncü nəşr. Bakı 2017
6. <https://kranz.ru/press-centr1/stati-vrachej/apiterapiya>
7. <https://www.bilgiustam.com/alternatif-tip-nedir-bu-metodlari-uygulamak-guvenlimidir>.
8. http://www.alimeclis.az/index.php?option=com_content&view=article&id=643:naxcvan-da-arclq-mhsullar--bal-sat-yarmarkas-kecirilib&catid=39:xbrlr&Itemid=91

SUMMARY

İbrahimova Aynur, Farida Safarova

DEVELOPMENT OF BEEKEEPING IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC.

The territory of the Republic of Nakhchivan has favorable natural and climatic conditions for the development of beekeeping and rich honey-producing vegetation. In turn, beekeeping is an economically highly profitable field of activity, a source of food and medicinal products that protect the health of the population, and also an environmental factor that significantly contributes to the increase of productivity in other areas of agriculture. Beekeeping is an agricultural field, the development of which does not reduce any of the resources of the environment, on the contrary, it makes a significant contribution to the preservation of biodiversity, better pollination of agricultural plants, and thus to the improvement of their quality and productivity. Phytotherapy is one of the many branches of folk medicine. The increase in the demand for phytopreparations all over the world is due to the fact that more people want to be close to nature, and more people want to avoid the beneficial effects of synthetic chemicals and preparations. Numerous studies have shown that the advantages of alternative medicine are that when using plants in the phytotherapy method, medicinal plants are less dangerous and more effective for the human body than synthetic drugs in terms of both effectiveness and side effects.

Key words: bee, herbs, phytotherapy, important, honey

NAXÇIVANDA NEFT AXTARIŞLARI VƏ NƏTİCƏLƏRİ ÜZRƏ ELMİ ƏSƏRLƏR

Təranə RÜSTƏMOVA

terane.mirzeyeva.rustemova@gmail.com

AMEA-nın əməkdaşı, M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu

Xülasə

Azərbaycanın zəngin neft və qaz resurslarına malik olması danılmaz faktlardan biridir. Neft və qaz ehtiyatları ölkənin müsbət inkişaf dinamikasına səbəb olmaqdadır. Respublikanın müxtəlif şəhər və rayonlarında mövcud olan, istifadəyə verilmiş neft, qaz yataqlarından əlavə, kəşfiyyat xarakterli işlər davam etdirilməkdədir.

Neftli-qazlı ehtimal olunan ərazilərdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Məqalədə Naxçıvanın neft və qaz ehtimal olunan yerləri haqqında məlumat verilmişdir. Bununla bağlı həm elmi, həm də təcrübi işlər əsasında kitablar, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmışdır. Bu elmi əsərlərdən bir neçəsini oxumaqla qədim diyar Naxçıvanın neft-qazlılıq vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmaq mümkündür.

Bu sahədə aparılmış tədqiqatların nəticələrinə həsr edilmiş elmi əsərlərdən nümunələr göstərilmişdir. Məsələn, X.M.Yusifov və B.S.Aslanovun "Azərbaycanın neftli-qazlı hövzələri", Xəmis Yusifov və Rəhid Rəhmanovun "Naxçıvan Muxtar Respublikasının neft-qazlılıq perspektivliyi" adlı əsərləri və s.

- Aparılan axtarışlar gözlənilən müsbət nəticəni verməyə də, gələcəkdə icad olunacaq yeni texnoloji avadanlıqların və süni intellektin köməyi ilə çoxsaylı əsas neftli-qazlı çöküntüləri ilə zəngin olan Naxçıvanda neftin perspektivliyi önə çıxacaqdır. Bunu Türkiyə nümunəsində də aydın görmək mümkündür. Uzun illər səmərəsiz geoloji axtarışlara baxmayaraq Türkiyənin Şirnak, Mardin, Cudi, Qabar, Adana, Adıyaman şəhərlərində neft yataqları aşkar edilmişdir.

Eyni zamanda mövzu ilə bağlı müxtəlif illərdə alimlərin dərc etdirdikləri kitab, monoqrafiya, dissertasiya, tezislərdən ibarət kiçik bibliografiya tərtib edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, neft, Naxçıvanın neft-qazlı yerləri, təbii sərvət, neft üzrə elmi əsərlər*

Azərbaycanın zəngin neft və qaz resurslarına malik olması danılmaz faktlardan biridir. Neft və qaz ehtiyatları ölkənin müsbət inkişaf dinamikasına səbəb olmaqdadır. Respublikanın müxtəlif şəhər və rayonlarında mövcud olan, istifadəyə verilmiş neft, qaz yataqlarından əlavə, kəşfiyyat xarakterli işlər davam etdirilməkdədir.

Neftli-qazlı ehtimal olunan ərazilərdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Bununla bağlı həm elmi, həm də təcrübi işlər əsasında kitablar, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmışdır. Bu elmi əsərlərdən bir neçəsini oxumaqla qədim diyar Naxçıvanın neft-qazlılıq vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmaq mümkündür.

X.M.Yusifov və B.S.Aslanovun "Azərbaycanın neftli-qazlı hövzələri" adlı kitabında Naxçıvanın neftli-qazlı yerləri haqqında qeyd olunən önəmli hissələr: "Naxçıvan MR-ın ərazisi neft-qazlılıq baxımından Azərbaycanın qazıma ən zəif öyrənilmiş bölgələrindən biridir. Cənub və cənub-qərbdən Araz çayı vadisi, Şimal və Şimal-şərqdən Dərələgöz və Zəngəzur dağları ilə əhatə olunan bu ərazinin geoloji quruluşunda Paleozoy, Mezozoy və

Kaynozoy yaşlı vulkanogen çökmə-tufogen və çökmə süxurlar iştirak edirlər. Bölgənin geoloji kəsilişi Paleozoyun Devon çöküntüləri ilə başlayır. Alt və Orta Devon Vəlidag sahəsində qazılmış istinad quyusu materiallarına görə, Üst Devon isə təbii çıxışlarda öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə, Devon kəsilişi çatlı-bitumlu əhəngdaşları və kvars qumdaşılarının argillit və gil layları ilə növbələşməsindən ibarətdir. Bəzən kəsilişdə bitumlu, gilli şistlər, qumdaşları və alevritlərə də rast gəlinir. (Yusifov, Aslanov, 2018, s.88). "Belə fasiya Devonun üst hissəsində daha geniş yayılmışdır. Kəsilişdə iştirak edən qalın gil və argillit qatları neft və qaz yığımlarının saxlanması üçün qoruyucu örtük rolunu oynaya bilərlər. Maksimal qalınlıq hövzənin ən dərin yeri olan Araz çayından cənub-qərbdə Aran ərazisində qeyd olunur. Karbon çöküntüləri litofasial xüsusiyyətlərinə görə terrigenkarbonat (kristallik əhəngdaşları, gilli şistlər, kvarsli qumdaşları) və karbonat (massiv əhəngdaşları) süxurları ilə təmsil olunur. Orta Karbon zamanı çöküntü toplanmaq üçün fasilələrə rast gəlinir. Muxtar respublika ərazisində neft-qazlılıq cəhətcə Perm kəsilişi daha çox diqqəti cəlb edir. Litoloji tərkibinə görə bu çöküntülər tünd rəngli gilli-bitumlu, şistlibitumlu əhəngdaşlarından təşkil olunmuşdur. Kəsilişin üst hissəsi daha çox qumluluq ilə fərqlənir. Çöküntülərin maksimal qalınlığı (600-700 m) cənub-qərbdə Araz çayı vadisində, hətta Aranın Şimal-qərb hissəsində qeyd olunur. Naxçıvan MR ərazisində Mezozoyun kəsilişi Trias çöküntüləri ilə başlayır və onlar Perm layları üzərinə uyğun yatırlar. Qazıma və yerüstü çıxışlara görə öyrənilmiş Trias əsasən karbonat fasiya ilə fərqlənir, qumlu-gilli əhəngdaşlarından, mergellərdən ibarətdir. Üst Göbəsi kavernləşmiş, çatlı dolomitlərdən və əhəngdaşlarından ibarətdir. Ümumi qalınlıq 340 m-dən (Şimali-qərbdə) 905 m-ə (cənub-şərqdə) dəyişir. Trias hövzəsinin mərkəzi, Üst Paleozoyda olduğu kimi, Aran ərazisində yerləşir. Maksimal qalınlıq (1300- 1500 m) Araz çayı vadisinə uyğun gəlir. Naxçıvan MR ərazisində Yura çöküntüləri az yayılmışlar və altda yatan Trias çöküntüləri üzərini vulkanogen süxurları transqressiv örtürlər. Üst Yura (Kimeric) zamanı ərazi intensiv yuyulma və vulkanizm zonası olmuş və bu paleoşərait Üst Təbaşirə qədər davam etmişdir. Üst Təbaşir çöküntüləri nisbətən geniş yayılmış, lakin dərin qazıma ilə zəif öyrənilmişdir". (Yusifov, Aslanov, 2018, s.92).

"Naxçıvan MR ərazisində qalınlığı 900 m-ə yaxın olan Eosen çöküntüləri Nehrəm və Böyükdüz sahələrində qazılmış quyularda öyrənilmişdir. Kəsilişin alt hissə əsasən qalınlığı 360 m vulkanogen süxurlardan, orta hissəsi 215 m qalınlıqlı çökmə mənşəli süxurlardan, üst hissəsi isə tuflu qumdaşılardan ibarət tufogen-çökmə fasiya ilə təmsil olunur. Qalınlıq 440 m-dir. Miosen-Oliqosen çöküntüləri Şimal-Şərq və Cənub-Qərb hissələrdə yer üzərinə çıxır və ya kəsilişdə iştirak edirlər. Qazıma ilə açılmış qalınlıq 234 m-dən (Böyükdüz sahəsi) 550 m-ə qədər (Nehrəm sahəsi) dəyişir". (Yusifov, Aslanov, 2018, s.93).

Azərbaycan "Neftqazəlmətdəqiqatlayihə" İnstitutunun alimləri Xamis Yusifov və Rahid Rəhmanov apardıqları tədqiqatlara əsasən Naxçıvanın neft-qazlılıq perspektivliyi dərəcəsini 4 zona bölmüşlər. Onlar bunu özlərinin yazdıqları "Naxçıvan Muxtar Respublikasının neft-qazlılıq perspektivliyi" əsərində həmin 4 Zona-nı aşağıdakı bölgələrə ayırmışlar:

- Birinci zonada yayılan üst Təbaşir çöküntüləri terrigen-karbonatlı süxurlardan ibarət olub, qalınlığı 1500 m-ə çatır. Zona qərbdən Qahab-Culfa, şərqdən isə regional dərinlik qırılması ilə hədudlanır. Araz çayına qədər uzanan zonada inkişaf edən Culfa, Yaycı, Dizə,

Darıdağ, Qahab struktur qalxımları neft və qazın toplanması üçün tələ rolunu oynaya bilərlər. Bu zonanın daha çox perspektivli olması güman olunur;

- İkinci zona birinci zonadan qərbdə yerləşir. Nəzərabad, Çeşməbasar, Nehrəm sahələrindən Araz çayına qədər olan sahəni əhatə edir. Zonanın şimal-qərb hissəsində Üst Təbaşir çöküntüləri vulkanogen süxurlarla təmsil olunduğu halda, cənub-şərqdə terrigen-karbonatlı süxurlar üstünlük təşkil edirlər, qalınlıqları 800 m-ə çatır. Zona perspektivli kimi qəbul oluna bilər (Yusifov, Rəhmaov, 2013, s.123);

- Üçüncü zona Zəngəzur qalxımlar zonasına yaxın yerləşir və əsasən intruziv süxurların terrigen-karbonatlı kəsiliş inyeksiyası ilə fərqlənir. Ona görə də zona perspektivsiz zona kimi ehtimal olunur;

- Dördüncü zona üçüncü və birinci zonalar arasında yerləşir və neft-qazəmələgəlmə zonası kimi güman olunur. Onun daxilində Üst Təbaşir çöküntülərinin qalınlığı 2200 m-ə, uzunluğu 5-8 km, eni isə 1.5 km-ə çatır və Ordubad sinklinoriumunun bir hissəsini əhatə edir. Zonada aşkar edilən Dəstə, Şərqi Dəstə, Aza, Düylün, Gilançay, Şimali Gilançay və s. lokal qalxımlar neft-qaz yığımları üçün tələ rolunu oynaya bilərlər. (Yusifov, Rəhmaov, 2013, s.124).

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, gələcək perspektivdə Naxçıvan yatağının istifadə olunması, Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətə başlaması Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bərabər Naxçıvan iqtisadiyyatına da çox mühüm fayda verməklə yanaşı, əhalinin sosial rifahının, elm və mədəniyyətinin, sosial-iqtisadi durumun yüksəldilməsinə də töhvəsini verəcəkdir.

- Aparılan axtarışlar gözlənilən müsbət nəticəni verməsə də, gələcəkdə icad olunacaq yeni texnoloji avadanlıqların və süni intellektin köməyi ilə çoxsaylı əsas neftli-qazlı çöküntüləri ilə (Mezozoy çöküntüləri üzrə, Yura kompleksi çöküntüləri, Təbaşir kompleksi çöküntüləri, Kaynozoy çöküntüləri üzrə, Paleogen kompleksi çöküntüləri, Neogen kompleks) zəngin olan Naxçıvanda neftin perspektivliyi önə çıxacaqdır.

- Bunu Türkiyə Respublikasının nümunəsində də aydın görmək mümkündür. Uzun illər səmərəsiz geoloji axtarışlara baxmayaraq, Türkiyənin Şirnak, Mardin, Cudi, Qabar, Adana, Adıyaman şəhərlərində neft yataqları aşkar edilmişdir. Məsələn,

- Şirnak vilayətində ehtiyatı 150 milyon barel olan neft yatağı aşkar edilmişdir. Bu barədə Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan bildirib. O, yatağın Qabar dağının ətrafında aşkarlandığını diqqətə çatdırıb: "150 milyon barel xalis neft ehtiyatı aşkar etmişik. Bu, 2022-ci ildə aşkar edilən 10 ən böyük quru yatağından biridir. Ehtiyatların dəyəri təxminən 12 milyard dollardır" (3);

- Türkiyənin milli neft şirkəti TPAO-nun "Twitter" səhifəsində dərc olunan məlumatda deyilir. "Türkiyə-Suriya sərhədində yeni yataq aşkarlanıb. Mardin vilayətinin Nuseybin rayonundan 32 km şərqdə yerləşən Günyurdu-1 quyusunda kəşfiyyat işləri apararkən sıxlığı API cədvəli ilə 11,8 olan ağır neft yatağı aşkar etdik" (4);

- Türkiyənin Cudi və Qabar rayonlarında neft yataqları kəşf edilib. həmin yataqlardan sutkada 100 min barel neft hasil ediləcək (5);

- Türkiyənin Adana şəhərində neft yatağı tapılıb. Türkiyənin energetika və təbii sərvətlər naziri Fatih Dönməz bildirib ki, bu ehtiyatların tapılması çox sevindirici haldır: "Adananın Çukurova bölgəsində üçüncü quyu qazılıb. Burada təxminən 8-10 milyon barel

ehtiyatın olduğu bildirilir. Təxminən 350-400 metr dayaz yerlərdən neft çıxarıyıq. Bu da demək olar ki, su səviyyəsində olan neftidir. Bu, böyük nemətdir" (6);

- Türkiyənin Adıyaman şəhərindəki Altıntop adlanan ərazidə yüksək keyfiyyətli neft ehtiyatları tapılıb. Simsar.az "Zaman" qəzetinə istinadən bildirir ki, Türkiyənin energetika və təbii ehtiyatlar naziri Taner Yıldız yataqdan ilkin mərhələdə gündə 500 barrele yaxın neft çıxarılması planlaşdırıldığını deyib. "Bu, böyük həcm deyil, lakin Türkiyə üçün böyük əhəmiyyətə malikdir", - Yıldız deyib. Bundan əvvəl ABŞ-ın "Pemi" şirkəti karbohidrogen kəşfiyyatını apardığı Türkiyənin Batman şəhərində neft yatağı aşkar edib (7).

Aşağıda tərtib edilmiş kiçik bibliografiya da isə Naxçıvanda neft axtarışları üzrə müxtəlif illərdə dərc edilmiş elmi əsərlər öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə Naxçıvanın təbii resurslarının elmi əhəmiyyəti vurğulanmaqla yanaşı, iqtisadi-sosial cəhətləri də qeyd edilmişdir.

KİTABLAR

1958

1. Əhmədov H.Ə., Salayev S.H., Bağırzadə F.M. Azərbaycan neft və qaz yataqlarının geologiyası. - Bakı, 1958. - 595 s.

2002

2. Aslanov B.S., Allahverdiyev Q.İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının geoloji quruluşunun qravitasiya sahəsində əksi. – Bakı: Təhsil, 2002. – 66 s.

2005

3. Şəkuri, Bəhruz Qulamhüseyn oğlu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii ehtiyatları və onların qorunması [Mətn] / Şəkuri Bəhruz Qulamhüseyn oğlu, Mərdanlı, Akif Həşim oğlu ; elmi red.: Z. Nəcəfova.- Bakı: MBM MMC, 2005.- 344 s.
https://ryl.az/melumat-bazalari/Naxcivan_Muxtar_Respublikasi_el_melumat_bazasi/pdf/cografiya.pdf

2006

4. Şəkuri, Bəhruz Qulamhüseyn oğlu. Molibden mikroelementinin bəzi geokimyəvi xüsusiyyətləri, Naxçıvan Muxtar Respublikası torpaqlarında onun miqdarı və kənd təsərrüfatı əhəmiyyəti /B.Q.Şəkiri, Z.Ə.Nəcəfova.- Bakı: 2006.- 254 səh.
https://ryl.az/melumat-bazalari/Naxcivan_Muxtar_Respublikasi_el_melumat_bazasi/pdf/cografiya.pdf
5. Şəkuri, Bəhruz Qulamhüseyn oğlu. Naxçıvan Muxtar Respublikası torpaqlarının ekoloji-geokimyəvi səciyyəsi, biogeokimyəvi əyalətləri və ekzogen proseslərin onların ilkin vəziyyətinə təsiri /B.Q.Şəkuri; Red.: H.Ə.Qiyasi.- Bakı: 2006.- 336 s.
https://ryl.az/melumat-bazalari/Naxcivan_Muxtar_Respublikasi_el_melumat_bazasi/pdf/cografiya.pdf

2008

6. Bağirov, Feyruz Abdulla oğlu. Naxçıvanın təbii sərvətləri [Mətn] /F.A.Bağirov; red. H.Bağirov.- Naxçıvan: 2008.- 198 s. https://ryl.az/melumat-bazalari/Naxcivan_Muxtar_Respublikasi_el_melumat_bazasi/pdf/cografiya.pdf

2009

7. Şəkuri, Bəhrüz Qulamhüseyn oğlu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ekosistemləri ekzogen və antropogen proseslərin onlara təsiri təbii müvazinətin bərpası zərurəti [Mətn] /B.Q.Şəkuri, A.H.Mərdanlı.- Bakı: [Şirvan nəşr], 2009.- 256 s.
<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000105093>

2010

8. Hacıyev, Sahib. Naxçıvan Muxtar Respublikası torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi [Elektron resurs] /S.Hacıyev; elmi red. Q.Ş.Məmmədov.- Naxçıvan: MBM, 2010.- 295 s. https://ryl.az/melumat-bazalari/Naxcivan_Muxtar_Respublikasi_el_melumat_bazasi/pdf/cografiya.pdf

2013

9. X.M.Yusifov, R.R.Rəhmanov. Naxçıvan Muxtar Respublikasının neft-qazlılıq perspektivliyi. – “NQETLİ” nəşriyyatı: Bakı, 2013. – 140 s.
<http://anl.az/el/emb/Naxchivan/Kitablar/az/546174.pdf>

2014

10. Salmanov Əhməd, Süleymanov Əli, Məhərrəmov Bakir. Azərbaycanın neftli-qazlı rayonlarının paleogeologiyası. Bakı, 2014. – 471 s. (Kitabda “Naxçıvan mümkün neftli-qazlı rayonu” adlı yarım bölmə verilmişdir).

2015

11. Oktay Rzayev. Naxçıvan çökəkliyinin dərinlik quruluşu və textonik xüsusiyyətləri: Monoqrafiya. – Bakı, 2015. – 188 s. <http://anl.az/el/emb/Naxchivan/Kitablar/az/2015-2345.pdf>

2016

12. Babayev, Ş. Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasının stratigrafiyası /Ş.Ə.Babayev, T. N. Kəngərli, A.B.Məmmədov; elmi red. A.Əlizadə ; AMEA, Geologiya və Geofizika İn-tu.- Bakı: Nafta-Press, 2016.- 965 s. https://ryl.az/melumat-bazalari/Naxcivan_Muxtar_Respublikasi_el_melumat_bazasi/pdf/cografiya.pdf

2018

13. X.M.Yusifov, B.S.Aslanov. Azərbaycanın neftli-qazlı hövzələri. – Bakı: “Mars Print” NPF, 2018. – 324 s. <http://www.anl.az/el/Kitab/2018/10/cd/Ar2018-1350.pdf>

2019

14. B. Hüseynov, Ə. Salmanov, B. Məhərrəmov. Azərbaycanın quru ərazisində neft-qaz-geoloji rayonlaşdırma. Monoqrafiya. – Bakı: “Mars Print” nəşriyyatı, 2019. – 309 s.
https://www.researchgate.net/profile/Bakir-Maharramov/publication/332875281_Oil-Qas-Geological_zonation_of_Azerbaijan_onshore_area_Neftegazogeologiceskoe_rajonirovanie_territorii_susi_Azerbajdzana/links/5ccfe922a6fdccc9dd901f81/Oil-Qas-Geological-zonation-of-Azerbaijan-onshore-area-Neftegazogeologiceskoe-rajonirovanie-territorii-susi-Azerbajdzana.pdf

2020

15. Kəngərli, Tələt Nəsrulla oğlu. Azərbaycanın geoloji irsi: Naxçıvan diyarı : müasir durum və tədqiqatçılar /T.N.Kəngərli, O.Ə.Rzayev, Z.İ.Abadzadə; baş red. A.Əlizadə; red.: N.Ə.Novruzov, E.Ə.Qasımov; AMEA, Geologiya və Geofizika İn-tu, Azərb. Resp. Dövlət Neft Şirkəti, Bakı Ali Neft Məktəbi. – Bakı: AFPoliqraf, 2020.- 453 s.
https://ryl.az/melumat-bazalari/Naxcivan_Muxtar_Respublikasi_el_melumat_bazasi/pdf/cografiya.pdf

JURNAL, MƏCMUƏ, QƏZETLƏR MƏQALƏLƏRİ

1999

16. Hacıyev F.M., Aslanov B.S., Əliyev M.Ə. Naxçıvanın qravimetrik anomaliyaları və onların geoloji təbiəti //AHT. – 1999. - № 5. – S. 1-5.

2001

17. Yusifov X.M., Məmmədov S.B., Əfəndiyev A.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının mümkün neft-qaztoplanma zonaları //Azərbaycan geoloqu. – 2001. - № 6. – S. 53-65.

2012

18. Rzayev Oktay Ələkbər oğlu. Geoloji-geofiziki materialların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında Naxçıvan çökəkliyinin geoloji quruluşunun dəqiqləşdirilməsi və neft-qaztoplanmanın struktur-tektonik və litoloji şəraitləri [Mətn]: geol.-mineral. e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün dis.: 25.00.10. O. Ə. Rzayev; Azərb. Resp. Dövlət Neft Şirkəti, Geofizika və Geologiya İdarəsi, Geofizika Elmi-Tədqiqat İn-tu. - Bakı, 2012.- 203 s.

2014

19. Naxçıvanda neft varmı? Muxtar Respublikanın geologiyasına, neft-qazlılıq perspektivliyinə həsr olunmuş dəyərli kitab bu suala aydınlıq gətirir /Əliəddin Abbasov. AMEA Naxçıvan Bölməsi Təbii Ehtiyatlar İnstitutunun direktoru, kimya elmləri doktoru // <http://www.oldserqqapisi.az/index.php/idztimai-siaysi/3495-nakhdzh-vanda-neft-varm.html>

1997

20. Süleymanov Ə.M. Kür və Qabırçı çaylararası NQR-də qeyri-antiklinal tipli tələlərin proqnozlaşdırılmasının regional geoloji əsasları və onlarda neft-qaz yataqlarının əmələ gəlməsinin əsas xüsusiyyətləri //AzNQSDETLİ-nin elmi əsərlər toplusu. – Bakı, 1997.
21. Süleymanov Ə.M., Hacıyev F.M., Rüstəmov R.İ. Kür və Qabırçı çaylararası NQR-də qeyri-antiklinal tipli yataqların aşkar edilməsi üçün aparılması lazım olan geoloji və geofiziki işlər / Ə.M.Süleymanov, F.M.Hacıyev, R.İ.Rüstəmov və b. //Az NQSDETLİ-nin elmi əsərlər toplusu. – Bakı, 1997.

1998

22. Ахундов Ш.Х. Выделение зон нефтегазообразования в пределах междуречья Куры и Габырры //Азербайджанское нефтяное хозяйство. – 1998. – № 12.

2002

23. Yusifov X.M., Məmmədov S.B., Rəhmanov R.R. Naxçıvan MR ərazisinin Mezo-Kaynozoy çöküntülərinin neft-qazlılıq perspektivliyi / X.M.Yusifov, S.B. Məmmədov, R.R Rəhmanov //ANT. – 2002. – № 9. – S. 1-7.

2009

24. Məhərrəmov B.İ., Ağazadə B.Q. Kür və Qabırçı çaylararası rayonu Kaynozoy kompleksi çöküntülərinin paleostruktur analizi və neft qazlılığı //AzNQSDETLİ. Elmi əsərlər. – 2009. – №12.

2012

25. Salmanov Ə.M., Məhərrəmov B.İ. Qabırçı-Acınohur hövzəsində Mezozoy kompleksi çöküntülərinin neft-qazlılıq perspektivliyinin geoloji əsaslandırılması //"Azərbaycan geoloqu" elmi bülleteni. – 2012. – № 16.

2003

26. Сулейманов А.М., Ахундов Ш.Х. Структурно-тектоническое и палеогеографическое развитие мел-палеогенового комплекса отложений междуречья Куры и Габырры в связи с поисками неантиклинальных залежей углеводородов //АНХ. – 2003. – №11.

1999

27. Kerimov K.M., Aslanov B.S., Hajiyev F.M., Aliyev M.A. Depth structure of Nakhchivan in the light of plate tectonics based on gravimetric data ///Geoph.news in Azerbaijan. – 1999. - №3. – P.26-30.

2000

28. Hajiyev F.M., Nurullayev N.M. Cheshmebazar truth-potential oil-generated basin of supposed Nakhchivan oil-gas bearing region of Azerbaijan Republic //Geoph.news in Azerbaijan. – 2000. - №3-4. – P.33-36.

KONFRANS MATERIALLARI

2023

29. Aslanov B.S., Bağırılı H.V. Naxçıvan Müxtar Respublikası ərazisinin geoloji- geofiziki öyrənilmə vəziyyəti haqqında /Məqalə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazsinin geoloji və geofiziki öyrənilməsinə həsr olunub // Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetində "Şuşa ili"-nə həsr olunmuş Tələbələrin 71-ci Elmi-Texniki Konfransı (1 May, 2023). – Bakı, 2023. – S. 68-73.

1992

30. Ахундов Ш.Х. Палеоструктурный анализ развития локальных структур междуречья Куры и Габырры //Материалы VII наuchнотехнической конференции молодых ученых и специалистов по проблемам освоения нефтегазовых месторождений. – Баку: АзНИПИнефть, 1992.

1995

31. Ахундов Ш.Х. Перспективы нефтегазоносности верхнемеловых и среднеэоценовых отложений НГР междуречья Куры и Габырры //Neft və qaz sənayesi problemlərinə həsr olunmuş gənc alim və aspirantların elmi-təcrübi konfransı. – Bakı: AzNSETLİ, 1995.

DİSSERTASIYA

2012

32. Geoloji-geofiziki materialların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında Naxçıvan çökəkliyinin geoloji quruluşunun dəqiqləşdirilməsi və neft-qaztoplanmanın struktur-tektonik və litoloji şəraitləri [Mətn] : geol.-mineral. e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün dis.: 25.00.10 / O. Ə. Rzayev ; Azərb. Resp. Dövlət Neft Şirkəti, Geofizika və Geologiya İdarəsi, Geofizika Elmi-Tədqiqat İn-tu. – Bakı, 2012. – 203 s.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifov X.M., Aslanov B.S. Azərbaycanın neftli-qazlı hövzələri. – Bakı: "Mars Print" NPF, 2018.
2. Yusifov X.M., Rəhmanov R.R. Naxçıvan Muxtar Respublikasının neft-qazlıq perspektivliyi. – Bakı: "NQETLİ", 2013. – 140 s.
3. <https://modern.az/turkiyede-byuk-neft-yatai-askar-edildi/384156>
4. <https://teleqraf.com/news/iqtisadiyyat/310331.html>
5. <https://apa.az/az/avropa/turkiyede-neft-yataqlari-kesf-edilib-762629>
6. <https://www.azerbaycan24.com/turkiyede-daha-bir-neft-yatagi-tapilib/>
7. <http://simsar.az/news/a-19664.html>

SUMMARY

Tarana Rustamova

SCIENTIFIC WORKS ON OIL EXPLORATION AND ITS RESULTS IN NAKHCHIVAN

One of the undeniable facts Azerbaijan has rich oil and gas resources. Oil and gas resources are contributing to the country's positive development dynamics. In addition to the operational oil and gas fields in various cities and regions of the republic, exploratory activities are being continued.

Nakhchivan Autonomous Republic is one of the probable oil and gas areas. The article provides information about possible places of oil and gas in Nakhchivan. Regarding this books, monographs and dissertations have been written on the basis of both scientific and experimental studies. By reading some of these scientific works, it is possible to create an idea about the oil and gas situation of the ancient city of Nakhchivan.

Examples of scientific works dedicated to the results of research conducted in this field are shown. For example, Kh.M. Yusifov and B.S. Aslanov's "Oil and Gas Basins of Azerbaijan", Khamis Yusifov and Rahid Rahmanov's "Oil and Gas Prospects of the Nakhchivan Autonomous Republic", etc.

Although the conducted searches did not give the expected positive results, with the help of new technological equipment and artificial intelligence that will be invented in the future, the prospect of

oil in Nakhchivan, which is rich in numerous main oil and gas deposits, will come to the fore. This can be clearly seen in the example of Turkey. Despite many years of ineffective geological searches oil deposits have been discovered in the cities of Sirnak, Mardin, Cudi, Gabar, Adana, Adiyaman in Turkey. At the same time, in different years on the topic was compiled a small bibliography consisting of books, monographs, dissertations and theses published by scientists.

Key words: *Nakhchivan, oil, oil and gas places of Nakhchivan, natural resources, scientific works on oil*

РЕЗЮМЕ

Тарана Рустамова

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ ПО РАЗВЕДКЕ НЕФТИ И РЕЗУЛЬТАТЫ В НАХЧЫВАНЕ

Одним из неоспоримых фактов является то, что Азербайджан обладает богатыми запасами нефти и газа. Нефтегазовые ресурсы способствуют положительной динамике развития страны. Помимо действующих месторождений нефти и газа в различных городах и районах республики продолжают геологоразведочные работы.

Нахчыванская Автономная Республика является одним из вероятных нефтегазоносных районов. В статье дается информация о возможных местах добычи нефти и газа в Нахчыване. По этому поводу написаны книги, монографии и диссертации на основе как научных, так и экспериментальных исследований. Ознакомившись с некоторыми из этих научных трудов, можно составить представление о нефтегазоносности древнего города Нахчыван.

Приведены примеры научных работ, посвященных результатам исследований, проведенных в этой области. Например, «Нефтегазоносные бассейны Азербайджана» Х.М. Юсифова и Б.С. Асланова, «Перспективы нефтегазоносности Нахчыванской Автономной Республики» Хамиса Юсифова и Рахида Рахманова и др.

Хотя проведенные поиски не дали ожидаемых положительных результатов, с помощью нового технологического оборудования и искусственного интеллекта, которые будут изобретены в будущем, перспектива нефти в Нахчыване, богатом многочисленными основными месторождениями нефти и газа, выйдет на первый план. Это хорошо видно на примере Турции. Несмотря на многолетние безрезультатные геологические поиски, в Турции были обнаружены месторождения нефти в городах Ширнак, Мардин, Джуди, Габар, Адана, Адияман. В то же время в разные годы по теме была составлена небольшая библиография, состоящая из книг, монографий, диссертаций и авторефератов, опубликованных учеными.

Ключевые слова: *Нахчыван, нефть, нефтегазоносные места Нахчывана, природные ресурсы, научные работы по нефти*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA JURİNEA CASS. (YASTIBAŞ) CİNSİNƏ DAXİL OLAN NÖVLƏR VƏ İSTİFADƏ İMKANLARI

Namiq ABBASOV

Orcid ID: 0000-0002-2255-0826

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Naxçıvan Muxtar Respublikasının özünəməxsus torpaq-iqlim xüsusiyyətləri, orografiyası və geoloji quruluşu burada zəngin floraya malik olan bitki aləminin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Hazırda regionun ərazisində 160 fəsilə və 910 cinsdə birləşmiş 3021 ali sporlu, çılpaqtoxumlu və çiçəkli bitki növləri müəyyənləşdirilmiş və taksonomik spektri hazırlanmışdır. Ərazidə mövcud olan faydalı bitki növləri, onların təbii ekosistemlərdə rolu, ekoloji, antropogen, zoogen faktorların təsirindən dəyişilməsi, fitosenozların növ tərkibi və quruluşu, xalq təsərrüfatında əhəmiyyəti, səmərəli və davamlı istifadəsi, bərpası və mühafizəsi kimi problem məsələlər hələ də tam öyrənilməmişdir. Digər tərəfdən, səmərəsiz istifadə nəticəsində bir çox faydalı (dərman, yem, efir yağlı, qida, aşı maddə və s.) növlər məhv olmuş, bir çoxlarının arealı kiçilmiş, məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalmışdır. Buna görə də regionda faydalı bitki örtüyünün elmi əsaslarla hərtərəfli öyrənilməsi, mühafizə olunması, gələcək nəsillərə çatdırılması aktual olmaqla yanaşı mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələlərdir. Aparılan son araşdırılmalara əsasən Asteraceae Giseke – Asterkimilər fəsiləsinin bütün Yer kürəsində 32 913-ə qədər növü özündə birləşdirən 1911 cinsi məlumdur [16]. Bu fəsiləyə aid bitkilərə demək olar ki, bütün qitələrdə rast gəlinir. Bəzi növlərindən elmi və xalq təbabətində dərman bitkisi, bəzilərindən isə dekorativ bitki kimi gülçülükdə istifadə edilir, digərləri isə alkaloidli, vitaminli, qida bitkilər hesab olunurlar. Azərbaycanda bu fəsiləyə daxil olan 117 cinsə aid 650 növ bitir. Fəsilənin ən mühüm cislərindən biri də Jurinea Cass. – Yastıbaş cinsidir.

Açar sözlər: *Zəngəzur milli parkı, Asteraceae, flora, qayalıq, dekorativ*

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikasının özünəməxsus torpaq-iqlim xüsusiyyətləri, orografiyası və geoloji quruluşu burada zəngin floraya malik olan bitki aləminin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Hazırda regionun ərazisində 160 fəsilə və 910 cinsdə birləşmiş 3021 ali sporlu, çılpaqtoxumlu və çiçəkli bitki növləri müəyyənləşdirilmiş və taksonomik spektri hazırlanmışdır. Ərazidə mövcud olan faydalı bitki növləri, onların təbii ekosistemlərdə rolu, ekoloji, antropogen, zoogen faktorların təsirindən dəyişilməsi, fitosenozların növ tərkibi və quruluşu, xalq təsərrüfatında əhəmiyyəti, səmərəli və davamlı istifadəsi, bərpası və mühafizəsi kimi problem məsələlər hələ də tam öyrənilməmişdir. Digər tərəfdən, səmərəsiz istifadə nəticəsində bir çox faydalı (dərman, yem, efir yağlı, qida, aşı maddə və s.) növlər məhv olmuş, bir çoxlarının arealı kiçilmiş, məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalmışdır. Buna görə də regionda faydalı bitki örtüyünün elmi əsaslarla hərtərəfli öyrənilməsi, mühafizə olunması, gələcək nəsillərə çatdırılması aktual olmaqla yanaşı mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələlərdir. Aparılan son araşdırılmalara əsasən Asteraceae Giseke – Asterkimilər

fəsiləsinin bütün Yer kürəsində 32 913-ə qədər növü özündə birləşdirən 1911 cinsi məlumdur [16]. Bu fəsiləyə aid bitkilərə demək olar ki, bütün qitələrdə rast gəlinir. Bəzi növlərindən elmi və xalq təbabətində dərman bitkisi, bəzilərindən isə dekorativ bitki kimi gülçülükdə istifadə edilir, digərləri isə alkaloidli, vitaminli, qida bitkilər hesab olunurlar. Azərbaycanda bu fəsiləyə daxil olan 117 cinsə aid 650 növ bitir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının florasının ən əhəmiyyətli və taksonların sayına görə ən böyük fəsiləsi *Asteraceae* Giseke - *Asterkimilər* hesab olunur. Naxçıvan MR florasında bu fəsilənin 92 cinsi və bu cinsə daxil olan 357 növü məlumdur [3]. Fəsilənin ən mühüm cislərindən biri də *Jurineae* Cass. - *Yastıbaş* cinsidir. Ancaq ərazidə bu vaxta kimi bu cinsə daxil olan növlər də çox zəif tədqiq olunmuşdur.

Material və Metodlar

İşin tədqiqat obyekti seçilmiş, ədəbiyyat, xəritə materialları toplanmış və işin metodikası hazırlanmışdır [6, 9, 10, 11, 12, 13, 14,15].

Tədqiqat ilində Naxçıvan MR ərazisində yayılmış *Asteraceae* Bercht. & J.Presl. - *Asterkimilər* fəsiləsinin *Jurinea* Cass. (*Yastıbaş*) - cinsinə daxil olan növlərin, bioekoloji, fitosenoloji və faydalı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün tədqiqata dair ədəbiyyat materiallarının toplanmış, işin metodikaları seçilmiş və ekspedisiya marşrutları müəyyən edilmişdir. Hesabat dövründə müəyyən edilmiş marşrutlar üzrə muxtar respublikanın rayonlarına ekspedisiyalara gedilmiş, növlər toplanmış, herbariləşdirilmiş, geobotaniki qeydlər götürülmüş, bioekoloji, biomorfoloji, fitosenoloji, eləcə də bəzi faydalı xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Tədqiqat obyektinə aid materiallar təyin edilmiş və herbari fonduna təhvil verilmişdir.

Əldə Olunan Nəticələr

1. *Jurinea* cinsinə daxil olan bütün növlər bəzək bitkiləri kimi böyük iqtisadi maraq doğurur. Yer kürəsində şimal enliklərindən bozqır qurşaqlara kimi zəif substratlarda böyümək üçün perspektivlidirlər. Bəzi növləri kauçukla zəngindir.

2. Bəzi növləri dekorativ əhəmiyyətli bitki kimi gülçülükdə istifadə oluna bilər. Bunlara *Jurinea pulchella* (Fisch. ex Hornem.) DC., *J. elegans* (Stev.) DC. və b. daxildir.

3. *Jurinea* cinsinin regional endemikləri, yayılması çox vaxt bir dərəcə ilə məhdudlaşır və ya bir neçə yerdən məlumdur, ən nadir və unikal genofondun daşıyıcıları kimi prioritet mühafizəyə möhtacdırlar.

4. Naxçıvan MR florasında *Asteraceae* Bercht. & J.Presl. - *Asterkimilər* fəsiləsinin *Jurinea* Cass. - *Yastıbaş* cinsinə daxil olan növlərin növünün yayılması, bioekoloji, fitosenoloji və faydalı xüsusiyyətləri öyrənilmiş, müasir sistematikası haqqında məlumatlar və eləcə də təklif və tövsiyələr verilmişdir.

5. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikası florası üçün yeni olan *Dracocephalum thymiflorum* L.- Kəklikotuçiçək ilanbaş növünün yeni yayılma arealı müəyyən edilmiş və bu barədə məqalə dərc edilmişdir. Bu növün məhdud areal və ya sahələrdə yayılmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas növ kimi gələcəkdə nəşr olunacaq Naxçıvan Muxtar Respublikasının "Qırmızı kitabının" yeni nəşrinə daxil edilməsi tövsiyyə edilir.

6. Aparılan çoxillik tədqiqatlar nəticəsində *Tragopogon pterocarpus* DC., *Helichrysum pallasii* (Spreng.) Ledeb, *Biebersteinia multifida* DC., *Argyrolobium trigonelloides* Jaub. & Spach,

Corydalis erdelii Zucc., *Hyacinthella atropatana* (Grossh.) Mordak & Zakhar. və b. növlərin nadir və məhvolma təhlükəsi altında olduğu müəyyənləşdirilmiş və Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitabı"nın yeni nəşrinə (2023) salınmışdır.

7. *Jurinea spectabilis* Fisch. & C.A.Mey. - Görkəmli yastıbaş növünün yayıldığı ərazilərdə populyasiyaları nəzarətə götürülməli, mütəmadi monitorinqlərin aparılması və toxumlarının toxum bankında mühafizəsi təklif olunur.

Müzakirə

Aparılan son tədqiqatlar və ədəbiyyat məlumatlarına əsasən bu cinsin ərazi florasında aşağıda adları çəkilən 4 növü məlumdur:

Genus: *Jurinea* Cass. - Yastıbaş

Sect.1. *Corymbosae* Benth.

1. *Jurinea pulchella* (Fisch. ex Hornem.) DC. - Qəşəng yastıbaş

Sect.2. *Stenocephalae* Benth.

2. *J. armeniaca* Sosn. (*J. elegans* auct. non DC.) - Ermənistan y.

Sect.3. *Jurinea*

3. *J. spectabilis* Fisch. & C.A.Mey. - Görkəmli y.

Sect.4. *Platycephalae* Benth.

4. *J. blanda* Bieb. C.A.Mey. - Zərif y.

Aşağıda *Jurinea* Cass. – Yastıbaş cinsinin adlandırılması son müasir təsnifat sistemlərinə [12, 13, 14] görə verilmişdir:

Regnum - *Plantae*

Divisio - *Tracheophyta*

Classis - *Magnoliopsida*

Ordo - *Asterales*

Familia - *Asteraceae*

Genus - *Jurinea* L.

1. *Jurinea* Cass. cinsinə daxil olan növlərin səbətləri orta ölçüdə olub, çoxçiçəklidir, yarımkürəşəklində və ya silindrikdir. Sargı yarpaqçıqları çömçəvari, neştərşəkilli, xətvəri-neştərşəkilli və ya bizvari- neştərşəkillidir. Çiçək yatağı qılçıqlıdır. Çiçəkləri ikicinslidir, qırmızımtıl və ya çəhrayıdır. Toxumçası dörkünüclüdür və ya tamamilə sıxlaşmışdır, hamar və ya qırıqlıdır, kəkilli çoxcərgəlidir. Cinsin bütün növləri çoxillik tikansız otlardır. Bəzi növləri bəzək əhəmiyyətli bitki kimi gülçülükdə istifadə oluna bilər. Bunlara *Jurinea pulchella* (Fisch. ex Hornem.) DC., *J. elegans* (Stev.) DC. və b. daxildir. Cinsin yüzlərlə növü Avropa, Afrika və Asiyada yayılmışdır. Qafqazda 28, Azərbaycanda 8 və o cümlədən Naxçıvan MR-də 4 növü vardır [[7, s. 52-54, 8].

2. *Jurinea pulchella* (Fisch. ex Hornem.) DC. - Qəşəng yastıbaş. Hündürlüyü 25-60 sm, Şırımlı, aşağısı ağ tükcüklü, yarpaqları dar xətti, kənarları burulmuş, aşağıdakılar lələkvari parçalı, uzun və qısa yan paylıdır. Sargı yarpaqçıqları güclü sıxılmış, tutqun dimdikli, daxildəkilər qırmızımtıldır. Orta qurşağın daşlı-qayalı yamaclarında frigana bitkiliyinin tərkibində yayılmışdır. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir, avqustda meyvə verir. Kserofit. Coğrafi tipi: Atropatan. Yayılması: Naxçıvan dağlıq. Ümumi yayılması: İran.

3. *J. armeniaca* Sosn. (*J.elegans* auct. non DC.) - Zərif yastıbaş. Hündürlüyü 40 sm, çoxsaylı, aşağısı sıx yunvari tükcüklü, yarpaqları xətti və ya neştərvari yuxarısında qısa qabarlı iti sonluqlu, alt tərəfi torvari tükcüklü və kənarları burulmuşdur. Xarici sarğı yarpaqcıqları tutuqun-yaşıl, daxili zəif torvari, daxildəkilərin yuxarısı qırmızımtıldır. Orta qurşağın daşlı yamaclarında yayılmışdır. İyun-iyul aylarında çiçək açır, avqustda meyvə verir. Kserofit. Coğrafi tipi: Qafqaz. Yayılması: Naxçıvan dağlıq.

4. Endemikdir. Gələcəkdə nəşr ediləcək Naxçıvan MR-in və Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitabına" salınması məqsədə uyğundur.

5. *J. spectabilis* Fisch. & C.A.Mey. - Görkəmli yastıbaş.

Çoxillik bitkidir. Gövdəsinin hündürlüyü 20-40 sm arasında dəyişir. Yarpaqları saplaqlı olub, lələkvari bölümlüdür, seqmentləri uzunsov küt olub, bir qədər dişcikli və ya lıraşəkillidir, yuxarıdakı yarpaqları ensizdir, neştərvaridir və dişlidir. Səbəti iridir, 4-5 sm enindədir, kürəşəkillidir, qalxanşəkilli çiçək qrupunda toplanaraq, nadir hallarda tək bir səbətli olur. Sarğı yarpaqcıqları neştərvaridir, tikanlıdır, daxildəki yarpaqcıqlar uzun, sivriləmiş və düzdür. Çiçəkləri cəhrayı rəngdədir, toxumçaları tərsyumurtavari olub, azca təcikli. Uzun kəkilləri qısa lələkşəkilli qılıcıqlıdır. İyul-avqust aylarında çiçəkləyir, avqustda toxumçaları yetişir. Naxçıvan MR-də orta dağ qurşağında yayıldığı göstərilir. Ancaq bu növ 3000- 3100 m d.s.h. Dəmirlidağ, Qapıcıq, Soyuqdağ ərazilərindəki qayalıqlarda rast gəlinir. Akademik Həsən Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkı ərazisində - qayalıqlarda, daşlı-qayalı yamaclarda və alp xalılarında yayılmışdır [7, 8].

Təbiətdəki vəziyyəti böhran həddə çatmış və nəslinin kəsilmə ehtimalı olan növ kimi (Statusu: Critically Endangered - CR A2cd) Naxçıvan MR-in və Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitabına" salınmışdır. Zəngəzur Milli Parkında mühafizə olunur (N 38°988116, E 46°06687. 2080 m d.s.h) [1, 3].

Jurinea spectabilis Fisch. & C.A.Mey. - Görkəmli yastıbaş

J. blanda Bieb. C.A.Mey. - Zərif yastıbaş. Çoxillik bitkidir. Hündürlüyü 40-50 sm, kök boyundakı gövdələr sıx ağ-keçəvari tükcüklü, şubuqvari, sıx yarpaqlı, şaxələnen sadə və ya budaqlı olub şiş səbətlə nəhayətlənir. Yarpaqları oturaq, ensiz xətti, kənarı boyunca qıvrılmış, zirvədə qısa sivri uclu, bir qədər sıxılmış-ağımtıl keçəvari (xüsusilə aşağıdan) və ya hamardır. Sarğısı yumurtavari, təqribən uzunluğu 25-30 mm, eni 1-1,5 sm, sarğı

yarpaqları çoxsaylı, sıx, sıx-ağımtıl keşəvari, xətti və ya xətti-neştərsəkillidir, ucunda qısa çıxıntılı-əyri yaşılmıtlı guşəli, daxili hissəsi daha uzundur, düz, uzun və əyri sivridir. Çiçəkləri cəhrayıdır, sarğısından daha uzundur. Toxumları 5-6 mm uzunluğunda., hamar, cılpaq, kəkilli, sarımtıl, qısa lələkvaritükçüklüdür. İyun-iyul aylarında çiçək açır, avqustda meyvə verir. Aşağı və orta qağ qurşağın quru, gilli və daşlı yamaclarında rast gəlinir.

Qafqazda geniş yayılmasına baxmayaraq Naxçıvan MR florasında həm populyasiyaların say azlığına görə, həm də, endemik bir növ kimi mühafizə edilməsi məqsədə uyğundur.

Təsərrüfat əhəmiyyəti: *Jurinea* cinsinin növləri alçaq dağlıqdan yüksək dağlıq qədər yayılmışdır. *Jurinea* cinsinə daxil olan növlər bəzək bitkiləri kimi böyük iqtisadi maraq doğurur. Bəzi növləri dekorativ əhəmiyyətli bitki kimi gülçülükdə istifadə oluna bilər. Bunlara *Jurinea pulchella* (Fisch. ex Hornem.) DC., *J. elegans* (Stev.) DC., *Jurinea pulchella* (Fisch. ex Hornem.) DC. və b. daxildir. Şimal enliklərindən çöl zolağına qədər bütün məkanda zəif substratlarda böyümək üçün perspektivlidirlər. Bəzi növləri kauçukla zəngindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitabı" Flora. III nəşr. Bakı, 2023, 507 s.
2. Seyidov M.M., İbadullayeva S.C., Qasimov H. Z., Salayeva Z.K. Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun flora və bitkiliyi. Elmi metodiki vəsait. Naxçıvan: 2014, 500 s.
3. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (Ali sporlu, cılpaqtoxumlu və örtülüttoxumlu bitkilər). Cild 2. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 678 s.
4. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Bakı: "Şirvan" nəşr, 2021, 426 s.
5. Аббасов Н. К., Ганбаров Д. Ш., Сейидов М.М. Новая находка для флоры Азербайджана - *Dracocephalum thymiflorum* L. / Бюллетень науки и практики. 2024. Т. 10. №1, с.52-57
6. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа. т. VII, Изд-во АН СССР. М., Л., 1967, с.894
7. Немирова Е. С. Обзор видов рода *Jurinea* (Asteraceae) флоры Кавказа. // Вестник Ставропольского государственного университета. Ставрополь, 2001, № 28, с. 54-62
8. Немирова Е. С. Род *Jurinea* Cass. Флоры Кавказа: Автореф. дис... д-ра биол. наук. - Ставрополь 2000. - 44 с.
9. Раменский Л.Г. Избранные работы. Проблемы и методы изучения растительного покрова. Л.: Наука, 1971, 334 с.
10. Серебряков, И.Г. Жизненные формы высших растений и их изучение / И.Г. Серебряков // Полевая геоботаника. 1964. - Т. 3. - С. 146-205.
11. Флора Азербайджана. Баку: Из-во АН Азерб. СССР, 1961, т. VIII, 690 с.
12. Ценопопуляции растений: Очерки популяционной биологии / Под ред. А.А. Уранова. -М.: Наука, 1988. 183 с.
13. Черепанов С. К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). Мир и семья - 95, Санкт-Петербург, 1995, 992с.
14. Шенников А.П. Экология растений. Москва, Сов. Наука, 1951, 375 с.

15. Ярошенко П.Д. Геоботаника (основные понятия, направления и методы). Л.:Изд-во АН СССР, 1969, 200 с.
16. <http://www.catalogue of life.org/annual-checklist/2017>
17. https://en.wikipedia.org/wiki/APG_IV_system
18. <https://www.worldfloraonline.org>

SUMMARY

Namig Abbasov

SPECIES OF THE GENUS JURINEA CASS. IN THE FLORA OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC AND THEIR UTILIZATION POSSIBILITIES

The unique soil-climate characteristics, orography and geological structure of the Nakhchivan Autonomous Republic have led to the formation of a rich flora here. At present, 3,021 higher spore, gymnosperm and flowering plant species grouped into 160 families and 910 genera have been identified and their taxonomic spectrum prepared. Useful plant species present in the area, their role in natural ecosystems, changes due to environmental, anthropogenic and zoogenic factors, species composition and structure of phytocenoses, importance in national economy, efficient and sustainable use, restoration and protection have not been fully studied yet. On the other hand, as a result of inefficient use, many useful (medicine, fodder, essential oil, food, vaccine, etc.) species have been destroyed, the range of many has been reduced, and they are under the threat of extinction. Therefore, comprehensive study of useful vegetation in the region on a scientific basis, protection and transmission to future generations are important matters of state importance. According to the latest studies, 1911 genera of Asteraceae Giseke - Asteraceae family, which includes up to 32,913 species, are known throughout the world [16]. Plants belonging to this family can be found on almost all continents. Some of its species are used as medicinal plants in scientific and folk medicine, some are used as decorative plants in floriculture, and others are considered to be alkaloid, vitamin, and food plants. 650 species of 117 genera belonging to this family grow in Azerbaijan. Jurinea Cass is one of the most important figures of the period gender.

Key words: Zangezur national park, Asteraceae, flora, rocky, decorative

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ DAŞ DUZ YATAQLARI

Pərvin QULİYEV

pervinquliyev@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Açar sözlər: *daş duz, halit, yataq, sənaye*

Daş duz – xörək duzu çox qədimdən insanlara məlumdur. Hələ qədimdən insanlar duzu qidaya əlavə etmişlər. Hələ qədim zamanlarda dini ayinlərdə heç bir qurban kəsmə duz istifadə edilmədən olmazmış. Katolik kilsəsi uşağı xaç suyuna salarkən duzdan talisman kimi istifadə etmişdir. Qədim polşa torpaqlarında, Efiopiyada (XIX əsrə qədər) duz tədavül vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Marko Polo yazırdı ki, Çində XIII əsrdə duzdan pullar hazırlanırdı. Rusiyada əziz qonaqları duz-çörək ilə qarşılayırdılar, duzun tökülməsi pis əlamət sayılır. Şərq ölkələrində, o cümlədən də türk dünyasında da duza böyük dəyər verilir.

Kimyəvi tərkibinə görə daş duz natrium xloriddir NaCl . O, rəngsiz, az hiqroskopik, tilləri mərkəzləşmiş kubik qəfəsli kristallara malikdir, suda həll olur (20°C -də 100 qram suda 35,87 qram duz həll olur, temperatur artdıqca həllolma artır. Aşağı temperaturlarda duz su məhlulundan tərkibi $\text{NaCl}\cdot 2\text{H}_2\text{O}$ olan kristal hidrat şəklində heksoqonal lövhələr şəklində kristallaşır.

Kütləsi 75 kq olan insanın bədənində 0,5 kq xörək duzu olur. Xörək duzu orqanizmin bütün sisteminin həyat fəaliyyətində mühüm rol oynayıır.

İnsanın qida rasionundan xörək duzunun tamamilə çıxarılması orqanizmin düzgün həyat fəaliyyətinin pozulmasına, hamar əzələlərin spazmaları, mərkəzi əsəb sisteminin spazmalarına gətirib çıxarır. Uzun müddət duz aclığı orqanizmin ölməsinə səbəb olur. Yaşlı kişi ilədə orta hesabla 6,5 kq, qadın 4,5 kq-a yaxın, uşaq isə 2,5 kq duz yeyir. Yaşlı adamın duza sutkalıq tələbatı 10-15 q olur. İsti iqlim şəraitli ölkələrdə bu tələbat 25-30 q-a çatır. Bu, onunla izah olunur ki, natrium xlorid tər ilə birlikdə intensiv olaraq orqanizmdən çıxır və itirilmiş duzu bərpa etmək üçün onu böyük dozada orqanizmə daxil etmək lazım gəlir. Hipertoniya, piylənmə, ödem zamanı həkimlər xörək duzunu az istifadə etməyi tövsiyə edirlər. Duzun orqanizmdə artıqlığı kəskin zəhərlənməyə və əsəb sisteminin iflicinə səbəb ola bilər. İsti iqlim şəraitində və ya qaynar sexlərdə işləyən adamlara həkimlər məsləhət görürlər ki, duzlaşdırılmış su (0,3-0,5%-li məhlul) isifadə etsinlər. Daha çox qidalı məhsullar öz tərkibində xörək duzuna malik olur, məsələn, inək südü-0,06%, keçi südü-0,065%.

Yer planetində natrium xloridin əsas anbarı Dünya okeanıdır. Təxmini hesablamalara görə Dünya okeanında $4\cdot 10^{15}$ ton xörək duzu var. Okean suları praktiki olaraq daimi 2,8%-ə yaxın natrium xloridə malik olur. Daxili dənizlərin suyunda natrium xloridin miqdarı nisbətən çoxdur, məsələn, Aralıq dənizində 3,1%, Ölü dənizdə 7,9%.

Təbiətdə daş duz qallit mineralı şəklində əmələ gəlir. Qallit vaxtilə mövcud olmuş və sonra yox olmuş göllər, laqunlar -dənizdən ayrılmış kiçik göl və dəniz körfəzlərin də əmələ gələn çöküntülərdir. Qallit rəngsiz, ağ, gilli hissəciklərin hesabına bozuntul, çəhrayı və dəmir (III) oksidin olması hesabına qırmızı və s. rənglərdə ola bilər.

Qədim və müasir duz yataqları fərqləndirilir. Qədim yataqlar qədim dəniz körfəzlərinin, laqunların və göllərin intensiv buxarlanması şəraitində əmələ gələn çöküntülərdir. Belə daş duz layalar, ştoklar və kupola şəklində çöküntü suxurlar arasında formalaşır. Lay yatağı adətən böyük sahəni (onlarla kilometr) əhatə edir. Daş duzun müasir yataqları duzlu göllər, körfəzlər və laqunlardır ki, onlarda çökmə və toplanma prosesləri suyun buxarlanması şəraitində gedir.

Azərbaycanda ən böyük daş duz yatağı Naxçıvan Muxtar Respublikasıdadır. Bu yataqda daş duz saxta üsulu ilə çıxarılmışdır və çıxarılmıqdadır. Hazırda bu daş duz yatağında ümumi uzunluğu 40 km-dən çox olan tunellər mövcuddur. İndi həmin mədənin bir hissəsi nəfəs yolları xəstəliklərinin, xüsusən də bronxial astmanın müalicəsi üçün istifadə olunur. Belə ki, tunellərin daş duz divarlarında olan ionlar havada olan mikrobları öldürür və xəstəliyin müalicəsi asanlaşır.

Daş duz yer altından adətən 500-1000 m-ə qədər dərinlikdən çıxarılır. Yatağın işlənməsi bərkitmə işləri aparılmadan hündürlüyü 30 m-ə qədər olan kameralarda aparılır. Çıxarılan duzun yarısından çoxu özü çökmüş duz olub, natrium xlorid ilə yanaşı, kalium xlorid və maqnezium xloridə, həmçinin kalium və maqneziumun sulfatlarına da malikdir (Rzayev, 2013, s. 50).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında duz yataqları əsasən Babək rayonu ərazisində. Naxçıvan şəhərinin yaxınlığında yerləşir. Hazırda Duzdağ, Nehrəm, Şərabad-Qoşadizə yataqları olmaqla üç daş duz yatağı mövcuddur. Duzdağ yatağı Naxçıvan və Sust sahəsi olmaqla iki sahəyə ayrılır. Naxçıvan sahəsinin uzunluğu 2.2 km, eni 1.6 km, sahəsi 3.5 kv. km, ondan 4.5 km şimal-qərbdə yerləşən Sust sahəsinin isə uzunluğu 1.3 km, eni 0.9 km, sahəsi 1.2 kv. km-dir.

Naxçıvan sahəsi Naxçıvan şəhərindən 12 km şimal şərqdə yerləşir. Yataq alt laydan ibarətdir. Cədvəl 1-də I və II duz layları üzrə kimyəvi analizin orta nəticələri verilmişdir (Rzayev, 2003, s. 92).

Cədvəl 1.

I və II duz layları üzrə kimyəvi analizin orta nəticələri

Layların nömrəsi	Komponentlərin miqdarı, %-lə						
	NaCl	CaCl ₂	MgCl ₂	Na ₂ SO ₄	CaSO ₄	MgSO ₄	Həll olmayan qalıq
I	95.5	0.04	0.001	0.31	0.5	2.0	1.6
II	93.6	0.08	0.06	0.30	0.22	2.2	3.6

Yatağın A+B+C₁ kateqoriyaları üzrə balans ehtiyatları 86274 min ton, proqnoz ehtiyatları isə 1,3 mlrd. ton təşkil edir.

Yatağın lap qədimdən (5 min ildən artıq) işlənməsinə baxmayaraq sənaye istismarına 1928-ci ildən başlanmışdır. Sust sahəsi Naxçıvan şəhərindən 20 km şimal-şərqdə, Sust kəndindən isə 3 km şərqdə yerləşir. Yatağın geoloji quruluşunu Miosem, Dördüncü və Müasir dövrün kompleks suxurları iştirak edir. Naxçıvan daş duz sahəsi də həmin kompleksdə yerləşir. Sust sahəsinin daş duzu mikroskopik cəhətdən Naxçıvan sahəsinin daş duzundan heç nə ilə fərqlənmir. Həll olmayan qalıqların miqdarından asılı olaraq daş duz adətən ağ, ağımtıl boz rəngdədir.

Cədvəl 2.

Sust sahəsi üzrə duzun kimyəvi tərkibi verilib.

Layların nömrəsi	Komponentlərin miqdarı, %-lə						
	NaCl	CaCl ₂	MgCl ₂	Na ₂ SO ₄	CaSO ₄	MgSO ₄	Həll olmayan qalıq
I	96.44	0.12	0.13	-	1.55	0.01	1.87
II	95.28	0.17	0.11	-	2.55	0.002	1.75

Nehrəm daş duz yatağı Babək rayonunun Nehrəm kəndi ətrafında, Naxçıvan şəhərindən 10 km Cənub-Şərqdə yerləşir. Yataq mütləq hündürlüyü 800-850 m olan alçaq təpəli-düzənlik ərazidədir. Yataq 1946-cı ildə Naxçıvan su təsərrüfatı idarəsi tərəfindən artezian quyusu qazılarkən aşkar edilmişdir. Yatağın geoloji quruluşunda miosem və Dördüncü dövr çöküntüləri iştirak edir. Bütün bu quyular üzrə yatağın kəsilişi eynidir. Daş duz laylarının qalınlığı Cənub-Şərqdən Şimal-Qərbə doğru 46,4 m-dən 90 m-ə qədər artır. Daş duz layı ətraf süxurlarla birlikdə yatım təşkil edir. Yatım istiqamətində lay 3 km, uzanma istiqamətində isə 400-800 m izlənilmişdir. Yatağın ümumi sahəsi 1.54 kv. km-dir. Nehrəm yatağının duzu kristallik olub, ağ, metalı-boz və tünd boz rəngdədir. Bir sıra quyularda yasəmən rəngli dəmir mikaları saxlayan şəffaf duz laylarına rast gəlinir. Duz qatı massiv kütlə təşkil etmək, qalınlığı 2-10 sm olan gil və gilli qumdaşı laycıqları ilə ayrı-ayrı laylara ayrılır.

Daş duzun mineroloji tərkibi mürəkkəb olmayıb, şiliftdə bütün sahəni kub şəkilli halit mineralı tutur. Halitin fonunda systemsiz şəkildə anhidridlə sementləşmiş xırda-xırda gilli-qumlu materiallara rast gəlinir. Nehrəm yatağında daş duz kimyəvi tərkibinin sabitliyi ilə seçilir.

Nehrəm yatağının hazırkı öyrənilmə dərəcəsi onun kimya sənayesi üçün, əsasən soda istehsalı üçün maraq kəsb etdiyini söyləməyə əsas verir. Əldə olunmuş geoloji nəticələr Nehrəm yatağının ehtiyat artımının çox perspektivli olduğunu göstərir. Yatağın B+C₁ kateqoriyalar üzrə 642 mln. ton, proqnoz resursları isə 1.2-1.5 mlrd. ton təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 11 fevral 1992-ci il tarixli 76 sayılı Qərarına uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının qaz təchizatının yaxşılaşdırılması məqsədi ilə yeraltı qaz anbarlarının tikintisi planlaşdırılmış və problemin kompleks həlli üçün Nehrəm duz yatağının istismar olunması və onun bazasında yeraltı qaz anbarlarının tikintisi nəzərdə tutulurdu. Yeraltı qaz anbarlarının yaradılması üçün daha əlverişli geoloji strukturların aşkar edilməsi məqsədilə Nehrəm duz yatağı rayonunda xüsusi tədqiqat işləri aparılmış və nəticədə daha perspektivli və əlverişli geoloji şəraitə malik Şəkərabad-Qoşadizə duz yatağı aşkar edilmişdir.

Şəkərabad-Qoşadizə duz yatağı sənaye ehtiyatları təsdiq edilmiş Nehrəm duz yatağından 1-1.5 km Şimal-Qərbdə yerləşir. Yataqda kəşf edilmiş duz layları Nehrəm duz yatağındakı layların davamı olduğundan bir sıra hallarda yatağın geoloji, fiziki-mexaniki, texnoloji və digər parametrləri Nehrəm duz yatağına uyğundur.

Kəşfiyyat işlərinin əsas məqsədi Karaqan horizontunun duz çöküntülərindən yeraltı qaz anbarlarının yaradılması mümkünlüyünün təyin edilməsindən ibarət olmuşdur. Buruq quyuları vasitəsilə Orta Miosem çöküntülərindən daş duz laylarının mövcudluğu təsdiq edilmiş, Duzun maksimal qalınlığı 39 m, minimal qalınlığı isə 14 m olmuşdur. Duzun

yayılma sahəsini dəqiqləşdirmək üçün əlavə 5 buruq quyusu qazılmışdır. Buruq quyuları vasitəsilə 9 kv. km sahə əhatə olunmuş, 5 kv. km sahə yeraltı qaz anbarlarının yaradılması üçün perspektivli hesab edilmişdir.

Sənayenin 1500-dən çox sahəsində xörək duzundan, yaxud onun əsasında alınan maddələrdən istifadə olunur. Son illər xörək duzunun bütün növlərinin dünya istehsalı 130 mln. tonu ötmüşdür. İnkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin hər bir nəfərinə ildə 40- 80 kq duz düşür. Ümumiyyətlə istehsal olunan duzun 15%-ə qədər insanın duza olan təbii tələbatını ödəmək üçün işlədilir. İnsanın duza olan fizioloji tələbatı isə ildə 1 nəfərə orta hesabla 5.5-6 kq təşkil edir.

Natrium xloridə daş duz, göl, dəniz və okean sularından həll olmuş halda rast gəlinir. Yer kürrəsinin quru sahəsində natrium xloridin ehtiyatı $6.5 \cdot 10^{15}$ ton, dünya okeanlarında isə $3.9 \cdot 10^{16}$ tona çatır. 1 m³ dəniz suyundan 35 kq duzlar qarışığı almaq mümkündür ki, bunun da 27.2 kq-ı xörək duzudur (Лазеров, 1982, с. 147).

1830-cu ildə Q. Voskoboynikov "Торный журнал" da Naxçıvan daş duz yatağının təsvirini vermişdir. Məqalədə göstərilir ki, Naxçıvan duzu qədim dövrün yüz illiklərində istismar mənbəyi olmuşdur. Bu 12 müxtəlif sahədə aparılmış, geniş işlənmiş yerlərin izlərindən də aydın görünür. Qədim mədənlərdə işlərin dayandırılmasına səbəb duzun çox dərinə çıxarılmasının çətinliyi, su axarının olması və şaxtalarda uçqunların baş verməsi olmuşdur. Hazırda işlənən mədən təpənin qərb tərəfində yerləşir. XIX əsrin 60-cı illərində duz yatağını Sulukidze, Xalatov və Arxipov təsvir etmişlər (Сokolов, 1989).

1909-cu ildə A.M. Marqolius Duzdağ və Sust yatağını xarakterizə etmiş və onların minimum ehtiyatlarını qiymətləndirməyə çalışmışdır. Duzdağ yatağının ehtiyatı 54 mln. ton, Sust yatağının isə 43 mln. tondur. 1930-cu ildə K.N. Paffenhols duz yatağını öyrənərək duz qatının quruluşunun mənzərəsini vermiş və qatı daha qədim geoloji qatlarla əlaqələndirmişdir. 1934-cü ildə ilk dəfə yataqda Qafqaz Geoloji Tresti tərəfindən hər tərəfli kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Nəticədə yatağın cənub hissəsində A+C₁ kateqoriyası üzrə 17 mln. ton duz ehtiyatının olduğu təsdiqlənmişdir (Харитиди 1985, с. 50-51). Naxçıvan duz yataqlarından daş duz şaxta üsulu ilə çıxarılır. Sallar şəklində çıxarılan duz əl ilə seçilməklə zənginləşdirilir, üyüdülərək satışa göndərilir.

1929-cu ildən əsaslı istismara başlayan Naxçıvan duz mədəninə ətrafında 100 min tonlarla tullantı əmələ gəlmişdir. Həmin tullantılardan da təmizlənmiş xörək duzu almaq olar. Aparılan araşdırmalar və laboratoriya tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, sahəsi 1000 kv. m. Olan 4 hovuzdan ildə 1000 ton duz almaq mümkündür. Naxçıvanın təbii iqlim şəraiti yaz və yay aylarında yağıntının miqdarının çox az, havanın temperaturunun yüksək olması da hovuz üsulu ilə xörək duzunun alınmasına çox böyük imkan yaradır.

Naxçıvan daş duzunun tullantısının gil, mergel və qismən gipsdən təmizlənməsi üsullarından biri, hələ keçən əsrin 60-cı illərində professor İ.L. Bağbanlı tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Üsulun mahiyyəti üyüdülmüş duzu sistemə hava vurmağa doymuş duz məhlulu ilə yumaqdan ibarətdir. Bu zaman gil, mergel və müəyyən miqdar gips duz məhluluna keçərək yuyulan duz təmizlənir. Üsul səmərəli olmaqla yanaşı, texnoloji baxımdan sərfəlidir.

Naxçıvan daş duzunun qida məhsulu kimi əsas çatışmayan cəhəti tərkibində yodun olmamasıdır. Ona görə də yeyinti məqsədilə istehsal olunan duz hökmən yodlaşdırılmalıdır.

Xörək duzunun yodlaşdırılmasının əsas səbəbi içməli sularda yodun çatışmazlığından yarana bilən endemik zobun qarşısını almaq üçün işlədilən profilaktik vasitədir. İnsanın yoda sutkalıq tələbatı 0.06-0.1 mq-dır. Yodlaşdırıcı reagent kimi kalium yodiddən istifadə edilir. 1 ton xörək duzuna 25 q KJ vurulur. Kalium yodid işıq və nəmin təsirindən uzun müddət saxlandıqda parçalanıb uçucu yod ayırır. Yodlaşdırılmış duzda yodun davamlılığını artırmaq üçün ən yaxşı stabilizator natrium tiosulfat hesab olunur. Tiosulfat elementar yodu natrium yodidə çevirir. Natrium tiosulfatı kalium yodidə 1%-i, yaxud ümumi xörək duzunun 10^{-5} % -i qədər əlavə edilməsi yodlaşdırılmış duzda yod itkisinin qarşısını 6 aya kimi ala bilər.

Yodlaşdırma yaş və quru üsulla yerinə yetirilir. Yaş üsulda 25 q kalium yodid və 250 q natrium tiosulfat 5-10 l suda həll edilir. Alınan konsentrat 1 ton üyüdülmüş duza qarışdırılır. Quru üsulda isə 1 kq duza 25 q kalium yodid və 250 q natrium tiosulfat əlavə edilir. Alınan konsentrat 1 ton üyüdülmüş duzla qarışdırılır.

Yodlaşdırılmış duzun saxlanma müddətini artırmaq məqsədi ilə duza yodinolun sulu məhlulu çilənir. Yodinol məhlulu polivinil spirtinin və yodun kalium yodidlə məhlulundan hazırlanır.

Son zamanlar xörək duzunu yodlaşdırmaq üçün kalium yodat duzundan istifadə edilməyə başlanmışdır. Yodun bu duzu çox davamlı olub, uzun müddət parçalanmır.

Hazırda duzun yodlaşdırılması tam avtomatlaşdırılmışdır. Üyüdülməyə verilən duzun miqdarından asılı olaraq müəyyən sürətlə dozatordan yodlaşdırıcı maddənin məhlulu axıdılır. Bu halda yodlaşdırıcı reagent duzla yaxşı qarışır, onda bərabər paylanır.

Son dövürlər bir çox ölkələrdə qida məqsədilə istehsal olunan təmiz xörək duzu əvəzinə, tərkibində natrium xloridin miqdarı az olan duzlar qarışığı buraxılır. Belə duz qarışığının tərkibində 40-50% NaCl, 25-35% KCl və 15-25% MgSO₄, yaxud MgCl₂ olur. Bu tərkib sinergetik tərkibə malik olmaqla yanaşı maqnezium ionları üçün dietik mənbə rolunu oynayır. Müəyyən edilmişdir ki, göstərilən tərkib müalicə-prafilaktik xassəli duz qarışığına işlədilməsi ürək-damar xəstəliklərinin kəskin azalmasına səbəb olur.

Xörək duzunun təbiətdə geniş yayılması, suda yaxşı həll olması, xüsusi dadı, konservasiya, iondəyişmə və kriosopik xassələri onun xalq təsərrüfatının çox müxtəlif sahələrində və məişətdə geniş istifadəsinə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rzayev B., Qarayev Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii sərvətləri: hazırkı vəziyyəti və perspektivləri. Əcəmi nəşriyyatı, Naxçıvan 2013. 408 səh.
2. Rzayev B. Naxçıvan Muxtar Respublikasının mineral sərvətləri və onların istifadə perspektivləri. Əcəmi NPB, Naxçıvan 2003, 352 səh.
3. Лазеров В.Б., Беруль С.И., Салов А.Б., Тройные полупроводниковые соединения в системах A^IB^VC^{VI}. Москва. Наука 1982.
4. Соколов И.Д. Поваренная соль. Москва, Химия 1989
5. Харитиди Э.З., Леvedь А.Б. Навойченко С.С. и др. // Переработка медьсодержащих кеков кобальтового производства. Цветные металлы, М.: Металлургия 1985, № 8, с. 50-51.

SUMMARY

Parvin Guliyev

THE STONE SALT FIELDS OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Salt, is one of the food products used by people since ancient times. Since the amount of sodium chloride in the food intake is insufficient, people use it as a food supplement. Sodium participates in metabolism and keeps the osmotic pressure in the tissues at a certain level. To ensure the normality of the body's physiological functions, a person should take 10-15 g of table salt with all meals every day. Chlorine contained in table salt participates in the production of hydrochloric acid included in the composition of gastric juice and causes the breakdown of protein in food under the action of the trypsin enzyme. Taking into account that table salt is such a necessary substance, the salt deposits of the Nakhchivan Autonomous Republic, their exploitation and the benefits of the mineral were analyzed in our work. The stages of the production processes carried out from ancient times to the present have been analyzed, the areas of the deposits and the mineral composition have been studied. We have obtained a number of necessary information known from the work of researchers of Russia and our country and our research. Also, table salt iodization and how the iodization process is carried out in the world and in Nakhchivan salt were analyzed.

Key words: rock salt, halite, deposit, industry

РЕЗЮМЕ

Парвин Гулиев

КАМЕННЫЕ СОЛЯНЫЕ ПЛОЩАДИ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Соль, один из пищевых продуктов, используемых людьми с древних времен. Поскольку количество хлорида натрия в рационе недостаточно, люди используют его в качестве пищевой добавки. Натрий участвует в обмене веществ и поддерживает осмотическое давление в тканях на определенном уровне. Для обеспечения нормальности физиологических функций организма человеку следует ежедневно во время еды принимать по 10–15 г поваренной соли. Хлор, содержащийся в поваренной соли, участвует в выработке соляной кислоты, входящей в состав желудочного сока, и вызывает расщепление белков пищи под действием фермента трипсина. Принимая во внимание, что поваренная соль является столь необходимым веществом, в нашей работе были проанализированы соляные месторождения Нахчыванской Автономной Республики, их эксплуатация и польза от минерала. Проанализированы этапы производственных процессов, осуществлявшихся с древнейших времен до современности, изучены площади месторождений и минеральный состав. Мы получили ряд необходимой информации, известной из работ исследователей России и нашей страны и наших исследований. Также было проанализировано йодирование поваренной соли и то, как осуществляется процесс йодирования в мире и в Нахчыванской соли.

Ключевые слова: каменная соль, галит, месторождение, промышленность

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ TƏBİƏTİ

Zərövşən BABAYEVA

dr.zarifbabayeva@gmail.com;

babayeva_z@yahoo.com;

<https://orcid.org/0009-0009-3004-8455>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycanın nadir fauna və florası məskunlaşmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi Azərbaycan Respublikası ərazisinin 6,2 %-ni təşkil etdiyi halda, növ müxtəlifliyinə görə florası ölkə florasının 60 faizə yaxınını, faunası isə 56 faizini təşkil edir. Dünyada olan 11 iqlim qurşağından 7-nə Naxçıvan Muxtar Respublikasında rast gəlinir. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 3000-ə yaxın bitki növü, 373 heyvan növü, 226 quş növü var. Muxtar respublikadakı Ordubad Dövlət Yasaqlığı, Həsən Əliyev adına Ordubad Milli Parkı, Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında nadir fauna və flora növləri qorunur.

Zaqafqaziya yaylasının cənub-şərqində yerləşən Naxçıvan Muxtar Respublikası orta yüksəkliyi dəniz səviyyəsindən 1450 metrdir. Ərazisinin çox hissəsini Kiçik Qafqazın Zəngəzur və Dərələyəz dağ silsilələri əhatə edir və ən hündür zirvəsi 3904 m olan Qapıcıq dağıdır. Ərazinin 1/3-i Arazboyu düzənliklər təşkil etməklə 200-dən çox mineral su bulağı (Darıdağ, Badamlı, Sirab, Vayxır və sair) vardır. Muxtar respublikada ümumi uzunluğu 1,8 min kilometr olan 400 böyük və kiçik çaylar vardır (8, 9). Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqlim tipi əsasən quraq və kontinentaldır. Florası çox zəngindir. 2782 ali bitki növü vardır və zəngin heyvanlar aləminə malikdir. Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar - Naxçıvan Muxtar Respublikası geoloqların və səyyahların diqqətini hələ 18-ci əsrdən cəlb etmişdi və ilk geoloji tədqiqatlar və mineral sərvətlərin öyrənilməsi 18-ci əsrin 2-ci yarısından başlanmışdır. Ərazinin müntəzəm öyrənilməsi isə Naxçıvan Muxtar Respublikası yarandıqdan sonrakı dövrə aiddir.

Naxçıvanın əsas filiz yataqları aşağıdakılardır: 1. Pyazbaşı qızıl yatağı; 2. Göydağ mis-porfir yatağı; 3. Diaxçay mis - porfir yatağı; 4. Misdağ mis-porfir yatağı; 5. Ağyurd qızıl yatağı; 6. Yaşıllıq mis-porfir yatağı; 7. Göyhündür mis-porfir yatağı; 8. Nəsirvaz polimetal yatağı; 9. Ağdərə polimetal yatağı; 10. Şəkərdərə qızıl yatağı; 11. Göy-göl mis-porfir yatağı; 12. Parağaçay molibden yatağı; 13. Gümüşlü polimetal yatağı; 14. Darıdağ mərgümüş yatağı və s. bunlarla yanaşı, Naxçıvan MR-in ərazisində əsas qeyri-filiz yataqları yerləşir ki, bunlara: 1. Buzqov travertin yatağı; 2. Şahtaxtı travertin yatağı; 3. Xələc mərmərləşmiş əhəngdaşı yatağı; 4. Qarabağlar travertin yatağı; 5. Oğlanqala mərmərləşmiş əhəngdaşı yatağı; 6. Nəhrəm dolomit yatağı; 7. Naxçıvan Daş-duz yatağı; 8. Nəhrəm Daş-duz yatağı; 9. Gömür kükürd yatağı; 10. Parağaçay Andaluzit yatağı və s. aiddir. Həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin demək olar ki, hər yerində zəngin çınqıl, qum, gil, gips yataqlarına da təsadüf edilir. Naxçıvanın «Badamlı», «Sirab», «Vayxır», «Gülüstan» və «Narzan» mineral suları da dünyada məşhurdur (Həmidov, V. 2017). Bundan başqa, "Darıdağ", "Nəhəcir", "Batabat", "Gömür", "Şərur" kimi zəngin mineral su yataqları da müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Müxtar respublikanın iqlim tipi də

zənginliyi ilə xarakterizə edilir: yayı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl iqlimi; Qışı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl iqlimi; Yay quraq keçən soyuq yarımsəhra və quru çöl iqlimi; Yay quraq və sərin keçən soyuq iqlim; Dağlıq tundra iqlimi. Naxçıvanın sərt və rəngarəng iqlimi biomüxtəlifliyinə də təsir edir. Tədqiqatlar göstərir ki, Muxtar Respublikanın florası Azərbaycanın digər botaniki-coğrafi rayonlarına nisbətən zəngindir. Bu regionda ali bitkilərin 2782 növünə rast gəlinir; onlar da 773 cins və 134 fəsilədə cəmlənmişdir. Bu növlərdən 68-i mədəni halda becərilir. Yabanı bitkilərin 123 fəsiləsi və 697 cinsi mövcuddur. Arazboyu düzənliklərdə 732 növ, orta dağlıqda 1326 növ, yüksək dağlıqda isə 640 növ flora ilə rast gəlinir. Muxtar Respublika ərazisində aşağıdakı bitki örtüyü və onun tipləri ayrılır: səhralar və yarımsəhralar; friqanoid və bozqır bitkiliyi; dağ çəmənləri və bozqırları; hündür otluq, subalp və Alp çəmənləri, Alp xalıları; meşələr, oazislər, çaykənarı meşəciklər; çöküntü və qaya bitkiliyi, su-bataqlıq bitkiliyi. Ərazidə məməlilərin 61 növü məlumdur (Quliyev, S. 2021). Muxtar Respublikada yayılan 350 növ onurğalı heyvanlardan 45 növü "Qırmızı kitab"a salınmışdır.

Həyata keçirilməsi vacib olan digər məsələlər meyvəçiliyin intensiv becərilmə texnologiyası əsasında genişləndirilməsi məqsədilə iqtisadi və sənaye əhəmiyyətli yeni meyvə sortlarının introduksiyası, meyvəçilik üzrə ailə təsərrüfatı və fermer təsərrüfatlarının genişləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi, satış bazarlarına daha çox təzə yerli meyvə məhsullarının çıxarılmasına dövlət dəstəyinin artırılması, əhəlinin yerli meyvə məhsulları ilə dolğun təminatının yaxşılaşdırılmasıdır. Sözügedən sahənin inkişafı həmçinin meyvəçilik üzrə innovativ texnologiyaya əsaslanan ilkin emal müəssisələrinin yaradılmasını, müxtəlif çeşidli konservləşdirilmiş məhsulların istehsalının yüksəldilməsini və ixrac məhsullarının həcm və növlərinin genişləndirilməsini tələb edir. İstehsal olunmuş ekoloji təmiz meyvə məhsullarının itkisiz toplanılması, qurudulmuş meyvə istehsalının təşkili və genişləndirilməsi, meyvə bağlarının suvarma şəbəkələrinin yaxşılaşdırılması, yerli rəqabət əsasında pərakəndə satışın təşkili və maliyyə-kredit problemlərinin həlli üçün dövlət dəstəyinin artırılması da önəm daşıyır. Müasir tipli aqrotexniki vasitələrin alınması və aqroparkların yaradılması meyvəçiliyin genişləndirilməsində innovativ texnologiyanın tətbiqini və stimullaşdırıcı tədbirləri bir-biri ilə əlaqələndirir (Quliyev, V. (2020).

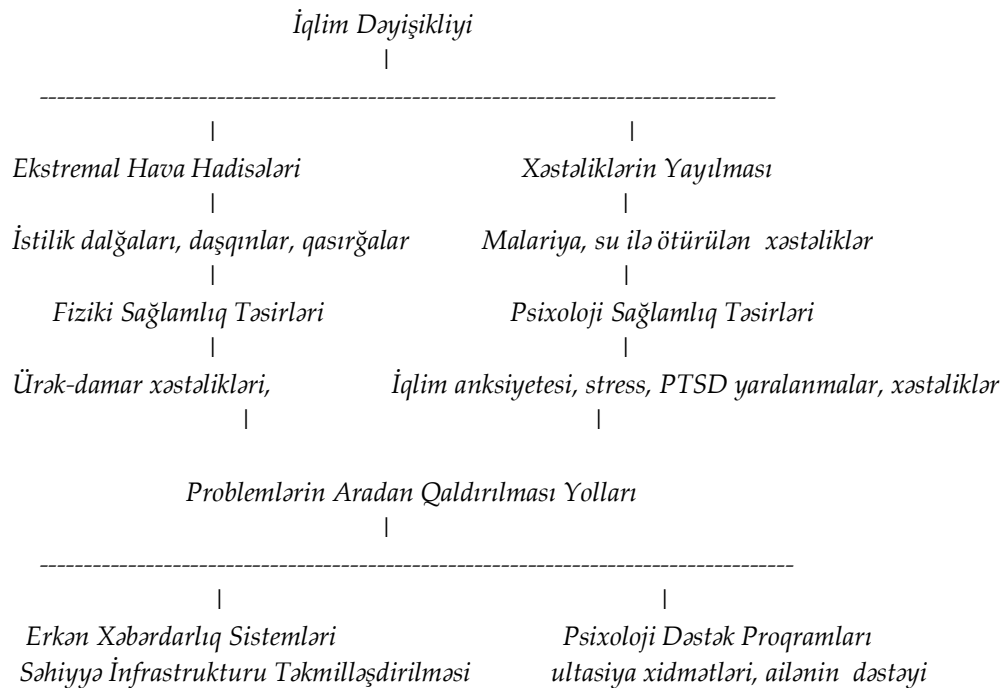
Naxçıvan MR ərazisi zəngin floraya və rəngarəng bitki örtüyünə malikdir. Bu, ilk növbədə burada təbii şəraitin, geoloji və geomorfoloji quruluşun son dərəcə mürəkkəb olması ilə əlaqədardır. Bitki örtüyünün formalaşmasında fiziki amillərdən başqa, antropoloji amillər də müəyyən rol oynamışdır. Muxtar respublikada iqlimin quraqlığı və kontinentallığı ilə əlaqədar bitki örtüyü və onun şaquli və üfüqi zonallığı Azərbaycanın digər rayonlarından kəskin şəkildə fərqlənir. Belə ki, bitki örtükləri eynilik təşkil etdiyi halda, Kür-Araz ovalığında səhralar hündürlüyü 28–350 m arasındakı əraziləri, muxtar respublikada isə 600–700 m-lə 1100 m arasındakı əraziləri əhatə edir. 1100–1200 m-lə 1500 m arasında friqana tipli kserofit bitkiliyi, 1500–1700 m-lə 1900 m arasında dağ-bozqır bitkiliyi, 1900–2350 m-də qarika, yaxud, çəmən-bozqır bitkiliyi, kserofit kollu çəmənliklər, kiçik meşəliklər (Biçənək meşəliyi), 2350–2400–2500 m-də subalp bitkiliyi, 2400–3000 m və 3500 m hündürlüklərdə isə subalp və xırda boylu Alp çəmənliyi və Alp xalıları geniş ərazilərdə öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Muxtar Respublikanın ərazisi təbii şəritinə görə Azərbaycanın digər bölgələrindən kəskin surətdə fərqlənir və bu bölgənin heyənlər aləminin zənginliyində öz əksini tapır. Naxçıvan MR-də amfibiyaların 6 növü yayılmışdır. Azərbaycan respublikasında qeydə alınmış 366 növ quşun yarısından çoxuna (218 növ) muxtar respublika ərazisində rast gəlinir (Bədəlov, A. 2019; 9).

Kateqoriya	Məlumat
Coğrafi Mövqe	Dağlıq, düzən və su ehtiyatları ilə zəngin ərazilər
İqlim Xüsusiyyətləri	Quraq kontinental iqlim, illik yağıntı miqdarı və temperatur dəyişiklikləri
Faydalı Qazıntılar	Duz, mis, qızıl, mərmər, gips, kükürd və digər minerallar
Təbii Sərvətlər	Su ehtiyatları, mineral sular və tikinti materialları

Lakin bu cür fərqli iqlimə, zəngin təbii ehtiyatlara malik müxtətar respublikanın iqlim dəyişikliklərinə verdiyi reaksiyalar da fərqlidir. Ərazidə yayılmış flora və fauna növlərinin müxtəlif səbəblərdən sayı və növ tərkibinin dəyişilməsi də məlumdur. Bu səbəblər içərisində fəsillərin uzanıb qısalması, iqlim dəyişiklikləri və s. göstərə bilərik. Bəs iqlim dəyişiklikliyinin təbiətə və insanlara təsirlərinin necə xarakterizə edə bilərik? Məlumdur ki, təbii fəlakətlər, iqlim dəyişiklikləri canlılara mənfi təsir edir (Qasımov, R. 2021). Buraya fiziki, kimyəvi, mexaniki təsirləri, xəstəlik və kütləvi qırğınları göstərə bilərik. Məsələn, iqlim dəyişikliyi kimi Ekstremal Hava Hadisələrinə: İstilik dalğaları, daşqınlar, qasırğalar, Fiziki Sağlamlıq Təsirləri, Ürək-damar xəstəliklərini göstərilir. İqlim dəyişikliklərinin bəzi xəstəliklərin yayılmasına da mühüm təsirləri vardır, bunlara: malariya, su ilə ötürülən xəstəliklər: Psixoloji Sağlamlıq Təsirləri, İqlim anksiyetesi, stress, PTSD yaralanmalar (Trauma Sonrası Stress Pozğunluğu (TSSB), xəstəliklər, Problemlərin Aradan Qaldırılması Yolları, Erkən Xəbərdarlıq Sistemləri (Səhiyyə İnfrastrukturunu Təkmilləşdirilməsi), Psixoloji Dəstək Proqramları (reabilitasiya və digər xidmətlər, ailənin dəstəyi) aiddir (sxem 1.).

Sxem 1.

İqlim Dəyişikliklərinin Təsir Sxemi:

PTSD yaralanmalar və ya Travma Sonrası Stress Pozğunluğu (TSSB) travmatik bir hadisə ilə qarşılaşdıqdan sonra, gündəlik həyatda və ya yuxuda həmin hadisəni təkrar yaşamaq və ondan qaçmaqdan sonra həddindən artıq oyanma, narahatlıq və asanlıqla ürkməyi ehtiva edən bir narahatlıq pozuqluğudur. o hadisəni xatırladan vəziyyətlər və s. Bütün bu problemlərin təsirini zəiflətmək üçün Naxçıvan təbiətinin təmiz, sakit dağ havası, bitki və mineral su yataqlarından düzgün istifadənin müsbət təsirləri vardır (Əzizov, S. 2020). Əslində təbii ehtiyatlarla zəngin ərazilərdə arxeoloji və s. qazıntı işlərinin aparılmasına dövlət nəzarətinin gücləndirilməsinə də ehtiyac vardır. Naxçıvan da zəngin təbii ehtiyatlara malik olduğundan bu məsələ prioritet sayılmalıdır (Sxem 2.).

Sxem 2.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbiətinə dair sxemdə onun coğrafi mövqeyini, iqlim şəraitini, təbii sərvətlərini və biomüxtəlifliyini əks etdirən məlumatlar daxil edilmişdir. Müasir dövrdə bu imkanların ekoloji dəyişikliklər, iqlim dəyişikliyinə təsiri və biomüxtəlifliyin qorunması baxımından da dəyərləndirmək lazımdır (Rzayev, M. 2020). Bu sxem iqlim dəyişikliyinə təsirlərini və onların qarşısını almaq üçün tədbirləri vizual olaraq aydınlaşdırır. Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ötən 100 illik zəngin tarixində ildən ilə siyasi, iqtisadi istiqamətlərdə davamlı olaraq inkişaf etmiş, blokada vəziyyətində belə əhalinin rifahını, sərhəddə bütövlüyünü qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Zəngin təbii sərvətlərimizin, münbit torpaqlarımızın, əlverişli sərhəddə qapılarımızdan səmərəli istifadə edilərək yaxın gələcəkdə Naxçıvan MR-in yeni məhsullarının dünya bazarına çıxarılmasına çalışılmalıdır. Bu sahədə ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi də günün vacib tələblərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bədəlov, A. (2019) "Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii sərvətləri." *Bioresources Journal*
2. Quliyev, V. (2020). "Azərbaycan" qəzeti, <https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/25139-adi-ve-dadi-ile-taninan-naxcivan-meyveleri>
3. Həmidov, V. (2017). "Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası." Bakı: Elm
4. Əzizov, S. (2020) "Naxçıvan Muxtar Respublikasında ekosistemlərin mühafizəsi." Bakı: Nurlar
5. Qasimov, R. (2021). "Naxçıvanın təbiəti və ekoloji problemləri." Bakı: Mütərcim
6. Rzayev, M. (2020). "Naxçıvanın bitki örtüyü və mühafizəsi." *Ekologiya və Təbii Sərvətlər*
7. Quliyev, S. (2021). "Naxçıvan Muxtar Respublikasında fauna və florada bioloji müxtəliflik." *Cəmiyyət və Ekologiya*
8. <http://90il.nmr.az/images/tebiet/tebiet-1.gif>
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Nax%C3%A7%C4%B1van_Muxtar_Respublikas%C4%B1

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA BOZ TORPAQLARDA SUVARMANIN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ

İsmət HƏSƏNOV

ismethesenov@ndu.edu.az

Heydər ƏSƏDOV

heydarasadov85@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Naxçıvan Muxtar Respublikasında boz torpaqlar geniş yayılmışdır və əsasən yarımsəhra və quraq iqlim şəraitində formalaşmışdır. Bu torpaqlar suvarma olmadan əkinçiliyə uyğun deyil, lakin suvarıldıqda məhsuldarlığı artan potensiala malikdir. Suvarma bu torpaqların kənd təsərrüfatında səmərəli istifadəsini təmin etsə də, düzgün idarə olunmadıqda bir sıra ekoloji problemlərə səbəb ola bilər. Boz torpaqlar yüksək minerallı olduğu üçün əkinçilikdə müxtəlif məhsulların becərilməsinə imkan verir. Lakin iqlim quraq olduğundan, torpaqda təbii nəm səviyyəsi aşağıdır və bu torpaqlar yalnız suvarma ilə effektiv şəkildə istifadə oluna bilər. Suvarma prosesi düzgün aparıldıqda torpaq strukturunda qida maddələrinin miqdarı artaraq məhsuldarlığı artırır. Boz torpaqlarda suvarma fəaliyyətinin ekoloji təsirləri həm müsbət, həm də mənfi aspektlərə malikdir. Müxtəlif təsirlər aşağıdakı kimidir:

- **Şoranlaşma Problemi:** Suvarmanın düzgün idarə edilməməsi və artıq suyun torpağa verilməsi şoranlaşmaya səbəb ola bilər. Bu, torpağın səthində duzların yığılması ilə nəticələnir ki, bu da bitkilərin inkişafını çətinləşdirir. Şoranlaşmış torpaqlar məhsuldarlığını itirir və bərpa etmək üçün meliorasiya tədbirləri tələb olunur.

- **Su Ehtiyatlarının Tükənməsi:** Suvarma üçün Araz çayı və digər məhdud yeraltı su mənbələrindən istifadə olunur. Lakin bölgədə su mənbələri məhdud olduğundan, qeyri-səmərəli suvarma su ehtiyatlarının tükənməsi ilə nəticələna bilər. Bu, digər ətraf ekosistemlərə mənfi təsir göstərə bilər.

- **Drenaj Problemləri:** Suvarma torpağın dərinliklərinə çatan nəm səviyyəsini artıraraq drenaj problemlərinə səbəb ola bilər. Aşağı səviyyədə su durğunluğunun yaranması torpağın alt qatlarının su ilə dolmasına və bitki köklərinə hava çatışmazlığına səbəb olur. Bu da bitkilərin inkişafına və ümumi ekosistemə mənfi təsir göstərir.

Ekoloji problemlərin qarşısını almaq üçün boz torpaqlarda suvarmanın davamlı idarə edilməsi vacibdir. Bu idarəetmə aşağıdakı kimi olur:

- **Damlama və Yağışa Oxşar Suvarma Texnologiyaları:** Bu sistemlər suyun səmərəli istifadəsini təmin edir və torpağın lazımi miqdarda su ilə təmin olunmasına kömək edir. Beləliklə, artıq suyun torpaqda yığılması və şoranlaşmanın qarşısı alınır.

- **Meliorasiya Tədbirləri:** Şoranlaşmaya meyilli torpaqların duz qatını azaltmaq üçün meliorasiya tədbirləri həyata keçirilir. Bunlara drenaj sistemlərinin qurulması, artıq duzun torpaqdan yuyulması və suyun idarəli verilməsi daxildir.

- **Suvarma Rejimlərinin Təkmilləşdirilməsi:** Suvarmanın düzgün planlanması və suvarma rejimlərinin iqlimə və bitki növünə uyğun qurulması suyun qənaətli istifadəsini təmin edir və torpağın münbitliyini qoruyur.

• **Bitki Növlərinin Seçimi:** Quraqlığa davamlı və suya ehtiyacı az olan bitkilərin əkilməsi həm suvarma ehtiyacını azaldır, həm də torpağın su balansını qorumağa kömək edir. Bu yanaşma ilə suvarma miqdarı optimallaşdırıla və ekoloji risklər azaldıla bilər.

Naxçıvanın boz torpaqlarında suvarmanın ekoloji idarə edilməsi regionda kənd təsərrüfatının davamlılığını təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Suvarma rejimlərinin və texnologiyalarının tətbiq edilməsi ilə həm məhsuldarlıq artırıla bilər, həm də ətraf mühitin qorunmasına töhfə verilə bilər. Bu, bölgədə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə yanaşı, ekoloji tarazlığın qorunması baxımından da vacibdir.

Beləliklə, Naxçıvanın boz torpaqlarında suvarma ekoloji balansı təmin edən və kənd təsərrüfatının səmərəliliyini artıran bir proses kimi idarə edilməlidir. Naxçıvanın boz torpaqlarında suvarmanın səmərəli idarə edilməsi yalnız ekoloji baxımdan deyil, həm də sosial-iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Boz torpaqların suvarma ilə əkinçiliyə yararlı hala gətirilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına böyük təkan verir. Yüksək məhsuldarlıq kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusən də taxıl, tərəvəz və meyvə məhsullarının artmasına səbəb olur. Bu isə bölgənin iqtisadiyyatına müsbət təsir edir və əhalinin qida təhlükəsizliyini təmin edir. Boz torpaqların suvarılması ilə kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri genişlənir və bu, kənd ərazilərində iş imkanlarının artmasına səbəb olur. Əkinçiliyin və heyvandarlığın inkişafı ilə kənd yerlərində işsizlik səviyyəsi azalır və əhalinin sosial rifahı yüksəlir. Suvarmanın tətbiqi ilə məhsuldarlığın artması qida təhlükəsizliyini təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Yerli istehsalın artması idxaldan asılılığı azaldır və əhalinin əsas ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasını gücləndirir. Su resurslarının səmərəli istifadəsi ilə əlaqədar sosial maarifləndirmə və təhsil proqramları həyata keçirilməlidir. Bu, əkinçilərin suvarmada müasir metodları tətbiq etməsinə, su ehtiyatlarının qorunmasına və gələcək nəsillərin su ilə təmin olunmasına töhfə verir.

Boz torpaqlarda suvarmanın ekologiyaya və ətraf mühitə təsiri yalnız torpağın məhsuldarlığı ilə məhdudlaşmır; bu təsir, həmçinin bitki örtüyü və heyvanlar aləmini də əhatə edir. Suvarma düzgün idarə olunduqda, boz torpaqlarda bitki örtüyünün bərpası və biomüxtəlifliyin artması mümkündür. Bu torpaqlarda uyğun bitki növlərinin əkilməsi, yerli flora və faunanın inkişafına müsbət təsir göstərir və biomüxtəlifliyin qorunmasını təmin edir. Şoranlaşma və eroziya ilə üzləşən boz torpaqların suvarma vasitəsilə bərpa edilməsi mümkündür. Suvarma və meliorasiya işləri ilə torpağın münbit qatını yenidən canlandırmaq, eroziyanın qarşısını almaq və məhsuldarlığı artırmaq mümkündür. İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmaq üçün suvarma sistemlərinin səmərəli idarə edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Boz torpaqlarda suvarma texnologiyalarının düzgün tətbiqi, həmçinin ətraf mühitin qorunması və atmosfərə salınan zərərli qazların azaldılması üçün də vacibdir. Naxçıvanda boz torpaqlarda suvarmanın davamlı idarə olunması üçün bir sıra uzunmüddətli strategiyalar həyata keçirilməlidir. Damlama suvarma və mikrosuvarma kimi suya qənaət edən texnologiyaların istifadəsi suvarmanın ekoloji zərərini minimuma endirir və torpaq məhsuldarlığını artırır. Yerli əhali və əkinçilər arasında suvarma prosesində ekoloji yanaşmanın və davamlı idarəetmə metodlarının əhəmiyyəti haqqında maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Bu, su ehtiyatlarının qorunmasını və ekoloji problemlərin qarşısının alınmasını təmin edir. Suvarma tələbini azaldan, iqlimə uyğun bitkilərin seçilməsi suya tələbatı azaldır və torpağın davamlı istifadəsinə kömək edir. Şoranlaşmış torpaqların bərpası və drenaj sistemlərinin tətbiq edilməsi üçün dövlət və

yerli idarəetmə orqanları tərəfindən meliorasiya planları həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər boz torpaqların ekoloji və kənd təsərrüfatı potensialını maksimum səviyyədə təmin edəcəkdir.

Nəticə

Naxçıvanda boz torpaqlarda suvarmanın ekoloji idarə edilməsi bölgənin kənd təsərrüfatı potensialını artırmaq və ətraf mühitin qorunmasını təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Səmərəli suvarma texnologiyalarının və meliorasiya tədbirlərinin tətbiqi, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafı dəstəkləyir, kənd təsərrüfatının davamlılığını təmin edir və su ehtiyatlarını qorumağa kömək edir. Bu yanaşmalar gələcəkdə boz torpaqların daha səmərəli və ekoloji cəhətdən uyğun şəkildə istifadəsinə imkan yaradacaqdır. Suvarma sistemlərinin optimallaşdırılması, torpaq və su resurslarının səmərəli istifadəsi, şoranlaşma və eroziya ilə mübarizə tədbirləri Naxçıvanın ətraf mühitini qorumaq və kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaq üçün vacibdir. Davamlı torpaq idarəçiliyi və ekoloji maarifləndirmə vasitəsilə regionun təbii ehtiyatlarını qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək mümkündür.

MUXTARIYYƏT DÖVRÜNDƏ NAXÇIVANDA SƏHIYYƏ

Lalə TALİBOVA

lala1991talibova@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Səhiyyənin tarixi ilk bəşər övladının tarixi qədər qədimdir. İlk bəşər övladı ən azı öz-özünün həkimi olub soyuqdəymədən, günvurmada qorunmaqla neçə-neçə xəstəliyin qarşısını alıb, qanı axmasın deyər özünün və başqalarının yaralarını sarıyıb, ağrıyan əzasına məlhəm qoyub, aclıq, susuzluq kimi təbii ehtiyaclarını dolğun şəkildə ödəməyə çalışıb. Beləcə, hələ əkinçilikdən, maldarlıqdan, inşaatdan, bütün peşə və sənətlərdən öncə səhiyyə təşəkkül tapıb, əsrlər boyu formalaşmış, inkişaf edib. Loğmanlar, təbiblər, həkimlər dünyanın əsrəfi sayılan insanın ən qiymətli neməti olan cansağlığının keşiyində duran ali bir peşə sahibinə çevriliblər. Bu gün səhiyyə birbaşa genefondun keşiyində duran və insanlara xidmət göstərən bir fəaliyyət növüdür. Təbabətin inkişafı ömürün xeyli uzanmasına, insan həyatının keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Həkimin gördüyü iş çətin, məsuliyyətli, eyni zamanda şərəfli işdir.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda bir sıra xəstəliklər qanlı ishal, qızılca və müxtəlif göz xəstəliklərinin hökm sürürdü. Habelə Naxçıvan və Şərur qəzalarında qarın yatalağının, qanlı ishalın, vərəmin olmasını, 1908-1909-cu illərdə Culfada və Yaycı kəndində çiçək və Nəsirvaz kəndində (Ordubad rayonu) skarlatina epidemiyasının baş verməsini (60 uşaqdan 50-si ölmüşdür) təsdiq edən sənədlər də vardır.

Xalq arasında "qızdırma" adlanan malyariya keçmişdə hər il yüzlərlə adamı, xüsusən uşaq və hamilə qadınları məhv edirdi. Əhali arasında malyariya Naxçıvan qəzasına nisbətən Şərur qəzasında daha geniş yayılmışdı. Bu haqda "Böyük Sovet Ensiklopediyası"nda Naxçıvan MSSR-də səhiyyə işlərinin keçmişdəki zəif inkişafından, əhali arasında xəstəliklərin yayılmasından bəhs edilərək göstərilir ki, əhali arasında yatalaq, traxoma, malyariya (Arazətrafi zolaqda əhalinin 70-80 faizi, Şərurda isə az qala 100 faizə qədər) xəstəlikləri geniş yayılmışdı. Məsələn, Naxçıvan qəzasında 1906-cı ildə 4621 nəfər, 1907-ci ildə 3749 nəfər, 1908-ci ildə 893 nəfər, 1909-cu ildə 6575 nəfər və 1910-cu ildə 5476 nəfər malyariyalı xəstə qeydə alınmışdı.

Beləliklə, öz-özlüyündə aydın olur ki, muxtariyyətdən qabaqkı Naxçıvanda əhalinin təbii artımının son dərəcə azalması, ölümün, xüsusən uşaq ölümünün çoxalmasına səbəb xəstəliklərin geniş surətdə yayılması, yaşayış şəraitinin aşağı səviyyədə olması idi.

1917-20-ci illərdə tibbi xidmət daha da pisləşir, xəstəliklər günü-gündən artır. 1917-ci ilə qədər Naxçıvanda işləyən tibb işçiləri ağır siyasi vəziyyətlə əlaqədar 1-2 nəfərdən başqa, hamısı qəzanı tərk edir. Sayca onsuz da az olan tibb şəbəkəsi dağılır.

Sanitar vəziyyət son dərəcə pisləşir, vəba, malyariya, vərəm, traxoma və başqa yoluxucu xəstəliklər əhalinin get-gedə yoxsullaşmasının nəticəsində artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, muxtariyyətin ilk illərində səhiyyə işini yenidən bərpa etmək, əhaliyə tibbi xidməti təşkil etmək o qədər də tez başa gəlmədi. Bir tərəfdən büdcənin zəif olması, mərkəzi səhiyyə orqanları, xüsusən Azərbaycan Səhiyyə Komissarlığı ilə əlaqənin tam bərpa edilməməsi, əvvəllər sayca cüzi də olsa, müalicə müəssisələrinin dağıdılması, olub-qalan tibb işçilərinin hərc-mərclik nəticəsində 1918-1920-ci illərdə ölkəni tərk etmələri,

xəstəliklərin, xüsusən yoluxucu xəstəliklərin həddindən artıq artması–bunlar hamısı yenidən təşkil edilmiş səhiyyə şöbəsinin fəaliyyətinə ciddi maneələr, çətinliklər yaradırdı. Bunlara baxmayaraq, səhiyyə işinin günü-gündən yaxşılaşdırılması sahəsində gərgin iş görülürdü. Mövzuya yekun vurarkən bu nəticəyə gəlmək olur ki, muxtar respublikamızda səhiyyənin tarixi qədim dövrlərdən başlasa da, onun dövlət səviyyəsində təşkilatlanması ötən əsrin iyirminci illərinə–muxtariyyətin qazanıldığı dövrə təsadüf edir. Naxçıvan İnkilab Komitəsinin 1920-ci il 10 oktyabr tarixli qərarı ilə Naxçıvanda ilk səhiyyə şöbəsi, 1921-ci il dekabrın 24-dən isə Azərbaycan Xalq Səhiyyə Komissarlığının Naxçıvan Diyar Əlahiddə Səhiyyə İdarəsi fəaliyyət göstərmişdir. 1924-cü il yanvarın 18-də Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Xalq Səhiyyə Komissarlığı yaradılmış, bununla da, səhiyyə sisteminin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsası qoyulmuşdur. muxtariyyətin ilk illərində səhiyyə işini yenidən bərpa etmək, əhaliyə tibbi xidməti təşkil etmək o qədər də tez başa gəlmədi. Bir tərəfdən büdcənin zəif olması, mərkəzi səhiyyə orqanları, xüsusən Azərbaycan Səhiyyə Komissarlığı ilə əlaqənin tam bərpa edilməməsi, əvvəllər sayca cüzi də olsa, müalicə müəssisələrinin dağıdılması, olub-qalan tibb işçilərinin hərc-mərclik nəticəsində 1918-1920-ci illərdə ölkəni tərk etmələri, xəstəliklərin, xüsusən yoluxucu xəstəliklərin həddindən artıq artması–bunlar hamısı yenidən təşkil edilmiş səhiyyə şöbəsinin fəaliyyətinə ciddi maneələr, çətinliklər yaradırdı. Bunlara baxmayaraq, səhiyyə işinin günü-gündən yaxşılaşdırılması sahəsində gərgin iş görülürdü.

Xüsusilə, ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, Azərbaycanın sosial-iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, o cümlədən səhiyyədə böyük canlanma yarandı. Belə ki, təkcə 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda yüzlərlə iri səhiyyə obyektləri inşa edildi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycanı gerilikdən, tənəzzüldən xilas etdi. Bu dövrdən etibarən Naxçıvan səhiyyəsi iyirminci əsrin elmi-texniki tərəqqisindən bəhrələnərək əhəlinin sağlamlığının əsl mühafizəçisinə çevrilmişdir. Ümummilli Liderin başladığı işlər bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yüksək səviyyədə davam etdirilir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sonsuz qayğısı və diqqətinin məntiqi nəticəsi olaraq, iqtisadiyyatın inkişafı səhiyyədə də görülməli işlərin daha böyük vüsətlə davam etdirilməsinə imkan yaratmışdır. Ölkənin dinamik iqtisadi inkişafı demoqrafik və tibbi statistik göstəricilərinin yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Qürur hissi ilə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan səhiyyəsi eləcə də Naxçıvan səhiyyəsi özünün yeni inkişaf mərhələsinə keçir. Hazırda Naxçıvanda elə bir rayon və kəndimiz yoxdur ki, orada müasir tibb müəssisəsi olmasın. Bu səhiyyə ocaqlarında vətəndaşlarımıza ən müasir standartlar səviyyəsində tibbi xidmətlər göstərilir.

Maddi-texniki bazası gücləndirilən tibb müəssisələri dünyanın qabaqcıl səhiyyə ocaqlarından geri qalmır, hətta mübaliğəsiz desək, onları üstələyir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev həkimlik peşəsini yüksək qiymətləndirərək deyirdi: "Həkimlik sənəti dövr-qədimdən şərəfli və hörmətli sənət olmuşdur. Həkimlik sənəti indi də ən şərəfli, ən hörmətli sənətlərdən biridir. Mən hesab edirəm ki, dünyada heç bir sənət tapa bilməzsən ki, həkimlik kimi hər bir insana lazım olsun. Mən həkimi, səhiyyəni çox sevirəm. Deyə bilərəm ki, mən sizlərin dostuyam. Siz isə mənim bir nömrəli dostumsunuz... Yer kürəsində insanların hərəsi öz fəaliyyətini bir sahədə göstərir. Hər bir sahə lazımdır. Amma özünü həkim sənətinə, insanların sağlamlığına, səhhətinə həsr edənlər ən qiymətli insanlardır".

Nəşriyyat direktoru:	Məhəmmədəli Məmmədli
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Qrafik dizayner:	Sahilə Abbasova
Baş redaktor:	Zəhra Rəhimova
Redaktor:	Zərri Məmmədova
Korrektor:	Sitarə Əlizadə
Kompüter operatoru:	Rəhimə Hacıyeva

Yığılmağa verilib: 27.12.2024
Çapa imzalanıb: 24.01.2025
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 25.75 ç/v
Sifariş № 009, sayı 75 nüsxə

NDU Nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə, NDU nəşriyyat

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: elimitedqiqat@ndu.edu.az